А. Х. САИДОВ

ҲУҚУҚ МЕТАФИЗИКАСИ, ДАВЛАТ ҲУҚУҚИ, ҲУҚУҚ ВА АДАБИЁТ

A. Ch. SAIDOV

METAPHYSIK DES RECHTS, STAATSRECHT, RECHT UND LITERATUR

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МИЛЛИЙ МАРКАЗИ

А. Х. САИДОВ

ҲУҚУҚ МЕТАФИЗИКАСИ, ДАВЛАТ ҲУҚУҚИ, ҲУҚУҚ ВА АДАБИЁТ

FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG

ТОШКЕНТ – 2016

УЎК: 340.111(09)
КБК 67.0
С21

Саидов А. Х.

Ҳуқуқ метафизикаси, давлат ҳуқуқи, ҳуқуқ ва адабиёт. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2016. – 648 бет.

Мазкур китобда немис конституциявий ҳуқуқий институтлари, сиёсий демократия ва ҳуқуқий маданиятнинг тарихий ривожланиши тажрибаси, Германия сиёсий партияларининг тарихи ва ҳозирги кунда тутган ўрни, ҳамда нафақат немис, балки жаҳон адабиётининг И. Кант, И.В. Гёте, Э.Т.А. Ҳофман каби буюк намояндаларининг ҳаёти ва ижоди, уларнинг фалсафий-ҳуқуқий қарашлари тўғрисида сўз боради.

Ушбу китоб ҳуқуқшунослар, файласуфлар, сиёсатшунослар, тарихчилар, шунингдек, фалсафа ва ҳуқуқ тарихи, халқаро сиёсат масалалари билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази Фридрих Эберт номидаги фондининг Ўзбекистондаги ваколатхонасига ва унинг раҳбари жаноб Пеер Тешендорфга ушбу нашрни чиқаришда кўрсатган ёрдами учун ўз миннатдорчилигини билдиради.

УЎК: 340.111(09)
КБК 67.0

22480/1

ISBN 978-9943-4544-4-6

© Инсон ҳуқуқлари бўйича
Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2016.
© «Niso Poligraf» нашриёти, 2016.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан 4

Биринчи қисм. **ҲУҚУҚ МЕТАФИЗИКАСИ**

1.1. Иммануил Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий мероси ва замонавий юриспруденция 8
1.2. Иммануил Кант – буюк педагог ва маърифатпарвар 131

Иккинчи қисм. **КОНСТИТУЦИЯ, ПАРТИЯВИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭКОЛОГИЯ**

2.1. Германия Федератив Республикаси Асосий қонунига кириш ... 150
2.2. ГФРнинг партиялар тўғрисидаги қонунчилигини ўрганишга кириш 183
2.3. Ҳозирги дунёда инсон ҳуқуқлари ва ўзлик муаммолари 203
2.4. Жаҳонда сув етишмаслиги билан боғлиқ инқирозлар 213

Учинчи қисм. **АДАБИЁТ ВА ҲУҚУҚ**

3.1. Йоҳанн Волфганг Гёте – юрист 232
3.2. Эрнст Теодор Амадей Ҳофман ўзбек юристи нигоҳида 329

МУАЛЛИФДАН

Истиқлол йилларида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов ташаббуси билан ишлаб чиқилган ва амалда кенг жорий этилаётган миллий тараққиётнинг «ўзбек модели» асосида мамлакатимиз ҳаётининг барча соҳаларида узвий ва изчил, қатъий ва босқичма-босқич ислоҳотлар ўзининг муносиб самараларини бермоқда. Бу ҳақда сўз борганда, Ўзбекистонда шу жумладан кучли фуқаролик жамиятини ривожлантириш ва инсон ҳуқуқларининг миллий тизими самарадорлигини ошириш соҳасида халқаро ҳамкорлик яхши йўлга қўйилганини таъкидлаш лозим.

Бугунги кунда Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий марказининг БМТ Тараққиёт дастури, БМТ Аҳолишунослик жамғармаси, ЮНЕСКО, БМТнинг Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ), Европа Иттифоқи, ЕХҲТнинг Ўзбекистондаги лойиҳаларини мувофиқлаштирувчиси, дипломатик ваколатхоналар, бошқа халқаро ва минтақавий ташкилотлар билан ҳамкорлиги тадрижий ривожланмоқда. Хусусан, Германиянинг Фридрих Эберт номидаги фонди билан бирга амалга оширилаётган тадбирлар алоҳида эътиборга лойиқдир.

Фридрих Эберт номидаги фонд билан ўзаро ҳамкорлик алоқаларига мухтасар тўхталадиган бўлсак, Ўзбекистонда 1997 йилда фаолиятини бошлаган ушбу Фонд ҳамда юртимиздаги турли давлат ташкилотлари ва нодавлат нотижорат ташкилотлар ҳамкорлигида ўтган даврда кўплаб қўшма тадбирлар, семинар ва конференциялар ташкил этилди.

Бу анжуманлар ва давра суҳбатларининг асосий мавзуси – давлат ҳокимияти ва бошқаруви тизимини такомиллаштириш, фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ва ривожлантириш, миллий иқтисодиётни эркинлаштириш ҳамда аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш масалаларини ёритишга қаратилди.

Албатта, ҳар бир мамлакат ва халқ тарихида шундай инсонлар бўладики, улар чиндан ҳам шу халқ ва шу юртнинг том маънода миллий бойлиги, юксак маънавий ютуғи ҳисобланади. Германия

маданияти тарихида ҳам немис халқининг қадимий тарихи, урф-одатлари, қадриятларини бутун жаҳонга танитиш, инсон, унинг маънавий олами гўзалликларини мадҳ этишда алоҳида ўрин тутган машҳур файласуф ва ҳуқуқшунослар, шоир ва ёзувчилар кўп.

Шу нуқтаи назардан, кейинги йилларда Фридрих Эберт номидаги фонд билан ҳамкорликда айни йўналишда бир қанча китоблар нашр эттирдик ва тақдимотларини ўтказдик, матбуотда қатор мақолалар эълон қилдик. Қўлингиздаги «Ҳуқуқ метафизикаси, давлат ҳуқуқи, ҳуқуқ ва адабиёт» номли тўпламда ана шу китоб ва мақолаларни ягона муқова ичида жамлашга жазм этдик. Тўплам уч қисмдан иборат.

«Ҳуқуқ метафизикаси» деб номланган биринчи қисмда атоқли немис файласуфи, буюк педагог ва маърифатпарвар И.Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий мероси ҳақида сўз боради. Зотан, И.Кантнинг ҳуқуқ ва давлат, абадий тинчлик, инсон ҳуқуқлари ва демократия тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари инсоният учун ҳозирги замонда ҳам ниҳоятда долзарбдир. Бу бой мероснинг замонавий юриспруденция билан қиёсий таҳлили айниқса муҳим, деб ўйлаймиз.

Иккинчи қисм – «Конституция, партиявий ҳуқуқ ва экология» деб номланган. Бу қисмда, аввало, Германия Федератив Республикасининг қонунчилик соҳасидаги тажрибаси, хусусан, ГФРнинг Асосий қонуни ва сиёсий партиялар тўғрисидаги қонунчилиги таҳлил ва талқин этилган. Шунингдек, ҳозирги дунёда инсон ҳуқуқлари ва ўзлик муаммолари, жаҳонда сув етишмаслиги билан боғлиқ инқирозлар ҳақида атрофлича фикр юритилган.

Учинчи қисм – «Адабиёт ва ҳуқуқ» қисмида улуғ немис адиблари Йоҳанн Волфганг Гёте ва Эрнст Теодор Амадей Ҳофманнинг ҳуқуқшуносликка оид қарашлари ўзбек юристи нуқтаи назаридан ёритилган. Бинобарин, бу атоқли адибларнинг иккиси ҳам ҳуқуқшунослик бўйича олий маълумотга эга бўлган.

Мазкур тўплам ўзбек ва немис тилларида чоп этилаётгани бежиз эмас. Аввалам бор, бу – Ўзбекистон ва Германия давлатлари ўртасидаги ҳар томонлама изчил ҳамкорликни, жумладан маданий алоқаларни янада кенгайтириш, ўз навбатида, халқларимизнинг дўстона ҳамда ўзаро манфаатли муносабатларини мустаҳкамлаш йўлида қўйилган муҳим қадамдир.

Айни чоғда, Германиянинг даҳо алломалари бўлмиш И. Кант, Й. В. Гёте, Э. Ҳофман каби йирик олим ва адибларнинг бебаҳо ҳуқуқий ҳамда адабий мероси, қолаверса, ушбу мамлакат миллий қонунчилигининг ўзига хос жиҳатлари билан танишиш

ҳуқуқшунослар, сиёсатчилар, турли соҳа тадқиқотчилари учун манзур бўлади, деган умиддамиз.

Фурсатдан фойдаланиб, Фридрих Эберт номидаги фонднинг Марказий Осиё минтақаси бўйича раҳбари жаноб Пеер Тешендорфга шахсан самимий миннатдорчилик билдираман.

Шунингдек, Фридрих Эберт номидаги фонднинг Бошқаруви аъзоси (собиқ федерал адлия вазири) профессор, доктор Ҳерта Дойблер-Гмелинга – 2013 йил август ойида Ўзбекистонга ташрифи доирасида Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази ва Фридрих Эберт номидаги фонд ўзаро ҳамкорликда ўзбек ҳамда немис тилларида нашрдан чиқарган «Иммануил Кант. Педагогика ҳақида», шунингдек, «Иманнуил Кант ва ҳуқуқий давлат» китобларининг тақдимотидаги иштироки ва мазмунли маърузаси ҳамда мазкур тўпламдаги мақоласи учун;

Фридрих Эберт номидаги фонднинг Марказий Осиёдаги ваколатхонаси собиқ раҳбарлари доктор Райнхард Круммга (2003–2007), профессор, доктор Вульф Лапинсга (2007–2012) – самарали кечган ҳамкорлигимиз ва мазкур тўпламдаги мақолалари учун;

Фридрих Эберт номидаги фонднинг Ўзбекистондаги ваколатхонасининг раҳбари Найля Резяпова хонимга самарали ҳамкорлигимиз учун – ўзимнинг чуқур миннатдорчилигимни изҳор этиш имконига эга эканимдан ғоят мамнунман.

Германиялик барча дўсту ҳамкорларга давлатларимиз ва халқларимиз ўртасидаги ўзаро манфаатли муносабатларни янги, янада юксак босқичларга кўтариш борасидаги эзгу ҳамда масъулиятли вазифаларини бажаришда муваффақиятлар, мустаҳкам сиҳат-саломатлик, бахт ва омад тилайман.

Акмал Саидов,
юридик фанлар доктори, профессор

Биринчи қисм. ҲУҚУҚ МЕТАФИЗИКАСИ

- Иммануил Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий мероси ва замонавий юриспруденция
- Иммануил Кант – буюк педагог ва маърифатпарвар

1.1. ИММАНУИЛ КАНТНИНГ ФАЛСАФИЙ-ҲУҚУҚИЙ МЕРОСИ ВА ЗАМОНАВИЙ ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Учинчи нашр учун сўзбоши

Маърифат шаҳри бўлмиш Кёнигсбергда яшаб ижод этган немис файласуфи Иммануил Кант бугунги кунда Ўзбекистонда нақадар улкан қизиқиш ва нақадар қизғин диққат-эътиборга сазовор бўлаётгани ғоят ажойиб воқеадир.

Бунинг учун, энг аввало, «Иммануил Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий мероси ва замонавий юриспруденция» номли китобнинг 3-нашрини тайёрлаган муаллиф, атоқли шахс: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази директори, профессор А.Х. Саидовдан миннатдор бўлишимиз лозим. У 2004 йилда бўлиб ўтган И. Кантга бағишланган йирик халқаро анжумандан сўнг, изчил равишда Ўзбекистонда И. Кант илмий меросини оммалаштириш ва шу тариқа уни Ўзбекистонда ҳам ўрганилишини йўлга қўйишни ўз олдига муҳим вазифа қилиб қўйди. Бу албатта, жуда ажойиб ютуқ, чунки Марказий Осиёнинг юрагида жойлашган Ўзбекистондек буюк, анъаналарга бой мамлакатда И. Кант тўплаган тажрибаларга жон бахш этиб, ҳаётга татбиқ қилинаётгани қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳеч қандай муболаға эмас.

Мен ўзим университетлар ва олий ўқув юртларида домлалар ва талабаларнинг бу борадаги ниҳоятда катта қизиқишларига жуда кўп марта шахсан нафақат гувоҳ, балки «маърифат асри» ва айниқса, Иммануил Кант тафаккури тўғрисида асар ёзган муаллифнинг ўз зиммасидаги вазифага нақадар чуқур масъулият билан ёндашишидан бағоят мутаассир бўлганман. Айнан шунинг учун ҳам ушбу диққатга сазовор китобнинг 3-нашри ҳам кўплаб билимга, илмга ҳавасманд, қизиқувчан ўқувчиларга эга бўлишини тилайман.

Шу билан бирга, мазкур эътиборга лойиқ лойиҳани анча йиллардан буён мунтазам равишда сабот билан қўллаб-қувватлаб келаётган Фридрих Эберт номидаги жамғарманинг Ўзбекистонда жойлашган минтақавий ваколатхонасига ҳам ташаккур айтишимиз лозим. Фридрих Эберт номидаги жамғарма Тошкентдаги ваколатхонасининг олдинги раҳбари проф. д-р Вульф Лапинс ушбу китобнинг 2-нашрига ёзган сермазмун сўзбошисида нафақат И. Кант меросининг ҳуқуқий давлат тараққиёти учун аҳамиятини, балки Германия Конституцияси, Германия давлати ва сиёсатининг, қолаверса, жамиятимизнинг ҳам инсон шаъни ва қадр-қимматига бўлган алоқа-муносабатлари ҳамда бундан келиб чиқадиган

инсон ҳуқуқларини ҳам таъкидлаб ўтган эди. Унинг бу борадаги таърифидан ошириб сўз айтиш мушкул. Шунинг учун ҳам мазкур сўзбоши ушбу 3-нашрга ҳам илова қилинмоқда.

И. Кантнинг «Абадий тинчлик» тўғрисидаги асарларининг бугунги кунимиз учун ҳам нақадар муҳим аҳамият касб этишини профессор А. Х. Саидов алоҳида таъкидлайди. Профессор Вульф Лапинс тўла ҳақли равишда файласуфнинг айнан мана шу фикрлари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ташкил топишига зўр таъсир кўрсатганини қайд этади.

Мен профессор А. Х. Саидовга ва Фридрих Эберт номидаги жамғармага ўз миннатдорчилигимни ушбу 3-нашрда келтирилган ва шахсан ўзим учун ниҳоятда муҳим бўлган И. Кантнинг бошқа бир фикри билан тўлдирмоқчиман: барчамиз яхши биламиз, И. Кант инсон табиатдаги бошқа барча мавжудотлардан, хусусан, ўз ақл-идрок лаёқати билан ажралиб туришини уқтириб ўтган. Бундан ташқари, И. Кант инсон бўлишнинг, одамийликнинг асл маъноси, туб мағзи бўлмиш мана шу ақл-идрокни билимга, илмга ва масъулиятга ҳам дадиллик билан татбиқ этишга чақиради.

Унинг «sapere aude» деб ном олган чақириғи, яъни, билишга, фикрлашга дадил интилишга, асоссиз ёки мерос тариқасидаги, ҳали ҳам мода (урф) бўлган қонун-қоида, қарорлар билан қаноатланиб, чалғиб қолмасликка даъвати, бу мен учун И. Кант илмий хулосаларининг энг муҳим жиҳатларидан бири ҳисобланади.

Мустақил билимга ва ўзига хос тафаккурга интилиш журъати бугунги кун учун ҳар қачонгидан ҳам кўра кўпроқ зарурдир. Ҳамма жойда, бутун дунёда, ўқиш-ўрганиш имконияти ва имтиёзига эга ёки эга бўлган биз барчамиз ўзимизнинг миллий жамиятимизда ёки глобал ҳамжамиятда ёки бўлмасам, келажак авлодлар олдидаги шахсий масъулиятимизда қачонки, мавжуд муаммоларни англаб, уларни енгиб ўтишда ақл-идрок, тафаккуримиз ҳамда журъат-жасоратимиз билан кўмак, мадад берганимиздагина, адолатли бўла оламиз.

Мен И. Кантнинг мана шу мурожаатини унинг профессор А. Х. Саидов китобида келтирилган бошқа кўплаб хулосалари қаторига қўйишни истардим. Бу ҳам бизни И. Кант ва унинг тафаккурига ўргатади.

профессор, доктор Ҳерта Дойблер-Гмелин,
собиқ федерал адлия вазири

Германия Федератив Республикаси,
Берлин шаҳри, 2012 йил 4 апрель

Иккинчи нашр учун сўзбоши

Ўзбекистондаги Фридрих Эберт номидаги жамғарма томонидан чоп этилган «Иммануил Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий мероси ва замонавий юриспруденция» номли нашр, шубҳасиз, жамоатчиликда катта таассурот қолдирди. Иккинчи нашрнинг босилиши барча қизиқувчиларга Иммануил Кант давлат ва ҳуқуқ фалсафасининг бугунги кунда ҳуқуқий давлатга хос бўлган демократик тараққиёт учун нечоғли меъёрий аҳамият касб этиши хусусида кенгроқ фикр юритиш имконини беради.

Иммануил Кант чиндан ҳам Европанинг буюк файласуфларидан бири, шу билан бирга, Германия маърифатпарвар даврининг машҳур мутафаккири саналади. Унинг талабалик йилларидаги интеллектуал қизиқишлари фалсафадан тортиб, то физика ва математикага қадар, яъни, шунингдек, табиий-илмий тафаккур ва мантиқ орқали билим даражаси шакллантириб бориладиган махсус фанларни қамраб олган эди. Баъзи дастлабки асарлари, масалан, «Умумий табиат тарихи ва осмон назарияси» (1755) бундан далолат бериб турибди. Илмий мезонларни яхши ўрганган, билган ва тушунган ўткир ақл соҳиби ўзининг ажойиб, нодир ва ноёб фалсафий асарларини яратган. Теран иқтидор эгасининг умуман шунчалик ҳар томонлама ўсиб, улғайишига унинг ҳаёт маркази, ўз даврида нисбатан дунёвийлик касб этган жонажон шаҳри Кёнигсберг ҳам озми-кўпми, ҳисса қўшган бўлса бордир, эҳтимол.

Ҳуқуқ фалсафаси, давлат ва тарих фалсафаси туркумларидан иборат И. Кант тафаккури нафақат ўз замонасининг тарихий жараёнларига таъсир кўрсатибгина қолмасдан, балки Германия давлат ҳуқуқида ва умумий сиёсий этика (ахлоқ тўғрисидаги таълимот)да, шунингдек, халқаро сиёсий муносабатларда ва халқаро ҳуқуқда ҳам ўз ифодасини топган.

Кўплаб мисоллардан баъзи бирларига тўхталиб ўтамиз.

И. Кант ўзининг этика масалаларига бағишланган «Урф-одатлар метафизикаси асослари» (1785) асарида шундай ёзади: «Мен шундай дейман: Инсон, умуман, ҳар қандай онгли мавжудот ўз-ўзидан, у ёки бу истак-хоҳишни ҳар қандай йўл билан амалга ошириш йўлида шунчаки восита эмас, балки мақсад сифатида мавжуддир; ўзининг ўз-ўзига қандай бўлса, бошқа онгли мавжудотларга нисбатан ҳам шундай йўналтирилган барча хатти-ҳаракатларида унга ҳамиша

мақсад сифатида қарамоқ лозим... Мақсадлар салтанатида барча нарсаларнинг ё баҳоси, ё қадр-қиммати бўлади. Баҳоси бор нарсанинг ўрнига эквивалент (тенг қийматли) сифатида бошқа бир нарсани қўйиш мумкин. Бебаҳо нарсага эса, ҳеч қандай эквивалентни раво кўриб бўлмайди, чунки у қадр-қимматга эга бўлади».

И. Кантнинг юксак ҳурматига сазовор бўлган инсон қадр-қимматининг ана шундай мақоми Германия Федератив Республикаси Конституцияси (Асосий қонуни)нинг 1-моддаси бошланишидаёқ белгилаб қўйилган. Унда, жумладан, шундай дейилади: «Инсон қадр-қиммати ва шаъни дахлсиздир. Уни иззат-ҳурматлаш ва ҳимоя қилиш – бутун давлат ҳокимиятининг бурчидир». Инсонийлик шаъни, қадр-қиммати асосий этик тамойил сифатида кишига давлат суверени (олий ҳокимият эгаси) томонидан тақдим этилмайди ёки берилмайди ҳам. Шунинг учун инсон шаънини (сотиб) олиб ҳам бўлмайди. Билъакс, ҳар бир инсон азалдан вақт билан чекланмайдиган ўз қадр-қимматига ва ана шу қадр-қиммат ҳамда ҳурмат-эҳтиромга молик бўлиш ҳуқуқига эгаки, буни давлат ҳимоя қилишга бурчлидир.

Инсонга фақатгина объект (воқелик) деб қарашнинг И. Кант томонидан қабул қилинмагани, аксинча, унга «ўз-ўзидан мақсад» деб берган таърифи, шунингдек, Германия адлия органлари қарорларида ҳам ўз ифодасини топган ва бу билан конституцион ҳуқуқий сифат касб этган: «Шунинг учун инсонни давлат томонидан шунчаки объектга айлантириш – бу инсон шаънига зиддир... Инсон ўз-ўзидан мақсад бўлиб қолиши тўғрисидаги постулат (исботсиз асос қилиб олинадиган қоида) барча ҳуқуқ соҳалари учун чекловларсиз амал қилади; чунки инсоннинг шахс сифатида йўқотиб бўлмайдиган шаъни айнан унинг ўз-ўзи учун масъул шахс бўлиб қолишидадир». (Федерал Конституциявий суд қарори, 45-том).

Инсон эркинлиги, Кант фикрича, инсоният мавжудлигининг бирдан-бир, ягона тарифидир. «Эркинлик (бошқа бировнинг ўзбошимча зўравонлигига қарам бўлмаслик) умумий қонунга мувофиқ бошқа ҳар ким учун ҳам мавжуд бўла олган тақдирдагина ҳар бир кишига унинг инсонийлиги туфайли хос бўлган бирдан-бир, азалий ҳуқуқи ҳисобланади. Табиий тенглик...табиий эркинлик негизидан иборат ва ҳақиқатан ҳам ундан ажралмасдир...» («Урф-одатлар метафизикаси асослари»).

Худди шу маънода И. Кантнинг ҳуқуқ фалсафасига доир ғоялари Германия Конституциясида ўз ифодасини топган. «Шахснинг эркин камол топиши», «Яшаш ва жисмоний дахлсизлик ҳуқуқи», шунингдек, «Шахс эркинлиги» тушунчаларига Конституциянинг бевосита иккинчи моддасида дахлсиз ва шу тариқа табиий асосий ҳуқуқлар сифатида энг муҳим ўрин берилган. Конституция томонидан муҳофазаланган инсон шаъни ва қадр-қиммати билан биргаликда таъмин этилиши лозим бўлган умумий инсон эркинлиги презумпцияси (эҳтимолликка асосланган фараз) ҳам шаклланган.

И. Кант ўзининг «Амалий идрок танқиди» (1788) асарида эълон қилган: «Ирода майл, ҳавасга қарамасдан мулоҳаза билан фақат яхши нарсани танлай билиш қобилиятидир». Ўз навбатида, мулоҳазали инсон яхши ахлоқий хатти-ҳаракатларга ҳам қодир бўлади. Мулоҳазалиликдан иборат мустақил ирода унинг зиммасига яхши ахлоқий хатти-ҳаракатларни амалга оширишни вазифа қилиб юклайди. Мазкур асарда баён этилган унинг этикасига оид асосий тамойил, бу – қатъий императивдир: «Шундай ҳаракат қилгинки, токи ироданг асосий қоидаси ҳамиша ва ҳар доим умумий қонунчилик тамойили бўла олсин». Ушбу қатъий императив инсоннинг маънавий-ахлоқий хатти-ҳаракатларини назорат қилиб туриш учун ҳар томонлама меъёр-мезонни ўз ичига олади. Меъёрий-этик постулат сифатида у, хусусан, немис социологи Макс Веберни «Масъулият этикаси» («Verantwortungsethik») ҳамда «Эътиқод этикаси» («Gesinnungsethik»)ни яратишга илҳомлантирган. («Сиёсат касб сифатида», 1919). Иммануил Кант ва Макс Вебер асарлари ҳар бир сиёсатчи учун доимий ўқув қўлланмасига айланмоғи лозим.

Иммануил Кантнинг энг машҳур фалсафий илмий асарларидан бири, шубҳасиз, унинг «Абадий тинчлик сари» номли асаридир (1795). Унда баён этилган муаллиф фикр-мулоҳазалари бугунги кунда ҳам ниҳоятда долзарб бўлиб, фалсафа, сиёсатшунослик ва халқаро ҳуқуқ масалаларига ҳамон ўз таъсирини ўтказиб келмоқда.

Бу унинг ақл-идрок, эркинлик ҳамда ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотининг ўзига хос апофеоз (зўр тантанали якун)и саналади.

Тинчликнинг тафаккурона образи хусусида у шундай деган: «Бир-бири билан қўшни бўлиб яшаётган одамлар ўртасидаги тинчлик ҳолати, бу табиий ҳолат эмас (Status Naturalis); аксинча, уруш ҳолатидир, яъни башарти бетўхтов душманлик ҳаракатлари бўлмаган тақдирда, доимий хавф-хатар, таҳликадан

иборатдир. Бас, шундай экан, тинчлик ҳолати ўрнатилмоги лозим...»

Бунгача тинчлик, энг аввало, теология (илоҳиётшунослик) даги (илоҳий тинчлик) ёки антик халқаро ҳарбий ҳуқуқ (Гроций Хуго (Hugo Grotius, 1583–1645)нинг асосий моҳияти сифатида тушунилган. Иммануил Кант энди уни давлат ва ҳуқуқ фалсафасининг марказий тушунчасига айлантирганки, унда тинчлик айнан ҳуқуқ орқали белгиланади, бу билан эса, халқаро тинчлик ҳуқуқига асос солинган. Унинг бу борадаги таклифи сиёсий партиципация (иштирок этиш) ҳамда қарорлар қабул қилишда қатнашишни таъминлаш учун долзарб даъват тарзида жаранглайди: «Уруш ҳаракатлари ундан азоб чекаётганлар уруш ҳақида қарор қабул қилиш имкониятига эга бўлган лаҳзада тўхтайди». Унинг асари абадий давом этадиган тинчликка эришишда қандайдир ўзига хос йўл кўрсаткич сифатида ўқилади. Бироқ ўзи хоҳлаган бўлишига қарамасдан, И. Кант сиёсатчиларга бу борада бирон-бир йўл-йўриқ бермаган.

Абадий тинч-тотув давлат яратиш учун кёнигсберглик файласуф қуйидаги тўрт тамойилни асос деб ҳисоблаган: 1. «Жамият аъзолари (фуқаролари)нинг эркинлиги»; 2. «Барчанинг ягона умумий қонунчиликка бўйсуниши»; 3. «(Давлатнинг барча фуқаролари) учун қонуний тенглик асосида ўрнатилган Конституция»; 4. «Республика тамойили ижро ва қонунчилик ҳокимияти бўлинишининг давлат тамойили ҳисобланади (ҳокимият ваколатларини бўлиниши тамойили)».

Республикавий (демократик) Конституцияга эга бўлган давлат, И. Кант фикрича, тинчликсевар давлатдир. Унинг давлат модели бугунги замонавий демократик ҳуқуқий давлат учун ўзига хос лакмус қоғози сифатида хизмат қилиши мумкин. У буни Францияда ва АҚШдаги инқилобий ўзгаришлардан сўнг, республика шаклидаги демократик давлатлар шакллана бошлаган ўша энг тарихий даврларда ишлаб чиққан.

Бироқ шунга қарамасдан И. Кант ўзини инқилобга ишқибоз, деб ҳисобламаган. Француз инқилобига нисбатан скептик (ишончсиз) муносабатда бўлган. Унинг давлат миқёсидаги фалсафий тенглик образига кўра, давлатда ислоҳотлар фақат давлатнинг обрў-эътиборли одамлари ёрдамида амалга оширилади. Шунга кўра, ўзининг абадий тинчликка доир сўзбошисида: «тахминан ва ошкора тарзда журъат қилиб, билдирган назарияларида давлатлар учун ҳеч қандай хавф-хатар йўқлиги»ни маълум қилган.

И. Кант шундан сўнг, давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатлардан келиб чиқиб, ҳуқуқий тинчлик тушунчаси сифатида мавзуни охирига етказади. Яъни юзага келган давлатлараро табиий ҳолатдан улар энди ўзаро ҳуқуқий ҳолатга ўтишлари зарур. Ушбу «халқаро ҳуқуқ озод, эркин давлатларнинг федерализми асосида бўлиши лозим». Шу муносабат билан И. Кант давлатлар эркинлиги ва хавфсизлигини таъминлаш, «шу билан бирга, доимий юзага келиш хавфи мавжудлигини ҳисобга олиб, ноҳуқуқий душманлик кайфиятлари оқимини босиб туриш» учун «халқ федерациялари»ни тинчлик федерациялари шаклида тузишни таклиф қилган.

Суверен давлатлар ўртасида ўзаро тенгликка асосланган, хавфсизлик ва тинчликни кўзлаб тузилган шундай федерация бугунги кунда БМТ фаолиятида ўз аксини топган.

Иммануил Кант ўзининг абадий тинчликка оид чақириғида уюшган жаҳон ҳамжамиятнинг асосий хусусиятларини ана шу тарзда олдиндан билиб, кўра олган.

профессор, доктор Вульф Лапинс,
Фридрих Эберт номидаги жамғарманинг
Марказий Осиёдаги ваколатхонаси раҳбари
Тошкент шаҳри, 2009 йил, июнь

«Дунё тан олган кўп улуғ файласуфларнинг асарлари ҳанузгача ўзбек тилида чоп этилмагани туфайли аксарият зиёлилар, хусусан, ёшларимиз уларнинг ғоявий қарашлари билан яхши таниш эмас. Сократ ва Платон, Ницше ва Фрейд каби олимларнинг, ҳозирги замон чет эл файласуфларининг китобларини ҳам тушунарли қилиб изоҳ ва шарҳлар билан ўзбек тилида чоп этиш наҳотки, мумкин эмас...»[1].

Ислом Каримов

«...Табиат охир-оқибат ҳуқуқ олий ҳокимият мақомига эришишини астойдил хоҳлайди»[2].

И. Кант

ҲУҚУҚИЙ КАНТШУНОСЛИККА КИРИШ
(Муқаддима ўрнида)

2004 йилда Иммануил Кант вафотига 200 йил, таваллуд топганига эса, 280 йил тўлди. ЮНЕСКО ҳомийлигида бутун дунёда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам юбилей тадбирлари бўлиб ўтди. Жаҳон интеллектуал ҳамжамияти мазкур саналарга ўнлаб конгресс ва семинарлар, давра суҳбатлари ҳамда анжуманлар билан муносабат билдирди[3]. Дунё кантшуносларининг энг асосий юбилей тадбири Бразилиянинг Сан-Пауло шаҳрида 2005 йил 2–8 сентябрда X Халқаро Кант конгресси сифатида ўтказилди. XI Конгресс эса «Кант ва космополитик мазмундаги фалсафа» мавзуида Италиянинг Пиза шаҳрида 2010 йил 22–26 мартда бўлиб ўтди. Беш йилда бир

---

[1] *Каримов И.* «Миллий истиқлол мафкураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир». – Т.: «Ўзбекистон», 2000. 27–28 бетлар.

[2] *Кант И.* Сочинения на немецком и русском языках. Т. 1. Трактаты и статьи (1784–1796). – М., 1994. С. 421.

[3] **Қаранг:** Материалы конференции «Кант и современная философия» Москва, МГУ, 19–20 ноября 2004 года // Историко-философский альманах. Выпуск 1. Кант и современность. – М., 2005. С. 271; 100 этюдов о Канте Изд. 2-е испр. (Международное интервью, посвященное 200-летию со дня смерти и 280-летию со дня рождения Иммануила Канта) // Историко-философский альманах. Выпуск 1. Кант и современность. – М., 2011. С. 192. Ушбу Москва давлат университетининг фалсафа факультети томонидан ўтказилган Халқаро кантшунослик сўровида дунёнинг 13 давлатидан (АҚШ, Бразилия, Германия, Австралия, Буюк Британия, Хитой, Канада, Франция, Испания, Италия, Финляндия, Люксенбург) 105 та кўзга кўринган файласуф олимлар иштирок этдилар.

марта бўладиган бундай анжуманларда одатда юзлаб қатнашчилар ҳозир бўлади ва кўпжилдли китоблар чоп этилади. Масалан, IX Берлин конгресси (2000 йил) якунлари бўйича қатнашчиларнинг мақолалари жамланган бешта салмоқли жилд чоп этилган эди.

Таъкидлаш мумкинки, на ўтмиш ва на ҳозирги замон файласуфларидан ҳеч ким И. Кантчалик ўз атрофига тадқиқотчиларнинг бутун бир лашкарини бирлаштира олмаган. Бунинг устига, гап бу ерда нафақат «кантшунослар», яъни Кант фалсафасига оид турли мавзуларда илмий асарлар ёзадиган тор мутахассислар доираси хусусида эмас, балки И. Кантнинг бой ижодий меросига кизиқиш тобора кенг тус олаётгани ҳақида бораяпти. И. Кант том маънода кўпгина замонавий баҳс-мунозараларнинг нафақат илҳомчиси, баъзан эса тенг ҳуқуқли иштирокчисига ҳам айланиб бормоқда.

Бугунги кунда буюк немис мутафаккирининг фалсафий-ҳуқуқий қарашлари ҳар қачонгидан ҳам кўра долзарбдир[1]. **Озодлик ва ҳуқуқ, ахлоқ ва демократия, инсон табиий ҳуқуқлари ва ҳуқуқий давлат, глобаллашув ва либерализм, дунё глобал тузилиши ва тинчликка интилиш – Кант қамраб олган мана шу барча мавзулар ва унинг фикр-мулоҳазалари бугунги инсоният учун ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.** И. Кант дунёдаги энг йирик демократияларнинг сиёсий истеблишмент (ҳукмрон доиралар) и учун энг катта ҳурмат-эҳтиромга сазовор бўлган арбоблардан бири эканлигига ажабланмаса ҳам бўлади.

И. Кантнинг давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги фалсафий таълимоти ҳуқуқшунослар ўртасида катта муваффақият қозонган. И. Кант нафақат фалсафий, балки сиёсий-ҳуқуқий тафаккур тарихида ҳам мислсиз ўрин эгаллайди. Унинг ғоялари бутун дунёда маънавий-ҳуқуқий тараққиётнинг янада ўсишига катта таъсир кўрсатган ва юриспруденциянинг турли соҳаларида янгидан-янги тадқиқотларнинг вужудга келишига кучли туртки берган.

Ҳуқуқ ва давлат фалсафаси И. Кант фалсафий таълимотининг муҳим ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Мана икки асрдан ошиқроқ вақт ўтяптики, у дунёнинг барча қитъаларидаги кўпсонли тадқиқотчиларнинг зўр диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. Ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги Кант фалсафаси атрофида ҳамиша жиддий ғоявий-назарий баҳс-мунозаралар бўлиб

---

[1] **Қаранг:** Кант: pro et contra. Рецепция идей немецкого философа и их влияние на развитие русской философской традиции: Антология / Сост. А. И. Абрамов, В. А. Жучков, предисл. и коммент. В. А. Жучков. СПб., 2005. С. 928. Ушбу тўпламда 39 та йирик кантшунос олимларнинг мақолалари жамланган.

келган ва ҳозир ҳам давом этмоқда. И. Кант ижодий меросига бўлаётган ҳозирги мурожаатларнинг барчасида бунга катта қизиқиш билдирилмоқда. Кант таълимотини талқин этиш диққат марказида шахс ва жамият, ҳуқуқ ва мафкура, давлат ва сиёсат, тинчлик ва халқаро муносабатлар у ёки бу тарзда ўз ифодасини топмоқда.

Бир сўз билан айтганда, И. Кантнинг замонавий фалсафий-ҳуқуқий тафаккурга кўрсатаётган интеллектуал (маънавий) таъсири ниҳоятда катта. Очиғини айтганда, ҳуқуқий Кантшунослик ҳам шаклланиб улгурган. Кант ҳақида юридик адабиётлар талайгина. И. Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий таълимоти тўғрисида китоблар ва дарсликлар чоп этилиб, асарлари жаҳон халқларининг турли тилларига таржима қилинмоқда.

Ҳуқуқий Кантшунослик – бу Кант таълимотидаги давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги жами қарашларни, Кант ҳуқуқ ва давлат фалсафасининг келиб чиқиши ва тараққиёти, унинг маъно ва мазмуни, ўзига хос хусусиятлари ва олдинги ҳамда келгуси доктрина (илмий ёки фалсафий таълимот)лар билан ўзаро алоқа-муносабатлари, унинг илгариги ва ҳозирги талқини, фалсафий-ҳуқуқий тафаккур ҳамда ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги замонавий таълимотлар тарихидаги ўрни ва аҳамият масалаларини қамраб олувчи яхлит, бир бутун мавзудир.

Шундай қилиб, ҳуқуқий Кантшунослик мана, ўтган икки асрдан зиёдроқ вақт мобайнида фаол яшаб, XXI аср юриспруденциясига ҳам озиқ бермоқда.

Тадқиқотчиларни И. Кант ҳуқуқ ва давлат фалсафасига мурожаат этишга, хусусан, турли хил сиёсий ва ҳуқуқий тизимлар, мавжуд тафовутларидан қатъи назар, ўзаро боғлиқ ва бир-бирига таъсир ўтказаётган бугунги глобал дунёдаги давлатчилик, ҳуқуқий ҳамда мафкуравий воқеликлар ундамоқда.

Мен, ўзбек юристи учун И. Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий меросига мурожаат этиш мустақил Ўзбекистоннинг ўсиш ва тараққиёт йилларида рўй берган ижтимоий-сиёсий туб ислоҳотлар ҳамда ижтимоий онг ўзгаришлари муносабати билан, айниқса, муҳимдир. 1992 йилда **Ўзбекистон Республикаси Конституциясида** миллий истиқлол мафкурасининг белгиловчи таркибий қисми ва ҳуқуқий сиёсатида ижобий йўналиш сифатида **«инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат»** қуриш ва адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш мақсадларининг эълон қилиниши марксча-ленинча идеологик ва ижтимоий ҳамда сиёсий-ҳуқуқий тараққиётнинг синфий кўрсатмаларига зиддир. Фал-

22480/1

сафий-ҳуқуқий тафаккурда сиёсий ва ҳуқуқий ҳодисаларни марксча-ленинчасига синфий тарзда тушунишнинг **умуминсоний цивилизациявий методология** билан алмашинуви содир бўлди. Миллий юриспруденцияни, унинг методологик асосларини қайта англаш билан боғлиқ бўлган янгиланиш жараёнини жаҳон фалсафий-ҳуқуқий тафаккур мумтоз вакилларининг бой мероси билан танишмасдан туриб, тасаввур қилиш мушкул. Ана шундай классик намояндалардан бири Иммануил Кантдир.

И. Кант мероси жаҳон адабиётида анча кенг ёритилган, бироқ Кант фалсафий-ҳуқуқий масалалар мажмуига доир тадқиқотлар кўпинча саёз, юзаки бўлиб, тизимли хусусиятга эга эмас[1]. Кантшуносликка оид нашрларнинг улкан уммонида,

---

[1] И. Кантнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларига бағишланган адабиётларнинг, кўплаб монографик асарларнинг мукаммал рўйхатини беришни асло талаб қилмаган ҳолда, фақат қуйидагиларни кўрсатиб ўтамиз: Новгородцев П. И. Учение Канта о праве и государстве. М., 1901; Галанза П. Н. Учение Канта о государстве и праве. М., 1960; Поликарпова Е. В. Учение И. Канта о праве и государстве. М., 1973; Фельдман Д. И., Баскин Ю. Я. Учение Канта и Гегеля о международном праве и современность. Казань, 1977; Баскин Ю. Я. Кант. – М., 1984; Алексеев С. С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. М., 1998; Соловьев Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. – М., 1992; Гайзман Г. Свобода и право: политическая философия Канта и современность. Нижневаторск, 2003; Ударцев С. Ф. Политические и правовые идеи Иммануила Канта // Кант Иммануил. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане. К вечному миру. Изд. 2-е, доп. и испр. Алматы, 2004.

Булардан ташқари, юридик олийгоҳлари учун мўлжалланган «Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи» бўйича барча дарсликларда И. Кантнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги таълимотига бағишлаб, алоҳида мавзу берилган. Шунингдек, турли хил илмий ва мавзуга оид тўпламларда И. Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий қарашлари тўғрисида мақолалар чоп этилган. Қаранг: Иммануил Кант. Библиографический указатель литературы на русском языке. 1803–1994 / Сост. Л. С. Давыдова. – М., 1996. Қаранг: Аюбов А. Кант (Kant) Иммануил // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 4-жилд. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2002. 440-бет; Искандаров Б.И. Оврўпада янги давр фалсафаси // Фалсафа: Ўқув қўлланма / Э. Ю. Юсуповнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарқ», 1999. 131–132-бетлар; Кант (Cant) Иммануил // Фалсафа: Қомусий луғат / Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ. Назаров. – Т.: «Шарқ», 2004. 189–191-бетлар; Кант Иммануил // Фалсафа: энциклопедик луғат. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2010. 155–156-бетлар; Иммануил Кант // Ғарб фалсафаси / Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ. Назаров. – Т.: «Шарқ», 2004. 458–470-бетлар; Умаров Б. Ғарб ижтимоий тафаккурида эркинлик ғояси такомили / Масъул муҳаррир Н. Комилов. – Т.: Akademia, 2011. 110–121-бетлар; Умаров Б. Концепция либерализма (История и современность). – Т.: Akademiya, 2011. С. 31–32; Иммануил Кант // Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. – Т., 2004. 279–284-бетлар; Иммануил Кант // Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси (XVII–XX асрлар): ўқув қўлланма. – Т.

баъзи бир илмий асарларни ҳисобга олмаганда, И. Кант фалсафий таълимотидаги ҳуқуқий қарашларнинг умумлашма таҳлилига доир фундаментал асарлар ҳамон озчиликни ташкил этади. Бизнинг назаримизда, И. Кант ижодий меросига бағишланган жаҳон адабиётида ёритилаётган ҳуқуқий Кантшуносликда бугунги кунда ҳам мавзу ва мантиқ жиҳатидан яхлит тадқиқотлар етарли эмас.

Мустақиллик йилларида файласуф олимлар И. Кант ва унинг фалсафий мероси ҳақида дарслик, лугат, монографик тадқиқотларда ўзбек тилида мақолалар нашр этдилар[1]. **«Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи»** ўқув фанига бағишланган дарслик ва ўқув қўлланмаларида ҳам И. Кантнинг давлат ва ҳуқуққа оид қарашлари баён қилинган[2].

«Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси (XVII–XX асрлар)» номли ўқув қўлланмадаги Иммануил Кантга бағишланган

«Шарқ», 2002. 105–119-бетлар; Гуннар Скирбек, Нинс Гилье. Фалсафа тарихи: Ўқув қўлланмаси. – Т.: «Шарқ», 2002. 412–439-бетлар; Кант Иммануил // Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф: тақдирлар, ҳикматлар, афоризмлар / Тўпловчи ва таржимон Саида Жўраева. – Т.: «Янги аср авлоди», 2010. 326–328-бетлар.

[1] **Қаранг:** Аюбов А. Кант (Kant) Иммануил // Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 4-жилд. Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» давлат илмий нашриёти, 2002. 440-бет; Искандаров Б.И. Оврўпада янги давр фалсафаси // Фалсафа: Ўқув қўлланма / Э.Ю. Юсуповнинг умумий таҳрири остида. – Т.: «Шарқ», 1999. 131–132-бетлар; Кант (Cant) Иммануил // Фалсафа: Қомусий луғат / Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ. Назаров. – Т.: «Шарқ», 2004. 189–191-бетлар; Кант Иммануил // Фалсафа: энциклопедик луғат. – Т.: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2010. 155–156-бетлар; Иммануил Кант // Ғарб фалсафаси / Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ. Назаров. – Т.: «Шарқ», 2004. 458–470-бетлар; Умаров Б. Ғарб ижтимоий тафаккурида эркинлик ғояси такомили / Масъул муҳаррир Н. Комилов. Т.: Akademia, 2011. 110–121-бетлар; Умаров Б. Концепция либерализма (История и современность). – Т.: Akademiya, 2011. С. 31–32; Иммануил Кант // Жаҳон фалсафаси тарихидан лавҳалар. – Т., 2004. 279–284-бетлар; Иммануил Кант // Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси (XVII–XX асрлар): ўқув қўлланма. – Т. «Шарқ», 2002. 105–119-бетлар; Гуннар Скирбек, Нинс Гилье. Фалсафа тарихи: Ўқув қўлланмаси. – Т.: «Шарқ», 2002. 412–439-бетлар; Кант Иммануил // Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф: тақдирлар, ҳикматлар, афоризмлар / Тўпловчи ва таржимон Саида Жўраева. – Т.: «Янги аср авлоди», 2010. 326–328-бетлар.

[2] *Исломов З.М.* Юриспруденция ўтмиши ва бугуни / Масъул муҳаррирлар Ҳ.Б. Бобоев, Ф. Раҳимов. – Т.: ТДЮИ, 2010. 79–82-бетлар; В.С. Нерсесянц. Ҳуқуқ фалсафаси. – Т.: «Адолат», 2002. 215–219-бетлар; Воҳидов Ҳ.В. Иммануил Кантнинг ҳуқуқий қарашлари // Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи: Дарслик / Масъул муҳаррир Ҳ.Б. Бобоев. Т. ТДЮИ, 2003, 104–107-бетлар; Мухитдинова Ф. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи (Жаҳон мамлакатлари сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи мисолида): Ўқув қўлланма. – Т., 2003. 148–157-бетлар; Мухитдинова Ф. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи: Дарслик. – Т., 2012. 157–164-бетлар.

мавзу фалсафа фанлари номзоди, доцент **С.А. Йўлдошев** (марҳум) томонидан ёзилган. Матнда буюк немис файласуфи И. Кантнинг фалсафий қарашлари, трансцендентал фалсафага бағишланган билиш назарияси, биографик маълумотлар таҳлил қилинган. Шунингдек, қўлланмада Кантнинг антиномияларига ҳам тўхталиб ўтилган. Кантнинг ахлоқий императив ҳақидаги таълимотлари таҳлил қилинган. Кант ижоди икки даврга бўлинган. Кант фалсафасининг биринчи даврида кўпроқ табиётшунослик масалалари устуворлик қилган. Жумладан, олимнинг космологик қарашлари, оламнинг пайдо бўлишидаги янгича фикрлар илгари сурилган. Қуёш системаси, коинот жисмларининг пайдо бўлиши ҳақида ўзига хос маълумотлар берилган. Умуман олганда, Кант фалсафасининг идеалистик табиати очилган[1].

Норвегиялик таниқли файласуфлар **Скирбекк Гуннар** ва **Гилье Нильс** томонидан ёзилган **«Фалсафа тарихи»** китоби фалсафа фанлари доктори, профессор **И. С. Саифназаров** ва фалсафа фанлари номзоди, доцент **Ж. Маҳкамов** томонидан таржима қилинган ва олий ўқув юртлари учун ўқув қўлланмаси сифатида чоп этилган[2].

Ушбу китобда И. Кант фалсафий қарашлари батафсил кўриб чиқилган. Кантнинг трансцендентал билиш назарияси билан бир қаторда олимнинг ахлоқий қарашлари, сиёсий концепцияси атрофлича таҳлил қилинган. Инсон эркинлиги ҳақида ҳам ўзига хос фикрлар илгари сурилган. Демак, Кантга кўра, ақлли мавжудот бўлган одам билан табиий мавжудот бўлган одам ўртасида тафовут мавжуд. Ақлли мавжудот сифатида одам қонунлар шаклидаги ақл асосида ўзи ўзи учун мустақил мавжудот сифатида белгилайдиган мутлақ ахлоқий ҳукмларга бўйсунади. Табиий мавжудот сифатида одам мана шу қонунларга. Гарчи унинг табиий майлларига зид келса ҳам, бўйсунади. Кант таъбирича, ахлоқий мажбурият қатъий императив мавқеига эга. Бу императив қуйидаги шаклга эга: «сен хулқингда шундай максимага асослангинки, унинг асосида иш юритар экансан, унинг умумий қонунга айланишини ҳам исташинг мумкин бўлсин».

Шундай қилиб рационал индивидлар иштирок этаётган доимий оммавий эркин мунозаралар ҳақиқатнинг аста-секин қадам-бақадам равшанлашишига ёрдам беради. Тарих шу тарзда пайдо бўлаётган

---

[1] *Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р., Қобулниёзова Г., Рўзматова Г.* Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси (XVII–XX асрлар): Ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир А. Бегматов. – Т.: «Шарқ», 2002. 105–120-бетлар.

[2] *Скирбекк Г., Гилье Н.* Фалсафа тарихи. Ўқув қўлланма. – Т.: «Шарқ», 2002. 412–440-бетлар.

муаммоларни очиқ муҳокама қилиш ва ўзаро эркин фикр алмашиш юз берадиган маърифатли ҳамжамият қуриш орқали ҳақиқатга яқинлашиш масаласини ҳал қилади. Кант фалсафасининг маърифат ва мустақилликни унинг тушунишидан келиб чиқадиган асосий хулосаси шундай.

«Ғарб фалсафаси» номли ўқув қўлланмасида Кант фалсафаси С.А. Йўлдошев томонидан ёзилган[1].

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда И. Кантнинг фалсафий ва сиёсий-ҳуқуқий қарашларига оид учта китоб чиқди. **М.Н. Болтаевнинг «Кант ва трансцендентал фалсафанинг асосланиши»** номли илмий монографиясида Кант илмий мероси, буюк файласуфнинг «коперникча инқилоби», трансцендентал эстетикаси, диалектикаси, этикаси, ахлоқий ҳукмлар, аналитик ҳукмлар категориялар, ўз-ўзини англашнинг ягоналиги каби масалалар ёритилган[2].

Ф. Мухитдинов «Бозор ва ҳуқуқ, Адам Смит ва Иммануил Кант: назарий ғоя ва қарашлар муштараклиги» номли мухтасар рисоласида замонавий Ғарб тамаддунининг ривожига катта ҳисса қўшган иқтисодий назариянинг асосчиларидан бири Адам Смит ҳамда немис мумтоз фалсафаси асосчиларидан Иммануил Кант ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий таълимотларининг фалсафий ва муштарак жиҳатлари таҳлил этилган[3].

Биз ҳам И. Кантнинг илмий-фалсафий ва ҳуқуқий меросига бағишланган бир рисолани рус ва немис тилларида[4] ҳамда туркум мақолаларни чоп этдик[5].

---

[1] Ғарб фалсафаси // Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ. Назаров. – Т.: «Шарқ», 2004. 458–470-бетлар.

[2] *Болтаев М.Н.* Кант ва трансцендентал фалсафанинг асосланиши / Масъул муҳаррир Н.И. Жабборов. Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2006. 96 бет.

[3] *Мухитдинов Ф.* Бозор ва ҳуқуқ. Адам Смит ва Иммануил Кант: назарий ғоя ва қарашлар муштараклиги. – Т.: И.М. Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёт бўлими, 2005. 40 бет.

[4] *Саидов А.Х.* Философско-правовое наследие Иммануила Канта и современная юриспруденция. – Т.: Patent-Press, 2008. 228 с.; Saidov A.H. Immanuel Kants philosophisch-rechtswissenschaftliches Erbe zur Weiterentwicklung der Rechtswissenschaft. N.: Patent-Press, 2008. 228 s.

[5] **Қаранг:** *Саидов А.Х.* Введение в юридическое кантоведение // Философия и культура. 2009 № 7; Саидов А.Х. Философское учение И. Канта о праве и государстве. Ч. 1 // Философия и культура. 2009 № 9; Саидов А.Х. Философское учение И. Канта о праве и государстве. Ч.2. Окончание // Философия и культура. 2009 №10; Саидов А.Х. Pax kantiana: философско-правовое учение И. Канта о мире. Ч. 1 // Философия и культура. 2010. № 4; Саидов А.Х. Pax kantiana: философско-правовое учение И. Канта о мире. Ч. 2. Окончание // Философия и культура. 2010. № 5.

Бизнинг китобимизнинг тақдимоти ва муҳокамаси 2009 йил 24 апрелда Алишер Навоий номли Ўзбекистон Миллий кутубхонасида бўлиб ўтди. Ушбу давра суҳбати баёни «Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари» журналида чоп этилди[1]. Бундан ташқари академик **С. Ш. Шермуҳамедов**нинг катта ҳажмли тақризи Москвада чоп этиладиган «Право и политика» журналида босилди[2]. Китоб муҳокамасида иштирок этган мутахассисларнинг аксарияти уни ўзбек тилида ҳам чоп этиш зарурлиги тўғрисидаги фикрни билдирдилар.

Мазкур асар – И. Кант фалсафий-ҳуқуқий меросининг асосий жиҳатларини қайд этиш билан бирга, уни келгусида ғоялар тарихи ва ҳозирги кун билан боғлиқ ҳолда ўрганиш борасида баъзи бир вазифаларни белгилаб олиш йўлидаги камтарона уриниш, холос. Шу ўринда юқорида тилга олинган И. Кант юбилейи тадбирлари, шунингдек, 2004 ва 2006 йилларда Самарқанд, Бухоро, Қорақалпоғистон ва Ургенч давлат университетларида Фридрих Эберт номидаги жамғарманинг Марказий Осиёдаги минтақавий ваколатхонаси ҳамда унинг раҳбарлари **Райнхард Крумм** ва **Вульф Лапинс** кўмагида Германия Бундестаг депутати, истеъфодаги федерал адлия вазири, Берлин очиқ университети фахрий профессори **Ҳерта Дойблер-Гмелин** томонидан **«И. Кант ва ҳуқуқий давлат»** мавзуида ўқилган очиқ маърузалар ушбу тадқиқотнинг вужудга келишида маънавий рағбат сифатида хизмат қилганини айтиб ўтишим лозим. Бунинг учун Ҳерта Дойблер-Гмелин хонимга ҳамда Фридрих Эберт номидаги жамғарманинг Ўзбекистондаги ваколатхонасига, айниқса, олмон ёзувчиларининг моҳир таржимони **Мирзаали Акбаров**га бизни асарни ўзбек тилига И. Кант асарларини асл матнлари билан ўгиришдаги салмоқли меҳнати учун, шунингдек, мазкур китобни тайёрлаш ва чоп этишга кўмаклашган барчага ўз самимий миннатдорчилигимни билдираман.

---

[1] Философско-правовое наследие Иммануила Канта и современная юриспруденция // Общественное мнение. Права человека. 2009. № 2. С. 162–182.

[2] *Шермухамедов С.Ш.* Ценный труд о философско-правовом учении Иммануила Канта // Право и политика. 2009. № 6.

«Иммануил Кант ҳаёти тарихини ёзиб баён қилиб бўлмайди. Чунки унда на ҳаёт, на тарих бўлган»[1].

Ҳайнрих Хайне,
немис шоири ва публицисти

Биринчи қисм

ИММАНУИЛ КАНТ: ҲАЁТИ ВА ИЖОДИНИНГ АСОСИЙ ЧИЗГИЛАРИ

И. Кантнинг россиялик биографларидан бири А. Гулыга файласуф ҳаёти – унинг ёзган китоблари, ҳаётидаги энг қувончли воқеалар эса – фикрлар эканини ёзади. **Кантда ўз руҳи ва таълимоти тарихидан бошқа таржимаи ҳол йўқ**[2].

Кантни ўқиш осон эмас. Қийинлиги шундаки, баён ҳар доим муаммолар мураккаблиги билан боғлиқ бўлиб, шу муаммоларга кўпинча биринчи бўлиб, унинг ўзи бақамти келган. И. Кантни тушуниш бундан-да оғир. Унинг ҳақида ёзиш эса, нафақат қийин, балки масъулият ҳамдир.

Георг Вилхельм Фридрих Хегелга совуқ муносабатда бўлган **Л. Н. Толстой** И. Кантни берилиб мутолаа қилган. Нуқтаи назар, эътиқодларимиз бир-бирига мос келади, деб ишонган. У Кантнинг ҳикматли сўзларини тўплаб, нашр қилдирган. И. Кантнинг ҳаёти ўзида доимо чуқур таассурот қолдирганини гапириб юрган. Бир куни Толстойдан сўрашган: **«Кант фалсафаси оддий одам учун тушунарлими? Ва уни жўн, оммабоп қилиб баён этиш мумкинми?»** Бунга жавобан у: **«Уни оммабоп қилиб баён этиш энг улуғ иш бўлур эди. Қизиқ, Мағрибда бунга бирор ҳаракат бўлаётганмикин. Ҳар ҳолда, бу энг матлуб иш бўлган бўларди»**[3], деган экан. Толстой учун Кант, авваламбор, инсонийлик мактаби бўлган.

---

[1] **Иктибос:** *Таранов П.С.* Философский биографический словарь, иллюстрированный мыслями. – М., 2004. С. 283.

[2] **Қаранг:** *Гулыга А., Кант И.* – М., 1983; И. Кант ҳаёти ва фалсафий меросига бағишланган қуйидаги китобларга ҳам қаранг: *Асмус В. Ф.* Иммануил Кант. М.: Высшая школа, 2005. С 439; *Нарский И. С.* Иммануил Кант. М.: Мысль, 1976. С. 208; *Ойзерман Т. И.* Кант и Гегель (опыт сравнительного исследования). М.: «Канон+», 2008. С. 520; *Суслова Л. А.* Философия И. Канта (Методологический анализ): Учеб. пособие. – М.: Высшая школа, 1988. С. 224.

[3] *Қаранг: Клюзова М.Л., Толстой Л.Н., Кант И.:* проблема обоснования морали. – Тула, 2011.

1. Пруссиялик таркидунёчи: Кёнигсбергда яшаган энг сирли фуқаро ҳаёти

Немис классик фалсафасининг асосчиси И. Кантни синчков, майдакаш ҳарфхўр одам бўлган дейишади. У узоқ ва сермазмун ҳаёт кечириб, бутун умр бўйдоқ ўтган, яхши шароб ва чиройли аёлларни ёқтирган. Инсониятга маънавий камолот ва ахлоқ қонунчилиги тамойилларини ўргатган. Прусс саройида уни ҳурмат қилишган, бироқ ёқтиришмаган, унга илтифот ҳам кўрсатишмаган. Ўлимидан сўнгги икки ҳафта мобайнида шаҳарнинг ҳасратманд аҳолиси ўз даҳо ватандоши билан хайрлашган, лекин орадан ярим йил ҳам ўтмай, унинг уйи қандайдир савдогарга қаҳвахона учун сотиб юборилган.

Файласуф олим, немис идеализмининг асосчиси Иммануил Кант 1724 й. 22 апрелда Кёнигсберг (хозирги Калиниград) шаҳрида авлиё Иммануил («Таврот»га оид ушбу сўз таржимада «Тангри биз билан» деган маънони англатади) кунида таваллуд топган. Камбағал сарроч (эгар-жабдуқ устаси) оиласида жами тўққиз фарзанд бўлиб, Иммануил тўртинчи бола бўлган. Оилада уч қиз ва бир ўғилгина улғайиб, вояга етган. И. Кант болалигида касалманд, нимжон, жуссаси кичкина, асабий хуруж ва ипохондрия (тушкунлик)га мойил бўлган; уни жинсий заиф ва қисқа умр кўради, деб башорат қилишган. Бироқ шунга қарамасдан, ота-онаси унинг пухта классик таълим олиши учун ғамхўрлик қилган. У жонажон шаҳри Кёнигсбергда узоқ, шу билан бирга, ижодга тўла умр кечирган, ҳеч қачон касал бўлмаган ҳам. Чунки у гигиеник қоидаларнинг қатъий тизимини ишлаб чиққан, уларга оғишмай амал қилган ва ҳайратланарли натижаларга эришган. **И. Кант ўзини ўзи яратган, шунинг учун ҳам у бетакрордир.**

1757 йил январидан 1762 йил июлига қадар И. Кант Россия фуқароси ва Петербург Фанлар академияси (1794)нинг чет эллик фахрий аъзоси, шунингдек, Берлин ва Сиена (Италия) академиялари аъзоси ҳам бўлган.

И. Кант Кёнигсберг университетининг Илоҳиёт факультетини 1745 йилда тамомлаган. Шундан кейинги тўққиз йил давомида аслзода, боёнларнинг оилаларида шахсий муаллим бўлиб ишлаган, бу унга бўш вақтларида фалсафий тадқиқотлар олиб бориши учун моддий имконият яратган. 1755 йилда у шу университетнинг приват-доценти унвонини олган. Кейинги 15 йил

ичида эса, профессорлик унвонини кутиб, Кёнигсбергдаги сарой кутубхонасида кутубхоначи ёрдамчиси лавозимида хизмат қилган. 1755 йилдан 1797 йилга қадар метафизика, мантиқ, ахлоқ фалсафаси, физика, математика фанларидан сабоқ берган. Тўртта диссертация ҳимоясидан сўнг, И. Кант 1770 йилда фалсафа профессори унвонига сазовор бўлган ва бу лавозимда ишлаб, уни вафотидан уч йил олдин тарк этган.

И. Кант 1804 йилнинг 12 февралида, саксон ёшга тўлишига 70 кун қолганда вафот этган. Унинг сўнгги айтган сўзи «яхши» бўлиб, бу калом ён-атрофидагиларга миннатдорчилик туйғуси билан йўғрилган эди. У фоний дунё билан хотиржам, соф виждон ва адо этилган бурч ҳисси-ла хайрлашган.

Иммануил Кантни қўрқмасдан Кёнигсбергнинг энг сирли, ғалати ва энг рамзий шахси, деб аташ мумкин. У ўзининг мўъжазгина Ватани сарҳадларини ҳеч қачон тарк этмаган ва шунинг учун бўлса керак, ҳаётлигидаёқ «пруссиялик зоҳид» деган лақаб орттирган.

Бироқ Кант асло «зоҳид» эмас, у таркидунёчи ҳам бўлмаган. Табиатан киришимли, улфат ва дилкаш, тарбия ва турмуш тарзига кўра – одобли, хушмуомалали бўлган. **Унда фалсафага бўлган зўр қизиқиш шунчаки эрта уйғонган ва бу кучли иштиёқ ҳамма нарсадан устун келган. У ўз қувончини фақат ишда, меҳнатда тонган. И. Кант ҳаёти – сўз билан иш, ғоя ва хулқ бирлигининг намунаси бўлган.**

Унинг бутун ҳаёти фақат Кёнигсберг билан боғлиқ бўлиб, юртдошлар кўз ўнгида ўтган бўлса-да, файласуф таржимаи ҳолининг илк варианти унинг тириклигидаёқ ёзилган. **И. Кант номи ҳозирда ҳам ақлбовар қилмас афсоналар билан бурканганининг шоҳиди бўлиш мумкин.** Буюк файласуф асли кёнигсберглик эканлиги билан ҳамиша фахрланиб юрган ва ҳатто, ўлимидан сўнг ўзининг фалсафий асарлари Ғарб билан Шарқ ўртасида ҳазилакам даъво-ю баҳсларга сабаб бўлишига ҳам шак-шубҳа қилмаган.

Европада И. Кант асарлари асосида **И. Ньютоннинг** табиий-илмий кашфиётлари ётади, деб ишонтиришган. Осиёда эса ҳозиргача олим асарлари учун **имом Ғаззолий (1058–1111) ва Ибн Арабийнинг (1165–1240)** ўй, фикр ва мулоҳазалари асос бўлиб хизмат қилган, деган фикр мавжуд[1]. Ҳаттоки, И. Кант қариган

---

[1] **Қаранг:** *Керимов Г.М.* Аль-Газали и суфизм. Баку, 1969. С. 71–100; Ibn Arabi and Modern Thougt. The History of Taking Metaphisics Seriuosly. Oxford: Peter Coates, 2002. P. 43–50.

пайтида ўз таржимаи холи вариантларидан бирига араб имлосида **«Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!»**[1] деб ёзиб қўйган, деган гаплар ҳам юради. Бу – афсона, холос, лекин афсона бўлганда ҳам, гўзал афсонадир.

Агар Кантда билимга чанқоқлик бўлмаганида, ҳаёт камбағал ҳунарманд ўглига катта имкониятлар ато этиши амри маҳол эди. Ота-онадан эрта айрилган Кант ёшлигида фақирона ҳаёт кечиришга мажбур бўлган. Қашшоқлик улуғ файласуфни деярли то ўлимига қадар таъқиб этган: у кексайган чоғидагина кичикроқ уй сотиб олишга муваффақ бўлган.

Кёнигсберг университетининг илоҳиётшунослик куллиётига ўқишга кирган навқирон Кант афсуски, уни тугаллай олмаган: яна ўша молиявий-моддий етишмовчилик сабаб. Тирикчилик ўтказиш учун нималар қилмаган дейсиз – оилавий муаллимликдан тортиб, то бильярд ва қарта ўйнашига ҳам тўғри келган. Баъзан эса шунақаси ҳам бўлган: шаҳарга тушиб чиқиш учун Кёнигсбергнинг бўлгуси фахрий фуқароси альма-матер (эски замонларда талабаларга қўйилган ном) дўстларидан ...пойафзални қарзга олиб кийиб кетган.

И. Кант буюк майдакаш бўлган, деган гап бор. Лекин у ёшлигида унчалик ҳам сўзининг устидан чиқадиган одам бўлмаган ва «пухта аниқлик» тушунчаси хусусида хийла эркин фикр юритган. Барча нарсаларга нисбатан ғоят даражада аниқликка эса, уни дўсти – англиялик савдогар Грин ўргатган. Британиялик унинг зиғирча камчилигини ҳам кечирмаган. Бундай ҳолатларга қарши турли хил «жазо» чораларини қўллаган.

Ёши ўтиб боргани сайин аниқлик ва пухталик одатга айланиб, И. Кант хулқ-атворининг алоҳида хусусиятига айланган. Унинг бутун ҳаёти энг аниқ хронометрга ўхшаб ўлчанган ва ҳисоблаб чиқилган. У кечқурун соат роса 22 да уйқуга ётган, роппа-роса тонгги 5 да ўрнидан турган. Кейинги 30 йил давомида бирон марта ҳам кеч турган пайти бўлмаган. Роппа-роса 19 да кечки сайрга чиққан. Шаҳарликлар кекса Кантни кўриб, соатларини текшириб, тўғрилаб олишган. У пала-партиш кийинган талабаларни ёқтирмаган, тишсиз қолган суҳбатдошларни эътиборсиз қолдирган. Пухталик, аниқлик, майдакашлик ва барқарор анъаналарга содиқлик И. Кантнинг турмуш тарзига шу қадар чуқур сингиб

---

[1] Наполеон, Толстой и Кант об исламе. 27 февраля 2010 г. // http://www.liveinternet.ru/tags.

кетган эдики, бу тутуриқсизликка ҳам бориб етган. Масалан, беадаб ва такаббурроқ хизматкори Мартин Лямкедан қутулиш унинг юрак хуружига сабаб бўлган.

Пишиқ-пухталик ва ҳатто аскетизм (таркидунёчилик)нинг тирик эталони (намунаси) бўлган И. Кант ўзида Альбертина – Кёнигсберг университетининг ўт-олов талабасига хос бўлган гайрат-шижоатни ҳам сақлаб қололган.

И. Кант винони жуда яхши кўрган, пивога эса тоби бўлмаган. Солод (ундириб олиб, янчилган арпа, буғдой ва ҳоказо) ҳамда хмель (етмак – чирмашиб ўсадиган ўсимлик ва унинг уруғи)дан олинадиган ичимликка у шундай баҳо берган: **«Пиво – бемаза таъмли таомдир».**

Аёллардаги гўзалликка Кант ҳамиша зўр ҳурмат билан муносабатда бўлган. Мункиллаган қарияни кўплаб қабул маросимларига ва тантанали зиёфатларга таклиф қилишган, шундай пайтларда у ёш, чиройли қизлардан бирини ўзининг ўнг томонига ўтказиб қўйишларини сўраган. Ўша пайтда файласуфнинг чап кўзи кўрмай қолганини бутун Кёнигсберг яхши билган.

Аёллар, хотин-кизларга ҳамиша таъзимда бўлишига қарамасдан, И. Кант бир умр уйланмай бўйдоқ ўтган. Нима учун оила қуришга аҳд қилолмаганига сабаб эса, ўта бемаъни – яъни камбағал бўлган эмиш. У ўзининг бўйдоқлиги важини киноя билан шундай таърифлаган: **хотин керак бўлган пайтда уни боқишга қурбим етмаган, аҳволим яхшиланиб, бунга имкон етганда эса, хотинга ҳожат қолмаган.** Ва бунга яна изоҳ ҳам бериб қўйган: бироқ **бўйдоқликни ҳеч нима билан оқлаб бўлмайди, хотиннинг бори яхши.**

И. Кант ҳеч қачон диссидент (муртад, диндан қайтган киши) бўлмаган. Аксинча, ҳали у қадар етук бўлмаган илк асарларини (кексайган чоғида улардан воз кечмоқчи ҳам бўлган) файласуф Кёнигсберг губернатори ва император Фридрих II га бағишлаган. Шунга қарамасдан, И. Кантнинг илмий мартабаси катта қийинчиликлар билан олға силжиган. **Тарихий аксиома: «Ақлли кишилар ҳамиша ҳокимиятни ташвишга солган...»**

Энг буюк кёнигсбергликнинг таржимаи холи коллизия (қарама-қарши кучлар тўқнашуви) ҳамда ғалати, қизиқ воқеаларга тўла бўлган. Тириклигида ўзининг кичик Ватани чегарасидан бирон марта ҳам ташқарига чиқмай туриб, бир йўла икки империя фуқароси бўлиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. И. Кант бунинг уддасидан чиққан.

XVIII аср ўрталарида, етти йиллик уруш пайтида Шарқий Пруссия бир неча йил давомида Россия империяси таркибига кирган, шу сабабли олим ҳам, қолган бошқа кёнигсбергликлар қаторида рус маликаси Елизавета Петровна фуқаросига айланган. **1758 йил мартида Кант университетдаги мантиқ ва метафизика кафедраси мудирлигининг бўшаб қолган ўрнини ўзига беришини сўраб, император аёлга илтимоснома ёзган[1].** Бироқ арзнома подшоҳ хотинга етиб бормаган. Аризани кўриб чиққан Шарқий Пруссия губернатори Николай Корф файласуфга одатдаги расмиятчилик билан рад жавобини берган: бўш ўринга даъвогарлик қилган доктор Букнинг ўқитувчилик фаолиятидаги иш тажрибаси уникига қараганда кўпроқ бўлиб чиққан.

Ўтган ана шу йиллар Россия билан Кант бир-бирларини яхшироқ билиб олишлари учун имконият яратган. Мамлакатдаги сиёсий вазият ўзгара бошлагач, файласуф рус интеллигенциясининг илғор вакиллари билан алоқани давом эттирган. Карамзин, Державин, Милорадович ва бошқалар Кёнигсбергга тез-тез келиб турганлар. Бўлғуси генералиссимус А. В. Суворов олимнинг шахсий тавсияномасига кўра, бир ёш йигитни хизматга олган, лекин афсуски, у туппа-тузук ярамас бўлиб чиққан.

XVIII асрнинг ўрталарига келиб, И. Кант иқтидорига бутун Европа тан берган. Прусс саройида уни ҳурмат қилишган, бироқ ёқтиришмаган, унга илтифот ҳам кўрсатишмаган. Унинг Альбертинани янада ривожлантириш ва ўз келажаги тўғрисидаги илтимосномалари очиқдан-очиқ сансалорлик билан пайсалга солинган.

Шахсий ҳаётида И. Кант фалсафий масалалар хусусида суҳбатлашишни хуш кўрмаган. У ўзининг тинглашга эмас, балки фақат ўқитишга қобилиятли эканини яхши англаган, чоғи. Умрининг сўнгги йилларида у ўз ҳузурига ташриф буюрувчилар билан фалсафий мавзуларда эмас, балки... тахтаканаларни йўқотишнинг энг сўнгги ва энг самарали усуллари тўғрисида суҳбатлашган. **И. Кант ўз ҳаётий кузатувларини очиқ, лўнда ва қаҳр билан шундай ифодалаган: «Инсон табиатан ёвуздир».**

И. Кант тўқчиликда вафот этган. Уч синглиси ва укасига ундан 20 минг гульден миқдорида бойлик қолган. Файласуф ўлимига бутун шаҳар чинакамига мотам тутган. Фуқароларнинг видолашиш маросими белгиланган уч кун ўрнига салкам

---

[1] *Кант И.* Всеподданнейшее прошение философа Канта императрице Елизавете Петровне / Сообщ. Ю. Бартенев // Русский архив. 1896. Кн. 2. Вып. 7. С. 455–456.

икки ҳафтага чўзилган. 28 февралда устознинг тобутини Альбертинанинг 28 нафар энг яхши талабалари кўтариб борганлар. Шаҳар чуқур мотамда: Кёнигсберг ўзининг энг буюк фарзандидан жудо бўлган эди.

И. Кантнинг ўзигагина хос бўлган истеъдоди туфайли бир маромда кечган салмоқли ва синчков ҳаёти сирлилик шон-шуҳратига бурканган ва бу деярли барча нарсада ўз ифодасини топган. Башарти файласуф ўз ўлимидан сўнг қабри қандай ўзгаришларга дучор бўлишини билганида эди, ҳаётлигидаёқ ўзига хос киноя-истеҳзо билан **«Қисқа хотира танқиди»** ёки бўлмасам **«Дарбадар тана танқиди»** дебми, номланган навбатдаги катта ҳажмли асарини ҳам ёзиб ташлаган бўларди. Ҳар ҳолда, ўша олис йилларда содир этилган воқеалар азалдан давом этиб келаётган жиддий баҳс-мунозараларга сабаб бўлмай қолмади: **«И. Кантнинг бугунги қабрида ким ётибдийкин?»**

Биринчи парадокс 1804 йилнинг февралида, айни марҳумни дафн этиш чоғида рўй берган: шаҳар ўзининг энг ҳурматли фуқаросини сўнгги йўлга кузатаётганига ва дафн маросими тантанали ҳамда дабдабали бўлишига қарамасдан, Иммануил Кантга шахсий дахма ҳам буюрмаган ва у маҳаллий университет профессорларининг умумий хилхонасига дафн этилган. Тақдирнинг аччиқ ҳазилини қаранг-ки, ўлдинг – ўчдинг деганларидек, кёнигсберглик файласуф кўмилгандан кейин, унинг сўнгги манзилгоҳи батамом унутиб юборилган.

И. Кант ўз миллати, жонажон шаҳри билан ғоят фахрланган. Ким билсин, агар ўз шажарасининг асосий занжири Германияда эмас, Пруссияда эмас, балки СССРда узилишини билганида, бундан ниҳоятда таажжубга тушган бўлармиди. XX асрнинг 30-йиллари ўрталарида Иммануил Кант укасининг «Уралмаш» раҳбарларидан бири бўлиб ишлаган бирдан-бир, ягона насли ҳам қатағон қилинган.

И. Кант ўз мазмун-моҳиятига кўра, бутун дунёнинг буюк фуқароси бўлган. Ёши бир жойга борган пайтда у сиз билан бизнинг ҳаётимиз маъно-мазмуни ҳақидаги ўз тасаввур-тушунчасини келажак авлодлар учун қуйидагича ёзиб қолдиргани ҳам бежиз эмас: **«Биз улар ҳақида тез-тез ва муттасил фикр-мулоҳаза юритганимиз сайин, икки нарса қалбимизни ҳамиша янги ва янада кучлироқ ҳайрат ҳамда ортиқ даражада иззат-эҳтиром туйғуси билан тўлдириб бораверади, бу – тепамиздаги юлдузли само ва вужудимиздаги ахлоқ қонунидир...»**

2. И. Кант ижоди – фалсафада «Коперникона кескин бурилиш»

«Кант жуда муҳим қадамни ташлаган... Ақл-идрок учун диалектиканинг зарур эканлиги қайтадан эътироф этилган: биз унинг қандайдир саньат эканлиги ва у объектив тушунчага мансуб бўлмай, гўё аллақандай субъектив иқтидорга асосланган, деган тушунчадан узоқлашдик. Фикр тадқиқотида Кант аньанавий йўлдан борган: унинг даражалар жадвалида учинчи категория ҳар доим ўша туркумнинг иккинчи ва биринчи даражалари қўшилишидан келиб чиқади. Бироқ шунга қарамасдан, ҳақиқат Кант бошлаган, ўша хулосага тескари йўлдадир...»[1].

Г.В.Ф. Хегел, *немис классик фалсафаси вакили*

И. Кантнинг ҳаёти ташқаридан қараганда касбдошларига нисбатан бир маромда, бир хилда, эҳтимол, бир тарзда, зерикарлироқ кечган бўлса бордир. Лекин унинг ички руҳий-маънавий ҳаёти хусусида асло бундай деб бўлмайди. Чунки унинг вужудида бир-биридан ҳайратланарли ишлар амалга ошар, дадил, жасур фикр-мулоҳазалар туғилар, ривожланар, бошқа фикрлар билан яккама-якка жангга кириб, ҳалок бўлар ёки курашда тобланар, вояга етар эди. Фикрлар ер курраси томон, коинот сарҳадлари сари интилиб, қитъалар узра кезинарди. Фикрлар инсон қалбининг энг тубига кириб бориб, ўз-ўзини билишга интиларди. Фикрлар ҳаёти кескин ва ҳаяжонли кечарди.

И. Кант бутун онгли умри мобайнида ҳақиқат излаган. Ҳақиқат, бу – жараёндир. И. Кант бундай сўзларни айтмас, фақат уларга амал қиларди, холос. Унда ҳеч қачон «ҳамма иш қилинди, ҳамма нарсага мутлақ эришилди» деган сезги, ҳис-туйғу бўлмаган. И. Кант ўз таълимоти устида тинмай ишлар, сифатини янада яхшилар, аниқликлар киритар ва унга сайқал берарди. **И. Кант ҳаёти бетўхтов, доимий равишда давом этган маънавий ривожланиш ва абадий изланишлардан иборат.** Умрининг сўнгги йилларига довур, то фикрлашдан тўхтаб қолмагунига қадар.

И. Кантнинг илмий қизиқишлар доираси ва кўлами фав-қулодда кенг: фалсафа ва мантиқ, тарих ва антропология,

---

[1] **Иқтибос:** *Таранов П.С.* Философский биографический словарь, иллюстрированный мыслями. – М., 2004. С. 282–283.

тика ва эстетика, ҳуқуқ ва давлат, астрономия ва математика, табиий география ва минералогия (маъданшунослик).

И. Кант илмий тадқиқотларининг (1770 йилгача бўлган) илк нилласи шартли равишда «танқидгача бўлган давр» деб юритилади. У 1747–1755 йилларда бошланғич (ибтидоий) туманликдан қуёш тизимининг келиб чиқишига оид космогоник гипотеза, яъни оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги илмий фаразни ишлаб чиққан **(«Умумий табиат тарихи ва осмон назарияси», 1755).**

Унда Кант улкан коинотнинг, бизнинг галактикамиздан ташқаридаги галактикаларнинг ҳам мавжуд эканлигини ҳамда сайёраларнинг айланаётган туманликдан келиб чиқиши тўғрисидаги гипотезани баён қилиб берган.

1770 йилдан сўнг, Кантнинг уч асосий асаридан келиб чиқиб «танқидий давр» деб аталган босқич бошланади: «Соф идрок танқиди» (1781), **«Амалий идрок танқиди»** (1788) ва **«Ҳукм лаёқати танқиди»** (1790). Бу асарларда у билиш назариясини, этика, эстетика ва табиатдаги мақсадга мувофиқлик ҳақидаги таълимотни ҳам атрофлича изоҳлаб берган. У ақл кўзи билан қараладиган метафизика ва билиш мумкин бўлмаган «ўзидаги нарсалар» (сезги, ҳис-туйғуларнинг объектив манбаи) ва чексиз бўлиши мумкин бўлган тажриба соҳасини ҳосил қилувчи билиш мумкин бўлган ҳодисалар ҳақидаги дуализм таълимоти скептицизми догматизми (ақойид)га қарши чиққан. Сезги, ҳис-туйғулар чалкашлиги ва мантиқсизлигини тартибга солиб турадиган умумаҳамиятга молик бўлган **априор (тажрибадан холи)** шакллар – билишнинг шартидир. Бироқ Тангри, озодлик, мангуликнинг назарий жиҳатдан исботлаб бўлмайдиган ғоялари «амалий идрок» постулатлари, ахлоқнинг зарурий шарт-шароитлари ҳисобланади. **И. Кант этикасининг бурч (мажбурият) тушунчасига асосланган бош тамойили – қатъий императивдир.** Назарий идрок антиномия (зиддият)лари ҳақидаги Кант таълимоти диалектика ривожида катта роль ўйнаган.

И. Кантнинг дунёқарашини шаклланишида қуйидаги мутафаккир ва файласуфларнинг таълимотлари катта таъсир кўрсатган: Платон, Беркли, Вольф, Тетенс, Хатчесон, Монтень, Юм, Декарт, Лейбниц, Локк, Мальбранш, Ньютон, Руссо. Спиноза.

Кант фалсафий таълимоти XVIII асрнинг 70-йиллари бошланишида ўзидан олдинги фалсафани танқидий қайта қараб чиқиш жараёнида шаклланган. У ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларини дастлаб кичик-кичик туркум мақолалар тарзида баён қилган. Жумладан, **«Умумжаҳон фуқаролик нуқтаи назарида**

умумий тарих ғояси» ва **«Абадий тинчлик сари»** номли асарлари кейинчалик **«Урф-одатлар метафизикаси»** (1797) асарида умумлаштириб берилган.

И. Кант фалсафаси замирида билишнинг **эмпирик** (тажрибага асосланган) ва **априор** (тажрибадан холи) турлари бир-бирига қарама-қарши қўйилган. **Лотинча «a priori» атамаси сўзма-сўз таржимада «олдингидан, илгаригидан» деган маънони билдиради.** Фалсафа анъанасида тажрибадан олдинги ёки унга боғлиқ бўлмаган билимларни шундай деб аташ қабул қилинган.

Ўз теварак-атрофидаги оламни билиш инсон учун, энг аввало, тажрибадан, яъни ҳиссий туйғулар асосида бошланади. Бироқ эмпирик билим тўлиқ эмас, чунки у ўрганилаётган предмет (буюм) нинг ташқи белгилари – ранг-туси, вазни ва ҳоказолар ҳақида тасаввур беради, холос. Фақат ақл-идрок ёрдамидагина предмет моҳиятини билиш, унинг ички хусусиятлари ва сабабларини аниқлай олиш мумкин. Билишнинг бундай турини И. Кант **априор билиш** деб атаган. **«Ақл-идрок билан билиш ва априор билишнинг моҳияти бир хил»**, деб ёзган эди у.

Инсоннинг ахлоқий-хулқ муаммоларини кўриб чиқадиган Кант **амалий фалсафаси** ўзгача постулатлар асосига қурилган. **Амалий фалсафанинг таркибий қисмлари – ҳуқуқ этикаси ва таълимотида асосий роль априор ғояларга тегишли.** Агар табиатни билишда, деган эди И. Кант, «тажриба ҳақиқат манбаи сифатида хизмат қилса», унда ахлоқ қоидаларини одамлар ўртасидаги мавжуд муносабатлардан чиқариб ташлаб бўлмайди. Шунинг учун табиий фанларга ўхшаш бўлган ахлоқ ва ҳуқуқ илмий назариясини амалда яратиб бўлмайди.

Ахлоқий фалсафанинг вазифаси ақл-идрокдан келиб чиқиб, инсон ўз эмпирик ҳаётида амал қилиши лозим бўлган умумий ахлоқ қоидаларини кўрсатиб беришдан иборатдир. Умумий адолат мезони қандай бўлиши тўғрисидаги саволга, «агар эмпирик асосларни вақтинча холи қўйиб, ҳукм манбаини ақл-идрокнинг ўзидангина излаб кўрмаса», юрист ҳеч қачон бас кела олмайди. Мана шу шартларга риоя этилгандагина, этика билан фалсафа бир бўлиб, фанга айланади.

И. Кант томонидан ишлаб чиқилган танқидий рационализм методологияси XVIII аср маърифатчилари илгари сурган рационализм концепцияларидан жиддий ажралиб турган. И. Кант улар билан, энг аввало, инсоннинг онгли табиати талқинида келиша олмаган. Унинг қарашларига кўра, ақл-идрок инсоннинг алоҳида

хусусияти сифатида буткул индивидда эмас, балки инсон зотида авлодларнинг бирин-кетин алмашиниб турадиган кўз илғамас сафларида ривож топади. **Кант таълимотида маърифат илк бор инсон маданий тараққиёт туфайли табиатга қарамликни енгиб, озодликка эришадиган умумжаҳон тарихий жараён сифатида талқин этилган.** И. Кант, шунингдек, маданиятни такомиллаштиришда, гарчи кўпчилик инсоният тараққиётининг умумий ривожини англамай, ўз мақсадларинигина кўзлаб, онгсиз равишда ҳаракат қилсалар ҳам, бутун авлодлар иштирок этажагини уктириб ўтган. Бундан келиб чиқадиган хулоса: **онглилик мавжуд амалиёт умумлашмаси эмас, балки ўсиб бораётган маданият натижасидир.**

Ушбу ғояларнинг асослаб берилиши ижтимоий қонунларнинг ўзига хос хусусиятларини англаш йўлида қўйилган муҳим қадам бўлган. Айниқса, мазкур қонунлардан бири одамларнинг субъектив ўй-фикрлари, ният-мақсадлари тарихнинг объектив хулосаси билан мос келмаслигини кўрсатади. Кант фалсафий назарияси, албатта, кейинги мутафаккирлар томонидан турлича шарҳланиб келинган. У ҳам ижтимоий жараён диалектикаси, ундаги тарихийлик ва мантиқийлик (Хегел, Маркс)нинг ўзаро муносабати ҳақидаги таълимотларнинг, ҳам табиий ва ижтимоий фанларни қарама-қарши қўювчи концепцияларнинг манбаи бўлиб хизмат қилган. **Кантшуносликнинг ўн иккита турли хил мактаблари мавжуд.**

И. Кант рационализмининг яна бир хусусияти шундаки, у ахлоқ ва ҳуқуқни назарий билимлар доирасидан чиқариб ташлашни рад этган. Бу жиҳатдан **И. Кант Ж.Ж. Руссо асос солган демократик анъана изидан борган.** У Руссонинг барча кишилар ҳеч қандай истисноларсиз ахлоқ тарқатувчилар бўла олишлари мумкинлиги ҳақидаги гоясини қабул қилган, лекин Ж.Ж. Руссонинг ахлоқ манбаи хусусидаги нуқтаи назарини қайта қараб чиққан. **И. Кант фикрича, ахлоқий ва ҳуқуқий қонунлар манбаи сифатида амалий идрок ёки одамларнинг эркин хоҳиш-иродаси намоён бўлади.** Бундай ёндашувнинг янгилиги шунда эдики, у руссошуносликнинг демократик мазмунини сақлаган ҳолда, этика ва ҳуқуқ асосларининг рационалистик усулларини тиклаш имконини ҳам берган.

Инсон умумбашарият олдида ўз масъулиятини англаш даражасига кўтарилгандагина, ахлоқий шахс бўлишга қодирдир, деган эди И. Кант. Модомики, одамзод инсон сифатида ўзаро тенг экан, ҳар бир индивид бошқа бир шахс учун мутлақ маънавий қадрият саналади. Шундай қилиб, И. Кант этикаси худбин ният-

мақсадлар устидан умуминсоний устунликни улуглаб, шахснинг дунёда содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар учун маънавий масъул эканлигини таъкидлаган.

И. Кант мазкур тамойилларга таяниб, ахлоқий қонун тушунчасини изоҳлаб берган. Маънавий шахс замон ва макон шарт-шароитларига боғлиқ бўлган гипотетик (шартли) қоидаларга суяна олмайди, деб ҳисоблаган у. Ўз хатти-ҳаракатида у (яъни шахс) қатъий (муқаррар) императив талабларга амал қилмоғи лозим. Гипотетик қоидалардан фарқли ўлароқ, **қатъий императив** у ёки бу муайян ҳолатда қандай йўл тутиш кераклиги ҳақида кўрсатма бермайди, бинобарин, расмий, юзаки ҳисобланади. У фақат «инсоният олдидаги бурч»нинг умумий ғоясини ўз ичига олади ва шахсга, қандай хатти-ҳаракат ахлоқ қонуни билан энг юқори даражада мос кела олади, буни мустақил равишда ҳал қилиш учун тўла эркинлик беради. **И. Кант қатъий императивни ахлоқ эркинлиги қонуни, деб атаган ва бу тушунчаларни синоним (маънодош сўз)лар сифатида қўллаган.**

И. Кант қатъий императивнинг қуйидаги икки асосий таърифини келтирган:

биринчиси: «Шундай йўл тутгинки, хатти-ҳаракатинг меъёри умумий қонун бўла олсин» (меъёр бу ерда шахсий хатти-ҳаракат қоидасини англатади);

иккинчиси: «Шундай йўл тутгинки, инсониятга нисбатан ҳар доим ўз номингдан ва бошқа ҳар ким номидан ҳам, ҳеч қачон восита сари эмас, мақсад сари интилгандек муносабатда бўл».

Таърифлар маъно жиҳатидан фарқ қилса-да, моҳиятан улар бир-бирига яқин – уларда шахс шаъни ва қадр-қиммати ҳамда ахлоқий онг автономияси (ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқи) ғоялари мужассам.

И. Кант ҳуқуқий назарияси этика билан чамбарчас боғлиқдир. Бу унда ҳуқуқ ва ахлоқ манбаи **(инсон амалий идроки)** ва мақсади **(умумий эркинлик)** ҳам бир хил эканлиги билан изоҳланади. И. Кант улар орасидаги тафовутни хатти-ҳаракатлар мажбурияти усулида аниқлаган. Ахлоқ инсоннинг ботиний истак-майллари ва ўз бурчини англашига асосланган, ҳолбуки, у шунга ўхшаш хатти-ҳаракатларни таъминлашда бошқа шахслар ёки давлат томонидан бўладиган ташқи мажбуриятлардан ҳуқуқ сифатида фойдаланади. Ахлоқ соҳасида умуммажбурий нормалар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, ваҳоланки, **ҳуқуқ мажбурий куч томонидан таъминланган қонунчилик мавжуд эканини зарурат сифатида эътироф этади.**

И. Кант ҳуқуқ ва ахлоқ муносабатларига тўхталиб, ҳуқуқий қонунларни ахлоқнинг ўзига хос биринчи босқичи (ёки минимуми) деб таърифлаган. Агар жамиятда ахлоқий қонунларга ҳамоҳанг ҳуқуқ устувор бўлса, бу – одамлар хулқ-атвори қатъий, ниқ ва яққол белгиланган, шунинг учун ҳам бир шахснинг эркин хоҳиш-иродаси бошқалар озодлигига зид келмайди, демакдир. Шу сингари муносабатлар буткул ахлоқий саналмайди, чунки индивидлар бурч тақозосига кўра эмас, балки бутунлай бошқа сабаблардан – шахсий фойдани кўзлаб ёки жазодан қўрқиб ва ҳокимдан келиб чиқиб иш кўрадилар. Бошқача қилиб айтганда, **ҳуқуқ одамлар ўртасида зоҳиран мақбул, маданийлашган муносабатларни таъминлайди,** бироқ улар ўзаро менсимаслик, ёқтирмаслик ва ҳатто бир-бирларига нисбатан нафрат ҳолатида ҳам бўлишлари мумкин. Ёлғиз (ахлоқсиз) ҳуқуқнинг ўзи ҳукмрон бўлган жамиятда шахслар ўртасида «тўлиқ антагонизм» (қарама-қаршилик, иддият) сақланиб қолади.

И. Кант бошқа йирик файласуфлар (Г. Хегел, Ф. Шеллинг, Й. Фихте) билан бир қаторда, энг аввало, азалий фалсафий материя – билиш соҳаси, этика, дунё тузилиши масалаларига тўхталган буюк фалсафий бурилишни амалга оширган. Бундай фалсафий ўзгаришнинг, табиатшуносликдаги ўзига хос **«коперникона кескин бурилиш»нинг** марказий нуқтаси, бу – Кант сўзлари билан айтганда, «метафизикада илгари мавжуд бўлган тафаккур усулини ўзгартириш, геометрия мутахассислари ва табиатшунос олимлардан ибрат олиб, айнан унда тўлиқ инқилобни амалга ошириш»[1] йўлидаги уринишдир.

И. Кант шунчаки классик файласуфлардан бири эмас, балки фалсафага Янги замон талабларига мос келадиган мустақил фан мақомининг берилишига ҳал қилувчи ҳисса қўшган фалсафа инқилобининг асосчисидир. Кант фалсафий-ҳуқуқий таълимоти **«инсониятнинг маънавий тараққиётида фалсафий тафаккур эришган энг буюк ютуқлардан бири»**[2] сифатида ўзининг муносиб баҳосини олган.

И. Кант томонидан критицизм асосида ишлаб чиқилган фалсафий тизимда ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги таълимот муносиб ўрин эгаллаган. Бу – унинг ижодидаги муҳим таркибий қисмлардан биридир. Ўзининг **«Амалий идрок танқиди»** (1788),

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 3. – М., 1964. С. 91.

[2] *Ойзерман Т. И.* Этикотеология Канта и ее современное значение // Вопросы философии. 1997. №3. С. 106.

«Умумжаҳон фуқаролик нуқтаи назарида умумий тарих ғояси» (1784), **«Абадий тинчлик сари»** (1795), **«Урф-одатлар метафизикаси»** (1797) каби асарларида И. Кант бугунги кунда ҳам долзарб бўлган янги ҳуқуқий ва ахлоқий қарашларнинг бутун бир тизимини таклиф қилиб, ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги таълимотни асослаб берган. **Кант фикрича, ҳуқуқ нормаларида этикадан фарқли равишда фақат кишилар ўртасидаги ташқи муносабатлар кўзда тутилади.**

И. Кант амалий фалсафаси асосини идрок автономияси концепцияси, соф амалий идрок мустақил қонунчилиги тўғрисидаги таълимот ташкил этади. И. Кант амалий фалсафаси унинг ҳуқуқ ва абадий тинчлик ҳақидаги таълимотининг ғоявий негизи ҳисобланади. Мазкур таълимотда Кант абадий тинчлик концепциясининг ғоявий асосини ташкил қиладиган унинг ҳуқуқ фалсафаси мужассамдир. Ижтимоий шартнома назарияси бошқа бир ғоявий негизни ташкил қилади. Ҳуқуқий ҳолатни таъминлашга қаратилган ҳаракат устувор йўналиш саналади, унинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, ҳуқуқ ҳукмронлиги;

иккинчидан, хавфсизлик;

учинчидан, тинчлик.

Шундай ҳолат сари йўналтирилган ҳаракат бевосита ҳуқуқий бурч ҳисобланади. Онгли мавжудот ўзининг ташқи эркинлигида фақат ҳар томонлама амал қиладиган қонунлар билан боғлиқ бўла олиши мумкин. Шунинг учун у ана шундай умумий, универсал қонунчилик сари олиб борадиган шарт-шароитлар ҳуқуқига эга. **Бутун дунёда тинчлик ҳуқуқий ҳолатни саклашнинг бевосита шартидир. И. Кант таклиф қилаётган тинчлик – нафақат исталган, орзу қилинган ҳолат, балки, энг аввало, қатъий ҳуқуқий талаб ҳамдир.**

И. Кант халқлар иттифоқи тузишнинг зарурат эканига астойдил ишонган. У ўзининг **«Умумжаҳон фуқаролик нуқтаи назарида умумий тарих ғояси»** асаридаёқ халқлар давлати доирасида умумжаҳон фуқаролик оммавий ҳолатига эришиш зарурлигини кўрсатиб ўтган. **«Эҳтимол, бу назарий жиҳатдан тўғридир, бироқ амалиёт учун ярамайди» «матали тўғрисида»** номли асарида ҳам худди шундай йўл тутган. Кейинчалик ёзилган **«Абадий тинчлик сари»** деб номланган классик асарида И. Кант илк асарларида билдирган фикрларидан фарқли ўлароқ, **жаҳон сиёсий тузуми концепциясини янада батафсилроқ баён қилиб берган.** И. Кант

шартнома исботи йўлида глобал миқёсдаги табиий ҳолатни енгиб ўтиш зарурлигини маълум қилар экан, деспотизм (зулм, истибдод) ҳанфи мавжудлиги сабаб, ягона унитар жаҳон давлати моделини рад этган.

Давлат суверенитети (мустақиллиги) акидаси И. Кантни, шунингдек, жаҳон республикасининг ижобий ғоясидан ҳам воз кечиб, маънавий конфедерация бўлиб уюшган халқ иттифоқи гоясига мурожаат қилишга мажбур этган. Шартноманинг амал қилиши давлатларнинг ўз маънавий эҳтиёжини чеклашларига асосланган бўлиши лозим. Кантнинг ўзгартирилган нуқтаи назари **«Ҳуқуқий таълимотнинг метафизик асослари» асарида** сақлаб қолинган. Бизнинг фикримизча, таҳлилда «Абадий тинчлик»даги нафақат эмпирик хулосалар билан, балки жиддий фалсафий-ҳуқуқий далиллар билан мустаҳкамланган кейинги фикрларни ҳам инобатга олиш зарур.

И. Кантнинг давлат тўғрисидаги фалсафий таълимотида асосий фикр шундан иборатки, инсон нафақат ўз-ўзига, балки ижтимоий институтларга, юридик қонунларга ҳам умид боғлайди. Унинг гояларининг назарий манбаи – **Ж. Ж. Руссо** қарашларидир. **Давлат назариясининг бош тушунчаси – фуқаролар эркинлиги тушунчасидир.** И. Кант фуқаролар тенглиги ва фуқаролар мустақиллиги тамойилларини у билан ёнма-ён қўйган. У вакиллик республикасини давлатларнинг идеал (мукаммал) шакли деб ҳисоблаган. И. Кант зулмга кескин қарши, зулмдан қутулиш учун у қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятларига бўлиниш ҳақидаги фикрида собит турган.

Абадий тинчлик ғояси – И. Кантнинг инсонпарвар ҳуқуқ фалсафасида якуний бўғин ҳисобланади. Қонунлар устувор бўлган жамиятда тинчлик ҳукм суради. **Абадий тинчлик, бу – жамият ҳаётидан урушни батамом чиқариб ташлаш демакдир.** Уруш ўзининг офат, мусибатлари, вайронагарчиликлари билан инсониятнинг ўсиб бораётган тараққиётига тўсқинлик қилади. Маънавий-ахлоқий онг-идрок урушларни қоралайди, шунинг учун маданият ва инсонпарварлик ривож топиб борар экан, урушлар буткул барҳам топмагунга қадар, тобора камайиб бораверади.

Дунё фуқароси сифатида И. Кант давлатларнинг чексиз куролланиши тинчлик учун жиддий хавф-хатар эканини таъкидлаган, чунки қуролланиш ва армиялар сақлаш учун сарфланаётган улкан маблағлар, ҳарбий куч-қудратни ошириш учун давлатлар ўртасида бўлаётган рақобат охир-оқибат урушларни келтириб чиқариши муқаррар, деб ҳисоблаган.

Кант фикрича, инсоният олдида абадий тинчликка эришишнинг икки йўли мавжуд: бири – урушларни тақиқловчи шартномавий йўл, иккинчиси эса – қиргин-барот урушлардан сўнгги умумжаҳон мозоридаги «абадий тинчлик»дир.

И. Кантни Суқрот билан қиёслашади, чунки унинг фалсафаси инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган. Эллин (қадимги юнон) донишманди фалсафани биринчи бўлиб самодан қуйига туширган ва ер юзида қарор топдирган, коинот билан эмас, одамзод муаммоси билан машгул бўлган. **И. Кант учун ҳам инсон муаммолари биринчи ўринда турган.** У коинотни ҳам унутмаган, лекин **асосий масала – инсон деб билган.** И. Кант ҳаёт қонунлари хусусида фақат биргина: **одамда инсонпарварлик бўлсин, деган мақсадни кўзлаб фикр юритган.** Одамлар яхшироқ яшасин, деган. Қон тўкилмасин, хаёлпарастлар хомхаёл билан бошини қотирмасин, деган. И. Кант ҳамма нарсани ўз номи билан атаган.

Ҳуқуқ-тартибот ва ошкоралик, инсоннинг табиий ҳуқуқлари ва ҳуқуқий давлат ҳамда инсониятнинг омон қолиши учун курашнинг Кант асослаб берган назарияси XXI аср бошида ҳам ниҳоятда долзарбдир, чунки у юксак инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бугунги кундаги мавжуд фалсафа мушоҳадаларнинг деярли барча кўринишлари у ёки бу тарзда И. Кант даҳосига мансуб бўлиб чиқади. Унинг ғоялари трансформация (бир шаклдан бошқа шаклга ўтиш, ўзгариш) жараёнини бошдан кечирганига қарамасдан, ҳамон яшаб келмоқда, ҳамон барҳаёт.

И. Кантнинг бой ва кўп қиррали ижоди қуйидаги файласуфларнинг дунёқарашини шаклланишига катта таъсир кўрсатган: Рейнгольд, Якоби, Мендельсон, Гербарт, Соломон Маймон, Фихте, Шеллинг, Гегель, Шопенгауэр, Фриз, Гельмгольц, Коген, Наторп, Виндельбанд, Риккерт, Риль, Файхингер, Кассирер, Гуссерль, Хайдеггер, Пирс, Витгенштейн, Апель, Стросон, Куайн.

Кант таълимоти билан яқиндан танишиш – умуман фалсафани ўрганишда яхши натижалар беради. Чунки у бизни мустақил фикрлашга ўргатади.

3. Иммануил Кантнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги қарашлари – унинг фалсафий таълимотининг таркибий қисми

И. Кантнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги таълимотини фақат унинг яхлит, бир бутун фалсафий тизими ғояларидан келиб чиқиб, тушуниш мумкин. Бунда унинг фалсафасидаги умумий дуализмни И. Кант томонидан олиб борилаётган **«назарий»** ва **«амалий»** идрок ўртасидаги карама-қаршиликлар, билиш, ирода ва тафаккур соҳасини, ўз хатти-ҳаракатида ахлоқий қонунга онг, ақл-идрокимизнинг қатъий императиви сифатида амал қилишга қодир кишиларнинг ҳаракатларини тушуниш муҳим аҳамият касб этади.

И. Кантнинг ҳуқуқ ва давлат масалаларига бағишланган муҳим асарлари XVIII асрнинг сўнгги йилларига тааллуқлидир (1793–1798). Бу давр эски тузумни ағдариб ташлаб, унинг хароба лари ўрнида янги давлат барпо қилган француз инқилобининг шиддатли воқеалари билан характерланади. Германияда француз инқилобининг бевосита таъсири остида мавжуд давлат ва ҳуқуқий тизимни ўзгартириш муаммолари диққат-эътиборни ўзига жалб эта бошлаган. Мазкур масалалар ечими И. Кант томонидан яратилган **трансцендентал фалсафа** асосларидаёқ ўз ифодасини топган[1].

«Соф идрок танқиди» асарида И. Кант билиш жараёнида инсоннинг ирода эркинлиги мавжудлигини исботлаш мумкин эмас, деган хулосага келган. Бироқ инсоннинг ирода эркинлиги, унинг таълимотига кўра, «амалий идрок» соҳасида тўлиқ намоён бўлади.

Маълум даражада лозим бўлган инсон ахлоқига оид тартиб-қоидаларни Кант императивлар деб атаган. Императивлар қатъий ва гипотетик бўлиши мумкин. **Гипотетик императивлар** тажрибадан олинади; улар муайян эмпирик мақсадлар, масалан, шахсий бахт-саодатга эришиш йўлидаги интилишларга сабаб бўлади. Лекин бу инсон иродасини белгилаши лозим бўлган асосий нарса эмас. **Гипотетик императив билан бир қаторда инсон ахлоқига доир қатъий императив ҳам мавжуд.**

Қатъий императив ахлоқий қонун ҳисобланади. Бу – қандайдир хусусий, шахсий мақсадларни кўзламаган онгнинг ўз-ўзидан мутлақ ҳукми, эркин ирода соҳиби бўлган онгли мавжудот – инсоннинг муносиб ахлоқи тўғрисидаги қатъий талабидир. **Қатъий императив ҳар қандай инсон зотининг ақл-идроки, онгида**

---

[1] **Қаранг:** *Болтаев М.Н.* Кант ва трансцендентал фалсафанинг асосланиши / Масъул муҳаррир Н.И. Жабборов. Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 2006. 18–32-бетлар.

туғилади ва шу сабабли ҳамма ва ҳар бир киши учун бурч ва ирода нуқтаи назаридан муқаррар аҳамият касб этади.

Қатъий императив инсондан ўз хатти-ҳаракати ва муомаласида қуйидаги қоидага сўзсиз риоя қилишни талаб этади: **«Фақат ўз қоидангга мувофиқ ҳаракат қил, унга риоя қилиб, айни пайтда унинг умумий қонунга айланишини хоҳлашинг мумкин»**[1]. Ахлоқий қонун тушунчаси ирода эркинлигининг икки: салбий ва ижобий белги – аломати борлигига асосланади.

Ирода эркинлигининг салбий белгиси унинг эмпирик оламда ҳукм сурадиган заруриятга боғлиқ эмаслиги билан характерланади. **Ирода эркинлигининг ижобий хусусияти** шундаки, ирода ўзи белгилаган қонун – ахлоқий қонунга мувофиқ ҳаракат қилиши мумкин. Ирода эркинлигини табиат қонунлари орқали изоҳлаб бўлмайди. Бу – шундай идрок тушунчаси-ки, унинг объектив реаллигини билиш жараёнида тасдиқлаш мумкин эмас. Бироқ унинг ўзида табиий инстинктлар ёки қандайдир бошқа эмпирик таъсиротларга қарамасдан, ҳаракат имкони борлигини англайдиган ҳар қандай онгли мавжудотда бўлиши шартдир.

Инсон ирода эркинлигига эга бўлган онгли мавжудот сифатида И. Кант таълимотида ўз-ўзидан мақсад ҳисобланади. Шу муносабат билан қатъий императивга қуйидаги ўзгача таърифни ҳам бериш мумкин: **«Шундай ҳаракат қилгинки, ҳамиша инсониятга ўз номингдан ва бошқа ҳар ким номидан ҳам мақсадга бўлгани каби ва унга ҳеч қачон фақат воситага муносабатда бўлмаганингдек, мансуб бўлгин»**[2]. Қатъий императивнинг мавҳум шаклдаги талаби инсон шахсияти шаънига ҳурмат билан қарашни, инсон тенглиги ва эркинлиги ғояларини ифодаларди. **Кантнинг ушбу объектив тарихий ғоялари классик либерализмнинг ўзига хос ифодасидир.**

Шуни таъкидлаш керакки, **И. Кантнинг ахлоқ тўғрисидаги таълимоти динни эмас, балки инсон тафаккурини ўз манбаи деб билган.** Ахлоқ тўғрисидаги бундай фикр фалсафа ва фан тараққиёти – маърифат даврининг умумфалсафий ғоялари изидан борган. И. Кант **«Амалий идрок танқиди»** асарида худонинг мавжуд эканлигини исботлаш мумкин эмаслигини кўрсатиб ўтган. Тўғри, амалий идрок тўгрисидаги таълимотда худо ахлоқ постулатларидан бири сифатида келтирилган. Бироқ И. Кантнинг ахлоқ тизимида худонинг роли бирмунча оддий, камтарона

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 1. – М., 1965. С. 260.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 1. – М., 1965. С. 270.

ифода этилган. Худо – ахлоқнинг қонун чиқарувчиси эмас, балки дунёдаги ахлоқий тартибот реал имкониятларининг ўзига хос кафолатидир.

И. Кант **«Амалий идрок танқиди»** асарида ахлоқ қоидаси бевосита амалга ошириш иродасини белгилайдиган ахлоқий хатти-ҳаракат билан қонуний хатти-ҳаракатни бир-биридан ажратиб берган, гарчи иккинчиси ҳам ахлоқий қонунга мувофиқ, лекин қандайдир баъзи бир ҳиссий сабабларга кўра амалга оширилган бўлса ҳам[1]. Инсон хатти-ҳаракатининг ахлоқийлиги билан қонунийлиги ўртасидаги тафовут И. Кант **«Урф-одатлар метафизикаси»** асарининг икки қисмга бўлинишига олиб келган:

биринчидан, қатъий императив талабларига қонуний амал қилиш кўринишидаги ҳуқуқ соҳаси;

иккинчидан, ахлоқий қонунга маънавий риоя этиш кўринишидаги ахлоқ, эзгулик соҳаси.

Лекин **қатъий императив талаблари И. Кант фалсафасида ҳам эзгулик ҳақидаги таълимотга, ҳам ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотга асос бўлган.** Ахлоқий қонунга ҳуқуқий амал қилиш кишиларнинг ўзаро муносабатлари соҳасигагина тааллуқли бўлиши мумкин, холос.

И. Кант фикрича, идрок эркинлиги расман, энг аввало, шахснинг қандайдир эмпирик таассуротлардан чалғиб, ихтиёрий хатти-ҳаракат қилиш қобилияти орқали ифодаланади. У, шунингдек, ҳар бир шахс онгида ахлоқий қонуннинг мавжуд эканлигига қарамасдан, инсон ахлоқий қонунга хилоф равишда ўзбошимчалик қилиши мумкинлигини ҳам истисно қилмайди. Шунга кўра, маълум бир шахс ўзбошимчалиги бошқа кишиларнинг шунга ўхшаш хатти-ҳаракати билан ўзаро тўқнашиши ва бу билан уларнинг эркинлиги бузилиши ёки барҳам топиши ҳам мумкин. Шу сабабли, ҳеч ким бошқаларнинг эркинлигига рахна солмаслиги учун ҳар бир шахснинг ўзбошимча хатти-ҳаракати жамият томонидан муайян даражада чеклаб қўйилмоғи зарур. Шундай шарт билангина эркинлик ўз номига мос бўлади. Бу вазифани, И. Кант фикрига кўра, ҳуқуқ бажаради. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқ алоҳида, айрим шахсларнинг шундай ҳаракат ва муомаласигагина йўл қўйиши лозимки, у зоҳиран ахлоқий қонун талабларига тўғри келсин. Шунинг учун ҳуқуқ (умумҳуқуқий қонун) соҳасидаги қатъий императив қуйидагича жаранглайди: **«Зоҳиран шундай ҳаракат қилгинки, ихтиёрий**

[1] Ўша жойда, 396 б.

ўзбошимчалигинг ҳар кимнинг эркинлигига тўғри келсин ва умумий қонунга мувофиқ бўлсин»[1].

Мазкур талабни амалга ошириш учун ҳуқуқ мажбурлов кучига эга бўлиб, ўз талаблари ижросига эришиши, ҳуқуқбузарликка тўсқинлик қилиши ва қонун дахлсизлигини таъминлаши зарур. Бусиз ҳуқуқ кучсиз бўлиб қолган, умумий қонун шаклидаги қатъий императив муқаррар аҳамиятга молик бўлмаган, оқибатда ҳуқуқбузарликка кенг йўл очиб берилган бўлар эди. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, **ҳар қандай ҳуқуқ мажбурлов ҳуқуқи ҳисобланади. Мажбурийлаш куч эгаси эса, давлатдир.**

Шундай қилиб, **давлат қатъий императив талабларидан келиб чиқиб мавжуддир. Давлатнинг асосий вазифаси ҳуқуқ муҳофазаси ва адолатни амалга оширишдан иборат бўлмоғи лозим. Адолат – давлатнинг етакчи ғояси ҳисобланади.** Шу туфайли ҳуқуқий муносабатлар соҳасида қатъий императив талабларига мувофиқ, инсонга қандайдир манфаатпарастлик мақсадларига эришиш учун восита деб эмас, балки унга ўз-ўзидан мақсад деб қаралади.

Инсоннинг табиий ҳуқуқлари сингари табиий ҳуқуқ назарияси француз инқилобини ғоявий жиҳатдан тайёрлашда муҳим роль ўйнаган. У феодализм асоратидан халос бўлишда шахс озодлиги талабларининг мафкуравий ифодаси бўлган. **Табиий ҳуқуқ назарияси барча кишиларнинг расман тенглиги ва озодлиги, ҳар бир инсон шахсияти шаънига ҳурмат-эҳтиром ғоялари билан сугорилган**.

И. Кантнинг табиий ҳуқуқ назарияси ҳам худди шундай гоялар билан йўғрилган. Лекин у ўзидан олдинги француз табиий ҳуқуқ назариясидан ҳам назарий, ҳам сиёсий жиҳатдан ажралиб турган. Назарий жиҳатдан у И. Кантнинг бутун танқидий фалсафаси асослари билан боғлиқ бўлиб, бевосита қатъий императивнинг идрок ахлоқий ҳукми сифатидаги талабларига таянган. Сиёсий жиҳатдан ўша даврдаги иқтисодий ва сиёсий заиф, **Ж. Ж. Руссо** ва унинг издошларининг табиий-ҳуқуқий доктринасига хос бўлган фаол инқилобий руҳдан маҳрум Германиянинг ўзига хос хусусиятларини акс эттирган.

И. Кантнинг ҳуқуқ фалсафаси табиий ҳуқуқ назариясидан иборатдир, чунки унда тегишли ҳуқуқ ҳақида сўз боради ва унга онг, идрок талабларига мос равишда интилиш зарур бўлади.

И. Кант сиёсий-ҳуқуқий гоялари мажмуини тушуниш учун унинг Ж. Ж. Руссо сиёсий-ҳуқуқий назариясига бўлган

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 140.

муносабатини назарда тутиш лозим. И. Кант Ж.Ж. Руссо томонидан илгари сурилган ва ўз даврида француз инқилобининг талабларидан бири – халқ суверенитети ғоясининг назарий асоси бўлиб хизмат қилган **«ижтимоий шартнома»** ғоясидан ўзига хос тарзда фойдаланган. **И. Кант «ижтимоий шартнома»га фуқаролик жамияти ва давлатнинг асоси сифатида қараган.** Бироқ И. Кант «ижтимоий шартнома»ни тарихий воқеа сифатида эмас, балки ҳуқуқ институтларини уларнинг қатъий императив талабларига мувофиқлиги нуқтаи назаридан тартиб-қоидага солувчи ғоя сифатида талқин этган.

И. Кант фикрича, халқ ўзи ҳақида қабул қила олмаган қарорни халқ хусусида қонун чиқарувчи ҳам қабул қила олмайди[1]. Бу тарихий жиҳатдан ниҳоятда демократик ғоя эди. Адолатсиз қонун сифатида И. Кант шундай қонунни келтирадики, унга мувофиқ гўё қандайдир фуқаролар синфи хўжайин ҳукмдорлар табақаси имтиёзларидан мерос сифатида фойдаланишлари мумкин[2]. И. Кант дворянларнинг мерос тариқасидаги имтиёзларига қарши чиқиб, уларни бошланғич шартномада ифодаланган умумхалқ иродасига зид деб ҳисоблаган. **«Абадий тинчлик сари»** номли асарида у шундай деб ёзган: **«Бунга дастлабки шартномада ифода этилган умумхалқ иродаси (айнан мана шу ирода барча ҳуқуқлар асосидир) ҳеч қачон рози бўлмайди. Чунки томирида аслзода қони оққани билан одам олижаноб бўлиб қолавермайди»[3].** Шундай қилиб, Кант ўз кўз ўнгида кечган, мерос ҳукмдорлар табақаси – феодал дворянларни йўқ қилган француз инқилобининг мазмун-моҳиятини оқлаб, тўғри деб топган.

И. Кант қабул қилинишига халқ ўзи розилик берган қонунгина адолатлидир, деб ҳисоблаган. Бунда у халқнинг ўз подшоҳига нисбатан дахлсиз ҳуқуқларини назарда тутган, шу билан бирга, халқ уларни бажаришга мажбур эмас, деган фикрда бўлган. Мазкур қоидани И. Кант 1793 йилдаёқ ўзининг **«Эҳтимол, бу назарий жиҳатдан тўғридир, бироқ амалиёт учун ярамайди» матали тўғрисида»** номли мақоласида баён қилган. И. Кант фикрига кўра, фуқаронинг ажралмас ҳуқуқларидан унга подшоҳнинг жамият ҳақидаги қайси фармойишлари адолатсиз бўлиб туюлаётгани хусусидаги ўз фикрини очиқ-ойдин билдириш ҳуқуқи келиб чиқади. Шунинг учун **И. Кант матбуотнинг сўз эркинлигига «халқ**

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 96.

[2] Ўша жойда, 82 б.

[3] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 268.

ҳуқуқлари учун ягона палладиум (муқаддас, табаррук нарса)»[1] сифатида қараган.

И. Кант ўзининг умумий сиёсий-ҳуқуқий қарашларини 1793 йилда қуйидагича ифодалаган эди: **«Ҳар қандай жамиятда (тўлиқ кўзда тутилган) мажбурий қонунлар бўйича давлат тузуми механизмига итоат қилиш керак, лекин шу билан бирга, эркин рух ҳам зарур, чунки умуминсоний бурч масалаларида ҳар ким бундай мажбуриятнинг қонуний эканлигига ишонч ҳосил қилишни истайди, акс ҳолда у ўз-ўзи билан зиддиятга киришиши мумкин»[2].**

И. Кант ҳокимият ваколатларининг бўлиниш ғоясини жамиятни давлат томонидан тузишнинг асосий тамойили сифатида қизгин ҳимоя қилган. Бу жиҳатдан у XVIII аср француз мутафаккирлари изидан борган. **Ҳокимиятлар бўлинишига И. Кант ижтимоий адолат ва фуқаролар эркинлиги кафолати сифатида катта аҳамият берган.** Бир-биридан фарқ қиладиган учала (қонунчилик, ижро ва суд) ҳокимият туфайли давлат «автономия»га эга бўлади, яъни ўз-ўзини тузади ва ҳуқуқий асослар, эркинлик қоидаларига мувофиқ қўллаб-қувватлайди. **«Давлат равнақи, фаровонлиги шунда, унга интилишни онг-идрокимиз қандайдир қатъий императив орқали зиммамизга юклайди»[3].**

Халқ вакиллигини И. Кант қонунчилик ҳокимиятининг энг адолатли шакли деб ҳисоблаган. Қонунчилик ҳокимиятини шакллантиришда иштирок этадиган шахслар давлатнинг фаол фуқаролари саналади. Бундай фуқаро бўлиш учун қуйидаги энг муҳим хусусиятларга эга бўлмоқ лозим:

биринчидан, ҳар бир кишининг бошқа қонунга бўйсунмаслик, бундан ташқари, ўзи розилик берган қонун асосидаги эркинлик;

иккинчидан, қонун олдида фуқаро сифатида тенглик, яъни жамиятнинг ҳар бир аъзоси бошқаларга нисбатан баравар, фақат жамият раҳбарига дахлсиз бўлган мажбурий ҳуқуқларга эга бўлиш;

учинчидан, фуқаро сифатида мустақиллик, яъни ўз иши, касб-кори ва ҳуқуқлари нуқтаи назарида қарам эмаслик.

Охирги хусусиятга биноан И. Кант моддий жиҳатдан бошқа шахслар иродасига тобе, бошқалар буйруғи ва ҳимоясига мухтож бўлганларни тўла ҳуқуқли фуқаролар сафидан чиқарган. Шу тариқа, у тўла ҳуқуқли фаол фуқаролар сафидан шогирдлар, приказчик

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 95.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 97.

[3] Ўша жойда, 240 б.

(ишбошилар, оброк (ўлпон) тўловчи деҳқонларни, уй хизматчилари ва хоналарни, «табиий хусусиятлари»га кўра эса – аёллар, хотинкизлар ва вояга етмаганларни чиқариб ташлаган[1]. Бу фуқаролар сайлов ҳуқуқидан маҳрум; қолган жиҳатлар бўйича бошқалар билан тенг ва озод бўлганлар.

Гарчи И. Кант ўзининг «ҳуқуқий давлат» назариясида умумий сайлов ҳуқуқини ҳимоя қилмаган бўлса-да, шунга қарамасдан И. Кант томонидан илгари сурилган қонунчилик ҳокимиятида иштирок этиш имкониятини чеклашлар аслида 1791 йилги француз Конституцияси томонидан қайта тикланган. Ҳатто энг радикал француз Конституцияси (1793) ҳам уй хизматчиларини сайлов ҳуқуқидан маҳрум қилган. И. Кантнинг мазкур қарашлари фуқаролар расман тенглигининг демократик тамойилига зид бўлган, бироқ XVIII аср охиридаги Пруссия монархиясининг муайян тарихий шароитида уларни реакцион деб атаб бўлмасди.

Ҳокимият ваколатлар бўлинишининг тарафдори бўлган И. Кант ижро ва қонунчилик ҳокимиятларининг битта қўлга ўтиши муқаррар тарзда қонунларнинг ҳоким манфаатлари йўлида ўзгаришига ва ижтимоий адолатнинг барҳам топишига сабаб бўлади, деб ҳисоблаган. Бундай шароитда давлатнинг ҳуқуқ тамойиллари асосида мавжуд бўлиши амри маҳол. Худди шундай суд ҳокимияти на қонунчилик, на ижро ҳокимияти билан аралашиб кетмаслиги лозим. Бундай аралашувда ижтимоий адолатни амалга ошириш имконияти истисно қилинади.

И. Кант одил судловнинг демократик шаклини қўллаб-қувватлаган. Халқ суд ишини шу мақсадни кўзлаб сайланган вакиллари сифатидаги ўз фуқаролари орқали кўриб чиқиши лозим. Бу – суд қарори ижтимоий адолат ҳужжати бўлишлиги учун муҳимдир.

Республика ҳақида орзу қилар экан, И. Кант ҳуқуқий давлат идеалининг халқ вакиллиги билан чекланган монархияда амалга ошишига рози бўлган. Француз инқилоби воқеаларидан чўчиган Кант қонунчилик ва ижро ҳокимиятлари қўшилишига олиб келадиган бевосита халқ демократиясига нисбатан салбий муносабатда бўлган, уни республика ҳуқуқий идеалига зид, зулмга асосланган деб ҳисоблаган.

И. Кантнинг халқаро ҳуқуқ фалсафаси асослари **«Абадий тинчлик сари»** (1795) асарида янада тўлиқроқ баён этилган. Шуни таъкидлаш керакки, **халқаро ҳуқуқ тўғрисидаги Кант таълимоти**

---

[1] Кант И. Сочинения в шести томах. Т 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 235, С. 84.

унинг бутун ҳуқуқий назариясининг энг илғор қисмларидан бири саналади. Халқаро ҳуқуқнинг пировард мақсадини у абадий тинчликка эришишда деб билган. И. Кант подшоҳ давлат эгаси ва у ўз фуқароларининг ҳаёти ҳамда мулкига хўжайинлик қила олади, деган мазмундаги Ўрта аср назарияларига қатъий қарши чиққан. У, халқ ўз вакиллари орқали нафақат умуман уруш олиб боришга, балки ҳар қандай алоҳида урушни эълон қилишга ҳам розилик бериши лозим, деб ёзган ва давлатлар ўртасидаги баҳс-тортишувларни халқаро ҳуқуқ нормаларига риоя қилган ҳолда асосан, тинч йўл билан ҳал этиш тарафдори бўлган.

И. Кант ҳарбий ҳаракатларни уруш эълон қилмай туриб, бошлаб юборишни йўл қўйиб бўлмайдиган ҳолат, тажовузкорона урушни эса ноқонуний, деб ҳисоблаган, бироқ тажовуз ёки таҳдидга қарши урушни қонуний, деб эътироф этган. **У ҳар қандай ҳарбий ҳаракатлар пайтида ҳам уруш қонунлари ва урф-одатларига амал қилинишини талаб қилган.** Урушдан кўзланган мақсад бирон-бир халқнинг қирғин қилиниши ёки уни мағлуб этиш йўли билан қулга айлантириш ёки ғолиблар билан аралашиб кетиши (ассимиляция)га йўл қўйиш ҳолатларига қатъий қаршилик билдирган.

И. Кант мустамлакачилик урушларига нисбатан кескин норозилик билдирган. У миллатлар ва элатлар ўртасида юзага келадиган низо, нифоқ ва адоватларни бартараф этиш ва бўлиши мумкин бўлган тажовузлардан ҳимоя қилиш мақсадида халқлар иттифоқини тузиш ғоясини илгари сурган. **«Халқаро ҳуқуқ эркин, озод давлатларнинг федерализмига асосланиши лозим»[1].** И. Кант бундай иттифоқ ушбу халқлар яшаётган давлатларнинг эмас, балки тенг ҳуқуқли халқларнинг иттифоқи бўлиши лозим, деб таъкидлаган. Федерация аста-секин барча давлатларни жалб этиб, шу йўл билан «ҳеч қандай уруш бўлмаслиги керак» деган амалий идрок тушунчасига мувофиқ абадий тинчликка олиб келиши лозим.

Уруш ўз ҳуқуқига эришиш усули эмас. И. Кант абадий тинчликни олий сиёсий бахт-саодат деб эълон қилган.

Албатта, И. Кант томонидан бундан 200 йил кўпроқ муқаддам кўтарилган ўша халқаро ҳуқуқ масалаларини бугунги кун учун ҳам фавқулодда долзарб деб бўлмайди. Кантнинг тинчлик учун кураш соҳасидаги кўплаб таклифларининг амалга ошмайдиганлиги, замонавий халқаро ҳуқуқ масалаларини ишлаб чиқиш методологиясининг ноқулайлигига қарамасдан унинг

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 271.

тонлари ўз даври учун дадил ва тараққийпарвар характерга эга бўлган. **И. Кантнинг «Абадий тинчлик сари» асари халқларнинг умумтинчлик йўлидаги илғор ижтимоий-сиёсий тафаккурининг кўриш тарихида мангу ёрқин саҳифа бўлиб қолажак.** Ушбу асарнинг асосий ғоясини давлат ташқи сиёсати билан унинг ички сиёсий тузилиши, ички сиёсати ўртасидаги боғланиш ташкил этган. Бу борада И. Кантнинг сиёсий мутафаккир сифатидаги зийраклиги, олдиндан кўрабилиш салоҳияти намоён бўлган. Асарда давлатнинг ички тузилиши масалаларига халқлар ўртасида абадий тинчликка эришишнинг зарур сиёсий шарти сифатида кенг ўрин берилган.

И. Кантнинг абадий тинчлик тўғрисидаги шартномасида биринчи модда қуйидагича жаранглайди: **«Ҳар бир давлатнинг фуқаролик тузуми республика бўлиши лозим»**[1]. У гўё инсон табиатан эзгуликка қодир эмас, деган важни пеш қилиб, давлат тузилиши ҳуқуқига қарши фикрларни тўғри деб оқлашга уринган сиёсатчиларга қатъият билан қарши чиққан. Улар, деб ёзган эди у, «фақат ҳозирги ҳокимият олдида (ўз шахсий фойдасини кўзлаб) тиз чўкиб, сажда қилиш, шу йўл билан халққа, агар иложи бўлса, бутун дунёга хиёнат қилиш ҳақидагина ўйлайдилар, холос»[2].

«Абадий тинчлик сари» номли асарида И. Кант аслида ўз мамлакатидаги ҳуқуқ тамойилларига зид бўлган мавжуд ҳукмрон сиёсий режим (давлат тузуми)ни тубдан ўзгартиришга доир сиёсий дастур билан чиққан. **«Идрок тушунчалари фақат озодлик, эркинлик нуқтаи назаридангина қонунга мувофиқ мажбуриятни асослаб беришни талаб этади, улар туфайлигина ҳуқуқий мустаҳкам, барқарор давлат тузилиши мавжуд бўлиши мумкин»**[3].

И. Кант ўзига замондош бўлган монархларнинг сиёсат бобидаги макр ва ҳийлаларини аёвсиз фош қилган, унинг фикрича, бу қуйидаги уч тамойилга бориб тақалади:

биринчидан, ўз халқинг ёки бошқа қўшни халқ устидан ҳокимиятни ўзбошимчалик билан эгаллаш учун қулай фурсатни қўлдан бой берма;

иккинчидан, ўзинг содир этган жиноятда ўз айбингни инкор эт (масалан, ўз халқингни мушкул аҳволга солиб қўйиб, қўзғолонга айбдор бўлсанг, бунга фуқароларнинг қайсар-ўжарлигини сабаб қилиб кўрсат);

учинчидан, бўлиб ол ва ҳукмронлик қил.

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., С. 267.

[2] Ўша жойда, 294 б.

[3] Ўша жойда.

И. Кантнинг **«Абадий тинчлик сари»** асарида тутган сиёсий йўли, қарашлари унинг фуқаро сифатидаги жасоратидан далолат беради. Пруссия монархияси шароитида, француз инқилоби воқеалари муносабати билан Германияда сиёсий реакциянинг кучайишига қарамасдан, у француз инқилоби томонидан идрок талаблари сифатидаги ҳуқуқий тамойилларга мос равишда халқлар ўртасидаги абадий тинчлик ва давлат тузилишини ислоҳ қилиш ғояларини илгари сурган.

И. Кантнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги таълимотини тушунишда унинг ўзи тарафдори бўлган жамият давлат тузилишининг республика ҳуқуқий тамойилларини амалга ошириш усули ҳақидаги масала муҳим жиҳат ҳисобланади.

Француз маърифатпарварлари томонидан ривожлантирилган табиий ҳуқуқ назариясининг асосий муаммоларидан бири ижтимоий шартнома асосларини бузган мустабид ҳокимга қарши халқ қўзғолони қилиш ҳуқуқи ҳақидаги масала бўлган. Ижтимоий шартнома назариясининг таркибий қисми сифатидаги халқ суверенитети ғоясидан француз маърифатпарварлари шундай хулосага келганки, золимларга қарши кураш – халқнинг тортиб олиб бўлмайдиган ҳуқуқидир, яъни агар давлат бошлиғи фуқаролар ҳуқуқини, ижтимоий шартномани бузса, халқ унга бўйсунишдан бош тортишга ҳақлидир. Мазкур жиддий сиёсий масалага И. Кант француз инқилоби тажрибасини англаб етган пайт – XVIII асрнинг сўнгги ўн йиллигида босилиб чиққан барча асарларида тўхталиб ўтган.

И. Кант ўзининг сиёсий-ҳуқуқий қарашларида зиддиятли ғоялар – халқ суверенитети ғояси билан мавжуд давлат ҳокимиятига сўзсиз бўйсуниш ғоясини бирлаштиришга интилган. Унинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги фалсафасининг ўзига хос хусусияти ҳам шунда. **«Эҳтимол, бу назарий жиҳатдан тўғридир, бироқ амалиёт учун ярамайди» матали тўғрисида»** номли мақоласида И. Кант суверен ўз хатти-ҳаракатларида ҳамиша ҳақ, деган қоидани ҳимоя қилган абсолютизм идеологи **Томас Хоббсга** қарши чиққан. Шу билан бирга, И. Кант ўша пайтдаёқ халқ, ҳатто ўз эътиқодига қарамасдан, қонунчилик уни бахт-саодатдан маҳрум қилган тақдирда ҳам, амалдаги қонунларга итоат қилишга мажбур эканлиги ҳақидаги фикр (айнан шу масала уни Т. Хоббс билан яқинлаштирган)ни билдирган. Ушбу таъқиқни И. Кант мутлақ дея эълон қилган: **«Агар, ҳаттоки мазкур ҳокимият ёхуд унинг ижрочиси, давлат бошлиғи дастлабки шартномани бузса ва бу**

билан, фуқаролар фикрича, қонун чиқарувчилик ҳуқуқини ижро этса, ижро, ҳукумат унга батамом зўрлик билан (золимларча) ҳаракат қилиш ваколатини берган, барибир ҳам фуқаронинг зўрликка зўрлик билан жавоб тариқасида ҳеч қандай қаршилик кўрсатишига рухсат берилмайди»[1].

II Кант муайян шароитларда халқнинг золимга қарши қўзғолон кўтариш ҳуқуқини эътироф этган ўз замондоши, табиий ҳуқуқ бўйича ўқув қўлланмасининг муаллифи профессор **Ахенвал** билан шу масалада баҳс-мунозарага киришган. И. Кант ҳар қандай шароитда ҳам халқнинг қўзғолон кўтариши ноқонуний эканлигини таъкидлаган, чунки «бундай йўл билан ўз ҳуқуқига эришган халқ энг катта адолатсизликка йўл қўяди, негаки бу йўл (агар уни асосий қоида сифатида қабул қилинса) ҳар қандай ҳуқуқий тузумни инкониб бўлмайдиган қилиб, қонунийлик (status naturalis)ни тўлиқ йўқлик ҳолатига олиб келади, унда ҳар қандай ҳуқуқ, лоақал, амал қилишдан тўхтайди»[2].

И. Кант мавжуд тузумнинг инқилоб туфайли ўзгаришидан келиб чиқадиган анархия (бебошлик)дан чўчиган. Бироқ шу билан бир қаторда у Швейцария, Нидерландия ёки Буюк Британияда халқ қўзголонлари туфайли юзага келган давлат тузумини ҳаққоний равишда ғоят муваффақиятли, деб тан олинганини кўрсатиб ўтган.

«Абадий тинчлик сари» асарида И. Кант халқнинг ўз монархига сўзсиз итоат қилиши тўғрисидаги қатъий императив талабларига хилоф равишда амалга оширган инқилобига муносабат ҳақидаги масалани янада чуқурроқ кўриб чиққан. У қуйидаги қоидага розилик билдирган: **«Агар халқ ҳуқуқлари поймол қилинган бўлса, унинг (золимнинг) тахтдан ағдарилиши тўғри, ҳаққонийдир, бунга шак-шубҳа йўқ»[3].** Бироқ И. Кант қўзғолонга халқнинг ана шу одил талабини амалга оширишнинг қонуний йўли сифатида қаралишига қарши бўлган, чунки бундай кураш ҳар қандай ҳуқуқ оммавийлигининг трансцендентал тамойилига зиддир. Халқнинг золимларга қарши қўзғолон ҳуқуқини рад этар экан, Кант шунга қарамасдан, ўрнатилган инқилобий тартибни ноқонуний деб, эълон қилмаган. Аксинча, у инқилоб томонидан барпо этилган давлат тузумига бўйсунишга даъват этган. «Бироқ агар, ҳатто ярамас тузум юзага келтирган инқилоб

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 90.

[2] Ўша жойда, 92 б.

[3] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 303.

бўрони ёрдамида бирмунча қонун шаклидаги тузумга ноқонуний эришилганда ҳам, халқни аввалги тузумга қайтаришга йўл қўйиш мумкин деб, ҳисоблаб бўлмас эди».

Шундай қилиб, И. Кант нафақат ғолиб чиққан инқилобни амалда ёқлаган, балки айни пайтда тахтдан агдарилган шоҳнинг контрреволюцион қўзғолон кўтариш ҳуқуқига қарши ҳам бўлган. У фақатгина унинг (шоҳнинг) олдинги бемаза бошқаруви учун жавобгарликка тортилмаслигига кафолат бермоқчи бўлган, холос. «Агар халқ қўзғолони ўнгидан келса, унда (давлат) бошлиғи фуқаро ҳолатига қайтиши ва ҳокимиятни эгаллаш мақсадида қўзғолон кўтармаслиги лозим ва давлатни олдин ёмон бошқаргани учун жавобгарликка тортилишдан қўрқмаса ҳам бўлади».

Қўзғолоннинг ноқонунийлиги тўғрисидаги ўзининг барча ишонтиришларига хилоф равишда, И. Кант 1793 йилдаги якобинчилар террорига қарамасдан француз инқилобини чин дилдан маъқуллашда давом этган. И. Кант тутган йўлнинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти ҳам шунда эди, гарчи бунинг учун Пруссия қиролининг эзгу ниятли фуқароси сифатида халқ ўз монархига қарши кўтарган қўзғолоннинг ноқонунийлигини асослаб беришига тўғри келган бўлса ҳам. И. Кант Германияда ҳокимият тепасида турганларни очиқдан-очиқ француз инқилобидан жиддий сабоқлар олишга чақирган ва француз инқилоби эълон қилган ўша ҳуқуқий тамойиллар асосида давлат тузуми ислоҳотини ўтказишни таклиф этган: **«Давлатнинг донолиги, бинобарин, ҳозирги вазиятда оммавий ҳуқуқ идеалига мос келадиган ислоҳотлар ўтказишни ўзига вазифа қилиб юклайди; табиатнинг ўзи амалга оширган инқилоблардан эса, янада зўрроқ жабр-зулмни хаспўшлаш учун эмас, балки табиатнинг жиддий ислоҳотлар йўли билан озодлик тамойилларига асосланган ягона, бирдан-бир мустаҳкам ҳуқуқий тузумни жорий этишга бўлган чақириғи сифатида фойдаланмоқ лозим»**[1].

И. Кантнинг «Абадий тинчлик сари» номли асари унинг сиёсий-ҳуқуқий доктринаси тараққиётининг чўққиси эди. У француз инқилобининг асосий ғалабаларини қатъий қўллаб-қувватлаган, стихияли (ўз-ўзидан бўладиган) инқилобнинг тутган ролига онгли муносабат билдирган, инқилобнинг амалга ошишига ўз халқини танг аҳволга солиб қўядиган ҳокимларнинг хатти-ҳаракатлари сабаб бўлишини тушунтирган, ағдарилган монархнинг

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 293.

контрреволюцион ҳуқуқини инкор этган ва ҳукмдорларни Франциядаги инқилобни рўкач қилиб, ундан ўз мамлакатларида илм истибдодни кучайтиришда фойдаланмасликлари ҳақида огоҳлантирган.

У озодлик тамойиллари ва халқ ҳокимиятига асосланган республика тузуми ер юзида абадий тинчликка эришиш учун дастлабки шарт-шароит эканини очиқдан-очиқ маълум қилган.

И. Кантнинг **«Урф-одатлар метафизикаси»**га мурожаат этиб (унинг биринчи қисмида ҳуқуқ тўғрисидаги таълимот баён қилинган), шуни қайд этиш лозимки, ушбу асарда ривожлантирилган қараашлар, асосан, илк баён этилган умумҳуқуқий қонун-қоидалар ҳимоясига қаратилган. Лекин бу ерда Кант халқ суверенитети тўғрисида анча кам тўхталган – кўпроқ фуқароларнинг мавжуд ҳокимиятга бўйсуниш мажбурияти ҳақида фикр юритган. Афтидан, унинг Пруссия қироли Фридрих Вилхельм II ҳукмронлик даврининг сўнгги йилида юзага келган вазият тақозоси билан эҳтиёткорроқ бўлишига тўғри келган кўринади.

И. Кант халқнинг мавжуд ҳокимият томонидан чиқарилган барча қонунларга бўйсуниш мутлақ мажбурияти тўғрисидаги тезисдан шундай хулосага келганки, унинг ўзи илгари матбуот эркинлигини «халқ ҳуқуқлари учун палладиум» деб атаган фикрига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Унинг фикрига кўра, фуқаро мавжуд олий ҳокимиятнинг келиб чиқиши хусусида «ақл ўргатмаслиги» лозим; жорий қонун ҳақида халқ «ҳозирги давлат бошлиғи хоҳлаганидан бошқача фикр юрита олмайди ва керак ҳам эмас».

И. Кант ҳар бир қонунни муқаддас (дахлсиз) деб эълон қилган: «Унга шубҳа билан қараш, бир зум бўлса-да, унинг ҳаракатини тўхтатиб туришнинг ўзиёқ жиноятга айланади». Халқнинг, дея эълон қилган И. Кант, даргазаб бўлишга, озгина даражада бўлсин – қўзғолонга ва энг оз даражада бўлса-да, монарх шахсига ва унинг ҳаётига, у ўз ҳокимиятини суиистеъмол қиляпти, деган баҳона билан суиқасд қилишга ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуқи йўқ. «Шу йўналишдаги салгина уриниш давлатга хиёнатни ташкил этади ва шу хилдаги хоинга ўз ватанини хароб қилишга уриниш сифатида ўлим жазоси берилиши мумкин»[1]. И. Кант давлат тузумидаги мавжуд камчиликни, уни халқ инқилоб йўли билан эмас, балки суверенинг ўзи ислоҳот йўли билан қонунга мувофиқ тузатишига розилик билдирган.

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 240, 241, 242.

Қатъий императив томонидан инқилобнинг кескин ман этилишига қарамасдан, И. Кант **«Урф-одатлар метафизикаси»**да, агар халқ инқилобни амалга оширса, унда нима бўлади, деган саволни четлаб ўтолмаган. Келиб чиқиши қандай бўлишидан қатъи назар, мавжуд ҳокимиятга бўйсуниш лозим. Амалий идрокнинг ана шу қоидасидан келиб чиқиб, И. Кант «агар инқилоб ўнгидан келиб, янги тузум ўрнатилган бўлса, бу ва инқилобнинг ноқонунийлиги фуқароларни янги вазиятга бўйсуниш мажбуриятидан озод қила олмайди ва улар ҳокимият эгаси бўлган ҳукуматга виждонан итоат қилишдан бўйин товлай олмайдилар». Тахтдан қулатилган монархни ҳимоя қилиб, у аввал айтган гапини яна такрорлаган: унинг фикрича, монарх ўзининг олдинги хатти-ҳаракати учун жавобгар эмас ва, агар у оддий фуқаро ҳолатига ўтган бўлса, жазога ҳам лойиқ эмас.

И. Кант бу ерда киритган янги жиҳат шуки, ағдарилган монархнинг контрреволюцион ҳуқуқи эътироф этилган. У бу ҳуқуқни монархни тахтдан ва ер-сув, мулкларидан маҳрум қилган қўзғолоннинг ўз-ўзидан ноқонуний бўлганлиги билан асослаган. Бундан ташқари, у бошқа давлатлар халқ томонидан қулатилган подшоҳни қўллаб-қувватлаб, халқ йўл қўйган жиноят жазосиз қолмаслиги ва бу бошқа давлатларни ҳам йўлдан урмаслиги учунгина иттифоқ бўлиб бирлаша оладиларми, деган саволни ҳам берган. И. Кант Франция чет давлатларнинг контрреволюцион коалициясига қарши инқилобий уруш олиб борганига ўзи гувоҳ бўлган. У бу саволни халқаро ҳуқуқ соҳасига оид деб ҳисоблаган. Лекин ушбу саволга И. Кант ҳар ҳолда очиқ жавоб бермаган.

Мазкур муаммонинг билвосита ечими шундан иборатки, И. Кант халқлар иттифоқи тўғрисида тўхталиб, шуни алоҳида таъкидлаганки, халқлар иттифоқи дастлабки ижтимоий шартнома ғоясига мувофиқ бошқа томоннинг ички низоларига аралашиш учун эмас, балки ташқи душманлар ҳужум қилганда бир-бирига ёрдам кўрсатиш учун зарур эди. Бошқа бир жойда, уруш мақсадлари ҳақида тўхталиб, у шундай деган: **«Мустақил давлатлар ўртасидаги ҳеч қайси бир уруш жазоловчи уруш бўлмаслиги керак»**[1].

И. Кант ҳуқуқий давлатнинг ўз идеали йўлидаги ижтимоий тараққиётини аста-секин амалга ошириладиган ислоҳотлар орқали тасаввур қилган ва бу ҳокимият зиммасига бошқарув усулини дастлабки шартнома ғоясига мувофиқлаштириш вазифасини юклайди, деб ҳисоблаган. Агар бунга тезда эришиб бўлмаса, унда бошқарувни секин-аста ва изчиллик билан шундай ўзгартириш

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 270, 274.

керакки, гоки у ўз ҳаракатида ягона конуний тузум – соф республика тузумига мос келсин.

1797 йилда ёзилган **«Ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотнинг метафизик асослари»га** оид изоҳ-қайдномаларни ўз ичига олган нашрида И. Кант мавжуд давлат ташкилоти ва уни яхшилаш йўлларига доир ўз қарашларини яна бир бор тушунтириб берган. У қатъий императивнинг ўз фуқаролари устидан барча соҳада ҳоким бўлган ҳукуматга бўйсуниш талабини зарур ва бу ички ахлоқ қоидаларига зид эмас, балки унга хос бўлган камчиликлар «у (ҳукумат) ўз-ўзига танқид руҳида олиб борадиган ислоҳотлар ёрдамида аста-секин бартараф этилиши лозим»[1], деб ҳисоблаган.

Шуни таъкидлаш керакки, И. Кант ҳамиша ғолиб француз инқилоби тарафдори бўлган, унда у инсон тафаккурига хос бўлган ҳуқуқий талабларнинг рўёбини кўра олган. Ўзининг сўнгги асарларидан бири бўлмиш **«Куллиётлар баҳс-мунозараси»** (1798) да И. Кант француз инқилобига завқ-шавқ билан муносабатда бўлиши ва унинг тарихий аҳамиятини чуқур тушунишини очиқ-ойдин ифодалаб берган. Француз инқилоби ҳақида, жумладан, шундай деб ёзган эди: «Майли, шундай қурбонлар эвазига амалга ошириладиган, агар ҳатто яна умидвор бўлиб, иккинчи марта ҳам қўл уриб, уни охирига қадар муваффакият билан олиб борган тақдирда ҳам, баъзаъни фикр-мулоҳазали одам ҳеч қачон ушбу тажрибани қайта такрорлашга журъат қила олмайдиган даражада даҳшатлар ва ўравонликлар билан тўлиб-тошган бўлсин, бу инқилоб, барибир унда қатнаша олмаган барча томошабинлари қалбида шундай бир завқ-шавққа тўла иштирок этиш истагини уйғотган бўларди, гарчи бундай иштиёқ хавф-хатарга яқин бўлса ҳам, бундайин хоҳишга, бинобарин, фақат инсон зотига хос бўлган маънавий рағбат сабаб бўла олар эди, дейман»[2].

И. Кант француз инқилоби бутун кишилик жамиятининг янада равнақ топишида улкан аҳамият касб этишини яхши тушунган. Унда у инсониятнинг илғор тараққиёти имкониятлари учун мавжуд далил, исботни кўра билган: **«...Бундай ҳодиса инсоният тарихида шунинг учун ҳам унутилмайди-ки, у башариятда яхшироқ яшаш учун ҳавас ва лаёқат уйғотди, зеро, ҳозиргача бундай фикр ҳеч қайси бир сиёсатчининг хаёлига ҳам келмаган эди»[3].**

---

[1] Ўша жойда, 303 б.

[2] Ўша жойда.

[3] Kant's Werke. Bd. VII. Berlin, 1907. S. 85, 88.

«Инсон ҳуқуқлари» тангри учун ер юзидаги энг муқаддас хилқатдир»[1].

И. Кант

Иккинчи қисм

КАНТГА ҚАЙТИБ: ҲУҚУҚ ВА ДАВЛАТ ТЎҒРИСИДА КАНТ ТАЪЛИМОТИ

«Ҳуқуқ бўйича туб фалсафий, шу билан бирга, аҳамияти нафақат ҳозиргача сақланиб келган, балки ҳақиқий моҳияти айнан бугун, ҳозирги даврда маълум бўлган, қатор бандлари эса келажакка олга интилган қоида-низомларнинг қисқача таърифи нега энди айнан И. Кант хизматига мансуб?»[2]

С.С. Алексеев,
ҳозирги замон ҳуқуқ файласуфи (Россия)

Буюк немис файласуфи И. Кант олдида яхлит ва тизимли фалсафа яратиш вазифаси турарди. Амалий идрок ва фикр-мулоҳаза лаёқати априор асослари билан изоҳланадиган фалсафа И. Кантда ҳуқуқ фалсафаси шаклида ва ахлоқий фалсафанинг бутун ташқи оламга, табиатга нисбатан татбиқи бўлиши мумкин. И. Кант ҳуқуқий формализми охиригача етказилган: **қонун заруриятининг бирдан-бир мезони тартибга солиш субъект ва предметининг ҳар қандай хусусиятларидан тўлиқ чалғиган ҳолда унинг умумий ва универсал татбиқ этилишидир.**

И. Кант ҳуқуқ ва давлат фалсафасида юридик дунёқараш концепциялари муҳим ўзгартиришларни бошидан кечирган. И. Кантнинг табиий ҳуқуқ, табиий қонун, табиий ҳолат ва ижтимоий шартнома ғоялари бўлиши лозим, муқаррар бўлган, ҳаққонийлигини рад этиш ёки ҳеч қанақанги тажриба билан тасдиқлаб бўлмайдиган тамойиллар сифатидаги соф амалий идрокнинг априор изоҳланган тартибга солувчи ғоялари мақомини олган. Фалсафий ҳақиқатлар билишга оид назарий эмас, балки тартибга солувчи тўғриликка эгадир.

Шундай қилиб, И. Кант ҳуқуқ ва ҳуқуқ фалсафасининг бўлиши лозим бўлган муқаррарлик норматив тизими сифатидаги

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 270.

[2] *Алексеев С.С.* Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. – М.,1998.

талқинини якунига етказган. У ахлоқий фалсафа пойдеворида ҳуқуқ фалсафасини қуриб битказган. **Ж. Ж. Руссога** ўхшаб, И. Кант ҳуқуқ фалсафасини ва ҳуқуқнинг ўзини норматив фалсафий билим лозимлиги, сиёсатнинг назарий асоси сифатида тушунган, сиёсатнинг ўзига эса амалий ҳуқуқшунослик деб қараган.

Икки тенденция – ахлоқийлик ва норматив мажбурлик – И. Кант ҳуқуқ фалсафасида мислсиз тизимлилик (доимийлик) ва фалсафий асосланганликка эга бўлган трансцендентал фалсафа асосида амалга оширилган.

Кант тарих фалсафасида табиат телеологияси ҳуқуқий мезон асосида, жаҳон ҳуқуқий тартиботини барпо этиш жараёни сифатида тушунтирилган. Ҳуқуқий тартибот табиат ва умумий тарихнинг пировард мақсади сифатида модда бўлиб гавдаланади, унда И. Кант танқидий фалсафа тизимида амалий идрок асослари билан ифоҳланган ҳуқуқ фалсафаси ва фикр юритишнинг телеологик лаёқати нуқтаи назарида тарих фалсафаси бирлашади.

И. Кант трансцендентал фалсафаси реал ижтимоий ҳаётни била олмас ва тушунтириб ҳам бера олмас эди, бироқ Европа маърифатпарварлиги давридаги юридик дунёқарашнинг юксак ютуғи ва эволюцион якуни эди. И. Кант одоб-ахлоқ ўргатувчи ва норматив мажбурлик тенденцияларини поёнига етказган, телеологик тарих фалсафасида юридик дунёқарашни «тарихийлаштириш» тенденциясини давом эттирган. Юридик дунёқарашнинг барча тамойил ва тушунчалари фақат норматив (ҳуқуқ фалсафасида) ёки мақсадга йўналтирилган (тарих фалсафасида) тузилишлар мақомига эга бўлган.

Юридик дунёқараш И. Кант фалсафасида жамиятни, автономия иллюзиясини ва ҳуқуқнинг ўз-ўзи учун етарлилигини тушунтиришда универсал татбиқ этиш мумкинлиги даъволаридан халос бўлган. Юридик дунёқарашнинг «якунланиши», унинг асос ва имкониятларининг биртомонлама ривожланиш билан амалга оширилганига қарамасдан, энг юқори даражада бўлган. Бир вақтнинг ўзида, умуман, Ғарбий Европа фалсафа тарихи[1] ва хусусан, ҳуқуқ ва давлат фалсафасининг янги даврига ўтишни бошлаб берган сарҳадга айланган.

---

[1] **Қаранг:** *Басин А.А.* Эволюция «юридического мировоззрения» в социальной философии Нового времени. Автореф. дис. канд. филос. наук. Мурманск, 1999.

1. Иммануил Кантнинг ҳуқуқ фалсафаси

«Шундай қилиб, умумий ҳуқуқий қонун қуйидагичадир: зоҳиран шундай ҳаракат қилгинки, сенинг ихтиёрий ўзбошимчалигинг ҳар кимнинг эркинлигига тўғри келсин ва умумий қонунга мувофиқ бўлсин»[1].

И. Кант

Ҳуқуқ узоқ вақт фалсафий тизимларнинг таркибий, ажралмас қисми бўлиб келган. **«Ҳуқуқ илми фалсафанинг бир қисмидир»**[2]**,** деб ёзган эди немис фалсафаси классикларидан бири **Г. Хегел.** Кўплаб йирик файласуфлар, айниқса, маърифатпарварлик даврининг намояндалари учун, жумладан, немис классик фалсафасида ҳам ҳуқуқ фалсафаси ҳуқуқнинг ўзини нафақат ўзига хос ҳодиса, балки ижтимоий фалсафа шакли сифатида ҳам англашдан иборат бўлган[3].

Эркинлик ва қатъий императив

Иммануил Кант Германияда биринчи бўлиб либерализм–Маърифатпарварлик даври идеологиясини системали тарзда асослаб беришга киришган. **Кант фалсафий-ҳуқуқий қарашларининг туб асоси маърифат ғоялари билан суғорилган: ҳар бир инсон ўзининг мукаммал шаъни ва мутлақ қадр-қимматига эга.** Бундан умумбахт-саодати йўлида шахс қандайдир, ҳаттоки энг олижаноб режаларнинг амалга оширилишида воситадир, деган маъно келиб чиқмайди.

Инсон уни ўраб турган табиатдан тубдан фарқ қиладиган ахлоқий онг субъектидир. Одам ўз хатти-ҳаракатида ахлоқий қонун ҳукмига амал қилиши лозим. Бу қонун априор бўлиб, ташқи таъсиротлардан холидир. И. Кант уни **«қатъий императив»** деб атаган. Ахлоқий хулқ мазмунини белгилайдиган қатъий императив формуласи бундай жаранглайди: **«Шундай ҳаракат қилгинки, токи инсонни бошқа учун қандай бўлса, ўзинг учун ҳам худди**

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 140.

[2] *Гегель.* Сочинения. Т. VIII. С. 24.

[3] *Туманов В. А.* Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. – М., 1971. С. 148.

шундай, ҳеч қачон восита сифатида эмас, ҳар доим мақсад сифатида истифода эта олгин»[1].

«Қатъий императив» – ҳуқуқнинг асос қилиб олинган умумий тамойили бўлиб, унга инсон хулқ-атворининг муҳим асослари хусусида фикр-мулоҳаза юритган баъзи бир мутафаккирлар, масалан, **Т. Хоббс** илгариёқ ўз эътиборини қаратган. Тарихда тафаккур инсон ахлоқий хулқ туб асосларини изланиш йўлида кўп марта у ёки бу тамойилга ёндашган ва инсоният оламида бундан бошқа ҳар томонлама бирламчи бўлган формула йўқ, деган оқилона хулосага келган.

И. Кант «қатъий императив»ни турли ҳаётий вазиятларга тааллуқли бўлган инсон хулқ-атворининг умумий универсал қоидаси сифатида тушунган. Бу – ақл-идрок талаби, жамият аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатларни ташкил этишнинг онгли асосидир. И. Кант агар инсон хатти-ҳаракати ва умуман унинг ҳолати ҳар бир кишининг эркинлигига тўғри келса ва умумий қонунга мувофиқ бўлса, унда бундай ахлоқ ва ҳолатга тўсқинлик қилувчи ноҳақ ҳисобланади, «чунки бундай тўсқинлик (каршилик) эркинликка тўғри келмайди ва умумий қонунга ҳам мувофиқ эмас»[2]. Шахс эркинлиги соҳаси, унинг «бошланғич» ҳуқуқи – И. Кант томонидан «фуқаролик ҳолати»нинг тузилишида туб, асосий саналган.

Инсоннинг «табиий (туғма) эркинлиги», Кант фикрига кўра, тўрт унсурдан иборатдир.

Биринчи унсур – бу тенглик, яъни «бошқалар бирор кимни у ўз навбатида уларга юклай оладиганидан кўра кўпроқ нарсани вазифа қилиб қўя олмасликларидан иборат бўлган мустақилликдир»[3]. Фақат мажбуриятгагина эга одамлар шахсиятдан маҳрумдирлар[4]. Шу нуқтаи назардан Кант крепостнойликни тобе одамнинг «хизмат даражаси» аниқланмаган муносабат сифатида қоралаган, бинобарин, унинг (бўйсунувчининг) кучи ва ҳаёти ҳам хўжайинга боғлиқ бўлиб, унинг мулки ҳисобланган, бу эса, қарам кишини ўз шахсиятидан маҳрум қилган. «...Инсон унга кўра, ўз-

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 140.
[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 140.
[3] Ўша жойда, 147 б.
[4] Ўша жойда, 151 б.

ўзига хўжайин бўлишдан мосуво бўлиб, уй ҳайвони даражасига айланадиган, унга хоҳлаган ишини қилдириб, ундан сўраб ҳам ўтирмасдан, кўнглига сиққанича ишлашга мажбур этадиган (ҳар қалай уни... майиб қилиш ёки ўлдиришни чеклаб қўйган) ҳеч қандай ҳуқуқий хатти-ҳаракат (хоҳ ўзиники ё бошқа бировники бўлсин) йўқ»[1].

Иккинчи унсур – «бошқаларга нисбатан уларнинг ўзига тегишлиликни ўз-ўзидан камайтирмайдиган ҳуқуқлиликни амалга ошириш»[2], бошқача қилиб айтганда, одамлар бир-бирига боғлиқ бўлган жамиятда шахс эркинлиги соҳаси – бошқа шахслар фаолиятининг чегарасидир.

Учинчи унсур, *яъни «табиий (туғма) эркинлик»ка* И. Кант ўз фикрларини бошқалар билан баҳам кўриш ҳуқуқлилигини тааллуқли, деб ҳисоблаган[3]. Шунинг учун у фикр, сўз ва матбуот эркинлигини давлат томонидан бошқариб, тартибга солинишига салбий баҳо берган ва фуқаролар ўз қарашларини муҳокама қилиб, тушуниб етишга ҳаракат қиладиган матбуотдаги чиқишларини назорат қилиш ҳукумат вазифасига кирмайди, деб ҳисоблаган[4].

Шу ўринда И. Кант виждон эркинлигини ҳимоя қилганлиги ҳам ўз-ўзидан тушунарли: «Динни ...ҳеч қандай фуқаролик ҳокимияти йўли билан халққа мажбуран қабул қилдириб бўлмайди; худди шундай фуқарони унинг дини сарой аҳллари эътиқод қиладиган диндан фарқ қилгани сабаб ...давлат хизматидан четлаштириш ва ундан келаётган фойдадан маҳрум этиш ҳам мумкин эмас»[5].

Ниҳоят, **тўртинчи унсур** – «табиатан» ҳар бир киши қонун тақиқламаган барча ишни қилиши мумкин ва бу қонуний, тўғри хатти-ҳаракат ҳисобланади[6]. И. Кант ҳуқуқ инсон фаолияти соҳаси атрофига чизиқ тортиб қўйган ва шахс фаолияти ана шу чегарадан ўтиб кетган тақдирдагина, давлат аралашиши мумкин, деб ҳисоблаган.

---

[1] Ўша жойда, 82 б, 83 б.

[2] Ўша жойда, 147 б.

[3] Ўша жойда, 147 б, 148 б.

[4] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 148.

[5] Ўша жойда, 298 б, 299 б.

[6] Ўша жойда, 147 б.

И. Кант ўз фалсафаси билан ҳал қилган маърифатпарварлик даврининг асосий фалсафий-ҳуқуқий муаммоси, бу инсон эркинлиги масаласидир. Бу, энг аввало, шунинг учун ҳам давр муаммоси эдики, И. Кант инсоннинг эркинлик лаёқатларидан барча кишиларнинг ўзаро тенглигини келтириб чиқарган. Мазкур муаммо ечимининг яна бир бошқа аҳамияти шундан иборатки, у инсон эркинлигини одамларнинг нарсаларни тасарруф этиш ҳуқуқига ҳам эгалик қилишлари билан асослаб берган.

И. Кант инсон эркинлиги – унинг табиий (туғма) ҳуқуқидир, колган бошқа барча ҳуқуқлари ундан келиб чиқади, дея эътироф этган.

«Озодлик (бошқа бировнинг зўравон ўзбошимчалигига бош эгмаслик), – деб уқтирган И. Кант, – модомики, у бошқа ҳар бир кишининг эркинлигига тўғри келадиган ва умумий қонунга мувофиқ экан, бу – ҳар бир кишига унинг инсон зотига мансублиги туфайли хос бўлган ягона, бирдан-бир бошланғич (ибтидоий) ҳуқуқ ҳисобланади»[1].

Озодликнинг яна бир бошқа томони – кишиларнинг тенглиги ва уларнинг эркинлик нуқтаи назаридан тенг ҳуқуқлилигидир.

И. Кант эркинликнинг астойдил тарафдори бўлган, детерминистик концепцияга қарши турган, унга кўра, иродамиз эркинлигининг юзага келишига сабабчи бўлган асос-далиллар амалда сабабли детерминация оқибати бўлиб, унинг пружиналари ўз-ўзидан иинҳон бўлиб қолаверади. У бундай эркинликни соф «психологик озодлик» деб атаган. **И. Кант инсоннинг ўз иродасини автоном тарзда белгилаш лаёқатини изоҳлаб, инсон – ўзининг табиий интилишларини тубдан ўзгартирган мавжудот эканини кашф қилган.**

Ўз даврининг бошқа бир қатор файласуфлари билан бирга, И. Кант инсонни табиат ёки жамият томонидан яралган сусткаш, фаол бўлмаган мавжудот деб талқин этишга қарши чиққан, уни, тўғрироғи, автоном ахлоқ ва ўз-ўзини камолотга етказиш субъекти деб билган.

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 147.

Ахлоқий қонунга мувофиқ, инсон хулқ-атвори шу нарса билан асосланадики, мен нисбий ҳаракат қилаётган бошқалар ҳам менга ўхшаб, худди шундай автономияни намоён қилади ёки зинҳор бошқа бировнинг, кимнингдир фаолияти учун восита эмас, балки ўз-ўзидан мақсад ҳисобланади. Ахлоқий қонун формуласига шуни қўшимча қилиш керакки, ахлоқий қонун инсоннинг табиий характери ва мажбурияти дуализми асосига қурилган, инсоннинг мажбурияти эса, унинг эркин қарор қабул қилишга қодир бўлган мавжудот эканлигидан келиб чиқади, бу билан у табиатдан устун туради.

Ахлоқий хатти-ҳаракат бошқаларнинг шу хилдаги қадр-қимматига нисбатан ўз жонини сақлашга ҳаракат қилиш инстинктидан келиб чиқадиган шахсий худбинликнинг чекланганлиги сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, **ахлоқий хатти-ҳаракат, Кант фикрига кўра, бир томондан, қонунга мувофиқлиги, бошқа томондан – унинг сабаби инсон шаъни эканлиги билан характерлидир**.

Ахлоқий қонун бу – тажрибадан ташқаридаги қонундир, чунки у инсон ахлоқини умумлаштириш натижасида вужудга келмайди. У шу зайлда вужудга кела олмас ҳам эди, негаки, у бор нарсага эмас, балки бўлиши лозим бўлган ҳодисага тааллуқлидир. У тажрибага эмас, балки ахлоқий онтологияга асосланган. Тажриба бизга, охир-оқибат, ахлоқий хулқимиз асносида ибрат бўла олмайди, чунки кимдир қонунга мувофиқ ҳаракат қилаяптими ёки унинг хулқи ахлоқий қонунга асосланган хатти-ҳаракатга сиртдан қарагандагина мувофиқми, буларни ташқаридан қараб туриб аниқлаб бўлмайди. **И. Кант қонунни билишнинг муаммо эмаслигига ишончи комил бўлган. Қонунга ҳар бир «априор» маълум, яъни қонунни билишнинг шарти таълим ёки тарбия эмас, бунинг учун ҳаттоки, бевосита билишнинг ўзи ҳам кифоя қилмайди.**

Ҳар бир киши, буни англамаган ҳолда, инсоннинг нарсалар ва жониворлардан устунлигининг характер моҳиятини ва ўзининг бошқалар билан тенг эканлигини кўради, холос. Сохта гувоҳлик талаб қилинаётган фуқаро бундай йўл тутмаслик лозимлигини билади ва буни ўзича англайди.

Аблаҳ ҳам ўз қилмишининг ахлоқан нотўғри эканини билади: «Ахлоқ билан нафсоният ўртасидаги чегара шундай кескин ва

яққол кўрсатиб берилганки, бир нима у ёки бунга мансубми-йўқми, буни ҳатто энг оддий кўзнинг ҳам фарқлай олмаслиги мумкин эмас». Бизнинг ахлоқий бурчимиз ўзаро фикрдошликка асосланган ва мана шундай ўзаро алоқаларни ифода этадиган муносабатларни бузмасликка интилишдан иборат.

Индивид (шахс)лар «амалий идрок» овозига бемалол «қулоқ солиш» ҳолатида бўлсагина, «қатъий императив» талабларига риоя қилиш имкони туғилади. «Амалий идрок» ҳуқуқ соҳасини ҳам қамраб олган. Ақл-идрок, **Кант фикрича, ахлоқий хулқ асослари ва қонун-қоидаларини яратиш лаёқати (иродаси)дир.** Амалий-сиёсий нуқтаи назардан И. Кант концепциясини ҳам индивидуализм мушкулотларидан чегараланиш, ҳам шахснинг жамият томонидан батамом банд этилиши тенденцияларини қоралаш учун қўлланиш мумкин бўлур эди.

Ирода автономияси шахсни ҳам ўз бебошлигидан, ҳам жамиятнинг ўзи устидан ялпи ҳукмрон бўлишидан баравар сақлайди. Масаланинг моҳияти шундаки, индивидуал эркинликдан ҳар ким ҳам фақат «қатъий императив»ни амалга ошириш учунгина фойдаланавермайди, шу сабабли у кўпинча зўравонликка айланиб кетади.

Маълум бир шахснинг бошқа бир шахсга нисбатан ўзбошимчилигини объектив умумий эркинлик қонуни воситасида чегаралайдиган шарт-шароитлар йиғиндиси (мажмуаси)ни И. Кант ҳуқуқ деб атаган.

Кантнинг ҳуқуқ ҳақидаги қарашлари

«...Ҳуқуқ, бу – бир шахс ўзбошимчалигини бошқа бир шахс ўзбошимчалиги билан умумий эркинлик қонуни нуқтаи назаридан таққослаш мумкин бўлган шарт-шароитлар йиғиндиси (мажмуаси)дир»[1].

И. Кант

И. Кант ҳуқуқ тушунчаси муаммоси ва унга қисқача таъриф бериш қанчалик муҳим эканини алоҳида таъкидлаган. Ҳуқуқнинг нима эканлиги ҳақидаги савол ҳуқуқшунос учун мантиқ олдида чин ҳақиқат нечоғли муҳим бўлса, шунчалик муаммолар туғдириши табиий. Албатта, у ҳуқуқ, яъни қонунлар шу жойда шу вақтда нимани буюрса, бунга қўшилишаман, дея жавоб қайтариши мумкин. Бироқ қонунлар буюрган нарса ҳаққонийми, деган савол қўйилиб, ундан тўғрими ёки нотўғрими, буни аниқлаш мумкин бўлган умумий мезон талаб қилинган тақдирда, – агар ушбу эмпирик асосларни маълум бир вақтга четга суриб қўйиб, ҳукм манбаини идрокнинг ўзидан излаб кўрмас экан, у бу ишни ҳеч қачон уддалай олмайди. Бу ерда идрок, Кант фикрича, ички априор ҳукмга хос хусусиятларни ўз ичига олган ахлоқий хулқ-атвор принциплари ва қоидаларини яратиш лаёқати (ва иродаси)дир.

И. Кант таърифи бўйича, «ҳуқуқ, бу – бир шахс ўзбошимчалиги умумий эркинлик қонуни нуқтаи назаридан бошқа бир шахс ўзбошимчалигига тўғри келадиган шарт-шароитлар йиғиндиси (мажмуаси)дир»[2].

Бундай шарт-шароитларга қуйидагилар тааллуқлидир:

биринчидан, шахс хусусий мулки ва шахсий ҳуқуқларининг кафолатланган мақоми;

иккинчидан, жамият аъзоларининг қонун олдида тенглиги;

учинчидан, низоларнинг суд йўли билан ҳал этилиши;

тўртинчидан, мажбурий суратда амалга ошириладиган қонунларнинг мавжудлиги.

Кантнинг ҳуқуқ тўғрисидаги ушбу таърифи эркин ва бир-бирига қарам бўлмаган шахслар ўртасида юзага келадиган муносабатларни ўзаро келишиб, тўғри йўлга солиб юборишга

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 139.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 139.

кодир, фақат улар ана шу муносабатларнинг ишончли ҳимоясига муҳтож, деган фикрга асосланган илк либерализм идеологияси билан ҳамоҳангдир.

Ўшнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги фалсафий таълимотида И. Кант, қадимги хитой файласуфи **Конфуций** каби, ҳуқуқ ва ахлоқнинг бир-бирига яқинлиги ва узвий бир бутунлигини алоҳида таъкидлаб ўтган. У инсон хулқ-атвори асослари умумий ва киши хатти-ҳаракатининг барча регулятор (тартибга солувчи)лари асосида ётади ҳамда бир-бири билан чамбарчас боғланган, деган фикрга асосланган.

Ҳуқуқ ва ахлоқ тарихий, генетик (келиб чиқиш) ва функционал жиҳатдан биргаликда пайдо бўлади, мавжуд ва бирга ривожланади, инсон табиатида уларнинг илдизлари бир. И. Кант қонунчилик, яъни юридик ҳуқуққа ахлоқ ва ҳуқуқ вазифаларини ҳал этадиган ижтимоий тартибга солиш (шикастланган ёки йўқотилган аъзони тиклашга бўлган интилиш ва қобилият)нинг мажбурий унсури сифатида қараган. Ижтимоий ўз-ўзидан (бўладиган) тартибга солиш етишмайдиган муҳитда ёки ҳолларда инсон хатти-ҳаракатини тартибга солувчи мажбурий характерга эга бўлган қўшимча воситалар келиб қўшилади.

И. Кант ҳуқуқ инсонларнинг ўзаро бирга яшаши, мавжудлигининг ташқи муҳитнга, жамиятда бир-бирига алоқадор бўлган турли-туман шахсларнинг эркин иродаси ва ўзбошимчалигининг ўзаро чегараланиши ва таққосланишига дахлдор, деб ҳисоблаган. Ҳуқуқ, И. Кант фикрига кўра, ижтимоий муносабатлар шаклига мансуб ва, шу билан бирга, жамият аъзоларининг умумий эркинлик ўлчови қонунларига мос келадиган эркинликларининг меъёр ва чек-чегараси саналади.

И. Кант ҳуқуқ инсониятнинг коинот кўламлари билан тенглашадиган олий бурч ва мақсадларига дахлдор, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, **ҳуқуқ – башариятни абадият билан, коинотнинг олий қонунлари билан, олий онг асослари ва ният-мақсадлари билан боғлайдиган ҳодисадир.**

И. Кантнинг қатъий фикрига кўра, ҳуқуқ коинотда, инсоният мавжудлиги, унинг ҳаёти ва тараққиётида фуқаролик ҳолатидаги жамият мақсадини ифода этади[1]. Ҳуқукни мужассамлантирган,

---

[1] *И. Кант* асарларининг фалсафий моҳиятини шарҳлаб берган немис файласуфи Б. Тушлинг фикрича, Кант умуман «ҳукукни инсониятнинг пировард мақсади

«ўз-ўзидан мақсад бўлган» фуқаролик тузуми, Кант фикрича, «кишилар ўртасидаги умуман барча ташқи алоқаларда муқаррар ва энг биринчи бурч, вазифа»[1]ни ташкил этади. Ҳуқуқ одамлар учун «бурч ва умид-ишонч»[2] сифатида намоён бўлади, ҳуқуқ, бу – «жамиятга тааллуқли барча асосий қонун-қоидалар унга асосланган бўлиши лозим бўлган олий тамойил»[3]дир. У ҳуқуқ, жамиятда «олий ҳокимият»[4] мақомига эришишга даъват этилган. И. Кант тасаввур қилган шаклдаги **ҳуқуқ, бу – Тангри учун ер юзидаги энг муқаддас хилқатдир[5].**

И. Кантнинг бу фикрини Россия юриспруденциясининг ҳозирги давр классиги С.С. Алексеев ўзининг Кант ҳақидаги китобига сарлавҳа қилиб кўтариб чиқди[6]. С.С. Алексеев «Кант сари олга»[7] шиорини ўртага ташлаганида, энг аввало, И. Кант фалсафий таълимотининг ҳуқуқий ҳамда либерал қадриятларини кўзда тутган бўлса ажаб эмас.

Ҳуқуқнинг асл вазифаси – ахлоқ ўзини тўла-тўкис намоён этиб, шахс эркинлигини эмин-эркин рўёбга чиқара олиши учун ижтимоий маконни кафолатлашдан иборатдир. Ҳуқуқнинг ахлоқий асоси ва маънавий негизи ҳақидаги Кант гоясининг моҳияти ҳам мана шунда.

Энди ҳуқуққа келсак, И. Кант уни уч туркумга бўлган:

биринчидан, манба сифатида ўз-ўзидан аён априор асосларга эга бўлган **табиий ҳуқуқ;**

иккинчидан, ижобий (позитив) ҳуқуқ, унинг манбаи – қонун чиқарувчининг иродасидир;

учинчидан, қонунда кўзда тутилмаган **адолат** – даъво, талаб.

«Урф-одатлар метафизикаси»да И. Кант табиий ҳуқуқнинг ўзига хос талқинини ўртага ташлаган. **Ж.Ж. Руссо** изидан бориб, И. Кант объектив ҳуқуқ бўлмаган гипотетик табиий ҳолат концепциясига амал қилган. **Инсонга азал-азалдан бирдан-бир,**

сифатида таҳлил қилади». Қаранг: Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. Т. 1. Трактаты и статьи (1784–1796). – М., 1994. С. 35.

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С.281.

[2] Ўша жойда, 447 б.

[3] Ўша жойда, 307 б.

[4] Ўша жойда, 421 б.

[5] Ўша жойда, 383 б.

[6] **Қаранг:** *Алексеев С.С.* Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. – М., 1998.

[7] Ўша жойда, 400 б.

инсон табиий (туғма) ҳуқуқ – ахлоқий танлов эркинлиги хос бўлган. Ундан кишиларнинг тенглик, ўз фикрларини баҳам кўриш каби ажралмас ахлоқий сифатлари келиб чиқади. Давлатгача бўлган даврда одам субъектив табиий ҳуқуқларга, жумладан, мулк ҳуқуқига эга бўлади, бироқ улар шахснинг жисмоний кучидан бошқа ҳеч нима билан таъминланмаган ва дастлабки ҳуқуқлар ҳисобланади. Бундай субъектив ваколатлар йиғиндисини И. Кант ҳукмрон анъанага хилоф равишда хусусий ҳуқуқ деб атаган. **Хусусий ҳуқуқ, унинг фикрича, фақат давлатда, оммавий қонунларнинг жорий этилиши билан чинакам юридик ҳамда кафолатли характерга эга бўлади.**

И. Кант ҳуқуқни иккига: табиий ва позитив (тажрибага асосланган) ҳуқуқларга бўлган.

Табиий ҳуқуқ, бу – аклга мувофиқ ҳуқуқдир. У келиб чиқиши жиҳатидан априор, ҳар қандай тажрибага қадар мавжуд бўлиб, идрок талабларига суянади. **Табиий ҳуқуқ,** бу – «амалий идрок» талабларига мувофиқ бўлиши лозим бўлган ҳуқуқдир.

Позитив (тажрибага асосланган) ҳуқуқ – тарихан мавжуд ҳуқуқ бўлиб, уни табиий ҳуқуқ талабларига мувофиқ тарзда тубдан ўзгартириш зарурдир.

И. Кант бутун ҳуқуқ тизимини икки қисмга бўлган:

биринчидан, хусусий ҳуқуқ;

иккинчидан, оммавий ҳуқуқ.

Хусусий ҳуқуқ эркин ҳаракатга қодир бўлган алоҳида шахслар сифатидаги кишилар ўртасида муносабатларни қамраб олади. И. Кант предмет билан «меники» ёки «сеники» деб муомала қилиш лаёқати априор тарзда амалий идрокка хос, деб ҳисоблаган. Шунинг учун нарсага бўлган хусусий мулк ҳуқуқи, И. Кант фикрича, инсон ақлининг априор талабидир. Алоҳида шахсларнинг ўз эркинлигига тўғри келадиган ҳаракатларидан фойдаланиш ҳуқуқи фақат шартнома йўли билан қўлга киритилиши мумкин.

Хусусий ҳуқуқ – онгли инсонларнинг табиий муносабати учун зарур атрибутдир. Бироқ хусусий ҳуқуқ таъсир кучига эга бўлиши ва унинг зарур пайтда мажбурий тарзда амалга оширилиши учун кишилар шундай ҳуқуқий алоқага киришишлари керакки, у ҳолда айрим ҳуқуқлар давлат ҳокимияти томонидан чиқарилган қонун асосида амалга оширилади. Давлат кишиларнинг табиий муносабатларини фуқаролик жа-

миятига айлантиради. Кантнинг мулк ҳуқуқи ва шартномавий муносабатларга оид бўлган қарашлари тараққийпарварлик характерига эга бўлган.

И. Кант ҳуқуқий ҳолат яратиш учун зарур бўлган қонунлар мажмуасини оммавий ҳуқуқ деб атаган. Ер юзида яшовчи барча кишиларнинг ўзаро муносабатларига тааллуқли бўлган оммавий ҳуқуқ – дунё фуқароси ҳуқуқи ҳисобланади.

Оммавий ҳуқуқ қуйидагиларни белгилайди:

биринчидан, халқ таркибидаги айрим шахсларнинг бир-бири билан ўзаро муносабатларидаги ҳуқуқий ҳолат (фуқаролик ҳолати)ни;

иккинчидан, мустақил давлатда яшаётган халқ ҳаёти (давлат ҳуқуқи)ни;

учинчидан, давлат бўлиб бирлашган айрим халқлар ўртасидаги ўзаро алоқа-муносабатлар (халқаро ҳуқуқ)ни.

И. Кант баъзан «мутлақ ташқи ҳуқуқ» иборасини қўллаган. У мураккаб ижтимоий ҳаётда нима қонуний, нима тўғри, буни бир маъноли қилиб аниқлаш ҳар доим ҳам мумкин бўлавермаслигига эътиборни қаратган. Бунинг устига, реал зиддиятлардан иборат икки маъноли вазиятлар, ҳуқуқнинг икки маънолилик ҳолатлари юзага келиши мумкин, деб ҳисоблаган. Бундай ҳолларда у «кенгроқ маънодаги ҳуқуқ» иборасидан фойдаланган. Бунга «мажбурий бўлмаган йўл қўювчи ҳуқуқ» сифатидаги адолат (масалан, ушбу «тилсиз илоҳ» – адолатга чақириш томонлараро шартномада бошқа ҳеч қандай нарса кўзда тутилмаган тақдирда бирдан-бир, ягона йўл бўлиб кўриниши мумкин) ва «ҳуқуқсиз мажбурият»га йўл қўйиладиган бориб турган зарурат тааллуқли эди. Бироқ, гарчи бориб турган заруратнинг шиори: «**муҳтожлик қонунни билмайди (necessitas non habet legem)**» бўлса ҳам, И. Кант ноҳақликни қонунга айлантира оладиган муҳтожликнинг бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблаган[1].

Оммавий ҳуқуқнинг марказий институти халқнинг Конституция қабул қилиш йўли билан ҳуқуқий тартиботни ўрнатишдаги ўз иштирокини талаб қилишидир.

Ҳуқуқнинг амалга оширилиши унинг умуммажбурий бўлишини талаб этади. Ҳуқуқий умуммажбуриятга куч билан мажбурий суратда эришилади (бундай индивидуум (шахс)нинг ҳуқуқий нормага амал қилиши, унинг бузилишига тўсқинлик қилиш, бузилган тақдирда

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 143, 145.

тиқланади). **Ҳуқуқ мажбурий куч ишлатмасдан ўз функциясини амалга оширишга қодир эмас ва қатъий императив умумий қонун сифатида ўз муқаррарлигидан маҳрум бўлади. Ҳуқуқни мажбурий куч билан фақат мажбуриятнинг асл ва бирламчи эгаси – давлат таъминлай олади.** Шуниси ҳам борки, **давлатчилик ҳуқуққа ҳаёт бағишлайди ва қатъий императив талабларини оқлайди.**

Ҳуқуқ мажбурлаш билан боғлиқдир. Мажбурлаш қонуний ва ноқонуний бўлиши мумкин. Ақл-идрок чегарасидан четга чиқиб, ўзбошимчаликка айланаётган эркинликни чегаралаган тақдирда, у қонуний ҳисобланади. Мажбурлаш озодликни ноқонуний чегаралаш ва умуман ҳуқуқнинг амалга оширилишига ноқонуний тўсқинлик қилишга қаршилик кўрсатган тақдирда ҳам қонуний саналади. «Бинобарин, – деб ёзган И. Кант, – эркинликнинг муайян кўринишининг ўзи умумий қонунларга мувофиқ бўлган эркинликка тўсиқ (яъни ноҳақ) бўлса, унга қарши қаратилган мажбурлаш эркинликка тўсқинлик қилишга қарши бўлиб, умумий қонунларга мувофиқ бўлган эркинликка тўғри келади, шундай экан, қонунийдир; демак, зиддият қонуни бўйича ҳуқуқ билан, шунингдек, шу ҳуқуққа ким зиён еткизадиган бўлса, унга нисбатан мажбурловни қўллаш ҳам боғлиқдир[1].

Ҳуқуқ ва давлатни фалсафий англаш бўйича И. Кант гояларининг салмоғи ва аҳамияти икки омил билан белгиланади. Биринчи омил – ижтимоий борлиқ ҳодисалари (улар орасида ҳуқуқнинг ҳам муносиб ўрни бор)га Кантча фалсафий ёндашувнинг асосланганлигидир. **Иккинчи омил** И. Кант яшаб, ижод қилган давр билан боғлиқ. Бу кишилик тарихида Ғарбий Европа ва Шимолий Америкада анъанавий тамаддунлардан либерал тамаддунларга ҳақиқий ва шиддатли ўтиш бошланган кескин бурилиш даври эди.

Шундай қилиб, ҳали табиий-ҳуқуқий тасаввурларнинг сезиларли таъсири остида бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги Кант ахлоқ таълимотида ган позитив ҳуқуқ ва давлатнинг ҳуқуқий эмас, балки айнан ахлоқий қадрияти ҳақида боради. Республикачилик (яъни ҳуқуқий давлатнинг Кантча талқини) ғоясининг ўзи И. Кант томонидан ахлоқий онг тамойили сифатида, ахлоқий қатъий императив талаби сифатида асослаб берилган.

---

[1] Ўша жойда, 141 б.

Юридик аксиология
(ҳуқуқий қадриятшунослик)[1]

«Умуман, қадриятлар ҳақидаги мавзу – Кант мавзуси, бу – мавжудликнинг ўз-ўзидан ҳақиқатга мувофиқликлари ҳақида эмас, балки мавжудликка мувофиқ равишда лозимликнинг маъноси тўғрисидаги мавзудир, шунинг учун, агар воқеликнинг ўзида бу муаммо – ҳуқуқий қадрият билан – ўзаро боғланиш, амалийлик бўлса, бу яхши, албатта»[2].

В. С. Нерсесянц,

замонавий ҳуқуқ файласуфи (Россия)

Ҳуқуқшунослик учун ҳуқуқда, унинг етакчи институтларида, амалга оширилиш жараёнидаги ижтимоий идеаллар ҳамда қадриятларнинг мужассам ҳолда намоён бўлиши ва аниқлаштирилишини кўрсатиб бериш муҳимдир. Бу дегани, масаланинг аксиологик томони бир вақтнинг ўзида умумий ҳуқуқ назариясининг мазкур муаммоси ечими билан бирга кўриб чиқилиши лозим. Олдимизда алоҳида объект эмас, балки умумий ҳуқуқ назарияси ўрганадиган муаммолардан бири турибди, холос[3].

Аксиология – қадриятлар тўғрисидаги таълимотдир. «Қадрият» тушунчасидан ахлоққа тегишлиликнинг тор маъносида фойдаланиш И. Кантга бориб тақалади[4]. Унинг талқинидаги қадриятлар, бу – муқаррарлик ва эркинликнинг ахлоқий дунёсида маъно-мазмун ва аҳамиятга эга бўлган нарсадир. Бўлиши лозимлик, муқаррарликнинг ушбу априор олами И. Кант томонидан сабаб-оқибат боғланишлари ва зарурият ҳукмрон бўлган «борлиқ (мавжудот, эмпирик ҳодисалар дунёси)дан узилган ва қарама-қарши ҳолатда қурилади. Зотан, гап бу ерда Кант фикрига кўра, ақл-идрок априор императивлари – мақсадлар, талаблар, лозимлик формулаларидан иборат бўлган қадриятларнинг норматив ва

---

[1] Юридик аксиология ҳақида қаранг: *Нерсесянц В. С.* Ҳуқуқ фалсафаси / Масъул муҳаррир А. Х. Саидов. Тошкент, 2003. 82–87 бетлар.

[2] Право как ценность: Материалы дискуссии. – М., 2002. С. 10.

[3] *Туманов В. А.* Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. – М., 1971. С. 349.

[4] **Батафсилроқ қаранг:** Политико-правовые ценности: история и современность / Под ред. В. С. Нерсесянца. – М., 2000. С. 5.

регулятив аҳамияти тўғрисида бормоқда. И. Кант ахлоқ ва ҳуқуққа мувофиқ равишда қисқача таъриф берган ўша қатъий императивлар ҳам мана шу ахлоқий нормативлик билан боғлиқдир.

Лекин унинг издошлари (**Р.Х.Лотце, В.Виндельбанд** ва бошқалар) янада илгарилаб кетганлар ва қадриятларнинг нафақат одоб ахлоқ, балки фан ва санъат соҳасида ҳам норматив-регулятив аҳамияти тўғрисидаги тасаввурларни ривожлантирганлар. Масалан, Кантнинг издоши В. Виндельбанд қадриятларни маданият нормаси сифатида тушунтирган ва чин ҳақиқат, эзгулик ва гўзаллик қадриятларидан ташқари санъат, дин, фан ва ҳуқуқ сингари инсон маданий бойликларидан иборат қадриятларни ҳам эътироф этган.

Кўриниб турибдики, аксиологиянинг ҳар қандай изчил концепцияси, жумладан, юридик аксиология ҳам қадриятлар ва баҳоланаётган воқеа, далил, асос (ҳодиса, объект, муносабатлар ва ҳоказ)ни қадриятларнинг тегишли иерархияси ва тизими – унинг қиймат жиҳатидан мазмун-моҳияти ва аҳамияти нуқтаи назаридан фарқлаш ва аниқлашни кўзда тутади. Бунда қадрият уни эмпирик мавжудот, ҳақиқатга мувофиқлик соҳасидан ажратишда (албатта, Кантча тафовут тарзи шарт эмас) мақсадлар, маъно-мазмун, аҳамият, бўлиши лозимлик, муқаррарлик, нормативлик, расмий тартиб-қоида ва ҳоказолар соҳасига тааллуқлидир. Шу хилдаги фарқлаш нафақат (лозимликнинг мавжудликдан, қадриятлар дунёсини ҳодиса ва ҳоказолар оламидан ажратишнинг энг сўнгги шаклидаги) Кантча ёндашувга, балки тўғридан-тўғри қарама-қарши, объектив-идеалистик дунёқарашга ҳам хос (**Афлотун**дан тортиб, то **Хегел** ва уларнинг замонавий издошларига қадар), унга кўра, борлиқ бойлик (яъни қадрият)дир, бироқ борлиқ деганда эмпирик воқеийлик эмас, балки чин, ҳақиқий мавжудлик, яъни борлиқ ғояси, мазмун-моҳияти, муқаррарлик, бинобарин, қиймат жиҳатидан аҳамиятлилик кўринишидаги мавжудлик тушунилади[1].

Агар мавжудлик ва лозимликни Кантча фарқлаш лозимликнинг мавжудлик учун қадрият-мақсад жиҳатидан аҳамияти априористик тузилишлар билан концептуал тарзда тўлдирилса, унда борлиқ ва бойликнинг объектив-идеалистик ўхшашлигига, ўз навбатида, мавжудликни идеал (телеологик қадрият жиҳатдан) тушуниш орқали тузатиш киритилади. Шундай қилиб, мазкур қарама-қарши ёндашувлардан ҳар бири ўзича лозимлик билан мавжудликнинг,

---

[1] Политико-правовые ценности: история и современность / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 2000. С. 5–6.

маъно ва факт (далил)нинг ўзаро муносабати билан боғлиқ ҳолда муаммони қўяди ва унинг ечимини топади[1].

Айтиш мумкинки, Кант аксиологияси априоризмга эҳтиёж сезади, чунки у онтологиядан йироқ. Бошқа томондан, онтология ва заруриятли аксиологияни объектив-идеалистик жиҳатдан ўхшатиш борлиқнинг бошланғич қадрият-мақсад жиҳатидан талқин этилишини назарда тутади. Бунда қадрият жиҳатидан талқин этиш учун зарур бўлган муқаррарлик шарти ё идеал борлиқ хусусияти (яъни, объектив-идеалистик таълимотлардаги онтология кўриниши) сифатида ёки И. Кант таълимотидаги борлиқнинг эмпирик тавсифига кўра муқаррарликнинг алоҳида оламидаги феномен сифатида намоён бўлади ва ундаги априоризм етишмаётган онтологияни тўлдиради.

Юридик аксиологиянинг предмет доираси ва асосий мавзуси, бу – ҳуқуқ қадрияти, қонун (позитив ҳуқуқ) ва давлатнинг қадрият жиҳатидан аҳамияти муаммоларидир, зеро, юридик аксиология ҳам, бутун юридик фани сингари, нафақат ҳуқуқ, балки давлатни[2] ҳуқуқий ҳодиса, яъни – мазкур эркин жамият аъзолари оммавий ҳокимиятининг ҳуқуқий ташкилоти (ташкилотнинг ҳуқуқий шакли) сифатида предмет тарзида ўрганади.

Юридик аксиология – бу ҳуқуқ қадрияти, қонун (позитив ҳуқуқ) ва давлатнинг ҳуқуқий аҳамияти тўғрисидаги таълимотдир. Юридик аксиология ҳуқуқ ва қонун тафовути ва ўзаро муносабатини кўзда тутади ва шундан келиб чиқиб, юридик ҳуқуқ тушунчаси доираси, негизи ва йўлидагина маъно касб этиши мумкин[3]. Бунда ҳуқуқ, бир томондан, муҳим қадриятларнинг ифодаловчиси сифатида намоён бўлса, бошқа тарафдан – мустақил қадриятни бошқа олий қадриятлар каторида тақдим этади[4].

Шундай қилиб, И. Кантнинг ҳуқуқ тўғрисидаги фалсафий таълимоти XVIII аср Ғарбий Европа юридик тафаккури тараққиётидаги юқори боскични ифодалайди. Унда ҳуқуқ илмий назариясининг методологик асослари, меъёрийликнинг интеллектуал-иродага хос табиати, ҳуқуқ ва ахлоқнинг чегара чизиғи

---

[1] Ўша жойда, 6 б.

[2] *Мамут Л.С.* Государство в ценностном измерении. – М., 1998.

[3] Политико-правовые ценности: история и современность / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М., 2000. С. 6.

[4] *Туманов В.А.* Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. – М., 1971. С. 350.

ва бошқа шунга ўхшаш фундаментал масалалар кўтарилган. Ҳуқуқий имкони борича кенг маданиятшунослик нуқтаи назаридан таърифлаш, И. Кант ҳуқуқ фалсафасининг мустақил академик фан ва ўқув курси шаклида вужудга келиши учун зарур шарт-шароитлар яратиб берди. И. Кант асарларида баён этилган ўзаро боғлиқ субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар сифатидаги ҳуқуқий муносабатларнинг таъриф-тавсифи махсус юридик тадқиқотлар учун муҳим аҳамият касб этди.

2. И. Кантнинг давлат фалсафаси

«Давлат (civitas), бу – ҳуқуқий қонунларга бўйсунувчи кўплаб кишиларнинг бирлашган уюшмасидир»[1].

И. Кант

Давлатнинг келиб чиқиши

Ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни тушунтиришда априор ёндашув тамойилларига мувофиқ равишда И. Кант давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги масалани ҳал этишдан воз кечган. Бу билан у табиий ҳуқуқ концепцияларига хос бўлган муайян зиддиятни енгиб ўтишга интилган, уларда давлатнинг шартнома йўли билан тузилиши, **биринчидан,** ўтмишнинг амалий воқеаси, **иккинчидан,** сиёсий ҳокимиятнинг бўлғуси идеал ташкилоти асоси бўлиб гавдаланган. Бошланғич шартнома ундаги мавжуд феодал-мутлоқ тузумни ўзгартириш заруратини асослашга даъват этилган фақат ақл кўзи билан қараладиган тузилиш сифатида намоён бўлади.

Ушбу шартнома фақатгина ақл-идрок ғоясидир, холос, бироқ у маълум маънода шубҳасиз (амалий) реаллик касб этади, яъни ҳар бир қонун чиқарувчи зиммасига шундай мажбурият юклайдики, токи унинг чиқарган қонунлари бутун бир халқнинг бирлашган иродасига асосланган бўлсин. И. Кант ижтимоий шартномага аниқ, муайян қонунларнинг хакконийлиги хусусида фикр юритиш имконини тугдирадиган регулятив тамойил хусусиятларини берган. Шартнома ғояси, унинг сўзларига кўра, ҳуқуқ ва ҳуқуқсизликнинг «бехато мезони» бўлиб хизмат қилади. Ҳақиқатан ҳам, деб ёзган Кант, халқнинг хўжайин (ҳукмдор)лар табақасининг мерос бўлиб қолган имтиёзлари тўғрисидаги қонунга розилик беришини тасаввур қилиш

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 233.

қийин. Жамиятнинг бир қатламини бошқа биридан устун қўядиган бундай қонун унинг назарида ҳуқуққа зид бўлиб кўринган.

«Фуқаролик жамиятининг абсолют-ҳуқуқий ҳолати»га (унда, И. Кант фикрича, шахс ўз ўзбошимчалиги ва сиёсий ҳокимият зўравонлигидан ҳимояланган) мос келадиган тамойилларни асослаб бериш учун у давлатнинг шартномавий келиб чиқиши назариясидан фойдаланган. **Давлатнинг вужудга келишини Кант кишиларнинг ўзаро келишиши ва иродаси натижаси, деб тасаввур қилган.** Шунинг учун давлат ҳокимияти доимо аниқ мақсадлар билан чегараланади ва ўзи ҳам шу мақсадларни кўзлаб тузилади. Бошқарув усули бошқарув «ўз ҳаракатида бирдан-бир қонуний тузум, яъни соф республика тузуми билан келишиши ва фақат халқнинг итоаткорлигига ёрдам бериш учунгина хизмат қилган эски эмпирик (статуар) усуллар бошланғич (рационал) шаклга ўтиши учун бошланғич шартнома ғоясига мос келиши лозим»[1].

Халқ, И. Кант фикрича, эркинлик ва тенгликнинг ҳуқуқий тушунчаларига мос тарзда давлат бўлиб бирлашиши лозим[2]. Кантнинг шартнома назарияси бевосита фуқароларнинг ҳар тарафлама васийлиги асосига қурилган мутлақ полиция давлатининг идеологияси ва бошқарув амалиётига қарши қаратилган. И. Кант, аксинча, **«ҳеч ким мени ўзи хоҳлаганидек (бошқа кишиларнинг тинчлик-хотиржамлигини ўзича қандай тасаввур қилса, шундай) бахтли бўлишимга мажбурлай олмайди; ҳар бир киши ўз бахтини ўзига яхши кўринган йўлдан, агар у бу билан бошқаларнинг шундай мақсад сари интилиш эркинлигига зарар етказмаса, излашга ҳақлидир...»[3].** Ҳамонки, инсон ҳуқуқий қонунни бузмас экан, ўзи хоҳлаганча ўсиб-улғайиши, вояга етиши ихтиёрий. Шу нуқтаи назардан олганда, унинг шахсий ҳаётига аралашиш, масалан, полиция томонидан уй-жойини назорат ёки тинтув қилинишига И. Кант фақат бориб турган зарурият ҳолатидагина йўл қўйиш мумкин ва «бунга ҳуқуқни у (полиция – А.С.) ҳар бир айрим ҳолатда олий ҳокимиятдан олиши лозим»[4], деб ҳисоблаган.

Жамиятнинг барча аъзолари «ҳуқуқий жиҳатдан бир-бирлари билан мутлақо тенгдирлар..., чунки ҳеч ким бошқа бировни оммавий қонун (ва унинг ижрочиси, давлат бошлиғи) орқали, бироқ ўша қонунга таяниб ва ҳар қандай бошқа киши унга тенг,

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 2. Ч. 2. – М., 1965. С. 267.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 299.

[3] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 79.

[4] Ўша жойда, 249 б.

бирнимар ҳолда қарши турса ҳам, бошқача тарзда мажбурлай олмайди ва ҳеч ким...ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмасдан, фақат бурч юзасидан, демак, баъзи бир ҳуқуқий ҳаракат шартномаси учун восита бўла олмайди, чунки бу билан у ўзини шартнома тузиш ҳуқуқидан маҳрум қилган, ва, шундай экан, шартнома ўз-ўзидан барбод бўлган бўлар эди»[1].

Давлатнинг келиб чиқишини таҳлил қилар экан, И. Кант унинг вужудга келишини қонунийликнинг ҳар қандай кафолатидан маҳрум бўлган табиий ҳолат, деб таърифлаган. Ахлоқий бурч, табиий ҳуқуққа бўлган ҳурмат ҳис-туйғуси одамларни бу ҳолатни тарк этиб, фуқаролик жамиятига ўтишга ундайди. Фуқаролик жамиятига ўтиш тасодифийлик характерига эга эмас. Яккаланиб қолган шахслар унинг кўмагида халқ ва давлат бўлиб уюшадиган акт (ҳужжат) шартнома ҳисобланади.

Давлатнинг келиб чиқиши масаласида И. Кант Ж.Ж. Руссога фикрдош бўлган. Одамларнинг табиий ҳолатдаги турмушдан фуқаролик жамиятидаги ҳаётга ўтиши шартнома воситасида амалга ошади. Мазкур шартнома табиатининг Кантча изоҳи ирода автономияси ҳақидаги, ахлоқий субъект ва ҳоказолар ҳисобланган шахслар тўғрисидаги ғоялар билан чамбарчас боғланган. Тузиладиган шартноманинг асосий шарти – тузилаётган ҳар қандай ташқи мажбурият ташкилоти (монархия давлати бўладими ё сиёсий жиҳатдан бирлашган халқ бўладими) учун ҳар бир индивидда ҳеч қандай мажбурий бўлмаган ҳолда «ўз мақсадларига эришиш учун бошқа бировни воситага айлантирмаслик» бурчини англайдиган ва бу бурчни бажаришга қодир бўлган шахсни эътироф этиш мажбуриятидан иборатдир.

«Ижтимоий шартнома», Кант фикрича, маънавий етук инсонлар ўртасида тузилади. Шунинг учун давлат ҳокимиятининг улар билан ахлоқ қонунларидан бехабар бўлган ва хулқ, хатти-ҳаракат йўлини тўғри танлай олмайдиган шахслар сифатида муомала қилиши тақиқланади. Ўзаро фойдали мақсадларни кўзлаб ва қатъий (ахлоқий) императивга мос равишда тузилаётган ижтимоий шартномага мувофиқ, халқни ташкил этаётган барча айрим, алоҳида шахслар ўз ташқи эркинлигидан воз кечадилар ва энди давлат аъзолари сифатида ўша заҳоти яна унга қайтадан эга бўладилар. Бетартиб, бебош эркинликдан бутун кўлами чинакам ҳуқуқий ҳолатдан иборат бўлган озодликка ўтадилар. **Ҳуқуқий ҳолат доирасидаги эркинлик биринчи ўринда танқид эркинлигини кўзда тутади.**

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 81.

Ҳуқуқий давлат

«Давлат ўзи жойлашган ерга ўхшаган мол-мулк эмас.

Давлат, бу – ўзига ўзи хўжайин бўлган ва ўзини ўзи идора қиладиган кишилар жамиятидир»[1].

И. Кант

Ҳуқуқий давлат ғоясига бўлган алоҳида эътибор «Пруссия тараққиёт йўли» билан ҳам боғлиқ. **Немис юридик адабиёти ҳуқуқий давлат назариясининг, муҳим юридик таъриф ва тушунчаларнинг ишлаб чиқилишига жиддий ҳисса қўшган.** Фалсафий-ҳуқуқий тафаккур соҳасида у, шубҳасиз, устувордир[2].

Ҳуқуқий давлат аниқ назарий концепция ва тегишли амалиёт сифатида узоқ ва ибратли тарихга эга. **«Ҳуқуқий давлат» (Rechtsstaat)** атамасининг ўзи немис юридик фанида XIX асрнинг биринчи уч ўн йиллигида шаклланган ва қарор топган, кейинчалик эса бутун дунёга кенг ёйилган[3].

Фалсафий-ҳуқуқий фан соҳасида И. Кант ҳақли равишда ўзига хос сиёсий-ҳуқуқий концепция – **ҳуқуқий давлат назариясининг муаллифи ҳисобланади[4].** Кант инсоннинг онгли мавжудот сифатида ахлоқий табиатидан келиб чиқиб, жамиятнинг ҳуқуққа бўйсуниши ҳақида яратган таълимотида немис буржуазиясининг ўзига замондош бўлган воқеликни бозор тараққиёти талаб-эҳтиёжларига мувофиқ тарзда тубдан ўзгартиришга бўлган интилишлари ўзининг мумтоз тажассумини топган. Сиёсий ҳокимиятни эгаллаш ва давлат

---

[1] Kant Im. Rechtslehre. Schriften zur Rechtsphilosophie. Berlin, 1988. S. 290.

[2] *Туманов В.А.* Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. – М., 1971. С. 135.

[3] Инглиззабон адабиётида «Rechtsstaat» атамаси қўлланилмайди; маълум даражада «ҳуқуқни бошқариш» (Rule of Law) атамаси унинг эквиваленти ҳисобланади. Англо-америкача «Rule of Law«таърифида ҳуқуқ ҳукмронлиги гавдаланади, бунинг сабаби, энг аввало, шундаки, қонунларни бошқариш ғоясини амалга оширишнинг айнан англосакс ва яна шимолий америкача тажрибаси ушбу формулани илк бор ҳамма ишлатадиган қилиб муомалага киритган қадимги римликларнинг деярли тўғридан-тўғри таъсирисиз мазкур ўзига хос таъриф тарзида орттирилган. Ушбу ғоянинг амалга оширилиши қийин бўлган. Бу ерда нафақат фуқаролар учун, балки, шунингдек, Англия қироли учун ҳам қонун устуворлиги тўғрисидаги масала бўйича ғоявий баҳс-мунозараларнинг кўп асрлик анъанаси мавжуд. Америка сиёсий тарихида суд амалга оширган конституцияга риоя қилиш юзасидан назоратнинг жорий этилиши бурилиш нуқтаси бўлган.

[4] *Галанза П.Н.* Учение Канта о государстве и праве. – М., 1960. С. 18.

фаолиятини ўз манфаатларига бўйсундиришга ожизлиги сабабли буржуазия абсолютист давлат фаолиятини ҳуқуқ ёрдамида чеклашга ҳаракат қилган.

И. Кант француз инқилобига қадар ўзининг **«Умумжаҳон фуқаролик нуқтаи назарида умумий тарих ғояси»** (1784) номли асарида **«умумий ҳуқуқий фуқаролик жамияти»** концепциясини умумий суратда қискача таърифлаб берган[1]. **И. Кант фикрича, ҳуқуқий фуқаролик жамиятининг фундаментал асослари унинг барча аъзоларининг шахсий эркинлигини таъминлаш ва бу эркинликни барча учун баравар мажбурий бўлган қонунларга мувофиқ тарзда бирга қўшиб олиб боришдан иборат бўлмоғи лозим.** У бу фикрларни кейинчалик ўзининг бир қатор асарларида, биринчи навбатда **«Ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотнинг метафизик асослари»да** ривожлантириб, янада аниқроқ баён қилган.

И. Кант давлатни ҳуқуқий нормаларга бўйсунувчи кўплаб кишиларнинг бирлашган уюшмаси сифатида таърифлаган. Унинг этикасидаги бошланғич нуқта – инсон шахсияти чегараланган мақсад ва унга «умумбахт-саодати» йўлида қандайдир вазифаларни бажаришда восита деб қарамаслик лозим, деган ишонч-эътиқод бўлган. Алоҳида инсон, шахс шунинг учун ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги Кант фалсафий таълимотида биринчи ўринда туради.

Давлат – ҳуқуқий ташкилотдир, у қонуний ахлоқ қоидаларини таъминлашнинг ташкилий, моддий ифодаси ва воситаси ҳамда ҳуқуқий хулқ-атворни таъминловчи воситалар, институтлар мажмуасидан ўзга нарса эмас. Давлатнинг табиатида бундан бошқа нарса йўқ. Башарти яна бирон нима пайдо бўладиган бўлса, у – **тасодиф, давлатнинг табиати – ҳуқуқийликдир. Давлатнинг мақсади – адолат ва ҳуқуқ тантанаси**.

И. Кант фикрига кўра, давлат ва ҳуқуқ – инсон табиатининг табиий натижаси, унинг шахсий ва ижтимоий асосларини уйғунлаштириш муқаррар зарурияти, унинг бахт-саодати ва бутун инсониятнинг бахт-саодати ва тараққиёти йўлида худбинларча ҳавас ҳамда иштиёқларини истифода этиш табиий

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 12.

механизмининг бевосита оқибатидир. Кант назарида, табиат кишилик жамиятида антагонизм, рақобат ва ташаббусни ривожлантира бориб, одамлар ўртасидаги муносабатлар, ўзаро ёрдам ва ҳамкорлик алоқаларини уйғунлаштириш қуролларининг юксак даражада тараққий этиши учун ҳам ғамхўрлик қилган. Шу маънода ҳуқуқ ва унга муносиб давлат инсоният тарихи ва табиатининг теран илдизлари билан узвий боғлиқдир.

Ҳуқуқ, И. Кантнинг уқтиришича, **инсон ақл-идроки ва эркинлигига асосланиши лозим; қонунлар эса, уларнинг талабларига мос бўлиши лозим.** Унинг фикрича, **ақл-идрок «қонунга хос мажбуриятни фақатгина эркинлик тамойилларига кўра асослаб берилишини талаб қилади, фақат шундагина ҳуқуқий жиҳатдан барқарор давлат тузуми бўлиши мумкин»**[1].

Давлат, – деган эди у, – **бу ҳуқуқий қонунларга бўйсунувчи кўплаб кишиларнинг бирлашган уюшмасидир»**[2], унинг зарурий шарти жамият аъзоларининг амалий, ҳиссий маълум индивидуал, гуруҳ-гуруҳ ва умумий эҳтиёжлари эмас, балки батамом ҳис-туйғусиз, англаб бўладиган оламга мансуб категориялардир. Давлатга фуқароларнинг моддий таъминоти, уларнинг ижтимоий ва маданий эҳтиёжларини қондириш, меҳнати, саломатлиги, билим олиши ва ҳоказолар тўғрисида ғамхўрлик қилиш ташвиши тушмайди. **Давлат фаровонлиги деганда «фуқаролар бахт-саодати ва фаровонлиги»ни тушунмаслик керак.** Давлат фаровонлиги деганда, Конституциянинг ҳуқуқ асослари билан ўта мувофиқлик ҳолатини англамоқ лозим, ақл-идрок ҳам қатъий императив ёрдамида унга интилишни зиммамизга юклайди. Давлат фаровонлиги ва мақсад-вазифаси ҳуқуқнинг мукаммаллигида, давлат тузилиши ва идора усулининг ҳуқуқ принципларига юқори даражада мос келишида эканлиги ҳақидаги тезиснинг И. Кант томонидан илгари сурилиши ва ҳимоя қилиниши **Кантни ҳуқуқий давлат ғоясининг илк асосчиларидан бири,** деб ҳисоблаш учун тўла асос бўлиб хизмат қилади.

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 294.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 233.

И. Кант ҳозирги кунда «ижтимоий давлат» деб аталаётган тушунчага қарши бўлган. Унинг фикрига кўра, фуқаролар фаровонлиги ҳақида ғамхўрлик қилиш давлатнинг юридик мажбуриятлари қаторига кирмаслиги лозим, чунки «бахт-саодат» (шундай ғамхўрлик самараси) бир хил, баравар қўлланиш мумкин бўлган ҳуқуқий (яъни, «умумий») принцип бўла олмайди. Ахир И. Кантнинг бутун этикаси ҳам (ҳуқуқ фалсафаси унинг бир қисмини ташкил этади) – ҳаракатлар учун умумий ва умуммажбурий асосларни қидиришдан иборат-ку. Ахлоқ ва ҳуқуққа нисбатан бундай ёндашув И. Кант тафаккурининг бутун услубига мос келиши ўз-ўзидан тушунарли. Бундан ташқари, И. Кант қонун даражасига кўтарилган (яъни, мажбурий) ҳайрия давлатнинг инсонга бўлган зўравонлик, патерналистик муносабатини кўзда тутади, деб ҳисоблаган.

И. Кантнинг ижтимоий мазмун – XVIII аср охиридаги Пруссия абсолютист давлатига доир ушбу фикрларини соддалаштириш ва унинг бугунги либерал демократия, «демократик ва ижтимоий ҳуқуқий давлат» (ГФРнинг 1949 йилги Асосий Қонуни)[1] учун муҳим ва долзарб эканлигини инкор қилиш мулоҳазасизлик бўлар, эҳтимол.

Аутсайдерларнинг фаровонлиги ва ҳимоясини қайта тақсимлаш механизмларига эга бўлган замонавий ижтимоий давлатни бозор иқтисодиётининг дастлабки чекланмаган тараққиётисиз, яъни, фуқаролик жамиятининг ўзига хос хусусиятини ташкил этадиган ўша «эркин бўшлиқ»сиз тасаввур қилиб бўлмайди. «Яқин кишингга институционаллаштирилган севги» сифатида намоён бўладиган ижтимоий давлатни ахлоқан тўғри деб топиш шубҳа туғдирмайди. Бироқ «ижтимоийлик» принципининг ўз табиатига кўра эркинлик ҳуқуқига асосланган принципдан хийла чекланганлиги аниқ. Бинобарин, «классик» (яъни шахсий ва сиёсий) инсон ҳуқуқлари иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлар эга бўлмаган чуқур онтологик (ёки фалсафий-антропологик) асосларга эга. Ижтимоий давлат эгаси, бу – майли, асос жиҳатидан муҳим ҳам бўлсин, барибир тузатишдир[2].

---

[1] Германия Федератив Республикасининг Асосий қонуни / Масъул муҳаррирлар Р. Крумм, А.Х. Саидов. Т., 2005.

[2] *Лезов С.* Правовое государство в интеллектуальной традиции //http://www.hrights.ru/text/b3/chapter.

И. Кант давлат учун энг муҳим, зарур нарса – ҳуқуққа таяниш, ўз фаолиятини ва барча ҳаракатларини унга мувофиқ ҳолда олиб бориш эканлигини кўп марта таъкидлаб ўтган. Ҳуқуқ ва эркинликка амал қилишдан бўйин товлаган давлат позитив қонунлар муҳофазасини таъминлай олмайди ва ўз фуқароларининг ишонч ва ҳурматидан маҳрум бўлиш хавфига дучор бўлади. Одамлар онгли равишда давлатга нисбатан оппозиция йўлини танлайди.

И. Кант ўзининг давлат тўғрисидаги фалсафий таълимотида ўзига замондош бўлган немис сиёсий-ҳуқуқий воқелигидан анча илгарилаб кетган. **У ҳуқуқий давлатнинг қонуний эканлигини назарий жиҳатдан асослаб берган ва** бундай давлатни амалда тузишни Германия келажаги учун ҳавола этилган.

Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги таълимот – уни ишлаб чиқиш XIX аср немис олимлари К.Т. Велькер, Р. фон Мол, О. Бэр, Р. фон Гнайст ва бошқалар[1] томонидан давом эттирилган, – XVIII–XIX асрлардаги герман мутлақ ёки ярим мутлақ монархияларининг шароитларида ижтимоий тараққиётга хизмат қилган. И. Кант вакиллик органи ташкилоти талабларининг, шахснинг хусусий ва сиёсий эркинлигини, суд маслаҳатчилари иштирокида бўладиган суд мажлисларини таъминлашнинг ҳамда крепостнойликни бекор қилишнинг ҳаққоний эканлигини фалсафий фикр ва мулоҳазаларнинг академик формулалари билан пардалаб, ўз низом ва қоидаларини мантиқий фалсафий тизимда баён қилиш орқали исботлаб берган.

Кант назариясининг Германия талаб-эҳтиёжларига бундай тарзда мос келиши – у бу эҳтиёжларни 1789–1794 йиллардаги Франция инқилоби туфайли қондира олган, **И. Кант фалсафасини «француз инқилобининг немисча назарияси»[2]** деб атаган К. Маркс тавсифига асос бўлиб хизмат қилган бўлса, ажаб эмас.

---

[1] **Қаранг:** *Welcker K.T.* Die letzten Grьnde von Recht, Staat und Strafe. Giesen, 1813. S. 25, 71 u. a.; Mohl R. Die Polizeiwissenschaft nach den Grundsдtzen des Rechtsstaates. Bd. 1–2. Tьbingen, 1832–1833. Қаранг: Нерсесянц В.С. История идей правовой государственности. М., 1993.

[2] *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч., 2-е изд. Т. 1. С. 88.

Ҳокимият ваколатларининг бўлиниши

«Ҳар бир давлатда учта ҳокимият, яъни, умуман уч қиёфанинг (trias politica) бирлашган иродаси мавжуд: қонун чиқарувчи номидан олий ҳокимият (суверенитет), (қонунга мувофиқ идора қилувчи) хоким номидан ижро ҳокимияти ва (ҳар кимга қонунга мувофиқ ўзига яраша ҳукм чиқарувчи) судья номидан суд ҳокимияти...»[1]

И. Кант

Илк либерализм идеологи сифатида, И. Кант давлат фаолиятини шахснинг индивидуал эркинлигини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашга қаратган. Давлат фаровонлиги деганда, Конституциянинг ҳуқуқий асослари билан ўта мувофиқлик ҳолатини англамоқ лозим, ақл-идрок ҳам қатъий императив ёрдамида унга интилишни зиммамизга юклайди. Кант фуқаролар бахт-саодати тўғрисида ғамхўрлик қилиш давлат ҳокимияти вазифасига кирмайди, деб ҳисоблаган. Шу нуқтаи назардан давлатда уч ҳокимият – қонунлар чиқариш (парламент), уларнинг ижроси (ҳукумат) ва муҳофазаси (суд) бўйича органлар мавжуд эканини кўрсатиб ўтган. Унингча, ҳокимиятнинг бўлиниш ва субординация (қуйининг юқорига бўйсуниши) тизими давлат ташкилотининг идеали сифатида хизмат қилади.

Ш. Л. Монтескьедан олинган ҳокимият ваколатлари бўлиниш ғоясини И. Кант ҳокимиятлар мувозанати ғояси сифатида талқин этмаган. Қатъий императив талабларининг давлатчилик соҳасида амалга оширилиши И. Кант кўз ўнгида (қонунчилик, ижро ва суд) ҳокимиятлари бўлинишига эга бўлган давлатнинг ҳуқуқий ташкилоти сифатида гавдаланади.

Ҳокимиятлар бўлиниши принципининг мавжуд ёки мавжуд эмаслигига қараб, у бошқарувнинг икки шаклини фарқлаган ва уларни бир-бирига қарама-қарши қўйган: республика (аслида ҳам у ҳуқуқий давлат ҳисобланади) ва деспотия (мустабид давлат).

И. Кант ҳокимиятларнинг бўлиниш назариясини ўзича изоҳлаган. «Давлатдаги учала ҳокимият, **биринчидан,** ахлоқли кишиларга ўхшаб, бир-бири билан уйғун, мувофиқлашган, яъни давлат тузилишини мукаммаллаштириш учун бири иккинчисини тўлдиради; бироқ, **иккинчидан,** улар, шунингдек, бир-бирига шундай тарзда бўйсундирилганки, бири иккинчисининг функцияси

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. М., 1965. С. 234.

(вазифаси)ни қонунга хилоф равишда тортиб ололмайди, балки унга ёрдам беради, колаверса, ўз тамойилига эга, яъни гарчи у алоҳида шахс сифатида амр этса ҳам, юқорининг мавжуд иродасига таянади; **учинчидан**: у ёки бу функцияларни бирлаштириш йўли билан улар ҳар бир фуқарога ўз ҳуқуқларидан фойдаланиш имконини беради»[1].

И. Кант фикрича, ҳар қандай давлатнинг мавжудлиги, бундан кузатилган маъно ва мақсади – ҳуқуқни амалга оширишдир. Бунинг учун **давлат қуйидаги уч йўл асосида иш олиб боради:**

биринчидан, қонун (умумий ҳуқуқ нормалари) яратиш;

иккинчидан, ижро ва идора қилувчи фаолият (маъмурий ҳаракатлар)ни амалга ошириш;

учинчидан, юрисдикциявий ҳаракатларни бажариш.

И. Кант давлат ҳокимияти органларини функционал жиҳатдан қонунчилик, ижро ва суд органларига бўлган.

Инсон эркинлиги ва тенглигининг давлат томонидан кафолати унинг бошқарув ва қонунчиликда иштирок этишидир. **И. Кант «ҳар қандай ҳақиқий республика халқ номидан барча фуқароларни бирлаштириш йўли билан уларнинг ҳуқуқларини ўз вакиллари (депутатлар) орқали таъминлаш учун халқ вакиллик тизими саналади ва бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас»[2], деб ҳисоблаган.**

Фуқарога «ўзи розилик берган қонундан ташқари бошқасига бўйсунмаслик» ҳуқуқи кафолатланган бўлиши лозим»[3]. Тўғри, И. Кант бундай розиликни, яъни бошқача айтганда, сайловларда қатнашиш розилигини муайян иқтисодий жиҳатдан қарам бўлмаган «мустақил» кишилар бера олади, деган фикрда бўлган. Шундай қилиб, фаол фуқаролар сафидан вояга етмаганлар, хотин-қизлар, айрим шахсларнинг хизматкорлари[4] чиқарилган, бироқ уларнинг «фаол» бўлиш имкониятлари истисно қилинмаган. Қолган барча кишиларнинг овозлари тенг бўлмоғи лозим[5].

И. Кант, табақага оид мерос бўлиб қолган сиёсий имтиёзлар ҳуқуққа зид, деб кўрсатиб ўтган. Замонавий давлат ўзи билан фуқаролари ўртасидаги ҳокимлик поғоналарига, яъни суверен, дворянлар ва халқ орасидаги бўлинишларга барҳам бериши лозим[6]. Давлат ҳокимиятининг энг муҳим устуворликлари, масалан, солиқ

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 237.

[2] Ўша жойда, 268 б.

[3] Ўша жойда, 264 б.

[4] Ўша жойда, 235 б.

[5] Ўша жойда, 85 б.

[6] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2.– М., 1965. С. 254.

масаласини ҳал этиш ҳуқуқи, И. Кантнинг қатъий фикрига кўра, халқ вакилларига берилиши лозим. «Шундай бўлгач, халқ ўзига ўзи солиқларни юклайди», бунинг устига, бу «ҳуқуқ қонунлари»га мувофиқ равишда иш кўришнинг бирдан-бир, ягона йўлидир. И. Кант монархия ҳокимиятини уруш эълон қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилган.

И. Кант давлат ҳокимияти бирлигини яхши тушунган, бироқ у гўё уч қиёфада намоён бўлиб, муайян ихтисослашиш ва дифференциация (табақаланиш)га эга, деб таъкидлаган. Давлатдаги учала ҳокимият ҳам, деб ҳисоблаган у, «ўзаро мувофиқлаштирилган», бир-бирини тўлдиради, бир-бирига ёрдам беради ва бўйсунади, лекин улардан ҳеч бири давлатнинг бутун ҳокимиятини, шунингдек, бошқа ҳокимиятларнинг функцияларини қонунга хилоф равишда тортиб ололмайди[1].

И. Кант давлатнинг «учала турли ҳокимиятлари» ҳақида ёзиб, давлат улар туфайли жамиятдан ажралиб чиқиб, мустақил бирликка эришади ва ўз олдида турган вазифалар мажмуини ҳал этиш ҳамда эркинлик тўғрисидаги қонунларга мувофиқ мустақил равишда тикланишга қодир, деган фикрни билдирган. Мазкур учала ҳокимият, Кант фикрича, бир ҳодисада – қандайдир бир бутунлик сифатидаги давлат ҳокимиятида бирлашган. Давлат фаровонлиги деганда, И. Кант «давлат тузумининг ҳуқуқий принциплар билан юксак даражадаги мувофиқлиги»ни тушунган, ақлидрок ҳам қандайдир қатъий императив орқали унга интилишни зиммамизга юклайди[2].

Турлича ҳокимиятларга таъриф берар экан, И. Кант одил судлов суд маслаҳатчилари иштирокидаги суд мажлисларида сайланган халқ томонидан амалга оширилиши лозим эканлигини таъкидлаган. И. Кант суд органларининг бошқа ҳокимиятлар олдида мустақил бўлиши ва бу органларнинг демократик асосда ташкил этилишини ниҳоятда зарур деб ҳисоблаган: **«...Ҳар бир киши устидан..., гарчи билвосита бўлса ҳам, ўзи сайлаган вакиллари (суд маслаҳатчилари иштирокидаги суд мажлиси) орқали фақат халқ ҳукм чиқариши мумкин»[3].** Суд маслаҳатчилари қандайдир давлат ҳокимиятига қарам бўлмасликлари лозим, чунки улар – халқ вакилларидир, уларнинг иродаси бевосита халққа мансуб бўлган худди ўша хусусиятлар ҳамда худди ўшандай кучга эга.

---

[1] Ўша жойда, 237 б.

[2] Ўша жойда, 240 б.

[3] Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 239.

Унинг халқ суверенитети ғоясига асосланган назариясида қонунчилик ва ижро ҳокимиятлари ўртасидаги чегарага муҳим аҳамият берилади. «Республикачилик, – деб ёзган Кант, – ижро ҳокимияти (ҳукумат)нинг қонун чиқарувчи ҳокимиятдан ажратилишида давлат тамойили ҳисобланади; деспотизм – давлат ўз қонунларининг мустабид (зўравонлик билан) ижро этилиши принципидир; демак, омма иродаси ҳокимнинг бир-бирига яқин бўлган иродаси сифатида намоён бўлади»[1].

Қонун чиқарувчига мувофиқ тарзда, И. Кант унинг фаолиятидаги чеклайдиган принципни қуйидагича ифодалаган: халқ ўзи тўғрисида ҳал этолмайдиган нарсани, қонун чиқарувчи ҳам халққа нисбатан ҳал қила олмайди.

Агар И. Кант фикрича, ҳуқуқий нормалар ва ҳуқуқий давлат – бу муқаррарлик бўлса, Хегел фикрига кўра, улар – воқелик, яъни мавжуд одамлар ҳаётининг муайян шаклларида ҳақиқий амалга ошган ақл-идрокдир.

Давлат бошқаруви шакллари

Ҳукмдор шахслар (монархия, аристократия ва демократия) нинг сонига қараб бўладиган давлат шаклларининг анъанавий таснифига И. Кант алоҳида эътибор қаратмаган ва уни давлат тузилишининг руҳий эмас, балки ҳарфий (расмий) ифодаси деб ҳисоблаган. Бу концепциянинг маъноси бўйича монархия агар унда ҳокимиятлар бўлиниши ўтказилган бўлса республика, аксинча, бунақанги нарса бўлмаган бўлса, унда деспотия (мустабид давлат) деб юритилган.

И. Кант учун давлат ўз ҳокимиятидан тўлиқ фойдаланиши, яъни давлат ҳокимиятининг ҳақиқий амалга оширилиш йўллари тўғрисидаги масала «бошланғич қонунчиликнинг атиги битта ҳарфи» бўлган бошқарув шакллари ҳақидаги масаладан муҳимроқ саналган. Шу билан бирга, **бошқарув шакллари уларнинг «мукаммал ҳуқуқий тузум»га мувофиқлиги нуқтаи назаридан ҳам баҳоланиши лозим.**

И. Кант учун қонунчиликнинг конституциявий кафолати ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқларига бўлган ҳурмат «республика» билан «мустабид» давлатни бир-биридан фарқлаб, ажратишда мезон вазифасини ўтаган. **«Мукаммал ҳуқуқий тузум»да қонун айрим шахсларнинг бебошлигига қарам эмас, балки ҳамма нарсадан**

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 269.

юқори ва шахсий ҳуқуқлар «ер юзидаги энг муқаддас хилқат» сифатида қадрланади.

И. Кант ўзига замондош бўлган ҳокимлардан фуқароларга давлат ишлари тўғрисида фикр-мулоҳаза юритиш ҳуқуқининг берилишини талаб қилган. Ўқимишли, билимли давлат бошлиги «қонунчилик нуқтаи назаридан ўз фуқароларига қонунчиликни ишлаб яхшироқ тузиш ва мавжуд қонунчиликни очиқ танқид қилиш юзасидан ўз фикрларини ақл-идрок ёрдамида очиқ-ошкор баён этишларига рухсат бериш ҳеч қандай хавф-хатар туғдирмаслигини яхши тушунади... Ва табиат мана шу қаттиқ қобиқ остида куртак очиб, унга ғоят назокатли тарзда гамхўрлик қилгани учун, айнан фикр эркинлигига иштиёқ ва рағбат, яъни мана шу куртак ўзи халқнинг англаш йўсинига (шу туфайли халқ аста-секинлик билан эркин ҳаракат қилишга қодир бўла боради) ва ниҳоят, ҳаттоки, машинага қараганда ўз шаънига муносиб равишда анча каттароқ бир нима саналадиган инсон билан муомала қилишни ўзи учун фойдали деб ҳисоблайдиган ҳукуматнинг қонун-қоидаларига ҳам таъсир ўтказади»[1].

Идеал давлатга ўтиш йўлларини муҳокама қилар экан, И. Кант мажбурий инқилоб йўлини қатъиян рад этган. Жамиятнинг ҳуқуқий қолатига, деб таъкидлаган у, ноқонуний йўллар билан эришиб бўлмайди. Англияда Карл I нинг қатл этилиши ва Францияда Людовик XVI устидан бўлиб ўтган суд унда «барча ҳуқуқий тушунчаларнинг тўлиқ йўқ қилиниш ҳисси»ни уйғотган. Шунинг учун ҳам И. Кант «келиб чиқиши қандай бўлмасин, ҳозирги мавжуд ҳокимиятга бўйсуниш» зарурият эканини исботлаган ва давлат тузумидаги туб ўзгаришларни тинч йўл билан, қонунчилик ислоҳотлари ёрдамида аста-секинлик билан амалга оширишга чақирган.

И. Кант ижтимоий тартиботларни инқилобий йўл билан қайтадан қуришга бутунлай салбий муносабатда бўлган. Шундай қилиб, у фуқароларнинг ҳокимлар томонидан қонун бузилишларига нисбатан фақат арз-шикоятлар орқали «қаршилик» кўрсатиш ҳуқуқларини эътироф этган[2]. **Барча низо, ихтилоф ва тўқнашувларни «қонуний тартибда», куч ишлатмасдан ҳал этиш зарур.** Фуқаро ўз фикрига кўра ҳуқуққа зид бўлган қонунга бўйсуниши лозим, аммо бунга қарши очиқдан-очиқ норозилик билдириш имконига ҳам эга бўлмоғи керак.

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 34.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 241.

И. Кант маъмурлар нотўғри карорлар қабул қилишдан кафолатланмаган, лекин бундан жабр кўрган шахс у билан ноҳақ муомалада бўлишганига ишонч ҳосил қилмоғи лозим, деб ҳисоблаган. «Демак, – хулоса қилган Кант, – ҳар бир киши ўзи ҳатто хоҳлаганда ҳам воз кеча олмайдиган дахлсиз ҳуқуқларга ва улар юзасидан фикр (ҳукм) юритиш ҳуқуқига ҳам эга». Кант фикрича, унинг чекига тушадиган адолатсизлик эса фақат хатога йўл қўйиш орқали ёки олий ҳокимият қонунларидан келиб чиқадиган у ёки бу оқибатларни билмаслик сабабли содир этилиши мумкин, у ҳолда давлат фуқароси ҳукмдорнинг ўз рухсати билан унинг жамият хусусида чиқарган қайси фармойишлари адолатсиз бўлиб кўринаётгани ҳақида ўз фикрини дангал, рўй-рост айтиш ҳуқуқига эга бўлмоғи лозим[1].

И. Кант автократия (яккаҳокимлик) ёки абсолютизм, аристократия ва демократияни ажратар экан, давлат шакллари таснифига катта эътибор бермаган. **Давлат бошқаруви методларига мувофиқ, у республика ва деспотия (мустабид давлат)ни ажралган ҳолда кўрсатиб ўтган.** Агар бошқарувнинг республика шакли ижро ҳокимиятининг қонунчиликдан ажратиб қўйилишига асосланган бўлса, деспотияда ижро ҳокимияти ва қонунчилик бир-бири билан қўшилиб, бирлашиб кетади. Бу ҳолда И. Кант республикани демократиянинг синоними деб атамаган, абсолютизмни эса деспотиянинг синоними деб ҳисобламаган.

Кант фикрича, ҳокимиятнинг мустабид шакли бутунлай республикага хос бўлиши ҳам мумкин (чунки унда қонунчилик ва ижро ҳокимиятлари аниқ-равшан ажратилган), демократия эса деспотизмга айланишга ўта мойил.

И. Кант давлат тузуми орқали конституциявий монархияга аниқ эришиш мумкин, деб ҳисоблаган.

«Ҳар бир давлатдаги фуқаролик тузуми республика бўлиши лозим»[2]. И. Кант уни бевосита давлат тузилиши тўғрисидаги бошланғич шартномадан келиб чиқадиган, бекамиқўст, бинобарин, абадий тинчликка эришишда энг истиқболли тузум, деб ҳисоблаган. Унинг фикрига кўра, **фақат республикадагина фуқаролар эркинлиги ва тенглиги тамойиллари ҳамда фуқароларнинг фақат адолатли қонунларга бўйсуниши таъмин этилиши мумкин.** Фақат республикада тузилган, халқнинг урушга қарши интилишларига жавоб бера оладиган ҳокимиятнинг умумхалқ

---

[1] Ўша жойда, 95 б.

[2] Ўша жойда, 267 б.

вакиллик органи, назорат остида бўлмаган монархиядан фарқли ўлароқ, урушга қарши ҳақиқий тўсиқ қўя олиши ёки чегарадош мамлакатлар билан бўладиган қуролли тўқнашувлар сонини минимум ҳолатига олиб келиши мумкин.

Шу ерда И. Кантнинг, хусусан, «ўз ҳаёти ва мазмун-моҳияти билан халқ таркибидаги бошқа бирор кимнинг ўзбошимчалигидан эмас, балки ўз кучи ва ҳуқуқларидан миннатдор бўлиш – мустақил фуқаролик хусусияти»га эга бўлган кишигина чинакам республиканинг фаол фуқароси (ёки societas civilis аъзоси) бўла олиши ҳақидаги фикрини келтириб ўтиш ўринли бўлур эди.

Маълумки, ҳуқуқий давлат тўғрисидаги анъана негизида И. Кантнинг айнан давлат фалсафаси ётади. Унинг мубашширлари Т. Хоббс, Ж. Локк, Ш.Л. Монтескье, Ж.Ж. Руссо бўлиб, улар ижодида ҳуқуқий давлат тўғрисидаги бўлғуси таълимотнинг зарур таркибий қисмлари ишлаб чиқилган, бироқ бу таълимот яхлит, бир бутун илмий-концептуал назария сифатида И. Кант томонидан шакллантирилган ва унинг ҳозирги номи кейинчалик – XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод қилган немис ҳуқуқшуносларининг асарларида ўз ифодасини топган.

И. Кант давлат фалсафасини ҳозирги замон давлат-ҳуқуқий тажрибаси нуқтаи назаридан талқин этиш мумкин. У давлат хизматида бўлган кишиларни – «ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни бозорда эмин-эркин сота оладиган европалик дурадгор ёки темирчи» қаторида «фаол фуқаролар» деб атаган. Мустақил фуқароликнинг Кантга хос мезони (унинг фикрича, фақат фаол, яъни иқтисодий жиҳатдан қарам бўлмаган фуқаролар сайлов ҳуқуқига эга бўлишлари лозим) **фуқаролик жамиятининг асоси – бозор иқтисодиётини кўзда тутади.** Давлат хизматчилари (хусусан, **Макс Вебернинг** ҳаммага маълум тезисига мувофиқ, Янги замон давлатининг конституциявий белгиларидан бири бўлган бюрократик аппарат) И. Кант томонидан азалий мустақил фуқароларга тенглаштирилган, холос. Ва мана шу тенглаштириш, агар давлатнинг фуқаролик жамияти сиёсий ташкилоти сифатидаги таърифига асосланган бўлса, бутунлай тўғридир. Аммо давлатнинг ўзи бирдан-бир, ягона иш берувчи бўлади, дейиладиган бўлса, унда И. Кантнинг фикр-мулоҳазалари маъно касб этишдан маҳрум бўлади.

Ҳукмдорга, ҳокимларга фақатгина ҳуқуқлар берилган. И. Кант, башарти давлат бошлиғи давлат олдидаги ўз бурчини бузган

тақдирда ҳам, халқнинг уни жазолаш юзасидан ҳуқуқига эътироз билдирган. Шунингдек, қўзғолон кўтариш ҳуқуқи ҳам қораланган ва фақат мавжуд ҳокимиятга ҳуқуқий ҳамда маълум маънода пассив (фаол бўлмаган) қаршилик кўрсатишга йўл қўйилган, холос. Ҳуқуқ учун курашнинг шакли – бўйсунмасликдир.

И. Кант барча давлат шаклларининг, «бошқариш усулларининг» нисбий қадр-қиммати ва ўзгарувчанлик-беқарорлигини, уларнинг ўзларига қарама-қарши тарзда шакл ўзгартиришлари мумкинлигини, шунингдек, «яхши хукуматлар кўрсатган ибратнинг бошқариш усули учун ҳеч қандай фойдаси йўқлиги»ни ҳам яхши тушунган[1].

Барқарор ҳуқуқий тартибот ўрнатишга даъват этилган давлат ижтимоий шартнома ва халқ суверенитети асосларига қурилмоғи лозим. **И. Кант Ж.Ж. Руссога ўхшаб, қонунчилик ҳокимиятининг халқ томонидан амалга оширилиши фуқароларга номувофиқ ҳуқуқларни берувчи қонунни қабул қилиш имконини истисно қилади, деб ҳисоблаган.** И. Кантнинг халқ суверенитети тўғрисидаги тасаввурлари, шу билан бирга, ниҳоятда холисона характерга эга бўлган. У Ж.Ж. Руссонинг ҳақиқий халқ ҳокимиятини парламентдаги халқ вакиллиги билан алмаштирган, унда депутатларга ҳукумат талабларини аҳён-аҳёндагина рад этишга рухсат берилган. Бунга қўшимча равишда И. Кант 1791 йилги француз Конституциясидан сўнг, фуқароларни хўжалик мустақиллиги жиҳатидан фаол ва фаол бўлмаган тоифаларга бўлишга уриниб кўрган, бироқ қийин аҳволга тушиб, ўз далил-асосларининг назарий томондан бўш эканлигини тан олган.

И. Кант асарлари бир қатор қонун-қоидалардан иборат бўлиб (масалан, халқ билан бир қаторда суверен тўғрисида ҳам), уларга биноан у **Германиянинг келажакдаги тузумини конституциявий монархия шаклида тасаввур қилган.**

Барча сиёсий ўзгаришларни И. Кант ҳеч қачон очиқ қуролли кураш йўли билан эмас, балки юқоридан аста-секин ислоҳотлар ўтказиш йўли билан амалга оширишни таклиф этган. Демак, **И. Кант энг табиий ва оптимал даражадаги эволюцион тараққиёт тарафдори ҳисобланади.**

Шундай қилиб, И. Кантнинг давлат фалсафасига таяниб, ҳуқуқий давлатга энг умумий шаклдаги ҳуқуқ ҳукмрон бўлган давлат деб, таъриф бериш мумкин. Янада аниқроқ таърифга

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 271, 298.

мунофик, **ҳуқуқий давлат – бу оммавий-сиёсий ҳокимият фаолияти ва ташкилотининг, унинг шахслар билан ҳуқуқ субъектлари сифатидаги ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий шаклидир**[1].

Ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиларига қуйидагилар киради:

биринчидан, ҳуқуқий қонун устуворлиги;

иккинчидан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳақиқийлиги;

учинчидан, суверен давлат ҳокимиятининг ҳокимиятлар бўлиниши принцип асосида ташкил қилиниши ва фаолият олиб бориши.

Мазмун жиҳатидан мазкур белгиларга учта бир-бири билан ўзаро боғлиқ компонент (таркибий қисм)лар мос келади ва улар биргаликда ҳуқуқий давлатнинг маъно-мазмуни ва ўзига хос хусусиятини ифодалайди. **Ҳуқуқий давлатнинг ушбу таркибий қисмлари (назария ва амалиёт унсурлари)ни шартли равишда шундай деб аташ мумкин:**

биринчидан, аслини олганда ҳуқуқий (ёки юридик-норматив);

иккинчидан, индивидуал-ҳуқуқий (ёки инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг таркибий қисми);

учинчидан, ташкилий-ҳуқуқий (ёки институционал-ҳуқуқий)[2].

Шундай қилиб, И. Кантнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги фалсафий таълимоти буюк француз инқилобининг бевосита таъсири остида ва унинг якунлари ҳисобга олинган ҳолда яратилган биринчи йирик сиёсий-ҳуқуқий назария ҳисобланган. И. Кант либерализм сиёсий дастурини ўша даврнинг энг радикал ва оммавий оқимлари ғояси билан бирлаштирган ва унга унча-мунча танқидга ён бермайдиган назарий тизимга хос бўлган пухта ўйланган, ўринли ва асосли шакл-шамойилни бера олган. **Кант фалсафаси ҳақли равишда Француз инқилобини оқлашнинг немисча варианти ҳисобланади.**

---

[1] Бу ҳақда, жумладан, қаранг: Der bьrgerliche Rechtsstaat. Kцln, 1978; L'Etat de droit. Paris, 1987; Zippelius R. Allgemeine Staatslehre. Politikwissenschaft. Mьnchen, 1988.

[2] **Қаранг:** *Нерсесянц В.С.* Концепция советского правового государства в контексте истории учений о правом государстве // Социалистическое правовое государство: проблемы и суждения. – М., 1989. С. 51.

«Давлат ва ҳуқуқ муаммоларига Кантча фалсафий ёндашувнинг муҳим афзаллиги, хусусан, шундаки, у бу мавзуни умумжаҳон тарихий миқёсда, нафақат айрим халқ, жамият, давлат ичидаги, балки халқаро ва давлатлараро муносабатлар – келгусида умумжаҳон фуқаролик ҳуқуқий ҳолатини ва халқлар ўртасида абадий тинчликни ўрнатиш йўлидаги тараққий этиб бораётган (ақл-идрок гояларининг қатъий императивга мувофиқ) ҳаракат нуқтаи назаридан ҳам олиб киради ва ишлаб чиқади»[1].

В.С. Нерсесянц,

ҳозирги замон ҳуқуқ файласуфи (Россия)

Учинчи қисм

PAX KANTIANA: И. КАНТНИНГ ТИНЧЛИК ТЎҒРИСИДАГИ ФАЛСАФИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАЪЛИМОТИ

«Давлатларнинг бир-бирига бўлган муносабатидаги, халқаро ҳуқуқ деб унчалик ҳам тўғри номланмайдиган ҳуқуқи, – у кўпроқ, давлатлараро ҳуқуқ деб аталиши лозим эди... Бу шундай ҳуқуқки..., ахлоқий шахс сифатида қараладиган бир давлат, бошқа бир давлатга нисбатан, табиий эркинлик ҳолатида, бинобарин, доимий уруш ҳолатида ҳам, ўз олдига қисман уруш ҳуқуқини, қисман вақтинча уруш ҳуқуқини, қисман... урушдан сўнгги ҳуқуқни жорий этишни вазифа қилиб қўяди»[2].

И. Кант

1. Иммануил Кантнинг халқаро ҳуқуқ тўғрисидаги қарашлари

И. Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий меросида халқаро ҳуқуқ масаласи унинг бошқа қарашларидан ҳеч бир қолишмайдиган даражада мустақил ва ниҳоятда муҳим ўрин эгаллайди. Халқаро ҳуқуқ муаммолари моҳияти ва унинг асосий институтлари муҳокамасига И. Кантнинг асосан, икки асари: **«Урф-одатлар метафизикаси»**нинг биринчи қисми ҳамда **«Абадий тинчлик сари»** китоби бағишланган.

---

[1] *Нерсесянц В.С.* Философия права: Учебник. – М., 1997. С. 497.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 269–270.

Халқаро ҳуқуқни Кантча тушунишнинг моҳиятини тўғри ва чуқур англаш учун И. Кант даврига хос бўлган халқаро ҳуқуққа оид асосий мактабларни таърифлаб ўтиш зарур.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида халқаро ҳуқуқ фани соҳасида қуйидаги уч асосий мактаблар шаклланган:

биринчиси, унга замонавий халқаро ҳуқуқ отаси, голландиялик юрист **Г. Гроций** асос солган бўлиб, «табиий ҳуқуқ мактабининг фалсафий ғояларини позитив халқаро-ҳуқуқий амалиётни ўрганиш билан бирга қўшиб олиб бориш»га интилган[1];

иккинчиси, Т. Хоббс ва **Б. Спиноза** томонидан тақдим этилган, халқаро ҳуқуқда «табиий ҳуқуқ соҳасини кўрган ва уни юридик эмас, балки кўпроқ фалсафий фан деб ҳисоблаган»[2];

учинчиси, позитив, аксинча, фалсафага мурожаат қилиш шароратини рад этган: унинг вакиллари халқаро ҳуқуқ вазифасини давлатлараро битимлар ва бошқа манбаларни ўрганиш, тизимлаштириш ва мантиқий таҳлилда деб билган.

Кўриниб турибдики, иккинчи йўналишдаги қарашлар И. Кантга ҳаммасидан ҳам кўра яқинроқ бўлган, бироқ уни табиий ҳуқуқ мактабининг классик вакили деб ҳисоблаш нотўғри бўлар эди.

И. Кант халқаро ҳуқуқ предметига қуйидагича таъриф берган: «Давлатларнинг бир-бирига бўлган муносабатидаги, халқаро ҳуқуқ деб унчалик ҳам тўгри номланмайдиган ҳуқуқи, – у кўпроқ, давлатлараро ҳуқуқ деб аталиши лозим эди... Бу шундай ҳуқуқки..., ахлоқий шахе сифатида қараладиган бир давлат, бошқа бир давлатга нисбатан, табиий эркинлик ҳолатида, бинобарин, доимий уруш ҳолатида ҳам, ўз олдига қисман уруш ҳуқуқини, қисман вақтинча уруш ҳуқуқини, қисман... урушдан сўнгги ҳуқуқни жорий этишни вазифа қилиб қўяди»[3].

Бундан кўриниб турибдики, у халқаро ҳуқуқ асосини табиий ҳуқуқда деб билиб, уни расмий-юридик қоидалар йиғиндиси сифатида таърифлаган. Халқаро ҳуқуқ фанига И. Кант, шунингдек, айрим шахсларнинг чет давлатларга бўлган муносабатини ва турли давлатларнинг фуқароларига хос бўлган муносабатларни ҳам киритган.

---

[1] *Фельдман Д.И., Баскин Ю.А.* Учение Канта и Гегеля о международном праве и современность. Казань, 1977. С. 4; Баскин Ю.Я. Кант. М., 1984. С. 45–46; Гаврилов В.В. Учение И. Канта о международном праве и новое политическое мышление // Современное государство и право: вопросы теории и истории. Владивосток, 1992. С. 63–64.

[2] *Баскин Ю.Я.* Кант. – М., 1984. С. 46.

[3] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 269–270.

Ҳуқуқ даражалари (ёки, ўзи айтмоқчи, ҳолатлари) тўғрисида мулоҳаза юритар экан, И. Кант ҳуқуқий ривожланиш давлат ёки давлатлараро (халқаро) ҳуқуқ билан чекланмайди, дея эътироф этган. Унинг фикрича, «модомики, ер чексиз эмас, балки ёпиқ сирт, юзадан иборат экан, давлат ва халқаро ҳуқуқ муқаррар тарзда халқлар давлат ҳуқуқи (jus gentium) ёки дунё фуқароси ҳуқуқи (jus cosmopoliticum) ғоясига олиб келади; шунинг учун агар ҳуқуқий ҳолатнинг ушбу учала бўлиши мумкин бўлган шаклларидан лоақал биттаси ташқи эркинликни қонунлар билан чеклайдиган тамойилда етишмайдиган бўлса, қолган барча шаклар биносига муқаррар равишда путур етиб, охир-оқибат қулаб тушади»[1].

И. Кантнинг космополитик ҳуқуқ ғояси унинг инсониятнинг сиёсий-ҳуқуқий тараққиёти истиқболлари тўғрисидаги тасаввурлари билан чамбарчас боғлиқдир.

И. Кант ўзининг **«Умумжаҳон фуқаролик нуқтаи назарида умумий тарих ғояси»** асарида давлат ички тузилишининг ташқи дунё билан бўлган мустаҳкам алоқасига алоҳида тўхталиб ўтган. Бир давлат бошқа давлатлардан ажралган ҳолда мавжуд бўлолмайди. Давлат ичида уни ўраб турган атроф-муҳит, оламга бевосита қарама-қарши бўлган қандайдир бир нима яратиш мумкин эмас, бу нари борса, жудаям омонат нарса бўлиши мумкин. Шу жумладан, бир вақтнинг ўзида (давлатлараро) алоқалар тизимини такомиллаштирмай туриб, мукаммал давлат ҳам қуриб бўлмайди.

«Мукаммал давлат тузуми барпо этиш муаммоси, – деб ёзган эди Кант, – давлатлар ўртасида қонунга мувофиқ равишда ташқи алоқалар ўрнатиш масаласига боғлиқ ва бусиз уни ҳал этиб бўлмайди»[2]. Номукаммал жамиятда айрим одамларнинг турмушини ҳам, деган эди Кант, барча давлатларнинг, умуман, инсоният турмуши такомиллаштирилмас экан, айрим давлатларнинг ҳаётини ҳам мукаммал қилиш мумкин эмас.

И. Кант илгариги ва ўзига замондош барча давлатлар табиий ҳолатда бўлган ва бунга уларнинг бир-бири билан доимий урушлари хос эди, деб ўйлаган. Шунинг учун **халқаро ҳуқуқда «уруш ҳуқуқи», «уруш пайтидаги ҳуқуқ», «урушдан кейинги ҳуқуқ», «тинчлик ҳуқуқи», «адолатсиз душманга нисбатан ҳуқуқ» сингари тушунчалар муҳим ўрин эгаллайди.**

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 231–232.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 15.

И. Кант фикр-мулоҳазаларида шу нарса жуда муҳимки, халқаро ҳуқуққа таъриф бераётиб, у уруш тушунчасидан узоқлашади ва шу билан бирга (**Г. Гроций** изидан), унинг мазмунини истисно тариқасида уни (урушни) олиб бориш ҳуқуқига тааллуқли деб ҳисобламаган. Яна шуни ҳам қайд этиш керакки, давлатлараро алоқаларнинг мана шу соҳаси унинг асарларидан кенг ўрин олган. Шу маънода И. Кант уруш турлари, уларнинг қонун ва урф-одатлари, шунингдек, олиб бориш асослари тўғрисида бирбутун, яхлит таълимотни ишлаб чиққан.

И. Кант фикрича, **«уруш – давлатлар ўртасидаги алоқаларда ҳуқуқни амалга оширишнинг бирдан-бир, ягона йўлидир. Бунинг устига, уруш маълум маънода ижтимоий тараққиётни ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланади, чунки у антагонизмнинг ташқи ифодасидир»**[1]. Шу билан бирга у, урушларга аста-секин, инсониятнинг илғор тараққиётига мувофиқ равишда барҳам берилиши лозим, деб ўйлаган.

И. Кант Ватан ҳимояси, янги миллий давлатчилик ва етказилган зарарни қоплашга қаратилган қуролли тўқнашувларни адолатли урушлар, деб атаган. Халқаро муносабатларда барча давлатларнинг суверен ва тенг ҳуқуқли эканлигидан келиб чиқиб, И. Кант бошқа халқларнинг ҳудудларини босиб олиш ёки мустамлакачилик асоратини кўзлаб олиб бориладиган жазоловчи ҳамда қирғинбарот урушларни адолатсиз, шунинг учун бунга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди, деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, давлат ўз чегараларини мазкур ҳудудда азалдан яшаб келаётган халқларнинг манфаатлари бузилмаган тақдирдагина кенгайтириши мумкин бўлади. Бунда ушбу ғоялар Кантча қатъий императивга асосланади. И. Кант «кимнинг оммавий тарзда (хоҳ ишда, хоҳ сўзда бўлсин) баён этилган иродасига мувофиқ халқлар ўртасида тинчлик ҳолати мумкин бўлмай, табиий ҳолат абадийлаштирилиши лозим бўлса, у душман адолатсиз ҳисобланади»[2], деб таъкидлаган.

Шунингдек, И. Кантнинг уруш олиб бориш қоидалари ва урф-одатларига доир қарашлари ҳам диққатга сазовордир. Модомики, урушни фуқаролар эмас, балки давлатлар олиб бораётган экан, у халқларнинг ва айрим фуқароларнинг мол-мулкини талаш ва ўзиники қилиб олиш ҳаракатларига қатъий қарши чиққан. Бунда у фақат мусодара қилинган мол-мулк ҳақини кейин мажбурий

---

[1] *Фельдман Д.И., Баскин Ю.А.* Учение Канта и Гегеля о международном праве и современность. – Казань, 1977. С. 17.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 277.

тарзда қайтариш шарти билан контрибуцион йиғимларга йўл қўйиш мумкин, деб ҳисоблаган. И. Кант, шунингдек, урушларни олиб боришда «келажакда мустаҳкам тинчлик ўрнатиш учун талаб этиладиган ишончга путур етказиши мумкин бўлган маккорона усуллардан фойдаланиш мумкин эмас» эканлигини қатъий туриб талаб қилган[1].

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, **давлатлар ўртасидаги муносабатлар жараёнида абадий тинчлик ўрнатиш муаммоси И. Кант учун халқаро ҳуқуқнинг асосий масаласи сифатида аҳамият касб этган.** Бу ғоя Қадимги дунё давридан бошлаб, И. Кантгача ҳам неча-неча асрлар илгариёқ яхши маълум бўлган ва башарият даҳоларини ҳамиша ҳаяжонга солиб, тўлқинлантириб келган. Жабр-зулм қилмаслик, урушларни қоралаш гоялари Қадимги Ҳиндистондаги илк жайнизм ва буддизм, Қадимги Хитойдаги даосизм учун характерли бўлган, Қадимги Римдаги илк насронийликка ёт бўлмаган. Қадимги Хитой донишманди Лао Цзи урушда ҳалок бўлганлар хотираси учун ғалабани дафн маросимлари билан нишонлашга чақирган.

Азоб-уқубатлар, кулфат ва мусибатлар сабабчиси бўлмиш урушларни лаънатлаш, шунингдек, идеал тинчлик ғоялари Шарқнинг ўрта асрлардаги улуг мутафаккирлари ижодида ҳам учрайди. Ушбу ғоялар «иккинчи устоз», Шарқнинг буюк мутафаккири Абу Наср Форобий[2], озарбайжонлик инсонпарвар «тинчлик куйчиси» Низомий Ганжавий[3] томонидан ривожлантирилган.

Бироқ абадий тинчлик ғояси XVI–XVII асрларда кенг тараққий этган. Мазкур босқичда абадий тинчлик ғояси «анархия ва феодал урушлар зулмига қарши курашда буржуазиянинг манфаатларини акс эттирган. Бунда, олдинги асрлардагидан фарқли ўлароқ, у ягона оламшумул монархия гояси билан эмас, балки унинг мустақиллиги ва айрим миллий давлатлар суверенитети билан тобора боғлиқ бўлиб боради»[4].

Абадий тинчликни амалда ўрнатиш йўллари тўғрисидаги таклифлар И. Кант замондошлари – **Ш.И. де Сен-Пьер** (1658–1743) ва **Ж.Ж. Руссо** (1712–1778) асарларида батафсил ва тўлиқ баён этилган. Ш.И. де Сен-Пьер урушларга чек қўйиш учун одамларга онг – билим

---

[1] Ўша жойда, 275 б.

[2] *Таукелев А.Н., Сапергалиев Г.С.* Государственно-правовые взгляды аль-Фараби. Алма-ата, 1975. С. 54–55, 84.

[3] **Қаранг:** История политической мысли и современность. – М., 1988. С. 154.

[4] *Баскин Ю.А.* Кант. – М., 1984. С. 51.

бериш ва уларнинг урф-одатларини ўзгартиришдан ташқари, барча монархлар ўртасида иттифоқ ва ўзаро ёрдам тўғрисида шартнома тузиш зарур, деб ҳисоблаган. Унинг асосида яратилган конфедератив тузилма асосан, яраштирувчи ва ҳакамлик функцияларини бажарувчи доимий ҳаракатдаги вакиллик органига эга бўлмоғи лозим. Лекин Ш.И. де Сен-Пьер, шунингдек, уларнинг умуммажбурий қонунлар чиқаришларига ва улар бузилган тақдирда санкциялар қўлланишига розилик билдирган[1].

Ш.И. де Сен-Пьер лойиҳаси **Ж.Ж. Руссо** томонидан **«Абадий тинчлик тўғрисида мулоҳаза»** (ўлимидан сўнг, 1782 йилда эълон қилинган) асарида юқори баҳоланган. Шу билан бирга, Ж.Ж. Руссо ҳукмдорнинг шу хилдаги шартномани тузишга хайрихоҳлиги баён этилган қисмига фикр билдириб, уни ўта хомхаёл деб ҳисоблаган. Монархия тузумларини ағдариб, гарчи бир қатор жиддий шартлар билан бўлса ҳам, ягона Европа республикасини тузишни бунинг чораси деб билган[2].

И. Кант абадий тинчлик ўрнатиш муаммосининг ҳал этилишини ҳар бир шахс ҳамда бутун кишилик жамиятининг энг асосий мақсади, деб ҳисоблаган. «Ҳеч қандай уруш бўлмаслиги лозим, – деб ёзган эди у, – на сен билан менинг ўртамизда табиий ҳолатда, на давлатлар сингари орамизда ҳам... ҳеч қандай уруш бўлмаслиги лозим. Айтиш мумкинки, – давом этади Кант, – умумий ва доимий тинчлик ўрнатиш ҳуқуқи тўғрисидаги таълимотнинг шунчаки бир қисмини эмас, балки унинг бутун пировард мақсадини ташкил этади... Тинчлик ҳолати, ахир бу – бир-бири билан ёнма-ён яшаётган кўплаб одамлар орасидаги мен билан сенинг қонунлар томонидан кафолатланган бирдан-бир, ягона ҳолатимиз...»[3].

И. Кант ўзининг **«Ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотнинг метафизик асослари»** номли асарида давлатлар ўртасидаги уруш ҳолати ноҳуқуқий тартиботлар ҳодисаси эканини қайд этиб ўтган. У «уруш орқасида эришиладиган ва қўриқланадиган халқларнинг ҳар қандай ҳуқуқи ва менинг ва сенинг бутун ташқи давлатимиз вақтинчалик, фақат давлатларнинг умумий иттифоқидагина (халқ давлатга айланадиган шунга ўхшаш иттифоқда) бу ҳуқуқ батамом

---

[1] Абадий тинчлик тўғрисида И. Кант ғояларининг тарихдан аввалги даври ҳақида қаранг: Андреева И.С. Вековая мечта человечества // Трактаты о вечном мире. – М., 1963. С. 13–38.

[2] *Руссо Ж.Ж.* Суждение о вечном мире // Трактаты о вечном мире / Сост. И.С. Андреева, А.В. Гулыга. – М., 1963.

[3] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 282.

ҳақиқий ва чинакам тинчлик ҳолати бўла олади»[1] деб чуқур ишонган. Мазкур гояни ёқлар экан, И. Кант давлатнинг бетарафлиги ва бошқаларнинг ишларига аралашмаслик қоидаларини ҳарбий ҳаракатларда тенг ҳуқуқлилик ва тўлиқ қатнашмаслик принциплари сифатида маъқуллаган ва ҳимоя қилган.

И. Кант абадий тинчликка биргина ёки бир неча давлатларнинг саъй-ҳаракатлари билан эришиб бўлмаслиғини, халқаро алоқаларнинг бўлинмаслигини, танг вазнятлардан чиқишнинг коллектив ноҳарбий чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва назорат органлари тузишнинг зарурлигини яхши англаган. Давлатларнинг «бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай ички ва ташқи хужумлардан биргаликда ҳимояланиш учун» бирлашиш ҳуқуқи тўғрисидаги И. Кант фикр-мулоҳазалари шу ғоя тимсоли эди[2]. Ана шундай бирлашма (иттифоқ)нинг эҳтимол тутилган шакли сифатида у конфедератив асосга эга ва барча хоҳловчилар кириши мумкин бўлган «давлатларнинг доимий конгресси»ни назарда тутган. «Фақат ана шундай конгресс ёрдамида, – деб уқтирган эди Кант, – халқларнинг ўзаро баҳс-тортишувларини қандайдир ваҳшиёна (ёввойиларга хос) йўл – урушлар билан эмас, балки маданиятли халқларга муносиб равишда суд йўли билан ҳал этишнинг оммавий ҳуқуқини яратиш ғоясини амалга ошириш мумкин бўлади»[3].

Зўрма-зўраки, мажбурий бўлмаган ҳолда тинчлик ўрнатиш тартибининг истиқболдаги асосларини ишлаб чиқар экан, И. Кант уни амалга ошириш имкониятларига хийла эҳтиёткорлик билан ёндашган. Унинг фикрича, халқларнинг ягона бирлашган давлат чегараларининг кенгайиши билан уни бошқариш ва унинг ҳар бир айрим аъзосини ҳимоя қилишнинг аста-секин иложи бўлмай қолади ва бу яна уруш ҳолатига олиб келади. Шунинг учун у **«Ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотнинг метафизик асослари»да** юқорида таърифлаб ўтилган сиёсий тамойиллар «абадий тинчлик ҳолатига доимий равишда яқинлашиш»[4] учун хизмат қилиши, бир вақтнинг ўзида, унга эришиш вазифасининг «албатта, амалга ошириб бўлмайдиган ғоя»[5] эканини ҳам эълон қилиши лозимлигини кўрсатиб ўтиш билан чекланган.

И. Кантнинг **«Абадий тинчлик сари»** номли классик асарида эса давлатлар ўртасидаги мустаҳкам яхши қўшничилик муносабатларини

---

[1] Ўша жойда, 277–278 б.

[2] Ўша жойда, 276 б.

[3] Ўша жойда, 279 б.

[4] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 278.

[5] Ўша жойда, 278 б.

ўрнатиш мумкинлигига бутунлай бошқача фикр билдирилган. Бу асарда у бунга нафақат шак-шубҳа билдирмаган, балки биринчи марта «тинчлик ўрнатишга олиб борадиган объектив қонуниятнинг, халклар иттифоқини тинч йўл билан тузишнинг муқаррарлиги»[1] ўтрисидаги гипотеза (илмий фараз)ни ҳам илгари сурган. Бундай оптимистик хулосага И. Кант «лозимлилик (қатъий императив) ва ҳақиқийликнинг ўзаро муносабати (уруш ва тинчликнинг, давлатлар ўртасидаги табиий ва ҳуқуқий ҳолатнинг ҳақиқий ўзаро муносабати) ни ўрганиш асосида келган... Лозимлилик, ҳақиқийликка айланмай туриб, унга регулятив таъсир кўрсатади, у эса лозимлилик белгиси остида тобора... ривожланиб, унга қўшилмасдан, аммо унинг талабларига янада яқинлашиб бораверади»[2].

Қисқача қилиб айтганда, И. Кант фикр-мулоҳазаларининг асосий моҳияти қуйидагилардан иборат. Азалдан инсон онгига хос бўлган ахлоқий қонун кишиларни доимо ўз-ўзини ўстириш, камолга етказишга интилиш ва қатъий императив мақсадларига эришишга ундайди. Шу билан бир қаторда, инсон табиатининг зиддиятлилиги сабаб унга, шунингдек, субъектив характернинг худбинлик, тама, ғараз ва шунга ўхшаш бошқа салбий кўринишлари ҳам хосдир. Кишилик жамиятининг тараққиётига мувофиқ равишда бу қарама-қаршиликлар аста-секин ўз ечимини топади. Ушбу жараён объектив бўлиб, табиатнинг умумий қонунлари билан аниқланган[3].

Улардан энг асосийси шуки, табиат қадимдан «яшаш учун умумий қонунларга муҳтож, бироқ ҳар бири зимдан ундан бўйин товламоқчи бўлган онгли мавжудотларнинг қандайдир бир миқдорини шундай жойлаштиришга; уларнинг тузумини, ўз шахсий интилишларининг тўқнашувига ҳам қарамасдан шундай ташкил этишга интиладики, токи улар бир-бирини бўғиб, одамларнинг оммавий хулқ натижаси гўё улар бундай ёвуз ният-мақсадларга эга эмасдек бўлсин»[4]. Бунинг оқибатида ниҳоят, ички низолар кишиларни тартиб ўрнатилиши учун умумий қонунларга бўйсунишга рағбатлантиради, доимий уруш хавфи уларни душман кучларига зарба беришни ташкил этиш учун давлат тузиш заруриятини англашга олиб келади. Шундай қилиб, объективлик ва субъективликнинг диалектик ўзаро таъсир жараёни

---

[1] *Андреева И. С.* Проблема мира в западноевропейской философии. – М., 1975. С. 237–238.

[2] *Фельдман Д. И., Баскин Ю. А.* Учение Канта и Гегеля о международном праве и современность. – Казань, 1977. С. 24.

[3] *Баскин Ю. Я.* Кант. – М., 1984. С. 53–54.

[4] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 285–286.

кишилар ўртасидаги муносабатларнинг инсонпарварлашувига, жамият фуқаролари ўртасида мустаҳкам тинчлик ўрнатилишига олиб келади.

Аммо янги антагонизм – алоҳида мавжуд бўлган мустақил давлатларнинг қаршилик кўрсатишлари бошланади. Уларнинг ҳар бири, Кант сўзлари билан айтганда, «ўзи учун мустаҳкам тинчликка шундай тарзда эришмоқни истайдики, иложи бўлса, бутун дунёни эгаллаб олса»[1]. Натижада кўплаб урушлар авж олади. Бироқ секин-аста, табиатнинг объектив қонунлари таъсири остида, маданиятнинг тараққий этиши ва кишиларнинг аҳилликда бир-бирларига янада яқинлашиши натижасида тинч-тотув яшаш учун умумий интилиш юзага келади. Уруш ҳолати фаол тинчлик мусобақаси билан алмашинади. **«Савдо-сотиқ кайфияти... эртами-кечми, ҳар бир халқни қамраб олади..., ва шу туфайли давлатлар... ҳамма жойда мардонавор тинчликка кўмаклашишга ва қаердаки уруш хавфи мавжуд бўлса, уни ўз воситачиликлари билан бартараф этишга мажбурдирлар»[2]. Давлатлар ўртасидаги алоқалар замирида яхши қўшничилик муносабатлари қарор топади.**

И. Кантнинг фикрига кўра, одамларнинг планетар (сайёрага оид) бирлик асосларидан бири – инсониятнинг ер юзига эгалик қилиш умумий ҳуқуқидир. Унинг уқтиришича, «ер шари юзасида одамлар чексиз-поёнсиз даражада жойлаша олмайдилар ва шунинг учун ҳам бошқаларнинг қўшничилигига чидашлари лозим; аввалбошдан ҳеч ким ернинг муайян нуқтасида яшаш учун бошқа бировларга қараганда кўпроқ ҳуқуққа эга эмас»[3].

«Барча кишилар бутун ер шарига (communion fundi originaria) ибтидодан бошлаб, шу ердан (lex justi) фойдаланиш учун ўзларига (ҳар бир кишига) хос бўлган табиий ирода билан биргаликда эгалик қилиб келадилар...»[4]

Кишиларнинг сайёрага, унинг юзаси, Ер юзидаги барча халқларнинг бирлиги, умумийлигига нисбатан ҳуқуқий тенглик ғояси, Кант фикрича, истисносиз ҳуқуқий принцип ҳисобланади ва дунё фуқаролик ҳуқуқи асосида ётади.

Шундай қилиб, И. Кант қуйидаги хулосага келган: «Табиат айнан шундай йўл, инсон майл-иштиёқларининг худди шундай тутум-тузилиши билан абадий тинчликни, унинг бошланиш вақтини (назарий жиҳатдан) олдиндан айтиб бериш учун, бироқ шунга қарамай,

---

[1] Ўша жойда, 287 б.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. 287–288.

[3] Ўша жойда, 276 б.

[4] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 180.

амалий жиҳатдан эришиш мумкин бўлган ва мана шу (у кадар хаёлий бўлмаган) мақсадни эгаллашни зиммамизга юклайдиган, лекин албатта, кифоя қилмайдиган ишончлилик билан кафолатлайди»[1].

У урушларнинг ҳеч қачон ўз-ўзидан барҳам топмаслигини яхши тушунган. Унга мансуб бўлган диалектиканинг теранлиги шунда эдики, инсонлик жамияти тараққиётининг дунёда зўрма-зўраки, мажбурий бўлмаган муносабатларга муқаррар тарзда олиб борадиган умумий қонун-қоидаларини асослаб берар экан, у бир вақтнинг ўзида одамларни «табиатга ёрдам беришга», ўз саъй-ҳаракатлари билан тинчлик ўрнатиш тартибининг мустаҳкам биносини барпо этишга чақирган. Шунинг учун ҳам И. Кант ўзининг абадий тинчликка эришиш режасини илгари сурган. Мазкур режанинг кўплаб қоидалари XXI аср бошланишидаги глобаллашув шароитида ниҳоятда долзарбдир.

2. Иммануил Кантнинг абадий тинчлик тўғрисидаги ҳуқуқий ғоялари

«Абадий тинчлик, бу – инсон ўзининг эволюцион тараққиётида ислоҳотлар йўли билан аста-секин ва муттасил яқинлашиб борадиган олий сиёсий бахт-саодатдир...[2].

Умумий ва доимий тинчликнинг ўрнатилиши ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотнинг ақл-идрок нуқтаи назаридан шунчаки бир қисмигина эмас, балки пировард мақсади ҳисобланади.

Агар ушбу мақсаднинг тўлиқ рўёбга чиқиши ҳамиша эзгу истак бўлиб қолаверганда ҳам, биз барибир, бу йўналишда ҳормай-толмай ҳаракат қилиш қоидасини қабул қилиб, шубҳасиз, алданмаймиз, чунки бу қоида – бизнинг бурчимиздир»[3].

И. Кант

Инсоният келажаги ҳақидаги тасаввурлар И. Кантни ҳамиша қизиқтириб келган ва унинг **«Абадий тинчлик сари»** номли асари бошқа асарларида, айниқса, **«Умумжаҳон фуқаролик нуқтаи назарида умумий тарих ғояси»**да ўз ифодасини топган ғоялардан келиб чиққан.

---

[1] Ўша жойда, 288 б.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 283.

[3] Ўша жойда 282 б.

Давлатлар ўртасида абадий тинчлик ўрнатиш учун Кант халқаро ҳуқуқнинг олти принципини қисқача баён қилиб берган[1].

Биринчи принцип: «Агар тузилаётганда бўлғуси урушга доир асос махфий сақланаётган бўлса, биронта ҳам тинчлик шартномаси ҳақиқий деб ҳисобланмаслиги лозим»[2].

Тинчлик шартномаси нафақат яқин, балки узоқ келажакда ҳам тинчликка эришишни кўзда тутиши, тузилаётган пайтда ёки тузилгандан сўнгги уруш сабабларини бартараф этиши, кейинги урушларнинг манбаларини олдиндан кўра билиш ва уларни ўчиришга интилиши лозим. Шартномалар тинчлик учун мўлжалланиши, бўлиши мумкин бўлган барча ахборотлар, шунингдек, давлатларнинг архивларидан қидириб топиш мумкин бўлган маълумотлар ва далилларни ҳам ҳисобга олмоғи лозим.

Иккинчи принцип: давлатлар тенглиғи ва мустақиллигини тан олиш.

«Биронта ҳам мустақил давлат (каттами, кичикми – бундан қатъи назар) бошқа бир давлат томонидан на мерос қилиб, на айирбошлаш, на сотиб олиш ва на ҳадя қилиш йўли билан эгаллаб олинмаслиги лозим»[3].

Барча давлатлар бир-бирига ўзаро ҳурмат кўрсатишлари лозим. И. Кант фикрича, монарх ҳам давлатга юқорида айтилган йўл билан хўжайинлик қилишга ҳақли эмас, чунки бу ижтимоий шартномага зиддир. Давлатга монарх эмас, бошқарувни амалга ошириш учун давлат монархга эга бўлади.

Учинчи принцип: инсоният қуролсизланишнинг объектив зарурият эканини тан олмоғи лозим.

«Доимий армиялар (miles perpetuus) вақти келиб, бутунлай йўқ бўлмоғи лозим»[4]. Қуролланиш пойгаси, давлатлар томонидан тўпланган қурол-яроғ ўз-ўзидан янги урушлар манбаига айланади. Давлатларнинг ҳарбий харажатлари тинчлик даврида огир юк бўлади. Бундан ташқари, И. Кант фикрича, давлат ҳарбий ҳаракатлар пайтида одамлардан бир-бирини ўлдиришда фойдаланиб, уларни шунчаки машина ёки қуролга айлантиради, бу эса «инсон

---

[1] *Ударцев С.Ф.* Политические и правовые идеи Иммануила Канта // Кант Иммануил. Идея всеобщей истории во всемирно-историческом плане. К вечному миру. Изд. 2-е, доп. и испр. – Алматы, 2004. С. 29–40.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 260.

[3] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 260.

[4] Ўша жойда, 261 б.

ҳуқуқларига зиддир»[1]. И. Кант фикрига кўра, агар бу ҳарбий тайёргарлик ва унда қатнашиш ихтиёрий бўлиб, халқнинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш маҳорати ҳамда ҳозирлиги бўлса, бошқа гап. Давлатлар бундай ҳарбий тайёргарликни жанговарликни сақлаш ва ўз-ўзини ҳимоя қилишга ҳозирлик учун олиб боришлари мумкин. Бироқ аслида, барча мамлакатлар доимий армияларини тарқатиб юбориш хусусида ўзаро келишиб олишлари лозим.

Тўртинчи принцип: «Давлат қарзлари ташқи сиёсий ишлар учун фойдаланилмаслиги лозим»[2].

И. Кант кредитлар, давлат заёмлари иқтисодиётни ривожлантириш, давлат озиқ-овқат захираларини яратиш ва ҳоказо мақсадларни кўзлаб олиниши мумкин, деб уқтирган. Ва амалда бу ўз исботини топган. XVIII асрдаёқ кредит тизими билан урушлар ўртасида мустаҳкам алоқа вужудга келган. Ташқи ва ички қарздорлик «уруш фонди (жамғармаси)»га айланиши мумкин. Бу эса ўз-ўзидан тинчлик йўлига ғов бўлади. Бундан ташқари, давлат молиявий-кредит тизимининг банкрот бўлиши халқаро миқёсда салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Бешинчи принцип: «Биронта давлат бошқа давлатларнинг сиёсий тузумига ва бошқарув ишларига зўрлик билан аралашмаслиги лозим»[3].

Модомики, барча давлатлар мустақил ва бир-бирига қарам эмас экан, аралашмаслик тамойили, барча бошқа принципларни эътироф этган ҳолда, инсониятнинг абадий тинчликка келиш атрибути ҳисобланади. **И. Кант тарихий тараққиёт давомида турли хил мураккаб вазиятларнинг келиб чиқиши, масалан, бир давлат бир неча давлатларга бўлиниб, парчаланиб кетиш эҳтимолини ҳам назарда тутган.** Бундай ҳолларда ҳар хил, хусусан, ваколат ва ҳоказоларни қайтадан тақсимлаш билан боғлиқ муаммолар юзага келади. Шундай вазиятларда қайсидир давлатга жаҳон ҳамжамияти ёки бошқа баъзи мамлакатлар томонидан кўрсатиладиган ёрдам уларнинг ички ишларига аралашиш деб қаралмаслиги ва бу ёрдамнинг ўзи ҳам аралашишга ўхшаб кетмаслиги лозим. Бундай ёрдам, энг аввало, тартибсизликлар ҳамда мушкул, танг вазиятларнинг салбий оқибатларини ёки бошқа мамлакатлар учун номатлуб бўлган шунга ўхшаш нохуш воқеа-ҳодисаларнинг олдини олишга қаратилган.

---

[1] Ўша жойда.

[2] Ўша жойда, 262 б.

[3] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 262.

Олтинчи принцип: Биронта давлат бошқа бир давлат билан уруш пайтида келгусида тинчлик даврида ўзаро ишончни йўққа чиқарадиган гаразли мақсадларни кўзлаб ҳаракат қилмаслиги лозим.

И. Кантнинг фикрига кўра, **ҳатто уруш пайтида ҳам тинчлик келажаги учун тузоқ қўйиш мумкин эмас.** Урушлар, агар улардан инсоният тараққиётининг маълум бир босқичига довур ҳам қутулиб бўлмаса, бундай кескин вазиятлар учун жаҳон ҳамжамияти томонидан белгиланган тартиб-қоидаларга риоя қилган ҳолда олиб борилиши лозим.

«Уруш, – деб ёзган эди И. Кант, – **(ҳукми қонун кучига эга ҳеч қандай суд инстанцияси бўлмаган) табиий ҳолатда ўз ҳуқуқларини куч билан қарор топтириш учун тутилган мажбурий йўлдир, унда томонларнинг ҳеч қайсисини ноҳақ деб айблаб бўлмайди (чунки бунинг учун суд қарори шарт) ва қайси томон ҳақ эканини (худди илоҳий судда бўлгани каби) фақат уруш натижаси кўрсатади»[1].**

Инсониятнинг мангу мақсадлари ва урушларнинг ўткинчи характери ҳақида унутмаслик керак, халқларнинг истиқболига нифоқ солиб бўлмайди. Ҳаттоки шундай тарихий вазиятларда ҳам тинчлик келажаги учун иложи борича ҳамма ишни қилиш зарур. И. Кант, халқлар ва давлатлар ҳаддан ташқари шафқатсизлик ва маккорликларга йўл қўймасликлари лозим, деб ҳисоблаган. Шармандали ҳарбий айёрликларга, ҳатто уруш шароитларида ҳам барҳам берилиши лозим. Айниқса, давлатни, душман мамлакатнинг бутун халқини йўқ қилишга қаратилган қирғинбарот – жазоловчи урушга асло йўл қўйиб бўлмайди. Бундай **уруш,** деб ёзган эди Кант, **бир-бирига душман томонларнинг, «улар билан бирга ҳар қандай ҳуқуқнинг ҳам йўқ қилинишига, фақат инсониятнинг улкан қабристонидаги абадий тинчликка олиб келган бўлар эди»[2].** Унинг фикрича, қирғинбарот урушлар қатъиян ман этилиши лозим.

И. Кант **«Абадий тинчлик сари»** асарининг биринчи қисмидаги дастлабки мақолаларда баён қилинган **қонунларни икки асосий гуруҳга бўлган. Биринчи гуруҳни** ташкил этган қоидалар қатъий бўлиб, ҳар қандай шароитда ҳам дарҳол ижро этилишга мухтож. Масалан, дастлабки олтинчи мақолада бундай дейилган: **«биронта давлат бошқа бир давлат билан уруш пайтида келгуси**

---

[1] Ўша жойда, 263 б.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 264.

тинчлик ҳолатида ўзаро ишончни йўққа чиқарадиган ғаразли мақсадларни кўзлаб ҳаракат қилмаслиги лозим»[1]. Бу ерда, хусусан, ёлланма аскарлардан, заҳарли моддалардан фойдаланиш, тинлим бўлиш шартларининг бузилиши, хиёнат (хоинлик) назарда тутилган.

Урушнинг жамият табиий ҳолати учун аянчли, бироқ ўз ҳуқуқларини қарор топтиришнинг мажбурий воситаси эканини эътироф этар экан, И. Кант, шунга қарамай, уни олиб боришнинг ҳунук ва шафқатсиз усулларидан воз кечишга чақирган, чунки бусиз абадий тинчликка эришиш мумкин эмас. Шу маънода И. Кант ғояси бизда катта қизиқиш туғдириши табиий, яъни **«иккала томон ва улар билан бирга ҳар қандай ҳуқуқнинг ҳам йўқ қилиниши мумкин бўлган қирғинбарот уруш фақат инсониятнинг улкан қабристонидаги абадий тинчликка олиб келган бўлар эди. Бас, шундай экан, бундай уруш, демак, унга олиб келадиган воситаларнинг қўлланилиши ҳам қатъиян ман этилиши лозим»**[2].

Мажбурий бўлмаган тинчлик ўрнатиш тартиби асослари жанг майдонида эмас, балки тинчлик даврида яратилишини яхши англаган Кант қатъиян ман этилиши лозим бўлган ҳаракатлар қаторида, шунингдек, тинчлик шартномаларида бўлажак уруш асосларини махфий тарзда сақлаш ҳамда ҳар қандай давлатнинг ички ишларига аралашиш сиёсатини ҳам алоҳида кўрсатиб ўтган.

«Биронта давлат бошқа давлатларнинг сиёсий тузумига ва бошқарув ишларига зўрлик билан аралашмаслиги лозим»[3]. Бу билан у дунёдаги мавжуд мамлакатларнинг суверенитет ва тенглик принципининг ўзгармас эканлигини ҳамда уларнинг ички ва ташқи сиёсатига четдан қандай бўлмасин салбий таъсир ўтказишларнинг қонунга хилоф эканини яна бир бор таъкидлаган.

И. Кант доимий армияларни тугатиш, давлат қарзларидан ташқи сиёсий мақсадларда фойдаланиш ва бир давлат томонидан бошқа бирини қандай шаклда бўлмасин, эгаллаб олиниши мумкин эмаслиги масалаларини ижро нуқтаи назаридан кейинга суриш мумкин бўлган қонунлар қаторига киритган. Мазкур кейинга қолдиришнинг сабаби, унингча, қонун мақсадининг ўзини тугатишга интилиш эмас, балки, аксинча, мақсад билан унга етишиш воситалари ўртасидаги мувофиқликка эришишга бўлган уринишдир. Ушбу вазиятда И. Кант ҳақли равишда тадрижий чора-

---

[1] Ўша жойда, 263 б.
[2] Ўша жойда, 264 б.
[3] Ўша жойда, 262 б.

тадбирларни афзал кўрган ва лаҳзалик, бироқ кам самара берадиган, муаммони ҳал этиш ўрнига уни чуқурлаштирадиган тадбирлардан воз кечган. Шу билан бирга, бундай кейинга суриш чексиз бўлиши мумкин эмаслигини ҳам таъкидлаган.

«Абадий тинчлик сари» асарининг иккинчи қисми батамом абадий тинчликни амалда барпо этиш, яъни давлат тузуми ва инсониятнинг келажакдаги фуқаролик масалаларига бағишланган. И. Кантнинг асосий ғояси шундан иборат эдики, **«давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг қонуний ҳолати ўз-ўзидан вужудга келмайди, бинобарин, тинчлик ҳолатини ўрнатиш лозим»**[1]. Бунда унинг кишилик жамиятини прогрессив тарзда тубдан ўзгартириш учун объективлик ва субъективликнинг бирлашиши заруриятини англайдиган чуқур диалектизми намоён бўлади.

«Халқаро ҳуқуқ озод давлатларнинг федерализмига асосланган бўлиши лозим»[2] – иккинчи охирги мақола мазмуни шундай. И. Кант халқлар ўз хавфсизликларининг тўлиқ кафолати ва ўзларига тегишли бўлган ҳуқуқларнинг амалга оширилиши учун эртами-кечми, бирлашишлари лозим, деб ҳисоблаган. Бироқ бундай бирлашув шакли давлатлар эмас, балки халқлар иттифоқи бўлмоғи лозим.

И. Кант ҳар қандай давлат тизимидаги муқаррар равишда юзага келадиган ҳокимият ва итоат қилиш муносабатларининг давлатлараро муносабатларда маъқул бўлавермаслигидан келиб чиқиб, бутунжаҳон давлати тушунчасига астойдил қарши чиққан. У таклиф қилаётган иттифоқнинг «мақсади давлат ҳокимиятини эгаллаб олиш эмас, балки давлатнинг ўзи учун ва бир вақтнинг ўзида бошқа иттифоқдош давлатлар учун ҳам озодликни асраш ва таъминлашдан иборатдир»[3]. **Бундай федерация «аста-секин барча давлатларни қамраб олиши ва шу тариқа абадий тинчликка олиб келиши лозим»**[4].

Халқлар иттифоқи битта давлат эмас, балки мустақил ва бир-бирига тенг бўлган кўплаб давлатлар иттифоқи бўлмоғи лозим. Бундай шароитда инсоният янги умумжаҳон мураккаб таркибли сиёсий бирликка уюшиш тўғрисида ўзаро шартнома тузадиган жуда кўп давлатлар – федерация субъектлари

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 266.

[2] Ўша жойда, 271 б.

[3] Ўша жойда, 274 б.

[4] Ўша жойда.

ниқфасида намоён бўлмоғи лозим. **Иттифоқ мақсади – уни ташкил этувчи давлатлар озодлигини асраш ва тинчликни сақлашдир.**

И. Кант умумжаҳон федерациясининг тузилишини дунёнинг турли ҳеккаларидаги, худди оролчалар шаклидаги мавжуд узоқ давом этадиган жараён деб фараз қилган. Шу маънода **И. Кант Европа бирлашув гоясининг асосчиси ҳисобланади.** Дунё тинимидаги бу оролчалар кейинчалик кенгайиб, секин-аста барча давлатларни қамраб олиши лозим.

И. Кант бундай умумжаҳон бирлашмасининг маркази, ўзига хос тортишиш маркази қандайдир кучли давлат, қандайдир федератив республика бўлиши, бирлашув жараёни унинг теварагида бошланиши мумкин, деб тасаввур қилган.

И. Кантнинг **«Абадий тинчлик сари»** асарининг иккинчи қисмидаги сўнгги қоидалар умумжаҳон фуқаролик ҳуқуқига бағишланган. Бунда у халқлар ўртасидаги муносабатларни кенгайтириш мақсадида ҳар бир чет элликнинг ҳар қандай мамлакатда ўзига нисбатан мавжуд қонун-қоидага мувофиқ ва дўстона муносабат ҳуқуқини тушунган. **«Ер юзи ҳуқуқи умуман бутун инсониятга тегишлидир. Шунинг учун бошқаларнинг ҳудудини босиб олиш ҳам, денгизда кема юритиш, савдо ва ҳоказо ишларга тўсқинлик қилиш ҳам бирдек қонунга хилоф ҳисобланади»**[1].

И. Кант фикрига кўра, барча давлатлар умумжаҳон фуқаролик ҳуқуқини тан олиш хусусида ўзаро келишиб олишлари лозим. Бу – айрим давлатларнинг фуқаролик ҳуқуқи бекор қилинади, дегани эмас. **Умумжаҳон фуқаролик ҳуқуқини у сайёрамизнинг барча аҳолиси учун бутун дунёга оид меҳмондўстлик принципи деб тушунган.** Ҳар бир одам ўз давлати фуқароси бўлиш билан бирга, умумжаҳон федерациясининг фуқароси ҳамдир.

И. Кант ўзига хос иккиёқлама вертикал фуқароликни эътироф этган: ҳар бир киши катта ё кичик сиёсий тизим фуқароси бўлиши мумкин. Натижада барча одамлар ер юзи бўйлаб бемалол саёҳат қилишлари, унинг исталган нуқтасида яшаб, барча мамлакатларда, инсониятнинг улкан уйида хайрихоҳ ва самимий муҳит огушида бўлишлари мумкин. **Кант фикрича, бу ҳуқуқ асоси – инсониятнинг Ер сайёраси сиртига эгалик қилиш табиий**

---

[1] *Баскин Ю.Я.* Кант. – М., 1984. С. 56.

умумий ҳуқуқининг, башарият ер юзи ҳуқуқининг юқорида тилга олинган эътирофи ҳисобланади.

Албатта, И. Кант ер юзида умумжаҳон фуқаролик тузумининг вужудга келиши узоқ давом этадиган тарихий тараққиёт натижаси бўлиши мумкинлиги хусусида мулоҳаза юритган ва инсоният бу борада анчагина йўлни босиб ўтганини ҳам қайд этган.

Абадий тинчликни барпо этиш йўллари ва имкониятлари, шунингдек, халқаро ҳуқуқнинг мазкур жараёндаги роли тўғрисида ўз фикр ва мулоҳазаларига якун ясар экан, И. Кант мажбурий бўлмаган тинчлик ўрнатиш тартиби «қуруқ ғоя эмас, балки ҳал қилинадиган ва ...амалга ошишига тобора яқинлашиб бораётган вазифа»[1] эканини таъкидлаган.

И. Кантнинг инсоният интеграциялашуви шакллари тўғрисидаги ғоялари сўнгги бир ярим асрлик давр мобайнида шаклланиб келаётган халқаро институтлар ва ташкилотлардан илгари яратилган. Бу – XIX асрнинг иккинчи ярмидаги Тинчлик ва озодлик Лигаси бўлиб, у ўзига хос халқаро съезд, конференциядан иборат бўлган ва тараққийпарвар инсониятнинг тинчлик, озодлик ва демократияни қарор топтиришга бўлган саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштирувчи ташкилот мақомига даъво қилган. Бу ташкилот XX аср бошидаги Миллатлар Лигасидан олдин, у эса, ўз навбатида, албатта, башариятнинг ягона планетар сиёсий ва ҳуқуқий тизимга интеграциялашуви жараёнини ҳали охирига етказолмаган бугунги БМТдан илгари бўлган.

И. Кант ўзининг «Абадий тинчлик сари» асарида, хусусан, кўпсонли замонавий универсал ва минтақавий халқаро ташкилотларнинг вужудга келиши ва ривожланишида намоён бўлган дунё сиёсий ва ҳуқуқий тараққиёт тенденциясини олдиндан кўра билган.

И. Кантнинг уқтиришича, инсоний муносабатлар табиати ҳамда жамиятнинг тузилиш тамойиллари абадий тинчлик ғояларининг рўёбга чиқишига умид боғлашга изн беради. Бир вақтнинг ўзида у давлатларга, келажак давр халқлари ва ҳукмдорларига инсониятнинг оқилона тузумини ташкил этишга кўмаклашишга қодир бўлган файласуф олимларнинг фикр ва мулоҳазаларига бепарво қарамасликни маслаҳат берган. Айниқса, ҳокимият тепасида турган

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 309.

шахслар буни ҳамиша ёдда тутишлари лозим, бинобарин, Кант қайд этиб ўтганидек, **«ҳокимиятга эга бўлиш муқаррар тарзда эркин фикрлашга йўл қўймайди»**[1].

Шундай қилиб, И. Кант **«Абадий тинчлик сари»** асарида, энг аввало, келгуси тинчлик даврида инсоният бирлашувининг сиёсий-ҳуқуқий жиҳатлари ва шакллари ҳақида ёзган. У абадий тинчлик учун барча шарт-шароитлар етиладиган ва инсоният ўзининг планетар тараққиётидаги янги даврга қадам қўядиган вақтни олдиндан аниқ айтиб беришнинг имкони йўқлигини қайд этиш билан бирга, умуминсоний онг одамларни айнан шу йўналишда бошлаб боради ва ушбу ҳақиқий ва қонунга мувофиқ тараққиёт босқичи секин-аста яқинлашиб келади, деб қатъий ишонган[2].

И. Кант абадий тинчликни олий сиёсий бахт-саодат деб билган, унга инсоният ўз эволюцион тараққиётида тадрижий, эволюцион ислоҳотлар йўли билан мунтазам равишда яқинлашиб боради[3]. Умумий ва доимий тинчлик ўрнатишни ақл-идрок нуқтаи назаридан ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотнинг шунчаки бир қисми эмас, балки пировард мақсади, деб ҳисоблаган[4]. «Агар ушбу мақсаднинг тўлиқ рўёбга чиқиши ҳамиша эзгу истак бўлиб қолаверганда ҳам, – деб ёзган И. Кант абадий тинчликка эришиш ҳақида, – биз барибир, бу йўналишда ҳормай-толмай ҳаракат қилиш қоидасини қабул қилиб, шубҳасиз, алданмаймиз, чунки бу қоида – бизнинг бурчимиздир...»[5].

XXI асрдан туриб, XVIII асрга қайта назар ташлар эканмиз, И. Кант фикрларининг кўпчилиги доҳиёна зийраклик билан айтилганини эътироф этмай бўлмайди. Уч мингинчи йилнинг бошланишида шуни ишонч билан айтиш мумкинки, И. Кантнинг халкаро ҳуқуқ ва абадий тинчлик тўғрисидаги таълимоти башариятнинг қолган бошқа улуг мутафаккирларига мансуб доктриналар билан бир қаторда ҳуқуқий давлатларнинг жаҳон фуқаролик ҳамжамияти шаклланишининг фалсафий-ҳуқуқий асосларини олдиндан билиб, яратиб берган.

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 289.
[2] Ўша жойда, 288 б.
[3] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 4. Ч. 2. – М., 1965. С. 283.
[4] Ўша жойда, 282 б.
[5] Ўша жойда.

3. Глобаллашув ва Иммануил Кантнинг абадий тинчлик тўғрисидаги ҳуқуқий таълимотининг аҳамияти

«Одамзод учун энг долзарб муаммо, буни ҳал этишга уни табиат мажбур қилади, – умумий ҳуқуқий фуқаролик жамиятига эришишдир»[1].

И. Кант

Урушларга узил-кесил барҳам бериш ва мустаҳкам тинчлик ўрнатиш мақсадида ўзаро ҳурмат ва яхши қўшничиликка асосланган давлатлар иттифоқини тузиш зарурияти тўғрисида И. Кант томонидан XVIII аср охирида билдирилган таклифлар кейинчалик улуғ немис файласуфининг замондошлари ва издошлари томонидан қайта-қайта ойдинлаштирилиб, ривожлантириб борилган. Бироқ, ўзининг бутун жозибадорлиги ва зоҳирий табиийлигига қарамасдан, абадий тинчлик ғояси ҳозирга қадар ҳам ўзининг унчалик маънили амалий тасдигини топганича йўқ. Бунинг устига, урушлар нафақат давом этмоқда, балки дунё миқёсида кенг тус олиб, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг, маълум бир жойларга оид ҳарбий низо-тўқнашувлар имманент (доимий) характерга эга бўла бошлади. Сўнгги чорак аср мобайнида бўлиб ўтган ҳарбий тўқнашувлар оқибатида ўн миллионлаб кишилар нобуд бўлди. Ушбу даврда ҳарбий техника бетўхтов такомиллашди ва бугунга келиб, унинг одам ўлдириш имкониятлари чексиз даражада юксалди.

Буларнинг барчаси, **буюк пацифизм тарафдори И. Кант** пировардида Ер сайёрасидаги эзгулик ва адолатнинг бўлғуси умумжаҳон салтанати ҳақида гўзал эртак тўқиб-бичган утопист ва содда хаёлпараст бўлган, деган маънони англатмасмикин? Бу – халқлар ва давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг ҳуқуқий ҳолатига эришиб бўлмасликдан далолат эмасмикин? Бизнингча, йўқ. Бу ҳақда дунё тараққиётининг, айниқса, «совуқ уруш» даври тугагандан ва Берлин девори қулагандан кейинги бир қатор тенденциялари гувоҳлик бериб турибди.

Ядро-космик тараққиёт даври воқеликлари тамаддуннинг ўз-ўзини йўқ қилиш хавфи тўғрисидаги масалани энг муҳим муаммолар қаторига қўйди. Миллий миқёсдаги кўплаб минтақавий ва маҳаллий низо-жанжаллар бутун жаҳон уруши учқунининг ўт олиши мумкинлигини доимий равишда эслатиб турибди. Одамларнинг табиатга ва бир-бирларига бўлган шахсий

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 13.

манфаатга доир ғаразли муносабатларининг йўл қўйиб бўлмайдиган даражада хатарли эканини аниқ-равшан кўрсатиб берган глобал муаммоларининг ҳал этилиши тобора қийинлашиб бормоқда. Бошқача қилиб айтганда, кўп асрлар мобайнида олиб борилган сиёсат ва ахлоқ қоидаларига зид сиёсат халқаро кескинликни кучайтириб, инсон ақл-заковатининг қудрати ошган бир даврда башариятни умумий ҳалокат ёқасига олиб келиб қўйди[1].

XXI аср бошида халқлар учун мавжуд вазиятни яхши томонга тез ўзгартиришнинг реал имконияти пайдо бўлди. «Ижобий тараққиёт имконияти салбий тараққиёт имкониятлари охиригача тугатилгандагина ҳақиқий тус олади. Бугун улар кўп жиҳатдан барҳам топди. Ҳозир халқаро муносабатларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш тўғрисидаги масала кундалик мавзу эмас, балки ниҳоятда зарур маънавий эҳтиёжга айланганининг боиси ҳам шунда»[2].

XXI аср бошида юзага келган давлатлараро муносабатлар характери объектив равишда давлатларнинг ташқи сиёсий фаолиятини амалга оширишда сифат жиҳатидан янгича метод ва воситаларни қидириш заруриятини келтириб чиқармоқда.

Глобаллашув шароитида ядро уруши геосиёсий, геоиқтисодий, мафкуравий ва бошқа ҳар қандай мақсадларга эришишда восита бўла олмайди. Янги жаҳон урушидан маъни йўқ. Унда на ғолибларнинг, на маглубларнинг бўлиши мумкин эмас. Мавжуд геосиёсий ва бошқа ҳарбий доктриналар характерини зудлик билан қайтадан кўриб чиқиб, уларни қатъий равишда мудофаага мослаштириш зарур. Ҳозирги замон дунё сиёсати асосига умуминсоний ахлоқий меъёрлар ва қадриятлар киритилиши лозим.

Ҳаракат дастури аксиома бўлиши лозим: хавфсизлик бўлинмас ва унинг бирдан-бир жиддий фалсафий-ҳуқуқий асоси – барча давлатларнинг миллий манфаатларини ва уларнинг халқаро хаётдаги суверен тенглигини сўзсиз тан олишдир. Бу эса, ўз навбатида, дунёга қандай бўлмасин, демократия ва инсон ҳуқуқлари, қадриятлар, тафаккур ва ҳаёт тарзи, дунё плюрализмини тан олиш, турли-туман ва мос келмайдиган манфаатлар хилма-хиллиги, ҳар бир халқ ва давлатнинг ўз тикланиш ва тараққиёт

---

[1] **Қаранг:** *Гаврилов В.В.* Учение И. Канта о международном праве и новое политическое мышление // Современное государство и право: вопросы теории и истории. Владивосток, 1992. С. 70–72.

[2] **Қаранг:** *Поздняков Э., Шадрина И.* О гуманизации и демократизации международных отношений // Мировая экономика и международные отношения. 1989. №4. С. 18.

йўлини танлаш имконияти сингари андозаларни мажбуран қабул қилдиришдан воз кечиш деб тушуниладиган халқаро алоқаларни тезда мафкурадан холи қилишни англатади.

Халқаро ҳуқуқ глобаллашув шароитида қонунга асосланган миллий давлатларнинг халқаро фуқаролик жамиятининг ҳуқуқи бўлиши лозим. XXI аср халқаро ҳуқуқи абадий тинчлик барпо этишнинг Кантча дастурини назарда тутмоғи лозим. Бироқ И. Кант ўз даврида эътироф этганидек, биз ҳам халқаро ҳуқуқнинг ҳаммага маълум бўлган норма ва принципларини амалга ошириш жўнгина иш эмаслигини яхши англаймиз. Бунинг учун замонавий халқаро муносабатларда дастлабки зарур шарт-шароитлар ташкил топмоғи лозим. Лекин эски ишқибозликлар ва бир хил қолипларни тубдан ўзгартириш устида узоқ муддатли дипломатик иш олиб борилмас экан, бу борада муваффақиятга эришиш қийин.

Шубҳасиз, давлатнинг ташқи ва ички функциялари ажралмас ва диалектик жиҳатдан бир-бири билан ўзаро боғлиқ. Бинобарин, ташқи сиёсат ҳамда давлатлараро муносабатларни демократлаштириш билан мамлакат ички демократлаштириш жараёни бир-биридан ажралмасдир. Бу ерда биз яна И. Кантнинг халқларнинг тинчликсевар иттифоқи фақат демократик кучлар ёки ҳуқуқий давлатлар иттифоқи бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги фикрига қайтамиз.

Ҳақиқатан ҳам, **«бир мамлакат ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларида қонун ҳукмронлигига асосланган бундай давлат халқлар ўртасидаги муносабатларда ҳуқуқ устунлиги учун курашчи бўла олмайди»**[1]. Барча мансабдор шахслар ва фуқароларнинг истисносиз равишда ҳуқуққа бўйсунишида тажовузкор ташқи сиёсат олиб боришга интиладиган авторитар ва тоталитар сиёсий тузумларнинг дунё саҳнасида пайдо бўлмаслик кафолати мужассам.

Ҳокимиятнинг умумий ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида сайланган халқ вакилларидан тузилган органларга тегишлилиги дунёни бир неча бор ядро ҳалокати ёқасига олиб келган нотўғри, ноҳақ қарорлар қабул қилиш мумкин эмаслиги гаровидир.

Мамлакатнинг қонунга бўлган ички ҳурмати қабул қилинган халқаро-ҳуқуқий мажбуриятларга садоқатни олдиндан белгилаб беради. **Давлатнинг ўз фуқароларига замонавий халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган ҳуқуқ ва эркинликларини кафолатлаши**

---

[1] **Қаранг:** *Пустогаров В.В.* Социалистическое правовое государство и правовое мировое сообщество // Советское государство и право. 1989. №5. С. 3.

унинг дунё саҳнасида инсон ҳуқуқларига амал қилиш ва уларнинг таъмин этилиши учун қатъий кураш олиб боришига сабаб бўлади.

Давлат ички демократиясининг умумий тараққиёти аллақачон И. Кант томонидан аниқланган, ҳар нарсадан хабардор халқаро хавфсизлик тизимини яратишга – дунёнинг бир-бирига қарама-қарши турган, бир-бири билан ўзаро доимий кураш ҳолатида бўлган давлатларга бўлинишига тўсқинлик қилувчи асосий сабабни, ниҳоят, тугатишга имкон туғдирган бўлар эди. Ва бу жараён аллақачон бошланиб бўлган.

Бироқ мажбурий бўлмаган тинчлик ҳуқуқий давлатлар ўртасидаги қандайдир ўзаро зиддиятларни истисно қиладиган оддий механик мажмуадир, деб зинҳор ўйламаслик лозим. Турли хил ижтимоий қатламлар, гуруҳлар ва давлатлар мавжуд бўлар экан, зиддиятлар ҳам ҳар доим бўлаверади. Қуролли тўқнашувларга барҳам беришга ва давлатларнинг тинч ҳамкорлик сиёсатини қарор топтиришга восита сифатида нима ёрдам бериши мумкин, масала шунда. Бу саволга И. Кант томонидан аллақачон жавоб берилган. Ушбу вазифани фақат халқаро ҳуқуқ бажара олади. Айнан шунинг учун глобаллашув шароитида умуминсоний қадриятлар ва манфаатлар устуворлиги, дунёнинг бирбутунлиги ва ўзаро боғлиқлиги, тараққиёт йўлларини танлаш эркинлиги сингари тушунчалар билан бир қаторда ҳуқуқнинг сиёсатда биринчилик концепцияси янада мустаҳкамланиб, унинг аҳамияти ҳам бугунги кунда тобора ортиб бормоқда[1].

Шунинг учун халқаро ҳуқуқ нормаларига «давлатлар хавфсизлиги ва бирга яшашлари учун ишончли кафил сифатида қараш... даргумон. Бунинг устига, улар нафақат бундай кафил сифатида хизмат қила олмайди, балки уларнинг ўзи кафолатга муҳтождирлар. Халқаро ҳуқуқ шундай шартномаларга асосланганки, улар тузилган ҳужжатнинг ўзидаёқ риоя қилмаслик учун баҳона топилади. Халқаро ҳуқуқ ғоясининг ўзи ҳам бир-бирига қарам бўлмаган кўплаб давлатларнинг мавжудлиги ва қарши ҳаракатларига асосланади. Бундай ҳолат ўз-ўзидан, агар уруш ҳолати мавжуд бўлмаса ҳам, ҳеч бўлмаганда доимий шарт-шароит ҳисобланади»[2], деб ўйлайдиган баъзи бир олимларнинг фикрига қўшилиб бўлмайди.

---

[1] *Верещетин В.С., Мюллерсон Р.А.* Примат международного права в мировой политике // Советское государство и право. 1989. №7. С. 3.

[2] **Қаранг:** *Поздняков Э., Шадрина И.* О гуманизации и демократизации международных отношений // Мировая экономика и международные отношения. 1989. №4. С. 26–27.

Бундай қараш, бизнинг фикримизча, ақидага асосланган. Дарҳақиқат, ўзининг бутун тараққиёт тарихи давомида халқаро ҳуқуқ таназзулга юз тутган даврлар ҳам бўлган ва унга, бугунги мезонлар билан айтганда, реакцион нормалар ва институтлар хос бўлган, унинг нормаларини эса, ҳатто ҳозир ҳам кўп жиҳатдан юқори самара белгиламайди. Бироқ халқаро ҳуқуқ замирида давлатларнинг доимий конфронтация уруғлари мужассам, дейиш мутлақо қонунга зиддир. Аксинча, унинг вазифаси манфаатлар мувозанатини қидиришдан иборат. **Алоҳида, айрим давлатларнинг ҳаракатларини мувофиқлаштиришга «фақат давлатларнинг хоҳиш-иродаси, мавқе ва манфаатларини келиштириш натижасидан иборат хатти-ҳаракат қонун-қоидалари мажмуи сифатидаги халқаро ҳуқуқ ёрдамидагина эришиш мумкин»[1].**

XXI асрда халқаро ҳуқуқ ўз моҳиятига кўра умумдемократик норматив тизим ҳисобланади. Унинг асосий манбаларида кўпгина умуминсоний қадриятлар: куч ишлатиш ёки таҳдид қилишга йўл қўймаслик, бир-бирининг ишларига аралашмаслик, бирга тинч-тотув яшаш, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, қуролсизланиш, давлатлараро ҳамкорлик ва ҳоказо ўз аксини топган. Фақат халқаро ҳуқуқ ёрдамида «мустақил, ҳақиқий тенг ҳуқуқли давлатлар барқарор, мустаҳкам халқаро тизим тузадилар ва халқаро муносабатнинг куч жиҳатидан эмас, балки умумий мос меъёрларигагина тобе бўладилар»[2]. Халқаро ҳуқуқ-тартибот ва барқарорлик негизи шундан иборат.

Бошқа бир масала – ҳуқуқнинг сиёсатдан устунлигини қандай таъмин этиш мумкин, унинг таъсир кучининг самарадорлигини қай тариқа ошириш ва халқаро-ҳуқуқий нормаларнинг умуммажбурийлигини қандай кафолатлаш мумкин? Халқаро ҳуқуқнинг таъсирини янада ошириш учун, шунингдек, ҳуқуқий материянинг «сифатини яхшилаш», халқаро ҳуқуқни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш чегараларини кенгайтириш ва унинг ижтимоий муносабатларга таъсир ўтказиш методларини қайтадан кўриб чиқиш зарур.

---

[1] *Верещетин В.С., Мюллерсон Р.А.* Примат международного права в мировой политике // Советское государство и право. 1989. №7. С. 3–4.

[2] *Рыбаков Ю., Скотников Л., Змеевский А.* Примат права в политике // Международная жизнь. 1989. №4. С. 61–62.

Ҳуқуқ, И. Кант таъбири билан айтганда, сиёсатга нисбатан бирламчидир. Сиёсат, пировард натижада ҳуқуққа мос келиши лозим, ҳуқуқ – сиёсатга эмас. Буни қайд этар экан, И. Кант диққат-эътиборни бутунлай ҳуқуқ билан сиёсатнинг тез-тез ва доимий асосига қарама-қаршилигининг амалиётдаги ўзаро муносабатига эмас, балки глобал тарихий тенденцияга қаратмоқни истаган кўринади.

Ҳаш, энг аввало, халқаро мажбуриятларнинг бажарилиши юзасидан назоратнинг янги механизмларини мунтазам равишда қидириш ҳақида боряпти. Уларга сўзсиз риоя қилиш янги битим, шартномалар орқали ҳар нарсадан хабардор хавфсизлик сари олға интиладиган ҳаракатнинг зарурий шарти ҳисобланади. Шунингдек, баҳс-низоларни тинч йўл билан ҳал этиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш воситалари такомиллаштирилган бўлиши лозим. «Баҳс-тортишувни ҳал этишнинг... турли хил методларини... олдинги усуллар муваффақиятсиз бўлган тақдирда арбитраж ёки суд органларига довур мажбурий тарзда мурожаат этишни кўзда тутадиган иш кўришнинг махсус расмий тартибини ишлаб чиқиш тўғрисида ўйлаб кўриш лозим»[1]. Шу маънода БМТнинг Халқаро Суди ва бошқа мавжуд халқаро одил судлов органларининг юзага чиқиши мумкин бўлган имкониятлари ҳали кўп.

Маълумки, халқаро ҳуқуқ тизимида қонун чиқарувчи жамоа ҳисобланади, халқаро-ҳуқуқий нормалар эса умумдемократик мазмунга эга. Бироқ кўпгина давлатлар «ўз зиммаларига халқаро мажбуриятларни олар экан, шунга қарамасдан, одатда кўпинча биртомонлама тартибда ва бутунлай қабул қилинган мажбуриятларни тушунтириш ва татбиқ этиш масалаларини ҳал қилиб, ўз ишларида судьялар сифатида қолишга интиладилар»[2]. Бундай амалиёт у ёки бу халқаро-ҳуқуқий нормани амалга оширишда турли давлатларнинг ноадэкват (тенг, баравар бўлмаган) ҳаракатларига олиб келадики, бу уларнинг таъсир кучи самарадорлигининг кескин пасайишига сабаб бўлади. Масаланинг ечими «замонавий халқаро-ҳуқуқий тартибот компонент (таркибий қисм)ларини энг юқори даражада, умумий тушунилишига эришиш мақсадида турлича – ҳартарафлама,

---

[1] *Верещетин В.С., Мюллерсон Р.А.* Примат международного права в мировой политике // Советское государство и право. 1989. № 7. С. 6.

[2] *Верещетин В.С., Мюллерсон Р.А.* Примат международного права в мировой политике // Советское государство и право. 1989. № 7. С. 6.

минтақавий, иккитомонлама халқаро алмашувни янада жадал ва самаралироқ олиб боришдадир»[1].

Халқаро ҳуқуқ ва дунё сиёсатининг ўзаро таъсир жараёни ёркин ифодаланган ўзаро келишилган характерга эга. Мазкур тушунчаларнинг ҳар бири энг жиддий тарзда бошқасининг мазмун ва моҳиятига таъсир қилади. Шунинг учун, халқаро ҳуқуқ институтлари ва механизмларининг халқаро тизим барқарорлигини сақлаш ишидаги аҳамиятининг огишмай ортиб боришига қарамасдан, халқаро ҳуқуқ имкониятлари объектив равишда чегараланган. **Халқаро ҳуқуқий нормалар давлатларнинг бутунлай мос келадиган характерга эга бўлган сиёсий хоҳиш-иродаси билан қўшилган тақдирдагина етарли даражада таъсир кучига эга бўла олади.**

И. Кант халқаро ҳуқуқ фақат халқларнинг ягона иттифоқи доирасида қатъий таъсир кучига эга бўлиши ва ҳақиқий тинчлик ҳолатига айланишини айтиб ўтган. **У инсониятнинг асосий вазифасини давлатлар федерализмига асосланган «умумий ҳуқуқий фуқаролик жамияти»га эришишдан иборат деб билган. И. Кантнинг абадий тинчлик тўғрисидаги таълимоти, замонавий тилда айтганда, – бу ҳам ҳар нарсадан хабардор халқаро хавфсизлик тизимининг ўзига хос концепциясидир.** Бу ерда бизга нафақат шаклан ўхшашлик кўринади. Кант гояси, агар уни утопия ва ақл кўзи билан қараладиган схема (тасвир-мазмун) лар соҳасидан замонавий халқаро-ҳуқуқий муҳитда ўз асослари ва шарт-шароитларига эга бўлган назарий тузилишлар соҳасига олиб ўтадиган XXI асрнинг муайян воқеликлари унга мос келмаганда эди, у ўтмиш мулки, инсон тафаккурига хос ғалати бир нима бўлиб қолаверарди.

Дарҳақиқат, замонавий дунё, XXI аср воқелиги инсониятнинг жаҳон фуқаролик ҳамжамияти сари йўлдан оғишмай қилаётан ҳаракатини тасдиқловчи мисолларга тўла. Айниқса, бу жараён Европа қитъасида анча илгарилаб кетди, у ерда Европа Иттифоқи, Европа Кенгаши, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти тузилди ва улар келажакда Европанинг ягона иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ва гуманитар ҳудуди асосларини яратишга интилмоқдалар. Европа Иттифоқи доирасида одамлар ҳаётининг кўпгина жабҳаларида миллий ва давлат чегаралари олиб ташланиб, сиёсий

---

[1] *Рыбаков Ю., Скотников Л., Змеевский А.* Примат права в политике // Международная жизнь. 1989. №4. С. 64.

ва иқтисодий соҳаларда интеграциялашув жараёнлари жуда тез суръатлар билан бормоқда.

Дунёда эндиликда давлатлар ўртасидаги ҳамкорликнинг маълум ташкилий шакллари вужудга келдики, бу ижобий ходиса ҳисобланади. Бу – ҳукуматлараро ва халқаро нодавлат ташкилотларнинг кенг тармоғи, асосан, Бирлашган Миллатлар Ташкилотидир, бугунги кунда усиз халқаро сиёсатни тасаввур қилиб бўлмайди. **БМТнинг мақсад ва вазифалари кўп жиҳатдан Кантнинг «давлатларнинг доимий конгресси» мақсад ва вазифаларини эслатади.** Дунёда иқлим ўзгаришлари, исиш замонавий босқичда БМТ имкониятларини янада кенгайтиради. XXI аср императиви шуки, фақат ушбу бутун инсоният ақл ва иродасини ишга солиб, ўз аъзо давлатларига бугунги давр талаблари ва таҳликаларини енгиб ўтишда, халқаро алоқаларни инсонпарварлаштириш ва демократлаштириш йўлидан оғишмай олга боришда яқиндан ёрдам беришга қодирдир.

Шунга имонимиз комилки, инсоният Ер юзида ҳақиқий тинчлик яратиш, шу билан бирга, И. Кант орзу қилган, ўзи аччиқ киноя билан айтган қабристондаги «абадий тинчлик» эмас, балки чинакам абадий тинчлик ғояларини амалга ошириш учун реал имкониятларга эга. Инсонлар ўртасида аҳил, дўстона муносабатлардан иборат жонли, порлоқ ва ёрқин оламни бунёд этишга ақл-идрокимиз, кучимиз етармикин? Бу сизу бизга, ҳар биримизга, кичкина ва нозик Ер сайёрамизда яшаётган ҳар бир кишига боғлиқ! Шунинг учун ҳам Маърифатпарварлик даврининг: **«Ўз ақлингдан фойдаланишга ғайрат қил!»** шиори бугунги кунда ниҳоятда долзарб, улуғвор жаранглайди.

Инсоният ўз тарихида XX асрнинг иккинчи ярми ва XXI аср бошида илк бор тўқнаш келган глобал муаммолар қаршисида туриб, уларнинг юридик ечимини ва келажакдаги тинч тараққиёт йўлларини излаймиз. Бутун бир ғоявий хилма-хиллик узра глобал ҳаракатлар зарур эканлиги ҳақидаги фикр кўзга ташланади. «Совуқ уруш» тугагандан ва Берлин девори қулагандан сўнг, халқаро алоқаларнинг турли йўналишларига бағишланган фанлар мажмуи бўйича баҳс-мунозаралар кескин суратда кучайди ва ҳуқуқшунослик, сиёсатшунослик, социология, халқаро муносабатлар назарияси ва ҳоказо мавзуларни қамраб олди. Бундай баҳс-мунозараларга халқаро-ҳуқуқий муаммоларнинг фалсафий муҳокамаси зарур замин яратди.

Агар абадий уруш олиб борадиган суверен давлатларнинг сиёсий тинчлик сурати, унда эришиш мумкин бўлган энг яхши нарса, бу – кучлар мувозанати асосида урушдан вақтинча тийилиб туриш ҳолатидир, – **Т. Хоббс** фалсафий концепциясининг асосий мазмунини ташкил этса, унга И. Кантнинг ўз моҳиятига кўра ижобий бўлган, давлатлар ва халқларнинг идрок ҳуқуқига мувофиқ ҳамкорлиги асосида узоқ муддатли ва мустаҳкам тинчликка эришишга қаратилган абадий тинчлик тўғрисидаги фалсафий-ҳуқуқий таълимоти қарши туради.

Ҳайратда қолдирарли томони шуки, И. Кантнинг амалий фалсафаси, унинг фалсафий ҳамда сиёсий-ҳуқуқий ғоя ва концепциялари қарашлар, вазиятлар, назарияларнинг замонавий тўқнашувида ҳал қилувчи роль ўйнайди. **Кантнинг ахлоқ ва ҳуқуқ фалсафаси, шунингдек, у ишлаб чиққан икки погонадан иборат глобал ижтимоий шартнома назарияси улкан аҳамият касб этади.**

Тинчлик фалсафаси мантиқининг таъсири катта, бу шундан иборатки, **И.Кант:**

биринчидан, умумий мақсад – абадий тинчликка эришишни қатъий ҳуқуқий талаб сифатида асослаб берган;

иккинчидан, унга эришиш йўлларини кўрсатган. Бунинг учун И. Кант халқлар иттифоқи ғоясини давлатларнинг маънавий конфедерацияси сифатида фалсафий жиҳатдан лойиҳалаштириб, исботлаб берган;

учинчидан, умумжаҳон фуқаролик ҳолатининг ғояси шаклида тарихий-фалсафий ва юридик ечимини кўрсатиб берган. Бинобарин, Кант фикрича, ҳуқуқ тузилмаси ҳам мавжуд бўлиши лозим: давлат ҳуқуқидан халқаро ҳуқуқ ҳамда умумжаҳон фуқаролик ҳуқуқи сари.

Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқ бўйича юристлари ё Кантга суянади, ё унинг абадий тинчлик фалсафий лойиҳасининг танқидий таҳлили доирасида ўз қарашларини ривожлантирадилар. Яхши ё ёмон, лекин ҳеч ким Кантнинг ҳуқуқ фалсафаси, унинг абадий тинчлик тўғрисидаги таълимотига бефарқ қарай олмайди. **Халқаро ҳуқуққа бўлган Кантча ёндашувни ўрганиш ва унинг халқаро муносабатларнинг истиқболи тўғрисидаги замонавий баҳс-мунозаралар учун касб этган бутун аҳамиятини англаш уларнинг ички қонуниятларини тушунишда гоят муҳимдир. Шунинг учун ҳам И. Кантнинг ҳуқуқ ва давлат фалсафасини ўрганмай туриб, унинг келгуси тараққиётини тасаввур қилиш мумкин эмас.**

Тўртинчи қисм

ИММАНУИЛ КАНТНИНГ ҲИКМАТХОНАСИ

Ўз имон-эътиқодидан воз кечиш – пасткашликдир.

Барча айтаётганларимиз чин ҳақиқат бўлмоғи лозим, лекин бу, ҳар қандай ҳақиқатни ошкор қилишга мажбурмиз, дегани эмас.

Куч-ғайрат ҳамда истеъдод муайян даражада интизомга эҳтиёж сезади, бу ҳаммага маълум. Бироқ бошқа барча интилишлардан интизом талаб қиладиган ақл-тафаккурнинг ўзи интизомга муҳтож бўлиб турса, бу, албатта, ғалати туюлиши мумкин; аслида ҳам унинг бу камчилиги шу пайтга қадар билинмай келганига сабаб шуки, жиддий ва тантанавор виқорни кўриб, ҳеч ким унинг тушунчалар ўрнига тасаввур натижаларини, нарсалар ўрнига сўзларни енгилтаклик билан ўйин қилишига шубҳаланмаган.

Болаларни ҳадеб эркалатавериш ярамайди. Оқибатда улар худбин бўлиб қолади, бу эса салбий фикрлаш тарзига олиб келади.

Даҳо – ўрганиб ёки ўргатиб бўлмайдиган нарсани кашф этган истеъдод.

Этика – маслак, эътиқод фалсафасидир.

Эр-хотин оилавий ҳаётда баайни ягона хушахлоқ шахс бўлиб яшамоғи лозим.

Ботинимизда яшайдиган қонуннинг исми виждон. Виждон, аслида, хатти-ҳаракатларимизнинг шу қонунга мос равишда қўлланилишидир.

Ор-номус, шарм-ҳаё йўқолса, инсон ҳаётининг заррача ҳам қадри қолмайди.

Яхшилик мажбуран амалга оширилмагандагина, гўзалдир.

Изтироб – фаолият юраги.

Нимаики бурч йўлида қилинган бўлса, маънавий қадрият дея аталишга лойиқ.

Ўз-ўзига нисбатан мажбурият шундан иборатки, киши ўзида инсонийлик шаънини сақламоғи лозим.

Ҳалол, тўғри одамнинг ўз инсонийлик шаънини сақлаб, виждони олдида хотиржам ва ҳеч қандай хавотирга ўрин йўқлигини англаши энди уни ўз бурчига эътиборсизлик билан қараганида, қутулиб қолиши мумкин бўлган оғир мусибатдан асраб қола олармикин?

Умуман кўнгилга урмайдиган энг зўр хиссий ҳузур-халоват, бу – ишдан сўнгги ҳордикдир.

Баднафсликдан қутулолсанг, муҳтожликлардан ҳам кутуласан.

Агар одамлар бир-бирларига ўта очиқ, дангал муомала қилганларида, бир-бирларидан кочиб кетган бўлар эдилар.

Фикр-мулоҳазасиз ва ахлоқсиз, фақат роҳат-лаззатдан иборат бўлган инсон ҳаёти бир пулга қиммат.

Одам умрни узайтириш ҳақида қайғурмагандагина, узоқ яшайди.

Эзгулик – мардлик ва жасурлик демакдир, бас, шундай экан, унга ғаним топилади.

Жасоратга ундамоқ – унга ярим эга бўлмоқ демакдир.

Агар ёлғон гапираётган бўлсак, юзимиз қизариб, билдириб қўямиз, лекин бу ҳамиша ҳам ёлғонни исботлай олмайди. Бизни ёлғончиликда айблаётганларнинг сурбетлигига ҳам қизариб кетамиз.

Инсоният зийнати бўлган бутун маданият ва санъат энг яхши ижтимоий тузум – одамовилик самарасидир.

Бурч! Нақадар улуғвор ва олижаноб жаранглар номинг!

Агар илм-фанга ёрдам керак бўлса, мавжуд қийинчиликларни бартараф этиш ва ҳатто, унга зимдан халақит берадиганларни ҳам излаш лозим...

Иш – ҳаётдан лаззатланишда энг яхши воситадир.

Кимнинг ҳаёти сермазмун бўлса, ўлимдан ҳам унчалик кўрк-майди.

Дунёда ва ундан ташқарида ҳам ёлғиз эзгу ниятдан бўлак мутлақ яхши деб қараш ва ўйлаш мумкин бўлган ҳеч нима йўқ.

Инсоннинг қулайликларга мойиллиги ҳаётдаги ҳар қандай ёмонликдан ёмонроқдир.

Тез-тез ва муттасил фикр-мулоҳаза юритганим сайин, икки нарса қалбимни ҳамиша янгича ва янада кучлироқ ҳайрат ҳамда иззат-эҳтиром туйғуси билан тўлдириб бораверади: бу – тепамдаги юлдузли осмон ва вужудимдаги ахлоқий қонундир.

Фикрларни ёд олиш шартмас, балки мустақил фикрлашни ўрганмоқ лозим.

Инсон хаётда қандайдир роҳат-фароғат топиш учун эмас, балки бурч ҳиссини туйиб яшайди.

Энг юксак ахлоқий бахт-саодатга фақат айрим кишиларнинг маънавий камолотга интилишлари билангина эришиб бўлмайди, балки шу мақсад йўлида барча одамларнинг бир бутун бўлиб бирлашуви, яъни яхши фикр-мулоҳазали кишилар тизими талаб этилади ва мана шу бирлик туфайлигина бахт-саодатга эришиш мумкин бўлади...

Давлат фуқароси ҳукмдорнинг ўз рухсати билан унинг жамият хусусида чиқарган қайси фармойишлари адолатсиз бўлиб кўринаётгани ҳақидаги ўз фикрини дангал, рўй-рост айтиш ҳуқуқига эга бўлмоғи лозим.

Матбуот (сўз) эркинлиги халқ ҳуқуқлари учун ягона палладиум (мукаддас нарса) ҳисобланади.

Ҳеч олиш керакки, маданий халқларга азоб бераётган энг оғир бахтсизликлар урушларнинг, нафақат ҳозир бўлаётган ва бўлиб ўтган, балки ҳали ҳам пасаймаган ва ҳатто, янгитдан бетўхтов тайёргарлик кўрилаётган урушларнинг келтириб чиқараётган оқибатларидир. Бунга давлатнинг куч-маблағлари, барча маданий самаралари сарф бўлади, бунинг ўрнига улардан маданиятнинг ичида кенгроқ ёйилишида фойдаланиш мумкин эди; ҳамма жойда озодлик, эркинликка анча сезиларли зарба берилади ва давлатнинг якка-ёлғиз аъзолари учун кўрсатадиган оналарча ғамхўрлиги ташқи хавфсизлик манфаатлари муносабати билан қаттиқ ва қатъий талабларда акс этади.

Абадий тинчлик (бутун халқаро ҳуқуқнинг пировард мақсади), албатта, амалга ошириб бўлмайдиган ғоя ҳисобланади. Лекин абадий тинчлик ҳолатига доимий равишда яқинлашишга хизмат қиладиган (халқаро) муносабатларга киришиш учун мўлжалланган сиёсий тамойилларни бемалол амалга ошириш мумкин.

Агар мен имон-эътиқодни ахлоққа қиёс этмай, тамойил сифатида қабул қилсам... бундай эътиқод асло динга дахлдор ҳисобланмайди.

Фикрлаш қобилиятининг етишмаслиги, аслида аҳмоқлик деб юритилади ва бундай камчиликка, афсуски, ҳеч қандай даво йўқ.

Фикрлаш қобилияти фаҳм-фаросат ва идрокнинг ажралиб турувчи хусусияти ҳисобланади ва унинг ўрнини ҳеч қандай мактаб тўлдира олмайди. Негаки, мактаб, ҳатто чекланган ақл-идрокка ҳам бошқалардан ўзлаштириб олинган қонун-қоидаларни хоҳлаганча уқтириши мумкин, аммо улардан тўғри фойдалана билиш қобилияти ўқувчининг ўзига хос бўлиши лозим, агар бундай қобилият етишмаса, у ҳолда белгиланган ҳеч қандай қоида ундан нотўғри қўлланмасликка кафолат бера олмайди.

Вужудимизни катта харита деб фараз қиладиган бўлсак, унда камгина жойларнинг ёритилганлиги бизни ҳайрон қолдириши мумкин; башарти, шунда қандайдир олий куч: чироқ ёқилсин! деса, бизнинг ҳеч қандай иштирокимизсиз, кўз олдимизда ярим дунё (мисол учун, ёзувчини олсак, унинг хотирасидаги жамики бор нарса) намоён бўлган бўлар эди.

Шундай йўл тутгинки, инсониятга нисбатан ҳар доим ўз номингдан ва бошқа ҳар ким номидан ҳам, ҳеч қачон восита сари эмас, балки мақсад сари интилгандек муносабатда бўл.

Агар тузилаётганда бўлғуси урушга доир асос махфий тарзда сақланаётган бўлса, биронта ҳам тинчлик шартномаси ҳақиқий деб ҳисобланмаслиги лозим.

Тинчлик шартномаси айни пайтда, эҳтимол, уни тузаётган томонларга маълум бўлмаган ва бунинг оқибатида кейинчалик архив ҳужжатларида айёрлик ва абжирлик билан қидириб топилиши мумкин бўлган бўлгуси урушга доир барча мавжуд сабабларни ҳам йўқ қилиб ташлайди.

Биронта ҳам мустақил давлат (каттами, кичикми – бундан қатъи назар) бошқа бир давлат томонидан на мерос қилиб, на айирбошлаш, на сотиб олиш ва на ҳадя қилиш йўли билан эгаллаб олинмаслиги лозим.

Давлат – бу ўзидан бошқа ҳеч ким буйруқ бериши ва бошқариши мумкин бўлмаган кишилар жамиятидир. Шунинг учун ҳам, дарахт танасининг ўз илдизлари бўлганидек, шунга ўхшаган ҳар қандай уриниш бошқа бир давлатга чўзилган новда мисол, маънавий шахсни йўқ қилиб, дастлабки шартнома ғоясига – бусиз халқни бошқариш ҳуқуқини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди, – зид ҳаракат қилган ҳисобланади.

Доимий армиялар (miles perpetuus) вақти келиб, бутунлай йўқ бўлмоғи лозим.

Чунки улар урушга ҳамиша шай ва бошқа давлатларга ҳам муттасил хавф солади. Бундан ташқари, ҳарбий ҳаракатлар чогида одамларни ёллаб, улардан бир-бирини ўлдиришда фойдаланиб, уларни бошқа биров (давлат)нинг қўлида шунчаки машина ёки қуролга айлантиради, бу эса ҳар биримизга хос бўлган инсон ҳуқуқларига зиддир. Башарти, бу – фуқароларнинг ўзларини ва ватанини ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилиш мақсадида олиб бориладиган кўнгилли ва даврий ҳарбий тайёргарликлар бўлса, бошқа гап.

Давлат қарзлари ташқи сиёсий ишлар учун фойдаланилмаслиги лозим.

Биронта давлат бошқа давлатларнинг сиёсий тузумига ва бошқарув ишларига зўрлик билан аралашмаслиги лозим.

Чунки, унга бундай ҳуқуқни нима бериши мумкин? Албатта, агар бирор давлат ички низолар оқибатида икки қисмга бўлиниб,

уларнинг ҳар бири ўзича мустақил давлат бўлишга даъво қилса, улардан бирига бошқа бир чет давлат томонидан ёрдам кўрсатилса, бунга бировнинг сиёсий тузумига аралашиш, деб қараш мумкин эмас (негаки, акс ҳолда анархия юзага келиши ҳам мумкин эди). Аммо ички низолар ҳал этилмагунга қадар, чет давлатларнинг аралашиши ўзининг ички дарди билан олишаётган мустақил халқ ҳуқуқларининг бузилишини англатади. Бинобарин, бундай аралашиш ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Биронта давлат бошқа бир давлат билан уруш пайтида келгуси тинчлик даврида ўзаро ишончни йўққа чиқарадиган ғаразли мақсадларни кўзлаб ҳаракат қилмаслиги лозим, масалан, махфий котиллар, заҳарлаб ўлдирувчиларни юбориш, таслим бўлиш шартларининг бузилиши, душман давлатига хоинлик, хиёнатга тизгинлаш ва ҳоказо.

Булар – шармандали кураш усулларидир. Негаки, уруш пайтида ҳам душманнинг фикрлаш тарзига қандайдир даражада ишонч бўлиши лозим, акс ҳолда ҳеч қандай сулҳ тузиб бўлмас эди ва оқибатда ғаразли ҳаракатлар қиргинбарот урушга айланиб кетиши ҳам мумкин бўларди. Уруш табиий ҳолатда... ўз ҳуқуқларини куч билан қарор топдиришнинг аянчли, мажбурий йўлидир. <...> Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, иккала томонни ва улар билан бирга ҳар қандай ҳуқуқни ҳам йўқ қилиши мумкин бўлган қирғинбарот уруш фақат инсониятнинг улкан қабристонидаги абадий тинчликка олиб келган бўлар эди. Бас, шундай экан, бундай уруш, демакки, уни келтириб чиқарадиган воситаларнинг қўлланилиши ҳам қатъиян ман этилиши лозим.

Ҳар бир давлатнинг фуқаролик тузуми республика бўлмоғи лозим.

Биринчидан, жамият аъзолари (одамлар)нинг эркинлиги, иккинчидан, барча (фуқаролар)нинг қарамлиги ва учинчидан, барча (давлат фуқаролари)нинг тенглик қонунига асосланган тузум – халқнинг ҳар қандай ҳуқуқий қонунчилигига асосланиши лозим бўлган дастлабки аҳднома ғоясидан келиб чиқадиган ягона республика тузуми ҳисобланади.

Агар... фуқаролардан: урушга «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб бериш сўралса, улар, табиийки, бундай ярамас «ўйин»ни бошлашдан олдин, яхшилаб ўйлаб кўрган бўлар эдилар. Негаки, урушнинг барча қийинчиликларини ўз зиммаларига олишларига тўғри келади: жанг

қилиш, уруш харажатларини ўз ҳисобидан тўлаш, уруш етказган вайронагарчиликларни пешона тери билан қайта тиклаш-тузатиш, шунча кулфатлар ҳам етмагандек, тинчликка оғу солувчи яна бир оғир юк – бўлиши мумкин бўлган янги урушлар оқибатида юзага келадиган ва ҳеч қачон узилмайдиган қарзларни елкага илиб олиш ва ҳоказо.

Республикани демократик тузум билан чалкаштириб юбормаслик учун қуйидагиларни қайд этиш лозим:

Давлат тузумлари олий давлат ҳокимиятига эга шахс ёки халқ бошқарув усулига кўра, бошлиқ (ким бўлишидан қатъи назар) тафовути (ҳар хиллиги)га қараб бўлинади (фарқланади). Биринчи тузум аслида ҳукмронлик шакли бўлиб, унинг уч тури мавжуд (автократия, аристократия, демократия, яъни монарх, дворянлар ва халқ ҳокимияти). Иккинчиси – бошқарув тузуми бўлиб, давлат ўз ҳокимиятини қай тариқа тасарруф этишига боғлиқ; бу усул конституцияга асосланган... ва шу жиҳатдан бошқарув шакли ё республика, ё деспотия (мустабид давлат) бўлиши мумкин.

Республикачилик ижро ҳокимиятининг қонун чиқарувчи ҳокимиятдан ажратилишида давлат тамойили ҳисобланади; деспотизм – давлат ўз қонунларининг мустабид (зўравонлик билан) ижро этилиши тамойилидир... Учала давлат шаклларидан демократия асл маънода деспотизмдир, чунки у шундай ижро ҳокимиятини ўрнатадики, ҳамма бир киши учун ёки ҳар ҳолда, бир кишига қарши овоз бериши мумкин.

Халқаро ҳуқуқ озод, эркин давлатларнинг федерализмига асосланган бўлмоғи лозим.

Шунинг учун у шундай иттифоқ бўлмоги лозимки, токи уни тинчлик иттифоқи деб аташ мумкин бўлсин. Ва у тинчлик шартномасидан шуниси билан ажралиб турсинки, агар тинчлик шартномаси фақат биргина урушга чек қўйишга интилса, у барча урушларга абадий чек қўйишга интилади. Мазкур иттифоқ мақсади давлат ҳокимиятига эга бўлиш эмас, балки ҳар бир давлатнинг ўзи учун ва бир вақтнинг ўзида бошқа иттифоқдош давлатлар учун ҳам озодликни таъминлаш ва сақлашдан иборатдир, бу эса уларнинг умумий қонунлар ва уларнинг мажбуриятига бўйсуниш заруриятини келтириб чиқармайди. Аста-секин барча давлатларни қамраб олиши ва шу тариқа абадий

тинчликка олиб келиши лозим бўлган федерациянинг мазкур ишларини амалга ошириш мумкинлиги (объектив реаллиги)ни шундай асослаш мумкин.

Агар бурч ва унга асосланган умид оммавий ҳуқуқ ҳолатини ҳеч бўлмаганда чексиз давом этадиган яқинлаштириш орқали амалга оширишдан иборат бўлса, (вақтинчалик сулҳнигина таъмин этадиган) тинчлик шартномалари тантанали равишда эълон қилган абадий тинчлик шунчаки қуруқ ғоя эмас, балки ўз олдига секин-аста (чунки бир хилдаги муваффақиятлар учун зарур бўлган вақт тобора қисқариб бормоқда) ва мунтазам амалга ошиш сари яқинлашиб бораётган вазифани мақсад қилиб қўйган.

Республика инсон ҳуқуқларига тўла мос келадиган ягона тузумдир, бироқ уни барпо этиш, айниқса, кўпчиликнинг фикрига кўра, уни «фаришталар давлати» даражасига кўтариш анча қийин, чунки одамлар ўзларининг худбинона майллари билан бундай улуғ, олижаноб тузумни тузишга қодир эмас. Аммо бу ерда умумий, ақл-идрокка асосланган, ҳурматга сазовор, бироқ амалиётда кучсиз, заиф иродага табиат ўзи худди ўшандек худбинона майллар билан ёрдамга келади, чунки бу майлларни уларнинг ҳар бири ё бошқасининг емирувчи ҳаракатини тўхтатиш ё йўқ қилишига йўналтириш фақат давлатни яхши ташкил этишга боғлиқ... Идрок нуқтаи назаридан олганда, натижа шундай бўладики, мабодо бу майллар умуман бўлмаганда ва инсон агар маънавий яхши одам бўлмаган тақдирда ҳам, ҳар ҳолда яхши фуқаро бўлишга мажбур бўлган бўлар эди.

Фалсафа соҳасини қуйидаги соҳалар билан чегаралаш мумкин:

1. Мен нимани била оламан? 2. Мен нима қилмоғим керак? 3. Мен нимага ишонишим мумкин? 4. Инсон нима?

Биринчи саволга метафизика фани, иккинчисига ахлоқ, учинчисига дин ва тўртинчисига антропология жавоб беради. Юқоридаги уч савол охиргисига келиб тақалади.

Рад этилишдан чўчимаслик керак. Бошқа нарсадан – сени тушунмасликларидан эҳтиёт бўл.

Ҳар бир фан фақат риёзиёт билан иноқлашгандагина мукаммалликка эришади.

Жилла қурса, илоҳиёт факультетининг: «Фалсафа факультети – илоҳиёт факультетининг оқсочи», – деган мағрурона даъвосига

қўшилса бўлади. (Бу ўринда: «Оқсоч бекасининг олдида машъала тутиб йўл бошлайдими ёхуд унинг ортидан этакларини кўтариб юрадими?» – деган савол очиқ қолади). Ишқилиб фалсафа факультетини ёпиб, огзини юмиб қўйишмаса бўлгани.

Ташқи хотиржамлик фақат зоҳиран мавжуддир. Инсон табиатидаги пинҳоний шубҳалар уруғини таг-томири билан бартараф этмоқ жоиз. Бироқ бунинг учун биз, аввало, бу куртакка эркинлик ва, ҳатто озуқа беришимиз керак. Шундагина у ниш уриб, кўзга кўринади ва уни илдизи билан йўқотиш мумкин бўлади.

Эътиқодга жой бериш учун билимларимни сиқиштиришимга тўғри келади.

Маърифат – ўз ақлингдан фойдалана олиш журъатидир.

Инсон – дунёдаги энг буюк хилқат, чунки у ўзи учун – ўзи сўнгги мақсад.

Инсонга нисбатан восита эмас, балки мақсад сифатида муносабатда бўл.

Ихтиро ва кашф этиш истеъдоди, бу – заковатнинг олий даражаси. Даҳолар шундайдирлар.

Хоҳлаган нарсангиз ҳақида истаганча баҳслашишингиз мумкин, бироқ бўйсунмасдан иложингиз йўқ.

Sapere aude! Ўз ақлингдан фойдаланишга журъат эт!

Агар ўз табиатингни идора қилолмасанг, у сенга ҳукм ўтказади.

Инсон ҳуқуқи муқаддас деб ҳисобланмоги лозим.

«Мен тафаккурим ўтмиши учун эмас, балки унинг келажаги учун қўлимга қалам оламан».

Поль Валери

ИММАНУИЛ КАНТ ФАЛСАФИЙ-ҲУҚУҚИЙ МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ

(хотима ўрнида)

1. Иммануил Кант биз билан!

Sapare aude! Ўз ақлингдан фойдаланишга журъат эт!

И. Кантнинг эркинлик ва ҳуқуқ, сиёсат ва давлат тўғрисидаги фалсафий ғоялари охири кўринмайдиган турли хил талқинлар марказида бўлган мумтоз назариялар сирасига киради. Ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги Кант фалсафий таълимотининг тарихни ҳам ўз ичига олган ҳамда замонавийлик билан боғлиқ ҳолдаги муҳокамаси шуни кўрсатадики, И. Кант юридик дунёқарашининг муайян тарихий жиҳатлари вақт ўтиши билан сезиларли даражада кейинга сурилган бўлса, унинг сиёсий-ҳуқуқий ғоя ва концепциялари замонавий назарий-ҳуқуқий баҳс-мунозаралар ва мулоҳазаларнинг асосий объекти сифатида янада яққолроқ кўзга ташланади.

Агар **юридик кантшунослик** учун унинг аниқ-маълум тарихий ва фалсафий-ҳуқуқий қарашлари ажралмас бирликни ташкил этса, кейинги шарҳловчи ва тадқикотчилар учун бу бирлик бўлиниб кетади. Кант ҳуқуқ концепцияларига билдирилган ва билдириладиган фикр-мулоҳазаларни олдиндан айтиб бўлмасди, уларни, албатта, Кант ҳам билолмас эди. **Юридик кантшунослик** замонавий давлат ҳуқуқий вазиятини тушунтириб ва асослаб бериш учун унинг ғоя ва қоидаларидан фойдаланишда муқаррар равишда И. Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий меросига (ҳам тарихнинг реал воқеалари билан, ҳам юридик фан тараққиётининг ўзига хос бўлган ички қонуниятлари билан) фақат қўшимча ва бавосита тааллуқли бўлган янгича маъно ва оҳанг касб этади.

Шуни таъкидлаш керакки, Кант ҳуқуқ ва давлат фалсафасининг ўз доирасида, масалан, XXI аср бошидаги сиёсий-мафкуравий, маънавий-ҳуқуқий ва халқаро воқеликни нафақат тушунишмаган,

балки у тушунарсиз ҳам бўлган. Шу сабабли ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги Кант фалсафий таълимотини бугунги кунда у ёки бу тарздаги талқин ва тушунтиришлар натижасида И. Кант сири эмас, балки унинг ўзи учун сирли бўлган нарсалар ошкор бўлмоқда.

Ҳақиқатан ҳам, И. Кант қаламига мансуб мумтоз асарларнинг ҳар қандай янги мутолааси унинг фалсафий-ҳуқуқий меросига нисбатан янгича қарашларни келтириб чиқаради ва юридик кантшуносликни янги билимлар билан тўлдиради. Шу маънода яна шуни айтиш мумкинки, **И. Кант сиёсий-ҳуқуқий таълимотини билиш жараёни, бу улуғ файласуф ғояларининг механик давоми ёки шунчаки изоҳи эмас, балки юридик кантшуносликни янги билимлар билан кучайтириш, ўстириш, уни XXI аср бошидаги сиёсий-ҳуқуқий ва дунёвий воқеалар билан боғлиқ ҳолда концептуал янгилаш, ўзгартиш ҳамда ривожлантириш демакдир.**

Классик сиёсий-ҳуқуқий таълимотларнинг, шу жумладан, И. Кант ҳуқуқ фалсафасининг ҳам ҳаёт тарзи худди шундай, уларнинг тақдирига – умуминсоний юридик фани ҳамда ҳуқуқий тамаддуннинг таркибий қисми бўлиш ва шунинг учун ҳам янгидан-янги баҳо беришлар, талқин, тушунтиришлар ва шарҳларга «дучор бўлиш» қисмати битилган. Жаҳон фалсафий ва сиёсий-ҳуқуқий тафаккур солномасидан жой олиш, яъни башариятнинг буюк мутафаккирлари жамоасидан муносиб ўрин эгаллаш жуда мушкул иш, чунки бунинг учун ҳеч бўлмаганда ақлий меҳнат даҳолари сафида «ўз ўрнингни» яратишинг керак бўлади. Лекин тафаккур тарихидан чиқиб кетишнинг сира иложи йўқ.

И. Кантнинг умумжаҳон фалсафий-ҳуқуқий тафаккур тарихида ўз муносиб ва салмоқли ўрни бор. Шу маънода унинг фалсафий-ҳуқуқий гоялари ва концепциялари вақт билан чекланмаган, абадий ва Афлотун ҳам орзу қилган ғояларнинг «абадий» оламига дахлдордир. И. Кант фалсафий ва сиёсий-ҳуқуқий меросининг бундай эътироф этилиши нафақат интеллектуал дунёнинг улуг фидойисига қаттиқ, огир ақлий меҳнати учун кўрсатилган муносиб ҳурмат, балки маънавий маданиятнинг объектив талаби ҳамдир. Ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги И. Кант фалсафий таълимотининг ғоявий-назарий ва билишга оид методологик салоҳияти, шак-шубҳасиз, ҳақиқатан ҳам атроф оламнинг билиш ва билим орттириш учун хизмат қиладиган уфқларини янада кенгайтириб, янгилади ва чуқурлаштирди. **И. Кантнинг ҳуқуқ фалсафаси ва унда баён қилинган янгича**

фикр-мулоҳазалар, илмий фаразлар, хулосалар ва концептуал ғоялар умумбашарий фалсафа ва ҳуқуқ илмининг таркибий ва ажралмас қисмига айланди.

Ҳозирги пайтда И. Кант фалсафий-ҳуқуқий меросига мурожаат этиш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан сиёсий-ҳуқуқий маданиятдан хабардор бўлиш ва унинг ҳозирги кун учун муҳим бўлган тарафларига аҳамият беришда объектив зарурий восита бўлиб қолмоқда. Шу маънода биз И. Кантнинг инқилобий рухий-маънавий замонига, Маърифатпарварлик даврига қанчалик шартли равишда кўчадиган бўлсак, у ҳам шунчалик шартли суратда бизнинг замондошимизга айланади. Шу муносабат билан немис классик фалсафасининг бошқа бир вакили **Г.В. Хегелнинг ҳар бир киши – «ўз даврининг фарзанди» ва «фалсафа ҳам фикрда идрок этилган давр»[1] эканлиги тўғрисидаги сўзларини келтириб ўтиш ўринлидир.** Гарчи фалсафий англаш, Хегел фикрига кўра, ҳозирги замон билан чекланса-да, барибир фалсафий ғояларнинг умри узоқ бўлади. Бинобарин, И. Кантнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги фалсафий таълимоти – баҳо беришлар, талқин, тушунтиришлар ва шарҳлар, шунингдек, ҳозирги замон билан боғлиқ бошқа хилма-хил алоқалар аро яшашда давом этади.

2. Иммануил Кант билан олға!

И. Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий ғоялари ва концепциялари ҳозирги кунда, XXI аср бошида ҳам умумий ва доимий аҳамиятга эгадир.

Биринчидан, И. Кант – немис классик фалсафасининг отаси ҳамда ҳуқуқ ва давлат, шунингдек, халқаро ҳуқуқ замонавий назариясидаги энг йирик йўналишлардан бирининг асосчисидир.

И. Кант «танқидий» фалсафани яратди ва ўзининг ахлоқ назариясини ишлаб чиқди. Кант назариясининг дастлабки шарти инсоннинг ирода эркинлиги тушунчаси бўлди. Кишилар озодлиги унинг бутун фалсафасининг «асаб» (асос)ини ташкил этади[2]. У ақл-идрокли шахс ўз-ўзидан ахлоқий қоида – муқаррар лозим бўлган хулқ талаби сифатидаги қатъий императивни белгилайди, деб ҳисоблаган.

---

[1] *Гегель Г.В.* Философия права. – М., 1990. С. 55.

[2] Funke G. Von der Aktualitdt Kants. Bonn, 1979. S. 17.

Иккинчидан, И. Кантнинг ҳуқуқий қарашлари Маърифатпарварлик даври (айниқса, **Ж. Ж. Руссо ва Ш.Л. Монтескье** назариялари) ва Буюк француз инқилоби дастлабки йилларининг конституциявий ҳужжатлари таъсири остида шаклланган.

И. Кант барча кишиларнинг туғма тенг ва табиий завқ-шавқ ҳамда ирода эркинлигига асосланган ўз даврининг табиий ҳуқуқ назариясининг атоқли намояндаси эди.

Ҳуқуққа рационалистик ёндашув илк бор И. Кант асарларида энг юксак даражада ривожлантирилди ва ниҳоясига етказилди ҳамда кейинги эволюцияси Г. Хегел асарларида акс эттирилди.

Учинчидан, И. Кант ҳуқуқни тушуниш муаммоси ва унинг таърифи қанчалик муҳим эканини чуқур англаган. Шунинг учун И. Кантнинг улкан фалсафий меросида ҳуқуқ муҳим ва муносиб ўрин эгаллайди. Бунда фалсафий қарашларнинг умумий тизимига қўшилиб кетган И. Кантнинг ҳуқуқ ва давлат тўғрисидаги таълимоти пировардида кишилар ҳаётининг тартибга солинган, оқилона ҳуқуқий ташкил этилишига мўлжалланган.

И. Кантнинг ҳуқуқ тўғрисидаги фалсафий таълимоти кишиларнинг ирода эркинлиги, ҳуқуқий тенглиги ва озодлиги ғояларига, инсонни восита эмас, балки мақсад деб билишни буюрадиган ахлоқий қонун (қатъий императив)га асосланган.

Инсон ва эркинлик, этика ва ҳуқуқ – И. Кантнинг бутун фалсафий-ҳуқуқий таълимотининг аввали-ю охири мана шу.

Тўртинчидан, ҳуқуққа ва инсонга бўлган қадрият жиҳатидан ёндашув И. Кант фалсафаси билан боғлиқ. **Ҳеч ким Кантчалик аниқ-равшан мантиқий занжир туза олмаган:** инсон туб моҳиятини ташкил этадиган маънавий эркинлик уни амалга оширишда барча учун тенг бўлган ва умумий озодликни таъминловчи ҳуқуқ томонидан яратиладиган ташқи саъй-ҳаракатларни талаб этади; ҳуқуқ заруриятидан кишилар эркинлиги ва тенглигини сақлаш ҳамда муҳофаза этишдан бўлак мақсадга эга бўлмаган давлат мавжудлиги келиб чиқади. Мазкур мантиқий назариялардан шундай хулоса келиб чиқадики, бас, одамларни бошқариш керак экан, бу ишни ҳамиша мажбурият ва зўравонликка мойил бўлган давлат эмас, балки ҳамма учун баравар бўлган ва давлатнинг ўзи ҳам бўйсуниши лозим бўлган ҳуқуқ қилгани афзал. Шунинг учун И. Кантни ғоят ҳақли равишда «эркинлик файласуфи» деб аташади, унинг асарларига

ҳуқуққа бўлган аксиологик (қадрият жиҳатидан) ёндашув хосдир. И. Кантнинг фалсафий таълимотига мувофиқ, ҳар бир киши ахлоқий қонун ва эркин ирода эгаси сифатида коинот янглиғ чексиз ва бепоёндир.

Бешинчидан, И. Кант томонидан ҳуқуқий давлат ғояси теран асослаб берилган. XVIII асрдаги немис князликлари учун патерналистик давлат типик бўлган. **Гарчи И. Кант «Rechtsstaat» атамасидан фойдаланмаган бўлса-да, ҳуқуқий давлат идеалларини тараннум этган.**

Олтинчидан, И. Кант инсоният келажагини ҳуқуқий республика давлатлари жаҳон конфедерациясини тузиш билан боғлиқ ҳолда тасаввур қилган. Шу нуқтаи назардан Кант ҳуқуқ ва давлат фалсафаси XIX аср сиёсий-ҳуқуқий тараққиётининг асосий тенденцияси – монархия институтини сақлаган ҳолда бошқарувнинг парламент шаклларига ўтишни олдиндан кўра билган. Бироқ И. Кантнинг ўзи ҳуқуқий давлат тузишга энг яқин келажак ҳодисаси деб қараш фикридан йироқ бўлган. **«Одамлар ўртасидаги мутлақ ҳуқуқий тузум, бу – ҳар кимнинг ўз ишидир»**, деган эди у.

Еттинчидан, ўзининг халқаро ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотида И. Кант абадий тинчлик ўрнатиш лойиҳасини илгари сурган. У босқинчилик урушларидан холи бўлган тинчлик ҳақида, халқлар тенглиги ва давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик принципларига асосланган халқаро-ҳуқуқий тартибот ўрнатиш ҳақида орзу қилган. И. Кантнинг одамларни «умумжаҳон фуқаролик ҳуқуқлари»ни тан олишга даъват этган чақириқлари ўз давридан анча илгарилаб кетган эди.

Абадий тинчлик ғояси – Кант фалсафасининг тугалловчи бўғинидир. Абадий тинчлик – бутун дунё тинчлигининг пировард мақсади ҳисобланади.

Абадий тинчлик нақадар хаёлий бўлиб туюлмасин, унга интилиш – ҳамма замонларда барча давлатлар ташқи сиёсатининг императиви бўлган. Бу эса абадий тинчликка, ҳуқуқий давлатларнинг жаҳон фуқаролик ҳамжамиятига бўлган ишонч императивидир. И. Кант шундай деб ёзган эди: **«Одамзод учун энг долзарб муаммо, буни ҳал этишга уни табиат мажбур қилади, – умумий ҳуқуқий фуқаролик жамиятига эришишдир[1].**

---

[1] *Кант И.* Сочинения. Т. 1. Трактаты и речи. – М., 1994. С. 95.

Саккизинчидан, XIX асрнинг 60-йилларида Европада янги кантчилик (неокантчилик) вужудга келди ва тарқалди. Янги кантчиликка хос ҳуқуқ ва давлатга оид қарашларнинг таниқли вакиллари Г. Радбрух, Р. Штаммлер (Германия), П.И. Новгородцев, М.М. Сперанский ва Б.А. Кистяковский (Россия), Дель Виккио (Италия) эдилар.

Умуман, XIX асрнинг иккинчи ярмида, айниқса, асрнинг охирги уч ўн йиллигида Германия маънавий ҳаётида немис фалсафаси классиклари ғоялари орасида янги кантчиликнинг турли хил йўналишлари шаклидаги Кант ҳуқуқ фалсафасига доир қарашлар устунлик қилади. **«Кантга қайтинг!» шиори XIX аср учун хос бўлган.**

Тўққизинчидан, замонавий либерал фалсафий-ҳуқуқий назария маълум даражада Кантча характерга эга. Ҳам глобалчиларнинг фалсафий-ҳуқуқий назарияларининг база асослари, ҳам **О. Хёффе** ва **В. Керстинг** фалсафаси мазмуни ва моҳиятига кўра И. Кант ҳуқуқ фалсафасини кўзда тутади.

Замонавий либерализм учун асосий қонуний концепция ҳисобланган ижтимоий шартнома назариясининг Кантча талқинини пухта билиш ғоят муҳимдир. Либераллар ижтимоий шартноманинг глобал даражада давом эттирилишини қабул қилган. Адолатли дунё сиёсий тузуми ҳуқуқий характерининг тан олиниши либерализмдан марказий ўрин олган умумий Кантча унсур ҳисобланади. Шу асосда **Ж. Роулс** амалда «Абадий тинчлик»нинг охирги мақолаларидаги постулат (исботсиз асос қилиб олинадиган қоида)ларга ўхшаш бўлган халқаро адолат назариясига келади. Ж. Роулс ва глобалчилар И. Кантнинг халқаро алоқалар норматив-ҳуқуқий фалсафасининг шакли ҳуқуқ, мақсади – тинчлик ҳисобланган халқаро хавфсизлик тартиботини асослаш ва ифодалашга қаратилган бўлиши лозимлиги тўғрисидаги асосий ғояси билан ҳамфикрдирлар. Кантча либерализмнинг замонавий халқаро муносабатлар фалсафасидаги муҳим аҳамиятини комил ишонч билан қайд этиш мумкин.

Ўнинчидан, Кантча либерализм И. Кантнинг кўпгина хулосаларига қўшилмайди. Жумладан, **О. Хёффе** ва **В. Керстинг** ижтимоий шартноманинг асосий ғоялари, ҳуқуқ ролининг биринчи даражали аҳамияти ҳамда инсон ва умумжаҳон фуқаролик табиий ҳуқуқлари ғояларига қўшилган ҳолда И. Кантнинг суверенитетдан воз кечишни қатъиян қабул қилмаслигига эътироз билдирадилар

ва ҳуқуқ томонидан кафолатланмаган ахлоқий лозимлилик, мукаррарликка асосланган конфедерациянинг етарли эмаслиги тўғрисидаги хулосага келадилар. Субсидия (пул (маблағ) билан ёрдам бериш)га асосланган тамойил ҳокимият ваколатларининг бир қисмини ўта миллийлик даражасига топшириш ва Н. Керстингнинг «ўта миллий демократик легитим (подшопараст) ташкил институтлар» ҳамда О. Хёффенинг «субсидиар ва федерал дунё республикаси» назарияларининг асослаб берилиши учун йўл очади.

Умуман, ҳам глобалчилар, ҳам ўта миллий давлатчилик ғоятларининг изчил тарафдорлари Кантча универсализм ва деонтологизмга қўшилиб, ҳуқуқ фалсафасининг кўпгина энг муҳим унсурларини ўрганиб олдилар. Либерал файласуфлар И. Кант ҳуқуқ амалий фалсафасининг фундаментал (асосий) тушунчалари ва интуицияларини ўрганиб олгач, унинг назарий фалсафий-ҳуқуқий меросини қайта ишлайдилар ва Кант билан унинг ҳуқуқ фалсафаси чегарасидан четга чиқадилар[1].

Ўн биринчидан, фалсафий-ҳуқуқий концепцияларнинг икки нуфузли – коммунитарист ва утилитарист гуруҳлари И. Кант ҳуқуқ фалсафасининг асосий рақиблари ҳисобланади.

Коммунитаризм учун И. Кант, энг аввало, метаэтик рақиб саналади, лекин унинг деонтологик этикаси танқидга учрайди. Коммунитаристлар ўз қарашларини И.Кантнинг замонавий Кантча либерализм танқиди шаклида ривожлантирадилар. Коммунитаристик нуқтаи назар характери кўп жиҳатдан унинг И. Кант гоя ва қарашларининг танқидий таҳлили доирасидаги тараққиёти билан белгиланади. И. Кант ва унинг изидан бораётган замонавий либерализм ахлоқ-одоблиликнинг универсал характери тўғрисидаги фикрларида қаттиқ туриб олсалар, коммунитаристлар ўз ҳамжамиятининг ахлоқий-этик эътиқодлари чегарасидан четга чиқиш мумкин эмаслигини қатъий туриб таъкидлайдилар. И. Кант ва либераллар ижтимоий шартнома назариясидан кишилик жамиятининг меъёрий ахлоқ-одоблилигини рационал асослаш қуроли сифатида фойдалансалар, коммунитаризм мавжуд маълумотлар, яъни тегишли жамиятнинг ахлоқий негизини

---

[1] **Қаранг:** *Винокуров Е.Ю.* Политическая философия Канта в современных зарубежных философских дискуссиях о глобальном политическом устройстве. Автореф. дис. канд. филос. наук. – М., 2001. С. 16–18.

ташкил этадиган «баҳам кўриладиган қадриятлар» ва «баҳам кўриладиган тушуниш»ни герменевтик англаш заруриятини исботлайди.

Утилиаризм И. Кантнинг ахлоқий-эпистемологик соҳадаги қатъий рақиби саналса-да, лекин унинг универсал-метаэтик асосига қўшилади. Утилитаризм аксиологизми – ҳаракатлар оқибатларидан келиб чиқиб, уларнинг тўғрилиги ва ахлоқ-одоблилигига берилган таъриф – Кант деонтологизмига қарама-қаршидир.

Замонавий утилитаризм ва коммунитаризм учун ўз қарашларини И. Кант ҳуқуқ фалсафаси ва замонавий Кантча либерализмнинг танқидий таҳлили доирасида ривожлантириш умумийлик касб этади.

Ўн иккинчидан, либерал ва коммунитарист ҳуқуқ фалсафасининг замонавий баҳс-мунозараларини И. Кантнинг телеологик методи нуқтаи назаридан қараб чиқиш мумкин. Либерал фалсафий-ҳуқуқий йўл тезисга, коммунитаризм эса антитезисга эга бўлиб, иккови ҳам телеологик метод доирасида ўзаро синтезга олиб боради. Бу дегани, ҳам либерализм, ҳам коммунитаризм Кант ҳуқуқ фалсафасида ўзаро синтезлашадиган айрим ҳоллардан иборатдир.

Замонавий сиёсий-ҳуқуқий назариянинг иккала етакчи концепциялари узвий тарзда Кант ҳуқуқ фалсафасидан келиб чиққан. Телеологик метод тамойилларига асосланган бирлик ва умумийликнинг ўзаро таърифини тушуниш, англаш фалсафий назарияларнинг муносиб тарзда кенгайиши ва бирлашуви томон йўл кўрсатади. Телеологик метод асосий либерал-коммунитаристик зиддиятларга янгича назар билан қараш, уларни ўзгартиш ва ўзаро муросага келтиришга имкон беради ҳамда ҳуқуқ фалсафаси учун янги истиқболлар очади.

«Маърифат – бу ўз ақлидан фойдаланиш йўлидаги жасоратдир».

Иммануил Кант

1.2. Иммануил Кант – буюк педагог ва маърифатпарвар

Немис классик фалсафасининг асосчиси Иммануил Кант 1724 й. 22 апрелда Кёнигсберг (ҳозирги Калининград) шаҳрида туғилган, – 1804 й. 12 февралда ўша ерда вафот этган. У Кёнигсберг университетини тамомлаганидан сўнг, 9 йил (1746–1755) шахсий муаллим бўлиб ишлаган, кейин 40 йил мобайнида (1755–1797, 1770 йилдан профессор сифатида) университетда дарс берган. И. Кант Берлин ва Сиена (Италия) Фанлар академиясининг аъзоси, шунингдек, (1794 йилдан) Петербург Фанлар академиясининг фахрий аъзоси бўлган.

И. Кантнинг бой фалсафий ижоди **«танқидгача бўлган»** (1770 йилгача) ва **«танқидий»** даврларга бўлинади. **Биринчи давр** табиатшунослик фалсафаси масалаларига бўлган қизиқиш билан характерланади, бу масалаларга у деизм таълимотига хос қарашлар билан ёндашган. У ўзининг **«Умумий табиат тарихи ва осмон назарияси»** (1755) номли асарида Қуёш тизимининг табиий келиб чиқиши тўғрисидаги космогоник гипотезани илгари суриб, материя ва ҳаракатнинг чамбарчас боғлиқлик ғоясига яқиндан ёндашган.

И. Кантнинг **иккинчи «танқидий» даврда** яратган асосий асарлари **«Соф идрок танқиди»** (1781; 1782), **«Амалий идрок танқиди»** (1788), **«Ақл-идрок танқиди»** (1790), **«Дин-имон соф ақл-идрок сарҳадлари ичра»** (1793) асарларидир. Умумий ва зарурий ҳақиқатлар табиатини тушунтириб беришга доир илгариги методологиянинг яроқсизлигини қайд этар экан, И. Кант **билим тажриба маетрияси билан шахс тафаккурининг априор шакллари ҳосиласидан иборат**, деган хулосага келган[1].

И. Кантнинг ахлоқ (этика) таълимоти ҳам ниҳоятда ўзига хосдир. У инсон иродасининг ўз-ўзини идора қилиш ҳуқуқи ва ахлоқий онг субъектига асосланган мутлақ меъёрларнинг мавжуд эканини тасдиқлайди. И. Кантнинг **ахлоқ тўғрисидаги**

---

[1] О жизни и творчестве И. Канта, подробнее см.: Саидов А.Х. Философско-правовое наследие Иммануила Канта и современная юриспруденция. 3-е изд. Ташкент, 2012. И. Кантнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида, Қаранг: Саидов А.Х. Иммануил Кантнинг фалсафий-ҳуқуқий мероси ва замонавий юриспруденция. – Т., 2012.

асосий қонуни («қатъий императив»)га биноан, инсон умумий қонунчилик асоси бўла оладиган тамойилларга амал қилиши ва ҳеч қачон бошқа бир инсонга ўз мақсадларига эришиш воситаси сифатида муносабатда бўлмаслиги лозим. Зотан, **И. Кант умумий ҳуқуқий тенглик талабини ахлоқий онг ўрнига кўчириб, шахс ҳақидаги масалани олий қадрият сифатида ўртага ташлаган.**

Шуни қайд этиш жоизки, **И. Кантнинг амалий педагогика бўйича университетда ўқиган маърузалар курси** (уни 1776 ва 1787 йиллар оралиғида камида тўрт марта ўқиган) **тўлиқ ва мустаҳкам ҳақиқий ҳамда амалий асосга эга бўлган.** Тингловчиларнинг ёзув-қайдлари асосида қайта тикланган мазкур маърузалар унинг шогирди **Ф.Т. Ринк томонидан** И. Кантнинг ҳаётлик давридаёқ, 1803 йилда «**I. Kant über Pädagogik. Königsberg» – «И. Кант педагогика тўғрисида»** номи остида нашр этилган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш лозимки, **биринчидан**, И. Кант нашр қилиш учун тайёрланган матнни шахсан ўзи маъқуллаган; **иккинчидан**, унинг педагогикага оид асосий ғоялари қатор асарларида ҳам ўз ифодасини топган бўлиб, унинг фалсафий қарашларига тўлиқ мос келади.

И. Кант ўз маърузаларида **И. Б. Базедов ва И. Г. Кампе** қаламига мансуб **«Педагогик суҳбатлар»** («Pädagogische Unterhaltungen») номли даврий нашрдан, шунингдек, **Ф.С. Блокнинг «Насроний мураббийлар ва бўлажак ёш ўқитувчилар учун тарбия санъати дарслиги»** («Lehrbuch der Erziehungskunst zum Gebrauch für christliche Erzieher und künftige Jugendlehrer». Königsberg, 1780) китобидан фойдаланган. Бироқ И. Кант компендиумлар[1] матнини асос қилиб олмаган, балки уларга муҳим ўзгартишлар киритиб, тингловчиларга тарбиянинг вазифа ҳамда методлари тўғрисида ўз қарашларини баён қилган.

И. Кант **таълим деганда** билим ва кўникмаларни шакллантиришни назарда тутган ва уни жисмоний кучлар ҳамда ақлий қобилиятлар ривожи ва тартиб-интизом шакллашишини ўз ичига оладиган табиий тарбияга тааллуқли деб ҳисоблаган. **Маориф** эса одоб-ахлоқни шакллантиришга оид бўлиб, мактаб таълими ёки ўқитиш (маҳорат ҳосил қилиш) ва прагматик тарбия(ақл-фаросатлиликка эришиш)дан фарқли ўлароқ, амалий тарбияга тааллуқлидир.

И. Кант таълим, тарбия ва мактаб масалаларига доир мулоҳазаларини, шунингдек, **«1765–1766 қишки яримйилликка**

---

[1] Компендиум – бирор илмий тадқиқотнинг кисқача баёни.

мўлжалланган маърузалар жадвали ҳақида билдириш»да ҳамда **«Маърифат надир? деган саволга жавоб»** номли мақоласида баён қилган. **«Антропология прагматик йўсинда»** (1798) номли асарида И. Кант ўз-ўзини тарбиялаш ва ижтимоий педагогика муаммоларини таҳлил қилган. У ўзининг қатор тадқиқотларида одоб-ахлоқ тарбияси масалаларини кўтариб чиққан.

И. Кант инсонни тарбиялаш мумкин, деган ғояни асос қилиб олган. Маърифат (Aufklärung) инсонни табиий ҳолатдан чиқариб, уни хушахлоқ мавжудотга айлантиради, ўз ақлидан фойдаланишга ўргатиб, озодликка эриштиради. **Таълим ва тарбия (Bildung und Erziehung)** – мана шу мақсадларни амалга оширишнинг асосий воситаларидир. Улар инсонни билим билан қуроллантириб, ҳаётга ва амалий фаолиятга тайёрлашлари лозим.

И. Кант фикрича, таълимнинг асосий вазифалари – ижтимоий тартиб-интизом тарбияси, кўникмалар ҳосил қилиш, маданиятга эриштириш, маънавий-ахлоқий тарбиядир. И. Кант шахснинг маънавий юксалишига алоҳида аҳамият берар экан, **табиий тарбиянинг ҳам муҳим эканлигини уқдириб ўтади.** У академик ва меҳнат таълимини бирга қўшиб олиб бориш зарурлиги тўғрисида фикр билдирган.

И. Кант мавжуд мактаб тизими ва амалиётини танқид қилиб, ўқитувчилар тайёрлаш ишини тубдан яхшилаш ҳамда ўқитиш ва тарбия методларини қайта кўриб чиқиш, таълим тизимини узил-кесил ўзгартириш хусусида ўз фикрларини баён қилган. Бундай қайта қуриш олдидан кенг миқёсда тажрибавий иш олиб борилмоғи лозим. Бунда И. Кант И.Б. Базедов филантропиясини идеаллаштирмасдан, унга энг аввало, тажриба-ўқув муассасаси сифатида қараган.

И. Кант ғоялари XIX асрнинг биринчи ярмида таълим тизими ислоҳотларининг манбаларидан бирига айланиб, немис ва Европа педагогик назарияларига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган.

И. Кантнинг педагогик қарашлари тўғрисида қисқача тўхталиб ўтамиз.

И. Кант таржимаи ҳоли билан танишиб чиққан киши унинг Кёнигсбергдан ташқарига деярли чиқмасдан ўша ернинг ўзида муқим кечган ҳайратланарли ҳаётига, теран эрудиция ва назарий жиҳатдан заковатига қойил қолмай иложи йўқ. Бу ҳолат унга мансуб фалсафанинг тарихий амалиёт билан боғлиқлик масалаларига ўзгача назар билан қарашни тақозо этади.

И. Кант илм-фан тараққиётини ҳамиша диққат билан кузатиб борган ва ижтимоий ҳаётда юз берган ҳар бир янги ҳодисага сезгирлик билан муносабат билдирган. Масалан, у **И. Б. Базедов** филантропиясининг – (хусусан, **Ж.Ж. Руссо** томонидан) ўртага ташланган янги илмий ғояларни амалга оширишга даъват этилган **Дессау** шаҳридаги ўзига хос мактаб-интернатнинг улкан ижтимоий аҳамиятини биринчи бўлиб кўрсатиб ўтган.

Германия таълим ва педагогик тафаккур тарихидаги ажойиб воқеа ҳисобланган **филантропизм И.Г. Кампе, Х.Г. Зальцманн, Э.Х. Трапп** (И.Б. Базедов ҳақида гапирмаса ҳам бўлади) сингари халқ маорифи арбобларининг таълим ва тарбиянинг илғор тамойилларига асосланган, бола шахсига иззат билан муносабатда бўлиш ва баркамол инсон тарбиясига қаратилган таълим муассасаларининг янги тизимини яратиш йўлидаги интилишлари билан характерланади. Юқорида зикр этилган филантропия тажрибаси тўла муваффақият қозонолмаган бўлса-да, И. Кант ундан муҳим фалсафий-педагогик хулосалар чиқарган. Мазкур далил И. Кант ижодий таржимаи ҳолининг тадқиқотчилар томонидан эътибор берилмай келинаётган жиҳатининг ёритилишга хизмат қилади.

Ўзининг университетдаги 40 йилдан (1755–1797) кўпроқ педагогик фаолияти давомида **И. Кант нафақат фалсафий фанлар (метафизика, этика, мантиқ), балки, шунингдек, математика, физика, география, антропология ва педагогика фанлари бўйича ҳам маърузалар ўқиган**[1].

Дарвоқе, И. Кант педагогика соҳасида ўзини нафақат яхши назариётчи, балки бевосита амалиётчи деб ҳам ҳисоблаган. Кунлардан бир кун у ўзи ҳақида қуйидагича фикр билдирган: **«Мен ўзимнинг педагогик қоидаларимни ҳеч қачон амалда қўллай олмаганман».** Ушбу фикрни бутунлай буюк педагог И. Кантнинг камтарлигига йўйиш лозим. Мазкур фикрга лоақал на ота-оналар, на ўқувчи-шогирдлар, ҳеч ким қўшилмаган, фақат ёлғиз И. Кантнинг ўзигина ўз педагогик фаолияти ҳақида шундай деган: **«Мендан кўра ёмонроқ гувернёрни тасаввур қилиш қийин»**[2].

---

[1] За годы работы в университете И. Кант прочитал 268 лекционных курсов; в том числе логику 54 раза, метафизику – 49, физическую географию – 46, этику – 28, антропологию – 24, теоретическую физику – 20, математику – 16, право – 12, энциклопедию философских наук – 11, педагогику – 4, механику – 2, минералогию – 1, теологию – 1. См.: Гулыга А. Кант. – М.: «Молодая гвардия», 1997. С. 247.

[2] См.: Кант его жизнь и философская деятельность. Биографический очерк М.М. Филиппова // Сенека, Декарт, Спиноза, Кант, Гегель: Биографические пове-

И. Кантни якиндан билган-таниган кишиларнинг фикрларига қараганда, у ажойиб нотиқ бўлган. Немисча таомилга кўра, **И. Кант ўз чиқишларини оммавий** (publice et gratis, яъни бепул ўқилган), **хусусий ва ўта хусусий маърузаларга бўлган, ажратган.** Унинг маърузалари ниҳоятда хилма-хил мавзуларга бағишланган бўлиб, фортификациядан тортиб, то метафизикага қадар қамраб олган. И. Кант маърузалари мазмунан фавқулодда ранг-баранглик касб этган. Умуман олганда, улар унинг фалсафа, этика, ҳуқуқ, педагогика ва бошқа соҳалар бўйича яратган асосий асарларида акс этган қарашларининг оммабоп баёни ҳамда шарҳлари бўлган.

И. Кантнинг баъзи бир профессорларга ўхшаб, матнни ёдлаб олиб ёки муфассал конспект (маърузанинг қисқача мазмуни) билан маъруза ўқиш одати бўлмаган. У талабаларга ўзи ҳавола этган дарсликларининг ҳошияларига битилган ёзув ва қайдлар – улар унга батафсил конспект ўрнини босган ёки бўлмасам қоғозчаларга қоралама қилинган мухтасар конспект бўйича ҳам маъруза ўқийверган.

И. Кантнинг хусусий чиқишлари орасида унинг мантиқ бўйича маърузалари нисбатан оммабоп саналган. У тингловчиларга ҳамиша уларни мантиққа ўргатиш фикр-мақсадидан йироқ эканини таъкидлаган. **«Мен сизларни услубий фикрлашга ўргатишга ҳаракат қиламан»**, деган у доим. Талабаларга айниқса, таърифлар ҳақида гап кетганда, И. Кант қўллайдиган усул маъқул тушган. У маърузани шундай олиб борганки, гўё тингловчиларга ва унинг ўзига ҳам бир хилда номаълум бўлган ҳақиқатни излаётгандек таассурот қолдирган.

И. Кант аввалига ўзини бирон-бир таъриф беришга уринаётгандек қилиб кўрсатар, натижада даставвал жўнгина ифода ҳосил бўлар, кейин эса уни изчил тузатишга киришиб кетар ва бу ҳолат ниҳоят, узил-кесил ва қатъий илмий таъриф яратилмагунга қадар давом этаган. Ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, **И. Кант шу тариқа талабаларни ўзининг фалсафий-педагогик «устахонаси»га олиб киришга тиришган ва уларга чин ҳақиқатни қай тарзда излаш лозимлигини амалда кўрсата билган.**

Барчанинг эътироф этишича, И. Кант фавқулодда ўткир, кучли хотира соҳиби бўлган. Лекин шак-шубҳасиз, И. Кантда

ствования / Составитель, общая редакция и послесловие Н.Ф. Болдырева. – Челябинск: «Урал», 1996. С. 314.

тушунчаларни таҳлил этиш ва тизимлаштириш қобилияти энг кучли даражада тараққий этган. И. Кантга мансуб фалсафий таҳлил пишиқ-пухталиги ва теранлиги бўйича янги чиққан файласуфлар орасида тенгсиздир. У қадимги файласуфлардан **Арасту (Аристотел)** билан баҳслаша олган. Қурилиш қобилияти, яъни «архитектоникаси»га кўра, И. Кант **Афлотун (Платон)дан** қолишмаган.

И. Кантнинг нотиқ сифатидаги ягона камчилиги унинг паст овози бўлган, холос. Буни билган тингловчилар унинг маърузаларида қимирламасдан ўтиришган, ҳатто маърузага кимдир кечикиб келган тақдирда ҳам, овоз чиқармасликка ёки (немисларнинг ғалати одатига кўра) оёқларини бир-бирига урмасликка тиришганлар. Аслида, И. Кант маърузаларига кеч қоладиганлар деярли бўлмаган.

И. Кант ҳеч қачон арзон шуҳрат қозониш йўлидан бормаган ва ўз маърузасини бўяб-бежаб, ноўрин ҳазиллар қўшиб гапиришни ёқтирмаган. Аммо у табиатан зийрак, зукко, ҳозиржавоб одам бўлган. Унинг ҳазилини чақмоққа қиёслашган, бу бежиз эмасди, чунки «йилт» этган учқуни ҳам беғараз кулги уйғотиб, одоб юзасидан ҳукм сураётган одатий сукунатни бузиб юборарди.

И. Кант ўз маърузаларига деярли олдиндан махсус тайёрланмаган. Бироқ бир жойга жамланган диққат-эътиборини чалғитадиган нарсага тоқат ҳам қилолмаган. Вазият, шароитнинг салгина ўзгаришидан ҳам аччиғи чиққан ва бу кўпинча унинг маърузалари сифатига ҳам салбий таъсир кўрсатмай қолмаган. Маъруза ўқиётган пайтида у ўз нигоҳини олдинги қаторда ўтирган талабалардан бирига қаратиб олишга одатланган.

И. Кант ўз тингловчиларида катта ҳурмат уйғотган. **«Олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ»**, деган мақолни унга нисбатан қўллаш ножоиздир. Талабалар И. Кантни ҳаддан ортиқ яхши кўришган ва имкон туғилди дегунча буни очиқ-ойдин изҳор этишга ҳаракат қилганлар. И. Кант маърузаларини уч йил мобайнида тинглаб келган машҳур **Й. Г. Ҳердер**[1] ўз таассуротлари ҳақида шундай деб ёзган эди: **«Мен ўз устозим деб билган файласуф билан яқиндан танишиш бахтига муяссар бўлганман. Ёшлик чоғларида у қувноқ йигит**

---

[1] *Иоганн Готфрид Гердер* (1744–1803) – немецкий историк культуры, создатель исторического понимания культуры, считавший своей задачей все рассматривать с точки зрения духа своего времени, критик, поэт. Он выпускник богословского факультета Кёнигсбергского университета.

бўлган ва бу қувноқлик то умрининг охирига қадар сақланиб қолган. Унинг тафаккур учун яратилган кенг пешонасидан самимий қувонч ва шодлик ёғилиб турар, нутқи фикрларга бой, ўти ҳазил-мутойибага чечан, ҳозиржавоб, ибратли маърузалари эса энг қизиқарли суҳбат мақомига эга бўларди. У Лайбниц, Вольф, Баумгартен, Крузиус, Юм тизимларини тадқиқ этишда, Ньютон, Кеплер ва бошқа физиклар яратган қонунларни изоҳлаб, тушунтиришда қанчалик теран ақл соҳиби эканини намоён этган бўлса, Руссонинг ўша даврда яратилган «Эмил» ва «Элоиза» сингари асарларини ҳам худди шундай пухталик билан таҳлил қилар, табиатшунослик соҳасидаги ҳар бир янги кашфиёт ҳақида гапираркан, табиатни ҳақиқий, чуқур билиш ва инсоннинг ахлоқий фазилатлари масалаларига ҳам тўхталиб ўтарди. Инсон, халқлар ва Табиат тарихи, табиатшунослик ҳамда тажрибалар унинг суҳбатини қиздирадиган манбалар ҳисобланарди; билишга арзирли нимаики нарса бўлса, унга лоқайд бўлолмасди; ҳеч бир ҳийла-найранг, ҳеч қандай секта (мазҳаб), бидъат-хурофот ёки шуҳратпарастлик уни заррача қизиқтирмас, чин ҳақиқатни тушунтириш ва кенг ёйишдан қайтара олмас эди. У мустақил фикр, тафаккурни руҳлантирар ва рағбатлантирарди; унинг табиатига зулм, истибдод ёт эди».

И. Кант олиб борган педагогик илмий изланишларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар якка, автоном характерга эга бўлмаган. Албатта, И. Кант мукаммал педагогик тизим яратмаган ва ўз илмий қарашларини мустақил назарий фан деб ҳисобламаган. **И. Кантнинг педагогик гоялари унинг фалсафий дунёқараши билан, айниқса, инсон табиатини англаш ва унинг эркинлиги муаммосини ҳал этиш билан узвий боғлиқдир.** Улар унинг этик-социологик таълимотининг ўзига хос ифодаси сифатида Кант фалсафасининг қатор кучли томонларини ўзида аниқ акс эттирган.

И. Кант ғояларининг жаҳон педагогик тафаккурига кўрсатган таъсири кўптомонламадир.

Биринчидан, бу мантиқий-гносеологик, фалсафий-этик ва сиёсий-ҳуқуқий муаммоларнинг Кантча талқинининг илмий назария ва амалиётга (мактаб ва университетда) бўлган таъсиридир. Маълумки, И. Кант таълим ва тарбиянинг назарий масалаларига ҳам алоҳида эътибор берган. Унинг педагогик тажрибаси университетдаги иш фаолияти билангина чекланиб қолмаган: Кант тўққиз йил (1746–1755) давомида оилавий муаллим бўлиб ишлаган ва Европа мактаб амалиётини ҳамда педагогик адабиётларни диққат билан кузатиб борган.

Ж.Ж. Руссонинг «Эмил» (1762) асари[1] И. Кантда улкан таассурот қолдирган. И. Кантнинг ўзи эътироф этишича, айнан Ж.Ж. Руссо туфайли у ҳар бир инсон шахсиятини қадрлашни ўрганган. И. Кантнинг дессаулик филантроп И.Б. Базедовга нисбатан эътибори ҳам Ж.Ж. Руссонинг инсонпарварлик ғояси билан сугорилган педагогикасига бўлган жонли қизиқиш билан боғлиқлиги эҳтимолдан холи эмас. И. Кант филантропга бағишлаб, иккита мақола эълон қилган: **«Дессау. 1776» (1776) ва «Умум бахт-саодатини кўзлаб» (1777).** У филантропизм етакчилари **И.Б. Базедов, Вольке ва И.Г. Кампе** билан мустаҳкам алоқада бўлган.

И.Б. Базедовнинг педагогика соҳасидаги янгиликларига бўлган Кантча хайрихоҳлик замирида ўша даврнинг илғор педагогик тафаккурига хос бўлган ғоя мужассам бўлган, бу ғоя мактабнинг нафақат табиат, балки амалий ҳаёт билан бўлган алоқасига ҳам тааллуқли бўлган. Назариянинг теранлиги учун курашган ва практицизмга қарши бўлган И. Кант ҳамиша академик таълимга дунёни билишда илм-фан ва санъатга амалий маъно ва мазмун бахш этадиган дастлабки босқич сифатида қараб келган, **бунинг натижасида улар (илм-фан ва санъат) нафақат мактаб учун, балки ҳаёт учун ҳам ярокли бўлади ва ўқувчи ўз вазифаси майдонига... бутунлай тайёр ҳолда қадам қўяди»**[2].

Иккинчидан, И. Кант педагогикасининг асосий қоидаларидан бири – инсонни умуман тарбиялай олиш мумкинлигига бўлган қатъий ишончдир. Одамлар туғилишдан на ёмон, на яхши – улар «одоб-ахлоқдан ташқарида» бўлади. Интеллект ривожига таянадиган хушахлоқликнинг шаклланиб бориши И. Кант баён қилган эркинликка, яъни инсоннинг балоғат сари ҳаракатига мос келади. **«Маърифат – инсоннинг ўзи сабабчи бўлган нораслaликдан халос бўлишидир. Нораслaлик ўз ақл-идрокидан бошқа бировнинг бошчилигисиз фойдаланолмасликка сабаб бўладиган лаёқатсизликдир...»**[3] – деб ёзган эди И. Кант ўзининг **«Маърифат надир? деган саволга жавоб»** номли асарида.

---

[1] Насколько И. Кант увлекался чтением Ж.Ж. Руссо, видно из того, что ради произведений женевского философа он нарушал порядок своей жизни. Когда появился «Эмиль» Руссо, Кант забыл свое распределение времени и читал запоем до поздней ночи. И. Кант знал главные сочинения Ж.Ж. Руссо почти наизусть и часто цитировал их в устном преподавании. Парижский парламент приговорил к сожжению «Эмиля» за религиозное вольнодумство и неприличия, а автора его – к заключению.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 2. – М., 1964. С. 462.

[3] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 27.

«Маърифат» (Aufklärung) атамаси бу ерда кенг маънода инсоннинг бутун ижтимоий-маданий муҳит таъсири остида маълавий камолотга етиши сифатида қўлланилган. **Таълим ва тарбия (Bildung und Erziehung)** маърифатнинг энг муҳим омили сифатида намоён бўлади ва унинг таъсирчанлик фаолияти бевосита инсон табиати талабларига қай даражада жавоб бера олишига боғлиқдир. **«Биз ҳайвонот оламига мансубмиз ва фақат тарбия орқалигина одамларга айланамиз. Худди шунинг учун ҳам айнан табиатнинг ўзидан келиб чиқадигаи тарбияиинг ўша доно усули умумтарзда қўлланилгандагина биз қисқа вақт ичида теварак-атрофимизда бутунлай бошқа кишиларни кўра олган бўлардик...»**[1]

Учинчидан, ўз фалсафий тамойилларига содиқ бўлган И. Кант педагог ва тарбияланувчи учун таълим соҳасида ҳам энг асосий рагбатлантирувчи нарса қандайдир моддий ютуқ эмас, балки ахлоқий идеаллар билан ўзаро боғланган ва инсон табиатини камолга етказишни кўзлаган юксакроқ мақсад бўлмоғи лозим, деб ҳисоблаган. **«...Тарбия замирида инсон табиатини такомиллаштиришдек буюк сир-сииоат мужассам... Тарбия туфайли инсон табиати бора-бора янада яхшироқ тараққий этиб бориши ва унга одамийлик идеалига мос келадиган шундай бир шакл бахш этмоқ мумкинлигини тасаввур қилиш нақадар мароқли»**[2]**.** Бундай мақсадни амалга ошириш инсонни тарбиялаш орқали ижтимоий роҳат-фароғат ишига хизмат қиладиган педагогик фаолиятнинг асосий вазифаси ҳисобланади.

И. Кантнинг «табиатга мос» тарбиялаш талаби шунчаки зоҳиран **Ж. Ж. Руссо** йўл-йўриғини ёдга солади. Ундаги инсонпарварлик ғоясини англаб етган И. Кант зинҳор унинг концепциясини ўзлаштирмаган. «Табиатга» риоя этиш дегани, энг аввало, бола иродасини қўпол равишда синдириш мумкин эмаслигини англатади – бу фақат кулларча фикр юритиш тарзининг шаклланишига олиб келиши мумкин. Яна бошқа бир жиҳати ҳам борки, (Ж. Ж. Руссога ўхшаб) тарбиячи фақат табиий салоҳиятларнинг «ўз-ўзидан амалга ошиши»да тўсиқларни бартараф этади, холос, деб ўйламаслик керак, – у ҳолда ваҳший одамларда фақат ёввойилик тараққий этган бўларди. **И. Кант таълимни ҳаққоний равишда фаол ижтимоий жараён деб**

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 2. – М., 1964. С. 467.

[2] *Кант И.* О педагогике. – М., 1907. С. 21.

билган. Бола фақат йўналтирилган тарбия орқалигина одам бўлади, унинг қобилият нишоналари ўз-ўзидан очилавермайди, зеро **«ҳар қандай тарбия – санъатдир»**[1].

Шундай қилиб, **И. Кант таълимнинг асосий йўналишлари ва вазифаларини қуйидагилардан иборат деб билган:**

биринчидан, инсонни ундаги ёввойиликни енгиш воситаси сифатида тартиб-интизомга ўргатиш (энг эрта ёшдан бошланмоғи лозим);

иккинчидан, маданиятни сингдириш (И. Кантга кўра, «малакалар воситаси»);

учинчидан, ақл-идрокни ўстириш ва тарбиялаш йўли билан маданиятга эриштириш;

тўртинчидан, одоб-ахлоқ тарбияси.

Педагогик фаолиятнинг кўзга кўринарли мақсади ва айни пайтда унинг самарадорлик белгиси шахсни ҳар тарафлама камол топтиришдир. И. Кант мазкур тушунча остида инсоннинг табиий ва ижтимоий асослари, билим ва тарбияси, айниқса, маънавий ва табиий тарбиясининг ўзаро мутаносиб равишда уйғунлигини тушунган.

И. Кантнинг тўғри, оқилона турмуш тарзи ҳаттоки мақолга айланиб кетган. Шу муносабат билан айтиш мумкинки, тарихшунослар И. Кантни «қаттиқ одам» ва салкам мизантроп (одамови) деб аташганда, ноҳақ бўлганлар. И. Кант ҳақидаги афсонага айланган майдакашлик ва пухталик, ўта аниқлик унга ҳаётни севишда, санъатни қадрлашда, улфатчиликда ва ҳозиржавоб зукколикда ҳеч қандай монелик қилмаган. У инсонпарварлик тўғрисидаги ўз тасаввурига тўғри келмайдиган мунофиқлик ва таркидунёчиликни қаттиқ танқид қилган. **«Жамият бахт-саодати, фаровонлнги учун ҳеч қандай наф келтирмайдиган беҳаё пуризм ва таркидунёчининг ўз танасини ўлдириши, – булар хайр-саховатнинг нотўғри, бузуқ шакллари бўлиб, унга (жамиятга) сираям қизиғи йўқ; улар гўзалликдан мосуво, инсонпарварликка даъво қила олмайдилар»**[2].

И. Кантнинг тўлақонли ҳаёт тўғрисидаги ўз тасаввури тарбиянинг ноакадемик омилларини жиддий ҳисоб-китоб қилиш талаби билан қўшилиб кетган. **У, айниқса, табиий тарбия масалаларига катта эътибор қаратган ва у (одоб-ахлоқ тарбияси ҳамда интеллектуал ўсиш билан биргаликда) бешикдан бошланиши лозимлигини**

---

[1] *Кант И.* О педагогике. – М., 1907. С. 25.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 530.

таъкидлаган. И. Кантнинг педагогик тавсиялари баъзан болалар шифокорининг маслаҳатларини эслатади, бу эса унинг чуқур илм, назарий теран онг-билим даражаси ҳамда педагогик кузатувчанлигидан далолат беради. Шуни таъкидлаш лозимки, унинг ўз оиласи бўлмаган.

И. Кант ота-оналар диққат-эътиборини болаларни ёшлигидан бошлаб чиниқтириб боришга қаратган: уларни ўта иссиқ сақлашмаслик лозим, совуққа кўникиш организмни мустаҳкамлайди. Ёши каттароқлар учун эса қаттиқ ўрин-жой ва совуқ ванналар фойдалидир. И. Кант, шунингдек, болаларни таранг, қисиб ўўргаклашни (бу болалар эмас, катталар учун қулай) ва тебратиб ухлатиш (боланинг миясини гангитиш)ни маъқулламаган. Боланинг ҳар қандай бақиришига жавоб беравермаслик керак – у инжиқликка ўрганиб қолиши мумкин. Болаларни оқилона кун тартибига ўргатиш жуда муҳим. И. Кант бекорчиликни тарбия учун салбий омил деб ҳисоблаган ва шунинг учун меҳнатнинг тарбиявий ролига таъ берган, зотан, унда инсонни бошқа мавжудотлардан ажратиб турувчи ўзига хос хусусиятни кўра олган. **«Инсон – меҳнат қилиши лозим бўлган ягона мавжудотдир».**

И. Кантнинг болалар табиий тарбиясига доир амалий тавсиялари ўз-ўзидан нафақат шунчаки муҳим ва қадрли, балки унинг аҳамияти шундаки, «руҳ тарбияси» табиий тарбияга қарама-қарши қўйилган даврда у махсус жисмоний машқлар (югуриш, сакраш, ирғитиш), турли хил ўйинлар ва кўнгилочар тадбирларни ҳам педагогик жараёнга фаол тарзда қўшиш муҳим эканлигини кўрсатиб берган. Болани ўқитиш ҳам мактабдаги, ҳам мактабдан ташқари машғулотларни ўз ичига олади. Лекин агар мактабда ўқитиш – иш бўладиган бўлса, мактабдан ташқаридагиси энди ўйин ҳисобланади.

Табиий тарбия, И. Кант фикрича, одамни нафақат кучли, чаққон қилибгина қолмай, балки унинг маънавий ўсишига ҳам ёрдам беради, ишлаб чиқариш унсурлари билан биргаликда эса этик тарбия шарти сифатида намоён бўлади, файласуф бунга биринчи даражали вазифа деб қараган. Албатта, табиий ва маънавий ўсиш уйғунлиги бири иккинчиси билан генетик боғлиқ, деган маънони англатмайди.

И. Кант фикрича, одоб-ахлоқ автоном(мустақил)дир, уйғун, мутаносиб табиий ўсиш эса кучли, шиддатли ҳиссий унсурлар мустақил маънавий қобилият нишоналарини тўсмаслигига кафолат бермоғи лозим. **Инсоннинг ҳартарафлама камол топиши тарафдори бўлган И. Кант табиий ва амалий (маънавий) тарбияни бир-биридан қатъий равишда фарқлаган.**

«Соф» этиканинг идеал ва тамойиллари бўлиши лозимлик, муқаррарлик тўғрисидаги таълимотлар сифатида И. Кант томонидан унинг фалсафий назарияси доирасида ишлаб чиқилган. Мазкур тамойилларни амалга ошириш муаммолари **«Антропология прагматик йўсинда»** ва бошқа айрим педагогик ҳамда ижтимоий-сиёсий асарларида ўз ифодасини топган. Шундай қилиб, маълум маънода **И. Кантнинг педагогик назарияси амалий идрок тўғрисидаги таълимотнинг амалий кўриниши сифатида намоён бўлади.** Агар тартиб-интизом тарбияси ҳайвоний, яъни ахлоқ қоидаларига хилоф асосларни чеклаш ва бартараф этишда салбий роль ўйнайдиган бўлса, маънавий-ахлоқий тарбия орқали бутун инсон хулқ, хатти-ҳаракатида ақл-идрок тамойилларининг ижобий, регулятив роли қарор топади.

Кантча этиканинг абстракт идеаллари маънавий-ахлоқий тарбия масалалари талқинида янада салмоқли, яққол ва равшан характер касб этади. Ўзининг муҳим аҳамиятига қарамасдан ўқув тартиб-интизоми ёлғиз мақсад эмас ва у боланинг эркинлиги ҳамда иродасини чеклаб, тарбияни (ҳайвон) ўргатишга айлантириб қўймаслиги лозим. **«Ғашга тегадиган, иродани синдиришни кўзлаган қулларча тартиб-интизомдан кўра зарарлироқ нарса йўқ». Зеро, И. Кант инсонпарварлиги болага нисбатан нафақат иззат-ҳурмат, балки фавқулодда ғамхўрликка сазовор шахс сингари муносабатда бўлиш талабидек ҳеч қаерда ўзининг шу қадар яққол ифодасини топмаган бўлса керак.**

И. Кант ахлоқ-одобли шахснинг шаклланиш жараёнини чуқур диалектик тарзда тушунишини намойиш этади ва тарбияланувчининг вояга етмаганлигини ҳам қатъий равишда инобатга олишни талаб қилади. Шундай қилиб, И. Кант тарбиянинг дастлабки босқичида болага «уят!» деб таъна қилишни қоралаган: **«Бола ҳали уят ва одоб ҳақида тушунчага эга эмас, у уяладиган ҳеч нарса қилгани йўқ...»** И. Кант ўз этикасига қатъий мос равишда болани рағбатлантиришларга берилиб кетишга эътироз билдирган. Энг яхшиси маънавий рағбатлантиришдир, – деган у, – чунки у тама учун ёлғондакам тиришқоқликни келтириб чиқармайди. Бир вақтнинг ўзида у жазони, айниқса, жисмоний жазо беришни қоралаган, ўқувчиларни камситадиган бундай чоралар одоб-ахлоқ тарбиясига ёрдам беролмайди, деб ҳисоблаган.

И. Кант учун диний таълим муаммоси мураккаб бўлиб туюлган. У дин эркинлигини дадил туриб ҳимоя қилган. И. Кант

болаларнинг динни эрта ўрганишларига эътироз билдирган. Унинг фикрича, Тангри ҳақидаги ғоя табиат қонуниятларини ўрганилгандан сўнг ва улар асосидагина мақсадга мувофиқлик касб этади.

Дин-имон масалаларида вояга етиш кечроқ рўй беради, шунинг учун И. Кант диний таълимот одоб-ахлоқ (бинобарин, фуқаролик) тарбияси учун асос бўла олмайди, деб ҳисоблаган. Хулқ, хатти-ҳаракат, энг аввало, одоб-ахлоқ қоидаларига асосланади... **«...Болаларни ёшлигидан худо таъқиқлаганн сабаблигина эмас, балки ўз-ўзидан нафратлаиарли эканлиги боис иллатдан нафратланишга ўргатиб бориш ниҳоятда муҳимдир!»**

И. Кантнинг педагогик қарашларида маънавий-ахлоқий ва диний тарбия муаммоларининг ҳал этилиши инсонни эркинликка эриштириш зарурияти билан боғлиқ, деган ғоя илгари сурилган. Амалий тарздаги эркинлик амалий иш фаолиятида ўз ақлига таяниб иш кўриш имконияти ва қобилияти сифатида намоён бўлади. Бу қобилиятни ўстириш воситаси – **ҳар бир кишининг ҳеч ким дахл қилмайдиган ҳуқуқи ҳисобланган маърифатдир.**

«...Маърифатдан шахсан ўзи учун ва айниқса, келажак авлодлар учун воз кечиш муқаддас инсон ҳуқуқларини бузмоқ ва поймол қилмоқ демакдир»[1].

Шунга кўра, ақлдан фойдаланишни тақиқловчи ижтимоий амалиёт инсон (шахс) ҳуқуқларига батамом зид эканлиги аён бўлади. Чунончи, зобит шундай талаб қилади: муҳокама қилманг, машқ қилинг! Солиқчи: тортишманг, ундан кўра тўланг! Руҳоний эса: маҳмаданагарчилик қилманг, имон келтиринг! Ва ҳоказо.

И. Кант фикр эркинлигини яна шунинг учун ҳам қадрлайдики, у туфайли «халқ эркин ҳаракат қилишга тобора лаёқатли бўлиб боради»[2].

И. Кантнинг бутун ҳаётини **«Соф идрок танқиди»** асарида баён этилган фалсафий тамойилларининг амалий тадбиқи, дейиш мумкин. **И. Кантчалик сўзи билан иши бир-бирига шу қадар мос бўлган бошқа бир файласуфни топиш амри маҳол.** Уни қадимги дунё файласуфларидан **Сукрот** билан ёнма-ён қўйиш мумкин.

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 6. – М., 1966. С. 32.

[2] Ўша жойда, 35 бет.

И. Кант амалий ишдан йироқ бўлган, ҳаётдан узилиб қолган, кабинетда ўтириб ишлайдиган мутафаккир эмас, балки том маънодаги донишманд бўлган. Унда гигиенадан тортиб, то одоб-ахлоқ масалаларигача, барчаси ақл-идрок тамойиллари билан чамбарчас боғланган. Худди шунинг учун ҳам **И. Кантда фалсафа ва ҳаёт бўлинмас бир бутунликни ташкил этади.**

И. Кант ҳиссий ҳузур-ҳаловатни ҳаётнинг асосий мақсади, деб ҳисоблайдиган одамлар тоифасидан бўлмаган. Бироқ у жисмоний саломатликни руҳ тетиклигининг зарур шарти сифатида юксак қадрлаган.

И. Кантнинг дидактик талаблари ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини қатъий равишда инобатга олиш ва Германия таълим тизимида ҳукмрон бўлган маъносини тушунмай, ёдлаб олиш, обрў-эътибор, вербализм методларини узил-кесил тан олмаслик билан характерланади. **«1765/66 йй. қишки ярим йилликка мўлжалланган маърузалар жадвали тўғрисида билдириш»**даёқ И. Кант ёшларни **тажриба ўрнини босадиган ҳақиқий билимни эгалламай туриб, «билимдонлик» қилишга интилиш**[1] хавфи тўғрисида огоҳлантирган. У худди шу муаммони педагогика бўйича ўз маърузаларида ўқувчиларга мос равишда хийла кескинроқ тарзда ўртага ташлаган.

Ўқитиш жараёнида албатта, ёшни эътиборга олиш лозим. Болаларнинг ўзларини худди «катталардек» тутишларига ва шундай оҳангда гапиришларига йўл қўйиб бўлмайди – бу уларни ақлий ўсишга олиб бормайди, балки тақлидчиликка ва механик тарзда ёдлаб олишга ўргатади. Машғулотларнинг самаралилигини таъминлаш шарти болаларнинг ўқишга бўлган ҳиссий-руҳий интилишидан иборат бўлмоғи лозим.

И. Кант болаларнинг чеҳраси қуёшдек кулиб туришини, уларга ўқиш жараёни ҳам ёқимли бўлишини орзу қилган. Бунинг учун мавзу жозибадор ва тушунарли бўлмоғи зарур, бунга эса уни шунчаки моҳирона танлай билиш билан эмас, балки ўқитиш усул ва воситаларининг оқилона уйғунлиги орқали эришилади. Умумий билим асосларини бола бирданига эмас, балки муайян бир изчиллик туфайли ўзлаштиради. Шунинг учун дастлаб материалнинг кўргазмалилиги ва аниқ далилларга асосланганлигига алоҳида аҳамият бериб, сўнгра умумий қоидаларни тушунтириш керак. Баён ва тасвир болани ўз устида мустақил ишлашга рағбатлантирмоғи лозим.

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 2. – М., 1964. С. 287.

И. Кант ёдлашнинг аҳамиятини инкор этмаган ҳолда хотирани механик тарзда ўстириш, ҳатто тил ўқитишда ҳам мазмунан узилиб қолмаслиги керак, деб ҳисоблаган. Масалан, табиатшуносликда худди шу мақсадда расм солиш ва моделлар тайёрлашни амалда қўллай билиш лозим. «**Эрта ёшдан бошлаб,** – деб ёзган И. Кант, – **хотирани ва у билан баравар бир вақтнинг ўзида ақл-идрок, зеҳнни ўстириб бориш керак**»[1]. Қоидаларни ўрганишда тушуниш, англаш айниқса муҳим: уларни изчил, тизимли тарзда ва фақат қўллаш жараёнидагина таништириб бормоқ лозим. Ақл-идрокнинг ўсиши фикр-мулоҳаза қила билиш лаёқатига олиб боради, ўқувчи энди нарсалар моҳиятини чуқурроқ англайдиган, ўрганилаётган ҳодисаларнинг сабаб ва оқибатларини асослаб бера оладиган бўлади.

Билимларни амалий ҳаракатлар билан мустаҳкамлаб бориш, масалан, ёд олинган грамматик қоидани бир талай машқлар орқали амалда қўллай билиш керак. Тушунтириш (тасвир, баён) ва текшириш билан бир қаторда И. Кант диалогик («Суқротга хос») методни ҳам мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаган. Унингча, бундай усул ўқитувчига ўқувчини билим асосларини мустақил равишда очишга ўргатишда қўл келади. И. Кант чин ҳақиқатлар моҳиятини очишнинг ўзини таълим жараёнининг масъулиятли жиҳати ҳамда ўқитувчининг энг муҳим вазифаси деб билган: «**... фикрларни эмас, фикрлашга ўргатмоқ лозим, тингловчини, агар унинг келажакда мустақил юра олишини хоҳласалар, қўлидан етаклаш эмас, балки унга йўл-йўриқ кўрсатмоқ керак**»[2].

Гарчи И. Кант ўқув режаси масалалари билан мунтазам шуғулланмаган бўлса ҳам, унинг мактаб таълимининг тузилиши ва мазмуни тўғрисидаги айрим ғоялари тиллар, тарих, филология фанлари, табиат тарихи (табиатшунослик), география ва айниқса, ўзи қадрлаган математикани «қамраб оладиган» замонавий билим даражасини кенг асосда яратишга бўлган интилишни акс эттиради (**у фалсафа худди математикага ўхшаб, аниқ фанга айланадиган замонлар келишини орзу қилган).** Назарий фанларни жорий этиш изчиллиги тасодифий ёки ихтиёрий бўлмаслиги лозим. Масалан, умумий малакалар ва дастлабки табиий-илмий билимларни ўз ичига оладиган тайёрлов давридан

---

[1] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 2. – М., 1964. С. 60.

[2] *Кант И.* Сочинения в шести томах. Т. 2. – М., 1964. С. 280.

сўнг, очиги, илмий фанларни ўқитиш керак, И. Кант бу хусусда географиядан бошлашни тавсия қилган, бунда табиий география сиёсий географиядан олдинда юрмоги лозим. Буларнинг барчаси табиат ва фуқаролик тарихини ўрганишга ўтиш учун яхши асос бўла олади.

И. Кантнинг демократик ақл йўналишлари унинг мактаб-шунослик ғояларида ўзининг яққол ифодасини топган. Мавжуд мактаблар ва ўқитувчилар, деган эди у, жамият эҳтиёжларига жавоб бермайди, бутунлай янги типдаги ўқув муассасалари зарур. И. Кант социологик эксперимент (тажриба) тўғрисидаги, ўша давр учун дадил фикрни ёқлаб чиққан: **«Оддий мактабларни тузишдан олдин экспериментал (тажриба) мактабларини таъсис этиш лозим»**[1]. Жумладан, унинг **дессаулик филантроп И. Б. Базедовга** қизиқиши маълум даражада шу билан изоҳланардики, гарчи у И. Б. Базедовнинг педагогик ғоялари ва амалиётини идеаллаштириш фикридан бутунлай йироқ бўлса-да, ушбу мактабга энг аввало, тажриба муассасаси сифатида қараган.

И. Кант фикрича, халқ таълими ишини яхшилаш кескин чоралар кўришни талаб этади. «Буни имиллаган ислоҳот эмас, фақат шиддатли инқилоб амалга оширишга қодир»[2]. Ягона типдаги миллий мактабни жорий этиш айниқса муҳим. И. Кант **«тез орада бутун мамлакатни соз мактаблар тармоғи билан қамраб оладиган, яхши тайёргарликка эга бўлган кўплаб ўқитувчилар»**[3] етишиб чиқадиган замонлар келишини орзу қилган. И. Кантнинг некбинлиги бирқадар асоссиз бўлгани билан унинг ўй-фикрлари, орзу-умидларининг юксак ижтимоий аҳамияти асло камаймайди.

И. Кант шундай мутафаккирлар тоифасига мансубки, улар профессионал педагог ёки ўқитувчилар бўлишмаса ҳам, таълим назарияси ва амалиётига сезиларли таъсир кўрсатганлар **(Локк, Гельвеций, Руссо)**. Тўғри, И. Кантнинг таъсирини аниқ педагогик қоида, низомлар атамаси билан баҳолаш қийин. Унинг оқилона ва илғор ғоялари, гарчи бундай ҳолларда маълум бир кишининг муаллифлигини ёки кўрсатган хизматини аниқлаш мушкул бўлса-да, кейинги педагогик анъаналар томонидан «ўзлаштирилган» деб айтиш мумкин.

---

[1] *Кант И.* О педагогике. – М., 1907. С. 30.

[2] *Кант И.*. Сочинения в шести томах. Т. 2. – М., 1964. С. 468.

[3] Ўша жойда.

XVIII асрнинг сўнгги чорагидан бошлаб, янги педагогик тамойилларга асосланган ва эски таълим тизимининг мутаассиб моҳиятига сезиларли зарба берган дарсликлар ҳамда болалар ва ёшлар учун адабиётларнинг оммавий ададда нашр этиш даври бошланганини И. Кантнинг (Руссо – Базедов гояларининг жамоатчилик ҳиссига кўрсатган таъсири билан биргаликда) муайян хизмати, деб аташ мумкин. Бироқ **И. Кантнинг таълим ва тарбия масалаларига оид фикр ва мулоҳазалари XVIII–XIX асрлар немис ва Европа педагогик тафаккурининг шаклланишида кўплаб омиллардан бири бўлган эди,** дейиш тўғрироқ бўларди. Чунончи, **Кант, Фихте, Ҳегел** ғоялари миллий тарбия деб аталадиган ҳаракат тарафдорларига рағбат бағишлаганлиги шубҳасиз.

И. Кант мактаб амалиётига ўзининг университетдаги фаолияти билан анча самарали таъсир кўрсатган бўлса ҳам ажаб эмас. Чунки И. Кант ҳаётлик даврида (унинг ғоялари ва фаолияти билан боғлиқ ҳолда) Германия университетларида чуқур сифат ўзгаришлари рўй берган. Илоҳиётшунослик куллиётлари ўзларининг етакчилик мавқеидан маҳрум бўлган. **И. Кант таъбири билан айтганда, қачонлардир илоҳиёт фанининг этагини кўтариб юрган, эндиликда тиббиёт ва юриспруденция (яъни, табиий ва ижтимоий-сиёсий тафаккур) йўлини ёритаётган фалсафанинг аҳамиятн ўсган.**

Университетларда ақл-идрок устуворлигининг қарор топиши **Лайбниц – Кант** тутган йўл тантанасини шунчаки ифодалабгина қолмай, балки гимназия таълими сифатига ҳам ўз таъсирини кўрсатган: И. Кантдан сўнг тез орада фалсафа факультетлари ўрта мактаблар учун ҳам ўқитувчилар тайёрлайдиган бўлган. Ўрта таълим тизими янги турмуш тартибининг ташкил топишида фаол омиллардан бирига айлана борган. И. Кантнинг таълим назарияси ва амалиётига қўшган муҳим ҳиссаси педагогика ва дунёвий фалсафа иттифоқи заруриятини исботлаш билан боғлиқ бўлиб, **шахс концепцияси, билиш назарияси ва этика педагогика фанининг уч «саркорлари» эканлигининг** яққол намойишига айланган.

И. Кантнинг фалсафий, ҳуқуқий, ахлоқий ва педагогик қарашларида мужассам бўлган диалектика ва инсонпарварлик ғоялари – инсон олий қадрият ҳисобланадиган жамиятни барпо

этиш дастурини биринчи бўлиб илмий жиҳатдан асослаб берган янги илмий назариянинг вужудга келишида омил ва манба бўлиб хизмат қилган. Замонавий педагогика фани ҳар томонлама етук, баркамол шахс идеалларини илгари сурган Уйғониш ҳамда фалсафа ва фан тараққиёт даврларининг инсонпарварлик ғояларининг ҳақиқий вориси ҳисобланади.

И. Кант ҳақида, Сукрот тўғрисида бўлганидек, шуни айтиш мумкинки, у оддий қилиб айтганда нафақат файласуф-педагог, балки дунёда ва дунё учун яшаб ўтган донишманд ҳам бўлган. У **икки нарса қалбимизни ҳамиша янги ва янада кучлироқ ҳайрат ҳамда ортиқ даражада иззат-эҳтиром туйғуси билан тўлдириб бораверади, бу – тепамиздаги юлдузли само ва вужудимиздаги ахлоқ қонунидир** деб, ўзининг бутун фаолиятини ўзи мустақил белгилаган. И. Кант қуйидаги тамойилни тантанали суратда эълон қилган: **одоб-ахлоқли, маънавий ҳаёт – фақат угина Тангрига ҳақиқий хизмат қилишдир!**

Юқорида баён этилган фикрлар И. Кант педагогик ғояларининг ҳозирги замон талабларига ҳам мос келишини яққол тасдиқлайди. Улар мустақил Ўзбекистонда таълим соҳасида олиб борилаётган ислоҳотларнинг мазмун-моҳияти ва амалиётига ҳамоҳангдир. Шунинг учун ҳам мазкур нашр ҳар томонлама етук шахс – комил инсонни тарбиялаш йўлида меҳнат қилаётган Ўзбекистондаги кўпмингкишилик педагоглар жамоасига муҳим қўлланма сифатида хизмат қилади, деб умид қиламиз.

Фурсатдан фойдаланиб, буюк Иммануил Кантнинг ушбу асарини чоп этиш ғоясини қўллаб-қувватлаганликлари учун Германия собиқ федерал адлия вазири, профессор Ҳерта Дойблер-Гмелин хонимга, Фридриҳ Эберт номидаги жамғарманинг Марказий Осиёдаги минтақавий ваколатхонаси раҳбари Пьер Тешендорфга ва жамгарманинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси раҳбари Наиля Резяповага ўз самимий миннатдорчилигимни изҳор этаман.

Иккинчи қисм. КОНСТИТУЦИЯ, ПАРТИЯВИЙ ҲУҚУҚ ВА ЭКОЛОГИЯ

- Германия Федератив Республикаси Асосий қонунига кириш
- ГФРнинг партиялар тўғрисидаги қонунчилигини ўрганишга кириш
- Ҳозирги дунёда инсон ҳуқуқлари ва ўзлик муаммолари
- Жаҳонда сув етишмаслиги билан боғлиқ инқирозлар

2.1. ГЕРМАНИЯ ФЕДЕРАТИВ РЕСПУБЛИКАСИ АСОСИЙ ҚОНУНИГА КИРИШ

Ҳар қандай мамлакат Конституцияси шу мамлакат тарихидаги асосий бурилиш даврларини, унинг реал ижтимоий воқелигини, ғоявий кадриятлари ва анъаналарини кўзгу мисоли ўзида акс эттириб туради. ГФР Асосий Қонуни – бунинг яққол тасдиғидир. Унда немис конституциявий ҳуқуқ институтлари, сиёсий демократия ва ҳуқуқий маданияти тараққиётининг тарихий тажрибаси у ёки бу тарзда ўз мужассамини топган.

Ўзбекистонда Германия Асосий Қонунига нисбатан қизиқиш ушбу мамлакатнинг илмий-техник тараққиёт соҳасидаги ва маҳсулот ишлаб чиқариш ёки ижтимоий хизмат кўрсатиш жабҳаларидаги ютуқларини ўрганиш иштиёқи каби табиий эканлиги бежиз эмас. Зеро, бугун Германия ҳозирги замон цивилизациясининг барча кўрсаткичлари бўйича ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг юксак босқичига эришган мамлакат сифатида дунёда етакчи ўринлардан бирини эгаллаб турибди.

Ўзбек китобхони Асосий Қонун билан танишиш асносида, у ўзининг пухта ва пишиқ, равон тилда ёзилгани, қуруқ мафкуравий мазмун ташувчи баёнотмонанд қоидалардан холилиги билан бошқа кўплаб давлатлар Конституцияларидан жиддий фарқ қилишини, бошқача айтганда, ГФР конституциявий дунёси бой ва ўзига хос эканлигини дарров илғаб олади. Шунинг учун Германия Асосий Қонунига қисқача таъриф берар эканмиз, уни қайсидир жиҳатдан немис давлат ҳуқуқига кириш[1] сифатида баҳолаш ўринли деб ўйлаймиз.

---

[1] Германияда ҳуқуқнинг бу етакчи соҳаси «давлат ҳуқуқи» деб юритилади. Ўзбекистонда ва бошқа бир қатор мамлакатларда ушбу ҳуқуқ соҳаси – «конституциявий ҳуқуқ» дейилади. Бу ўринда атамалардаги фарқ китобхонни ўйлантириб қўймаслиги лозим. Чунки аслида ҳар икки ҳолда ҳам битта тушунча англашилади. Бизнингча, «давлат ҳуқуқи» ва «конституциявий ҳуқуқ» тушунчалари бир-бирига уйқашдир.

ГФР давлат ҳуқуқи борасидаги фундаментал асарларга мисол сифатида етти томлик энциклопедик луғат-маълумотномани кўрсатиб ўтиш ўринлидир. Ушбу нашр ташкилотчилари ва мутасаддилари: профессор Й. Изензе ва П. Кирххоф. Кўп томлик мазкур китобни яратишда 100 дан ортиқ муаллиф – немис юридик фани намояндалари, давлат ҳуқуқи бўйича энг етук мутахассислар иштирок этган. Нашрнинг 1-томи «Давлат қурилиши ва конституциявий асослар»; 2-том «Демократик хоҳиш-ирода ифодаси; федерация давлат органлари»; 3-том «Давлатнинг фаолият юритиши»; 4-том «Молия тизимининг конституциявий асослари. Федератив тузилма»; 5-том «Инсон ҳуқуқлари тўғрисида умумий тушунчалар»; 6-том «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари»; 7-том «Конституциянинг норматив табиати ва уни муҳофаза этиш. Халқаро муносабатлар» деб аталади. Қаранг: Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland / Hrsg. J. Isensee, P. Kirchhof. Bd. 1–VII. Heidelberg, 1987–1992.

Мамлакатнинг расмий номи – Германия Федератив Республикаси. Қисқа номи – Германия.

Германия жуғрофий ҳудуд сифатида антик давр ёзма манбаларида учрайди. Ўрта асрлар ва янги даврда германларнинг турли давлатлари ва иттифоқлари мавжуд бўлган. Замонавий Германия ўз тарихи давомида кўпроқ ягона давлат эмас, балки «Немис миллатининг Муқаддас Рим империяси» доирасида кўплаб ҳудудий давлатларнинг озод уюшмаси бўлган. 1701 йилда Германиянинг йирик давлатларидан бири Пруссия қиролликка айланган.

1871 йилда мамлакат бирлаштирилган ва Германия империяси ташкил этилгани эълон қилинган. 1918 йилдаги Ноябрь инқилоби натижасида монархия йўқ қилинган. 1919 йилда демократик руҳдаги **Веймар Конституцияси** қабул қилинган. 1919–1933 йилларда Германияда Веймар Республикаси, 1933–1945 йилларда миллий-социалистик диктатура мавжуд бўлган (бу даврда Веймар Конституцияси расман бекор қилинмаган бўлса-да, аслида давлат тузуми алмашиши юз берган).

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Германия босиб олинган тўртта (Буюк Британия, АҚШ, Франция ва СССР) ҳудудга бўлинган. **1949 йил 23 майда Германия Федератив Республикаси ташкил топгани эълон қилинган** ва унинг таркибига Буюк Британия, Қўшма Штатлар ва Франция эгаллаб олган ҳудудлар киритилган. 1949 йилнинг 7 октябрида эса советлар босиб олган ҳудуд Германия Демократик Республикаси деб эълон қилинган. **1990 йил 3 октябрда Шарқий ва Ғарбий Германия бирлашиши юз берди.** Эндиликда **Германия бирлашган кун Миллий байрам сифатида нишонланади**. Бунда ГФР, ГДР, СССР, АҚШ, Буюк Британия ва Франция томонидан тузилган Германиядаги вазиятни барқарорлаштириш билан боғлиқ масалани узил-кесил ҳал этиш тўғрисидаги кўптомонлама Битим Германияни бирлаштиришнинг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қилганини таъкидлаш ўринлидир. ГДР ГФРга қўшилди. 1990 йил 3 октябрдан эътиборан ГФР Асосий Қонуни собиқ ГДР ҳудудига ҳам жорий этилди[1].

Германия Федератив Республикаси жуғрофий жиҳатдан Марказий Европада жойлашган бўлиб, Европанинг 9 давлати

---

[1]Германиянинг ягона давлатга бирлашиши ҳақида батафсилроқ билиш учун қаранг: Г.Я. Бакирова. Объединение Германии: предпосылки, процесс и международно-правовые последствия. – Казань, 2002, 196 с.

– ғарбда Голландия, Бельгия, Люксембург ва Франция, шимолда Дания, шарқда Польша ва Чехия, жанубда Австрия ва Швейцария билан умумий давлат чегараларига эга. Шимолда Болтиқ денгизи ва Шимолий денгиз ўраб туради.

Германия ҳудуди 357022 квадрат километрни ташкил қилади ва у ер майдони катталиги бўйича дунёда 61-ўринда туради. **ГФР** маъмурий-ҳудудий жиҳатдан 16 федерал ўлкадан таркиб топган. Булар: Баден-Вюртемберг, Бавария, Берлин, Бранденбург, Бремен, Гамбург, Гессен, Меклендург-Ворнхоммерн, Нидерзахен, Шимолий Рейн-Вестфалия, Райнланд-Пфальц, Саарланд, Захцен, Захцен-Анхальт, Шлезвиг-Гольштейн ва Тюрингия.

ГФР пойтахти – Берлин шаҳри (аҳолиси 3,4 миллион атрофида), бошқа йирик шаҳарлари Гамбург (1,7 миллион киши), Мюнхен (1,2 миллион киши), Кельн (1 миллион атрофида) ҳисобланади. **Аҳолиси.** Германияда қарийб 82,4 миллион киши истиқомат қилади ва аҳоли сони бўйича дунёда 12-ўринни эгаллайди. Аҳолининг салкам 7,3 миллиони немис бўлмаган миллатлар вакилларидир. Жами аҳолининг 8,9 фоизини чет элликлар ташкил қилади. Бу Германияда истиқомат қиладиган мигрантлар, миллий озчилик вакиллари, ўзига хос урф-одат ва шеваларига эга ўлкалар аҳолиси мамлакатда ранг-барангликни таъминлаб турганидан далолатдир. Умуман Германия Европадаги аҳолиси ўта зич жойлашган мамлакатлардан бири саналади. Бу ерда бир квадрат метр жойга 230 киши тўғри келади.

Давлат тили Германияда немис тили ҳисобланади. **«Немис» тушунчаси** VIII асрдагина пайдо бўлган. Бу тушунча даставвал франклар империясининг шарқий қисмидаги кишилар сўзлашув тилинигина англатган. Буюк Карлнинг вафотидан сўнг франклар империяси иккига – Ғарбий ва Шарқий қисмларга бўлиниб кетган. Табиийки, бўлиниш чизиғи ўрта асрлар француз ва эски немис тилларида сўзлашувчи аҳоли яшайдиган ҳудудлар чегараси бўйлаб ўтган. Вақт ўтиши билан Шарқий империяда бирлик, умумийлик туйғуси аста-секин қарор топа бошлаган. Аҳолиси немис (герман) тилида сўзлашадиган ҳудуд Германия деб аталмоғи жоиз бўлган. Агар Германиянинг Ғарбий чегараси нисбатан анча илгари қатъий белгиланган бўлса, немислар турар жойларининг Шарққа томон силжиб бориши фақат XV асрдагина ниҳоясига етган. Ана шу даврда бу ердаги халқлар, немислар билан славянлар ўртасида юзага келган чегара Иккинчи жаҳон урушига қадар сақланиб қолган.

Дин. ГФР аҳолисининг асосий қисмини насронийлар ташкил этади. Мамлакатнинг диний таркиби 33 фоизини протестантлар, 33 фоизини католиклар, 3,3 фоизни мусулмонлар, шунингдек, бошқа дин вакиллари ва ҳеч қандай динга эътиқод қилмайдиганлар (атеистлар) ташкил этади. Германияда черков давлатдан ажратилган ва давлат черкови йўқ, яъни давлатнинг черков маъмурияти билан алоқаси, демакки, давлатнинг черков устидан назорати ҳам йўқ. Давлат ва черков ўртасидаги муносабатлар ўзаро ҳамкорлик асосида амалга оширилади. Бу муносабатларнинг негизини, Асосий Қонундан ташқари, конкордатлар ва шартномалар ташкил қилади. Давлат черков томонидан таъминланадиган айрим муассасалар, мисол учун, болалар боғчалари, шифохоналар ва мактабларни молиялаштиришда иштирок этади.

Замонавий Германия. Ғарбий Европадаги энг бой ва кўпсонли миллат сифатида замонавий Германия Европанинг иқтисодий, сиёсий ва мудофаа тузилмасида асосий таркибий қисмдир. Германия жаҳон иқтисодиётида ўзининг технологик куч-қудрати бўйича АҚШ ва Японiядан кейин учинчи ўринда туради. Умумевропа валютаси – евронинг муомалага киритилиши ва Европанинг сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатлардан умумий интеграциялашуви XXI аср бошида Германия иқтисодиётида муайян ўзгаришларга сабаб бўлмоқда. Германия дунёда технологияси энг ривожланган телекоммуникация тизимларидан бирига эга.

Германия – таълим, касбий таълим, илмий тадқиқотлар ва илм-фан мамлакати. Таълим соҳасидаги сиёсатдан кўзланган мақсад ҳар бир кишига имкон қадар кўмаклашиш, унга манфаатлари ва қобилиятига мос келадиган касбий тайёргарликка эга бўлиш имконини бериш, ёшларни демократик ҳуқуқий давлатда масъулиятни зиммасига олишга тайёр мустақил фуқаролар этиб тарбиялашдан иборат. Германияликлар орасида Нобель мукофоти совриндорлари бор. Бу ерда фуқаролар юксак илмий ютуқларга эришмоқда, халқаро лойиҳаларга молиявий ёрдам кўрсатилмоқда, дунёнинг кўплаб мамлакатларидан, жумладан Ўзбекистондан келган талабалар ҳам таҳсил олмоқда.

Германиядаги олий ўқув юртлари – илм-фан ва санъатни ривожлантиришнинг ўзига хос марказлари демакдир. Бу борадаги ишларда шу олий ўқув юртларида ўтказилаётган илмий тадқиқотлар ва ўқитувчилик фаолияти ёрдам бераётир. Халқаро рақобатни кучайтириш, бошқа илмий-тадқиқот гуруҳлари, муассасалар ва тармоқлар билан ҳамкорлик ҳамда шериклик туфайли илм-фан ва

илмий тадқиқотларни халқаро мақсадга йўналтириш Германия олий ўқув юртлари томонидан кўп йиллардан буён қўлланилмоқда. Янги таълим курслари натижасида ўқитиш тизими ҳам кўп тилларда олиб бориладиган бўлди. Бу курслардан сўнг битирувчиларга халқаро миқёсда эътироф этилган бакалавр ёки магистр гувоҳномалари топширилади.

Германияда сўз ва матбуот эркинлиги, шунингдек, умумфойдаланиладиган манбалардан маълумот олиш ҳуқуқи кафолатланади. Мамлакатда цензура йўқ. Аҳоли бир-бири билан рақобатлашаётган оммавий ахборот воситалари орасидан ўзи хоҳлаганини танлаши мумкин. Маълумотлар тўплаш билан шуғулланадиган муассасалар ходимлари зиммасида сир сақлаш мажбурияти мавжуд. Фуқаролар эса маълумотларни қайта ишлайдиган муассасалардан ўзлари ҳақида тўпланган ахборот тўғрисида маълумотнома олиш ҳуқуқига эга. Улар нотўғри маълумотларни тузатиш, баҳслиларини тўхтатиб қолиш ва гайриқонуний тўпланган маълумотларни йўқ қилиш талаби билан чиқишлари мумкин.

Германия ва жаҳон иқтисодиёти. Ялпи иқтисодий қуввати бўйича Германия жаҳон иқтисодиётида етакчи ўринлардан бирини, яъни учинчи ўринни эгаллаб турибди. Жаҳон савдо-сотиғидаги улуши бўйича эса иккинчи ўринда. Германия иқтисодиёти ўз инфратизимининг ривожлангани, меҳнатсевар ва малакали ишчи кучининг етарли экани билан хорижий сармоядорларни ўзига кенг жалб этмоқда. Илмий тадқиқотлар ва ишланмалар жабҳасидаги муваффақиятлар – Германиянинг кўз-кўз этишга лойиқ яна бир жиҳатидир.

Германияда, дунёнинг саноатга ихтисослашган қарийб барча йирик давлатларидан фарқли ўлароқ, иқтисодиёт жаҳон бозорига йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Бу ерда ишлаб чиқариш ташқи савдо билан шу қадар чамбарчас боғлиққи, корхоналар ишлаб топадиган деярли уч евронинг бири бевосита экспортдан келиб тушади. Германиянинг юқори даражадаги халқаро рақобатбардошлиги турли мамлакатлар корхоналари ўзаро рақобатлашаётган соҳаларда айниқса яққол кўзга ташланади. Германияда хорижий корхоналар инвестицияларининг, шунингдек, хорижда ушбу мамлакат корхоналари сармояларининг тўғридан-тўғри жалб этилиши қўлами изчил ортиб бораётгани Германия иқтисодиётининг ҳолати хорижий рақобатчиларникидан анча яхши эканини кўрсатиб турибди. Бунда мамлакатда нарх-наво ва ишчи кучи қиймати борасида оқилона сиёсат юритилаётгани ва барқарор ижтимоий муҳит мавжуд экани муҳим омил бўлмоқда.

ГФР Асосий Қонунининг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши. ГФР Асосий Қонунини Ғарбий Германияда жойлашган ўлкалар маҳаллий вакиллик органлари (ландтаглар) томонидан ҳар бири 75 минг нафар аҳоли вакили сифатида сайланган 65 депутат ва Ғарбий Берлиннинг маслаҳат овозини бериш ҳуқуқига эга беш нафар вакилидан иборат Парламент кенгаши ишлаб чиққан[1]. Бунда Парламент кенгаши Конституциявий таъсис йиғини вазифасини ado этган. Асосий Қонуннинг аксарият моддаларида 1919 йилги Веймар Конституциясига хос нуқсонларни четлаб ўтиб, масъулияти аниқ белгиланган давлат ташкил этишга интилиш яққол сезилиб турибди. Қўмиталар ва ялпи мажлисларда кенг муҳокамалардан сўнг К. Аденауэр раҳбарлигидан Парламент кенгаши Асосий Қонунни қабул қилган ва ўлкалар ландтаглари[2] маъқуллаганидан кейин 1949 йил 23 майда Парламент кенгаши томонидан эълон қилингач, у кучга кирган (унинг кучга кириши учун ўлкалардан учдан икки қисмининг розилиги зарур бўлган). 1949 йил 23 май куни Асосий Қонунни имзолаш маросими бўлган – унинг матнига ХДИ/ХСИ, Немислар партияси, Марказ партияси, Эркин демократик партия вакиллари – депутатлар ва 11 та ўлка бош вазирлари имзо чекканлар. Шу кундан эътиборан, **23 май – Германия Конституцияси куни** ҳисобланади.

Урушдан кейин Германия озод ва барқарор давлатга айланди. Бунга кўпроқ 1949 йилги Асосий Қонун ёрдам берди. Бир томондан, у барқарорликни таъминласа, иккинчи томондан, давр талаби бўйича ўзгаришлар учун имкониятлар яратиб борди. ГФРнинг Асосий Қонуни ҳар бир кишига кенг кўламда шахс ҳуқуқини, озодлик ва ижтимоий ҳимояни кафолатлайди. Германия фуқаролари олдинги конституцияларнинг бирортасига ҳам 1949 йилги Асосий Қонунга ёндашганчалик чуқур ҳурмат-эҳтиром билан муносабатда бўлмаган.

Нима учун ГФР Конституцияси Асосий Қонун дейилади? Аслини олганда, Асосий Қонун даставвал вақтинчали ҳужжат сифатида яратилган ва «Немис халқининг хоҳиш-иродаси билан қабул қилинган Конституция кучга кирган куни» (Асосий Қонуннинг 146-моддаси) ўз таъсирини йўқотади деб ҳисоблангани сабабли Асосий Қонун деб аталган. 1949 йили Федерал мажлисда

---

[1] 1949 йилги Асосий Қонунни ишлаб чиқиш ва қабул қилишнинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида қаранг. Г.Я. Бакирова Объединение Германии: предпосылки, процесс и международно-правовые последствия. – Казань, 2002. 196 с.

[2] Фақат Бавария ландтаги бу конституциявий ҳужжатни ҳаддан ташқари марказлаштирилган деб ҳисоблаб, рад этган.

сўзлаган ГФРнинг биринчи Президенти Теодор Хейс «муваққат» сўзини фақат «жуғрофий» мазмунда тушуниш зарурлиги хусусида алоҳида тўхталган[1]. Умуман, «Асосий Қонун» тушунчасидан уни Конституция билан адаштирмаслик учун фойдаланилганини ҳам айтиш жоиздир. У 1949 йилнинг майида давлат ҳаётида «ўтиш даври»да янги – озод ва демократик тартиб ўрнатиш мақсадида қабул қилинганди. Асосий Қонуннинг Муқаддимасидаёқ немис халқи олдига «Германия ўз мавқеини эркин белгилаш шароитида бирдамлик ва озодликка эга бўлиши керак» деган мақсад қўйилган эди. Ғарбий ва шарқий ҳудудга бўлинган мамлакат Германиянинг ягона Конституциясини қабул қилиш йўлида имконият туғилиши билан яна бирлашиши керак эди. Германиянинг бирлашишга интилиши тўғрисида Асосий Қонунда қайд этилган қоида 1990 йилда амалга оширилди. 1990 йил 31 августда имзоланган ва ГДРнинг ГФР Асосий Қонуни таъсир доирасига киришини тартибга солишга қаратилган Германиянинг бирлашиши тўғрисидаги Шартнома негизида унинг Муқаддима ва якуний моддалари қайтадан таҳрир қилинди. Эндиликда Асосий Қонун матнида ГДРнинг кириши билан Германия 1990 йил 3 октябрдан эътиборан бирдамликка эга бўлгани қайд этилган. Германия бирлашгандан сўнг Бундестаг ва Бундесрат томонидан Германиянинг умумий Конституцияси тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш учун ташкил этилган комиссия бу масалани 1990–1993 йилгача ўрганиб чиққач, амалдаги Асосий Қонунга ўзгартишлар киритиш билан бемалол кифояланиш мумкин, деган хулосага келди. Шундай қилиб, муваққат конституциявий ҳужжат том маънода доимийлик мақомини касб этди.

ГФРнинг Асосий Қонуни «ҳадя этилган» Конституция ҳисобланадими? Юридик адабиётда ушбу Асосий Қонунни қабул қилиш билан боғлиқ ўзига хос жиҳатлар, хусусан, мазкур ҳужжатни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш жараёнларида истилочи ҳокимиятларнинг роли катта эканлиги ҳолатлари уни «ҳадя этилган»[2] конституциялар сафига қўшиш учун аниқ асос бўла олади, деган фикрлар мавжуд. Бунда бир қатор далиллар ҳам келтирилади.

---

[1] Қаранг: Alleman Fr. Rene: Bonn ist nicht Wiemar. Kein, 1956, S. 74.

[2] Конституцияларни «ҳадя этиш» (октроирования) йўли билан қабул қилиш усули ўз мустақиллигини қўлга киритган собиқ Британия мустамлакалари учун хосдир. Шу йўл билан қарийб 30 та конституция қабул қилинган. Бугунги кунда Иордания, Непал, Саудия Арабистони, Қатар, Қувейт каби давлатлар конституциялари «ҳадя этилган» конституциялар ҳисобланади.

Биринчидан, Асосий Қонун яратиш ғоясининг ўзи ҳам истилочи ҳукуматлар ташаббуси бўлган. Конституция ишлаб чиқиш тўғрисидаги қарор 1948 йилнинг июнида олтита Ғарб давлати ташқи ишлар вазирликларининг Лондондаги кенгашида қабул қилинган. Иккинчидан, ҳарбий губернаторлар бўлажак Асосий Қонуннинг мазмун-моҳияти юзасидан Парламент кенгашига мунтазам равишда изоҳ ва тавсиялар бериб борган. Хусусан, улар 1948 йилнинг июль ойида Ғарбий Германия ўлкаларининг 11 нафар бош вазирига бўлажак Конституция принциплари ҳақида кўрсатмалар беришганки, бу «Франкфурт ҳужжатлари» тимсолида ўз аксини топган. Учинчидан, давлат ҳуқуқи масалалари бўйича 22 нафар немис мутахассисидан иборат қўмита зиммасига ўлкалар бош вазирларини 1948 йил 1 сентябрдан кечиктирмай Конституциявий йиғин чақиришга даъват этган 1-сон Ҳужжатдаги кўрсатмаларга тўла мос келувчи Конституция лойиҳасини тайёрлаш вазифаси юкланган эди. Тўртинчидан, Парламент кенгаши тўлалигича ғарбнинг истилочи ҳукуматлари измида эди. Бешинчидан, Асосий Қонун матни ўлкалар ландтагларига овоз бериш учун ҳавола этилишидан олдин истилочи ҳукуматлар томонидан маъқулланиши шарт эди. Улар Асосий Қонунни қабул қилиш тартиб-қоидаларини ҳам белгилаб бергандилар.

Бизнинг фикримизча, ГФР Асосий Қонуни қуйидаги сабабларга истилочи ҳукуматлар томонидан «ҳадя этилган» дея ҳисобланмайди:

1. Асосий Қонун лойиҳаси давлат ҳуқуқи бўйича мутахассислар – таниқли немис олимлари томонидан тайёрланган.

2. Асосий Қонун Парламент кенгаши, яъни махсус Конституциявий таъсис йиғини томонидан қабул қилинган.

3. Асосий Қонун матни ўлкалар ландтаглари томонидан ратификация қилинган.

4. Асосий Қонун аввало миллат сиёсий кучларининг баҳслари асосида тайёрланган.

5. Асосий Қонунда Германия конституциячилик тарихи, ҳуқуқий маданияти ва юридик тафаккурининг энг муҳим қирралари ўз ифодасини топган.

Ғарб истилочи ҳукуматларининг Асосий Қонунга таъсири масаласига келсак, у вақтинчалик аҳамиятга эга эди, холос.

1919 йилги Веймар Конституцияси ва 1949 йилги Асосий Қонун: ўхшаш ва фарқли жиҳатлари. Веймар Конституцияси

билан муқояса этганда, ГФР Асосий Қонуни янги, Веймар Конституцияси таъсиридан холи ва ундан кўп жиҳатлар бўйича устун, мустақил конституциявий ҳужжат ҳисобланади.

Асосий тушунчалар ва институтлар доираси Веймар Конституциясида ҳам, ГФР Асосий Қонунида ҳам бир хил. Бу, жумладан, парламент, Президент, ҳукумат бошида турувчи Канцлер, ҳудудий-сиёсий тузилма шакли ҳисобланмиш федерация кабилардир. Асосий Қонунни ишлаб чиқиш жараёнида буларнинг барчасига Германия Республикасидаги давлат ҳокимиятига хос анъанавий унсурлар сифатида ёндашилган.

Асосий Қонун муаллифлари эътиборида, барибир, Веймар Конституцияси турган ва ундан узоқлашиш осон кечмаганлиги ҳам табиий. Шу билан бирга, айрим анъанавий муаммоларга мутлақо янгича ечимлар топилган ва Асосий Қонун Веймар Конституциясида учрамайдиган кўплаб янги жиҳатлар билан бойитилган. ГФР Асосий Қонунига тааллуқли янгиликлар асосан қуйидагиларда кўринади:

биринчидан, модификациялаштириш ва биринчи бобга фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликларининг киритилиши;

иккинчидан, ижтимоий ва ҳуқуқий давлат тушунчаларининг жорий этилиши;

учинчидан, сиёсий партиялар ролининг мустаҳкамлаб қўйилиши;

тўртинчидан, федерация субъектлари, яъни Германия ўлкалари ҳуқуқларининг кенгайтирилиши;

бешинчидан, Веймар Конституцияси бўйича кенг ҳуқуқлардан маҳрум этилган Президент мақомининг ўзгартирилиши;

олтинчидан, «конструктив ишончсизлик вотуми» аталмиш институтнинг жорий этилиши;

еттинчидан, асосий ҳуқуқлар чекланиши мумкинлиги тўғрисидаги умумий қоиданинг шакллантирилиши;

саккизинчидан, Веймар Конституциясида қайд этилган халқ ташаббуси ва референдум тўғрисидаги қоиданинг мавжуд эмаслиги;

тўққизинчидан, ҳукумат бошлиғи, яъни Федерал канцлер ваколатларининг қисқартирилиши;

ўнинчидан, парламент ваколатларининг қисқартирилиши ва қонунчиликни назорат қилиб бориш ҳуқуқига эга бўлган Федерал Конституциявий суднинг ташкил этилиши.

ГФР Асосий Қонунининг тузилиши. ГФР Асосий Қонуни ҳуқуқий-техник жиҳатдан пухта ишлаб чиқилган ва аниқ юридик

мазмунга эга, қоидалар жуда равон ва ихчам ифодаланган, етарлича батафсил кодификациялашган ҳуқуқий ҳужжатдир.

ГФР Асосий Қонуни 14 боб («бўлим») ва 172 моддадан иборат. Ундаги охирги боб – ўн биринчи ва охирги модда – 146-модда эканига ҳайрон бўлмаслик керак. Чунки ГФР Асосий Қонунига янги боб ва моддалар литер белгилари ёрдамида киритилган. Мисол учун, XVa боб ёки 115a, 115b, 115c ва ҳоказо – шу тахлит биргина 115-модда остида жами 12 та модда берилган.

Асосий Қонуннинг ихчам Муқаддимасидан сўнг фуқароларнинг асосий ҳуқуқларига бағишланган I боб («бўлим») келади. II бобда федерация масалалари ҳақида сўз борган, худди шу мавзу VII, VIII ва X бобларда ҳам қонунчилик, бошқарув ва молия масалалари билан алоқадорликда талқин этилган. III–VI боблар федерация давлат органлари: парламент, Президент ва ҳукумат фаолиятига бағишланган. Суд ҳокимиятини ташкил этиш ҳақидаги қоидалар IX бобда қайд этилган. Алоҳида бобларда қонунчилик жараёнлари (VII боб), молия тузилмаси (X боб), шунингдек, «фавқулодда вазият» ҳолати билан боғлиқ комплекс масалалар (Xa боб) тартибга солинган. Асосий Қонун ўтишга тааллуқли ва якуний қарорларни ўзида мужассам этган XI боб билан тугалланади.

Асосий Қонун: инсоннинг асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари. Асосий Қонун аслида ҳуқуқ ва эркинликларни тартибга солиш билан бошланади. Асосий ҳуқуқлар тўғрисидаги биринчи бўлим Муқаддимадан кейиноқ келиши инсон ҳуқуқларига нақадар катта эътибор берилганлигининг яққол далилидир. Шубҳасиз, инсон ҳуқуқларига бундай ёндашув нацистларнинг мерос сарқитларидан тамомила фориғ бўлиш хоҳиш-истаги билан боғлиқ[1]. ГФР Асосий Қонунида давлатнинг инсон қадр-қимматини, шунингдек, ҳар бир кишининг шахс сифатида эркин камол топиш ҳуқуқини ҳурмат қилиш ва ҳимоя этишга доир асосий ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари биринчи ўринга қўйилган. Бу эса давлат органлари томонидан ноқонуний тажовуз қилиш ҳолларида кенг ҳимояланишни таъминлайди. Немислар ҳам, чет элликлар ҳам Асосий Қонун

[1] Шу билан бирга, нацистлар ўтмиш меросидан қутулишга интилиш Асосий Қонуннинг босқинчилик урушларини қоралайдиган, халқаро ҳуқуқ устуворлигини эълон қиладиган, тинчлик ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш йўлида Федерациянинг муайян суверен ҳуқуқларини халқаро муассасаларга қонуний йўл билан бериш имконини кўзда тутувчи тегишли моддаларида ҳам ўз ифодасини топган. Бу ҳақда Асосий Қонуннинг 24-моддаси 2-банди, 25-моддаси, 26-моддаси 2-бандида сўз боради.

меъёрлари асосида, инсон қадр-қимматини ҳурмат қилиш зарурлиги ва шахсни эркин ривожлантириш ҳуқуқига тенгма-тенг равишда таянишлари мумкин.

Яшаш ва жисмоний дахлсизлик ҳуқуқи, дин ва эътиқод эркинлиги, бошпана ҳуқуқи, сўз эркинлиги, санъат ва илм-фан эркинлиги, матбуот эркинлиги, мулк ҳуқуқи кафолати Асосий Қонунда мустаҳкамланган мумтоз ҳуқуқ ва эркинликлар сирасига киради. Бу ҳуқуқ ва эркинликларга йиғилишлар ўтказиш эркинлиги, уюшма ва бирлашмалар тузиш эркинлиги, ёзишмалар, почта жўнатмалари, телефон сўзлашувлари махфийлиги, ҳаракатланиш эркинлиги, касб танлаш ҳуқуқи, мажбурий меҳнатнинг тақиқланиши, турар жой дахлсизлиги, шунингдек, эътиқод эркинлиги нуқтаи назаридан ҳарбий хизматдан бош тортиш ҳуқуқини ҳам қўшиш мумкин.

Маданият соҳасидаги ҳуқуқлардан Асосий Қонунда санъат, илм-фан, тадқиқотлар ва таълим бериш ҳуқуқлари мустаҳкамланган. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш бўйича ГФР Асосий Қонуни ривожланган мамлакатларнинг XX аср иккинчи ярмида қабул қилинган аксарият конституциялари ва ҳаттоки, Германия ўлкаларининг қатор конституцияларидан фарқ қилмайди. Албатта, бу камчилик ГФР томонидан ратификация қилинган Европа Социал Хартияси қоидалари ҳисобига қопланади.

ГФР Асосий Қонунида эркинликлар билан бир қаторда тенглик ҳуқуқлари ҳам қайд этилган. Барча одамлар қонун олдида тенглигига доир тегишли модда жинси, миллати, ирқи, тили, туғилган жойи, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, диний ва сиёсий қарашлари бўйича ҳеч кимга зиён етказилишига ёки ҳеч ким камситилишига йўл қўйилмаслиги тўғрисидаги қоида билан аниқлаштирилади. Ҳеч ким ўз (жисмоний ёки ақлий) нуқсонлари туфайли камситилмаслиги керак. Асосий Қонунда эркаклар ва аёллар тенг ҳуқуққа эгалиги аниқ кўрсатилган. Шу билан бирга, қонун германиялик барча фуқароларга давлат хизматидан тенг фойдаланишни кафолатлайди. Никоҳ ва оила Асосий Қонунга мувофиқ давлатнинг алоҳида ҳимоясида туради. Асосий Қонунга ҳар бир ўлкадаги ҳар бир немис тенг фуқаролик ҳуқуқлари ва мажбуриятларига эга эканлиги тўғрисидаги қоида киритилган (33-модда 1-банд).

Асосий Қонунга мувофиқ асосий ҳуқуқлар моҳиятига тажовуз қилиш мумкин эмас. Асосий ҳуқуқлар бевосита ҳаракат қилади.

Бу Германиянинг олдинги конституцияларидан Асосий Қонунни ажратиб турадиган муҳим фарқлардан биридир. Германияда давлат қонимиятининг учта тармоғи – қонунчилик, ижро ва суд тизими асосий ҳуқуқларга катъий риоя қилиши керак. Ҳар бир фуқаро Федерал конституциявий судга қарорлари ёки хатти-ҳаракатлари натижасида ўзининг асосий ҳуқуқлари камситилгани ва бундан олдин ваколатли судлардан ҳақиқатни қарор топтиришни сўраб қилинган мурожаатлари беҳуда кетганлиги ҳақида шикоят қилиш ҳуқуқига эга. Асосий Қонунда барча шахслар учун асосий ҳуқуқларни судда ҳимоя қилиш ҳуқуқи кўзда тутилган.

Асосий Қонун демократия ва конституциявий тузум асосларини ҳимоя қилиш зарурлиги билан боғлиқ фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш имкониятини кўзда тутувчи кўплаб ҳолларни ҳам ўз ичига олган. Шу билан бирга, ҳар бир алоҳида ҳолат учун қонун йўли билан ҳуқуқларни чеклашлар белгиланиши лозим этилади. Асосий ҳуқуқларни чеклайдиган қонун Асосий Қонунга мувофиқ умумий характерга эга бўлиши лозим. Асосий Қонунда фикрни эркин билдириш, бирлашиш эркинлиги ва ҳоказо ҳуқуқлардан эркин демократик тузум асосларига қарши курашиш йўлида фойдаланган ҳар бир киши бу асосий ҳуқуқлардан маҳрум бўлиши кўзда тутилган. Қайд этилган ҳуқуқлардан маҳрум бўлиш ҳолати ва меъёрларини аниқлаш Федерал конституциявий суд зиммасига юклатилади.

Шуниси эътиборга лойиқки, Асосий Қонун асосий ҳуқуқларнинг ГФРнинг юридик шахслари учун жорий этилишини кўзда тутади, чунки бу ҳуқуқлар аслида ҳам уларга нисбатан қўлланиши мумкин.

Германия 1950 йили Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенциясига қўшилиб, БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро пактларини ратификация қилганидан сўнг инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро назорат объектига айланди. Ҳар ким Страсбургда доимий фаолият кўрсатадиган Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судига инсон ҳуқуқлари бузилганлиги тўғрисида шикоят қилиши мумкин. Асосий Қонуннинг бирон-бир бўлимида фуқароларнинг мажбуриятлари алоҳида ажратиб кўрсатилмаган. Айни чоғда уларни конституция матнида учратиш мумкин. Масалан, ГФРнинг Асосий Қонунида фуқароларнинг қуйидаги мажбуриятлари мустаҳкамланган: ота-оналарнинг фарзандлари тўғрисида ғамхўрлик қилиши; 18 ёшдан ҳарбий ёки муқобил хизмат; мудофаа шароитида санитария-даволаш муассасаларида

қўлга қурол олмасдан хизмат қилиш учун хотин-қизларнинг ҳам армияга чақирилиши; мажбурий меҳнат тартибининг жорий этилиши мумкинлиги. Солиқларни тўлаш (Асосий Қонунда бу ҳақда бевосита айтилмаган), қонунларга риоя этиш, бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳурмат қилиш, мулк эгасининг мажбуриятлари ҳам шулар жумласидандир.

Ҳозирги Германиянинг конституциявий хусусиятлари. ГФР давлат ҳуқуқида ҳокимият ваколатларининг бўлиниши, ҳуқуқий, ижтимоий ва партиявий давлат деган тўртта юридик назария бевосита ўз аксини топган. Ушбу назариялар немис давлат ҳуқуқи фанида кенг тарқалган ва тан олинган, бу эса уларнинг амалий аҳамиятидан далолатдир.

ГФР – демократик, ижтимоий, ҳуқуқий федератив давлат. **Асосий Қонун**да мустаҳкамланган давлат тузумига хос жиҳатлар конституциявий органлар, федерализм принциплари, ҳуқуқ ва сайлов тизимида ҳам ўз аксини топган. Асосий Қонуннинг бу қоидалари Германияда нафақат сиёсий воқеликни, балки одамларнинг кундалик ҳаётини ҳам белгилайди. Унда умуминсоний қадриятларга риоя қилиш, демократия, инсон ҳуқуқлари, ҳокимият ваколатларининг тақсимланиши, тенглик, адолат принциплари ва ҳоказолар кўзда тутилган. Асосий Қонунда никоҳ ва оила масалаларига алоҳида эътибор қаратилган.

Асосий Қонуннинг бутун ҳокимият манбаи – халқ экани ва у ҳокимиятни бевосита (сайлов ва турли хил овоз беришлар йўли билан) ҳамда ҳокимиятнинг ваколатли органлари орқали амалга ошириши тўғрисидаги қоидаси Германияда демократия кафолати ҳисобланади. Шу билан бирга, демократик конституциявий тузумни ағдаришга уринган ҳар қандай кишига нисбатан, агарда бунинг олдини олиш учун бошқа воситалардан фойдаланишнинг имкони бўлмаса, барча фуқароларнинг қаршилик кўрсатиш ҳуқуқига эга эканлиги тўғрисидаги конституциявий қоида демократиянинг энг муҳим кафолати саналади.

Германиялик таниқли давлатшунос К.Штерннинг фикрича, ижтимоий ва ҳуқуқий давлат тушунчасининг юзага келиши «давлат ҳуқуқи фанининг буюк кашфиёти ва ютуқларидан» бўлиб, бундай давлатга хос демократик тузум «давлат ҳамжамиятини шакллантиришнинг сўнгги нуқтасидир»[1].

---

[1] Stern K. Das Staatsrecht BRD. T. 1. Munchen, 1977. S. 620.

Ижтимоий давлат тўғрисидаги қоида мулкдан фойдаланиш умумий манфаатга хизмат қилиши кераклиги, ер, ер ости бойликлари, табиий бойликлар, ишлаб чиқариш воситалари суд қарорига мувофиқ эмас, балки фақат қонун бўйича турли шаклларда умумлаштирилиши мумкинлиги тўғрисидаги меъёрлар асосида ривожлантирилади. Германияда демократия ва конституциявий тузумнинг ижтимоий хусусияти бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир. Ижтимоий давлатнинг муҳим принциплари, биринчидан, бирдамлик, иккинчидан, шахсий жавобгарлик ҳисобланади. Ҳукумат уларни амалга ошириш учун кенг тармоқли ижтимоий хизматларни ташкил этган. Ижтимоий давлат тўғрисидаги қоида шахснинг ижтимоий ҳимояланганлигини таъминлаш бўйича давлат мажбурияти туфайли фуқаролар эркинлиги соҳаларини ҳам ҳимоя қилишни кўзда тутган. Ижтимоий суғуртанинг иш берувчи ва ёлланма ходимлар томонидан молияланадиган бешта тури (нафақа, касаллик туфайли, зарурат юзасидан беморга қараш, бахтсиз ҳодиса, ишсизлик) билан бир қаторда, ижтимоий тармоқ солиқлар ҳисобидан молияланадиган хизматлар, масалан, кўп болали оилаларга нафақа тўлаш (аниқроғи, оилавий сарф-харажатлар юкини бараварлаштириш) ёки ижтимоий таъминот бўйича нафақаларни ҳам ўз ичига олади.

Ҳуқуқий давлатга хос принциплар[1] Асосий Қонуннинг 1, 3, 19, 20, 28, 79 ва бошқа моддаларида мустаҳкамланган. Ҳуқуқий давлат тўғрисидаги қоида фуқароларнинг кенг кўламли конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари билан мустаҳкамланган. Германиянинг икки давлатга бўлиниши муносабати билан шахс мақомини ҳуқуқий тартибга солиш икки йўналиш – инсон ҳуқуқлари ва немислар ҳуқуқлари бўйича амалга оширилган. Асосий Қонун шахс мақомини ҳуқуқий тартибга солишда сиёсий ва шахсий эркинликларга алоҳида эътибор қаратиши баробарида, ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларни ҳам мустаҳкамлайди. Ҳарбий хизматчилар айрим қонунлар бўйича (мудофаа, фавқулодда ҳолат ва ҳоказо) ўз ҳуқуқларини суиистеъмол қилган ҳолларда уларнинг ҳуқуқларини чеклашга йўл қўйилади. «Ҳуқуқий давлатчилик»нинг асосий мазмуни 20-модданинг 3-бандига таянади, яъни: «Қонунчилик конституциявий тузум, ижро ҳокимияти ва одил судлов – қонун ва ҳуқуқ билан боғлиқдир». «Ҳуқуқий давлатчилик эркинлик, адолат ва ҳуқуқлар кафолатини таъминлаш мақсадида конституциявий

[1] Германия юридик адабиётида «ҳуқуқий давлат» атамаси XIX аср бошларидан қўлланилади (К.Т. Велькер).

тартибда чиқарилган қонунлар асосида давлат бошқаруви амалга оширилишини англатади»[1].

Асосий Қонун ва сайлов ҳуқуқи. Германияда халқ вакиллигининг барча органларига сайловлар умумий, тўғридан-тўғри, эркин ва тенг, овоз бериш эса яширин ўтказилади. Германиянинг 18 ёшга тўлган ҳар бир фуқароси сайлаш ҳуқуқига эга. Муайян шарт-шароит мавжуд бўлганда хорижда яшайдиган Германия фуқаролари ҳам сайловларда иштирок этиши мумкин («фаол сайлов ҳуқуқи»). 18 ёшга тўлган, камида бир йилдан буён Германия фуқароси ҳисобланадиган, фаол сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилмаган ёки суд қарорига кўра сайланиш ёхуд бирон-бир хизмат лавозимини эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум этилмаган ҳар қандай киши сайланиши мумкин («пассив сайлов ҳуқуқи»). Одатда сайланиш учун номзодлар партиялар томонидан кўрсатилади, бироқ партиясизлар ҳам ўз номзодларини қўйиши мумкин.

Айни пайтда Германия Бундестагига сайловлар тизими мажоритар ва пропорционал сайлов тизимлари бирикувига асосланади. Ҳар бир сайловчи иккита овозга эга. У биринчи овозни ўз сайлов округидан номзодга нисбий мажоритар тизим бўйича беради: бунда ҳаммадан кўп овоз тўплаган номзод сайланган ҳисобланади. Иккинчи овоз бирон-бир партияга берилади. Бундай рўйхатда белгиланган тартибда партияларнинг ўлкалар даражасидаги номзодлари исм-фамилиялари қайд этилган бўлади. Сайлов якунларини аниқлашда биринчи ва иккинчи овозлар ҳисобга олинади. Бундестаг таркибига 299 сайлов округидан тўғридан-тўғри сайланган 299 депутат ва ўлкалар даражасидаги партиявий рўйхатлар бўйича парламентга ўтган яна 299 депутат киради.

Бундестагда ўринларни тақсимлашда ҳар бир алоҳида федерал ўлкада тўпланган иккинчи овозлар сони бўйича партиялар ўртасида намоён бўладиган кучлар нисбати ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Агар бирон-бир партия федерал ўлкада биринчи овозлар туфайли иккинчи овозлар улушида лозим бўлганидан кўра кўпроқ ғолиб номзодга эга бўлса, тўғридан-тўғри сайланган ҳар бир депутат ўз мандатини сақлаб қолади. Шу тариқа ўша партия бундай ўлкаларда «ортиқча мандатлар»га эга бўлади. Айнан шунинг учун 2002 йилда сайланган Германиянинг 15-Бундестаги 598 нафар эмас, балки 603 нафар депутатдан иборат.

---

[1] Stern K. Das Staatsrecht BRD. T. 1. Munchen, 1977. S. 615.

Партиявий рўйхатлар бўйича сайловдан кўзланган мақсад парламентда барча партияларни улар ўзлари тўплаган овозлар улушига мувофиқ равишда намоён бўлишига эришишдан иборат. Қолаверса, сайлов округидаги тўғридан-тўғри сайлов фуқароларга муайян сиёсатчи учун овоз бериш имконини яратади. Одатда сайловларга аҳолининг қизиқиши катта. Бундестагга сайловларда мунтазам равишда аҳолининг 70 фоиздан кўп қисми иштирок этади.

Асосий Қонун ва сиёсий партиялар. Германиядаги партиялар ва парламент демократиясининг тарихи ғоятда бой ва қизиқарлидир[1]. Ҳозирги замонда демократия бир-бири билан рақобатлашаётган сиёсий партияларсиз фаолият юрита олмайди. Партияларнинг маълум муддатга сайланадиган вакиллари сиёсий раҳбарлик ва назорат ишларини амалга оширади. Асосий Қонунга мувофиқ партиялар сиёсатни ишлаб чиқишда муҳим роль ўйнайди. Асосий Қонуннинг 21-моддасида «Партиялар халқнинг сиёсий хоҳиш-иродасини шакллантиришга кўмаклашади» дейилган. Шу тариқа уларнинг конституциявий йўналиши белгилаб берилган. 1967 йилги «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги қонунда ва унинг кейинги йиллардаги янги таҳрирларида партияларнинг кенг кўламли вазифалари аниқлаштирилган. Яъни партиялар зиммасига жамоатчилик фикрини шакллантиришга таъсир ўтказиш, фуқароларнинг сиёсий ҳаётда фаол иштирок этишига ёрдам бериш, тегишли қобилиятини намоён этган фуқароларни сиёсий лавозимларни эгаллаш учун тайёрлаш, сайловларда давлат миқёсида, федерал ўлка ва айрим жамоалар даражасида номзодлар кўрсатиш жараёнларида иштирок этиш, шунингдек, парламент ва ҳукуматдаги сиёсий вазият ривожига таъсир кўрсатиш вазифалари юкланади. Шу билан партиялар сиёсий мақсадларини ишлаб чиқиб, уларни дастурларда мустаҳкамлайдиган йирик оммавий партияларга бирлашадиган ўз аъзолари манфаатларини ифода этади.

Партиявий тузилмалардаги фаол иши ва партиялар дастурлари бўйича юритган фаолияти орқали эркаклар ҳам, хотин-қизлар ҳам тегишли сиёсий лавозимларни эгаллашга муваффақ бўлади. Бу эса уларга сайловчилар манфаатларини ҳимоя қилиш имконини беради. Сиёсий-партиявий белгилар бўйича шаклланган Парламентдаги кўпчилик Ҳукумат билан ҳамжиҳатликда сиёсат соҳасида муҳим қарорларни қабул қилади.

---

[1] Қаранг: Политические партии в условиях демократии. Германия, 1995.

2002 йилнинг сентябридаги парламент сайловидан сўнг Бундестагда 5 партия – Христиан-демократик иттифоқи /ХДИ/, Христиан-социал иттифоқи /ХСИ/, Германия Социал-демократик партияси /ГСДП/, Германия Эркин демократик партияси /ГЭДП/ ва «Иттифоқ 90/Яшиллар» партияси ўз вакилларига эга бўлди. ХДИ Баварияда ўз партия ташкилотига эга эмас, ХСИ эса фақат Баварияда фаолият юритади. Шунга қарамай, ХДИ ва ХСИ Бундестагда ягона фракцияни ташкил этади.

Сиёсий партиялар аҳамияти кучайиши, ҳозирги давлат фаолиятининг барча муҳим жиҳатларига ва ҳокимиятнинг барча институтларига нисбатан уларнинг таъсир кучи том маънода ортиши партиявий давлат назарияси юзага келиши учун объектив сабаб бўлиб хизмат қилди. Бу назариянинг энг муҳим қирраларидан бири – демократик давлатда кўппартиявийлик сиёсий ҳаёт меъёри экани ҳақидаги қоида ҳисобланади[1].

Асосий Қонун ва Германия федерализми. «Германия сиёсатининг федератив модели ўзини оқлади ва унга ҳеч нарса таҳдид сола олмайди», – деган эди Федерал канцлер Герхард Шрёдер 1999 йил 19 апрелда Берлинда Рейхстаг таъмирланган биносининг очилиш маросимида. Германия Федератив Республикаси, ўз номидан кўриниб турганидек, федерация бўлиб, унинг таркибига бир нечта алоҳида давлат киради. Федератив давлат тузуми (федерализм) федерал ўлкалар маъмурий бўлинмалар эмас, балки ўз давлат органлари тизимига эга давлат эканини англатади. Уларнинг Асосий Қонун руҳига монанд ҳолда республика, демократик ва ижтимоий ҳуқуқий давлат тамойилларига жавоб берадиган ўз конституциялари бор. Бунда ягона ҳуқуқ ва мажбуриятлар, турмуш шароитлари барча немислар манфаатларига бирдек хизмат қилиши назарда тутилган. Бошқа жиҳатлар бўйича эса, ўлкаларнинг фикрича, улар кенг эркинликлардан фойдаланишларини уларнинг конституцияларида алоҳида қайд этиш айни муддаодир.

Федератив давлат тизими принципи Асосий Қонуннинг мустаҳкам ўзгармас принциплари сирасига киради. Айни чоғда ўлкаларнинг ҳозирги таркиби ўзгармас ҳисобланмайди. Бундай ҳолат чегараларни қайтадан тузиш ёки бирлаштириш масаласини ҳал қиладиган фуқароларнинг хоҳиш-иродасига боғлиқдир. Федерациянинг янги маъмурий ҳудудларга бўлиниши борасида Асосий Қонунда тегишли тартиб ва қоидалар кўзда тутилган.

---

[1] Партиявий давлат назарияси ҳакида каранг: Политические партии в условиях демократии. Германия, 1995.

Федератив давлат тизими ўзининг пойдор конституциявий анъаналарига эга. Германия тажрибаси шуни кўрсатадики, федерализм шароитида ҳудудларнинг ўзига хос хусусиятлари ва муаммоларига марказлаштирилган давлат ҳокимияти тизимидагига қараганда яхшироқ эътибор қаратилади. Германия федерализми, дейлик, АҚШ ва Швейцарияда аҳамиятга эга бўлганидек, ташқи бирлик ҳамда ички хилма-хилликни ўзида мужассамлаштирган. Федерализм ҳудудий хилма-хилликни яхшироқ сақлаш, алоҳида ҳудудлардаги фуқароларга эса ўз доираларида сиёсий бошқарув ва қурилишни қўллаб-қувватлаш учун имконият яратади.

Бундан ташқари, вазифаларнинг федерация ва ўлкалар ўртасида тақсимланиши ҳокимиятнинг бўлиниши ҳамда мувозанати тизимида муҳим таркибий қисм саналади. Ўлкаларнинг Бундесрат орқали федерал даражада сиёсий хоҳиш-иродасини билдиришда иштирок этиши ҳам шулар жумласидандир. Федератив тизим ўлкалар ўртасида рақобатни кучайтириш ва янада қуйи даражаларда янгиланишларни жорий этиш имконини беради. Масалан, муайян ўлка бутун федерация мисолида таълим соҳасида ислоҳотлар ўтказиш учун янги моделни ўзида синаб кўриши ёки ўзи яратиши мумкин.

ГФР мустақил 16 федерал ўлкадан иборат. Уларнинг айримлари азалий анъаналарга эга. Германия ҳар доим ўлкалардан иборат бўлган. Аммо асрлар давомида унинг жуғрофий харитаси тез-тез ўзгариб турган. Ҳозирги кўринишдаги федерал ўлкалар 1945 йилдан кейин ташкил этилди. Бунда кўпинча умумий юртдошлик анъаналари ва тарихий шаклланган чегаралар инобатга олинди.

Германиянинг Асосий Қонунида федерализмнинг устувор принциплари белгиланган. Улар жумласига субсидиарлик принципини ҳам киритиш жоиз. Бу принципга мувофиқ янада қуйи даражада ҳал қилиб бўлмайдиган ишларнигина кейинги юқори даражада яхшироқ йўлга қўйиш мумкин бўлади. Бунинг натижасида алоҳида шахс, унинг оиласи ва яқинлари доираси, район, шаҳар ёки қишлоқ, ўлка ва федерация, сўнгра Европа Иттифоқигача юқорилаб борувчи ўзига хос пиллапоя юзага келади.

Германияда федерал бошқарув асосан ташқи алоқалар, ишга жойлашишда воситачилик, божхона хизмати, федерал чегара мудофааси ва бундесвер соҳасида амалга оширилади. Маъмурий фаолиятнинг катта қисми ўлкалар томонидан мустақил

амалга оширилади. Федерация юрисдикцияси асосан Федерал Конституциявий суд ва бошқа федерал судлар билан чекланади. Бу судлар ҳуқуқнинг бир хил, яхлит талкин қилинишини таъминлайди. Бошқа барча судлар ўлкаларнинг судлари ҳисобланади. Қонунчиликка келсак, ўлкаларга Федерация тасарруфида бўлмаган ёки Асосий Қонун бўйича унга берилмаган соҳалар ажратилади. Шу боис бугунги кунда ўлкаларнинг қонунчилик соҳаси кўпроқ таълим тизими ва маданий сиёсат соҳасини қамрайди. Бу, ўз навбатида, уларнинг «маданият соҳасида суверен эканлиги»ни намоён этади. Коммунал ҳуқуқ ва полиция хизматини тартибга соладиган қонунчиликни ҳам шулар жумласига киритиш мумкин.

Шундай қилиб, ГФРда федерация, ўлкалар ва жамоалар ҳамкорлигига таянилади. Бунда Федерация умумий белгиланган доирада ваколатга эга бўлади.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш. Германияда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш қуйидаги тарзда ташкил этилади: ўлка округларга бўлинади (бунда вакиллик органи бўлмайди, унга ўлка ҳукумати томонидан тайинланадиган ҳукумат президенти раҳбарлик қилади), бу округлар ўз навбатида районлар мақоми билан районлар ва шаҳарларга, улар эса жамоалар мақоми билан жамоалар ва шаҳарларга бўлинади (улар муниципал кенгашларга эга бўлади, фуқаролар ёки кенгаш бургомистрни сайлайди).

ГФРда маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг тўртта асосий модели бор. Булардан бири Жанубий Германия модели (Баварияда)дир. Унинг вакиллик органи – жамоа кенгаши, ижро ҳокимиятини бургомистр амалга оширади, асосий роль кенгашга тегишли. Аҳоли ҳам кенгашни, ҳам бургомистрни сайлайди. Шимолий Германия модели (Қуйи Саксония)га кўра вакиллик органи (кенгаш) жамоа директорини сайлайди ва ҳал қилувчи вазифани бажаради. Кенгаш-Бургомистр модели (Пфальц, Саар)да вакиллик органи аҳоли томонидан сайланади, бургомистрни вакиллик органи сайлайди, муҳим вазифаларни бургомистр ҳал қилади. Кенгаш-Магистратура (Гессен, Гамбург) моделида вакиллик органини аҳоли сайлайди. Кенгаш ижро ҳокимияти бўлган магистратурани сайлайди. Бургомистр фақат жорий ишлар билан шуғулланади, муҳим масалалар бамаслаҳат ҳал қилинади.

Германияда коммунал ўзини ўзи бошқариш азалий анъаналарга эга. У фуқаролар эркинлигини ифода этади ва ўрта асрларнинг эркин шаҳарлари имтиёзларига бориб тақалади. Ўша

пайтларда шаҳар ҳуқуқи одамларни феодал қуллик зулмидан озод этган («Шаҳар ҳавосидан озодлик уфуради» деган немисча мақол шундан келиб чиққан). Айни пайтда коммунал ўзини ўзи бошқариш биринчи навбатда барон Штейн ислоҳотлари, аниқроқ 1808 йилги Пруссия шаҳар низоми билан боғлиқ.

Германиянинг Асосий Қонуни бу анъанани давом эттириб келмоқда. Унда шаҳарлар, жамоалар ва округларда коммунал ўзини ўзи бошқариш бевосита кафолатланади. Шунга мувофиқ улар маҳаллий даражадаги барча ишларни мавжуд қонунлар доирасида мустақил ҳал қилиш ҳуқуқига эга. Барча шаҳар, жамоа ва округлар демократик тузилмалардан таркиб топиши керак.

Асосий Қонун ва давлат ҳокимиятининг асосий тармоқлари. Асосий Қонунда бошқарувнинг федератив парламент республикаси шакли белгиланган. Унда парламент республикаси учун хос шаклда ҳокимиятни тақсимлаш принципи мустаҳкамланган.

Қонунчилик ҳокимияти. ГФРда қонунчилик жараёнида иккита орган – Бундестаг ва Бундесрат иштирок этади. Қонунчилик жараёнида Федерал президент ҳам иштирок этади – у қонунларни имзолайди ҳамда уларни иккинчи бор кўриб чиқиш учун қайтариш ҳуқуқига эга. Кўпчилик немис олимлари ГФРда парламент бир палатали ва бу Бундестаг деб ҳисоблайди. Бундесратни эса шаклланиш услубига кўра, ўлкалар ижро ҳокимиятининг ваколатли органи деб биладилар ва ўлкалар Бундесрат ёрдамида қонунчиликда иштирок этади. Айрим немис ва хорижий ҳуқуқшуносларда Бундесрат Бундестаг билан тенг мақомга эга бўлмаса-да, парламентнинг иккинчи палатасидир, деган ёндашув ҳам мавжуд. Айтиш жоизки, Германияда парламентаризм ҳақидаги баҳслар анчадан буён давом этиб келмоқда[1].

ГФР халқининг вакиллик органи – Бундестагдир. Парламентни фақат истисно тариқасида муддатидан олдин тарқатиб юбориш мумкин ва бу Федерал президент ваколати доирасига киради. Қонун ижодкорлиги, Федерал канцлерни сайлаш ва ҳукумат фаолиятини назорат қилиш Бундестагнинг муҳим вазифалари ҳисобланади. Бундестаг пленуми – бу ички ва ташқи сиёсатнинг ҳал қилувчи масалалари муҳокама қилинадиган йирик парламент баҳслари форумидир.

---

[1] K. Hesse: Grundzüge des Verfassungsrechts der BRD, II. Auflage, Heidelberg u.a. 1978; G. Leibhotez: Verfassungsstaat – Verfassungsrecht, Stuttgart 1973.

Бундесрат[1] 16 федерал ўлка вакиллик органи сифатида федератив давлат тузумини ифода этади ва ўлкаларнинг ҳукуматлари аъзоларидан таркиб топган. Ҳар бир федерал ўлка ўз аҳолиси сонига қараб унда 3–6 овозга эга. Бундесрат туфайли федерал ўлкалар федерация даражасида қонунчилик ва ижро фаолиятида иштирок этади. Шу билан бирга, Бундесрат ўлкаларнинг бевосита органи эмас, балки фақат федерал ваколатларга эга федерал органдир.

Сиёсий кучларни федерация даражаси ва ўлкаларда турлича тақсимлашда Бундесрат сиёсий тарози посонгиси ва мухолифат учун тегишли восита ҳам бўлиши мумкин. Бундай вазиятда уни обструкционизмда айблаш ўринсиздир. Қатъий белгиланган ротация, алмашлаш тартибига мувофиқ Бундесрат ўз раисини ўлкаларнинг тавсия этилган вакиллари орасидан бир йил муддатга сайлайди. Бундесрат раиси Федерал президент ўз вазифасини бажара олмай қолган ҳолларда унинг вазифасини амалга оширади. Бундестагда қонун лойиҳалари уч марта ўқилади ва одатда биринчи ўқишдан сўнг муҳокама қилиб маромига етказиш учун тегишли қўмитага юборилади. Учинчи ўқишда қонун овозга қўйилади ва агар унга кўпчилик овоз берган бўлса (Асосий Қонунга тузатишлар бундан истисно), қабул қилинган ҳисобланади.

Асосий Қонуннинг 70-моддасига мувофиқ, ўлкалар Асосий Қонун томонидан федерацияларга бириктирилмаган қонунчилик ваколатлари даражасида қонунчиликни амалга ошириш ҳукукига эгадир. Аслини олганда, федерал даражадаги қонунчилик – агар федерация ваколатининг мақсадга мувофиқлиги аниқ кўзда тутилмаган бўлса, – бу ўлкалар ваколати доирасидаги ишдир. Шу сабабли федерация ваколатлари мутлақ, рақобатлашувчи ва муайян ҳукукий доирадаги қонунчиликка бўлинади. Федерация ваколатига кирувчи мутлақ қонунчиликка, масалан, хорижий давлатлар билан муносабат, мудофаа, валюта ва пул тизими, ҳаво йўллари ва солиқ қонунчилигининг бир қисми киради. 1949 йилдан то 2002 йилгача парламентда кўриб чиқиш учун 9200 тадан ортиқ қонун лойиҳаси тақдим этилган ва шунинг 5640 тасидан зиёди қабул қилинган. Бу ўринда мавжуд қонунларга тузатишлар киритиш ҳақида сўз

---

[1] Бундестаг ва Бундесрат 1949 йили бир-бирига монанд тарзда шаклланган Рейхстаг ва Рейхстратнинг ўрнини эгаллади. Рейхстаг 1893 йилга қадар 3 йилга, 1893–1912 йилларда 5 йилга сайланарди. 1990 йил 31 августдаги битимга мувофиқ ГДР 1990 йил 3 октябрда ГФР таркибига кирди. Бу ГФРнинг 1990 йил 11 июндаги сайлов қонунига ўзгартишларда ўз аксини топган.

киритилмоқда, албатта. Қонун лойиҳаларининг аксарияти Федерал ҳукумат, қолган қисми Бундестаг ва Бундесрат депутатлари томонидан киритилади.

Асосий Қонун оддий қонунлар ва Бундесрат маъқуллайдиган қонунлар ўртасидаги тафовутни белгилайди. Бундесрат оддий қонунчиликка ҳам муайян даражада таъсир ўтказиши мумкин. У ташаббус кўрсатиш ҳуқуқига эга, келишув қўмитасига мурожаат қилиши ва Бундестаг қабул қилган қонундан норози бўлиб шикоят қилиши мумкин. Қонунлар авваламбор ўлкаларнинг жиддий манфаатлари, масалан ўлкалар ижро ҳокимиятининг маблағлари ёки суверенитетига дахлдор бўлган тақдирда Бундесрат томонидан маъқулланиши керак бўлади. Бундан ташқари, Асосий Қонунга тузатишлар киритиш ҳамда ҳукуматнинг федератив тузилмасига тааллуқли масалаларда ҳам Бундесратнинг қўллаб-қувватлаши талаб этилади. Асосий Қонунга тузатишлар киритиш учун Бундестаг ва Бундесратда овозларнинг учдан икки қисми талаб қилинади.

Ижро ҳокимияти. Федерал президент давлат бошлиги ҳисобланади[1], ҳукумат эса Федерал канцлер бошчилигида ижро ҳокимиятини амалга оширади. Президентни Федерал мажлис – махсус чақириладиган конституциявий орган сайлайди. Унинг таркибига Бундестаг депутатлари ва мутаносиблик асосида ўлкалар парламентлари томонидан сайланадиган шунча делегат киради. Баъзида Федерал мажлис таркибидан депутат ҳисобланмаган обрўли арбоблар ҳам жой эгаллайди. Федерал президент беш йил муддатга кўпчилик овоз билан сайланади. Қайта сайланишга бир марта ижозат берилади. Камида 40 ёшга тўлган ГФР фуқароси президент бўлиши мумкин.

Федерал президент асосан вакиллик вазифаларини бажаради ва холис куч ҳамда Асосий Қонун посбони сифатида мувофиқлаштирувчи ўрин тутади. У федерация номидан хорижий давлатлар билан битимлар тузади, элчиларни тайинлайди ва қабул қилади, федерал судьялар ва мансабдор шахсларни, офицерлар ҳамда унтер-офицерларни тайинлайди ва вазифасидан озод этади. Федерал президент федерация номидан афв этиш ҳуқуқини рўёбга чиқаради,

---

[1] 1871–1918 йилларда давлат раҳбари император бўлган. 1934 йилгача (1919, 1920 йиллардан ташқари) кенг ваколатларга эга бўлган Президент умумхалқ сайловида 7 йил муддатга сайланган. 1934–1945 йилларда Канцлер (ҳукумат бошлиғи) ўз лавозимини Президентлик амали билан бирга адо этган. 1949 йилдан бошлаб Президент парламентнинг иккала палатаси томонидан 5 йил муддатга сайланади.

қонунларни расмийлаштиради ва бу қонунлар Асосий Қонунда кўзда тутилган тартибда тайёрланганлигига шубҳа қилмаса, уларни «Федерал қонунлар ахборотномаси»да эълон қилишга рухсат беради. Федерал президент Бундестагга (мажоритар нисбатни ҳисобга олган ҳолда) Федерал канцлер лавозимига номзодни тавсия этади ва сайланганидан сўнг уни бу лавозимга тайинлайди. Федерал канцлер таклифига биноан федерал вазирларни тайинлайди ва лавозимидан озод этади.

Федерал президент жамиятнинг сиёсий яқдиллигини ифодалайди. У партиялар устидан назорат қилувчи, мувофиқлаштирувчи ва холис омил сифатида бош сиёсий ва ижтимоий муаммолар бўйича ўз фикрини билдиради. Шу тариқа Федерал президент фуқароларни сиёсий ва ахлоқий йўналтириш мезонларини таклиф этиш имконига эга.

Федерал ҳукумат. Федерал ҳукумат Канцлер ва вазирлардан ташкил топган. Шу боис ГФРни кўпинча канцлерлик республикаси деб аташади. Парламент федерал вазирларни тайинлашда иштирок этмайди, фақат Федерал канцлерни тайинлайди. Вазирлар Президент томонидан Канцлер таклифига биноан тайинланади. Ҳукумат фаолияти учун Канцлер ҳам жавобгар, у ўз лавозимидан кетиши билан вазирлар ҳам истеъфога чиқади.

Федерал канцлер Федерал ҳукумат доирасида федерал вазирларга нисбатан мустақил ва юқори лавозимни эгаллайди. Вазирлар Маҳкамасига раислик қилади. Фақат Канцлер ҳукуматни шакллантириш ҳуқуқига эгадир. У вазирларни танлайди ва Федерал президентга уларни тайинлаш ёки ишдан бўшатишни таклиф қилади. Бундан ташқари Федерал канцлер Вазирлар Маҳкамасида нечта вазир бўлишини ҳал қилади ҳамда уларнинг фаолият соҳасини белгилайди.

Федерал канцлернинг кучли позицияси, авваламбор, унинг кўрсатма бериш ваколатига асосланган. У ҳукумат сиёсатининг асосий йўналишларини белгилайди. Федерал вазирлар ушбу йўриқномалар доирасида ва жавобгарликни зиммасига олган ҳолда, ўзларига ишониб топширилган вазирлик ишини мустақил бошқаради. Ҳукумат коалициялари доирасида сиёсий фаолият юритиш амалиётида Федерал канцлер коалиция бўйича шериги билан келишувни ҳисобга олиши ва етакчи партияларнинг парламент фракцияларини ўзи юргизаётган сиёсатнинг тўғрилигига ишонтира билиши даркор.

Федерал канцлер ҳукуматнинг парламент томонидан сайланадиган ягона аъзоси, шу сабабли у биринчи навбатда парламентга ҳисобот беради. Унга федерал вазирлар ҳам бевосита ҳисобот беради. Бундестаг кўпчилик овоз билан унинг ўрнига муайян номзодни сайлаган тақдирдагина Федерал канцлерга ишончсизлик билдириши мумкин. Федерал канцлер эса Бундестаг олдига ишонч тўғрисидаги масалани қўя олади. Агар унга нисбатан ишонч рад этилса, Федерал президент Федерал канцлер таклифига мувофиқ Бундестагни тарқатиб юбориши мумкин.

Бундай чора, Веймар Конституциясидан онгли равишда узоқлашишни ҳисобга олган ҳолда, Асосий Қонунда кўзда тутилган ва у ҳукуматни ягона мукобил давлат дастури эмас, балки ҳукуматни истеъфога чиқариш талаби бирлаштириб турадиган мухолифат гуруҳлар томонидан ағдарилиш хавфидан ҳимоя қилади. Федерал канцлерга ишончсизлик вотумини билдириш учун йиғиладиган Бундестаг кўпчилик овоз билан унинг ўрнини эгаллайдиган номзодни сайлаши керак. Ҳозиргача «конструктив ишончсизлик вотуми» йўли билан Федерал канцлерни икки марта ағдаришга уриниш содир бўлган. 1982 йилнинг октябрида ўша пайтда амалдаги ҳукумат раҳбари Г. Шмидтга ишончсизлик билдирилгани натижасида Г. Коль Федерал канцлер этиб сайланган.

Бюджет ижроси ва хўжалик юритиш устидан федерация ва ўлкалар даражасида назорат қилиш Федерал саноқ палатаси ва 16 та ўлканинг саноқ палаталари зиммасига юклатилади. Бу Германиянинг федератив тузуми тамойилига ва федерация ҳамда ўлкалар бюджети мустақиллиги конституциявий тамойилига мутаносибдир. Федерал саноқ палатаси давлат молия назоратининг мустақил органи сифатида бюджет ижроси ва хўжалик юритишни федерация даражасида текшириш билан шуғулланади. Бунда у давлат маблағлари белгиланган тартибда тежаб-тергаб сарфланишини назорат қилиб боради.

Германия Бундестаги Федерал ҳукумат таклифига биноан маълумотларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича федерал вакилни сайлайди. Вакилнинг вазифаси шундан иборатки, у қонунчилик чоралари доирасида ҳукумат ва парламентга маълумотларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича маслаҳатлар беради, ҳокимиятнинг федерал органлари, телекоммуникация ва почта хизмати оферентлари шахсга тааллуқли маълумотларга

қандай муносабатда бўлаётганини назорат қилади ва бу органларга маълумотларни муҳофаза қилишга доир тавсиялар беради. Маълумотларни муҳофаза қилиш борасида манфаатлари камситилган ҳар қандай фуқаро федерал вакилга шикоят қилиши мумкин. У икки йилда бир марта Бундестагга ўз фаолияти тўғрисида ҳисобот беради.

Асосий Қонун ва ГФРнинг ҳуқуқий тизими. Тарихан ёндашганда, Германиянинг ҳуқуқий тизими Рим ҳуқуқига ва бошқа ҳуқуқий манбаларга ҳам таянади. XX асрда илк бор бутун Германия империяси учун ягона хусусий ҳуқуқ тизими жорий этилди. Германия фуқаролик низоми ва Савдо кодексида улар пайдо бўлган даврдаги либерал руҳ ҳанузгача сақланиб қолган. Эркин шартномалар тузиш тамойили бу ҳужжатлар моҳиятига хос дастуриламал жиҳатлар ҳисобланади.

Германия ҳуқуқий тизимига XIX асрдаёқ асос солинган. Бу, аввало, суд тизими тўғрисидаги қонундир. Ушбу қонун судларни ташкил этиш, уларнинг тузилмаси, ваколати, фуқаролик процессуал ва жиноят процессуал кодекслари билан тартибга солинган. 1900 йилда кучга кирган Германия фуқаролик низоми, фуқаролик процессуал ва жиноят процессуал кодекслар либерал ва демократик кучлар томонидан XIX асрнинг сўнгги йилларида империя ҳукумати даврида яратилган эди. Германиянинг ушбу кодекслари кейинчалик кўплаб хорижий мамлакатларнинг ҳуқуқий тизимлари учун ҳам намуна бўлди.

Германияда ҳуқуқий соҳа ҳаётнинг деярли барча жабҳаларини қамраб олган. Шу сабабли ҳозирги замон Германия қонунчилиги мавжуд ҳуқуқий меъёрларни ижтимоий ривожланиш йўналишлари ва бунинг натижасида юзага келадиган муаммоларни ҳал этиш заруратига мувофиқ мослаштириш ҳамда ўзгартиришни ўзида ифода этади.

Асосий Қонун Германия ҳуқуқий тизимининг ўзагидир. Шу билан бирга, бу ерда Европа Иттифоқининг ҳуқуқ нормалари ва халқаро ҳуқуқ меъёрларига ҳам амал қилинади. Федерал ҳуқуқ қарийб 1900 қонун ва 3000 ҳуқуқий ҳужжатни ўз ичига олади. Қонунлар Бундестаг томонидан қабул қилинади, кўрсатмалар эса Федерал ҳукумат томонидан ушбу қонунлар асосида чиқарилади. Ўлкалар ҳуқуқи – полиция хизмати ва коммунал ҳуқуқдан ташқари – асосан мактаблар ва университетлар тизимини, шунингдек,

матбуот, радио ва телевидение фаолиятини тартибга соладиган ҳуқуқий меъёрларни қамраб олади.

ГФРнинг ҳуқуқий тизими асослари авваламбор моддий ва процессуал ҳуқуқда мустаҳкамланган. Жиноий ҳуқуқда содир этилган жиноят учун у амалга оширилгунга қадар қонун томонидан жазо белгиланган ҳолатдагина жазолаш мумкинлиги тўғрисидаги – Асосий Қонун томонидан конституциявий даражага олиб чиқилган қоида амалда қўлланилади. Ҳеч ким содир этган битта жиноий қилмиши учун бир неча марта жазоланиши мумкин эмаслиги тўғрисидаги қоида ҳам конституциявий мақом касб этган. Шахс озодлигини фақат қонунга асосланган ҳолда чеклаш мумкин. Ҳибсда ушлаб туриш мумкинлигини ва унинг муддатларини фақат судья ҳал қилади. Ҳар қандай шахснинг озодлигини чеклаш билан боғлиқ судья қарорига асосланмаган хатти-ҳаракатлар ноқонуний ҳисобланади. Полицияга олдиндан ҳибсга олиш учун рухсат этилади. Бироқ полиция, ўз ваколатига асосланиб, ҳеч кимни қонунда белгиланган муддатдан ортиқ ушлаб туриши мумкин эмас.

Судда ҳар бир кишига ҳуқуқ масалалари бўйича уни тинглаш кафолатланади. Бу қоида ҳам Асосий Қонунда белгиланган ва қонун устуворлиги тамойилининг муҳим таркибий қисми саналади. Одил судлов фақат қонунга итоат қиладиган мустақил судьялар зиммасига юклатилган. Одатда судьяларни лавозимидан озод этиш ва ўз ихтиёрисиз бошқа ишга ўтказиш мумкин эмас. Германияда фавқулодда судлар тақиқланган.

Суд ҳокимияти. ГФРда олий суд органларининг йўқлиги мамлакатнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бундай органлар федерацияда ҳам, ўлкаларда ҳам мавжуд эмас. Конституциявий адлия деганда Федерал Конституциявий суд ва ўлкаларнинг конституциявий судлари тушунилади. Асосий Қонунга риоя қилишни Федерал Конституциявий суд назорат қилади. 1933 ва 1945 йиллар орасида тўпланган аччиқ тажриба Асосий Қонун асосчиларига сиёсий ҳокимиятни давлат жиловлаб туриши кераклигини яққол кўрсатиб берди. Айнан шунинг учун Парламент кенгаши Асосий Қонунга кенг кўламли ваколатга эга Федерал Конституциявий суд тўғрисидаги қоидани киритди. Эркин ва демократик давлат тузумига бирон-бир партия рахна солиши мумкин ёки мумкин эмаслигини ва бу ҳаракат нечоғли ғайриконституциявий ҳисобланишини фақат

Федерал Конституциявий судгина аниқлаш ҳуқуқига эга. Бундай ҳолларда суд тегишли партияни тарқатиб юбориш тўғрисида қарор қабул қилади. Бу эса Федерал Конституциявий суд Германиянинг ҳозирги конституциявий-ҳуқуқий тузумини қўллаб-қувватлаш ва барқарорлигини сақлаш ишида катта аҳамият касб этишидан далолатдир.

Федерал Конституциявий суд унга мурожаат қилинган пайтдан эътиборан ўз фаолиятини бошлайди. Ҳар бир фуқаро – ҳукумат унинг асосий ҳуқуқларини камситганлиги тўғрисида ваколатли судларга қилган мурожаати беҳуда кетганидан сўнг – мазкур судга конституциявий шикоят билан чиқиш ҳуқуқига эга. Бундан ташқари, Федерал Конституциявий суд федерация ва ўлкалар ёки айрим федерал органлар ўртасидаги низоларни ҳал қилиш билан шуғулланади. Бу суд федерал қонунлар ва ўлка қонунларининг Асосий Қонунга мос келишини текширади. Агар Федерал Конституциявий суд бирон-бир қонунни ҳақиқий эмас деб эълон қилса, унинг қўлланиши ман этилади. Бундай ҳолатлар юзага келган тақдирда Федерал Конституциявий суд ушбу иш юзасидан муайян органлар, масалан федерал ҳукумат ёки ўлка ҳукуматлари органлари, парламент депутатларининг камида учдан бир қисми ёхуд судлар мурожаат қилганда, тегишли ишни кўриб чиқишга киришиши мумкин. Ўтган даврда (2002 йил 31 декабрь ҳолатига кўра) Федерал Конституциявий суд 141 мингтадан ортиқ ишни кўриб чиқди. Шундан қарийб 125 мингтаси конституциявий шикоятлар бўлиб, уларнинг фақат 3360 таси қаноатлантирилди.

Суд одатда жамоатчилик диққат билан кузатиб борадиган ички ва ташқи сиёсий аҳамиятга эга йирик ишларни кўриб чиқади. Масалан, судьялар Бундесвернинг НАТО жавобгарлиги зонасидан ташқаридаги миссияси Асосий Қонунга мос келиши ёки келмаслиги ёхуд Асосий Қонунда мустаҳкамланган яшаш ҳуқуқи абортлар тўғрисидаги жиноий ҳуққуқ меъёрлари билан нечоғли мувофиқлаштирилаётгани каби масалалар билан шуғулланганн маълум. Барча сиёсий йўналишлардаги федерал ҳукуматлар Федерал Конституциявий суд қарорларига итоат этиши лозим. Федерал Конституциявий суд қарорларининг қўлами ниҳоятда кенг. Бу қарорлар у ёки бу даражада

ижтимоий ва иқтисодий масалаларга, фуқаролик ва жиноий ҳуқуқ, ҳарбий сиёсат, халқаро муносабатлар, фуқаролик ва шу каби бошқа масалаларга дахлдордир. Умуман олганда, Федерал Конституциявий суд конституциявий ҳужжатларнинг конунийлиги устидан ҳам мавҳум (абстракт), ҳам аниқ назоратни амалга оширади.

Ўлкалар конституцияларини изоҳлаш бўйича низоларни ўлкаларнинг конституциявий судлари ҳал қилади. Лекин бундай ҳолларда ҳам Федерал Конституциявий судга мурожаат этилишини истисно қилиб бўлмайди.

Федерал Конституциявий суд Карлсруэда жойлашган бўлиб (Баден-Вюртемберг ўлкаси), иккита сенатдан иборат. Ҳар бир сенатда саккизтадан судья бор. Бу судьяларнинг бир қисми Бундестаг, қолган қисми Бундесрат томонидан сайланади. Уларнинг ваколат муддати 12 йил. Федерал Конституциявий суд судьялари қайта сайланмайди. Ушбу суд ўз фаолиятини 1951 йилда бошлаган. Германияда 5 турдаги судлар бор:

1. Умумий судлар – Федерал суд палатаси бошчилигида жиноий ва фуқаролик ишларини кўриб чиқади. Жиноий ва фуқаролик ишлари (чунончи, хусусий-ҳуқуқий шартномаларга оид ишлар, масалан сотиб олиш ёки ижарага олиш, никоҳ ва оила ишлари) оддий судлар – участка суди, ўлка суди, юқори турувчи ўлка суди ва федерал суд ихтиёрига топширилади.

2. Маъмурий судлар – Федерал маъмурий суд бошчилигида бошқарув жараёнида фуқаролар ҳуқуқларига риоя қилиш масаласи бўйича давлат хизматчилари устидан фуқароларнинг даъво аризалари, давлат хизматчиларининг ўз ҳуқуқлари масаласи бўйича низолари, атроф-муҳит муҳофазаси масалалари, маъмурий-ҳудудий бирликлар ўртасидаги низолар ва бошқа масалаларни кўриб чиқади.

3. Меҳнат судлари – меҳнат масалалари бўйича федерал суд бошчилигида иш берувчилар ва ишчилар, ишчилар касаба уюшмалари ва иш берувчилар касаба уюшмалари ўртасидаги низоларни кўриб чиқади.

4. Молия судлари – Федерал молия суди бошчилигида солиқлар ва маблағлар билан боғлиқ молиявий масалаларни кўриб чиқади.

5. Ижтимоий судлар – ижтимоий масалалар бўйича федерал суд бошчилигида фуқароларнинг пенсия, турли ижтимоий нафақалар ва

ижтимоий суғурта тўлови масалалари бўйича давлат муассасалари устидан даъво аризаларини кўриб чиқади.

Судьялар. Германияда 21 мингдан ортиқ профессионал судья одил судлов билан шуғулланади. Улар одатда бир умрга тайинланади. Судьяларнинг тўртдан уч қисмидан ортиги одатий суд жараёнлари соҳасида ишлайди. Одил судловни рўёбга чиқаришда судьялар фақат ҳуқуқ ва қонунларга таяниб иш юритади. Қатор суд соҳаларида суд ишларида нопрофессионал судьялар – маслаҳатчилар иштирок этади. Улар жамият ҳаётининг у ёки бу соҳасини, масалан меҳнат ёки ижтимоий судлов жараёни масалаларини яхши билган ҳолда судларнинг қарорлари реал ҳаётга яқин бўлиши борасида ёрдам беради. Бундан ташқари, маслаҳатчилар фуқаролар қонунларга бевосита риоя этиш борасида муайян маънода бевосита жавобгар эканлигининг ўзига хос намоёни ҳамдир.

Адвокатлар. Германияда 100 мингдан ортиқ адвокат барча тоифалардаги ҳуқуқий масалалар бўйича мустақил маслаҳатчи ва вакиллар сифатида фаолият кўрсатади. Улар судда ўз ҳимоясидаги кишилар манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда одил судлов жараёнида фаол иштирок этади. Уларнинг алоҳида касбий мажбуриятлари мавжуд бўлиб, унга риоя этилишини адвокатлар ҳайъати, шаън ва қадр-қиммат судлари назорат қилиб боради. Профессионал судьялар, прокурорлар ва албатта, адвокатлар ҳам тегишли малакага эга бўлиши лозим. Бу уларнинг олий юридик маълумотли бўлиши, кейинчалик амалий тайёргарликдан ўтиши ва тегишли давлат имтиҳонларини топшириши кераклигини англатади.

Прокурорлар. 5000 дан ортиқ прокурор жиноий ишлар ва жазони ижро этиш соҳаларида ишлайди. Улар жиноят содир этганликда гумон қилиш факти бўйича тергов ишларини полиция кўмагида олиб борадилар. Бу ишларнинг барчаси билан прокуратуралар шуғулланади ва назорат қилади. Тергов ишлари ниҳоясига етгач, ишни юритишни давом эттириш ёки айблов эълон қилишни прокуратура ҳал этади. Прокурор суд жараёнида айбловчи томон сифатида намоён бўлади.

Полиция. Жамоат хавфсизлиги ва тартибни сақлаш давлатнинг асосий вазифаларидан биридир. Германияда бу иш ҳам ўлкаларнинг, ҳам федерациянинг зиммасига юклатилган. Полиция ва полиция

ҳуқуқи асосан ўлкалар тасарруфидадир. Федерацияга полиция ваколатлари, Асосий Қонунга мувофиқ ҳолда, фақат муайян соҳалардагина берилади.

Ўлкалар полицияси таркибига умумполиция хизмати, жиноий полиция ва сув полицияси киради. Полициянинг вазифалари жиноятнинг олдини олишдан тортиб, жиноятни очишгача бўлган жараёнларни қамрайди. Умумполиция хизмати биринчи навбатда майда ва ўрта ҳуқуқбузарликлар билан шуғулланса, хавфли жиноятлар ва жиноий ҳаракатлар бўйича суриштирув ишлари жиноий полициянинг фаолият соҳасига киради. Жиноий ҳаракатлар бўйича суриштиришда полиция бу борадаги ишларни юритаётган прокуратурага бўйсунади. Махсус полиция бўлинмаларидан асосан гаровга олинганларни озод этиш, муҳим аҳамиятга молик воқеалар найтида қўриқлаш чораларини кўриш, шунингдек, кузатув ва қидирув ишларида фойдаланилади.

Эркин демократик тузумни самарали ҳимоя қилиш мақсадида Асосий Қонунни муҳофаза қилиш бўйича федерал ва ўлкалар идоралари хавфсизликка таҳдид туғдирувчи экстремистик ният ва режалар ҳақида маълумот тўплайди, бундай маълумотларни Федерал ҳукумат ва ўлкалар ҳукуматлари, ижро органлари ва судлар учун таҳлил қилиб беради. Асосий Қонунни муҳофаза қилиш билан шуғулланадиган махсус органлар сирасига контрразведка ҳам киради.

Кельндаги Асосий Қонунни муҳофаза қилиш бўйича федерал идора федерал ички ишлар вазирлигига бўйсунади. Бу идора Конституцияни муҳофаза қилиш борасида ўлкалар органлари билан ҳамкорлик қилади. Конституцияни муҳофаза қилиш органлари полицияга хос ижро ҳокимияти ваколатларига эга эмас, яъни уларга сўроқ қилиш ёки ҳибсга олиш рухсат этилмайди. Ушбу органларнинг фаолияти ваколатли вазирлар, парламентлар ва маълумотларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича вакил томонидан бир неча босқичда жиддий назорат қилиб борилади. Бундан ташқари, бундай назорат доираси ушбу идораларнинг фуқароларга оғирлик туширган айрим чораларини судда кўриб чиқиш имконияти билан кенгайтирилган.

Асосий Қонунни ўзгартириш тартиби. ГФР Асосий Қонунига тузатишлар киритиш учун ўзгартишлар ва (ёки) қўшимчалар

тўғрисидаги қонунга Бундестаг депутатларининг учдан икки ҳамда Бундесрат аъзоларининг ҳам шунча қисми овоз бериши талаб этилади.

Асосий Қонуннинг 50 йиллик тарихида унга 150 тадан кўпроқ тузатиш киритилган. Бунинг натижасида матнда учта янги бўлим, қиркдан зиёд янги модда пайдо бўлган, 80 та модда тўлик ёки қисман бекор қилинган, тўлдирилган ёхуд ўзгартирилган (моддаларнинг айримлари бир неча марта қайта кўриб чиқилган). Дастлабки матн 146 моддадан иборат бўлгани эътиборга олинадиган бўлса, конституцияга тузатишлар кўлами қанчалик кенг экани яққол кўзга ташланади. Шу тариқа агар XIX асрдан эътиборан кодификациялаштириш 1896 йил 18 августда қабул қилинган ва 1900 йил 1 январдан кучга кирган Германия фуқаролик низомининг барқарорлиги ва деярли ўзгармаслигини таъминлаган бўлса, ГФРнинг Асосий Қонунига нисбатан бундай деб бўлмайди. ГФРнинг Асосий Қонуни оммавий ҳуқуқни кодификациялаш намунаси ҳисобланади, у дунёнинг конституциявий харитасида замонавий конституционализм андозаларидан бири сифатида умумэътироф этилган. 2004 йилда Германия миллий ҳуқуқий тизимининг негизи бўлиб келаётган Асосий Қонун қабул қилинганининг 55 йиллиги нишонланди. Мухтасар айтганда, ГФРда Асосий Қонунни кўпинча конституциявий тузум ва ҳуқуқий тартибнинг ўзи деб биладилар, яъни шундай эъзозлайдилар.

Асосий Қонун шарофати билан Германия фуқароларида давлатга нисбатан ижобий муносабат устувор аҳамият касб этди: «Илгари етакчи куч сифатида намоён бўлган давлат эндиликда мақбул ҳамкорга айланди, у ошкоралашди... Давлат ҳокимияти фуқароларга нисбатан ҳуқуқ негизида муносабатда бўлишига эришилди. Асосий ҳуқуқларнинг аҳамияти ва амалий таъсири ортди, суд ҳокимияти барча даражаларда кучайди, оммавий ҳуқуқ доирасидаги ҳуқукий ҳимоя эса илгари Германия конституциявий ҳуқуқи тарихида кузатилмаган миқёсда кенгайди» (Ханс Майер).

Асосий Қонун матнини ўрганиш ўзбек ўқувчисига, айниқса, ҳуқуқшуносларимизга амалий, илмий ва таълим-педагогика мақсадларида фойдалидир. Асосий Қонун амалдаги қонунчиликнинг асосий ҳужжати сифатида Германия билан тобора кенгайиб бораётган икки томонлама муносабатларимизда

эътиборда туриши керак. Бундан ташқари, Асосий Қонун оммавий ҳуқуқ соҳасида конституциявий-қонунчилик техникасининг ижобий намунаси бўлиб қолаётир. Мамлакатимизда ушбу соҳада қонун лойиҳаси ишлари фаоллашганини эътиборга оладиган бўлсак, Асосий Қонун матни миллий қонунчилик ижодкорлари учун фойдали бўлиши табиий. Буларнинг барчаси ГФР Асосий Қонуни замонавий нашрини ўзбек тилида тўлиқ чоп этиш зарур эканлигини англатади. Шубҳасиз, Асосий Қонун билан танишув кўп жиҳатдан, жумладан замонавий конституционализмнинг умуминсоний ҳуқуқий қадриятларини қабул қилишга қаратилган конституциявий-ҳуқуқий онг ва конституциявий ватанпарварликни шакллантириш нуқтаи назаридан ўзбек ўқувчиси учун ғоят қўл келади.

ГФР Асосий Қонунининг амалдаги матнини ўзбек тилида чоп этиш юртдошларимизни хорижий давлатларнинг замонавий конституциялари билан таништириб боришга доир ишларнинг давомидир[1]. Асосий Қонунни чоп этилишини ташкил этиш ва тайёрлаш Ф. Эберт номидаги жамғарма кўмагида амалга оширилди – жамғарма нашр билан боғлиқ барча сарф-харажатларни зиммасига олди. Ф. Эберт номидаги жамғарманинг Марказий Осиёдаги ваколатхонаси раҳбари доктор Р. Крумм ва жамғарманинг Ўзбекистон Республикасидаги ваколатхонаси раҳбари Н. Резяповага ушбу нашрни тайёрлашдаги иштироки учун алоҳида миннатдорлик билдиришни зарур, деб биламиз.

Нашрнинг муваффақияти, албатта, таржима савиясига ҳам боғлиқдир. Таржима борасидаги ишларга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Сенати Девонининг матбуот ва таржима бўлими

---

[1] Кейинги йилларда ўзбек тилида чиққан нашрлар: Америка Қўшма Штатлари Конституцияси // Кириш сўзи муаллифи А. Х. Саидов. Таржимон Х. Турсунов. Т.: «Адолат», 2004. 44 бет; Словакия Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2002. 336 бет. Ушбу тўпламда Словакия Республикаси Конституцияси ўзбек, словак, инглиз ва рус тилларида берилган; Иордания Ҳошимийлар Подшоҳлиги Конституцияси // Кириш сўзи муаллифи ва масъул муҳаррир А. Х. Саидов. Таржимон А. Юнусов. Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2002. 47 бет; Жаҳон конституциялари (жаҳон давлатлари конституциялари тўплами, 1-жилд). // Тузувчилар, муқаддима ҳамда кириш сўзи муаллифлари У. Тожихонов ва А. Х. Саидов. – Т.: «Адолат», 2001. 456 бет. Мазкур тўпламдан дунёнинг 8 мамлакати конституцияси жой олган.

мудири Р. Қосимов ва Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги бош муҳаррири ўринбосари, ҳуқуқ магистри Ғулом Мирзони жалб этдик.

Нашрни тайёрлашда К. Сафарова, М. Пальнова, С. Собирова, А. Трубицин ҳам яқиндан ёрдам берди.

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, ГФР Асосий Қонуни матни таржимаси жараёнида баъзи бир муаммоларга дуч келинди, хусусан, айрим немис юридик атамалари учун ўзбек тилида тўғридан-тўғри мос, муқобил сўзлар йўқлиги муайян қийинчиликлар туғдирди. Шу сабабли баъзи ўринларда асосий матн маъно-мазмунини сақлаб қолиш максадида сўзма-сўз таржимадан бир оз чекинишга тўғри келди ва бундай ҳолларда масъул муҳаррир изоҳлари илова қилинди. Таржима муаллифлари ва матн муҳаррирлари ушбу мураккаб иш натижаларини янада яхшилашга ёрдам берадиган ҳар қандай фикр-мулоҳазаларни кутиб қолади ва бунинг учун олдиндан миннатдорлик билдиради.

ГФР Асосий Қонунининг ўзбекча нашри турли ўзгартиш ва қўшимчалар билан тўлдирилган 2002 йил июлдаги матни асосида тайёрланган.

Умид қиламизки, мазкур нашр ўзбек ҳуқуқшунослари ва бошқа қизиққан кишилар учун фойдали бўлибгина қолмай, айни чоғда Ўзбекистон ва Германия ўртасида ҳуқуқ соҳасидаги ҳамкорлик ривожига ўзига хос ҳисса қўшади. Қолаверса, кейинги йилларда Ф. Эберт номидаги жамғарма томонидан қатор нашрлар чоп этилгани ва уларнинг барчаси жамоатчилигимиз эътирофига сазовор бўлганидан яхши хабардормиз[1]. ГФР Асосий Қонунининг ўзбекча нашри ҳам юртдошларимизнинг шундай юксак эътиборини қозонишига ишончимиз комил.

---

[1] Масалан: «Ал-Мотуридий ўгитлари ва унинг Шарқ халқлари маданиятидаги ўрни» // Конференция материаллари. – Т., 2000; Р. Ульрих. Ал-Мотуридий ва Самарқандда суннийлар теологияси. – Т., 2001; Ўзбекистонликнинг ижтимоий қиёфаси (социологик тадқиқот натижалари). – Т., 2002; Марказий Осиё: геоиқтисодиёт, геосиёсат ва хавфсизлик. – Т., 2002; Ислом Ўзбекистон аҳолиси ҳаётида (социологик тадқиқот натижалари). – Т., 2003; Ислом ва аристократик давлат. – Т., 2003; Мустақил Ўзбекистон хотин-қизлари. – Т., 2004; Марказий Осиё XXI асрда: ҳамкорлик, шериклик ва мулоқот // Конференция материаллари. – Т., 2004; Аҳолисининг кўпчилиги мусулмон бўлган мамлакатларда дин ва сиёсат // Конференция материаллари. – Т., 2004.

2.2. ГФРнинг ПАРТИЯЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ҚОНУНЧИЛИГИНИ ЎРГАНИШГА КИРИШ

2005 йилда Германия Федератив Республикаси Асосий Қонуни матнининг ўзбек, немис ва рус тилларидаги расмий нашри чоп этилди[1]. Ушбу китоб Ўзбекистон Республикасининг икки палатали парламенти – Олий Мажлис депутат ва сенаторлари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ходимлари, олий ўқув юртларининг ўқитувчилари, талабалари, аспирантлари, илмий ходимлари ҳамда ҳозирги Германия билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига фойдали бўлди. Мазкур китоб нашр этилгач бу каби фойдали ишларни давом эттириб, ГФРнинг 1967 йил 21 июлдаги «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонунининг расмий матнини ҳам чоп этиш истаги билдирилди. Ўқувчи диққатига айнан шундай китоб ҳавола этилмоқда.

Бугунги кунда хорижий юридик тажрибага мурожаат этиш нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эга. Чунки Ўзбекистон миллий қонунчилигини тараққий эттиришда ривожланган демократик давлатлар қонунчилигини инобатга олиш манфаатлидир. Хорижий мамлакатлар қонунчилигига ҳурмат билан муносабатда бўлиш ушбу қонунчиликни кўр-кўрона кўриб олиш дегани эмас, албатта. Кўчирмачилик хоҳ илм-фанда, хоҳ санъатда, хоҳ сиёсий амалиётда бўлсин – ҳеч қачон ва ҳеч қаерда амалга оширилган асл ишни худди ўшандай такрорлай олмаган.

Шубҳасиз, Германиянинг сиёсий-ҳуқуқий тажрибаси умумжаҳон юридик тажрибасининг ажралмас узвий бир қисмидир. Бу билан кўп нарса назарда тутилган, лекин ҳамма нарса эмас. Германия бизнинг диққатимизни ўзининг Иккинчи жаҳон урушидан сўнгги саноқли ўн йилликлар давомида эришган катта ютуқлари билан жалб этади. Бунда немис қонунчилиги ниҳоятда катта роль ўйнаган.

Ўқувчиларни ГФРнинг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни билан таништириш, биринчидан, сиёсий партияларнинг ҳозирги жамиятда тутган муҳим ўрни; иккинчидан, Ўзбекистонда кўппартиявий тизимнинг ривожланиши; учинчидан, мазкур Қонун ўтган 40 йил мобайнида дунё мамлакатларининг сиёсий партияларга оид қонунчилигига бўлган катта таъсири билан изоҳланади.

---

[1] Германия Федератив Республикасининг Асосий Қонуни. Grundgesetz für die Bundesrepublik. Основной Закон Федеративной Республики Германия / Мас. муҳ. А.Х. Саидов ва Р.Крумм. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2005, 406 б.

Ҳуқуқ ва партиялар. Қуйидаги омиллар сиёсий партиялар мақоми ва фаолиятининг қонун томонидан тартибга солиниши борган сари муҳим аҳамият касб этаётганидан далолат беради:

Биринчи омил: сиёсий партиялар, фуқаролик жамиятининг муҳим институтларидан бири сифатида муайян ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари, талаб ва мақсадларини ифода этадилар ҳамда шахс, жамият ва давлат ўртасида муҳим боғловчи вазифасини бажарадилар.

Иккинчи омил: партиялар жамият сиёсий тизимининг асосий таркибий қисми ва сиёсий институт сифатида давлат ҳокимияти механизмининг ишлашида фаол иштирок этадилар, ёки унга муайян таъсир ўтказадилар, фуқароларнинг сиёсий онги шаклланишида ва сиёсий маданияти даражасини оширишда катта роль ўйнайдилар.

Учинчи омил: партиялар сиёсий-ҳуқуқий интеграция (фуқароларни давлат бошқарувига жалб этиш) ҳамда сиёсий социализация (фуқароларни сиёсий хабардор этиш, партия кадрларини тайёрлаш ва ўқитиш) вазифасини бажарадилар, шунингдек, нафақат вакиллик демократиясининг, балки бевосита халқ ҳокимияти шаклларининг фаолиятини таъминлайдилар.

Тўртинчи омил: ҳозирги дунёда сиёсий партиялар сонининг кескин ошиши (уларнинг бугунги кундаги сони жаҳоннинг 200 дан ортиқ мамлакатидаги умумий сони мингтага яқинлашмоқда) ҳамда уларнинг собиқ СССР ҳудудидаги янги мустақил давлатлардаги аҳамиятининг ошиб бориши ва мазкур давлатларда кўппартиявий тизимнинг шаклланиши ва ривожланиши.

Бешинчи омил: сиёсий партияларнинг институциявийлашуви[1] (сиёсий ва юридик), улар мақомининг конституцияларда белгилаб

---

[1] «Сиёсий партияларнинг институциявийлашуви» ўзида икки шаклни мужассам этади: сиёсий ва юридик институциявийлашувни. Биринчиси – бу сиёсий институт сифатидаги расмийлаштирилган ташкилотнинг шаклланиши жараёни бўлиб, у ҳуқуқий нормалар билан эмас, балки партия (корпоратив) нормалари (устав, дастур, ички регламент ва х.к.) билан амалга оширилади; иккинчиси – бу «партияларни шакллантириш, ташкиллаштириш ва улар фаолияти билан боғлиқ бўлган комплекс муносабатлар ҳуқукини тартибга солиш орқали уларни ҳуқуқий институтга айлантириш жараёнидир» (Юдин Ю.А. Политические партии и право в современном государстве. М., 1998. С. 5). Бу ерда гап сиёсий партияларни де-юре тан олишда, улар ҳуқуқий мақомининг қарор топтиришда бормоқда. Сиёсий партиялар институциявийлашувининг мазкур иккала шакли ўз вақтлари билан фарқланса-да (партияларнинг сиёсий институт сифатида шаклланиши улар юридик тартибга солинишидан аввал содир бўлади), улар ўзаро боғлиқдир. Партиялар институциявийлашуви тўғрисида мана бу асарда батафсилроқ ўқишингиз мумкин: Заславский С.Е. Политические партии в России: проблемы правовой институционализации. М., 2003.

қўйилиши, жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида партиялар тўғрисидаги қонунчиликнинг жадал ривожланиши, шунингдек замонавий ҳуқуқда алоҳида мустақил йўналиш – партия ҳуқуқининг шаклланиши.

Субъектив деб аташ мумкин бўлган омиллар қаторига, сиёсий партиялар тадқиқотларининг кенг ривожланиши, *«партология»* деб ном олган мустақил илмий йўналишнинг шаклланишини киритиш мумкин. Партология – партиялар тўғрисидаги фан бўлиб, замонавий политология доирасида субдисциплина сифатида ажралиб чиққан. Партология (партиялар умумий назарияси) сиёсий партиялар методологияси ва типологиясини ишлаб чиқади; уларни таъсис этиш қонунқоидалари ҳамда улар ривожланиши ва ишлашини ўрганади; аҳоли, сайловчилар, фуқаролик жамияти институтлари, сиёсий ва партиявий тизимлар, давлат органлари ва бошқа тузулмалар билан бўлган муносабатини таҳлил этади; партияларнинг жамият, ижтимоий фикр ва ижтимоий онг билан бўлган ўзаро таъсири йўллари, шакллари ва жараёнларини ўрганади. Жаҳон мамлакатларида ўтказилаётган ва партия проблематикасига бағишланган қатор илмий тадқиқотлар, симпозиумлар, съездлар, давра суҳбатлари бугунги кунда партологиянинг фан сифатида ишлаши ва ривожланиши учун муҳим омил ҳисобланади.

Ҳозирги жаҳон мамлакатларида ўтган асрнинг сўнгги чорагида партияларни ҳуқуқий тартибга солиш партияларга доир қонунларнинг фақат сон жиҳатидан ўсиши билан чекланиб қолмади. Уни ўтган даврдан сезиларли тарзда фарқловчи янги тенденциялар пайдо бўлди.

Улардан бири шуки, конституциялар ва миллий қонунчилик сиёсий партияларни инкор эта оладиган ва тартибга солиш объектлари фақат давлат институтлари бўлган вақтлар ўтиб кетди. Ҳозирда сиёсий партиялар ҳам конституциявий, ҳам махсус ҳуқуқий тартибга солишнинг муҳим объектига айланган.

Бошқа тенденция шундан иборатки, партия ҳуқуқига бўлган қизиқиш ва эътибор кескин ошди, хусусан, партияга доир қонунчиликка ҳам. Сиёсий партияларни тузиш, уларни ташкиллаштириш ва фаолиятига тааллуқли муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш ҳажмининг кенгайиб бораётгани замонавий давлатларда алоҳида

«партия ҳуқуқи» («партиявий ҳуқуқ»)[1] шаклланаётгани тўғрисида концепция вужудга келганига асос бўлиб хизмат қилди.

Партия ҳуқуқи – конституциявий ҳуқуқнинг мустақил субсоҳаси. **Ҳозирда партия ҳуқуқи конституциявий ҳуқуқнинг мавжуд субсоҳалари** (сайлов ҳуқуқи, парламент ҳуқуқи) каби алоҳида субсоҳа сифатида шаклланаётгани ҳақида гапириш мумкин. Унинг хусусияти комплекс характеридадир, чунки у тартибга соладиган муносабатлар, яъни унинг предмети нафақат конституциявий-ҳуқуқий нормалар, балки бошқа нормалар билан ҳам тартибга солинади (масалан, партияларнинг қонуний мақом олиши ва уни йўқотишига, уларнинг молиявий фаолиятига доир).

Партия ҳуқуқи нормалари билан қуйидаги масалалар тартибга солинади:

биринчидан, сиёсий партияларнинг сиёсий тизимда тутган ўрни ва аҳамияти, уларнинг давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтлари (нодавлат нотижорат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари) билан ўзаро муносабати;

иккинчидан, партияларни тузиш, уларнинг ишлаши ҳамда фаолиятини тўхтатиб туриш ва тугатиш тартиби;

учинчидан, сиёсий партияларнинг мақсад ва вазифалари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва асосий функциялари;

тўртинчидан, партияларнинг мафкураси (дастури, директиваларни, устави) ва ташкилий тузилмаси;

бешинчидан, партияларнинг устав бўйича, парламентдаги, тадбиркорлик ва бошқа фаолияти;

олтинчидан, партияларнинг халқаро фаолияти.

Шундай қилиб, партия ҳуқуқи – бу замонавий ҳуқуқнинг комплекс субсоҳасидир, чунки у ҳуқуқнинг турли соҳалари нормаларини ўзида мужассам этади. Бу ҳам партия ҳуқуқи манбаларининг турли бўлишига сабабдир.

Партия ҳуқуқининг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

– конституциялар;

– сиёсий партияларга доир махсус қонунлар;

– сайлов ҳуқуқи нормалари;

---

[1] Қаранг: *Юдин Ю.А.* Политические партии и право в современном государстве. – М., 1998. С. 18–19.

парламент ҳуқуқи нормалари;

суд ҳуқуқи нормалари;

халқаро ҳуқуқ инсон ҳуқуқлари нормалари.

Миллий ва хорижий, шу жумладан Германия тажрибаси ҳам шуни яққол кўрсатиб турибдики, кучли ва таъсир кучига эга партияларнинг шаклланиши ва ривожланиши, уларни тузиш, устав фаолияти ва, энг аввало, уларнинг сайловлар ҳамда давлат органлари ишида иштирок этишини самарали тартибга солиш тизими мавжуд бўлгандагина мумкин бўлади.

Партиялар бугунги маънода XIX асрда саноатлашган мамлакатларда шаклланган бўлса-да (аслида «партия» сўзи Қадимги Римда пайдо бўлган), улар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш асосан XX асрда ривожланди. Энг ривожланган мамлакатлар амалиётида бу ҳол, айниқса, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг кенг кузатилди.

Партия қонунчилигининг вужудга келиши ва ривожланиши тарихи. Партиялар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишнинг ривожланиши тарихида тўртта даврни ажратиш мумкин.

Биринчи давр XVIII–XIX асрларни ўз ичига олиб, Биринчи жаҳон уруши якунигача давом этади ҳамда биринчи «конституциявий тўлқин»га тўғри келади[1]. Биринчи даврга партияларга нисбатан муносабатда «конституциявий вакуум»[2] характерлидир. Бошқача қилиб айтганда, давлат ҳукуки сиёсий партияларнинг мавжудлиги ва улар фаолиятини амалда инкор этиб келган. Бундай ёндашув немис давлат ҳуқуқининг классик намояндаси Г. Еллинек сўзлари билан ҳам тасдиқланади. Унинг ёзишича, партиялар «ижтимоий ташкилот» сифатида кўрилиши керак, шу сабабли «партия тушунчасига оммавий ҳуқуқ-тартиботда жой йўқ»[3]. Фақат фуқаролик ва жиноят ҳуқуқлари бундан истисно бўлган: биринчиси партияларни хусусий ташкилотлар сифатида кўрган ва уларга нисбатан ҳам умумий ҳуқуқнинг шу каби ташкилотлар (ширкатлар, жамиятлар, уюшмалар)га нисбатан қўлланиладиган нормаларини қўллаган; иккинчиси – партияларнинг давлатга қарши фаолиятига

---

[1] Қаранг: Сравнительное конституционное право: учебное пособие / Отв. ред. В.Е. Чиркин. – М., 2002. С. 43–50; Буржуазные конституции на современном этапе / Отв. ред. В.А. Туманов. – М., 1983. С. 7–28; Современное буржуазное государственное право. Критические очерки / Отв. ред. В.А. Туманов. Т. 2. – М., 1987. С. 30–50.

[2] *Loewenstein K.* Verfassunglehre. Tübingen, 1959. 390 s.

[3] *Еллинек Г.* Общее учение о государстве. СПб., 1908. С. 181–182.

нисбатан белгиланган нормаларни қўллаган. Бунга яққол мисол сифатида Германиянинг социалистларга қарши 1878 йилда қабул қилган қонунларини келтириш мумкин.

Дунёда, хусусан Германияда ҳам, сиёсий партиялар фаолиятига доир илк қонун ҳужжатлари XIX асрнинг иккинчи ярмида қабул қилинган. Бироқ улар жуда кам бўлиб, партия фаолиятининг муайян йўналишларинигина тартибга солган, ёки бўлмаса, алоҳида партиялар фаолиятларини тақиқлаган. Мисол сифатида 1878 йил 21 октябрда Рейхстаг томонидан социалистларга қарши қабул қилинган Истисно Қонунини келтириш мумкин. Ушбу Қонунга кўра, барча социал-демократик ташкилотлар тарқатиб юборилган, даврий ва бошқа нашрлари ёпиб қўйилган, пул йиғимлари ва мажлислари тақиқланган. Мазкур Қонун асосида 900 га яқин одам сургун қилинган ва 1500 га яқин одам қамалган. Бундай Қонуннинг қабул қилинишига Вильгельм I нинг ҳаётига қилинган иккита суиқасд сабаб бўлган, лекин бу суиқасдларга социал-демократларнинг ҳеч қандай алоқаси бўлмаган. Аввалида Қонун икки ярим йилга қабул қилинган, лекин кейин унинг амал қилиш муддати мунтазам равишда узайтириб келинган. Тақиқларга қарамай, социал-демократлар таъсири ва обрўсининг ортиши шунга олиб келдики, 1890 йил 10 октябрда навбатдаги муддат тугагач, Қонун Рейхстаг томонидан узайтирилмаган.

Иккинчи давр иккита жаҳон уруши оралиғига мос тушади ва иккинчи «конституциявий тўлқин»га тўғри келади. Ушбу даврда партиялар фаолиятини тартибга солувчи нормалар ажралиб чиқди ва ҳуқуқий тартибга солишнинг алоҳида йўналиши сифатида қарор топди. Бу давлатнинг жамият ҳаёти турли жабҳаларига аралашуви кучайгани, шунингдек партияларнинг сиёсий тизим ҳамда давлат ҳокимияти механизмида тутган аҳамиятининг ортгани натижаси эди.

Партиялар фаолиятини тартибга солиш конституциявий даражага кўтарилди. Тўғри, бу даврда қабул қилинган конституциялар (Австрия, Германия, Чехословакия) қисқа бўлса-да, лекин партиялар тўғрисидаги илк нормаларни ўзида мужассам этган. 1919 йилдаги Веймар Конституциясида «партия» сўзи фақат бир марта учрайди, у ҳам бўлса мазкур сиёсий институт фаолиятини тартибга солиш мазмунида эмас эди. Жумладан, Веймар Конституциясининг 130-моддасида айти-

нишича, «давлат хизматчилари алоҳида партияларнинг эмас, бутун жамиятнинг хизматчилари ҳисобланади»[1]. Австрия Конституциясида эса партиялар парламент ва президент сайловлари муносабати билан ёдга олинади (26-моддаси)[2].

Германияда А.Гитлер ҳокимият тепасига келгач, 1933 йил 4 июлда янги партияларни тузишга қарши Қонун қабул қилинган. Мазкур Қонуннинг § 1 да таъкидланган эдики, «Германияда ягона сиёсий партия сифатида Ишчи партия мавжуд»[3]. Шу йўл билан яккапартиявий тизим мажбуран жорий этилиб, миллий-демократик партиянинг етакчи позицияси юридик жиҳатдан мустаҳкамланган эди. Ушбу партия давлатнинг бир қисмига айлантирилган эди ва партия органлари давлат органлари устидан назорат қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Умуман олганда, Германияда нацистлар ҳукмронлик қилган йилларда Веймар Конституцияси расман бекор қилинмаган эди.

Учинчи давр Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан то «совуқ уруш» якунлангунча, яъни Берлин девори қулагунча бўлган муддатни эгаллайди ва учинчи «конституциявий тўлқин»га тўғри келади. Агар аввалги икки даврда партиялар фаолиятининг алоҳида томонлари тартибга солиш предмети бўлган бўлса, учинчи даврга келиб предмет доираси анча кенгайди ва эндиликда партияларни тузиш, ташкиллаштириш ва улар фаолияти билан боғлиқ комплекс масалалар тартибга солинадиган бўлди.

Ҳуқуқий тартибга солишнинг учинчи даври ўзига хос хусусияти бу партияларни конституциявийлаштириш бўлди, яъни партиялар тўғрисидаги нормаларнинг кўплаб мамлакатлар конституцияларида акс этиши бўлди. Конституциявий тартибга солиш партияларни институциявийлаштиришнинг муҳим шакли бўлди. Партияларни конституциявийлаштириш уларнинг давлат ҳокимиятини ташкил

---

[1] Қаранг: Конституция Германской империи // Конституции буржуазных стран. Т. 1. – М.-Л., 1935. С. 83–133. Европада партияларга доир илк нормаларни ўзида акс эттирган Конституция Чехословакиянинг 1920 йилдаги Конституцияси эди. АҚШда Иккинчи жаҳон уруши арафасида 17 та штат конституцияларида партияларга доир нормалар бор эди (қаранг: Encyclopedia of American Constitution. V. III. New York, London, 1986. P. 1423). Умуман олганда, 1900–1930 йиллар мобайнида дунё бўйлаб бир қанча конституциялар қабул қилинганига қарамай, сиёсий партияларнинг конституциявий мақомини белгилаш жуда кам эди.

[2] Қаранг: Конституции буржуазных стран Европы. – М., 1957.

[3] Қаранг: ўша ерда.

этиш ва амалга ошириш, шунингдек фуқаролик жамиятини тараққий эттиришдаги муҳим ролини тан олиш эди.

ГФРнинг 1949 йилдаги Асосий Қонуни Веймар Конституциясига нисбатан партиялар аҳамиятини белгилашда кўплаб янгиликларни жорий этди. Асосий Қонун 21-моддасида партияларга конституциявий мақом берилди. Унда, жумладан, шундай дейилади: «Партиялар фуқароларнинг сиёсий иродасини шакллантиришга кўмаклашадилар».

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг қабул қилинган барча конституцияларда партиялар тўғрисидаги нормалар мавжуд. Бироқ алоҳида истисноларҳам бор (масалан, Россия, Австрия, Дания, Люксембург, Малайзия, Ямайка, ЖАР конституцияларида партиялар ҳақида сўз бормайди).

Конституциявий қоидалар тараққиётининг айнан учинчи даврида партияларни тузиш, уларнинг ишлаши, тугатилиши, давлат томонидан молиялаштирилиши тўғрисидаги махсус қонунлар қабул қилинди. Бу борадаги тарихан илк қонунчилик ҳужжатлари Туркия (1965 й.) ва Аргентинанинг (1966 й.) сиёсий партиялар тўғрисидаги қонунлари бўлди. Бироқ, мазкур қонунлар ушбу мамлакатларда содир бўлган давлат тўнтаришларидан сўнг ўз юридик кучини йўқотган. Энг классик ва дунё бўйича партиялар тўғрисидаги қонунчиликка катта таъсир ўтказган қонун бу ГФРнинг «Сиёсий партиялар тўгрисида»ги 1967 йилги Қонуни бўлди.

Партиялар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солувчи **тўртинчи, яъни ҳозирги давр** XX асрнинг 90-йилларидан бошланган бўлиб, кўплаб мамлакатларда тоталитар ва авторитар тузум барҳам топгани билан боғлиқ. Бу даврга келиб партиялар тўғрисидаги қонунчилик (партия ҳуқуқи)нинг шаклланиш жараёни ривожланишнинг кейинги босқичига кўтарилди. Айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, тўртинчи «конституциявий тўлқин»нинг деярли барча Асосий Қонунларида партияларнинг ҳуқуқий мақоми белгиланган. Бу даврда партиялар тўғрисида ўнлаб махсус қонунлар қабул қилинди, улар фаолияти миллий қонунчилик турли соҳаларининг тартибга солиш предметига айланди. Партиялар юридик институциявийлаштирилуви ҳозирги даврининг ўзига хос хусусияти – бу улар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солинишининг универсаллаштирилувидир.

ГФРнинг Асосий Қонуни ва сиёсий партиялар. 1949 йилда «Германия тарихидаги конституциявий ҳужжатлардан энг омадлиси» бўлган Асосий Қонун қабул қилинди. У немис ерида «янгай оладиган» демократияни барпо этишни ҳамда унинг ишлашини таъминлаб берди[1].

ГФРнинг Асосий Қонунига кўра, барча давлат ҳокимияти халқ иродасидан келиб чиқади ва халқ олдида масъулдир. Вакиллик ёки парламентар демократия демократиянинг тузулмавий принципи ҳисобланади. Бундестаг депутатлари ҳар тўрт йилда умумий, бевосита, эркин, тенг ва ёпиқ овоз бериш орқали сайланадилар. Бундестаг аъзолари бутун халқ вакиллари ҳисобланиб, ҳеч қандай буйруқ ёки кўрсатмаларга боғлиқ эмаслар, улар фақат ўз виждонлари амрига бўйсунадилар. Германия парламенти қонунчилик борасида барча керакли ваколатларга эга бўлиб, ҳукумат фаолиятини назорат қилади. Қарорларни қабул қилишда кўпчилик принципи амал қилади. Лекин демократия доирасида камчиликни ташкил этувчилар ҳам муайян ҳимоя билан таъминланганлар, масалан, камчиликни ташкил этувчиларнинг парламентда сўзлаш ҳуқуқи, сиёсий мухолифат имконияти ҳамда норозиликни ифода этиш усули ва фуқароларнинг сиёсий хоҳиш-истакларини шакллантириш омили сифатида йигилишлар эркинлиги.

ГФР Асосий Қонунининг 21-моддаси сиёсий партиялар ҳуқуқий мақомининг асосий принципларини белгилаб беради. Унда, жумладан, қуйидагилар белгиланган:

биринчидан, партиялар фуқароларнинг сиёсий хоҳиш-истагини шакллантиришда кўмаклашадилар;

иккинчидан, партиялар эркин ташкил этилиши мумкин;

учинчидан, партиянинг ички тузилмаси демократик принципларга мос келиши керак;

---

[1] Конституционное право зарубежных стран: учебное пособие / Под общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина. 2-е изд., перераб. – М., 2005. С. 598–599. Германиядаги конституционализм тараққиёти ҳақида батафсил билмоқчи бўлсангиз, мана бу асарларни кўринг: В.В. Кизяковский Германский конституционализм в XVIII в. // История буржуазного конституционализма XVII–XVIII вв. / Отв. ред. В.С. Нерсесянц. М., 1983. С. 214–238; В.В. Кизяковский Германский конституционализм в XIX в. // История буржуазного конституционализма XIX в. / Отв. ред. В.С. Нерсесянц. – М., 1986. С. 135–175.

тўртинчидан, партиялар маблағларининг ишлатилиши, шунингдек мулки ҳақида оммавий ҳисобот тақдим этишлари зарур;

бешинчидан, ўз мақсади ёки тарафдорларининг хатти-ҳаракати орқали эркин демократик тузум асосларига зарар етказмоқчи ёки уни йўқ қилмоқчи, ёхуд Германия мавжудлигини таҳдид остига қўймоқчи бўлган партиялар қонунга хилоф ҳисобланади;

олтинчидан, партиялар фаолиятини қонунга хилоф деб топиш Федерал Конституциявий суд ваколатига киради.

Сиёсий партияларнинг конституциявийлаштирилуви ГФР Асосий Қонунининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Уни яратувчилар, энг аввало, сиёсий партияларни фуқаролар сиёсий хоҳиш-истагининг шаклланишига кўмаклашувчи органлар сифатида қонунийлаштиришга интилганлар. Федерал Конституциявий суднинг тушунтиришича, фуқаролар сиёсий хоҳиш-истагининг шаклланиши давлат таъсиридан холи бўлиб, давлат органларидан халққа томон эмас, балки аксинча – халқдан давлат органларига томон йўналган бўлиши керак. Бу билан партияларнинг демократик жамиятда тутган катта ўрнига алоҳида урғу берилган. Бу партияларни давлат ихтиёрига ўтказилиши дегани эмас, албатта. Асосий Қонун уларни, масалан Бундестаг ёки Федерал Канцлер каби давлат институтлари қаторида конституциявий даражага кўтаради. Федерал Конституциявий суд таъкидлашича, Асосий Қонун «сиёсий партияларнинг конституциявий орган даражасини тан олади, бироқ уларни давлат муассасалари қаторига қўшмайди»[1].

Партияларнинг конституциявий мақоми уларга Асосий Қонун доирасида ижтимоий фикрни тайёрлаш имконини беради, шу сабабли ҳам Германияда мавжуд демократик тузумни кўпинча партиявий демократия деб ҳам аташади. Партиялар давлат тизимининг бир қисми эмас. Уларни давлат билан ёки халқ билан тенглаштириш мумкин эмас. Улар мустақил бўлиб сиёсий ҳаётда фаол иштирок этадилар ҳамда давлат ва халқ ўртасида боғловчи восита вазифасини бажарадилар.

---

[1] Государственное право Германии / Отв. ред. Б.Н. Топорнин. Т. 1. М., 1994. С. 119. (Handbuch des staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland. Herausgegeben von Josef Isensce und Paul Heidelberg, 1987–1992).

Ҳозирги дунёда сиёсий партияларни конституциявийлаштириш.

Партияларни конституциявийлаштириш борасидаги немис тажрибаси кўплаб жаҳон мамлакатлари конституцияларида ўзлаштирилган. Тўғри, сиёсий партияларни конституциявийлаштириш кўлами, шунингдек, асосий қонунлар билан тартибга солинувчи тегишли ижтимоий муносабат соҳалари ҳам ҳамма давлатда бир хил эмас. Бир хил конституцияларда партияларга бағишланган битта ёки бир нечта модда бўлса (Испания, Франция[1], Чехия), бошқаларида – ўнлаб моддалар бор.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам сиёсий партияларга катта эътибор каратилган. Унинг 9 та моддасида сиёсий партиялар 12 бор тилга олинади. Конституциянинг 60-моддасига биноан, сиёсий партиялар турли табақа ва гуруҳларнинг сиёсий иродасини ифодалайдилар ва ўзларининг демократик йўл билан сайлаб қўйилган вакиллари орқали давлат ҳокимиятини тузишда иштирок этадилар[2].

Партиялар фаолиятини конституциявий тартибга солишда қуйидаги асосий тенденцияларни ажратиш мумкин:

биринчидан, сиёсий плюрализм принципи – кўппартиявийлик ҳамда камчиликни ташкил этувчиларнинг демократик мухолифатга бўлган ҳуқуқининг қарор топиши;

иккинчидан, партиялар умуман нима учун кераклигининг, баъзан улар мақсад ва вазифаларининг, сайлов жараёнида ва давлат механизмини шакллантиришда иштирок этиши йўлларининг белгилаб қўйилиши;

учинчидан, партиялар асосий ҳуқуқ ва мажбуриятларининг мустаҳкамланиши ва бу орқали табиати, мақсади, фаолият услублари ва мафкураси сабабли тузиш мумкин бўлмаган ва тақиқланган партия турларини ажратиш;

тўртинчидан, партиялар фаолияти устидан давлат назорати шаклини назарда тутиш (давлат органларининг партияларни

---

[1] Франциянинг 1958 йилги Конституцияси 4-моддасида сиёсий партияларнинг мақоми белгиланган: «Сиёсий партиялар ва гурухлар овоз бериш орқали фикрлар ифодасини таъминлайдилар. Улар эркин тузилади ва эркин фаолият олиб борадилар. Улар миллий суверенитет ва демократия принципларини ҳурмат қилишлари керак». Қаранг: Современные зарубежные конституции / Отв. ред. Б.А. Страшун. – М., 1992.

[2] Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., 2003. 12–13-б.

тарқатиб юбориш, улар фаолиятини тўхтатиб туриш ҳуқуқи, буни амалга ошириш тартиби, молиявий назорат);

бешинчидан, партиялар ташкилий тузилишининг айрим масалаларини, уларни рўйхатга олишни, молиялаштиришни тартибга солиш.

Шундай қилиб, ҳозирги жаҳон мамлакатларининг конституцияларига партияларни тузиш ва улар фаолияти билан боғлиқ муносабатларни тартибга солиш қўламининг кенгайгани хосдир.

Таъкидлаш лозимки, сиёсий ва юридик адабиётларда партияларни конституциявийлаштириш бўйича мунозаралар кетмоқда. Конституцияга сиёсий партиялар тўғрисида бирон модда қўшилишига қарши (умуман ҳуқуқий институциявийлаштиришга қарши ҳам) қатор аргументлар илгари сурилмоқда. Улардан бири шуки, партиялар инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири – эркин уюшма ҳуқуқининг амалий ифодаси сифатида кўрилади ва, келиб чиқадики, уни қандай бўлмасин ҳуқуқий тартибга солиш, айниқса, конституциявий тартибга солиш, мазкур эркинликни чеклайди. «Партиялар тўғрисидаги конституциявий нормалар, – дейди норвегиялик сиёсатчи К. Хейдер, – давлат аралашуви ва назорати сифатида кўрилиши мумкин»[1]. Бошқа аргумент – партияларнинг конституциявий тан олиниши «уларни давлатчилик соҳасига қўшиш», «давлат ҳокимиятига интеграция қилиш»ни англатади.

Бизнинг назаримизда, бундай аргументларга рози бўлиш қийин. Табиийки, партияларни қандай бўлмасин ҳуқуқий тартибга солиш қайсидир маънода уюшиш эркинлигини чеклайди, лекин мазкур эркинлик мутлақ бўлиши мумкин эмас. Партиялар конституциявий мақомининг тан олиниши улар фаолиятини ҳуқуқий доирага солишга, уюшиш эркинлиги демократияга зарар етказмаслигига қаратилган. Конституциявий мақом бу партияларни тузиш ва улар фаолиятига таҳдид эмас, аксинча, уларга нисбатан давлат ва парламентда кўпчиликни ташкил этувчилар томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган ўзбошимчаликдан ҳимоя қилувчи муҳим кафолатдир.

---

[1] The role of the Constitution in a changing society. Oslo, 1990. P. 301. XX асрнинг 70–80-й.й.да Ғарб адабиётларида партиялар фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш мақсадга мувофиқ эмас, деган тезис кенг эътироф топган. Бу ҳақда мана бу асарни кўринг: When Parties Fail: Emerging Alternative Organisations / Ed. by Lawson K., Merkle P. Princeton, 1988; Ware A. Citizens, Parties and the State. Cambridge, 1987.

Сиёсий партияларни конституциявийлаштириш асосли экани тўғрисида мана бу аргументни келтириш мумкин. Партиялар мавжудлиги инсоннинг асосий ҳуқуқларидан бири – уюшишга бўлган ҳуқуқининг амалга оширилишидир. Конституциявий тартибга солиш эса фуқаролар уюшишга бўлган ҳуқуқининг амалга оширилиши кафолатидир, чунки у партияларнинг конституциявий мақомини, уларнинг давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтлари билан бўлган муносабатларини белгилаб беради. Шунинг учун, партияларни конституциявий тартибга солиш доирасидан четлатиш конституциявий ҳуқуқий давлат принципларига зид бўлиб, уларнинг давлат ҳокимиятини ташкил этиш ва ишлашида тутган муҳим ўрнини инкор этган бўларди (бошқа функцияларини қўшмаган ҳолда).

Биз XX аср юридик фанининг Ғарб классик намояндаларидан бири, австриялик юрист-олим Г. Кельзен фикрига қўшиламиз. Унинг ёзишича, партияларни конституциявий-ҳуқуқий белгилаб қўйилиши «ушбу соҳа ичида умумий хоҳиш-истакни шакллантириш жараёнини демократлаштириш имконини беради»[1] (яъни, давлат фаолиятини. – А. С.). Машҳур немис давлатшунос-олими К. Хессе яна шундай деб ёзадики, «Конституция нормалари ва принциплари асосида ишлаш учун, парламентар демократия сиёсий партиялар фаолиятига муҳтож, бу эса, ўз навбатида, ҳуқуқий тартибни (чекланган бўлса-да) талаб этади...»[2].

Шундай қилиб, Конституцияда, энг аввало, партияларнинг ҳуқуқий мақомини, сиёсий ҳаётда тутган ўрнини, давлат ва жамият билан бўлган ўзаро муносабатини белгиловчи асосий, принципиал нормалар ўз аксини топиши керак. Турли давлатларда сиёсий партияларни конституциявий тартибга солиш қўлами қанчалик бўлмасин, бошқа қонун ҳужжатлари билан батафсил ёритиладиган Асосий Қонун нормалари – улар ҳуқуқий мақомининг асоси, холос. Батафсил тартибга солувчи қонун ҳужжатлари ичида сиёсий партиялар тўғрисидаги махсус қонунлар биринчи ўринни эгаллайди.

---

[1] Kelsen H. Wom wesen und Wert der Demokratie. Tübingen, 1926. S. 23.

[2] Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / Под ред. Н. А. Сидорова. М., 1981. С. 90.

ГФРнинг «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни – замонавий партия ҳуқуқининг муҳим кодификация ҳужжатидир. 1967 йилдаги «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонун Германияда давлат ва партиялар ўртасидаги муносабатларни юридик жиҳатдан тартибга солувчи жуда самарали восита бўлди. Унда, хусусан, партияларнинг умумий мақсад ва вазифалари, парламентдаги ҳамда сайлов жараёнидаги фаолиятига доир ҳуқуқларига тааллуқли демократик формулалар мавжуд. Бу сиёсий партияларга ижтимоий фаолиятга бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилиш имкониятини беради.

Таъкидлаш лозимки, 1967 йилдаги «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонун – сиёсий-ҳуқуқий назария ва қонунчилик ўртасидаги узвий алоқанинг яққол мисолидир. Унда XX асрда немис ҳуқуқшунос-олимлари томонидан яратилган партиявий давлат назариясининг асосий қоидалари ўз аксини топган. Моҳиятан партиявий давлат назарияси давлатнинг плюралистик концепциясини акс эттиради. У давлат ҳокимиятининг амалга оширилишига дахлдор партиялар орасидаги муносабатларни тартибга солиш орқали сиёсий кучларнинг тинч ва мувозанатлаштирилган муносабат моделини таклиф этади.

Партиявий давлат назариясига кўра, партияларнинг асосий вазифаси – фуқароларнинг сиёсий иродасини шакллантириш, уларнинг давлат билан муносабатларида воситачилик қилиш. Бунда фуқаролар сиёсий хоҳиш-истагининг шаклланиш жараёни давлат таъсиридан холи бўлмоғи даркор. У кенг оммадан партиялар орқали давлат органлари томон йўналган бўлиши керак. ГФР давлат тузумини қўллаб-қувватловчи сиёсий партиялар, табиийки, ўзларининг сиёсий ва ҳукумат дастурларида кенг оммани ташвишга солаётган масалаларни муайян даражада акс эттирадилар. Улар парламент сайловлари вақтида фуқароларнинг катта таъсири остида бўладилар.

Ижтимоий онгга таъсир этиш баробарида, партиялар ахборот тизими, сайлов механизми, парламент дебатлари, қонунчилик, ҳукумат ва суднинг давлат ҳокимияти тепасида турган сиёсий элита иродасини акс эттирувчи қарорларини ишлатадилар.

Партиявий давлат назарияси партияларни парламентар вакиллик тизими билан узвий боғлайди. Парламент сайловларида иштирок этиш – партияларни белгилашда ва ҳаттоки уларнинг мавжуд бўлишида муҳим элемент ҳисобланади.

Бизнинг назаримизда, бундай ёндашув Бундестагда жойлашиб олган партиялар позицияларини мустаҳкамлайди ва парламентар фаолиятда иштирок этмаётган партияларнинг мавжудлигини таҳдид остига қўяди. Партиявий давлат назариясининг негизида ётган тезисларидан бири ҳам демократик давлат сиёсий ҳаётида кўппартиявийликнинг мавжуд бўлиши тўғрисидаги тезисдир.

Партиялар тўғрисидаги қонун партияларнинг юридик таърифини мустаҳкамлайди. Унда уларнинг қуйидаги белгилари мавжуд:

биринчи белги: партия – бу сиёсатнинг турли поғоналаридаги (ўлка, федерация, халқаро) фуқароларнинг доимий ёки етарли даражада узоқ давом этувчи уюшмасидир;

иккинчи белги: партиянинг мақсади – сиёсий иродани шакллантириш ва давлатнинг тегишли вакиллик органларида халқ вакиллигида иштирок этиш;

учинчи белги: партиядаги аъзолик – индивидуалдир; партиянинг аъзолари фақат жисмоний шахслар бўлиши мумкин;

тўртинчи белги: ташкилот муайян тузилмаси, миқдори мавжудлиги ва доимийлиги, шунингдек аъзоларининг фаол ижтимоий фаолияти[1].

Партиялар тўғрисидаги қонун партияларнинг ГФР сиёсий тизимида тутган ўрнини, уларнинг парламент сайловида иштирок этиш тартиб-таомилини, партияларни молиялаштириш масаласини, партия ички ташкилий принципларини ва, ниҳоят, конституцияга қарши экани важидан партияларни тақиқлаш тартибини белгилайди. У партияларни замонавий конституциявий ҳуқуқ нуқтаи назаридан эркин демократик тузумнинг керакли таркибий қисми сифатида кўради. Сиёсий реалликни акс эттира туриб, Қонун шуни кўрсатдики, партиялар нафақат сайлов кампаниялари ва парламент фаолиятини ташкиллаштирувчи, балки ижтимоий фикрни шакллантиришга таъсир этувчидир ҳам. У фуқароларнинг сиёсий ҳаётда фаол иштирок этишларини қўллаб-қувватлаш билан

---

[1] Бундай олганда, кўп мамлакатларнинг партиялар тўғрисидаги қонунчилиги ГФРнинг Қонунида берилган таърифни мустаҳкамлайди (масалан, Португалиянинг «Партиялар тўғрисида»ги Декрет-Қонуни 1-моддаси, Никарагуанинг «Партиялар тўғрисида»ги Қонуни 2-моддаси ва бошқалар).

бирга, уларни жамият олдида жавобгарлик руҳида тарбиялайди, фуқаролар ва давлат ўртасидаги узвий муносабат тўғрисида ғамхўрлик қилади.

Партиялар тўғрисидаги қонун партияларнинг федерация ёки ўлка даражасидаги парламент фаолиятида иштирок этишга бўлган интилишларини акс эттириш баробарида, улар мавжудлигини ижтимоий-сиёсий ҳаётда иштирок этишга бўлган тўғридан-тўғри интилишларига боғлиқ қилиб қўяди. «Агар уюшма олти йил мобайнида Бундестаг ёки Ландтаглардан бирига бўлган сайловда ўз номзодлари билан иштирок этмаса, партия деган ҳуқуқий мақомини йўқотади» (§ 2, 2-абз.).

Партиялар тўғрисидаги қонун партияларнинг ички тузилишини батафсил тартибга солади. Уларнинг реал принциплари давлат ҳокимияти механизмининг бир қисми сифатидаги «тизим партиялари» вазифалари билан белгиланади. Барча партиялар партия раҳбариятининг аъзолар ва сайловчилардан мустақил бўлишини таъминлаш имкониятига эга бўладилар. Партияларни ҳуқуқий тартибга солиш қоидалари ичида уларни молиялаштириш тўғрисидаги нормалар алоҳида ўрин тутади. «Тизим партиялари»нинг давлат ҳокимияти механизмида тутган ўрнини белгилаш нуқтаи назаридан, бундай тартибнинг тугал мазмуни партияларнинг давлат томонидан молиялаштирилишини ҳамда уларнинг бизнес билан бўлган молиявий алоқаларини қонуний-лаштиришдан иборат.

Партиялар тўғрисидаги қонун Федерал Конституциявий суд қарори билан Конституцияга зид деб топилган партияларни сиёсий ҳаётдан четлаштириш чораларини батафсил тартибга солади. Мақсади эркин ва демократик асосларга путур етказиш ёки уларни барбод қилиш бўлган партиялар Федерал Конституциявий суд қарори билан ман қилиниши мумкин. Ўтмишда бундай имкониятдан, ҳокимият тепасида нацистлар режими бўлганлигини инобатга олсак, икки маротаба фойдаланилган. Федерал Конституциявий суд биринчи гал 1952 йилда НСДАП вориси бўлган Неонацистик социалистик-инқилобий партия фаолиятини тақиқлаб қўйган. Иккинчи гал – 1956 йилда деярли тўрт йиллик тортишувлардан сўнг Германия Коммунистик партиясининг фаолиятига чек қўйилган, бироқ бу

партия 1958 йилда Немис коммунистик партияси номи остида яна қайтадан пайдо бўлган[1]. Учинчи гал 2001 йилда Федерал ҳукумат, Бундестаг ва Бундесрат радикал руҳда бўлган Германия ўнг қанот Миллий-демократик партияси фаолиятини тақиқлаш бўйича даъво қўзғатдилар. Тегишли мунозара ва тортишувлар ҳамон давом этмоқда.

Шундай қилиб, ГФРнинг 1967 йилдаги «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни XX аср оммавий ҳуқуқининг ривожида йирик кодификациялаштирилган ҳужжатлардан бири ҳисобланади. У кўплаб мамлакатларнинг партиялар тўғрисидаги қонунчилиги учун ривожланиш модели бўлди.

Ҳозирги дунёда партиялар тўғрисидаги қонунчилик ривожи. Ҳозирда сиёсий партиялар тўгрисида махсус қонунлар қабул қилиш уларни юридик жиҳатдан институциявийлаштиришнинг асосий шакли ҳисобланади. Партиялар тўгрисидаги қонун – уларнинг ўзига хос конституциясидир. Партияларнинг у ёки бу фаолиятини тартибга солувчи ундаги нормалар бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар учун бошланғич нуқта вазифасини бажаради.

Партиялар тўғрисидаги махсус қонунлар аксарият давлатларда партияларни тузиш ва улар фаолияти билан боглиқ кенг қамровли муносабатларни тартибга солади. Уларнинг деярли барчасида партиянинг ўзи нима эканлигига таъриф берилади; уларни тузиш, фаолиятини тўхтатиб туриш ёки тугатиш тартиби, ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ташкилий тузилишининг асосий принциплари, сиёсий ҳаётда иштирок этиш шакллари, шунингдек кўп ҳолларда уларни рўйхатга олиш тартиби ва молиявий фаолиятини назорат қилиш механизмлари баён этилади.

Конституциявий қоидаларни ривожлантира бориб, 1996 йилда Ўзбекистон парламенти «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонунни[2] қабул қилди. Унда сиёсий партияларнинг ҳуқуқий мақоми батафсил тартибга солинган. Ушбу Қонун Ўзбекистонда кўппартиявийликнинг ривожи учун муҳим юридик асос бўлиб хизмат қилмоқда.

---

[1] Германияда партиялар фаолиятини ман этиш тўгрисида батафсилроқ мана бу асарни кўринг: К. Хессе. Основы конституционного права ФРГ / Под ред. Н. А. Сидорова. – М., 1981. С. 334–337.

[2] «Сиёсий партиялар тўгрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 1997. №2. 36-м.

XXI аср бошида партиялар тўғрисида махсус қонунлар (ёки уларга тенглаштирилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар)га эга давлатлар сони ниҳоятда кўп ва кўпайиб бормоқда. Бир нечта мисоллар келтирсак. Бразилияда «Сиёсий партиялар тўғрисида» 1971 йилдаги Органик Қонун амал қилмоқда; Португалияда – 1974 йилдаги Декрет-Қонун; Австрияда – 1975 йилдаги Қонун; Испанияда – 1978 йилдаги Қонун; Никарагуада – 1983 йилдаги Қонун; Тунисда – «Сиёсий партияларни ташкиллаштириш тўғрисида» 1988 йилдаги Органик Қонун; Болгария ва Бенинда – «Сиёсий партиялар тўғрисида» 1990 йилдаги Қонунлар; Кабо-Вердеда – «Сиёсий партиялар мақоми тўгрисида» 1990 йилдаги Қонун; Анголада – «Сиёсий партиялар тўғрисида» 1991 йилдаги Қонун[1]; Қозогистонда – «Сиёсий партиялар тўғрисида» 1996 йилдаги Қонун.

Қатор мамлакатларда, айниқса, биринчи навбатда, партиялар тўғрисида махсус қонунга эга бўлмаганларида партияларни давлат томонидан молиялаштирилиши тўгрисида махсус қонунлар бор. Сиёсий партияларни давлат томонидан молиялаштиришни жорий этиш партиялар тўғрисидаги хорижий қонунчилик ривожининг етакчи тенденцияси ҳисобланади. Уни амалга ошириш XX асрнинг 50-йиллари ўрталаридан бошланди ва сўнгги ўн йиллик ичида у, айниқса, кенг тарқалди. Агар XX асрнинг 80-йилларида сиёсий партияларни давлат томонидан молиялаштириш 21 та мамлакатда амалга оширилган бўлса, 90-йилларга келиб ушбу рақам кўп маротаба ошди. Мана бу ҳужжатларни келтирсак: Японияниинг «Сиёсий жамғармаларни назорат қилиш тўғрисида» 1948 йилдаги Қонуни; Швеция Риксдагидаги партияларни ҳукумат томонидан молиялаштириш ва партия фракцияларига мўлжалланган дотациялар тўғрисидаги 1965 йилги қарорлар; Швециянинг маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларидаги партияларни молиялаштириш тўғрисидаги 1969 йилдаги Қарор; Финляндиядаги партияларни молиялаштириш тўғрисидаги 1969 йилги Декрет; АҚШнинг «Федерал сайлов кампанияларини молиялаштириш тўғрисида» 1974 йилдаги Қонуни; Италиянинг «Сиёсий партияларни молиялаштиришда давлат иштироки тўғрисида» 1974 йил-

[1] Қаранг: Зарубежное законодательство о политических партиях // Сборник нормативных актов. – М., 1993.

даги Қонуни; Франциянинг «Сиёсий ҳаётни молиялаштириш ошкоралиги тўғрисида» 1980 йилдаги Органик Қонуни ва Қонуни; Франциянинг «Сайлов харажатларини чеклаш ва сиёсий фаолиятни молиялаштириш соҳасидаги тушунтириш тўғрисида» 1990 йилдаги Қонуни ва бошқалар[1].

Шундай қилиб, партияларни давлат томонидан молиялаштиришни қонуний тартибга солиш масалалари сиёсий партиялар ривожи учун муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам 2004 йилнинг апрель ойида Ўзбекистонда «Сиёсий партияларни давлат томонидан молиялаштириш тўғрисида»ги Қонун[2] қабул қилинди. Ушбу Қонунга кўра, сиёсий партия ўзининг устав фаолияти учун давлатдан белгиланган маблағ олишга ҳақли. Бунинг учун у молиялаштириш давридан олдин Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига бўлиб ўтган сайловлар натижасига кўра мазкур палатада партия фракциясини тузиш учун етарли миқдорда депутатлар ўрнини эгаллаган бўлиши керак.

Аксарият замонавий давлатларда партиялар сайлов жараёнининг асосий субъектлари ҳисобланади. Улар президент сайлови, парламент ва маҳаллий сайловларда ҳал этувчи аҳамиятга эгадирлар (фақат баъзи давлатларда, масалан АҚШ штатларининг 75 фоизида ва Ганада уларга маҳаллий сайловларда, уларнинг неосиёсий характерини сабаб қилган ҳолда, иштирок этиш қонун томонидан тақиқланган). Шу муносабат билан, партияларни юридик жиҳатдан институциявийлаштиришнинг асосий шаклларидан бири бу сайлов қонунчилиги бўлди: сайлов кодекслари, сайлов тўғрисидаги қонунлар, сайлов кампанияларини молиялаштириш тўғрисидаги қонунлар. Кўп мамлакатларда сайлов қонунчилиги партияларнинг сайлов жараёнида иштирок этиши аниқ шаклларини ва сайлов харажатларини тартибга солиш билан чекланади[3].

---

[1] А.В. Автономов. Правовая онтология политики: к построению системы категорий. – М., 1999. С. 226.

[2] «Сиёсий партияларни давлат томонидан молиялаштириш тўғрисида»ги Қонун // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси. 2004. №5. 86-м.

[3] *Қаранг:* Е.И. Колюшин. Право и финансирование выборов. Научно-практическое пособие. М., 1998. С. 198.

Сайлов жараёнида иштирок этиш баробарида партиялар фаолиятининг яна бир муҳим йўналиши бу уларнинг парламент фаолиятидир. Замонавий парламентнинг ишлаши кўп жиҳатдан ундаги партиялар ва партия фракцияларининг фаол фаолиятига боғлиқ[1].

Бу партияларнинг парламент ҳуқуқига тегишли қатор меъёрий ҳужжатларга кўра амалга оширилувчи парламентдаги фаолиятини тартибга солишни тақозо этади. Улардан энг муҳими – парламент фракцияларини тузиш тартиби, улар ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиловчи палаталар регламентларидир. Кўп мамлакатларда, айниқса, ҳуқуқнинг инглиз-саксон тизимига эга мамлакатлар (Британия, Австралия, Канада, Ҳиндистон, АҚШ)да, сиёсий партияларнинг парламент фаолиятини ҳуқуқий тартибга солишда парламент ҳуқуқининг муҳим манбаси бўлган одат ҳуқуқи нормалари катта роль ўйнайди.

Охирида шуни алоҳида таъкидлаш керакки, жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари партиялар тўғрисидаги қонунчилигининг ривожида ГФРнинг 1967 йилдаги «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни андоза сифатида хизмат қилган.

ГФРнинг 1967 йилдаги «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонуни матнининг нашр этилиши бизга уни ўзимизнинг 1996 йилдаги «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги ва 2004 йилдаги «Сиёсий партияларни давлат томонидан молиялаштириш тўғрисида»ги қонунларимиз билан таққослаш имконини беради. Умид қиламизки, мазкур нашр ўзбек китобхонида катта қизиқиш уйғотади, ўқувчилар доираси эса жуда кенг. Чунки Германиянинг эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу Қонуни фундаментал тарзда, аниқ ва тушунарли ёзилган. Ушбу Қонун билан депутат ва сенаторлар, давлат хизматчилари ва партия етакчилари, ҳуқуқ соҳаси каби сиёсат, тарих, социология соҳаларининг фаоллари ва мутахассислари, олий ўқув юртларининг профессор ва талабалари, гуманист-олимлар ва партия проблематикаси билан қизиқувчи бошқа шахслар танишадилар.

---

[1] *Бу ҳақда батафсилроқ билиш учун мана бу асарларни кўринг:* В.В. Лапаева. Право и многопартийность в современной России. М., 1999. С. 182–214; С.Е. Заславский Политические партии России: проблемы правовой институционализации. – М., 2003. С. 267–296.

2.3. ҲОЗИРГИ ДУНЁДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЎЗЛИК МУАММОЛАРИ

Анжуманнинг «Тарих ва ўзлик» деб номланиши ҳақида сўз борганда, бу фанлараро мавзу ҳисобланишини таъкидлаш лозим. Ушбу мавзу – турли умумий ижтимоий фанлар вакиллари: тарихчилар, файласуфлар, ҳуқуқшунослар, халқаро сиёсатчилар, социологлар тадқиқотларининг объектидир[1]. Турли гуманитар фанларнинг вакиллари ўзлик ва инсон ҳуқуқлари муаммоларини таҳлил қилишга турлича ёндашувларни таклиф этишади. Бу, ўз навбатида, бир томондан, кўрилаётган масалани ўзгараётган манзараларда тасаввур этиш имконини берса, бошқа томондан – тушунчалар ҳар хиллиги билан боғлиқ ҳолда анчайин қийинчиликлар ҳам туғдиради. Шу маънода, ушбу мавзу доирасидаги тушунчаларга аниқлик киритиб олиш жуда муҳимдир.

Ўзлик – амалиёт ва илмий таҳлил категорияси сифатида

«Ўзлик» атамасининг негизи лотинча «identificare» – «аниқлаштирмоқ» феълига бориб тақалади. Ўзлик кишининг ўз шахсияти, табиий ҳолати, вужуди, борлиғи деган луғавий маънони англатади[2].

Ўзлик деганда, шунингдек, шахсият атамаси билан боғлиқ бўлган одам, киши; зот, инсон; ўзига хослик; ўзига хос хусусиятлари билан бошқалардан ажралиб турувчи муайян шахс; шахснинг ўзлигини белгиловчи томонлари, хусусиятлари мажмуи; шахсияти, ким эканлиги каби тушунчалар кўзда тутилади[3].

Ўзлик кишининг ўзгарувчан ижтимоий вазиятларда ўзлигини, ўзига хослигини сақлаб қолиши, демакдир. Ўзлик кишининг бошқалардан фарқ қиладиган инсон шахсига хос хусусиятларга эгалигини англаб етганлигининг натижаси ҳисобланади[4].

---

[1] **Қаранг:** Глобализация и проблемы идентичности в многообразном мире. – М., 2005; Права человека и проблемы идентичности в России и в современном мире. – СПб., 2005 ва бошқалар.

[2] Ўзбек тилининг изоҳли луғати: Ў ҳарфи. – Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 138-бет.

[3] Ўзбек тилининг изоҳли луғати: Ш ҳарфи. – Т.: «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006. – 557-бет.

[4] Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Редактор-координатор – академик РАНГ. В. Осипов. – М.: «ИНФРА-М-НОРМА», 1998. – С.94.

Бинобарин, ўзликни англаш – инсоннинг ўзини алоҳида вужуд сифатида бутун борликдан ажрата билиши, баҳолаши ва қадрият сифатида англашини ифодаловчи муҳим тушунчадир. Айни чоғда, ўзлик ҳар бир инсоннинг ўзига хос бўлиш ҳуқуқини ҳам билдиради.

Ўзликни англашнинг шаклланиш жараёни ва омилларини Шарқ ҳамда Ғарб алломалари ҳар томонлама ўрганган. Хусусан, Шарқ алломаларидан Имом Бухорий, Имом Термизий, Форобий, Ибн Сино, Насафий, Навоий, Мирзо Бобур ва бошқалар ўзликни англашнинг руҳий, ботиний жиҳатларини, инсон маънавиятининг таркибий қисми, олам ва одам муносабатларини билиш асоси экани каби масалаларга эътибор қаратгани аҳамиятлидир. Ўз навбатида, Ғарб алломаларидан Сукрот, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Р. Декарт, Ф. Нитше, З. Фрейд, Э. Эриксон, В. Гегель, И. Кант, Н. Бердяев ва бошқалар ўзликни англашнинг зоҳирий жиҳатларини, уни ижтимоий борлиқ, макон ва замоннинг фаол ижодкорлиги омили сифатида ўргангани маълум[1].

«Ўзлик» атамаси илмий муомалага машҳур психоаналитик Зигмунд Фрейд томонидан киритилган. Унинг фикрича, бола ўзгалардек нуфузли, энг аввало, ўз ота-онаси каби обрў-эътиборли бўлишга интилиш асносида ўзлигига эга бўлиб боради. Демак, ўзлик вақт ўтиши билан англаб борилади ва унинг шаклланиш манбаси киши ўзини бошқалар билан қиёслаши замирида ётади.

Яъни, ўзлик аввал бошдан мутлақ субъектив хусусиятга эга эмас. Бошқача айтганда, ўзлик фақат ўзгалар томонидан эътирофни талаб этибгина қолмасдан, балки ўзгасиз у умуман шаклланмайди.

Шахс ўзлигини англаб борар экан, муқаррар равишда муайян ижтимоий институтлар, биринчи навбатда, ўзининг оиласи, сўнг ўз жинсдошлари, халқи, дини ва ҳоказолар тимсолида ўзлигини намоён қила бошлайди. Бунинг натижасида шахснинг ўзлиги шаклланади ва шахе ана шу ўзлигини сақлаб қолиш ҳамда муҳофаза қилиш ҳуқуқига эгадир. Айни шу назариядан «ўзликка бўлган ҳуқуқ» концепцияси келиб чиқади.

Энг муҳими, ўзликни англаш шахенинг ўзини ҳақиқий инсон, муайян моддий ва маънавий бойликларнинг эгаси ва улар учун масъул эканини, ягона тил, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиши жараёнида шаклланади.

---

[1] Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2009. – 704-бет.

«Аларки мендан, ҳозирги кунда маънавиятимизни асраш учун нима қилиш лозим ва унга таҳдид соладиган хуружларга нимани қарши қўйиш керак, деб сўраса, – дея таъкидлаган Президент И.А. Каримов, – **мен авваламбор шу юртда яшаётган ҳар қайси инсон ўзлигини англаши** *(таъкид бизники – А.С.),* **қадимий тарихимиз ва бой маданиятимиз, улуғ аждодларимизнинг меросини чуқурроқ ўзлаштириши, бугунги тез ўзгараётган ҳаёт моҳиятига онгли қараб, мустақил фикрлаши ва диёримиздаги барча ўзгаришларга дахлдорлик туйғуси билан яшаши зарур, деб жавоб берган бўлардим»**[1].

«Ўзлик» тушунчасини ҳам сиёсий амалиёт, ҳам илмий таҳлил категорияси сифатида аниқ фарқлаш даркор[2].

Амалий жиҳатдан, жамоавий ўзликка даъво қилиш, уни талқин этишнинг у ёки бу моделини жорий этишга интилиш жамоавий хатти-ҳаракатларни эркинлаштиришнинг асосий воситаси бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда.

Илмий жиҳатдан, «ўзлик» тўғрисида эмас, балки ўзликни англаш, ўзликни аниқлаш ва тан олиш ҳақида гапириш самаралироқдир. Табиийки, бу бир қадар мураккаб ва зиддиятли жараёнларни (аммо автоматлаштирилган механизмларни эмас) таҳлил қилишни тақозо этади. Уларнинг (ҳеч қачон узил-кесил бўлмайдиган) натижалари эса бизга ўзлик борасида аниқ тасаввурларга эга бўлиш учун шароит тугдиради.

«Ўзлик» тушунчаси киши ўзининг вақт давомида мавжудлигини англаб етишига таянади, ўзининг алоҳида ва бутунлигини тасаввур этишини назарда тутади, инсонга ўзининг турли кишилар билан ўхшашлик даражасини аниқлаш, айни пайтда ўзининг ноёблиги ва бетакрорлигини ҳис этиши имконини беради.

Ўз юксак қадр-қимматига эга шахсни шакллантириш масаласи ниҳоятда жиддий аҳамиятга эгадир.

Ўзлик – бу, аввало, кишиларнинг ўз «мен»ига нисбатан ижтимоий-сабабий боғлиқликдаги тасаввуридир. Бундай тасаввур эса уларнинг бошқалар билан муносабатлари натижасида таркиб топади. Ўзлик ижтимоий воқеликнинг жуда муҳим унсури ҳисобланади.

---

[1] *Каримов И.А.* Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 17-бет.

[2] **Қаранг:** Малинова О.Ю. Идентичность как категория практики и научного анализа: о различии подходов // Права человека и проблемы идентичности В России и современном мире. – СПб., 2005.

Ўзлик муаммосининг негизида «мен» билан «ўзга» ўртасидаги фарқланиш ётади. Бундай фарқланиш, бир томондан, ўхшашлик, яқинлик, бир хиллик, бошқа томондан эса тафовут тимсолидаги муносабатлар орқали шаклланади.

Дунёда қанча одам мавжуд бўлса, шунча ноёб ва бетакрор шахслар ва шунча хилма-хил ўхшашлик ва фарқланиш муносабатлари мавжуддир.

Ҳозирги дунёда ўзлик – бир бутунлик ва ягоналик эмас, балки у кўпликдан иборат, деб қаралмоқда. Яъни, ҳар бир инсон бир йўла кўплаб ўзликка эгадир. Бу ўринда нотўлиқ, ўзгарувчан ва аниқ муносабатларнинг муайян маъносига боғлиқ бўлган ўзликлар ҳақида сўз бормоқда.

Ўз навбатида, ўзликни англаш, бу – жамият олдида турган вазифаларни тўғри англаш, ижтимоий тажрибалардан фойдаланиш қонуниятларини билиш, Ватан, миллат олдидаги масъулият туйғуси ҳамдир. Зеро, **«инсон ўзлигини англагани, насл-насабини чуқурроқ билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, улғая боради. Бу илдиз қанча теран бўлса, туғилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар юксак бўлади»**[1].

Шу маънода, ўзликни англаш фақат инидивидуал ҳодиса ёки жараёнгина бўлиб қолмасдан, айни чоғда, муайян жамоа, жамият ёки халқнинг мақсадли фаолиятидан ҳам иборат. Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, ўзлик – кўп қиррали категориядир.

Ўзликни, фикримизча, қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1) шахснинг ўзлиги;

2) ижтимоий-гуруҳий, яъни диний, гендер (жинсий), ирқий ўзлик;

3) давлат даражасидаги ўзлик, бошқача айтганда, шахснинг ҳуқуқий мақоми, фуқаролик;

4) диний–жўғрофий, масалан, европача ўзлик.

Бундан ташқари, яна:

1) диний ўзлик;

2) этник (миллий) ўзлик;

3) гендер (жинсий) ўзлик;

4) маданият ўзлиги;

5) тил ўзлигининг ҳар бири алоҳида мавзу, десак, тўғри бўлади.

Шуни таъкидлаш керакки, «ўзликни эътироф этиш» тушунчаси билан ўзаро боғлиқ бўлган **«ижобий дискриминация (камситиш)»** муайян бир гуруҳ томонидан бошқалар ҳисобига эга бўлинадиган ижобий ҳуқуқ сифатида қаралмаслиги ҳамда инсоннинг асосий

---

[1] *Каримов И.А.* Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: «Маънавият», 2008. – 90-бет.

табиий ҳуқуқлари билан бир қаторга қўйилмаслиги лозим. Бунда фукаро макомининг бир қисми сифатида қаралиши мумкин бўлган (ва афтидан, зарур бўлган) ягона ҳуқуқ – бу даъволарга бир хил муносабатда бўлиш, аммо уларни бир хил натижа сифатида кўрмасликни англатадиган ўзликни тенгма-тенг тан олиш ҳуқуқидир.

«Ўзлик» тушунчаси социологияда, билимлар субъектив воқелик деб аталадиган муҳим ҳолатни қайд этган ҳолда, – кишиларнинг айрим «биз»лар билан (кишиларнинг ўзлари ёки атрофидагилар томонидан амалга ошириладиган) муносабатлари натижасида таркиб топадиган ўз «мен»ининг ижтимоий сабабий боғлиқликдаги тасаввурини англатади.

Ҳозирги дунёда ўзлик сафарбар этиш ва йўналтириш омили сифатида тобора сезиларли роль ўйнамоқда. Шу жумладан, ижтимоий тузилмалар мураккаблашган шароитларда янги сиёсий мафкуралар «манфаатлар»га эмас, балки кўпроқ **«ўзлик»**ка ургу беришга интилаётгани ҳам ўзликнинг аҳамияти изчил ортишига олиб келмоқда.

Шундай қилиб, **ўзаро боғлиқ,** айни чоғда бир-бирига зид ҳам бўлган **иккита** тенденция кузатилмоқда. **Биринчидан,** «ўзлик» тушунчаси жамият амалиётида тобора кенг қўлланилмоқда; **иккинчидан,** уни илмий жиҳатдан қайта тузишга, яъни бир бутун, тенг ва ўзгармас ўзлик тўғрисидаги тасаввурларни бартараф этишга йўналтирилган уринишлар ҳам кўзга ташланмоқда[1].

Ўзлик ва инсон ҳуқуқлари

Инсон ҳуқуқлари ва ўзлик – глобал муаммолардан бирига айланмоқдаки, буни айнан инсон ҳуқуқлари билан кишилар, ижтимоий гуруҳлар ва халқларнинг ўзлигини англаши ўртасидаги зиддиятлар мисолида кўриш мумкин. **Ўзлик** – бу инсонга ўзини оиласи, диний қавмдошлари, миллати, ирқи тимсолидаги муайян ҳамжамият билан тенглаштириш имконини берадиган омиллар мажмуидир.

Инсон ҳуқуқлари билан ўзлик тушунчаси ўртасидаги боғлиқликларнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш даркор.

Инсон ҳуқуқлари институти – бу ижтимоий муносабатлар таркибидаги ўзгаришларга ва адолатсизлик, ҳукмронлик ҳамда

---

[1] **Қаранг:** Методологический семинар отдела политической науки ИНИОН РАН «Идентичность как фактор политики и предмет политической науки». – М., 12 апреля 2005 г. (отчет) //http://www.rapn.ru/grup=@doc=904

зулмнинг янги турлари пайдо бўлишига (ёки ҳис этилишига) нисбатан ғоятда сезгирликнинг ўзига хос барометридир. XX аср охирида жамиятга тобе ҳолатдаги турли гуруҳларнинг сиёсий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларини тан олиш ва ҳимоя қилиш талабини илгари сурган кўплаб сиёсий ҳаракатлар инсон ҳуқуқлари ривожига жиддий таъсир кўрсатди. Бу ҳаракатларнинг аксарияти, **«ўзлик ҳуқуқи»**ни даъво қилган ҳолда, тенг инсоний қадр-қиммат ғояси ўзликни (шу жумладан, ирқий, жинсий, миллий, диний ва бошқа шу каби маргинал гуруҳлар вакилларининг ўзлигини ҳам) тенг тан олиш ғояси билан тўлдирилиши керак, деган масалани кўтариб чиқди.

Бунда, модомики амалда бўлган ҳукмронлик ва тобелик муносабатлари камситилган гуруҳлар аъзоларига ўз манфаатларини **«умумий ҳуқуқлар»** (шу жумладан, инсон ҳуқуқлари) доирасида ҳимоя қилиш имконини бермаётган экан, уларга алоҳида ҳуқуқлар тақдим этадиган «тафовутлар сиёсати» зарур экани назарда тутилган. Бу ва бошқа шу каби далиллар **инсон ҳуқуқларининг «учинчи авлоди»**[1]га мансуб бир қатор ҳуқуқлар шаклланиши ва эътироф этилишига кучли таъсир кўрсатди.

Ўзлик ва инсон ҳуқуқларининг «авлодлари»

Ҳозирги вақтда инсон ҳуқуқларининг уч авлоди ўртасидаги ўзаро боғлиқлик тобора кенг эътироф этилмоқда.

Биринчи авлод – «салбий шаклдаги ҳуқуқлар»ни қамраб олган бўлиб, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 2–21-моддаларида эълон қилинган фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлардан иборат. Ушбу ҳуқуқлар инсонни унинг ҳуқуқлари чекланишидан ҳимоя қилишни таъминлашга қаратилган.

Иккинчи авлод – «ижобий шаклдаги ҳуқуқлар», яъни Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси 22–27-моддаларида мустаҳкамлаб қўйилган иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларни қамраб олган ҳамда ижтимоий адолатни, муҳтожликдан халос бўлишни, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётда иштирок этишни таъминлашга йўналтирилган.

Учинчи авлод – Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 28-моддасида тилга олинган «жамоавий ҳуқуқлар», демакдир. Мазкур моддада қайд этилганидек: «Ҳар бир инсон ушбу Декларацияда баён этилган ҳуқуқ ва эркинликлар тўлиқ амалга

---

[1] **Қаранг:** Права человека и проблемы идентичности в России и в современном мире. – СПб., 2005.

оширилиши мумкин бўлган ижтимоий ва халкаро тартиб бўлиши ҳуқуқига эгадир»[1].

Шу билан бирга, ҳозирги даврдаги асосий инсон ҳуқуқлари орасида ўзликка эга бўлиш ҳуқуқи ҳам бор. Яъни, **бир томондан,** инсон ҳуқуқлари универсал стандартлар сифатида турли хил гуруҳлар ўртасидаги тафовутларни текислаб юборса, **иккинчи томондан,** у инсонга ўзлигини намоён этиш, шу жумладан ўзлигини танлаш имконини берадиган воситадир.

Ушбу фикрни абсурд, яъни бемаънилик даражасига олиб бориладиган бўлса, инсон ҳуқуқларини идеал ҳолатда амалга оширишга уриниш, ўз навбатида, ўзликнинг тўла йўқолиб кетишига олиб келади. Бунда ҳамма одамларнинг бир хил бўлиши тақозо этиладики, бундай ҳол ҳеч қачон рўй бермаслиги табиийдир.

Айни вақтда дунёда **соғлом ақлга зид вазият** юзага келмоқда: агар айрим мамлакатларда, масалан, Европада инсон ҳуқуқлари ва унинг учун кураш бугунги кунда мутлақо табиий аҳамият касб этган бўлса, бошқа давлатларда эса муайян диний ёки миллий гуруҳ сифатида ўзлигини намоён этиш инсон ҳуқуқлари тўғрисида ғамхўрлик қилишдан кўра анчагина муҳим саналади.

Инсон ҳуқуқлари тизими ўзлик аталмиш ҳуқуқнинг эркин шаклланишини таъминлашга хизмат қилади. Инсон ҳуқуқлари, моҳият жиҳатидан олиб қараганда, ўзликни эркин танлашнинг том маънодаги имкониятидир. Демак, бу ўринда мутлақ ўзлик ҳуқуқи ҳақида эмас, балки бутун бошли инсон ҳуқуқлари мажмуи билан ялпи таъминланадиган ўз ўзлигини шакллантириш ва ўзгартириш эркинлиги хусусида сўз бориши мақсадга мувофиқдир[2].

Ҳозирги даврда ўз тақдирини ўзи ҳал қилиш муаммоси, айниқса, «инсон ҳуқуқлари» тушунчаси билан ўзаро боғлиқликда жуда ўткир тус олган. Ушбу икки категория ўртасидаги муносабатлар ўта мураккаб ва зиддиятлидир. Жаҳон икки тушунча: **инсон ҳуқуқлари ва инсоннинг ўзлигини англаш,** ўзлик ҳуқуқи муносабатлари ўртасидаги янги бир кескинлашувни бошидан кечирмоқда.

Бугунги кундаги жуда кўп инқирозли тангликлар **икки тенденция: бир томондан,** қандайдир буюмларнинг универсаллиги

---

[1] Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар / Масъул муҳаррир – А.Х. Саидов, юридик фанлари доктори, профессор. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази. – Т.: «Адолат», 2002. – 53-бет. **Яна қаранг:** Саидов А.Х. Международное право прав человека. – М., 2002.

[2] **Қаранг:** Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. – М., 2003.

йўналиши, умумэътироф этилган инсон ҳуқуқлари йўналиши, глобаллашув йўналиши, **иккинчи томондан** – мустақиллик, ўзига хослик, ўзлик ҳуқуқи йўналиши ўртасидаги тўқнашувлар билан узвий боғлиқдир. Шу муносабат билан маданий релятивизм[1] назарияси ҳақида ҳам мушоҳада юритиш айни муддао,деб ўйлаймиз.

Ўзлик, инсон ҳуқуқлари ва маданий релятивизм

«Маданий релятивизмда – инсон ҳуқуқларига тааллуқлиликни, фикримча, батамом ёддан чиқариш лозим. Моҳиятан қараганда, инсон ҳуқуқларини маданий мансублик асосида бузишни оқлаш борасидаги ҳар қандай уринишга инсониятга қарши жиноят сифатида ёндашиш керак»[2], деган эди адабиёт бўйича Нобель мукофоти совриндори Уоле Шойинка.

Маданий релятивизм – бу айрим маҳаллий, тор маданиятларга мансуб бўлган аниқ тафовутларга асосланган ҳолда универсал, умуминсоний кадриятлар ва тамойилларни инкор этишнинг услубий йўл-йўриғидир. Инсон ҳуқуқларини талқин этишда маданий релятивизм ўзини Ғарб маданияти маҳсули сифатида намоён этади ва шу боис унинг универсал ҳисобланиши мумкин эмас.

Маданий релятивизмни инсон ҳуқуқлари маъносида англаш тарафдорлари орасида Осиё мамлакатлари (хусусан, Хитой ва Эрон) ҳуқуқшунослари ва сиёсатчилари кўпчиликни ташкил этади; юқорида қайд этилган услубий йўл-йўриқ одатда уларга ўз мамлакатларида инсон ҳуқуқларининг бузилиши халқаро ташкилотлар томонидан танқид қилинган ҳолатларда қарши далил сифатида қўл келади.

Бу ғоя Хитой делегацияси томонидан Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон конференциясида (Вена, 1993 йил) қуйидаги мазмунда анчайин аниқ-равшан баён этилган эди: «Тараққиётнинг турли босқичларида турган ёки турлича тарихий анъаналарга эга бўлган мамлакатлар инсон ҳуқуқларини турлича тушунади ва ҳаётга ҳам шундай татбиқ этади. Шунинг учун айрим мамлакатларнинг инсон ҳуқуқлари бўйича стандартлари ва моделлари ягона, энг мақбул деб

---

[1] Релятивизм – фалсафа фанида билимларнинг нисбийлигини метафизикларча мутлақлаштириб, воқеликни обьектив равишда билиш мумкинлигини инкор этадиган методологик принцип.

[2] **Қаранг:** Всеобщая декларация прав человека: 1948–1998. – М., 1998. – С.6.

ҳисоблаш ва бошқа мамлакатлардан уларга мувофиқ равишда иш кўришни талаб этиш тўғри эмас»[1].

Инсон ҳуқуқлари миллий психология ва маҳаллий хусусиятларга боғлиқ ҳолда турлича талқин қилинишини инкор этадиганларнинг фикрига қўшилиб бўлмайди. Бундай талқинларга, улар инсон ҳуқуқлари бузилишини оқлашга хизмат қила бошлагунига қадар, йўл қўйиш фақат мумкингина эмас, ҳатто зарур ҳамдир.

Акс ҳолда, маданий релятивизмдан мутлақо тескари томонга *ҳуқуқий идеализм*га ўтиб қолиш хавфи юзага келади. Бундай қараш тарафдорлари инсон ҳуқуқларининг универсал тамойиллари ҳаётга татбиқ қилинадиган тегишли ўзига хос ижтимоий-маданий шароитларни соғлом фикр асосида баҳолашга қодир эмас.

Хилма-хил маданиятлар ва анъаналарга бой дунёда инсон ҳуқуқларининг универсаллиги нимани англатади?

Биринчидан, инсон ҳуқуқлари соҳасида ҳуқуқий ижодкорлик жўшқин ва ниҳоясига етмаган жараёндир. Эртанги кунда инсон ҳуқуқлари қандай бўлиши давлатларнинг ўзига боғлиқ, шунинг учун инсон ҳуқуқларининг универсаллиги дегани, бу – ҳажми қанчалиги олдиндан белгилаб қўйилган мутлақ бир ўлчам эмас.

Бу ғоя 1993 йили Осиё давлатларининг Бангладеш декларациясида ўз ифодасини топган бўлиб, жумладан, унда қуйидагилар таъкидланган: «Инсон ҳуқуқлари табиатига кўра универсал бўлса ҳам, улар миллий ва минтақавий хусусиятларни ҳамда турли тарихий, маданий ва диний маъноларни ҳисобга олган ҳолда, халқаро ҳуқуқ норма ижодкорлигининг жўшқин ва тадрижий ривожланаётган жараёни асносида кўриб чиқилиши зарур»[2].

Иккинчидан, инсон ҳуқуқлари сиёсий тараққиётнинг қандайдир битта даврига ёки муайян бир босқичига мансуб, деб ҳисобланмайди. М. Палумбо таъкидлаганидек, «Бизнинг яҳудолик-насронийлик анъаналари, худди шунингдек, юнон-рим тамаддуни олдидаги қарздорлигимиз «инсон ҳуқуқлари – соф ғарбона ҳодиса» деган тор миллатчиларча қарашнинг тасдиғи эмас. Инсон ҳуқуқларига оид қоидаларни ўзида мужассам этган ғояларни бошқа маданиятлар, анъаналар ва динлар ҳам ишлаб чиққан»[3].

Учинчидан, инсон ҳуқуқлари тушунчаси биргина маданият – Ғарб маданияти билан чегараланади. «Агар сиз шу соҳада

---

[1] *Symonides J.* New Human Rights Dimensions, Obstacles and Challenges: Introductory Remarks // Human Rights: New Dimensions and Challenges. P., 1998. P. 26.

[2] Doc. A/CONF.157/ASRM/7.

[3] Palumbo M. Human Rights: Meaning and History. Malabar, 1982. P. 18–19.

Ғарбнинг алоҳида ажралиб туришини эълон қилсангиз ёки инсон ҳуқуқлари ғояси осиёликларда аввалбошдан мавжуд бўлмагани деган даъвони илгари сурсангиз, ҳойнаҳой, бу ўринда сиз бошқаларнинг тан олиш имкониятини йўққа чиқарадиган жудаям тор таъриф берган бўлиб чиқасиз. Аммо, агар сиз инсон ҳуқуқлари – бу гарчанд мукаммал бўлмаса-да, ўзида ҳам Шарқ, ҳам Ғарбдаги кўплаб халқларнинг эзгу орзу-умидларини ифода этадиган муайян тадрижий ривожланишдаги тушунча деб қарайдиган бўлсангиз, эҳтимолки, бошқа халқларнинг тажрибасини ўрганган ҳолда, турли маданий муҳитларда инсон ҳуқуқлари муаммоларини янада чуқур англаб етиш имкониятига муваффақ бўлишингиз мумкин»[1].

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқлари ўзлик муаммолари билан боғлиқ равишда қуйидаги хусусиятларга эгадир.

Биринчидан, инсон ҳуқуқлари – муайян имкониятларга эга бўлиш йўлидаги интилиш.

Иккинчидан, инсон ҳуқуқлари – эркинликка маънодош тушунча.

Учинчидан, инсон ҳуқуқлари – шахс қадр-қимматининг инъикоси. Қадр-қиммат «инсон ҳуқуқлари» тушунчасининг марказида туради.

Тўртинчидан, инсон ҳуқуқлари – шахс ва давлат ўртасидаги ўзаро муносабатлар тавсифидир.

Бешинчидан, инсон ҳуқуқлари – шахснинг ўз ҳолати, унинг қадр-қиммати, бир бутунлиги, бошқа шахслар билан ўзаро имкониятларга эга бўлиш даъвосининг самарадорлигига қаратилган муносабатларидир.

Олтинчидан, инсон ҳуқуқлари – ҳокимиятни инсонпарварлаштириш механизмидир.

---

[1] De Bary Th. W. Neo-Confucianism and Human Rights // Human Rights and the Worlds Religions. Notre Dame, 1998. P. 184.

2.4. ЖАҲОНДА СУВ ЕТИШМАСЛИГИ БИЛАН БОҒЛИҚ ИНҚИРОЗЛАР

Жаҳондаги сув инқирози нималарда намоён бўлмоқда?

Сув – инсон ҳаётининг асоси. Сув, шунингдек кишилар, халқлар, мамлакатлар ўртасидаги ҳамкорликнинг ҳам асоси бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда. Сув – яккаю ягона табиий ресурс бўлиб, унга бўлган талаб бутун инсоният тарихининг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб келди ва шундай бўлиб қолмоқда. Сув жамият иқтисодиётидан тортиб маданий қадриятларигача инсоният камолотининг барча жиҳатларига дахлдор бўлиб, табиий муҳит мувозанатли ривожланишининг рад қилиб бўлмайдиган шарти ҳисобланади.

XXI аср бошига келиб бутун дунё Ер сайёрасининг чекланган ресурсларидан қандай фойдаланиш ва бошқариш ҳақидаги муаммога дуч келди. Ҳамма жойда сув иқтисодиёт равнақ топиши ва жамият соғлом бўлишининг зарур элементи эканлиги ҳамда экотизимнинг сақланиб қолишида ҳал қилувчи роль ўйнаши эътироф этилади. Бироқ эътибор ошиб бораётганлигига қарамай, сув ресурслари камайиб бормоқда, миллиардлаб одамлар эса ҳамон ичимлик суви билан етарлича таъминланмаган. Жаҳонда сув-энергетика ресурслари ва атроф-муҳит муҳофазаси атрофида мана шундай мантиққа зид вазият шаклланди.

«Сув омили» ичимлик сув кескин тақчил эканлиги муносабати билан халқаро хавфсизлик, энг аввало, экологик хавфсизлик тизимида алоҳида ўринда туради. XX асрда Ер аҳолиси 1 миллиарддан 6 миллиардга кўпайди, сайёрамизда 1 кишига тўғри келадиган ичимлик сув ҳажми 6 марта камайди ва бу олиниши мумкин бўлган сувнинг 95 фоизини ташкил этади.

Жаҳон Метеорология Ташкилоти маълумотлари бўйича Ердаги сув ресурсларининг 97,5 фоизи шўр сувлар, 2,5 фоизи ичимлик сувдир. Ичимлик сувнинг 2,24 фоизидан фойдаланиш қийин ёки бўлмаса улар бориш қийин бўлган жойлардадир (музликлар, чуқур ер ости сувлари). Жаҳондаги сув умумий ҳажмининг фақат 0,26 фоизи фойдаланиш мумкин бўлган ичимлик сув ҳисобланади. Ердаги мана шу 0,26% сув келиб чиқиши мумкин бўлган низоларнинг эҳтимол тутилган манбаи ҳисобланади.

Халқаро экспертларнинг фикрича, ҳатто мавжуд сув заҳираси ҳам ундан оқилона фойдаланилган тақдирда Ер юзининг барча аҳолисига етади. Бироқ халқаро тадқиқот ташкилотларининг

прогнозига кўра яқин 20–25 йил кескин сув тақчиллиги таҳдиди туфайли жаҳон цивилизациясининг ривожланишида бурилиш нуктаси бўлиши мумкин. Жаҳонда ҳамма жойда нафақат углеводородларга, балки сувга бўлган талаб ошиб бормоқда. Чунки сув – табиий ресурсларнинг муҳим тури. Шу муносабат билан агар XX асрда нефтни суюқ олтин деб аташган бўлса, XXI асрда бу ном ичимлик сувга берилиши қайд этилмоқда. Кўпчилик таҳлилчилар XXI асрда табиий ресурслар учун кураш кескинлашади деб ҳисоблайдилар ва келажакда ўзига хос урушлар – «сув», «нон» урушлари ва бошқа «эко-урушлар» бўлишини тахмин қиладилар.

Жаҳонда сув билан боғлиқ инқирозлар тобора кўпроқ юз бермоқда. Охирги юз йилликда сув ресурсларидан фойдаланиш олти баравар кўпайибгина қолмай, балки атроф-муҳитнинг ифлосланиши ва ичимлик сувдан оқилона фойдаланмаслик туфайли унинг Ердаги ҳажми ҳам камайди. ЮНЕСКО маълумотларига кўра, 2030 йилга бориб сайёрамизнинг 3 миллиарддан ортиқ аҳолиси сув ресурслари етишмаслигидан азият чекади. Гарчи БМТнинг Минг йиллик ривожланиш мақсадлари Декларацияси «сув ресурсларидан ноокилона фойдаланишни тўхтатишга», «сувдан адолатли фойдаланишни таъминлашга кўмаклашишга» чақирса ҳамда 2015 йилга бориб сифатли ичимлик сувга эга бўлмаган аҳоли сонининг 50 фоизга қисқаришини назарда тутса ҳам бугунги кунда Ер юзи аҳолисининг қарийб ярми сув билан боғлиқ муаммога дуч келмоқда, 1 миллиардга яқин киши тоза ичимлик сувдан фойдалана олмайди, 2,5 миллиард киши эса санитария мақсадлари учун етарлича сувга эга эмас. Барча касалликларнинг 80 фоизи ичимлик сув йўқлиги сабабли келиб чиқади. Жаҳонда ҳар 8 секундда бир бола ичимлик сув етишмаслигидан ҳаётдан кўз юмади.

ЮНЕСКО прогнозига кўра глобал исиш ва сув етишмаслиги муаммосига 2020 йилдаёқ Африкада 75 миллиондан 250 миллионгача киши дуч келади, сув ресурслари тақчиллиги эса қурғоқчилик минтақаларида 24700 млн. кишини кўчишга мажбур қилади. Олимларнинг ҳисоб-китобига кўра одамга бир кунда энг асосий эҳтиёжларга – ичиш, овқат тайёрлашга ва касаллик тарқалишига тўскинлик қиладиган шахсий гигиенага камида 20 л сув талаб қилинади. Шунга қарамай, Шарқий Африкадаги кўплаб аҳоли бир кунда атиги 5 л сувга эга, айримлари эса 1 л сув билан кифояланишга мажбурдир.

Агар иқлимшунослар башорат қилаётганидек глобал исиш туфайли денгизларда сув сатҳи кўтарилса, қирғоқбўйи минта-

ларида тупроқнинг сувли қатлами шўрланади. Бунинг оқибатида ичимлик сув тақчиллиги ошади.

Буларнинг барчасига жаҳонда юз бераётган демографик шовшувни қўшиш мумкин. Дунё аҳолиси ҳар йили қарийб 80 миллион кишига кўпаймоқда. Инсоннинг сувга бўлган йиллик эҳтиёжи – 1000 кубометрга яқинни ташкил этади. Бунга йилига 64 миллиард куб метр сувни қўшинг. Бир миллиондан ортиқ аҳоли яшайдиган 650 та шаҳар бор, 10 миллиондан ортиқ киши истиқомат қиладиган йирик шаҳарларни эсдан чиқармаслик керак. 2025 йилга бориб Ер юзи аҳолисининг учдан икки қисми сув ресурслари етишмаслигига дуч келади.

ЮНЕСКОнинг собиқ Бош котиби К. Мацуура жаҳон сув инқирозлари қўламларини яққол кўрсатиб берадиган қуйидаги рақамларни келтирган эди: «Ер куррасидаги сув захиралари 1 миллиард 400 миллион куб километр деб баҳоланади. Бироқ ундан 97 фоизи шўр сув. Ичимлик сувнинг кўп қисми музликларда ёки ер остида чуқур жойлашган. Аҳоли сонининг кўпайиши, иқлимнинг глобал исиши, озиқ-овқат ва энергия ресурсларига талабнинг ўсиши Ер юзида сувга бўлган эҳтиёжнинг ўсишига ва ривожланаётган мамлакатлардаги вазиятнинг чигаллашишига олиб келади. Ичимлик сув билан боғлиқ вазият, айниқса, Африкада жуда оғир. Ер юзида сув инқирози ҳал этилмас экан, минтақавий қўламдаги бошқа инқирозлар кескинлашиши ва сиёсий беқарорликка ва ҳар хил низоларга олиб келиши мумкин.

Сув XXI асрда муҳим геостратегик муаммога ва глобал хавфсизлик омилига айланади. БМТ Бош Ассамблеяси Бош котиби Мигель д'Эското Брокманн 2009 йил май ойида Истанбулда бўлиб ўтган Бешинчи Бутунжаҳон сув анжуманининг қатнашчиларига мурожаатида «сувни нефть сингари товар каби хусусийлаштираётганлар одамларни биз нафас олаётган ҳаводек муҳим ҳуқуқдан маҳрум қиладилар», деб таъкидлади. У Жаҳон банкининг 2025 йилга бориб жаҳон аҳолисининг учдан икки қисми етарли даражадаги тоза сувга эга бўлмасликлари ҳақидаги маълумотини келтириб, шу муносабат билан «Биз сувдек ҳаётнинг муҳим элементига тор йўналтирилган, фойда олишни кўзлайдиган ёндашув нафақат инсониятни, балки сайёрамиздаги бутун ҳаётни боши берк кўчага олиб боришини эътироф этишимиз керак», деб таъкидлади.

БМТ Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти (ФАО) президенти Ж. Диоф «сувга бўлган ҳуқуқ инсоннинг асосий ҳуқуқи

ҳисобланади ва уни бундан маҳрум этишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Сув инқирози энергетика ва молиявий инқирозга қараганда анча хавфлидир», деб қайд этди.

Жаҳон сув кенгаши президенти Л. Фашоннинг «Марказий Осиё мисолида сув ресурсларига раҳбарлик қилишни бошқариш принципларини такомиллаштириш тўғрисида»ги маърузасида тармоқ энергетик эгоизми ва БМТ томонидан эълон қилинган инсоннинг ичиш, гигиена, озиқ-овқат маҳсулотлари етиштириш учун сувга ва табиатга бўлган ҳуқуқига муайян тажовузларнинг бутун жаҳонга таҳдиди ўсиб бораётганлиги қайд этилади.

2009 йил 30 январда Давос форумида хитойлик таҳлилчилар томонидан эълон қилинган маърузада бутун жаҳонга «сув банкротлиги» хавф солаётганлигига эътибор қаратилади. Яқин 20 йилда инсониятнинг сув ресурслари соҳасидаги рақобати кучаяди. Ҳар хил энергетика тармоқларида сув ресурсларига бўлган талабнинг кескин ошиши кутилмоқда. Масалан, АҚШда ўсиш 165 фоизга, Европа Иттифоқида 130 фоизга етади. Бу қишлоқ хўжалигига жиддий хавф солади, бундан ташқари сувнинг нархи нефть нархидан ошиб кетади. Бутунжаҳон ёввойи табиат фонди сайёрада эркин оқадиган дарёлар тобора камайиб бораётганлигидан ташвиш билдиради.

XXI аср бошида жаҳоннинг деярли барча давлатлари жуда катта сув тақчиллигини бошдан кечирмоқда. Давлатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ичиш, электр энергияси ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги ва саноат эҳтиёжлари учун сув ресурслари билан таъминлаш муаммосини долзарблаштиради. Бу жиҳатдан, кўпчилик экспертларнинг фикрига кўра, қуйидаги тенденциялар кузатилади: биринчидан, сув ресурслари билан таъминлаш муаммоси тақчилликнинг кучайишига олиб келади; иккинчидан, хорижий инвестициялар кўплаб сув хўжалиги лойиҳаларига йўналтирилади; учинчидан, сунъий сабаблар келтириб чиқарган сув ресурслари тақчиллиги сув хўжалиги бозоридаги тижорий имкониятларни оширади; тўртинчидан, жаҳонда сув ресурсларининг тақсимланиши вақт ва маконга кўра нотенг; бешинчидан, жаҳонда сув таъминотига табиий шарт-шароитлардан ташқари иқлимнинг исиши ва экологик ифлосланиш жиддий таъсир кўрсатмоқда.

Шундай қилиб, сув етишмаслиги муаммоси жаҳоннинг кўплаб давлатларининг барқарор ривожланишига тўсқинлик қилаётган жиддий омилга айланмоқда. Шу муносабат билан минтақа ва жаҳон миқёсида сув соҳасида халқаро ҳамкорликни кенгайтириш

юшисидан аниқ мақсадга йўналтирилган чора-тадбирлар кўриш шарт. Бундай шароитларда замонавий халқаро сув ҳуқуқи асосида ўзаро манфаатлар энг кўп даражада ҳисобга олинган ҳолда турли давлатларнинг сув сиёсатини мувофиқлаштириш тобора кучли зарурият айланмоқда.

Жаҳоннинг сув муаммоси бўйича ўзига хос «мия маркази» бўлган, бутун жаҳонда сув ресурсларини бошқаришни ва сув таъминотини яхшилаш учун сув ҳаракатини мустаҳкамлашга йўналтирилган Жаҳон сув кенгаши 1996 йилда Марсель шаҳрида (Франция) ташкил этилган. Кенгаш Бутунжаҳон сув форумларини ташкил этиш ва сув муаммоларидан халқаро жамоатчиликни хабардор қилиш, халқлар ва ҳукуматларнинг интилишларини сув инқирозининг олдини олишга йўналтириш йўли билан сув тақчиллигининг ўсиб бораётган муаммоларига халқаро ҳамжамиятнинг эътиборини жалб этишга даъват этилган. Ўтган йилларда бешта Бутунжаҳон сув форумлари бўлиб ўтди. Уларнинг ҳар бири озиқ-овқат хавфсизлигини ва экологик хотиржамликни ҳал этиш мақсадида сув ресурсларини бошқаришни яхшилаш учун саъй-ҳаракатларни бирлаштириш зарурлигини инсоният тушуниб етишига қаратилди. БМТ маълумотларига кўра ҳозирги вақтда трансчегаравий ҳавзалар Ер юзасининг 45,3 фоизини қамраб олади. Бу ерда ер шари аҳолисининг қарийб 40 фоизи яшайди ва дунё дарё оқимининг 80 фоизи жамланган.

XXI аср бошида реал воқеликдан кўз юмиб, инсоният жаҳон сув тақчиллиги келтириб чиқарган зиддиятлар ва низоларга дуч келиши мумкинлигини эсдан чиқариб бўлмайди. Шу муносабат билан кейинги 50 йилда қурол ишлатилган ҳолда 37 та сув низоси юз берганлигини ёдда тутиш керак. Эксперт маълумотларига кўра охирги ярим асрда трансчегаравий дарёлар билан боғлиқ 500 тадан ортиқ можаро келиб чиққан.

Ҳозирги вақтда трансчегаравий дарёларнинг сув ресурсларидан фойдаланиш муаммоси дунёнинг бир қанча минтақаларида низо қўзғатувчи омил ҳисобланади. Булар қуйидаги минтақалар: Дажла ва Фурот дарёлари (Туркия, Сурия, Ироқ, Ливия, Исроил манфаатлари тўқнашади); Иордан дарёси (Исроил, Сурия, Иордания, Ливан манфаатлари); Нил дарёси (Миср, Судан, Ҳабашистон, Уганда манфаатлари); Аракс (Арманистон, Озарбайжон, Эрон, Туркия манфаатлари); Замбези дарёси (Ангола, Ботсвана, Замбия, Зимбабве, Мозамбик, Намибия манфаатлари); Ганг дарёси (Ҳиндистон, Бангладеш манфаатлари) ва бошқалар.

Таъкидлаш зарурки, айрим таҳлилчилар келажакда сув низолари сақланиб қолишини тахмин қилиб, фақат салбий сценарийларга эътиборни қаратадилар. Аслида эса сув соҳасидаги низоларга мулоҳазалироқ муносабатда бўлиш низоларнинг манбаларини бартараф этишга кўмаклашиши ва трансчегаравий можароларда қатнашаётган барча томонлар халқларининг фаровонлиги йўлида халқаро ҳамкорликни йўлга қўйиши мумкин.

Сув муаммоларини ҳал этишга тарихий назар.

Қадим-қадимдан одамлар ўзларига оби ҳаёт берган дарёлар ва кўлларнинг атрофида яшашни мақбул кўрганлар.

Оби ҳаёт олиб келадиган дарёлар ҳамиша муқаддас саналган. Мисрликлар учун – Нил дарёси, ҳиндилар учун – Ганга дарёси, америкалик ҳиндулар учун – Амазонка дарёси, европаликлар учун – Рейн ва Дунай дарёлари, Марказий Осиё халқлари учун эса – Амударё ва Сирдарё ана шундай муқаддас дарёлардир.

Марказий Осиё халқлари сувга Оллоҳ томонидан инъом қилинган муқаддас туҳфадек муносабатда бўлганлар. Ўзбек халқи ҳикоятларидан бирида айтилишича, ҳатто илон ҳам сувга заҳрини сочмайди. Ўзбеклар, қирғизлар, қозоқлар, туркманлар, тожиклар орасида «бир дарёдан сув ичамиз» деган ибора кенг тарқалган. Бу «ҳал этилмайдиган ҳеч бир муаммо йўқ, чунки минтақадаги барча халқларнинг илдизи бир», деган маънони англатади.

Марказий Осиё халқлари кўп асрлар мобайнида сув манбаларидан биргаликда фойдаландилар, ирригация иншоотлари қурилишида қатнашдилар. Бутун жаҳонга Марказий Осиё Икки дарё оралиғи сифатида машҳур бўлган қадимий тамаддун мана шу тахлитда яратилди. Уч минг йил олдинроқ яратилган «Авесто»даёқ «сувни булғаш, ифлос қилиш, бўғиш катта гуноҳ ва жиноят ҳисобланади», дейилади.

Имом Бухорийнинг бутун мусулмон оламида машҳур бўлган ҳадисларида «ҳар бир халқ ва барча одамлар тоза сувдан тенг фойдаланиши адолатдандир», деб ёзилган.

Буюк шахсларнинг ҳикматли иборалари Шарқ халқлари томонидан ҳамиша қадрланган. Чунки бу ҳикматли гаплар тинчлик ва барқарорликдек асосий қадриятларни авайлаб-асрашга чақирган.

Тарихан сув ҳамма вақт ҳар хил коллизиялар объекти бўлибгина қолмай, балки фундаментал фанларнинг ривожланишига асос бўлган. Масалан, сув сатҳини кўтариш ва сугоришда унинг оқимини таъминлаш учун тригонометрия ва геометрия, геология, геология ва геодезия каби фанлар ривожлантирилган. Абу Райҳон Берунийнинг

«Геодезия» ва «Геология», Муҳаммад Хоразмийнинг «Ал жабр ва муқобала («Алгебра ва тригонометрия») асарларининг жаҳоний шуҳрати, Аҳмад Фарғонийнинг Миср эҳтиёжлари учун Нил дарёси сув сатҳини ўлчашга мўлжалланган нилометри яхши маълум. Уларнинг барчаси у ёки бу даражада сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш зарурияти туфайли яратилган.

Дарёлар ўзанини ёки сув оқимини жамоатчиликнинг розилигисиз, жамоатчилик фикрини ҳисобга олмай ўзгартириш қадим-қадимдан жуда қаттиқ жазоланган. Машҳур тарихчи олим Юсуф Тавасийнинг XII асрда ёзилган «Доно фикрлар хазинаси» китобида далолат берилишича, машҳур сўфий Аҳмад Яссавийнинг таржимаи ҳоли билан боғлиқ аянчли воқеа юз берган. Сув оқими нозирлари унинг 15 ёшли ўғлини тўғонни берухсат очиб ўз ерига ариқдан сув олиб келганлиги учун бошини танасидан жудо қилишган. Ушбу ҳолни сўфизм йўналишларидан бирининг асосчиси матонат билан қабул қилган ва сув буюк кишининг авлоди бўладими ёки бошқа одам бўладими бир кишининг мулки бўлиб қолмай, балки бутун халқнинг бойлиги эканлигидан келиб чиқиб, жамоатчиликнинг бундай қаттиқ қарорига розилик билдирган.

Қадим замонлардаёқ Марказий Осиё халқлари сувни юксак даражада қадрлаганлар ва уни тақсимлашни, ундан оқилона фойдаланишни ўз даврининг таниқли арбобларига ишонганлар. Жумладан, Хоразмшоҳ Маъмун буюк қомусий олим Абу Райҳон Берунийга бутун Хоразм сувини бошқариш ҳуқуқини берган. Олим Жайҳун (Амударё) қирғоқларига кузатиш пунктлари ўрнаттирган ва одамлар сув ҳаракатини кузатиб боришган.

Архив маълумотлари трансчегаравий дарёлар бўйлаб жойлашган давлатлар минтақавий ҳамкорлигининг узоқ тарихидан далолат беради. Икки шаҳар-давлат Месопотамия, Умма ва Лагаш ўртасидаги сувга биргаликда эгалик қилиш тўғрисидаги битим бизнинг эрамиздан уч минг беш юз йил олдин тузилган қадимги битимдир. Бутун жаҳон озиқ-овқат ташкилотининг маълумотларига кўра эрамизнинг 805 йилидан бошлаб мамлакатлар ўртасида халқаро сув ресурслари бўйича 3600 тадан ортиқ шартнома тузилган.

Шундан бери қанча сувлар оқди. Ҳозир жаҳонда тақсимланадиган сув ресурсларини бошқариш бўйича жуда кўплаб шартномалар тузилган. Кейинги 50 йилда жаҳонда сув соҳасидаги ҳамкорлик тўғрисида 150 дан ортиқ шартнома имзоланди.

Европа мамлакатлари, АҚШ, Канада, Меконг дарёси ҳавзаси мамлакатлари ва кўплаб бошқа давлатларда сувни самарали

бошқариш, давлат ички ва давлатлараро сув муносабатлари тизимига энг янги технологиялар ва менежментни жорий этишнинг ибратли намуналари тўпланган.

Европа Иттифокида 2000 йилдан бошлаб сув ресурсларини бошқариш масалалари бўйича асос бўлувчи ҳужжат – Европа Иттифоқининг барча мамлакатлари бажариши мажбурий бўлган «Сув доиравий директиваси» қабул қилинган ва фаол равишда амалда қўлланилмоқда. Европа мамлакатлари биринчи бўлиб ўз сув ҳавзаларига нисбатан трансчегаравий дарёларнинг сув ресурсларини бошқаришга экотизимли ва интеграциялашган ёндашувни қўллаш тўғрисида келишдилар. Рейн дарёси билан боғлиқ шартнома бунга яққол мисол бўла олади.

АҚШ ва Мексика ўртасида Рио-Гранде дарёси сув ресурсларидан фойдаланиш ҳақида шартнома мавжуд. Ушбу шартнома 1906 йилда тузилган. Ушбу мамлакатлар ўртасида Рио-Гранде, Колорадо ва Тихуан дарёларидан фойдаланиш тўғрисида 1944 йилда тузилган шартнома ушбу дарёлар сувларидан оқилона фойдаланиш юзасидан уларнинг ҳуқуқларини белгилаб беради.

Инсоният тарихи ривожланиши давомида халқлар трансчегаравий дарёлардан биргаликда фойдаланишга ўргандилар. Сув билан боғлиқ келишмовчиликларни тинч ҳал этиш тартиб-қоидаларини ишлаб чиқиш бунинг калити бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Ҳатто ашаддий душманлар ўртасида бошқа масалаларда келишмовчиликлар сақланиб қолгани ҳолда сув тўғрисида юридик битим тузилганлиги ва унга сўзсиз риоя қилинганлиги ҳоллари маълум.

Жумладан, Камбоджа, Лаос, Таиланд ва Вьетнам БМТнинг қўллаб-қувватлаши билан 1957 йилдан бошлаб Меконг дарёси бўйича Комиссия доирасида ҳамкорлик қиладилар. Вьетнамдаги уруш ушбу мамлакатларга технологиялар соҳасида мунтазам равишда ахборот айирбошлашга халақит бермади. Исроил ва Иордания 1955 йилдан бошлаб АҚШ ҳамкорлигида Иордан дарёсидан биргаликда фойдаланиш юзасидан мунтазам равишда музокаралар олиб боради. Музокаралар, ҳатто ушбу мамлакатлар де юре уруш ҳолатида бўлган пайтларда ҳам тўхтамади. Жаҳон банки кўмагида ташкил этилган Инд дарёси бўйича комиссия иккита урушни ҳамда Ҳиндистон ва Покистон ўртасида ҳамон сақланиб қолаётган келишмовчиликни бошдан кечирди.

Жаҳонда «трансчегаравий» сув объектлари тоифасига тегишли бўлган, яъни икки ёки ундан ортиқ давлат чегарасини кесиб

ўтадиган ёхуд давлатлар ўртасидаги чегара ҳисобланадиган кўплаб дарёлар (300 га яқин сув оқими), кўллар ҳамда ер ости сув ҳавзалари бор. Бу бутун ер юзасининг учдан бир қисмига тенг бўлган улкан ҳудуддир. Бу ерда 2,5 млрд. киши, яъни ер шари аҳолисининг 40 фоизи истиқомат қилади. Ернинг чучук сувли ресурсларининг тахминан 60 фоизи мана шу ерда жамланган.

Ҳозирги вақтда трансчегаравий дарёлардан фойдаланиш режимини бошқаришнинг барқарор халқаро-ҳуқуқий амалиёти шаклланган. Барча халқаро ҳужжатларга, энг аввало, БМТ ҳужжатларига бир неча давлатлар ҳудудидан оқиб ўтадиган дарёлар сувидан фойдаланиш улардан бирортасига ҳам зиён келтирмаслиги принципи асос қилиб олинган.

Трансчегаравий сувлардан фойдаланиш масалалари бўйича кўплаб халқаро шартномалар орасида Трансчегаравий сув оқимлари ва халқаро кўлларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бўйича конвенция (1992 йилда қабул қилинган БМТ ЕЭК Хельсинки сув конвенцияси) алоҳида аҳамиятга эгадир. Ушбу Конвенция бутун бир минтақа доирасида трансчегаравий дарёларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишга доир ҳамкорликнинг юридик базасини яратишга йўналтирилган биринчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Орол фожиаси – сайёра миқёсидаги ҳалокат.

Марказий Осиёнинг икки улуг дарёси Амударё ва Сирдарё ҳавзасида жойлашган ҳудуд азал-азалдан шу дарёларнинг суви билан таъминланган. Ушбу муҳим артериялар минтақанинг ягона гидрология тизимини шакллантиради. Инсон, табиат, наботот ва ҳайвонот дунёси жам бўлиб экотизимни ташкил этади. Уни ташкил этувчилардан бирининг мувозанати бузилганда яхлитликка путур етади. Марказий Осиёда худди мана шундай ҳол юз берди. Ерни ўйламасдан ўзлаштириш Орол денгизининг қуришига олиб келди ва бу Орол сув ҳавзаси экотизими бузилиши оқибатларининг кичик бир қисми ҳисобланади холос.

Коммунистик режим даврида XX асрда ҳалокатли қарорлар қабул қилиниши табиий жараёнларга кўпол равишда аралашишга, сув ресурсларидан ўйламасдан фойдаланишга олиб келди ҳамда Амударё ва Сирдарё сув оқимининг асрлардан буён шаклланган режимини тубдан ўзгартирди. Буларнинг барчаси Орол денгизининг қуриши билан боғлиқ катта экологик ҳалокатга сабаб бўлди. Маълумки, ушбу ҳалокатнинг оқибатлари нафақат Оролбўйида ва Марказий Осиё мамлакатларида, балки ундан анча узоқда

жойлашган минтақаларда ҳам сезилмоқда. Орол фақат минтақа давлатларининг муаммоси бўлиб қолмай, балки ер юзи микёсидаги экологик ҳалокат эканлигига ҳеч ким шубҳа билдирмаяпти.

Орол муаммоси бир неча ўн йиллардан буён олимлар ва экспертлар, тадқиқотчилар ва сиёсатчилар эътиборини жалб этиб келмоқда. Афсуски, тадқиқотчиларнинг хулосалари тобора салбийлашиб бормоқда. Сув инқирози флора ва фаунанинг ноёб турлари йўқолишига, тупроқ, сувнинг минерал ва органик таркиби ўзгаришига, ҳавонинг ифлосланишига, тирик организмлар мутацияси частотаси ошишига, микроорганизмлар янги патоген турларининг кўпайишига олиб келди. Бугунги кунда сўз экотизимни тўлиқ тиклаш ҳақида эмас, балки умумий саъй-ҳаракатлар билан минтақада бундан ҳам аянчлироқ емирилишнинг олдини оладиган тенгликка эришиш ҳақида бормоқда.

Ўзбекистон Президенти И. Каримов Оролни кутқариш халқаро жамғармаси таъсисчи давлатлари раҳбарларининг учрашувида (2009 йил, апрель, Алмати) қуйидагиларни таъкидлади: «Орол денгизи муаммосининг илдизи узоқ ўтмишга бориб тақалади. Аммо бу муаммонинг кўлами XX асрнинг 60-йилларида, айниқса, хавфли тус олди. Аҳоли сонининг кўпайиши ва сувга бўлган эҳтиёжнинг ортиши, янги ерларни жадал ўзлаштириш, суғорма деҳқончиликни янада ривожлантириш, курғоқчилик йилларининг мунтазам такрорланиб туриши энг янги тарихдаги йирик глобал экологик ҳалокатлардан бири содир бўлишига – сайёрамиздаги энг чиройли сув ҳавзаларидан бирининг куриб боришига олиб келди. Бутун инсоният кўз ўнгида денгиз ҳалокатга юз тутмоқда». Бугина эмас «сўнгги эллик йил ичида Орол денгизи акваторияси сатҳи 4 баравардан кўпроқ қисқарди, сув ҳажми 10 мартага камайди, унинг минераллашуви эса худди шу миқдорда ошди».

Орол бўйи минтақасини саҳро эгаллаб олмоқда. Қуриб бораётган денгиз бўйича жойлашган минтақаларгина эмас, балки бутун Марказий Осиё минтақаси бу ерда яшаётган аҳолининг ҳаёти, соғлиги, генофондига салбий таъсир кўрсатадиган доимий экологик хавф зонасида ҳаёт кечирмоқда.

Сув ресурслари тақчиллиги, ичимлик сув сифатининг пасайиши, ерларнинг деградацияси, биохилма-хилликнинг кескин камайиши, атмосфера ифлосланишининг ортиши натижасида иқлимда юз бераётган ўзгаришлар, балки шу билан боғлиқ ҳолда минтақанинг асосий дарёлари оқимининг кўпчилик қисми шаклланадиган Помир ва Тянь-Шандаги музликлар майдонининг

камайиши – Орол ҳалок бўлиши натижаларининг қисқа рўйхатини ташкил этади холос. БМТ Экологик дастури ва Жаҳон музликлар мониторинги хизмати томонидан 2008 йил кузида тайёрланган ҳисоботга кўра XX асрда Тянь-Шань музликлари майдони 25–35 фоизга қисқарган.

Оролбўйида глобал кўламга эга бўлган экологик-иқлим, ижтимоий-иқтисодий ва демографик муаммоларнинг мураккаб комплекси пайдо бўлди. Экспертларнинг баҳосига кўра сайёра миқёсида таҳдид солувчи оқибатлар вужудга келган вазиятда ушбу муаммони жаҳон ҳамжамияти билан мувофиқлаштирилган биргаликдаги саъй-ҳаракатларсиз ҳал этиб бўлмаслиги тобора аён бўлиб бормоқда.

Шундай қилиб, 1990 йилдан бошлаб Орол денгизи ҳавзасининг сув муаммолари минтақанинг энг ўткир ва глобал хавфсизлик муаммоларига айланди.

Марказий Осиёдаги сув инқирози: миллий, минтақавий ва геосиёсий таҳдидлар.

Марказий Осиё давлатларида кейинги 15 йилда «сув масаласи» давлатлараро муносабатлар ва минтақавий хавфсизликнинг жиддий омилига айланди. Марказий Осиё минтақасида сув билан боғлиқ вазият парадоксли: сув гўёки етарлидек, айни вақтда у етишмайди. Сув кўпинча исроф қилинмоқда. 1960 ва 1990 йиллар оралиғида Марказий Осиёда суғориладиган ер майдони 60 фоизга, аҳоли сони 14 миллиондан 50 миллионга етганлиги, сувга бўлган эҳтиёж эса 60 куб метрдан 120 куб метрга кўпайганлиги эътиборга олинса, минтақада сув билан, шу жумладан, ичимлик сув билан таъминланганлик муаммоси кескинлашганлигини тушуниш қийин эмас. Шу муносабат билан минтақадаги ҳар бир давлатнинг сув билан боглиқ муаммоси қўшни мамлакатларга боғлиқлиги ва бу муаммоларни ёлгиз ҳал эта олмаслиги аён. Сув ва экология хавфсизлиги алоҳида аҳамият касб этмоқда. Марказий Осиё минтақаси сув ва энергия етишмаслиги муаммосига дуч келмоқда. Бу янги реалликларга мослашиш ва минтақада сув ресурсларини интеграцион бошқариш юзасидан шошилинч чоралар кўришни талаб қилмоқда. Сув муаммоси демографик портлаш туфайли тобора мураккаблашмоқда. Минтақа мамлакатлари иқтисодиёти интенсив ривожланиши натижасида 2030 йилга бориб сув истеъмоли камида 20 фоизга ошади. Кейинги вақтларда Марказий Осиё минтақасида геосиёсий таъсир кўрсатишнинг сув сингари энг муҳим омилидан фаол фойдаланилмоқда. Сув, маълумки, ҳамма вақт турли

мамлакатлар ўртасида муросага келишда ёки низо келтириб чиқаришда муҳим бўғин бўлиб келган.

Ҳақиқатан ҳам сув муаммоси кескин муаммо ҳисобланади, чунки у Марказий Осиёдаги барча мамлакатларнинг манфаатига дахл қилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти саммитида (2008 йил август) сув-энергетика ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, коммуникация муаммолари ва бошқа муаммолар минтақадаги мамлакатларнинг ҳар бирининг ва умуман минтақа манфаатларининг оқилона мувозанати ҳисобга олинган холда ҳал этилиши кераклигини таъкидлади.

Сувдан адолатли фойдаланиш масалалари Марказий Осиёдаги барча давлатларнинг манфаатларига дахл қилади ва қўшниларнинг манфаатлари ҳисобга олинмасдан қабул қилинган ҳар қандай қарор, биринчидан, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимларида сув билан таъминлаш билан боғлиқ аҳволни янада мураккаблаштиради, иккинчидан, Орол денгизи қуриши билан боғлиқ экологик вазиятни кескинлаштиради, Ўзбекистон, Қозоғистон ва Туркманистондаги ўн миллионлаб фуқароларнинг ҳаёт шароитига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

Вазиятга бундай баҳо берилишини кўплаб давлатлар ва халқаро ташкилотлар, эксперт ҳамжамиятлар вакиллари тушунадилар.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги вақтда Марказий Осиёнинг асосий дарёлари – Амударё ва Сирдарёнинг сув билан таъминланганлиги кўп йиллик ўртача норманинг 70 фоизидан ошмаётган бир шароитдадир. Бу, шунингдек, одамларни ичимлик сув ва экинларни сугорадиган сув билан зарур ҳажмларда таъминлаш имкониятларини қийинлаштиради. Маълумки, минтақа аҳолисининг 65 фоизи қишлоқ жойларда яшайди ва ишончли сув таъминотига бутунлай боғлиқ бўлган аграр секторда банддир.

Вужудга келган мураккаб вазият минтақада ҳозир мавжуд бўлган сувни бошқаришнинг механизмини янада мувозанатлаштиришга йўналтирилган саъй-ҳаракатларни мураккаблаштиради. Бу, энг аввало, «энг яхши» совет анъаналарига амал қилиб, табиат устидан зўравонлик ўтказиб, гидроэнергетика иншоотларининг янги кўламли лойиҳаларини шошилинч амалга оширишга интилишга тегишлидир.

Трансчегаравий дарёлардаги бунга ўхшаш лойиҳаларнинг муаллифлари тижорат манфаатларини устун қўйиб ва узоққа мўлжалланган сиёсий мақсадларга эришишни кўзлаб, унинг

оқибатларига етарлича эътибор бермайдилар ва қўшни мамлакатларнинг хавотирини мутлақо рад этадилар.

Амударё ва Сирдарё ҳавзасида воқеаларнинг мана шундай йўлдан давом этиши, экспертларнинг фикрига кўра, трансчегаравий дарёларнинг қуйисида яшаётган мамлакатлар аҳолисининг нормал ҳаёт фаолияти учун олдиндан айтиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши мумкин.

Шу муносабат билан минтақадаги нозик экологик тенгликка ҳам таҳдид солинаётганлигини эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Ниҳоят, бу ер 9–10 баллли сейсмик зона эканлигини унутмаслик керак. Ҳалокатли зилзила юз берган тақдирда тўғоннинг ўпирилиши қандай фожиали оқибатларга олиб келишини олдиндан айтиб бўлмайди.

Мана шуларнинг ҳаммасидан келиб чиққан ҳолда, бизнинг фикримизча, минтақанинг сув ресурсларидан умум томонидан қабул қилинган халқаро-ҳуқуқий нормалар асосида оқилона ва самарали фойдаланиш зарур.

Трансчегаравий дарёлардаги ҳар қандай кўламли қурилиш минтақадаги барча давлатлар билан албатта келишилиши зарурлигини таъкидлаш лозим. Буни замонавий халқаро сув ҳуқуқи талаб қилади. Муаммони ҳал этиш – бу минтақа мамлакатларининг мутлақ устунлик ҳуқуқидир. Марказий Осиёнинг сув-энергетика муаммоларига учинчи мамлакатларнинг аралашишига йўл қўйиб бўлмайди. Бизнинг фикримизча, Марказий Осиё давлатлари ўзаро сув муаммоларини икки томонлама даражада ҳал этиши амалда тўғрироқ бўлур эди. Бундай сиёсат Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги қарама-қаршиликлардан ўз манфаатлари ва геосиёсий мақсадлари учун фойдаланишга интилаётган учинчи давлатлар аралашишининг олдини олган бўлур эди.

Марказий Осиё минтақасининг сув-энергетика ресурсларидан оқилона фойдаланиш масалалари бўйича турлича нуқтаи назарлар билдирилмоқда. Агар Сирдарё ва Амударё трансчегаравий дарёлари оқимининг юқорисида (Қирғизистон ва Тожикистон, бу ерда минтақа сув ресурсларининг 80 фоизи шаклланади) ва қуйисидаги (Қозоғистон, Туркманистон ва Ўзбекистон) давлатлар манфаатлари эътиборга олинса, бу мутлақо табиийдир.

БМТнинг Европа иқтисодий комиссияси катта тўғонлардан биридаги (Марказий Осиё минтақасида юзга яқин катта тўғонлар бор) ҳар қандай фавқулодда вазият трансчегаравий дарёларнинг қуйисида жойлашган мамлакатларнинг аҳолиси ва иқтисодиёти

учун ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкинлигидан ташвишланаётганлигини билдирмоқда. Чунки тўғонларнинг кўпчилиги 40–50 йил олдин курилган. Уларни сақлаш учун қўшни давлатлардаги ресурслар чекланган, мавжуд иншоотлардан хавфсиз фойдаланишнинг ҳуқуқий базаси такомиллашмаган.

ICOLD махсус халқаро қўмитаси (қўмита йирик тўғонлар бўйича маълумотларни таҳлил қилади) маълумотлари бўйича кейинги 10 йилда жаҳонда рўйхатга олинган 17 мингдан ортиқ катта тўғонларнинг 300 тадан кўпи емирилган (охирги энг йирик ҳалокат Россияда Саян-Шушенский ГЭСида содир бўлди. Емирилишнинг асосий сабаби – лойиҳалаштиришдаги хатолар, сув сатҳи кўтарилишини эътиборга олмаслик, сув тўплаш механизмларининг шикастланиши).

БМТнинг «Марказий Осиёда сув ва озиқ-овқат хавфсизлигининг бўлгуси трендлар, БМТнинг минг йиллик ривожланиш мақсадларига эришиш чоралари» Махсус сессиясининг резолюциясида (Монпелье, Франция, 2008 йил 2 сентябрь) «трансчегаравий сув оқимларини барқарор бошқариш ва уларнинг сув ресурслари ривожланиши сувдан фойдаланиш ва экология соҳасидаги амалдаги халқаро ҳуқуқий базага асосланиши кераклиги» таъкидланади. «Трансчегаравий дарёларда амалга ошириладиган ҳар қандай иш сув ва экология талаблари қондирилишининг шаклланган мувозанатига салбий таъсир кўрсатмаслиги керак».

Қўшимча равишда дамба ва тўғон қуриш лойиҳаларини амалга ошираётган мамлакатлар БМТнинг 1992 йил 18 сентябрда қабул қилинган «Трансчегаравий сув оқимларидан оқилона фойдаланиш, халқаро сув ҳавзаларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги халқаро Конвенциясининг бир қанча асос бўлувчи принципларини ҳисобга олмайдилар. Чегарадош мамлакатларнинг манфаатларини рад этиб тўғон қуриш БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1997 йил 21 майда қабул қилинган «Халқаро сув ресурсларидан фойдаланиш ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенциянинг мазмунига зиддир. Конвенцияда трансчегаравий сув оқимларидан фойдаланадиган томонлар уларга туташ минтақалардаги экологик ва иқтисодий оқибатларини ҳисобга олишлари кераклиги аниқ кўрсатилган. Агар зарарли оқибатлар юз берса, тарафлар етказилган зарарнинг олдини олиш учун битимга келишлари зарур.

Ушбу халқаро конвенцияларга мувофиқ, биринчидан, сув оқимидаги барча давлатлар «ўзининг тегишли ҳудуди доирасида халқаро сув оқимидан адолатли ва оқилона тарзда фойдаланади»;

иккинчидан, халқаро сув оқимидан фойдаланишда мамлакатларнинг «сув оқимидаги бошқа давлатларга катта зарар етказилишининг олдини олиш учун барча зарур чораларни кўриш» мажбурияти шарда тутилган; учинчидан, зарар етказилган тақдирда – «бундай шарни бартараф этиш ёки камайтириш учун ва, зарурият бўлганда, компенсация масаласини муҳокама қилиш учун» зарур чоралар кўрилиши керак.

БМТ экспертлари БМТТД доирасида тайёрланган «Марказий Осиёдаги минтақавий таваккалчиликларга берилган баҳо» ҳақидаги маърузада энергетикани ривожлантириш бўйича Қиргизистон ва Тожикистон ҳукуматлари томонидан танланган стратегияга алоҳида эътибор қаратилди. Жумладан, Марказий Осиё минтақасидаги трансчегаравий дарёларнинг сув ресурсларидан фойдаланиш масаласида маъруза муаллифлари Марказий Осиё йирик дарёларининг юқори қисмида жойлашган Тожикистон ва Қирғизистон гидроэлектр станциялардан қўшни давлатларнинг манфаатларини ҳисобга олмасдан фойдаланаётганликларини қайд этади.

Марказий Осиёдаги сув муаммолари геосиёсий хусусият касб этмоқда. Бизнинг фикримизча, Марказий Осиёнинг сув-энергетика ресурсларидан самарали фойдаланиш муаммоси нафақат трансчегаравий, балки трансминтақавий хусусиятга эга. Чунки уни ҳал этиш ниҳоятда қийин ва ушбу жараёнда ҳудудидан қўшни Марказий Осиё мамлакатларининг 20 тадан ортиқ дарёси сув оладиган Хитойнинг қатнашмаслиги мумкин эмас.

Россиянинг Қиргизистондаги Қамбар ота ГЭСи қурилиши учун молиявий маблағ бериш тўғрисидаги баёноти Россиянинг Марказий Осиёдаги геосиёсий мақсадлари билан мустаҳкам алоқадордир. Бироқ бизнинг фикримизча, жаҳон иқтисодий инқирози шароитларида Бишкек сўраган маблаг Москва томонидан ажратилиши даргумон.

Россия олдин ҳам Тожикистонга ана шундай маблағ ажратишни ваъда қилган эди ва бу амалга ошмай қолди.

Хитой ҳам Марказий Осиёдаги сув-энергетика муаммоларига, айниқса, минтақада сув ресурслари тақчиллиги туфайли катта эътибор бермоқда. Марказий Осиё мамлакатлари билан иқтисодий алоқаларнинг жадаллашиши ҳамда энергетика объектларига инвестициялар қўйилиши муносабати билан минтақанинг сув хўжалиги муаммоларига Хитойнинг қизиқиши фаоллашишини кутиш мумкин. Бизнинг фикримизча, унинг ўз сув муаммоларини ҳал этиши, жумладан, Меконг ва Жануби-Шарқий Осиё ҳамда

Марказий Осиё дарёлари дельтасида (масалан, Хитой томонининг Или дарёсидан сув олиши Балхаш кўли учун жиддий хавф ҳисобланади) Хитой билан кўшни минтақаларнинг сув-энергетика хавфсизлигига салбий таъсири кучайишини кутиш мумкин.

Пекин Марказий Осиё минтақасидаги сув масалаларини Марказий Осиё мамлакатлари билан кўп томонлама ҳамкорлик, жумладан, Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти доирасидаги ҳамкорлик доирасида ўзининг узоқ муддатли манфаатларига потенциал таъсир кўрсатиши жиҳатидан кўриб чиқади. Марказий Осиёда ГЭС қурилиши бўйича «низоли» лойиҳаларни, чунончи Тожикистонда Яван ГЭСи қурилиши амалга оширилишида ўз иштирокини тўхтатиш Хитойга Россиядан фарқ қилган ҳолда минтақада қандайдир «яширин мақсадлар»га эга бўлмаган йирик куч маркази сифатида майдонга чиқиш имкониятини беради. Пекин, анъанавий кутиш нуқтаи назарини эгаллаб, балки, сув-энергетика муаммолари бўйича Россия билан Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги ўзаро муносабатларда муайян чигалликлар келиб чиқишини истисно этмайди. Бундай позиция минтақа давлатлари ўртасидаги қарама-қаршиликларнинг жиддий равишда мураккаблашиши ички минтақавий жараёнларда Россиянинг таъсири кучайишига олиб келишини англашдан келиб чиқади.

Бизнинг фикримизча, ташқи кучларнинг, жумладан, минтақадаги йирик геосиёсий ўйинчиларнинг ҳар қандай иштироки холисона омилларга асосланиши ҳамда муаммонинг ўсишига ва Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги сувдан оқилона фойдаланиш масалаларида зиддиятларнинг кучайишига олиб келмаслиги керак. Ҳар қандай ҳолда ҳам масала музокаралар ўтказиш, мулоқот олиб бориш йўли билан ҳал этилади ва уни сиёсийлаштириш зарур эмас.

Йирик гидротехник иншоотлар қурилишида қатнашиш масалалари бўйича Европа Иттифоқи вазминлик кўрсатаётганлигини кутламоқ керак ва Марказий Осиё мамлакатлари томонидан ушбу масала икки томонлама асосда, шунингдек, манфаатдор бўлмаган ва холисона шахслардан иборат бўлган, БМТ шафелигидаги халқаро мустақил экспертизани жалб этган ҳолда тартибга солинишини янада қўллаб-қувватлаш зарур.

Европа Иттифоқида раислик қилувчи, Чехия атроф-муҳит масалалари вазирининг ўринбосари Ян Дусик Бешинчи Жаҳон сув анжуманида (2009 йил март, Истанбул) Европа Иттифоқи номидан сўзлаб, «сувдан фақат ўз манфаатларини кўзлаб фойдаланмаслик

керак» ва «барча давлатлар БМТ томонидан қабул қилинган халқаро конвенциялар принципларига асосланиши керак», деб баёнот берди. Европа Иттифоқининг Марказий Осиё мамлакатлари бўйича ҳамраиси П.Морель «янги шароитларда совет даврида бўлганидек, улкан тўғонлар барпо этишдан воз кечиш зарур, чунки улар атроф-муҳит учун жуда хавфли» эканлигини таъкидлайди.

Одамларни ҳам, табиатни ҳам сув билан барқарор таъминлашни кафолатлаш учун сув бирдамлиги принципларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш жуда муҳимдир. Қўшни мамлакатларга зиён етишига йўл қўймаслик учун трансчегаравий сувларда давлатларнинг мажбуриятларини кучайтириш воситасини яратиш вақти келди. Сув истеъмолининг халқаро-ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш сув-энергетика масалаларини низоларсиз ҳал этиш ва жаҳонда экологик вазиятни яхшилашнинг юридик асоси бўлиб хизмат қилади.

Трансчегаравий дарёлардан фойдаланишнинг жаҳон тажрибасини ўрганиш (ҳам ижобий, ҳам салбий) катта амалий аҳамиятга эгадир. Чунки сув ресурсларидан биргаликда фойдаланишнинг халқаро тажрибасини ҳисобга олган ҳолда самарали ҳуқуқий механизмларни ишлаб чиқиш ҳам минтақавий, ҳам миллий даражаларда Марказий Осиёнинг сув ресурсларидан фойдаланишдаги кўплаб қарама-қаршиликларни ҳал этишнинг асоси ҳисобланади. Минтақанинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланиши самарали давлатлараро ўзаро ҳамкорликка боғлиқ. Бунинг учун сув муносабатлари соҳасида ҳуқуқий базани такомиллаштириш талаб қилинади.

Кейинги ўн беш йилда Марказий Осиёда ҳам сувдан фойдаланиш муаммоларини ўзаро аҳдлашувлар асосида тартибга солишга асос солинди. Ушбу йўналишда «Орол денгизи ва Оролбўйининг муаммоларини ҳал этиш, Орол минтақасини экологик соғломлаштириш ва унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш бўйича биргаликдаги саъй-ҳаракатлар тўғрисида» 1993 йилда қабул қилинган Битим, «Сирдарёнинг сув-энергетика ресурсларидан фойдаланиш тўғрисида» 1998 йил 17 мартдаги Битим, 1995 йил 5 сентябрдаги Орол денгизи ҳавзасини барқарор ривожлантириш муаммолари бўйича Марказий Осиё давлатлари ва халқаро ташкилотларнинг Нукус декларацияси, Марказий Осиё давлатлари бошлиқларининг 1997 йил 28 сентябрдаги Алмати ва 1999 йил 9 апрелдаги Ашхобод декларациялари қабул қилинган.

Эришилган аҳдлашувлар ва халқаро-ҳуқуқий нормаларга мувофиқ дарёлар оқимининг юқори қисмида жойлашган давлатлар

мустақил халқаро экспертизасиз сув режимини ўз билганларича ва фақат ўз манфаатларини кўзлаб ўзгартирмаслиги керак.

Юзага келган вазиятдан келиб чиқиб, Оролни қутқариш халқаро жамғармасининг ташкилий тузилмасини ва шартномавий-ҳуқуқий базасини янада такомиллаштириш жуда муҳимдир. Оролни қутқариш халқаро жамғармасининг институционал тузилмаларини мустаҳкамлаш ва Жамғарманинг шартномавий-ҳуқуқий базасини янгилаш таъсисчи давлатлар ўртасидаги ишонч мустаҳкамланишига кўмаклашади, минтақада сув-энергетика ресурсларини бошқариш масалалари бўйича ўзаро келишилган қарорларни бажаришнинг ишончли кафолатини яратади. Оролни қутқариш халқаро жамғармасининг мақомини Орол бўйича БМТнинг Махсус комиссияси даражаси мақомига кўтариш мақсадга мувофиқдир. Минтақа давлатларининг миллий қонунларини сув ресурсларини бошқариш соҳасидаги халқаро ҳуқуқий нормаларга яқинлаштириш ишини давом эттириш зарур.

Учинчи қисм. АДАБИЁТ ВА ҲУҚУҚ

- Йоҳанн Волфганг Гёте – юрист
- Эрнст Теодор Амадей Ҳофман ўзбек юристи нигоҳида

3.1. Йоҳанн Волфганг Гёте – юрист

Истеъдоднинг бебаҳо олмоси

Истанбул шаҳрида мовий Босфор устида бу кўрфазнинг икки қирғоғини туташтириб турган улкан кўприк бор. Бу машҳур ва маҳобатли иншоот Осиё ва Оврупо қитъаларини бир-бирига улайди. Ҳар гал шу кўприк яқинига борганимда ўзининг улуғворлиги, кўтарган юкининг залвори, табаррук уҳдаси билан у менга буюк Йоҳанн Волфганг Гётене эслатади.

Шарқ – шарқдир, Ғарб – ғарбдир, улар туташмас, деб ёзган Радьяр Киплингга зид ўларок, мағрибнинг бир қанча сиёсатдонлари, файласуфлари, ирқшуносларига раддия бўлиб Гёте ижоди жаҳон маданияти осмонида ақл бовар қилмас юксакликда ёруғ юлдуздай порлаб турипти.

Мумтоз немис шоирининг машриқзаминга бўлган ҳурмати, Саъдий, Ҳофиз, Хайём, Жомий, Навоийларга муҳаббати ёлгиз унинг ижодида эмас, балки кўпқиррали фаолиятида, ҳаёт ва тафаккур тарзида ҳам намоён бўлган. У Саъдий каби жаҳонгашта, Жомий каби пири муршид, Навоийдек давлат арбоби ва яна Ҳофизу Хайём каби девонаваш қалб эгаси бўлган.

Ваймар шаҳрида Гётенинг уй-музейини айланиб улуғ шоир истеъдодининг серқирралигига ҳайрат қилганман. Сон-саноқсиз хоналарнинг ҳар бири у машғул бўлган бир соҳага бағишланган. Бир хона тўла Гёте ўрганган тоғ жинслари ва минералогия фанида қилган кашфиётларига бағишланган кўргазмалар. Бошқа хонада инсон сўнгаклари териб ташланган. У кашф этган жаг ўрта суяги Гёте номи билан аталади. Яна бир хона бу улуғ инсоннинг рассомлик фаолиятини кўрсатади. Мойбўёқ ва қаламда чизилган сувратлар шоирни замонасининг улуғ рассомлари сафига қўяди.

Гётенинг қўл урган соҳаларини санаб адо қилиб бўлмайди. Фақат бу қўлам, микёс олдида, қудрат ва меҳнаткашлик олдида ҳайратланиш керак.

Улуғ ижодкордаги кенгқамровлик фазилати, тасаввур қилдимки, шарқнинг буюк мутафаккирларига издошлик белгисидир. Ибн Сино, Беруний, Улуғбекдей қомусий илм соҳиблари анъаналарининг мағрибдаги давоми деса бўлади.

Таниқли олим Акмал Саидов бебаҳо истеъдод олмосининг кўпчиликка маълум бўлмаган яна бир қирраси – юристлиги тўғрисида рисола ёзди. Уни ўқир эканман, «Фауст»даги «Фақиҳ бўлдим адолатшунос» деган сатрлар ёдимга келди, бу улуғ асар деңгизида ғаввос бўлиб юрган мушкул ва бахтиёр дамларимни хотирладим.

Ҳуқуқшунос эмасманки, рисолага баҳо берсам. Лекин Гёте оламига ошно бир мухлис таржимон сифатида бу улуғ инсонни Ўзбекистонда тарғиб қилувчи ҳар қандай иш мени қувонтиради. Шу қувончимни сиз китобхонлар билан баҳам кўргим келди.

Эркин Воҳидов,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
Ўзбекистон халқ шоири

МУҚАДДИМА

2009 йил жаҳон адабиётининг буюк намояндаси Йоҳанн Волфганг Гёте таваллуд топганига 260 йил тўлди. Нафис сўз санъатида ўзбеклар учун Алишер Навоий, инглизлар учун Вильям Шекспир, итальянлар учун Данте, руслар учун Александр Сергеевич Пушкин нақадар беқиёс аҳамиятга эга бўлса, немислар учун Гётенинг ўрни ҳам худди шундайдир.

Йоҳанн Волфганг Гёте жаҳон маданияти даҳоларидан бири, бетакрор ижод соҳиби – шоир ва адиб, драматург ва танқидчи, журналист ва рассом, театр режиссёри, айни пайтда олим ва таниқли давлат арбобидир. Ижодкорнинг асарлари қомусий билимлар хазинасини қамраб олгани каби мурожаат этган соҳаларни ҳам санаб саноғигача етиш қийин. Гёте фалсафа ва шарқшунослик, диншунослик ва руҳшунослик билимдони бўлган, геология, ботаника, зоология, яна қанчадан-қанча табиий фанларга доир асарлар битган, ҳатто астрология билан ҳам қизиққан.

Камина мактаб партасидаёқ Гёте ижоди билан танишиб, унинг сўз сеҳри домига тушиб қолган эдим. Кейинчалик юридик олий ўқув юртидаги таҳсилларда, сўнг адабиёт ихлосманди сифатида бу улкан адиб ҳаёти ва ижоди билан юртимиздаги, чет эллардаги манбалар орқали анча чуқурроқ танишиш бахтига муяссар бўлдим. Ҳайратланарлиси шунда эдики, Гётенинг аввал мутолаа қилинган асарларига қайта-қайта мурожаат қилганим сари унинг уммондек кенг ва тубсиз фалсафий мушоҳадалари, эҳтиролари қалбингизни ларзага солувчи қаҳрамонлари ички дунёлари янги-янги қирралари кашф этилаверарди.

Ҳуқуқшунослик ихтисослигини эгаллаганим боис Йоҳанн Волфганг Гётенинг бу соҳага дахлдорлиги унинг ижодига қизиқишим янада кучайишига сабаб бўлди. Ҳа, у Лейпцигда, сўнг Страсбургда ҳуқуқшунослик илмини эгаллаган. Бир неча йил давомида Гёте профессионал адвокатлик фаолияти билан машғул бўлган.

Таассуфки, унинг ҳуқуқшунослик соҳасидаги фаолияти кенг китобхонлар оммасига у қадар яхши маълум эмас. Мазкур сатрлар муаллифи Германия Федератив Республикасининг бир қатор шаҳарларидаги, хусусан Ваймардаги Шиллер ва Гёте архиви, Гётенинг Дюссельдорфдаги музейи (А. ва Е. Киппенберг фонди), Франкфурт, Лейпциг, Берлиндаги миллий кутубхоналарда сақланаётган ҳужжатлар билан танишишга муваффақ бўлган. Мавзумизга тааллуқли ҳужжатлар Россия давлат кутубхонаси ҳамда ўзимизнинг Алишер Навоий номидаги миллий кутубхонамизда ҳам сақланади. Шунга қарамасдан жаҳон гётешунослик ва ҳуқуқшунослик адабиётида «Гёте-юрист» мавзуси деярли учрамайди[1].

Шу боис биз ўз рисоламизда Гётенинг юрист сифатида олиб борган фаолиятига, бу соҳа у мансуб хонадон аъзолари ҳаётида қандай ўрин тутганлиги, шоирнинг ижтимоий мавқеи, ижодининг йўналишларига нечоглик таъсир этганлиги тўғрисида кенгроқ тўхталишни мақсад қилиб олдик.

Албатта, биз учун Гётенинг бадиий ижоди алоҳида аҳамиятга эга. XX асрнинг 50-йилларидаёқ ўзбек адиблари миллатдошларини унинг асарлари билан таништиришга жазм қилганлар. Бу борада Мақсуд Шайхзода[2] ва Шукрулло[3], Муҳаммад Али[4] ва Насриддин Муҳаммадиев[5] ҳам немис классиги шеърларидан таржималар қилганлар.

Курраи заминимизда жаҳон адабиёти дурдоналаридан ҳисобланган «Фауст» нашр этилмаган мамлакат топилмаса ке-

---

[1] Немис профессори Г. Кленнернинг «От права природы к природе права» китобининг (Москва, 1988) учинчи боби бевосита шу мавзуга бағишланган – «Гёте – ҳуқуқшунос» деб аталади. Мазкур масала бўйича қуйидаги ишларга ҳам қаранг: «Рассеял ты когда-нибудь печаль?»...// Российский адвокат, 2001. №2; Advokat Goethe / Weimar, 1932; Wohlhaupter E. Dichter – juristen. Bd.1.Tubingen, 1953. S. 269–389; Roy Temple House. Johann Wolfgang von Goethe, Attorney-at-Law // Hein Online – 25 Green Bag, 510. 1913; Edwin M. Sears. Councelor Goethe: The German Poet as a Lawyer // Hein Online – 35, The American Bar association Journal, 1949, vol. 35. P. 985–986; Arthur Lenhoff. Goethe as a Lawyer and statesman // Washington University Law Quarterly, vol. 1951, april, 1951, №2, P. 151–173.

[2] *Йоҳанн В. Гёте. Ҳижрат – Кўчиш* («Ғарбу Шарқ девони»дан) // Мақсуд Шайхзода. Чорак аср девони. Танланган асарлар. – Т., Давлат Бадиий адабиёт нашриёти, 1958. Б. 426–427.

[3] *Гёте. Умид* // Шукрулло. Танланган асарлар. – Т., 1958. Б. 111.

[4] *Гёте. Сайёҳнинг тунги қўшиғи* // Муҳаммад Али. Фазодаги ҳислар. – Т., 1957. Б.

[5] *Гёте. Тўрт ажиб совға* («Ғарбу Шарқ девони»дан) Насриддин Муҳаммадиев // Ёш ленинчи, 1968, 5 октябрь

рак. Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг адабий жасорати туфайли ўзбек китобхонлари ҳам уни ўз она тилларида завқланиб ўқиш бахтига муяссар бўлдилар.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриётида 2007 йилда Йоҳанн Волфганг Гёте «Фаусти»нинг биринчи қисмини немисчадан Пошо Али Усмон таржимасида чоп этди[1].

Ғёте шоҳ асари таржимони Эркин Воҳидовнинг ўзи эътироф этишича: «Ўн беш минг мисрага яқин бу мўъжизани инсоният тарихининг мағзи деса бўлади»[2].

Гёте бизга қолдирган беқиёс адабий мерос унинг нафақат Ғарб, балки Шарқ маданиятининг катта билимдони эканлигидан ҳам яққол далолат беради. «Фауст»даги жонли лавҳалар, айниқса адибнинг «Ғарбу Шарқ девони» бунинг ёрқин исботидир. Бу унинг умумбашарий ижодкор эканлигининг далолатидир. Ғётенинг бу асари Садриддин Салим Бухорий томонидан таржима қилиниб, нашр этилган[3]. Немис адиби илк ижоди намуналаридан ҳисобланган «Ёш Вертернинг изтироблари» эса ўзбек китобхонларига Янглиш Эгамова таржимаси орқали таниш[4].

Қомусий билимга эга бўлган Гётени тафаккур шоири деб аташ мумкин. Унинг чуқур фалсафий мушоҳадаларга, фаннинг жуда кўп соҳаларига доир қимматли маълумотларга бой ижодий мероси ҳудди шундан далолат беради.

---

[1] *Гёте Йоҳанн Волфганг.* Фауст: Трагедия. Биринчи қисм / Олмончадан Пошо Али Усмон таржимаси. – Т., Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. Б. 220.

[2] *Гёте* Фауст. Қисм-I. Тошкент, 1972. Б 3.

[3] Садриддин Салис Бухорийнинг «Ғарбу Шарқ девони»ни айрим бобларини чорак асрдан буён бевосита немис тилидан қилган таржимаси турли газета ва журналларда эълон қилинган ва адабий жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинган. Қаранг: И.В. Гёте. Ижозат («Ғарбу Шарқ девони»дан) // Садриддин Салимов. Ёруғлик одами. Шеърлар. – Т., «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1983. Б. 72–73; И.В. Гёте. Зулайҳога. «Мағрибу Машриқ девони»дан // Садриддин Салимов. Рўмолча. Шеърлар. – Т., «Адабиёт ва санъат» нашриёти, 1988. Б. 89–95; Гёте. «Мағрибу Машриқ девони»дан. Немисчадан С. Салимов таржималари // Шарқ юлдузи, 1985. №1. Б. 120–123; Салимов С. Йоҳанн Волфганг Гёте. Мағриблик Ҳотаму Зулайҳо // Шеърият–86. Мажмуа. – Т., Ғафур Ғулом нашриёти, 1988. Б. 204–211; Гёте. Ғарбу Шарқ девони. Олмончадан С. Салимов таржимаси // Жаҳон адабиёти. 1998. №7. Б. 86–87; № 8. Б. 42–43.

[4] Гёте. Ёш Вертернинг изтироблари: роман / Таржимон Янглиш Эгамова. Т., Янги аср авлоди, 2006. Б. 132.

Шунинг учун бўлса керак, Германия Федератив Республикасидаги маънавият ва маърифат бўйича илмий тадқиқотлар олиб борувчи жуда нуфузли марказ Гёте номи билан аталади. «Гёте институти» деб номланувчи бу марказнинг жаҳоннинг 79 мамлакатида, шу жумладан, 1998 йилдан бери Тошкентда ҳам филиали мавжуд[1].

Йоҳанн Волфганг Гёте яшаб, ижод қилган даврдан мана икки ярим асрдан кўпроқ вақт ўтган бўлса ҳам, унинг бебаҳо асарлари замондошларимизни ҳамон тўлқинлантириб келмоқда. Бу – адибнинг мангуликка дахлдорлиги мезони. Ҳеч шубҳа йўкки, адабиёт ихлосмандларининг янги-янги авлодлари ҳам яна ва яна унинг ижодига мурожаат этишаверади. Буюк адибнинг боқийлиги ҳам худди ана шундадир.

Рисола сўнггида биз тўлиқ ҳажмда бўлмаса-да буюк Гётенинг ижодий меросидаги талқин, шеърий жозибадорлик алоҳида ажралиб турувчи ҳикматлари билан ўқувчиларни таништиришга жазм қилдик.

---

[1] **Гёте институти** Германия Федератив Республикасининг маданият муассасаси ҳисобланиб, унинг бўлинмалари жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида фаолият олиб боради. Гёте институтининг асосий вазифалари: **биринчидан,** немис тилини хорижда оммалаштириш; **иккинчидан,** халқаро маданий хамкорликни ривожлантириш; **учинчидан,** Германиянинг маданий, ижтимоий ва сиёсий ҳаёти тўғрисидаги маълумотларни бериб бориш оркали Германия тўғрисида кенг тасаввурни шакллантиришга кўмаклашишдан иборат. Мана 50 йилдан ошиқ вақтки, 79 мамлакатдаги 128 та институт давлат ташқи сиёсатининг маданият ва таълим соҳасидаги марказий вазифаларини бажариб келмоқда. 3100 та ходим мамлакат ичкарисида ва хорижда немис тили ва маданиятини оммалаштирмоқдалар, қабул қилган мамлакатдаги ҳамкорлар билан биргаликда маданий дастурларни ишлаб чиқмоқдалар ва амалга оширмоқдалар, немис тилини ўқитмоқдалар ҳамда мактаб ва университетларнинг ўқитувчи ва доцентларини қўллаб-кувватламоқдалар. Хориждаги институтларнинг ахборот-кутубхона марказлари барча қизиққанларга Германиянинг тили, маданияти ва жамияти тўғрисида долзарб ва атрофлича маълумот бериб бормоқдалар. Ҳар йили Германиядаги 16 та институтда 21500 дан зиёд хорижий тингловчилар энг янги методикалар воситасида немис тили бўйича таҳсил оладилар.

Инсон эдим мен бу дунёда,
Демакки, мен – курашчи эдим!
Йоҳанн Волфганг Гёте

Биринчи боб. ЙОҲАНН ВОЛФГАНГ ГЁТЕ: ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ ҚИРРАЛАРИ

Инсониятнинг ижтимоий адолат ва одам қадр-қиммати учун, билим ва тафаккурнинг ғалабаси учун, яхшилик ва гўзалликнинг тантанаси учун олиб борган кўп асрлик кишилик тарихида ўз улуғ истеъдодлари билан ўз покиза виждон ва қалблари билан фидокорона хизмат қилган буюк сиймолардан бири ўлмас немис шоири ва адиби, олими ва мутафаккири Гётедир. Германиянинг, қолаверса бутун Европанинг ва шу туфайли жаҳоннинг маданий ва бадиий тараққиётига Гётенинг қўшган ҳиссасини пешқадам башарият ҳамиша юксак баҳолаб унга сидқидилдан ўз эҳтиромини билдириб келган[1].

Гёте туғилиб ўсган ва ҳар жиҳатдан камол топган даврда, яъни XVIII асрнинг ўрталарида шоирнинг ватани жуда ачинарли вазиятда бўлган. Германия ўша чоғда майда-майда 320 та мустақил кичик давлатларга парчаланган қолоқ деҳқончилик мамлакати бўлган. Сонсиз-саноқсиз ўзаро низо ва урушлар бутун мамлакатни вайрон ва хароб қилиб, қашшоқлик ва жаҳолатнинг сўнгги ҳаддига туширган. Табиийки, шунинг натижасида сиёсий ва маданий ҳаётда ҳам турғунлик ҳамда тушкунлик ҳукм сурган.

Германиянинг у даврдаги бундай пешрав фарзандларидан бири Йоҳанн Волфганг Гёте 1749 йили 28 августда Франкфурт Майн шаҳрида империя кенгашчиси деган анча катта лавозим эгаси бўлган амалдор юрист оиласида тугилган. Шоирнинг отаси аслзодалардан бўлмай бир темирчининг набираси ва тикувчининг ўғли бўлган. Бироқ қобилиятли ва ўқимишли адвокат сифатида танилгани учун шаҳар судьясининг қизига уйланган ва кўп ўтмай юқори даражали амалдор бўлган. Гётенинг онаси Екатерина – Елизавета эса ўғли Йоҳаннга қизиқ-қизиқ эртаклар айтиб берган ва ундаги хаёл ҳам завқни парвариш қилдиришга эътибор берган. Гёте ўзи кейинча ўз характерининг шаклланишида ота ва онасининг таъсирини шундай эътироф этган эди:

---

[1] *Мақсуд Шайхзода.* Йоҳанн Волфганг Гёте (Вафотининг 125 йиллиги муносабати билан) // Ўзбекистон маданияти. 1957, 20 март.

«...Ҳаётда жиддиятим
Отамдан менга мерос.
Эркакларга рағбатим,
Шўҳликка муҳаббатим
Онамдан ўтган, бу – рост ...»[1]

(Мақсуд Шайхзода таржимаси)

Гёте кичик ёшидан катта қобилият кўрсатиб, ҳар нарсага қизиққан, ҳамма нарсани билгиси келган. Унда айниқса, тилларга, тарихга ва шеъриятга катта мойиллик кўзга ташланган. Тез вақтда у француз, инглиз, итальян, лотин ва юнон тилларини ўзлаштириб олган. Йоҳаннинг табиатга, табиий манзараларга мафтунлиги шу даражада эдики, у соатларча қуёш, булут, осмон, ирмоқ ва боғларнинг томошасидан тўймаган.

16 ёшга кирганда Гёте отасининг орзуси ва таклифига биноан Лейпциг университетининг юридик факультетига ўқишга кирган лекин кейинчалик Страсбург университетининг юридик факультетида ўқишини давом эттириб олий маълумотли юрист дипломини олган. 21 ёшида докторлик диссертациясини ёқлаб, юридик фанлар доктори унвонига муваффақ бўлган. Бироқ юристлик касби уни қизиқтирмаган. У кўпинча медицина, табиат ва адабиёт билан шуғулланган. Унинг биринчи шеърлари анча пухта ишланган бўлса-да, ҳали талантли назирчиликдан иборат бўлган. Страсбург шаҳрида Гёте ўзининг асл ижодий йўлини топиб олган. Халқ поэзияси, буюк классиклар – **Оссиан, Гомер, Шекспир** асарлари билан марокланган, бир қанча оригинал шеърлар, масалан; **«Чўл чечаги»**ни ёзган.

Немис ва жаҳон классик адабиётининг гениал сиймоси Йоҳанн Волфганг Гёте ижоди инсоният бадиий ва фалсафий тафаккур тарихининг олтин саҳифаларидан биридир.

Гёте ижодининг биринчи даври (1770–1775) «Бўрон ва шиддат» адабий ҳаракатига тааллуқли бўлган. У бу даврда Страсбургда яшаб, **«Гёц фон Берлихенген», «Клавиго», «Стелла», «Ёш Вертернинг изтироблари», «Муҳаммад», «Прометей»** каби драматик ва прозаик асарлар, лирик шеърлар ҳамда эстетикага оид бир неча мақолалар ёзган.

Бу даврнинг биринчи йирик маҳсули **«Гёц фон Берлихинген» драмаси (1773)** бўлиб, бунда Гёте деҳқонларнинг феодалларга қарши норозилик ҳаракатига раҳбарлик қилган рицарь образини тасвирлаган. Гёц характеридаги қарама-қаршиликларга қарамасдан

[1] Ўзбекистон маданияти, 1957, 20 март.

бу асар янги немис адабиётидаги бурилишнинг биринчи белгиси ва бошланғич нуқтаси бўлган.

1773–1774 йилларда бошланиб тамом бўлмаган **«Прометей» трагедиясида** Гёте инсонларнинг эрк ва нур йўлида тақдирга ва худоларга қарши исёнини зўр маҳорат билан ифодалаган. **«Ёш Вертернинг изтироблари» (1774)** романида толеига қарши курашдан ожиз қолган йигитнинг фожиаси куйланган. Бу иккала асар Гётенинг «Бўрон ва шиддат» даври учун, яъни эскиликнинг чирик ва адолатсиз қоидаларига қарши исён кўтарган давр учун хосдир.

Мавжуд урфу-одатларга ва қонунларга қарши курашувчи қаҳрамон образи Гёте ижодининг бу даврида етакчи гоявий аҳамиятга эга бўлган. Гарчи муаллиф ўз қаҳрамонларини ҳалокатга олиб борса-да, бу мардона норозиликнинг ўзи ёш авлодни инсон шаъни ва қадри йўлида курашга чорлаган.

Гёте ижодининг иккинчи, Ваймар даври (1775–1832) шоир ҳаётининг асосий қисмини ўз ичига олган. Шоир 1775–1788 йилларда «Бўрон ва шиддат» адабий ҳаракатининг инқирозига сабаб бўлган штюрмерлик кайфиятидан ўзини тортган. Гёте қарашларидаги бу ўзгариш унинг ҳаётидаги муҳим ҳодиса – шоирнинг Ваймарга кетиши даврига тўғри келган. Унча катта бўлмаган Ваймар-Саксен герцоглигининг пойтахтида у умрининг охиригача давлат арбоби бўлиб фаолият кўрсатган.

Айни пайтда Гёте адабиёт ва санъат, табиий фанлар билан мунтазам шуғулланган. Бу даврда у **«Эгмонт», «Торкватто Тассо», «Рим элегиялари», «Ифигения Тавридада», «Герман ва Доротея», «Вильгельм Мейстернинг ўқувчилик йиллари»** каби драма, поэма ва романлар яратган, лирик шеърлар ва балладалар ёзган. Гёте ижодида марказий ўрин эгаллаган шоҳона асарлари **«Фауст»** ва **«Ғарбу Шарқ девони»** ҳам шу даврда дунёга келган.

Гёте француз инқилобини лоқайдлик билан қабул қилса-да, унинг тарихий аҳамиятини тўғри баҳолаган. 1794 йил сентябрь ойида Француз қўшинлари Вильми остоналарида Европа ўрта аср – мустабидлик иттифоқчилари қўшинларига биринчи қақшатқич зарбани берган. Бу муносабат билан: **«Шу кун ва шу ердан бошлаб умумжаҳон тарихида янги давр бошланди»**, деб ёзган Гёте.

1775 йил Гёте ҳаётида янги бир даврни бошлаган. Ўз асарлари билан, айниқса **«Ёш Вертернинг изтироблари»** билан, бутун Европада катта шуҳрат қозонган Гётени Ваймар шаҳзодаси, кейинча Ваймар-Саксон қироллиги герцоги Карл Август ўз саройига хизматга чақирган. Бу даъватга кўниб Ваймарга кўчиб борган Гёте аввало,

давлат Махфий кенгашининг аъзоси қилиб тайинланган. Астасекин йўллар, ҳарбий, бинокорлик, тоғ-кончилик ва ўрмончилик комиссияларининг раҳбарлиги ҳам унга топширилган. 1782 йилда Гёте суд раиси қилиб тайинланган ва дворянлик унвонини олган. 1790 йилдан бошлаб Гёте маориф вазири ҳам Ваймар театрининг директорлиги лавозимларини ўз зиммасига олган. Шундай қилиб, ёш адвокат катта ғайрат билан давлат ва сиёсат оламига кириб кетиб, кичик қиролликда герцогнинг ўзидан кейин биринчи ўринни эгаллаган.

Ёшлик йилларида Страсбург шаҳрида шоирлар зиёфатида, золим подшоҳлар йўқ бўлсин, деб қадаҳ кўтарган шоир энди ўзи Қиролнинг биринчи вазири бўлиб қолган. Аммо Гётенинг ҳароратли хулқи учун сарой ҳаёти торлик қилган. Шунинг учун бинокорлик, кончилик, театршунослик ишлари билан бир қаторда алоҳида лабораториялар ва илмий кабинетлар уюштириб, буларда физика, химия, ботаника ва зоология фанлари соҳасида текшириш ишларини олиб борган.

Аммо сарой амалдорларининг даб-дабаси Гётега жуда қимматга тушган. Ваймар даврининг биринчи ўн йилида у шеърият соҳасида биронта муҳим асар ярата олмаган. Демак исёнкорлик кайфиятлари ўрнига сарой муҳитига мослашув зарурлиги Гётенинг ижодий даҳосига салбий таъсир қилган. Илгари бошлаб қўйилган бир қанча катта асарлар қўл тегмай қолиб кетган.

Сарой муҳитининг бўш ва қалбаки даб-дабасидан, ҳар хил фиску фасодларидан безиб қолган Гёте 1786 йилда, Герцогдан ижозат олмасдан, қўққисдан Италияга кетган. Италия кўпдан бери Гётенинг ҳаётида «Санъат ва гўзалликнинг классик диёри» бўлиб гавдаланган. Шоир икки йил Италияда саёҳат қилиб, бу ерда машҳур **«Эгмонт», «Ифигения Тавридада»** ва **«Торквато Тассо»** драмаларини ёзиб тугатган ва йигитлик йилларида ўйлаган **«Фауст»**нинг режасини ишлаган.

1788 йилда Ваймарга қайтиб келган Гётенинг адабий қарашларида катта ўзгаришлар юз берган. У энди «ёшлик гуноҳлари»дан тавба қилиб, антик санъат нормаларини ўзига идеал қилиб олган. Мумтоз санъатнинг тугал мукаммаллик хусусиятларига Гёте тан берган. Унинг фикрича, **санъаткорнинг вазифаси жамиятдаги қарама-қаршиликларга эътибор қилмасдан, одамзод руҳининг ички фазилатлари билан шуғулланишдан иборатдир.** Гёте ижодининг бу даврини «ваймар классицизми» деб атаганлар. Шуниси характерлики, Гёте ўзининг **«Бўрон ва шиддат»** даврида бошлаб кейинги даврда

ёзиб тугаллаган **«Эгмонт»** трагедиясида ҳам асар бошида Испания ҳукмронлигига қарши курашда Нидерланд миллий озодлик ҳаракатига бошчилик қилмоқчи бўлган граф Ламораль Эгмонт (XVI аср) драманинг охирига бориб курашдан воз кечган ва дунё саодатини фақат севгилиси Клерхенга бўлган муҳаббатда кўрган.

«Торквато Тассо» трагедиясида (1790) эса Гёте Итальян Уйғониш даврида шоир ва сарой муҳити ўртасидаги қарама-қаршиликни кўрсатмоқчи бўлган. Бунда Гётенинг ўз ҳаёти ва тақдирига доир мотивларни пайқаш қийин эмас.

1789–1793 йилларда юз берган Франциядаги инқилобий жараёнлар бутун Европани ларзага келтирган. Гёте француз инқилобининг дастурини қабул қилмаса-да, унинг тарихий аҳамиятини яхши тушунган. Аммо у Германиянинг истиқболини ўйлаганида инқилобий усулни эмас, «юқоридан» бўлаётган ташаббус билан ислоҳот йўлини маъқул деб билган. Бу қарашнинг маҳсули **«Вильгельм Мейстер»** романидир. Бу романнинг қаҳрамони Мейстер шаҳар табақаларидан чиққан зиёли йигит бўлиб, кўп изланишлардан кейин воқелик билан келишиб ва маърифатли дворянлар билан иттифоқ бўлиб амалий ишлар билан шуғулланиш зарур деган хулосага келган.

1794 йилда буюк немис шоири **Ф. Шиллер** ҳам Ваймарга кўчиб келган. «Озодликни хаёл оламида» излаган Шиллер ҳам «ваймар классицизми» оқимига қўшилган. Бу ерда Германиянинг икки улуг шоири ўртасида умрбод давом этган дўстлик ва ҳамкорлик даври бошланган. Буларнинг адабиёт ва санъатга қарашларида ҳамда ижодий услубларида бир қанча айирмалар бўлса-да, уларни бирлаштирадиган муштарак нуқталар устунлик қилган.

XVIII асрнинг охирлари ва XIX асрнинг бошларида Гёте ажойиб ва кўп асарлар ёзган. Бу асарлар Гётенинг доҳиёна ижодий тафаккур эгаси бўлганидан далолат беради. **«Жодугарнинг шогирди», «Коринф келини», «Тангри ва раққоса», «Хазина изловчилар»** каби шеърлар, **«Пандора»** драмаси, **«Қариндошлар»** романи, **«Ғарбу Шарқ девони», «Вильгельм Мейстернинг саёқлик йиллари»** романлари, **«Мариенбад марсияси»** ва бошқа бир қанча асарлар шулар жумласидандир.

1809–1831 йиллар мобайнида Гёте **«Поэзия ва ҳақиқат»** номли катта автобиографик қиссасини ёзган. Шулар билан бир қаторда ўзининг асосий асарлари ҳисобланган **«Вильгельм Мейстер»** ва **«Фауст»**ни қайта-қайта ишлашни давом эттирган.

Ваймар даврида Гёте кенг кўламли илмий фаолият олиб борган. Унинг зоология ва ботаникада янги кашфиётлари фан тарихига қўшилган катта ҳиссаси ҳисобланган. Булардан бошқа у метеорология

ва минерология, геология ва химия, физика билан ҳам жиддий шуғулланган. Машҳур рус олими К. Тимирязев **«Гёте – кишилик тафаккури тарихида бир киши сиймосида улуғ шоирни, чуқур мутафаккирни ва буюк олимни мужассамлаштирган ягона ўринакдир»,** – деб ёзган эди.

Илм ва меҳнатга зўр ихлос қўйган Гёте инсониятнинг ва барча халқларнинг тараққиётига ва дўстона яшашига каттиқ ишонган.

Ўз ижодининг сўнгги даврида Гёте қадимий ҳинд, хитой ва айниқса мусулмон Шарқининг маданияти ва адабиётига кизиққан. Ўрта Осиё ва Эроннинг тарихи ва маданиятини чуқур ўрганиб, бу халқларнинг «руҳини англамоқчи» бўлган. Бутун Шарқ шоирларидан Гёте айниқса, Ҳофиз Шерозийни ёқтириб, уни «яқин биродар»и деб атаган. Ҳофиздаги эркин фикр, хаёлчанлик инсоний шаън, хурофотга итоат қилмаслик кайфиятлари Гётенинг ҳаётсеварлик ғоясига жуда мос тушган. Мумтоз шеъриятга эркин назира йўлида ёзилган ажойиб шеърларидаги чуқур лиризм, ранг ва товушлар бойлиги, эҳтиросли севгининг тароналари (бу даврда Гёте ёш гўзал шоирани – Марианна Фон Виллемерни севган) ўқувчини шу қадар мафтун этадики, буларни 65 ёшдаги шоир томонидан ёзилганига киши ҳайрон қолади. Гётенинг **«Ғарбу Шарқ девони»**нинг жозибаси ундаги оташин муҳаббат билан чуқур фалсафий фикрларнинг ҳамоҳанг бўлишлигидадир. Бу шеърларда шоирнинг жамиятдаги ўрни, ҳаёт, муҳаббат, халқ ҳақида ажойиб маънодор ва тафаккурона мулоҳазалари баён қилинган. Ўша даврдаги Европа санъат арбобларига ўхшаб Гёте Шарқ халқларини назар-писанд қилмаслик у ёқда турсин, аксинча уларнинг шеъриятини ва инсоний фазилатларини юксак баҳолаган. Гётенинг Шарқ шоирлари ҳақидаги ажойиб баҳосини эсга олиш кифоя: «Айтишларига қараганда эронликлар ўзларининг беш аср мобайнида ўтган шоирларидан фақат еттитасинигина буюк шоир деб қабул қилганлар. Ҳолбуки улар бракка чиқарган шоирлар ўртасида кўплари мендан юқори турса керак».

Хўш, бу «етти юлдуз» кимлардан иборат? На эронийлар ўзлари, ва на Гёте бундай бир «сабъаи-шуаро» тизганлари йўқ. Машҳур немис шарқшуноси Ҳаммернинг кўп текширишлар натижасида чиқарган хулосасига кўра булар: **Фирдавсий, Анварий, Низомий, Жалолиддин Румий, Саъдий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийдир.** Гёте ўзини камситиб Шарқ шоирларини улуғлаши билан ўз даврида Европада кенг тарқалган иркчилик назариясига ва тор миллатчиликка қанчалик бегона бўлганини исботлаган.

Табиатнинг асовлигини емириб, табиий кучларни инсон иродасига бўйсундириш ва эркин халқнинг ижодий меҳнатини

уюштириш ғояси Гётенинг шоҳ асари **«Фауст»**да ўз қудратли ифодасини топган. Бу драматик поэманинг бош қаҳрамони доктор Фауст аслида халқ шеъриятининг образларидан бўлиб, кейинчалик китобий адабиётга кириб келган. Гёте «Фауст» асари устида бутун умри бўйи салкам 60 йил ишлаган.

Доктор Фауст бутун коинот ва табиат сирларини илму фаннинг кучи билан билиб тушунишни истайди. Иблис (Мефистофель) худо билан гаров ўйнаб – мен албатта Фаустнинг нафсини қўзғаб ёмон йўлларга олиб бораман дейди ва баҳслашувнинг шартига кўра, агар Фауст дунёдаги нафсоний лаззатлардан қаноатланса ва ана шу дам чиройли дам бу дам, ўтиб кетмасин, деб ўз хурсандчилигидан тамомила қаноатланганини билдирса иблис ютган ҳисобланади.

Мефистофель Фаустнинг пинжига кириб уни ҳар хил йўлларга бошлаб юради. Кекса Фауст Мефистофелнинг сеҳри билан ёшариб навқирон йигитга айланади, Гретхен номли содда ва гўзал қизни севиб қолади, императорнинг кошонасида, базму зиёфатларда бўлади, аммо унинг руҳи фаолият ва ижодга мойил бўлиб нафсоний лаззатлар билан кифоялана олмайди. Мефистофель Фаустни қадимги Юнонистонга олиб бориб классик ҳусн диёрида Спарта маликаси гўзал Елена билан таништиради. Аммо бу ҳусн Фаустни қаноатлантирмайди. Севги ва гўзаллик Фауст назарида ўткинчи нарса. Аммо бу икки омил Фаустнинг маънавий оламида катта ўзгариш ясайдилар. У энди амалий иш қилмоқни истайди, халққа фаровонлик ва роҳат келтирувчи ижодкор бўлишни хоҳлайди.

Фауст денгиз қирғоғида бекор ётган ерни олиб катта, фаровон, серқатнов бир шаҳар қуради. Денгиз офатларига қарши Фауст раҳбарлигида кураш олиб борган меҳнаткашлар оғир заҳматлар билан бўлса-да ўз мақсадларига етиб бахтли ва эркин юртини обод қиладилар. Кексайган кўзлари ожиз бўлиб қолган Фауст инсон ҳаётининг маъно ва мазмунига энди тушуниб олиб ўз дунёвий фаолиятидан қаноатланади ва шундай хулосага келади: **ҳаётнинг мағзи – меҳнат ва курашдир.**

«Ҳаёт ва эркинликка ким экан лойиқ?
– Бу йўлда курашган жасур халойиқ!
Аямай кучини ёш-яланг, чоллар,
Меҳнатда гуллатсин турмушнинг кўркин,
Токи, кўриб қолай нурга чулғанган
Ўлкамни эркину халқимни эркин»[1].

(Мақсуд Шайхзода таржимаси)

[1] Ўзбекистон маданияти, 1957, 20 март.

Келажакка қаратилган бу башоратли монологдан кейин Фауст ўлади. Мефистофель, энди Фауст ҳаёт маъносини англаб етиб, ўзини ғолиб ҳисоблайди ва Фаустнинг руҳини олиб дўзахга жўнатмоқчи бўлади, бироқ у бунга муяссар бўлолмайди, чунки фаришталар унинг жисми билан руҳини осмонга олиб кетадилар. Бу ерда Фаустнинг руҳи билан Маргарита (Гретхен)нинг руҳи учрашиб, азалий саодатга ковушадилар. Поэтик трагедиянинг хотимасида шоир христиан афсоналаридан фойдаланиб ўз олижаноб ғоясини гавдалантирмоқчи бўлган, у ҳам бўлса: яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги курашни рамзийлаштириб, бир қанча азобу-уқубатларга қарамасдан яхшиликнинг ғалабаси албатта муқаррардир, деган фикрдан иборатдир. Фауст халқ ва инсоният бахти учун улуғ меҳнат қилгани туфайли унинг макони ва мавқеи энг юксак манзилларда бўлмоғи лозим деган хулоса билан асар тугайди.

Гёте ўзининг бу ўлмас трагедиясида буюк бунёдкорни, эркин меҳнат асосида қурилган жамиятни орзу қилувчи хаёлпарастни, яъни жаҳон адабиётининг энг яққол образларидан бири бўлган доктор Фаустни гениал мисраларда тараннум қилган.

1831 йил августида Гёте «Фауст» бўйича олиб борган ишларини тугатган. Ўша йили 28 августда Ваймарда шоирнинг туғилганига 82 йил тўлиши муносабати билан катта расмий тантаналар ўтказилган. Бу – Гётенинг ўзи тириклигида ўтказилган сўнгги юбилейи бўлган. 1832 йил 20 мартда боғчада айланиб юрганида у шамоллаб зотилжам касаллигига дучор бўлган ва 22 мартда «энг улуг немиснинг ҳаёт торлари узилган». Гётенинг ўлим олдида айтган сўнгги сўзи шу бўлган: **«Деразаларни очинглар, кўпроқ ёруғ бўлсин!»**

Ўзининг бутун улуғвор умри давомида ва даҳона асарларида халққа, инсонларга доимо бахт, нур, равшанлик, «кўпроқ ёруғ» тилаган Гётенинг шу сўнгги сўзида катта рамзий маъно ва ҳикмат бор.

Гёте халқларнинг дўстлигини, ҳамкорлигини ва бу халқлар оиласида Германиянинг мўътабар ўринлардан биттасини эгаллаб туришини орзу қилган. Бунинг учун у Германиянинг бирлашган, қудратли, сулҳпарвар, маданий мамлакат бўлишини истаган.

Бугунги кунда Германияда Гётенинг гуманизм ва ватанпарварлик билан нашр этилган асарларини ҳурматлаб унинг номини «бирликнинг миллий қасами»дай тилга олмоқдалар.

Иккинчи боб. ГЁТЕ-ЮРИСТ

«Туб моҳият жиҳатидан мен учун ҳуқуқ таълими жилолар таълимига қараганда қадрдонроқ эди».

Йоҳанн Волфганг Гёте

Адабиёт ва ҳуқуқ

Мозий асрлар мобайнида ҳуқуқ шеърият либосида бўлганлигидан далолат беради. Ҳуқуқ куч-қудратининг манбаи ҳам қалб тўридан отилиб чиқадиган эҳтиросли ва сеҳрли сўзда бўлган. **Афлотун** таърифи билан айтилса: **«ҳуқуқ – илоҳиёт туҳфаси бўлган санолар шаклида дунёга келган»**[1].

Тарихан ҳуқуқда назмий анъаналарининг талайгина намуналари ва ёдгорликлари сақланиб қолган. «Авесто» Тангри санолари шаклидадир. Қуръондаги ваъз ва фарзлар, кароматлар, шариат ва ахлоқ-одоб қоидалари худди «Инжил»да бўлганидек, саноларда битилган.

Жаҳон адабий меросида инсонларда ҳуқуқий онгни шакллантириш ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, пировард натижада инсоният тарихида буюк ҳуқуқий янгиланишлар табиатига қудратли таъсир кўрсатган кўпдан-кўп ҳуқуқий манзаралар ва тимсолларни учратиш мумкин[2]. «Ҳуқуқни англаб етиш калити»ни нафақат ҳуқуқшунослар, илоҳиётчилар, файласуфлар излаганлар. Бу қидирувни кўплар: ўтмишнинг буюк адиблари ҳамда халқ достонлари, эртак ва ривоятларнинг номсиз муаллифлари ҳам олиб борганлар. Улар қаторида руҳият даҳолари Алишер Навоий ва Алигьери Данте, Эразм Роттердам ва Вильям Шекспир, Умар Хайём ва Фридрих фон Шиллер, Фёдор Достоевский ва Лев Толстой, бошқа яна кўплаб буюк мутафаккирлар номларини келтириш мумкин.

Жаҳон адабиётининг ана шу намояндалари орасида Гёте алоҳида мавқега эга.

Йоҳанн Волфганг Гёте – буюк немис шоири, европаликларнинг баркамол инсон, Уйгониш даври намунаси сўнгги тимсолларидан бири ҳисобланади. Унинг адабий ва илмий мероси асарлар тўпламининг 143 жилдни қамраб олади. Уларда бадиий ижод барча

---

[1] **Қаранг:** *Лафитский В.И.* Поэзия права: страница правотворчества от древности до наших дней. – М., 2003. С.7.

[2] Ўша жойда. С. 76–77.

намуналари – эртаклардан тортиб пьеса ва романларгача бор. Адиб 82 ёшида Арши Аълодаги илоҳлар донолигига муяссар бўлиш билан бирга қалб ёшлиги, яшаш ва севиш хоҳишини йўқотмаган ҳолда ҳаёт мазмуни ва муҳаббат ҳақида ажойиб шеърлар битган.

Гёте ижодиёти маънавий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ифода усули учун намуна ҳисобланади. Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг шарофати билан у фалсафа оламига кирган. Фридрих Карл фон Савинье уни ҳуқуқшуносликка етаклаган. Гётенинг табиий фанларни эгаллашида Александр фон Гумбольдтнинг, фалсафада эса Вильгельм фон Гумбольдтнинг ҳиссалари катта бўлган. Ватандошлари ҳозир мулоқотда табиий, эркин ишлатадиган немис тилининг гўзал ибораларини Гётесиз тасаввур этиб бўлмайди[1].

Шу билан бирга буюк аллома бутун умри давомида фақат бадиий ижод билангина машғул бўлмаган. **Гётенинг онгли ҳаёти– университетда тахсил олишидан бошлаб, мукаммал билимга эга бўлиш учун мустақил ўз устида иш олиб боргунга қадар ҳуқуқшунослик билан узвий боғлиқ бўлган.**

Гёте давлат хизматидалигида ҳуқуқшунослик фаолияти даврида тўплаган анча бой тажрибасини умумлаштирган. 1776 йил 11 июндан у 1200 талер миқдоридаги маош билан махфий ҳуқуқий маслаҳатчи лавозимида ишлаган. У Маҳфий кенгашда иштирок этиш ва овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган. Гёте 1779 йил 5 сентябридан вазир мақомидаги махфий маслаҳатчи, 1815 йилдан Бош вазир лавозимига тайинланган, 1782 йилда дворянлик унвонини олган[2].

Ҳақиқатан ҳам, Гётенинг Франкфуртда адвокатлик амалиёти вақтида эгаллаган ҳуқуқшуносликка оид билимлари унга герцог Карл Август хизматида эканида (1757–1828) жуда қўл келган. Чунки Махфий кенгашда унинг зиммасига талайгина вазифалар юклатилган: Гёте бир неча махсус ҳайъатларда иш олиб борган ёки уларга раҳбарлик қилган. Масалан, у ҳарбий ҳайъат раиси бўлган. Герцог унга йўл қурилиши маъмуриятига ҳамда шаҳар маҳаллий йўллари маъмуриятига раҳбарлик қилишни топширган. У молия бошқармасига ҳам раҳбарлик қилган.

Ўша вақтда Гёте расмийлаштирган ҳужжатлар матни ҳуқуқшунос услубини акс эттирса ҳам, уларда шоир Гётега хос иборалар ҳам учраб турган. Шуниси қизиқарлики, Карл Август 1875 йилда идора тилини соддалаштириш ва айрим баёнларни қисқартиришга уринганида, Гёте бу янгиликларга қатъий қарши чиққан. У расмий идора тили сақланиб қолиши тарафдори бўлган.

---

[1] *Александров Т.С. Из Гёте.* Крылатые слова. Цитаты. – М., 2000. С. 12–13.

[2] *Кленнер Г.* От права природы к природе права. – М., 1984. С. 80–82.

Гётенинг бадиий, ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий фаолияти ўзаро уйғунликда алоҳида муҳим ўрин тутади. Ўзи Кнебелга 1782 йил 21 ноябрда ёзган мактубида ифода этганидек, уларни худди «бир муқаддас тугунга» боғлаган. Шу муносабат билан «ҳуқуқшунос Гёте» гўёки «шоир Гёте» йўлига ғов бўлганлиги, бунда назмнинг лозим қофиялари дағаллаштирилганлиги ҳақидаги даъволар мутлақо асоссиздир. Ҳа, у том маънода профессионал ҳуқуқшунос олим бўлмаган. Бироқ унинг амалий ҳуқуқий тайёргарлиги жамиятда рўй бераётган воқеалар – зиддият ва низоларни ҳуқуқшунос нигоҳи билан кўриш имконини берган.

Гётенинг бадиий ижоди ҳаётга бўйсундирилган. Бу, шунингдек унинг ҳуқуқшунослик амалиётига тўлалигича тааллуқли бўлиб, ҳуқуқ қандай имкон бериши ва бера олмаслиги мумкинлигини идрок этишга хизмат қилган.

Гётенинг жуда кўп асарлари ўз ҳаёти ҳамда бошқалар ҳаётида ҳуқукнинг ўрни борасидаги ижобий ва салбий баҳолар ўртасидаги иккиланишларини акс эттирган.

Гёте ўзининг шоҳ асарида Фауст тили билан у ҳуқуқшуносликни ўрганганлигига эмас, балки илоҳиётдан таҳсил олгани учун таассуф билдирган.

Мефистофель Фауст қиёфасига кириб, толибга соҳа илмини эгаллаш юзасидан шайтоний маслаҳат беради.

Толиб:

«Ҳуқуқ унча ёқмас кўнглимга».

Фауст:

«Балли! Бўлинг бу фандан нари
Қуруқ қогоз даста-дасталик.
Кўҳна қонун қоидалари»
Бамисоли ирсий хасталик.
Беш-ўн авлод яшар гоҳ қонун,
Ўтиб борар аммо давр эса –
Бир вақтда қонун – кори хайр эса,
Ул кори хайр кулфатдир бу кун.
Тирикликнинг қонуни ўзга
Аммо уни илмаслар кўзга»[1].

(Эркин Воҳидов таржимаси)

[1] *Гёте.* Фауст. Трагедия. Қисм-1. – Т., 1972. Б 98–99.

Гегелнинг энг иқтидорли шогирдларидан, айни вақтда К. Маркснинг истеъдодли устозларидан бири ҳуқуқшунос-олим Е. Ганс хасталик каби суяк сурадиган қонун ва табиий ҳуқуққа муносабатга бағишланган «Фауст»даги мазкур сатрларга Гегель томонидан ҳуқуқни диалектик-идеалистик нуқтаи назаридан тушуниш инъикоси сифатида қараган. Бу унинг машгулоти матнидан (матн ёзилган сана Гёте вафоти йилига тўғри келади) аёнлашади.

Мефистофел **«Қонунлар маълум муддатга яратиладими ёки асрларга?», «Ҳуқуқ дин ва ахлоқ учун кулфатми?», «Хоқои қонунларга итоат этадими?»** каби саволлар билан талабанинг миясини айнитади.

Гёте «табиий ҳуқуқ» тўғрисидаги сатри билан китобхонларни таажжубга солиб, Тангри қонунларининг инсон ҳаётий муаммоларига нисбатан бесамара эканлигини намоён этиш билангина чекланиб қолмаган. У аввало ҳукмронларнинг авлоддан-авлодга ўтиб келаётган қонунлар ва одатларнинг уларга амал этилиши қонунийлиги нуқтаи назаридан мунтазам текшириб туришдан иборат бурчлари масаласини кўтарган. Яъни бу қонунларда ўйлаб топилган жиноятлар, масалан афсунгарлик ва куфр учун жазо белгиланган бўлса, уларни алмаштириб ўтирмасдан узил-кесил бекор қилиш ёки қонунлар давр талабига жавоб бермайдиган бўлиб қолса, янгилари билан алмаштириш керак, деган.

Гёте қонунларни асослаш учун ҳам, танқид қилиш учун ҳам уларни холис баҳолашга интилган эди. Гёте фикрича, ҳуқуқий қонунлар муайян шароитларда «суяк сурадиган хасталик»[1]ка айланиши мумкин бўлса, турмушнинг шаклланиш сифатида тушуниладиган «абадий қонунлар» барча субъективликнинг тимсоли ва намунаси сифатида кўкка кўтарилади[2]. Ҳуқуқий қонунлар объектив жаҳон тартибига яқинлашишга уринишдан иборатдир[3].

Инсоният қонунлари, Гёте фикрича, табиий ҳуқуқ бўлиб, у инсонлар ҳаётига оид қонунларни нариги дунёдан туриб тиқиштираётганлардан, айниқса, кеча қандай ваъзхонлик қилган бўлсалар, бугун ҳам шуни такрорлаётган руҳонийлар туфайли пайдо бўлмайди. Спиноза ғоялари таъсирида Гёте: «Табиат абадий, зарур

---

[1] *Гегель.* Собр. соч. 7-том. – М-Л., 1937. С.27.

[2] *Гёте.* Фауст. Трагедия. Қисм-1. – Т., 1972.

[3] *Кленнер Г.* От права природы к природе права. – М., 1984. С.87.

ва шу қадар илоҳий қонунларга мувофиқ равишда амал қиладики, Тангрининг ўзи ҳам унда бирор нарсани ўзгартира олиши мумкин эмас»,[1] деган. Инсон – табиий жонзотдир. Табиийлик, онглилик, инсон ҳуқуқлари табиат ижозат этган ҳуқуқ сифатида, табиий ҳуқуқ сифатида намоён бўлади. Бу масалага инсон ҳаёт-мамотини белгиловчи Тангрининг бирор алоқаси йўқ.

Гётенинг инсоннинг табиий моҳияти, «табиий қонунлар» хусусидаги шеър ва фикрлари бебаҳо ва мангудир. Агар Гёте лутф этаётган инсон ҳуқуқлари синчиклаб таҳлил этилса ҳамда унинг «жозибали ҳурлик ва мўътабар тенглик» тўғрисидаги «Санолар саноси» халқ ижодиёти тилига ўгирилса, моҳият жиҳатидан эркинлик тенглик шарти эканлиги аёнлашади. Аммо у шундай тенгликки, мулк дахлсизлигини таъминлайди[2]. «Жамият ҳеч ҳам эркинлик тушунчасида эмас, балки тенглик тушунчасидан ўзгача ҳолда вужудга келмайди». Бироқ бу тенглик жамият шундай ташкил этилишига асосланганки, унда жамиятни «сен кимсан» деган тушунча эмас, фақат «сен нимага эгасан» тушунчаси қизиқтиради[3].

Бир қиёфада ишбилармон инсон ва ижодий шахсни мужассамлаштириш Гёте бадиий услубининг ўзига хослигидир.

Тўғри, Гёте моҳияти жиҳатидан ҳуқуқшунослик устувор бўлган дунёқарашини ривожлантирмаган, қонун бўёқлари билан жаҳон манзарасини яратмаган (синчковроқ назар билан қаралганда, бунинг ўзи улкан устуворлик бўлиб чиқади).

Аммо юқорида қайд этилганлар Гётенинг бадиий ижодиётида ҳуқуқий таълимнинг аҳамияти ва ўрнига оид кенг тарқалган хато қарашларни рад этиш учун етиб ортади. **«Менинг адабий ижодим ҳаётга бўйсундирилган»**, – деб ёзган эди у 1780 йил 14 майда Кестнерга. Ўз навбатида, Гётенинг бадиий ижодиёти бўлажак ҳуқуқшунослик шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатган. Гёте шеърияти Европа маънавий дунёсини шакллантирган. Уйғониш давридан эътиборан ҳуқуқий онг бу дунёқарашнинг таркибий қисми ҳисобланган. Бу эса, ўз навбатида, ҳуқуқшунослик равнақига қудратли таъсир кўрсатган.

---

[1] *Гёте.* Собр. соч. 10-том. – М., 1935. С.233.

[2] *Гёте Иоганн Вольфганг.* Лирика / Пер.с. нем. – М., 2001.

[3] *Кленнер Г.* От права природы к природе права. – М., 1984. С.88.

«Бўлдим яна адолатшунос...»

«Мен жуда қунт билан, ҳатто серҳафсалалик ва тиришқоқлик ила адвокатлик қилмоқдаман...»

Буюк немис адиби Йоҳанн Волфганг Гёте таржимаи ҳоли билан муфассал таниш бўлмаганлар учун унинг ушбу эътирофи кутилмаган бўлиши мумкин.

Ваҳоланки, Гётенинг бутун онгли ҳаёти – университетда таҳсил олишни бошлашидан ҳар тарафлама билимга эга бўлиш учун ўз устида мустақил иш олиб борган йилларигача ҳуқуқшунослик билан боғлиқ бўлган. У университетда махсус юридик таълим олган, адвокат сифатида амалий фаолият кўрсатган.

У ҳуқуқшунос касби билан онаси томонидан ҳам, отаси томонидан ҳам (амакиваччаси ҳуқуқшунос бўлган, бундан ташқари ўзининг ўғли ҳам ҳуқуқ илмини эгаллаган[1]) боғлиқ бўлиб, ўн олти ёшлигида Лейпциг университети ҳуқуқшунослик факультетига ўқишга кирган, бироқ касаллиги сабабли уни тамомлай олмаган. Гётенинг университетга кириши тасодифий бўлмаган, собитқадам инсон бўлган отаси ўғлини барвақт ҳуқуқшуносликни ўрганишга даъват этган.

Гётенинг отаси Йоҳанн Каспер (1710–1782) ҳуқуқшунослик доктори илмий унвонига эга бўлиб, ҳаётидаги муваффақиятларига бевосита юристлик касби туфайли эришганини эътироф этиб, яккаю-ягона ўғлининг яшашдан мақсади одил судлов тангриси – Фемидага хизмат қилишда, деб билишини хоҳлаган.

Гёте ўз юридик таълимини Страсбург университетининг ҳуқуқшунослик факультетида ниҳоясига етказиб, ҳуқуқшунослик лицензиати унвони учун диссертация ҳимоя қилган.

Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири, Эркин Воҳидовнинг нодир таржимонлик истеъдоди туфайли Гётенинг шоҳ асари – «Фауст»ни она тилларида мутолаа қилишга муяссар бўлган ўзбек китобхонлари немис мумтоз шоирининг ўз ҳуқуқий таълими ҳақида Фауст тилидан баён этган қуйидаги сатрлари билан таниш:

---

[1] *Гёте Август Вальтер* (1789–1830) – Гёте ҳамда Кристиана Вульпиус ўғли бўлган. У Гайдельберг университетида ҳуқуқий таълим олган, Веймар суд палатасида 1811 йилдан ишлаган, 1814 йилдан шаҳзода хизматчиси, 1815 йилдан маслаҳатчиси бўлган.

«Илоҳиёт ила банд бўлдим,
Фалсафада хираманд бўлдим.
Бўлдим яна адолатшунос,
Ҳаким бўлдим – табиатшунос»[1].

(Эркин Воҳидов таржимаси)

У ҳуқуқшунос дипломи билан Страсбургдан Франкфуртга қайтиб келгач, адвокатликка қабул қилиш тўғрисида илтимоснома тақдим этган. Бир неча кундан кейинроқ бу мурожаати ижобий ҳал қилиниб, Гёте 3 сентябрда ҳам шаҳар суди адвокати, ҳам Франкфурт адвокати сифатида қасамёд қилган. Ёш Гётенинг адвокатлик фаолияти муваффақиятли бошланишида оила аъзолари, дўстлари, жумладан, бўлажак куёвининг отаси Шлоссерлар оиласи ёрдам қўлини чўзган.

Йоҳанн–Георг Шлоссер (1739–1799) айни вақтда империя маслаҳатчиси, бургомистр бўлиб, улар оиласидаги ҳуқуқшунослар катта адвокатлик амалиётига эга бўлганлар.

Гёте ўз адвокатлик идорасини отасининг Гроссер-Хиртграбендаги уйида очган. У ҳуқуқшуносликка оид ишларни ёрдам сўрамасдан ўзи муваффақиятли олиб борган. Отаси империянинг ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатчиси бўлганлиги сабабли амалда бу ишларни олиб бора олмасди.

Гётенинг таржимаи ҳолини ўрганганлар унинг мижозлари бой ҳисобланмаган майда фермерлар эканлиги ҳақидаги хулосага келганлар. Бу мижозлар орасида қарздорлар ва судхўрлар, акционерлар ва мулк эгалари, ижарачилар ва меросхўрлар учраган. Бир сафар Гётега ҳатто қишлоқ жамоасининг манфаатларини ҳимоя қилишга тўғри келган. У 28 та суд жараёнидан 7 тасида ҳуқуқлари камситилган яҳудийларни ҳимоя этган[2].

Шуниси эътиборлики, Гётега судда ўз адвокатлик фаолиятини мерос билан боғлиқ жамоа шартномасини бекор қилиш иши билан

---

[1] *Гёте.* Фауст. Трагедия. Қисм-1. – Т., 1972. Б. 31. Фауст Ўрта аср университети барча тўртта (фалсафа, ҳуқуқшунослик, тиббиёт, илоҳиёт) факультетлари курсини ўтаган, қуйи магистр, шунингдек олий – доктор илмий даражасини олган. Умуман олганда эса, Гёте фақат ҳуқуқшунослик билан шуғулланмасдан, рассомлик дарсларини олган, табиий фалсафа ва кимёвий тажрибаларга қизиққан, тиббиёт ва жарроҳлик маъруза-лекцияларини тинглаган, табиийки бадиий ижодиётда фаол бўлган. «Ҳеч ким бўлмасликни хоҳламасдим, ҳамма нарсани билишга интилардим». Қаранг: ўша жойда, 390–391-бетлар.

[2] Қаранг: Ионкис Г. Гёте и евреи. Журнал «Вестник», online, 18 сентября 2002 г.

бошлашига тўғри келган. Бу суд иши моҳияти қуйидагичадир: мўъжаз чинни корхонаси эгаси ҳисобланган ота шу мулкига шерик бўлган ўғлини меросхўр қилган. Мерос шартига кўра отаси вафот этган тақдирда бутун корхона ўғли номига ўтарди. Аммо у бунинг эвазига икки синглисига муайян миқдорда маблағ тўлаши керак эди. Лекин нима учундир ота ўз қарорини ўзгартириб, ўғлидан мерос шартини бекор қилишни талаб этган. Гётени адвокатликка сўраган ўғил ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишини илтимос қилган. Шартномада агар ота-ўғил ўртасида келишмовчилик келиб чиқса, ота ўғлига корхонани ҳаётлик вақтидаёқ хатлаб бериши кўзда тутилган эди.

Гёте бутун ёшлик шижоати билан ҳуқуқий «жангга ташланган». Бу жараён давомида суд янги адвокатнинг салоҳиятини тўла ҳис этган. Адвокат Гёте ижобий (позитив) ҳуқуқ қоидаларини тан олмас, очиқроғи кўргани кўзи йўқ эди. У қонун тамойилларига таяниб иш кўриш тарафдори бўлган. Ҳимоячи соғлом ақл ва адолат туйғусига мурожаат қилган. «Гётенинг шаклан ғоят шоирона нутқлари айни пайтда расмиятчиликка мутлақо эътиборсизлиги билан ажралиб турган»[1].

Гёте ҳимоячи сифатида ўзи ютиб чиққан биринчи суд ишида ҳуқуқшуносдан яққол равишда устунлик қилган. У бу ишда мухолифи, ҳаётда дўсти адвокат Моорсни аяб ўтирмаган. Ёш адвокат Гёте ўз фикрларини қандай асослаганига икки мисол:

«Ёлғон либоси ўзига жуда торлик қилиб қолган, уни бир томонга тортмоқчи бўлса, иккинчи жойи очилиб қоляпти...»

«Қувончга тўлган ҳолда ниҳоят қурилиш учун майдон топганингда, унутмаганки, у ер бўлмасдан сув яхлаб музликка айланган жой бўлиши мумкин. Ва шунда баҳор қуёши музликни эритиши биланоқ, барпо этилган иморат қулаб тушади. Ишқилиб, уста бу бинода ўз исмини шарафловчи ҳайкал ҳам ўрнатишга пул сарфламаган бўлсин-да!»

Гётенинг мухолифи бундай эҳтиросли сўзлар шалоласига муносиб жавоб қайтариш учун ўзини тийиб туриши мушкул бўлганлигини тушуниш мумкин. Шу туфайли суд жараёнида икки адвокат ҳам «қарши томонни ҳақоратловчи номуносиб сўзлар, нутқ услубига кўра нафақат ҳозир бўлганлар гашига тегадиган балки жамоа хулқига зид иборалар учун» жиддий огоҳлантириш олганлар.

---

[1] *Жан Мерри Карре.* Великий язычник: Повесть жизни Гёте / Пер. с фр. З. Шамуриной. – М., 1998. С. 56.

Хайриятки, бу танбеҳ ёш ҳимоячига таъсир этиб, унинг нутқ услуби ўзгариб, ҳамкасбларининкига ўхшаш шаклни олган. Гётенинг бахтига унинг иқтидорли ёрдамчиси нутқларини баракко даври жимжимадор услубида кўчириб борган.

Гёте адвокатлик касбига юқори баҳо берган: **«Адолатли суд ишидаги қатъиятли адвокат ва юлдузли осмон остидаги уқувли математик – ҳар иккиси баб-баравар Тангрига ўхшашдир».**

Гётени қандай қилиб бўлса ҳам ҳуқуқшунос қилишга қарор қилган отаси уни 1772 йил май ойи ўрталарида Франкфурт яқинидаги Вецлар шаҳарчасидаги Империя суд палатасига тажриба орттирувчи сифатида жойлаштирган. Ўша даврда Кассация палатасига ўхшаш бу олий мақом суд идораси энг бефойда адлия муассасаси ҳисобланган. Агар отасининг Гётеда суд фаолиятига салбий муносабат туғдириш нияти бўлса, у бундан-да яхшироқ йўл тутмасди. Бу суд идорасида ўн олти минг иш ҳал этилишини кутиб ётарди. Айни вақтда бу ерда порахўрлик авжига чиққанди[1].

Гёте уч ой тажриба орттирганидан сўнг Франкфуртга қайтиб келиб, адвокатлик амалиётини давом эттирган ва бир неча суд жараёнида иштирок этган[2]. Аммо бу жойда унинг бутун ўй-хаёлини адабий фаолият қамраб олган. Ижодида биринчи ўринда «Гёц фон Берлихенген» турган бўлса-да «Прометей», «Фауст» асарларининг режаси билан ҳам банд бўлган.

Айрим суд жараёнлари унинг хотирасида, эҳтимол қалбида ҳам чуқур из қолдирган. Жумладан, 1771–1772 йилларда Франкфуртда фарзандини ўлдиришда айбланган хизматкор аёл Сюзанна Маргарита Брандтнинг катта шов-шувга сабаб бўлган суд жараёнининг гувоҳи бўлган. Савдо-сотиқ билан шуғулланувчи бир кимса бу хизматкорни маст қилиб, номусига теккан. Бахтсиз она судда «ноқонуний» (никоҳсиз) фарзанд кўриб, шарманда бўлиш ва одамлар гап-сўзига дучорликдан қутулиш учун шайтон васвасаси

---

[1] *Жан Мерри Карре.* Великий язычник: Повесть жизни Гёте / Пер. с фр. 3 Шамуриной – М., 1998. С.59. Ушбу муносабат билан Г.Кленнернинг ёзишича: «Суд палатасида 20 мингга яқин иш тўпланиб қолиб, ҳар йили улардан фақат 6 таси кўриб чиқиларди». Қаранг: *Кленнер Г.* От права природы к природе права. – М., 1984. С.8.

[2] *Сервантес.* Шекспир. Ж.Ж. Руссо. И.В. Гёте. Карлейль: Биографические повествования. 2-ое изд. Челябнск, 1988. 331-бет.

таъсирида боласи жонига қасд қилганлигини» очиқ тан олган. 24 ёшли жиноятчи Франкфурт қамоқхонаси олдидаги майдонда одамлар кўз ўнгида қатл этилган[1].

Бу суд жараёни акс-садоси «Фауст»да ўз ифодасини топган:

Маргарита:

«Халойиқ юради қатлгоҳ томон
Каттакон майдонга сиғмас оломон.
Мен учун чалинар сўнгги қўнғироқ,
Жаллод бошим узра синдирар таёқ.
Чўкаман, тегади бошим кундага,
Даҳшат ичра боқар йиғилган одам
Мендек маҳкум бўлган осий бандага.
Кўзларига қўркув, гўё хаёлда
Уларнинг бошига тушмоқда болта».

Фауст:

«Сенинг ҳукмингдаман, тангрим хоқоним»[2].

(Эркин Воҳидов таржимаси)

Ўша вақтда Германияда бошини танадан жудо қилишдан иборат ўлим жазоси одатда ўз фарзандини ўлдирганлар учун (бу никоҳда бўлмасдан ўз фарзандини туғаётган пайтда ёки туққандан кейиноқ дарҳол ўлдирганларга тааллуқли эди) қўлланарди. Шу муносабат билан Гёте: «...фикримча, эҳтимол ўлим жазосини сақлаб қолиш одилдир», деган хулосага келган.

Бундан Гёте ўз асари қаҳрамонидек бечорага ачинаётгандек туюлиши мумкин. Тагин ким билади дейсиз! Ўз асридан ўзиб кетган бу инсон худди бизлардек фикр юритгани ва ҳис этганлигига ишонгинг келади.

---

[1] 1999 йил – Гёте таваллуд топган куннинг 249 йиллиги муносабати билан мазкур фожиали ҳодиса ҳозирги давр ҳуқуқшунослари иштирокида саҳна асари сифатида қайтадан жонлантирилди. Гессен давлат суди, Гессен Бош прокурори ҳамда франкфуртлик адвокат ўша жиноий ишга доир ҳужжатлар асосида бу суд ишини 1999 йилда Германияда амалда бўлган қонунчилик асосида кўриб чиқдилар. Натижада ушбу жиноий иш ҳукмига мувофиқ аёлни шартли равишда икки йилга озодликдан маҳрум этиш билан чегараланди. Бир жиноят бўйича 200 йил аввал ва ҳозирги кунда чиқарилган, бир-биридан ер билан осмонча фарқ қиладиган суд ҳукмлари бизнинг «адолат» тўғрисидаги тушунчамиз нақадар ўзгариб кетганлигига ёркин мисол бўла олади.

[2] *Гёте.* Фауст. Трагедия. Қисм-1. – Т., 1972. Б. 262–263.

«Эрку озодликка ўша муносиб!»

«Мен шоирларга мутлақ ишонганимдек, олимларга ҳам тўла ишонаман, зеро шоирда олим яширингандек, ҳар бир олимда ҳам шоир беркинган»

Эрвин Штриттматтер[1]

«Гёте анойи эмас! Умуман Ким уни мумтоз адиб даражасига кўтарди?»

Эрвин Штриттматтер[2]

Йоҳанн Волфганг Гёте ўзининг шоҳ асарини яратгандан сўнг роппа-роса икки юз йил ўтгач «Фауст» ўзбек тилида чоп этилди. Буюк Гёте қарийб ўн беш минг мисрани жамлаган «Фауст»ни олтмиш йил ёзган. Улуғ шоирнинг фикри ва фалсафаси, у яшаган замон ва макон руҳи моҳирона берилган бу шоҳ асарни Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов ўзбек шеърияти оламига олиб кирди. Шу тариқа «инсоният тарихининг мағзи» бўлмиш «Фауст» ўзбек халқининг ҳам мулкига айланди.

Гёте замондошларини чалғитган Мефистофелнинг ваъзларидан бири қуйидаги мисраларда ўз аксини топган:

Графнинг эскирган кодекси –
Гўёки авлодлар касаллигининг асорати.
Ўзга қонун авлоддан авлодга,
Бобосидан набирасига ўтади.
У эзгулик бўлган, лекин вақти келиб
Мурувватдан укубатга айланади.
Барча моҳият табиий ҳуқуқдадир.
Лекин уларни арзимас нарсадай янчиб ташлашмоқда[3]**.**

(Эркин Воҳидов таржимаси)

Мефистофель (Г. Гегель уни «яхши обрў-эътибор»[4] га лойиқ топган) Фауст қиёфасида бу фикрларни билдирар экан, талабаликка

---

[1] *Штриттматтер.* Э. Избранное. – М., 1984. С. 598.

[2] *Strittmatter E.* Der Windertater, Bd. 3. Berlin.: 1980, S. 27.

[3] *Гёте.* Фауст. Трагедия. Қисм-1. – Т., 1972. Б. 31.

[4] *Гегель Г.* Философия права. Соч. т. 7. – М.-Л., 1934. С. 10. Мазкур асарнинг 121-бетида Гегель «авлоддан авлодга мерос сифатида ўтадиган» касос тўғрисида гап олиб борар экан, худди шунга ўхшаш фикрни билдиради.

қадам қўяётганга у «қайси факультетни танлаши маъқуллиги» хусусида шайтонларча «маслаҳат» беради.

Шуни таъкидлаш лозимки, «Фауст»нинг «Прафауст» деб номланган дастлабки вариантида мазкур саҳна кўриниши йўқ эди. Бироқ бу 1790 йилда Лейпцигда чоп этилган роман қисмларидан биридан жой олган.

Нечун «Фауст»даги ушбу мисралар ҳамиша баҳс уйғотади? Гёте асари қаҳрамони тили орқали Мефистофелнинг қонун ва ҳуқуқни бор-йўғи «ирсият хасталиги юки» ҳисоблашини ифода этар экан, шоир аслида ўз фикрларини изҳор этмаяптимикан? Табиий ҳуқуқ деганда нимани назарда тутган? Ушбу саволларга аввалари ҳам бир-бирига зид фикрлар билдириб келинган ва ҳамон келтирилмоқда.

Ахир Европанинг феодал Ўрта асрда Янги даврга ўтиши бутун тарихий давр давомида «табиий ҳуқуқ» атамаси (уни Гёте ўйлаб топмаган) ҳам ижобий, ҳам ўта салбий изоҳга эга бўлган-ку! «Туғма ҳуқуқ» деб ҳам номланувчи табиий ҳуқуқ воқеликни Ўрта асрлар ҳуқуқий меъёрлари билан ҳам буржуа ҳуқуқи талаблари билан ҳам тасдиқлаш учун асос вазифасини ўтаган. Бунда чинакамига ҳам ҳақиқий ёки ҳақиқий деб даъво қилинадиган ҳуқуқлар инсон туғилишидаёқ Тангри томонидан одамларга инъом этилган табиий ва ахлоқий хусусиятларни ифодалайди, деб ҳисобланарди. Улар ўз табиатига кўра инсон ҳуқуқлари мавжудлиги ва улар адолатли эканлигининг қатъий исботи сифатида намоён бўлиб, белгилаб қўйилган мутлақ меъёрий мазмундаги шак-шубҳа туғдирмайдиган ҳақиқат сифатида хизмат қилишлари керак эди.

Хусусан, Ерга оид тузуклар – «Саксон кўзгуси»да ҳеч бир инсон унга туғилишидан ато этилган ҳуқуқлардан бошқа ҳуқуқларга эга бўла олмаслиги даъво қилинарди. Бу талқинда ҳукмроннинг ҳам, ўзгага қарам кимсанинг ҳам ҳуқуқлари табиий ҳисобланарди. 1525 йил апрель ойи санасига мансуб, Германиядаги Деҳқонлар уруши ғоявий илҳомлантирувчиларнинг дастурий ҳужжати – «Ўн икки мақолалар»да эса бунга қарама-қарши равишда ҳуқуққа дахлдорлик бўйича ҳар бир инсон эркин бўлиб туғилади, крепостной қарамлик эса кейинчалик пайдо бўладиган хусусият бўлиб, бу асло инсон ёки унинг авлод-аждодларининг табиий ҳолати, деб ҳисобланмаслиги зарурлиги қайд этилган[1].

---

[1] Саксонское зерцало. Шунингдек қаранг: Sanchsenspiegel. Stuttgart, 1977, S. 29, 70, 110; Arktikel der Stuhlinger Daurern // W. Lenk (Hrsg). Dokumente aus dem deutschen bauernrieg. Leipzig, 1980, S. 63; grimm J. Deutche Rechtsalterthumer (1828), Bd.1. Berlin, 1956, S. 443 ff.

Деҳқонлар улар учун туғма ҳисобланадиган ўз эркинликларига амал қилинишини талаб этишлари Ўрта аср ҳуқуқининг улар туғилганидан бошлаб гўёки эркинликка эга эмасликлари ҳақидаги ақидаларига қарши туради.

Англиядаги инқилоб давомида **реакционерлар** ва **инқилобчилар** Тангри томонидан «Ҳар бир инсон, ҳатто ўтпараст» (Апостол Павелнинг римликларга 214-ваҳийси) қалбига муҳрланган яккаю ягона қонунини ўзларича талқин этиб, ўзаро муросасиз кураш олиб боришган.

Қирол Яков 1 мутлақ ҳокимиятга даъвосини «илоҳий қонунлар» билан асослаб, «Тангрининг амрига шубҳа куфр бўлгани каби қиролнинг ҳукмронлигига ишончсизлик фуқароларни исёнга гиж-гижлаш билан баб-баравар»[1], деган эди.

Ж. Милтон, аксинча, қиролнинг қатл этилишини Тангри ҳар бир инсон юрагида ўзи ниш урдирган ҳуқуқ билан оқлаган.

Герард Уинстенли эса олам яратилишининг Инжилдаги талқинига асосланиб, ҳар бир инсоннинг илоҳий, ажралмас ҳуқуқини эътироф этади, ҳатто жамиятда коммунистик, ижтимоий муносабатларни ўрнатиш даъвосини илгари суради[2].

Ўша даврда бу бир-бирига зид қарашларга эга томонлар ўз фикрларини тасдиқлаш учун айни бир хил далилларни келтиришган. Аммо бунда шуни эътиборга олиш лозимки, «табиий (туғма) ҳуқуқ» талқини хусусида камида уч хил турлича фикр мавжуд эди: **биринчидан** эмперик ҳуқуқ, **иккинчидан,** Инжил ҳуқуқи, **учинчидан**, одил ҳуқуқ.

Улар моҳият жиҳатидан тарихан мавжуд бўлган ҳуқуқ, табиатнинг ўзи томонидан белгилаб қўйилган ҳуқуқ ҳамда инсон табиати билан яратилган ҳуқуқни ифода этарди. Аксарият ҳолатларда илоҳий ва табиий ёки қадимий ҳуқуқлар, табиий ва туғма ҳуқуқлар, инсоннинг тугма ҳуқуқлари ва субъектнинг фуқаролик ҳуқуқлари ўртасида нафақат бирор фарқлаш қилинарди, балки айнилаштирилар, баъзан эса тўлиқ ўхшатиларди.

Эмперик ёки эмперик деб даъво қилинадиган ҳуқуққа келсак, табиий ҳуқуқларни тарихий ҳуқуқ сифатида талқин этиш амалда инқилобий талаблар, айниқса, Голландия ва Англия илк буржуа инқилоблари жараёнидаги талаблар расман олиб қараганда, қайта

---

[1] Цит. по: Holdsworth W.S. A. History of English Law. London, 1956–1966, vol. 5 P. 429.

[2] *Milton J.* Selected Prose. Hamonds-worth, 1974. P 261 (The Tenure of Kings, 1649).

тиклаш талабларидек намоён бўлади. **Келажакка йўл мозийга қараб иш кўриш орқали ўтади. Инқилоб вайрон қилиш эмас, балки ҳуқуқни тиклаш тарзида намоён бўлади.**

Илгари мавжуд бўлган тарихан адолатсиз тизим ҳуқуқий жиҳатдан ҳам адолатсиз, ноқонуний тасаввур этиларди. Жиноятчи – Карл I дир, аммо асло унинг судьялари эмас. Голландиянинг Испаниядан мустақиллигини эълон қилувчи 1581 йил 26 июлдаги декларацияда аввал испан Қиролига қарам бўлган 7 вилоят негизида мустақил республика ташкил этишни асослашда **«Тангри, ҳуқуқ ва онг»**, «фуқароларнинг азалий эркинликлари, урф-одатлари ва имтиёзлари», «табиат қонуни» ва «ўз ҳуқуқларимизни ҳимоя қилиш»[1] тушунчалари бир қатордан жой олган.

Ҳуқуқнинг «мумтоз» фалсафасида оқилона табиий ҳуқуқ билан ижобий ҳуқуқ оралиғи жуда қалтис масофа эканлиги асосланишини таъминлаган **Гуго Гроций «Ижобий ҳуқуқ қоидаларини табиий қонун меъёрлари билан аралаштириб бўлмайди» деган эди.** У «табиий» атамасини «бу ерда ва у ерда одатий бўлган»га мутлақ тенг тушунча сифатида изоҳларди. Ҳар ҳолда у ўзининг голланд тилида ёзилган асарларининг бирида «Lex naturalis»ни «туғма ҳуқуқ» деб таржима қилади[2].

Англия инқилоби даврида сэр Эдвард Кук анъанавий ҳуқуқни табиий ҳуқуқ, деб даъво қилишдан чарчамасди. Унинг фикрича, «умумий ҳуқуқ (Common Law) субъект эга бўлган энг асосий тугма ҳуқуқдир», «бу ҳар бир инглизнинг мероси»дир, бу тахтга даъвогарлик қилиш учун курашда қўлланиш мумкин бўлган қуролдир.

Левеллерлар ҳам ўзларининг талаблари дастурини ишлаб чиқар эканлар, даъволарини табиий ҳуқуқ билан асослардилар. «Шу мамлакатда озод туғилганлар ўз аждодларининг туғма ҳуқуқлари ва мероси бўлган қадимий ва баҳсталаб бўлмаган эркинликлар»га, шунингдек «табиий ҳуқуқлар»га эгадирлар[3].

Бир аср ўтгач Уильям Блэкстон ўша инқилобнинг асосий натижаси бўлган мулк ҳукмронлигини ўрнатилишини – «ҳар

---

[1] *Kossmann E.H., Mellink A.F.* Texts concerning the Revolt of the Netherlands. London, 1974. P. 216 ff.

[2] *Grotius H.* De jure belly as paces (1625). Tubingen, 1950, S. 244, 256

[3] *Morion A.L.* (Hrsg). Freedom in Arms. A Selection of Leveller Writings. Berlin, 1975. P.79, 139, 141, 147, 268, 328; Hill Ch. Dell E. (Hrsg). The Good Old Cause. London, 1969. P. 146, 402.

бир инглизнинг мутлақ ҳуқуқи», «табиат ва идрок»га асосланган «табиий ҳуқуқлар»дан келиб чиққанлиги тарзида изоҳларди[1].

Самуэль Пуфендорф[2] Томас Гобсс таъсири остида бўлиб, Эрхард Вайгель ғояларидан илҳомланиб ва Гуго Гроцийнинг тизимли ёндашуви билан қизиқиб қолиб, изчил насроний, соф оқилона табиий ҳуқуқни мужассамлаштирди. Табиийки, буни тарихий ҳақиқат билан муштарак, деб бўлмасди.

Яъни, унингча: «Жисмоний моҳият туғма моҳиятдир, ахлоқий моҳият эса орттирилади», **«табиий ҳуқуқни англашнинг бирдан бир воситаси табиатни кузатиш ва онгдир»**. У ахлоқий хусусиятлар жисмоний хусусиятларга қарама-қарши равишда туғма ҳисобланмасдан (Concreata), аксинча туғма бўлганлиги (Superaddita) каби, табиий қонун (Jus sen lex natural) ҳам туғма бўлмасдан (Connanum), кузатиш ва онг орқали шаклланади. **«Табиий ҳуқуқ туғма эмас, инсон ҳуқуқшунос сифатида туғилмайди» дунёга келган чақалоқнинг онги «оқ қоғозга ўхшайди», «болалар тайёр ҳуқуқшунос бўлиб туғилмайди»** (Nominis mansentis esse tabulae nudae similem intantes nonnas intellectum jure consultos).

С. Пуфендорфнинг Германия заминидаги европача тантанали юришини ўзлигига путур етказган ҳолда давом эттирган Христиан Вольф ҳам эгалланган (Jura acquisita) билан туғма ҳуқуқни (Jura connata) аниқ фарқларди[3].

Американинг ўн уч колонияси инглиз метрополиясига қарши мустақиллик учун уруш олиб борган даврда ҳам туғма ҳуқуқ хилма-хил шаклда намоён бўлиб, етакчи роль ўйнаган[4]. Мустамлакачилар ўзларининг иқтисодий манфаатларини пировард натижада ҳарбий йўл билан ҳимоя қилиб, ўзларининг «инглиз сифатидаги ҳуқуқида»га, «табиатнинг ҳаётий қонунлари»га бирор тафовутсиз «инглиз конституцияси тамойиллари»ни рўкач қилишарди. Бу ҳақда, хусусан, 1774 йил 14 октябрдаги биринчи қитъавий конгресс декларациясида сўз борган.

1776 йил 12 июлдаги Ҳуқуқлар тўғрисидаги Вержиния Билли эса инглиз фуқароларининг азалий ҳуқуқларига эмас, балки, ҳамма одамларнинг ажралмас ҳуқуқларига асосланган талабларни илгари сурган. Шундан уч ҳафтадан кейин – 1776 йил 4 июлда

---

[1] *Blackstone W.* Commentaries on the Laws of England. vol. Oxford, 1768, P. 127, 144.

[2] *Pufendorf S.* De jure nature et gentian. Londini Scanorum, 1672, S. 4.

[3] *Wolff Ch.* Institutions juris naturae et gentium. Halae Magdeburgicae, 1750, 74; Wolf. Grundsatze des Natuund Volkerrechts. Halle, 1754, S. 46.

[4] The Bill of Rights. A Documentary History, vol. 1. New York, 1971. P. 215.234, 251.

қабул қилинган Америка Қўшма Штатларининг Мустақиллик декларациясида эса барча инсонлар Тангри томонидан ато этилган ажралмас ҳуқуқларга эга эканликлари тўғрисидаги мутлақо ҳаммабоп тамойил қайд этилган эди (Бунда гап «туғма ҳуқуқлар» тўғрисида бораётганлиги Т. Жеферсоннинг лойиҳасида очиқ-равшан кўрсатилган, аммо унинг энг сўнгги таҳририда «ҳаётий» сўзи тушиб қолган эди[1]).

Томас Пейннинг француз инқилоби тажрибалари ҳам ҳисобга олинган таҳлилида шундай дейилади: «Инсон ҳуқуқларининг маърифий ва илоҳий жиҳатдан тенглиги тамойили (зеро, бу ўз келиб чиқишига кўра Тангри билан боғлиқ) фақат ҳозир яшаб келаётганларгагина эмас, шунингдек бир-бири ўрнини эгаллаётган инсон авлодларига ҳам тааллуқлидир. Ҳар бир одам замондошига тенгдош бўлгани каби ҳар бир авлод ҳуқуқда аждодлари билан баб-баравардир»[2].

Бу билан Пейн Эдмунд Бэркнинг табиий ҳуқуқларни фуқаролик ҳуқуқларига ва оқилона мужассамлаштирилган ҳуқуққа тенглаштиришига қарши чиқиб, Жан Жак Руссонинг «Ижтимоий шартнома тўғрисида»ги асари муқаддимасида келтирилган «Инсон эркин туғилган, аммо у ҳамма жойда занжирбанд» эътирофидан инқилобий эҳтиросга тўлиб-тошади. Ўрни келганда худди шундай тамойил 1789 йил 29 августда қабул қилинган Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларациясининг 1-моддасида ҳам акс этганлигини қайд этиш жоиз: «Ҳамма инсонлар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб туғилади ва бу ҳуқуқ ва эркинликлари бутун ҳаёти давомида сақланиб қолади».

Табиий ҳуқуқларнинг турли талқинлари тўғрисида юқорида қайд этилганларга хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, сўнгги таъкид инқилобий талаблар чўққиси бўлса-да, фалсафий-ҳуқуқий идрок даражасида эмасди. Жон Локк ўзининг туғма амалий тамойиллар йўқлиги тўғрисидаги қоидани асослаган асосий фалсафий асарига зид равишда бошка, асосий сиёсий асарида эса мулкка эгалик ҳисси инсонларга Тангри томонидан ато этилган, демак одамларнинг туғма бўлган саъй-ҳаракатлари тамойилида мужассамланган бўлади, деб ҳисоблаган[3].

Айни пайтда француз материалистлари (улар Ж. Локкнинг қайси бир маърифатпарварлик ғояси таъсири остида бўлишларидан қатъи

---

[1] The Portable Thomas Jefferson, New York, 1975. P. 235.

[2] *Пейн Т.* Избранные сочинения. – М., С. 203.

[3] *Локк Дж.* Соч. в 3-х томах. Т.1. – М., 1985. С. 114–115.

назар) табиий ҳуқуқ туғма хусусият бўла олмаслигини, у тажриба ва ақлий меҳнат маҳсули эканлигини, ҳатто туғма ғоялар, умуман, «руҳонийлар бизга жуда барвақт сабоқ берганликлари сабабли, катта бўлганимиздан кейин уларни онамиз қорнида бўлган вақтимизда эгаллаганимизга ишонамиз»[1], деган ҳақиқатни англаш сифатидагина аҳамиятга эга, деб исботлашга ҳаракат қилишарди.

Гёте «Фауст»нинг биринчи варианти – «Прафауст»га талаба билан мулоқот саҳнасини қўшган вақт – 1789 йил 5 ноябрда Карл-Августга битган мактубида «Фауст»ни «бўлаклаштираётгани»ни ёзар экан, Европадаги «олимлар республикаси»даги «табиий ҳуқуқ» тушунчаси талкинининг мана шу нозик жиҳатлари тўғрисида ўйламаганмикин?[2]

Гёте, ҳеч шубҳасиз, ҳуқуқшунос олим бўлмаган. Бироқ, у ҳуқуқшунос файласуф бўлмаса ҳам дунёқараши асло соф шоирлик билангина чегараланиб қолмаган. Унга ана шундай тор ёндашув чалкаш ва жуда кенг тарқалган тасаввурдан бошқа нарса эмас. Гёте 1782 йил 21 ноябрда Кнебелга йўллаган мактубида унинг ўз қизиқишлари ва мақсадлари тўғрисидаги саволга жавоб берар экан, у ижтимоий, сиёсий, маънавий ва шоирлик ҳаётини бирга, муқаддас тугунчадек боғлаганлигини ёзган[3].

Гёте ҳуқуқшунос бўлганлигини шунинг учун ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, у:

биринчидан, университетда махсус ҳуқуқшунослик билимларини эгаллаган;

иккинчидан, амалий ҳуқуқшунослик тажрибасига эга бўлган, яъни адвокатлик амалий фаолияти билан шуғулланган;

учинчидан, қарийб 50 йиллик давлат хизматчиси амалий тажрибасига эга бўлган.

«У табиий ҳуқуқлар тўғрисида ҳеч нима билмаслиги мумкин эдими?» деган савол пайдо бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Гарчи биз ушбу саволга батафсил жавоб бериш имкониятига эга бўлмасакда, бу хусусда айрим чизгилар ва эътиборли нуқталарга тўхталмай ўтолмаймиз.

Гёте, энг аввало, ҳуқуқшунослик касби билан, **биринчидан,** она томонидан кўпгина аждодлари; **иккинчидан,** отаси; **учинчидан,**

---

[1] *Helvetius C.* – A. Vom Menschen. Bd. 2/ Breslau, 1774, S. 142.

[2] *Holbach P.D.* Religioskritische Schriften. Berlin, 1970, S.237.

[3] *Brief an C. v.* Knebel vom 21. «November 1782// Goethes Werke, hrsg. Im Auftrage der GroBherzogin Sophie von Sachsen, 4. Abtlg.: Goethes Briefe, Bd. 6. Weimar, 1890, S. 97–98.

Ўғли ҳуқуқшунослик соҳасида таълим олганлиги; тўртинчидан, бобожаси ҳам ҳуқуқшунос бўлганлиги билан боғлиқдир.

Гёте ўн олти ёшида Лейпциг университетининг ҳуқуқшунослик факультетига кирган. Кейинчалик ўзи ҳикоя қилишича, у бу ерга ҳеч бир тайёргарликсиз келиб қолмаган[1]. Гётенинг ҳар бир масалада жуда собитқадам бўлган отаси ўғлини ҳуқуқшунослик касбини эгаллашга барвақт йўналтирган. Хусусан, Гёте Лейпциг университетига ўқишга киришидан олдин – илк бор 1670 йилда, Георг Адам Струвеннинг (1619–1692) Йенада чоп этилган роман – герман суд ҳуқуқи дарслигини мутолаа қилган. Мазкур дарслик бутун бир аср давомида машҳур ўқув қўлланмаси ҳисобланиб, унда келиб чиқиши роман-герман асосига эга хусусий, жиноят, процессуал ҳуқуқлар бўйича ҳамма муҳим маълумотлар қатъий таснифланган ҳамда сара танланган нақллар асосида таҳлил этилган эди. Гёте Иоахим Хоппеснинг (1656–1712) 1691 йилда Франкфурт шаҳрида нашр этилган «Ҳокимият муассасалари тадқиқи» асарини ҳам синчковлик билан ўқиб чиққан.

Гёте отасининг қаттиққўл тарбиявий усуллари таъсири остида бўлганлиги сабабли унинг хотирасига айнан И. Хоппеснинг ҳокимият муассасалари тизимини катехизис шаклидаги баёни шу қадар мухрланиб қолган эдики, университетда имтиҳонлар олдидан бу асарни хотирасида жонлантириш етарли бўлган[2].

Гётенинг 1770 йилга мансуб ўзига хос кундаликлари – «Ҳавойи қайдлар»[3] шундан далолат берадики, у имтиҳонга тайёргарлик кўраётган пайтида Августин фон Лейзернинг (1683–1752) 1717 йилдан эълон қилина бошланган «Meditations ad pandectas»и алоҳида қизиқиш уйғотган. 12 жилддан иборат бўлган ушбу асарни Гёте «ипидан игнасигача»[4] ўқиб чиққан. Гётенинг «Ҳавойи қайдлари»да ўзи ўқиб чиққан бошқа юридик адабиётлар («Саксон кўзгуси», Штрих, Мозер, Томазер, Пюттер, Коризоу) ҳам тилга олинади, шунингдек бунда унинг ҳуқуқшуносликка оид айрим фикрларни ҳам учратиш мумкин: жумладан, **«Ворислик тартиби тенгсизликнинг асосий сабабидир».** Гётенинг шахсий кутубхонасида 125 китобдан иборат сара танланган ҳуқуқшунослик бўлими мавжуд эди. Улар орасида А. фон Лейзернинг китоби ҳам сақланиб қолган. Бундан ташқари, Хуфеланд, Лейбниц, Гроций, Фихте, Хефнер, Монтескье,

---

[1] **Қаранг:** BA 13/158.

[2] **Қаранг:** BA 13/158, 259, 390, 893.

[3] Goethes Werke (Sophienausgabe), Abtlg., Bd. 37. Weimar, 1896, S. 108.

[4] **Қаранг:** BA 13/893.

Пуфендорф, Шмольц, Гейнекциус каби муаллифларнинг асарлари ҳам бўлган[1].

Лейзернинг «Мулоҳазаларида...» бошқа масалалар қатори муаллифнинг С. Пуфендорф ва Томазияларнинг терговда қийноқни қўллаш, ўлимга ҳукм этиш каби нафрат уйғотадиган ғояларига, қонун меъёрларидан суд ҳуқуқи устуворлигига қатъий ишончи ётарди.

Фикримизча, Гёте 1780 йилда Гиссенда нашр қилинган ўзининг вақтинча сафдоши Людвиг Юлиус Хефнернинг (1743–1791) «Табиий ҳуқуқлар»и, 1783 йилда Франкфурт шаҳрида чоп этилган Гейнекциуснинг «Институциялар»ига назарий-амалий шарҳлари билан таниш бўлган, дейишга асослар бор.

Қайд этилган бу ҳуқуқий адабиётлар рўйхатининг ўзи Гётенинг ҳуқуқшуносликка оид билим даражаси ҳақида кенг тарқалган хато тасаввурларга эҳтиёткорлик билан ёндашув учун етарлидир. У 1780 йилнинг 14 майида Кестнерга: **«Менинг адабий ижодим ҳаётга бўйсундирилган»**[2], деб ёзади. Бу кўпроқ унинг ҳуқуқшунослик билан шуғулланишига тааллуқлидир, лекин бунда ана шу машғулот унга нима бера олиши мумкинлиги ва нима бера олмаслигини идрок эта олиш керак бўлади.

Ҳар ҳолда у 1785 йилнинг октябрида етарли билим билан[3] («Мен ўқитувчимиз бизларга қанча нарсани маълум қилишни лозим топган бўлса, шу даражада ҳамма нарсани билар эдим»[4]) Лейпциг университетининг ҳуқуқшунослик факультетига ўқишга кириб 6 семестр давомида машғулотларга ора-чора қатнашган.

Бундан ярим йил олдин у энг машҳур муаллимлардан бири – профессор К. Ф. Хоммелнинг Саксония талабаларига ҳуқуқ назарияси тарихига «Principkura legis» номи билан кирган лекциясини ўқиганлигидан хабардор бўлган. Афтидан, бу кўпчилик эътиборини топган. Гётега ҳам бу ҳақдаги хабар ёки маърузанинг ёзма матни етиб келган. Чунки, профессор (биз бу ўринда яна «Фауст»даги табиий ҳуқуқ билан боғлиқ мисралар муаммосига дуч келамиз) фақат илоҳий ҳуқуқнинг замин муаммоларига нисбатан

---

[1] **Қаранг:** Ruppert H. Goethes Bibliothek. Catalog. Weirmar, 1958, S.411.

[2] Письмо к Кестнеру от 14 мая 1780 г. // Goethes Werke (Sop hienausgabe), 4. Abtlg., Bd. 4. Weimar, 1889, S.221

[3] **Қаранг:** BA 13/849.

[4] *Гёте И.* Собр. Соч., т. 9. – М, 1935, С. 266.

бесамара эканлигини исботлашга уриниш билан (бу тингловчиларни ташжжубга солган эди) чегараланиб қолмаганди.

У, энг аввало, ҳукмдорларнинг авлоддан авлодга ўтаётган қонунлар ва одатлар бундан буён ҳам қўлланишга мувофиқлиги нуқтаи назаридан мунтазам равишда тафтиш қилиб туришларидан иборат мажбуриятлари тўғрисидаги масалани кўтарган эди. Профессор агар бу қонунларда, ҳукмдорлар фикрича, афсунгарлик», динсизлик каби ўйлаб топилган жиноятлар учун жазо кўзда тутилган бўлса, бу қонунларни бекор қилиш ёки улар давр талабига жавоб бермаса, янгилари билан алмаштирилиши керак[1], деб ҳисобларди.

Карл Фердинанд Хоммель (1722–1782) «Фауст»да Мефистофель талабани гангитиб қўйган: **«Қонунлар муайян даврдаги ёки асрларга мўлжаллаб яратиладими?», «Ҳуқуқ дин ва ахлоқ учун офатми?», «Ҳукмдор ўзини қонунлар билан боғлиқ деб ҳисоблайдими?»** қабилидаги саволларга (у, умуман, бу саволларга муносиб жавоблар топган) тўхталган. Хоммелнинг Ф.К. 1772 йилда Байройт ва Лейпцигда нашр этилган, ижоди кейинги даврларига тааллуқли асарларидан бири – «Рағбатлантиришлар ва мукофотлар» иккинчи нашри ҳатто Гёте томонидан (эҳтимол у Александр фон Йох тахаллуси остида ким яширинганини билмаган бўлиши мумкин) тақриз қилинган[2].

1771 йилда Гёте Страсбургда иккита – давлат ва черков ҳуқуқи лицензиати олиш учун ўз диссертациясини ёқлаган. Бироқ, у даставвал тақдим этган «De Legislador-bus» диссертацияси материалистик қарашлар ва динга қарши қаратилганлиги (ex capite Religionis et prudential)[3] сабабли, эҳтимол Ж.Ж. Руссонинг «Ижтимоий шартнома тўғрисида»ги тўртинчи китобининг саккизинчи боби билан ўхшаш бўлиб қолганлиги учун, университет декани томонидан қайтариб берилган. Оқибатда у фақат ўзи тақдим этган тезисларни ошкор ҳимоя қилишга мажбур бўлган.

Ҳуқуқшуносликка оид бу тезисларнинг (мазкур 56 та қоидани Гётенинг «ҳуқуқий дунёқараши» асосига айлантиришга ёки «табиий ҳуқуқ» тушунчасини «Фауст»нинг юқорида қайд этилган талаба билан саҳнасида турлича талқин этилиши муаммосини ҳал этишда

---

[1] **Қаранг:** Hommel K. F. Principic cura Legic (1765)/ Karlsruhe, 1975 S. 26. Мазкур маъруза акс-садоси тўғрисида К.Ф.Хоммелнинг ўзи 1975 йилда Бресдауда чоп этган Беккарнанинг «Жиноят ва жазо» китобига сўз бошисида маълум қилади.

[2] **Қаранг:** ВА 17/268.

[3] **Қаранг:** ВА 13/511.

фойдаланишга интилмаганимиз ҳолда) 49–52-ларини ҳукмингизга ҳавола этишни жуда зарур ва муҳим деб топдик[1].

«Ҳеч қачон қонунларнинг кодификацияси тузилиши мумкин эмас.

Қонун шундай баён этилиши керакки, у шаклан лўнда, исботлаш кучи бўйича мазмунан бой бўлиши керак.

Ҳукмдорлар томонидан қонунларнинг талқин этилиши алоҳида жамланиши ҳамда улар асосий қонунлар билан аралаштириб юборилиши мумкин эмас.

Ҳукмдорлар томонидан қонунларнинг талқин этилган моддалари ҳар бир янги авлод дунёга келганида ёки янги ҳукмдор ҳокимият тепасига келганида бекор қилиниши ҳамда давр талаб қилаётган янгиликлари билан алмаштирилиши керак».

Шундай қилиб, йигирма икки ёшли Гёте аянчли аҳволда бўлган амалдаги қонунларнинг ҳамда ҳуқуқий одатлар «ирсий хасталиги»нинг даъвоси уларни абадул-абад кодификация қилиш эмас, балки эгилувчан, асосланган айрим конунларни ишлаб чиқиш, худди шунингдек, ҳар бир янги авлод учун амалда бўлган қонунларни онгли равишда талқин этиш, деб билади.

Бу ғоялар жиддий ёки саёз, деб ҳисобланишидан қатъи назар, Гёте улардан божаси Иоҳанн Георг Шлоссер[2] ўз асарларини яратиш режасини тузаётганда у билан баҳслашувлардаги фикрларини асослаш учун фойдаланган эди. Бу масалалар кейинчалик Шлоссернинг «Германия фуқаролик ҳуқуқи лойиҳаси ва уни такомиллаштиришга уриниш» (Лейпциг, 1777), «Қонунчилик тўғрисида мактублар» (Франкфурт, 1789) асарларида ўз ифодасини топган.

Мазкур ғоялар, бир оз такомиллаштирилган ҳолда, шунингдек Гётенинг 1787 йил март ойида «Қонуншунослик фани» саккиз жилдлик асарининг муаллифи Баэтана Филанжьери билан Неаполда бўлиб ўтган мунозарасига таъсир кўрсатган бўлиши мумкин[3]. Илк бор мазкур асар Италияда 1781 йилда нашр этилган эди. 1784 йилда эса у Ансбахда немис тилида «Қонуншунослик тизими» номи билан чоп этилган.

Қандай бўлмасин, Гёте 75 ёшлигида ҳам ўзининг диссертация тезисларига содиқлигини эътироф этган. Унинг

---

[1] Гётенинг positiones juries тезислари йўқолганлиги тахмин этилаётган диссертацияси тўғрисидаги барча мавжуд маълумотлар билан Genfon E. (Hrsg). Goethes Strap burger Promotion, Bagel, 1971, S. 89 ff чоп этилган.

[2] **Қаранг:**BA 13/289, 587.

[3] **Қаранг:**BA 13/359.

1825 йил 24 ноябрда Йена ҳуқуқшунослик факультетига йўллаган мактубида ўзининг Страсбург интилишларини фақат кулгу ила хотирласа-да, уларни рад эта олмаслиги, зеро бу интилишларидаги ҳеч бир нарса унинг ҳозирги эътиқодига ҳам зид эмаслигини қайд этган.

Ҳуқуқ доктори унвонига эга Йоҳанн Волфганг фон Гёте (Гёте ўзига фалсафа ва тиббиёт доктори фахрий унвони 1852 йилда берилганидан сўнггина шундай номланиш ҳуқуқига эга бўлган бўлса-да, имконият бўлганида авваллари ҳам ўзини шундай аташни хуш кўрарди) ўзининг ҳар тарафлама катта тажрибасини ҳуқуқшунос сифатидаги амалий фаолиятисиз тасаввур қила олмаган.

1775 йил сентябрида якка ҳукмдорлик ҳокимиятини қўлга киритган Карл Август нафақат суд томонидан ҳукм қилинган шахсларни оқлаш, шу билан бирга суд томонидан тайинланган жазони кучайтириш, айни пайтда фуқаролик судлови ишларига аралашиш ҳуқуқига, демакки, қонунчилик масаласида ҳал қилувчи қарор қабул қилиш қудратига эга бўлганлигини Гёте билмаса, ким биларди? Бу ерда ҳар қандай **никоҳсиз алоқалар черков** томонидан жазоланар, бундан ана шундай ҳолларга йўл қўйганлар ўртасида кейинчалик никоҳ тузилиши ҳам уларни қутқариб қола олмасди. Суд жараёнлари судьяларнинг турли ҳийла-найранглари сабабли узоқ муддатга чўзилиб кетар ва судланувчиларга жуда қимматга тушарди.

Моддий ва процессуал ҳуқуқ аниқ эмаслиги, қонунлар, судлов ишлари, урф-одатлари ва анъаналарининг бир-бирига зидлиги сабабли уларни англаб етишнинг иложи йўқлигидан аксарият ҳолларда кўнгли тусаганларини Гёте билмаса, ким биларди? Чунки бу вақтда бу ерда бир йўла Рим ҳуқуқи, «Саксон кўзгуси», қирол Карл V нинг жиноий процессуал тузуги амал қилган.

Веймарда 1783 йилгача (яъни Пруссиядагига қараганда ҳам кечроқ) қийноқлар, 1794 йилгача шикаст етказиш йўли билан жазолаш қўлланилган. Қийноқлар фақат 1819 йил 7 июлдаги қонун билан бекор қилинган, бироқ айбланувчи ўз айбини бўйнига олмаса, герцог ўз ваколатига кўра унга нисбатан хоҳлаган жазосини белгилаши мумкин эди.

5 гульден қийматга эга ва ундан қимматроқ мол-мулкни ўғирлаганлик учун осиб қатл этиш жазоси белгиланар эди. 1804 йилда ҳам одамни ёқиб ўлдириш жазосини белгиловчи ҳукм чиқариларди.

Гёте «матбуот ўзбошимчалиги»га қарши курашда иштирок этган. Унга Веймар цензурасидаги мураккаб ҳийлалар аён эди. Шу жумладан, у 1794 йилда Йенада Фихте маърузалари назорат остига олинганлигини яхши билган[1].

У 1819 йилда Карлсбад конгресси яксон қилинганлигининг бевосита гувоҳи бўлган, Пруссия қироли гусарлари қилган зўравонликларини ҳам билган. Гёте герцогликда айбланаётган ва жиноятчилар, эркак ва аёллар, хавфли жиноятчилар ва арзимас ҳуқуқбузарликка йўл қўйганлар, ҳуқуқбузарлар ва ақлдан озганлар, кўрлар ва ногиронлар учун алоҳида-алоҳида қамоқхоналар йўқлигини билган. Масалан, 1719 йилда Ваймарда қурилган каторга – ахлоқ тузатиш қамоқхонасида 1805 йилда ҳам 49 нафар каторгага ҳукм қилинганлар ва 7 нафар назорат остидагилар бўлган. Улар орасида 5 нафар ақлдан озган ҳам бор эди. Сарф-харажатларни камайтириш учун қамоқдагилар Пруссия армияси сафига бериб юборилаверарди.

Буларни Гёте билмаса, ким билсин? Зеро, у ўз она-ватани бўйлаб саёҳатлари давомида каторгага тушган маҳкумларнинг Ильменау ва Шварцбургдаги руҳий хасталар уйида сақланувчилар ҳолини ўз кўзи билан кўрган. «Биз қотиллар, ўғрилар ва жиноятчиларни яширганлар билан юзма-юз учрашар, уларни сўроқ қилардик, мен бу жирканч ишларда аввалига иштирок этишни хоҳламаган эдим. Бир эркак хотинининг очликдан ҳалок бўлганлигининг гувоҳи бўлган, кейин эса уни қотилликда айблашган...»[2].

Шеъриятда битилган адолат

Юқорида Гётенинг ҳуқуқшунослик билими ва адвокатлик фаолияти хусусида билдирилган фикрлар, энг аввало, қуйидаги асоссиз даъволарга нуқта қўйиш учун зарур эди, яъни:

биринчидан, гўё Гёте талабалик йилларида шўх бўлиб, ўзининг страсбурглик репетитори тазйиқи остидагина ҳуқуқшунослик бўйича имтиҳонларга тайёрланган;

иккинчидан, шундан сўнг, гўёки, ҳуқуқшунос Гёте ҳамиша шоир Гёте йўлига тўсиқ бўлиб, унинг «илҳом париси»ни ҳуркитган.

Шоир бўлиб туғилган Гёте[3]нинг адабий ижоди умумжаҳон аҳамият касб этган экан, бу бошқа кўпгина омиллардан ташқари, унинг фикрлаш салоҳиятига ана шундай оламшумул-тарихий қўлланмалар хослиги ҳам ифодасидир.

---

[1] **Қаранг:** Goethes Amtiche Schiff\ten, Bd. 2/1 (Hrsg.: H. Dahl). Weimar, 1968, S. 403 ff.

[2] Vgl. Ba 8 / 7, 71, 161.

[3] **Қаранг:** Goethes Werke (Sopheinausgabe), 4. Abtlg., Bd. 4. Weimar, 1889, S. 286; Bd. 5. S. 165.

Бу ерда гап ҳиссиётни онгга тенглаштириш (бу ўринсиз бўларди) ҳақида эмас, балки жамиятдаги жаҳолат муҳити билан шахс эҳтироси ўртасидаги оғриқли зиддиятларни қайд этиш тўғрисида кетяпти. Бироқ, Гётедаги бу қарама-қарши муносабатлар «инсоният», шу қатори инсонпарварлик унинг учун ҳеч қачон соф мавҳум тушунча бўлмаганлиги, аксинча, ҳатто «заминга маҳкумлар» ҳар қандай муаммони «хамирдан қил суғургудай» осон ҳал этишга тўсиқ бўлишларини англаб етиши билан изоҳланади. Яъни буларнинг ҳаммаси негизида унинг жамиятдаги зиддиятлар, низоларни сезгирлик билан ҳис этадиган ҳуқуқшунослик нигоҳи ўткирлиги ётади.

Шундай қилиб, Гётенинг юқорида қайд этилган ҳуқуқшунослик билими ва давлат ҳуқуқий фаолияти тўғрисидаги фикрларидан сўнг биз унинг ўзи «Фауст» мисраларида табиий ҳуқуқ хусусида қўйилган саволларга ўзи берган жавобларга яқинлашдик.

Бундан ҳуқуқшуносликнинг Гёте ҳаётидаги ўрни тўғрисида унинг бутун ижоди таҳлили асосидагина фикр юритиш мумкин, деган хулоса чиқади. Шу билан бирга унинг ижодий фаолияти ҳамиша жўшқин бўлганлиги ва муттасил ўзгариб турганлиги назарда тутилса, умуман бу масалага узил-кесил ойдинлик киритиш жўн иш эмас.

Буларнинг ҳаммаси унинг ҳуқуққа ўзининг ва бошқаларнинг ўрни ҳақида ижобий ёки салбий баҳо беришда иккиланишларини акс эттиради. Қуйида келтирилаётган Гёте ҳақидаги фикрлар бир-бирига зид бўлиши мумкин, лекин, эҳтимол, бир-бирини мутлақо истисно қилмайди. Улар фақат ички зиддиятли воқеликка турлича муносабатларини ифода этади.

Биринчидан, бу ўринда Гётенинг ҳуқуқнинг аҳамиятига берган баҳоси ҳақида гап боради. Табиийки, ҳамкасб ҳуқуқшунослар ҳозирга қадар у ўз дунёқарашида ҳуқуқшуносликка устунлик бериб, жаҳон манзарасини ҳуқуқ нуқтаи назаридан тасвир этмаганидан норизолар (ҳолбуки, чуқурроқ мулоҳаза юритилса, бу унинг улкан фазилати бўлиб чиқади). Бироқ ҳамма нарсадан норози кишилар фикри билан баҳслашиш шарт эмас. Эҳтимол, шуни айтиш кифояки, «Фауст» трагедиясининг барча вариантларида қаҳрамон ҳуқуқшуносликни эмас, диншуносликни ўрганганлигидан афсус қилади[1]: **«Туб моҳият жиҳатидан мен учун ҳуқуқ таълими жилолар таълимига қараганда қадрдонроқ эди»[2].**

Иккинчидан, Гёте ҳуқуқнинг ҳамда портлаш тарзида намоён бўладиган инқилобий куч кўринишидаги зўравонликнинг ролини

---

[1] Vgl. BA 8/7, 71, 161.

[2] *Goethe zu F.W.* Riemer, am 26. Sehtember 10809// Riemer F. W. Mitteilungen fiber Goethe, hrsg. Von A.

юқори баҳоламаган, ҳатто инкор этган деб ўйлаш хатодир. Чунки, у ўз таржимаи ҳолига киритган қўшимчаларида Людовик XVI даврида Францияда кузатилган «инқилобий белгилар» тўғрисида сўз юритар экан, улар моҳиятига доир мутлақ ҳуқуқий омилларни кўрсатади: «Адолатсиз судьяларга қарши хусусий шахслар. Вольтер, Калас, Лафатер, Ландвогт. Хусусий судларни ташкил этиш. Ошкораликни талаб қилиш». Гёте ўз докторлик диссертациясининг 41-тезисидаёқ **«Ҳуқуқни ўрганиш, шубҳасиз биринчи ўринда туради»**, деб кўрсатган эди.

Учинчидан, Гёте кўпгина асарларида ўзининг ҳуқуқий билимлари юксак даражада эканлигини кўрсатган. Хусусан, «Гёц фон Берлихинген»да, том маънода ҳар бир баҳсли ишда қонунлар мажмуасининг «ўзгармас меъёрлар»идан «ҳукм»ни суғуриб оладиган профессионал ҳуқуқшуносларни муомалада бўлган одатлар, қонунларда унча ҳам кўп бўлмаган моддаларни рўкач қилиб, масалаларни ўз билганича ҳал этадиган, Рим ҳуқуқидан бехабар суд маслаҳатчиларига қарама-қарши қўйилган: **«Мен ҳуқуқшунос эканлигимни эшитган авом халқ тошбўрон қилишига хиёл қолди»**[1]. Бу деҳқонлар уруши сабабларини акс эттирадиган ҳиссиётлар акс садосидир.

«Эгмонт»да ҳам одат ҳуқуқининг «ташқаридан киритилган» ҳуқуққа қарама-қарши қўйилишида бир-бирига зид мезонлар кўрсатилган: қирол ҳокимиятининг вакили авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ҳуқуқни ўзгартиришни хоҳлайди, голландиялик эса нафақат ўзининг туғма ҳуқуқларига амал этилишини, балки «бошқарув тўла-тўкис азалий ҳуқуқлар асосида бўлишини»[2] талаб қилади. Jus connatum u judux conatus – бири иккинчисини келтириб чиқаради.

Тўртинчидан, Гёте ҳуқуқнинг тинчлик хусусиятига[3], унинг гўёки кучсизлигига ортиқча баҳо берган Ф. Энгельс томонидан Гёте ижодининг қарама-қарши томонларини таъкидлаган тавсифга[4] («Гёте гоҳ беқиёс улуғ, гоҳ саёз»), у озодлик ва меъёр, тартибсизлик ва адолат нисбатига мурожаат этган жойларида буюклигига кўпгина арзимас майда-чуйда нарсалар аралашиб кетишини айтиш мумкин. Унинг **«адолатсизлик билан бартараф этгандан кўра, адолатсизликнинг бўлгани маъқул»**[5], дегани бир неча жилдларга

---

[1] BA 7/169 f.

[2] *Гёте И.* Собр.соч., Т. 3. – М., 1933. С. 283.

[3] Vgl. BA 18/562, Nr. 543.

[4] *Маркс К., Энгельс Ф.* Соч., Т. 4. С. 233.

[5] BA 18/606.

жо бўладиган асарлар мазмунини беради. Амалда эса бу фикр неча-неча жилдларда нотўғри талқинда мухрланиб қолган.

Гёте қонунларни ва ҳуқуқни инсоннинг ҳаётини ҳаракатга келтирувчи куч сифатида кўриш мумкин эмаслигини тушунган. Шунга қарамасдан, улар жамият ва алоҳида шахс ҳаётининг зарур таркибий қисми, Гёте таърифи билан айтганда: **«Ҳуқуқ ва қонун фақатгина бизнинг мавжудлигимизга иловадан иборатдир»**[1].

«Вильгельм Мейстер»да **«Мен қайсидир бир муқаддас бурчларни зўрға эслардим...ҳеч бир нарса мен учун қонун шаклида гавдаланмаган... мен эътиқодларимга эркин амал этардим»,** дея жаранглаган мағрур сўзлар ҳуқуқни ҳуқуқ, муқаддас қоидалар деб тушунадиганлар эътирофидан ўзга нарса эмас.

Бешинчидан, Гётенинг ҳуқуқ масалаларига тааллуқли шеърлари ва фикрларида ёркин намоён бўлган салбий белгиларни кўрсатса бўлади. Страсбургда ўтказилган талабалик йилларидаёқ унга ўзининг ҳаёт тарзи, шунингдек ўзининг яқин мақсади деб билгани халақит берарди: «...биздан қонуннинг қачон ва қандай пайдо бўлганини, бундан қандай ташқи ва ички ниятлар кўзланганини сўрашмайди; қонун давр ва одатларга қанчалик мос тарзда ўзгаргани, шу билан бирга у сохта талқин этилиши ва судда нотўғри қўлланиши оқибатида айниб кетган-кетмаганлиги тадқиқ этилмайди. Ижобий билимларга менда қизиқиш йўқ эди, ҳамма нарсани ақл билан бўлмаса ҳам тарихий тушунтиришга ҳаракат қилардим...»[2]. Ёки Гёте: **«Ҳуқуқшунослик менга ёқа бошлади. У худди Мерзебург пивосига ўхшайди: уни биринчи бор ичганингда бутун тананг жимирлаб кетади, аммо бир ҳафта давомида ичадиган бўлсанг ундан воз кеча олмайсан»**[3].

Олтинчидан, Гёте 1825 йили 18 ноябрда Йена университетига йўллаган миннатдорчилик номасида ҳуқуқ тарихи аллақачондан буён унинг энг чуқур мулоҳазалари негизини ташкил этаётганлигини кўрсатган.

Гётенинг ҳуқуқ тўғрисидаги саволига мавжуд воқеликка ёки амалдаги қонунларга асосланиб жавоб беришининг иложи йўқлиги, бунинг учун қонунийлик амалда мавжудлиги сабабли унинг кучда эканлиги сифатида тасаввур этиш кераклиги, унинг ҳуқуқий онгига биргина фалсафий эмас, балки энг аввало тарихий лаҳзалар

---

[1] Vgl. BA 10/593.

[2] Ўша жойда. С. 378–379.

[3] *Brief an S.K. v.* Klettenberg, vom 26. August 1770 // Goethes Werke (Sophienausgabe), 4., Bd. 1. Weimar, 1887, S. 247.

сингдирилганлиги[1] – буларнинг ҳаммаси учун Гёте ўзининг буюк илҳомчиси Гердердан қарздордир[2]. Гёте Гердернинг «Жаҳон тарихи фалсафаси тўғрисида мулоҳазалар»и билан асар қўлёзмалиги пайтидаёқ танишга муяссар бўлган[3] (шуни ҳам айтиш керакки, тахминан айнан шу даврда Гёте «Фауст»нинг тегишли қисми устида иш олиб бораётган эди). Кейинчалик, Италия бўйлаб саёҳати пайтида ва ундан кейин, «Виконинг сирли таъсири»[4] шубҳасиз, Гётенинг, балки рўй бераётган жараёнларининг нафақат тарихий, балки ижобийлигига ўз қарашларини ривожлантиришга ёрдам берган[5].

Еттинчидан, Гётенинг тарихни англаши Савиньенинг ҳуқуқ тарихи мактаби ғояларидан фарқ қилишининг энг муҳим ҳал қилувчи жиҳати, албатта, фақат ҳуқуқнинг пайдо бўлиши эмас, балки унинг тугатилиши ҳам тарихий заруратни акс эттиришдир. Гётенинг тарихий концепциясида ҳуқуқ ва тарих, юридик ва тарихий қонунлар бир-бирига зид келиши мумкин. Бундан ушбу жумла: **«Биз тарих одимларини ҳамма жойда амалдаги беҳисоб қонунлар қисиб қўяётганлигини кўрамиз»,** далолат бериб турибди.

Саккизинчидан, 1824 йил 24 январда Эккерман Гётенинг юқорида келтирилган фикрига ўхшаш сўзларни ёзиб олади: **«Вақт абадий ривожланиш ҳолатида бўлади ва ҳар эллик йилда у ўзгача шакл олади, шу сабабли 1800 йил учун мукаммал бўлган тузилма 1850 йилда нуқсонга айланяпти».**

Гётенинг шу мавзуга янада кўпроқ тааллуқли ва якунловчидек ҳисобланадиган фикри уч йил ўтгач (1827 йил 9 августда) унинг канцлер фон Мюллерга айтган сўзларидек: **«қонунлар узоқ ёки яқин муддат давомида амалда бўлади, бу маълум, амалиётчи ҳуқуқшунос эса аниқ ишларни эпчиллик билан, кўпчиликни қониқтирадиган қилиб, ўз қарашларидан келиб чиқиб ҳал қилишига тўғри келади».**

Тўққизинчидан, Гёте ҳуқуқ ва тарих ўртасида доим пайдо бўладиган зиддиятларни қандай бартараф этишга тааллуқли тавсияларни мужассамлаштирадиган «эгилувчан тартиб»нинг табақалаштирилган тамойилини таклиф этган. Бунинг учун, унинг

---

[1] BA 3/178.

[2] *Klenner H.* Herder und das historische denken in der Rechtswissenschaft, in: Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften der DDR. Berlin, Jg. 1978, Nr. 8 G, S. 33–57.

[3] *Brief an J.G.* Herder vom 4. September 1788 // Goethes Werke (Sophienausgabe), 4. Abtlg., Bd. 9. Weirmar, 1891, S. 17–20.

[4] *Luka.cs G.* und siine Zeit. Berlin, 1953, S. 177.

[5] BA 14/360.

фикрича, қатъий суд ҳуқуқи ва кундалик одатга қараб иш тутадиган «одиллик ҳуқуқи»ни мувофиқлаштириш лозим. Бу қатъий қарордан воз кечиш мумкин эмаслигини билдириши тушунарлидир: **«азалий асосларини ҳурмат қилишади, бироқ ҳуқуқ бошқа сафар бутунлай янги асосларга эга бўлиши мумкинлигига йўл қўйиб бўлмасликни тан олмаслиги керак».** Гёте «меҳрибон одат ҳуқуқи» (демак, туғма ҳуқуқ) ўз ўрнини энг илк туғма ҳуқуқ – тараққиёт ҳуқуқига бўшатиб бериши зарур, деб ҳисоблаган.

Ўнинчидан, Гёте ҳукмронлик қилиш учун эга бўлган, аммо бу ҳуқуққа эга-эгамасликларини сўрамайдиган ҳукмдорлар билан бошқарувни ўзгартириш ҳуқуқига эгаманми, деб савол бериши ҳам ман этилган халқ ўртасидаги ўз ўрнини аниқ белгилаб олган. Гёте туғма ва эгаллаган ҳуқуқларни муқобиллар сифатида эмас, балки бир-бирини тўлдирувчилар тарзида вазмин, тадрижий ва ислоҳотчилик нуқтаи назаридан (гап Германия ҳақида бораркан, бу тушунарлидир) талқин этган. Ҳар ҳолда унинг «Инсонга фақат туғма хусусиятгина эмас, эгаллаган фазилатлар ҳам хосдир», деган сўзларини шундай талқин этиш керак.

Бироқ унинг «қадимий одатлар», «азалий ҳуқуқ»[1] билан мақтанадиган Мефистофели пировард натижада ҳамма томонидан ёлғиз ташлаб кетилди ва унинг «Ким ўз қулоғини қонуний арзга тутса, мен томондан сотиб олган ҳуқуқни беради?» саволи жавобга муҳтож эмас. Чунки ундан Фаустнинг барҳаёт сиймосини эпчиллик билан ўғирлаб кетишган[2].

Ўн биринчидан, Гёте ҳаётини улғайиш сифатида тушуниш учун Гегелнинг агар асрий қонун асоси йўқолса, унинг ҳалок бўлиш тўғри эканлиги тўғрисидаги фикрига тўлиқ қўшилишини ҳам пайқамаслик мумкин эмас[3]. Бироқ, биз бу ерда барча тафсилотларга тўхталиб, англаш муддати ва чуқурлиги бўйича ким олдинда, ким орқада эканлигига аниқлик киритиб ўтирмаймиз. Лекин, Гегелнинг энг иқтидорли шогирдларидан (айни вақтда К.Марксннинг энг иқтидорли ўқитувчиларидан) ҳисобланган Е.Ганс «Фауст»даги ирсият каби авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтадиган қонунлар ва табиий ҳуқуқларга бағишланган сатрларга Гегелнинг ҳуқуқни диалектик – идеалистик англаши инъикоси сифатида қарашини уқтириш даркор. Бу Гёте вафот этган йилдаги маъруза матнидан англанади[4].

---

[1] Собр. соч. Т. 5. 1947. С. 537.

[2] Ўша жойда. С. 545.

[3] *Гегель Т.* Собр. Соч. Т. 7. – М. –Л., 1934. С.27.

[4] *Cans E.* Naturrecht und universalrechts-geschichte (Vorlesung – Shachschrift von 1832).

Людовик Берннинг кундалигида 1830 йил 27 майда қайд этилган бир жумла Гёте билан Гегелни таққослаш мумкинлигини яққол кўрсатади: «Гёте кофия хизматкори бўлса, Гегель – наср хизматкоридир!»

Ўн иккинчидан, гап Гётенинг ҳуқуқни асослаши учун ҳам, танқид қилиши учун ҳам уни объектив баҳолашга интилиши тўғрисида кетмокда. Унинг фикрича, агар юридик қонунлар маълум ҳолларда «ирсият касаллиги»га айланиши мумкин бўлса, табиий мавжудотлар ҳаёти (улғайиш сифатида тушунилиши)нинг «абадий қонунлари» барча субъектив нарсаларнинг тимсоли ва намунаси сифатида арши аълога кўтарилади. Юридик қонунлар жаҳоннинг объектив тартиботига яқинлашига уринишидан иборат, холос. Тангрининг ўзи ҳам бу «абадий қонунлар»даги бирор нарсани ўзгартиришга қодир эмас.

Ўн учинчидан, Гёте Барух Спиноза таъсири остида табиат ўзининг абадий, зарур ва шу қадар илоҳий қонунига мувофиқ яшайдики, Яратганнинг ўзи ҳам унда ҳеч нарсани ўзгартира олмасди[1], инсон табиий мавжудотдир, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, табиийки, бу онглилик тарзида намоён бўлади, инсон ҳуқуқи эса – табиат томонидан ижозат берилган ҳуқуқ, табиат ҳуқуқидир. Бунда инсон барча ишларига бош-қош Тангрига тааллуқли ҳеч нарса йўқ, деган хулосага келинади. Гётенинг фикрича, инсон ҳуқуқи бўлган табиий ҳуқуқнинг у дунёдан туриб ер юзидагилар учун қонунлар чиқарадиганларга алоқаси йўқ. Унинг, айниқса, бугун ҳам кечагидек сафсата қилаётган руҳонийларга ҳеч бир алоқаси йўқ.

Бу таассуф туғдирмаслиги керак. Чунки бу адашишдан бошқа нарса бўлмасди. Агар Гёте сўз юритаётгандек, инсон ҳуқуқи синчковлик билан таҳлил этилса, ҳамда унинг «жозибали ҳурлик ва муносиб тенглик тўғрисида»ги «Санолар саноси» халқ куйига басталанса, моҳият жиҳатидан эркинлик тенглик шартига айланади, аммо бу ўз навбатида мулк кафолатини таъминлайди.

«Жамият асло озодлик негизи тушунчасида эмас, балки тенглик тушунчаси негизида ташкил топиши мумкин». Лекин бу тенглик жамиятни шундай ташкил этиши керакки, уни «Сен ким эмас?», фақат «Сен нимага эгасан?» саволи қизиқтириши керак. Бундай шароитларда фақат лўттибоз қонуншуносгина жамиятга бўйсунган эркинликни эмас, қандайдир бошқача эркинликни ваъда қилиши мумкин. Бундай эркинлик эса «фақат телбалик жазаваси

---

[1] *Гёте И.* Собр. Соч.Т. 10. – М., 1935. С. 233.

пайти»[1]да ҳис этилиши мумкин. Демак, бу ерда гап С. Пуфендорф томонидан эълон қилинган феодализмга қарши буржуача тенглик – «aequalitas Juris» тўғрисида кетмоқда. Бу ҳақда Гёте анча эҳтиросли қолда «Муқаддас инсон қонуни: у хўжайин ва хизматчини бир хил севади» деб ёзган эди.

У инқилобий жазава билан ҳамма нарсани остин-устин, жамиятни эса ер билан яксон қилишга уринаётганларни танқид қиларди (Бу Гётенинг 1819 йилида К. фон Вельденга юборилган мактубида акс этган)[2].

Табиийки, Гётенинг изчиллик билан бир-бирига қарши қўйиладиган образлар орқали объектив қонуниятнинг чуқур маъносини аниқлашга интилишини тўғри идрок этиш керак. Гётенинг ҳуқуқ ва эркинлик учун курашни хизматкор ва хизматкорлар ўртасидаги кураш, деб қараши хусусида ҳам хом хаёлликларга бормаслик лозим.

Гёте «қашшоқ халқ асосий юкни гарданига ортмоқлаган» жамиятни «силкитиш»га интилмаган. Карл Гюрн давридан бошлаб Гёте ижодиётини давр (унинг даври) талабларидан соқит қилишга, уни умуминсоний шоир сифатида тақдим этиб, кейин бундан унинг ижодини ҳақиқий инсоний коммунизмнинг ўзига хос Инжили сифатида талқин қилишга уринишлар кўп бўлган (худди шунингдек, масала моҳиятини марксча таҳлил ҳаракатлари ҳам оз эмасди)[3].

Ўн тўртинчидан, Гётенинг шеърлари ва фикрлари, табиийки, у инсон табиий моҳиятининг «табиий қонунлари»ни герман жамиятига мос келадиган доирага сиғдиргани (бу билан ундан илгарироқ мутлақо бошқачароқ ва анчайин яхшироқ шуғулланганлар) учунгина эмас ва унинг тасаввуридаги бозор – тараққиёт гилдирагининг сўнгги манзили деб тушунилиши учунгина эмас, ҳозиргача бебаҳодир. Агар бу унинг ҳуқуққа тааллуқли мулоҳазаларида кўзга ташланадиган бўлса ҳам (бундан қатъи назар), Гётенинг яхлитлик шахслар атомларига парчаланиб кетадиган, ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкка асосланган ва шунинг учун хусусийлаштирилган ҳар қандай жамиятга қарши турадиган маърифий-шахсий ижтимоий фалсафа ақидалари илдизига

---

[1] *Pufendorf S.* De jure natural et gentium London I, sconorum, 167 2 . S. 270.

[2] *Brietan G.L. v* Welden vom 17. Juli 1819// Goethes Werke (Sophienausgable), 4 Abtig, Bg. 31. Weimar, 1905. S 235–238.

[3] *Grim K.* Ueber Gothe vom mensch Lichen Standpunkel. Darm stadt, 1846. S. 167, 227, 291, 311.

болта уришга ҳиссаси каттадир. Буни Гётенинг «ҳамма одамлар биргаликда инсониятни ташкил этади, фақат барча кучлар дунёни яратади» сўзлари исботлайди.

Ўн бешинчидан, Гётенинг «ҳар бир одам фақат бошқа ҳамма нарсага илова тарзида кўрилиши керак», унинг «Моҳият жиҳатидан биз ҳам жамоавий мавжудот бўлиб, ўз хатти-ҳаракатимиз бошқарувчиларимиздир»[1], деб таъкидлаши ҳуқуқшунослик тилига ўгирилганда ҳур фуқароларнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тенг даражада бўлишини назарда тутади.

Ўн олтинчидан, Гётенинг демократлиги унинг услуби сири, деб аталувчи хусусиятга тааллуқли бўлиб, бунда бир инсон тимсолида фаолиятни одамнинг ибтидоси ва интиҳоси эканлигини англаб етган, инсонни ўз ҳаётининг ва улғайишининг ижодкори ёки Гётенинг ўз таърифи билан айтганда, самарали муқаддимаси сифатида англаб етганлиги унинг ишбилармонлик ва ижодкорлик фазилатларини бир шахсда мужассамлаштиради. Бу инсоннинг жуда таг-заминли хусусиятидир. Ҳеч муболагасиз, буни инсоннинг туб моҳияти, деса ҳам бўлади.

Шундай қилиб, агар Гёте жуда кўп ва хилма-хил, шу жумладан бир-бирини рад этадиган фикрлар билдирган, деган инкор этиш нуқтаи назари улоқтириб ташланса ва, аксинча, агар Гётенинг ўзига хос мефистофелча туғма ҳуқуқларга (бунда Гёте асаридаги иблис ўз саволи билан қайси мақсадни кўзлаган, деган мулоҳазалар чуқурлаштирилмаса) жавоб изланса, бунда Гётенинг:

«Ким – эрк, ҳаёт деб жанг қилолса ҳар кун
Эрку ҳаёт учун ўша муносиб»[2]

(Эркин Воҳидов таржимаси)

сатрлари таъсирида «биз билан бирга туғилган ҳуқуқ»қа тааллуқли саволни «биз яратган ҳуқуқ ҳақидаги» савол тарзида ифода этишдан бошқа илож қолмайди.

---

[1] *Eskermann S.P.* Gesprache unit Goethe.Leipzig, 1468 S. 662.
[2] *Гёте.* Фауст. Т., 1985. Б. 342.

Учинчи боб. ГЁТЕ ИЖОДИДА ШАРҚ

«Мағрибни Машриқдан ҳеч қачон ажратиш мумкин эмас»

Гётени ҳақли равишда биргина немис адабиётининг буюк мумтоз вакилигина эмас, балки умуминсоний адабиётнинг ҳам ҳам ёрқин тимсоли деб эътироф этишади. Унинг дурдона асарлари «Фауст», «Ёш Вертернинг изтироблари» қаторида «Ғарбу Шарқ девони» ҳам ўрин олгани бунинг ёрқин тимсолидир.

Илк бор 1819 йилда нашр этилган бу асар муаллиф томонидан даставвал «Девон» деб номланган. Сўнг 1827 йилдаги иккинчи, кенгайтирилган нашри муқовасида «Ғарбу Шарқ девони ёхуд мудом Шарққа мос келувчи немис шеърлари тўплами» деб қайд этилган. Ғёте «Девон» устида ишлашни давом эттирар экан, унинг номлари бот-бот ўзгариб турган. Ниҳоят такомиллаштирилган, охирги – ўнинчи нашрига ижодкор томонидан «Ғарбу Шарқ девони». Ўн икки китоб. «Ғарбу Шарқ девонининг энг яхши нусхасига мақоллар ва изоҳлар» тугал номи берилган.

«Девон»нинг бош қаҳрамони – сайёҳ Машриқни зиёрат қилиш мақсадида йўлга чиқади. Бу асар билан танишар экансиз, Гётени Шарқ, хусусан, унинг тарихи, маданияти, динлари, айниқса адабиёти билимдони эканлигига тўлиқ ишонч ҳосил қиласиз.

Ғёте Шарққа ёшлигидан жуда қизиқиб қолган. У Шарқ халқлари оғзаки ижоди, турли ривоятлари ҳақидаги кўпгина китобларни қунт билан мутолаа қилган. Улар орасида Фирдавсий, Фаридиддин Аттор, Румий, Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий асарлари бўлган. Ғёте «Ғарбу Шарқ девони» устида иш бошлаган 1814 йилда Германияда Алишер Навоий, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек асарлари ҳам немис тилига таржима қилиниб, нашр этилган эди. Бу жаҳон маданияти ва адабиёти ривожланишига кучли таъсир кўрсатган. Умуман, Ғёте «Ғарбу Шарқ девони»ни яратишга ҳам Шарқ шеъриятидан илҳомланиб киришган.

Ғётенинг Шарққа доир билимларини кенгайтиришда тарихчи И. Хаммернинг олти жилдли «Шарқ хазиналари» номли асари катта аҳамият касб этган. Ғёте фақат шарқшунос олим бўлибгина қолмасдан, Шарқ шеърияти таржимони ҳам бўлган. Жумладан, у

Ҳофизнинг шеърларини таржима қилган. Гётега, айниқса, унинг «Форс мамлакати нафис одоб санъати тарихи» асари кучли таъсир қилган. Шу билан бирга Гёте Пруссиянинг Истанбулдаги элчиси бўлган барон Фон Дицнинг шарқшуносликка доир илмий ишларини ҳам ўрганган.

Умуман, Гёте ўз даврида чоп этилган Шарқ ҳақидаги деярли барча маълумотларни йиққан. Улар орасида зардуштийлик, унинг муқаддас китоби «Авесто», кўҳна араб шеъриятининг намунаси «Моаллакат», шунингдек Марко Поло, Вале, Оларийларнинг «Саёҳатнома»лари ҳам бўлган. Инглиз шарқшуноси Г.Бромснинг гувоҳлик беришича, Гёте шарқшунослар, саёҳатчилар ва таржимонларнинг Шарқ тарихи, маданияти ва адабиётига тааллуқли 48 та китобини ўрганиб чиққан[1].

Шарқшунослардан Лорсбах, Козегартен, Фон Диц Гётега араб, форс тилларини ўрганишида ёрдам берганлар. Адиб ҳатто арабча хаттотлик сир-асрорларини ҳам эгаллаган. У исломни, пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в) ҳаёти ва фаолиятини, Қуръони Карим ва Ҳадиси Шарифларни ҳамда тасаввуфни ўрганган. Гётенинг Қуръони Каримдан 10 та сурани немис тилига қилган таржима нусхалари сақланиб қолган. Адибнинг ўз эътирофига кўра: «Қуръони Карим – бу ибрат ва кўнгил очиш учун ўқиладиган, одамлар қўли билан ёзилган китоб эмас, балки илоҳий битиклар ва ҳукмлардир». Унинг «Муҳаммад сураси» шеъри ҳам бор. Гёте «Муҳаммад» драмаси устида ҳам иш бошлаган.

Гётенинг Шарқ тарихи, маданияти ва адабиётига алоҳида ҳавас билан қараган, у Хаммер ва Фон Диц асарлари билан танишаётганда: «Ҳамма жойда Шарқнинг тоза ҳавосидан димоғим чоғ бўларди», деган.

Маълумки бу даврда Ғарбда Европа марказчилик («овропа-центризм») ғоялари кучли бўлган, Шарқ халқлари тарихи, маданиятига менсилмаган, беписанд қаралган. Гёте эса жаҳоннинг бу маданий минтақасига таъзим бажо келтиради:

Эътироф эт, экан улканроқ
Шарқ шоири ғарбликдан, бироқ
Тенг эканмиз бир ҳисда фақат,
Бир хил экан биздаги нафрат.

(Садриддин Салим таржимаси)

---

[1] *Broms H.* Now Studiens in the relations of Harls and the west. Helsinki. 1968. P. 105.

Бу эътирофни Гётенинг инсонпарварлик ва адиблик жасорати дейиш мумкин.

Шоир эътирофича, у «оташин муҳаббат севгиси» – «Лайли ва Мажнун», шарқшунос Михаэлиснинг «Араб сарфу навхи», Анкетил Дюперроннинг «Қадимги форсларнинг диний урф-одатлари» асари, «Калила ва Димна» масаллари, Фрейтакнинг араб қўшиклари билан таниш бўлган. У таниқли шарқшунослар Силвестр де Саси, Лоребах билан тез-тез мулоқотда бўлган.

Гёте ўз девони устида иш олиб борар экан, ношири И. Ф. Коттега ёзган мактубида «Менинг ниятим Ғарб ва Шарқни, ўтмиш билан ҳозирги ва даврни, форсча билан немисча алоқадор нарсаларни завқ-шавқ билан бир-бирига боғлаш ҳамда уларнинг урф-одатлари, фикрлаш тахлитини ўзаро бир-бирига боғлиқ ҳолда олиб қараш, бирини иккинчиси орқали тушунишдан иборат» деб алоҳида қайд этган.

Буюк аллома Шарқнинг жаҳон маданиятини бойитадиган фазилатларини очиб беришга астойдил интилган. Ҳақиқатан ҳам, «Девон»да бу икки дунё халқлари ички олами, хулқ-атворлари, турмуш тарзлари бир-бирига сингиб кетгандек гавдаланади.

Асарнинг «Девон» деб номланиши ҳам бежиз эмас. «Ғарбу Шарқ девони» 12 боб – «Муғаннийнома», «Ишқнома», «Ҳофизнома», «Тафаккурнома», «Ранжнома», «Ҳикматнома», «Темурнома», «Зулайҳонома», «Соқийнома», «Маталнома», «Форсийнома» ва «Хулднома» дафтарлари (боблар)дан иборат. Боблар номланишидаёқ муаллиф Шарқ маданиятини нечоғлик чукур ўрганганлиги яққол кўриниб турибди. Янада эътиборлиси шундаки, Гёте «Ғарбу Шарқ девони»да «булбул», «ҳур», «фатво», «муфти», «тилсим», «мирзо», «дарвеш» сўзларини аслиятида қўллаган.

«Девон» биринчи дафтари – «Муғаннийнома» «Ҳижрат» шеъри билан бошланиши рамзий маънога эга. Яъни Гёте пайгамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) Маккадан Мадинага ҳижрат қилганидек, шарқона либосда «ёшариш», янги «ҳаёт» бошлаш мақсадида хаёлан Ғарбдан Шарққа «ҳижрат» қилади.

«Девон»даги «Зулайҳонома»да Шарқда машҳур «Юсуф ва Зулайҳо» афсонаси инъикоси ҳис этилади. Маълумки, «Юсуф ва Зулайҳо» Фирдавсий, Жомий, Низомий, Ҳофиз, Навоий, Саъдий,

Румий ва бошқа ижодкорлар асарларида у ёки бу тарзда талқин этилган. Алишер Навоий уни «Достонлар ичида энг улуғвори» деб атаган.

Гётега Қуръони Каримнинг «Юсуф» сурасидаги Юсуф ва Зулайҳо тўғрисидаги ривоят кучли таъсир кўрсатган. Адиб Зулайҳо тимсолида ҳаётга, табиатга, гўзалликка, келажакка, Тангрига бўлган муҳаббатни куйлаган. У ўз асарида афсона тафсилотларига тўхталиб ўтирмаган. «Девон» оташин севги мадҳидир. Шу сабабли унинг биринчи қисми «Ишқнома», иккинчиси эса «Зулайҳонома» деб номланган.

Гёте 1814 йилда Ҳофиз Шерозийнинг Г. Пургштал таржимасидаги шеърлари билан танишиб, форс шоирининг инсонпарварлик туйғулари, гўзалликка интилиш, инсоний севги мадҳ этилган ғазалларидан ғоят завқланган: «Илгари ҳам журналларда қисман чоп этилган Ҳофиз ғазаллари билан танишишга муяссар бўлган эдим, – деб ёзган Гёте.– Лекин Ҳофиз «Девон»ини ўқиб, бу буюк инсонга тамом ўзгача бир ихлос ҳис этдим. Менда янада кучли рағбат пайдо бўлди. Чунки мен бу бунёдкор олдида ҳеч кимман»[1].

Немис шоири ўз «Девон»ида Ҳофиз Шерозийни комил инсон, ўз Пири деб билади. Унинг раҳнамолигида маърифатли бўлишга, етукликка интилади. Шунинг учун «Ғарбу Шарқ девони»да ҳам Гёте Ҳофиз ва бошқа Шарқ шоирлари анъаналарини давом эттириб, муҳаббат мавзусига асосий ўрин ажратган.

Таъбир жоиз бўлса Гётенинг «Девон»и умуминсоний маънавият синтези, Шарқ шеъриятининг ўзига хос ғарбона инъикосидир. У Ғарб билан Шарқ ўртасидаги ҳар қандай тўсиқни инкор этган, Ғарбни Шарқдан ажратиб бўлмайди деб ҳисоблаган.

---

[1] *Schaeder H.H.* Goethes Erlebnis des ostens. Leipzig; J.C. Hinrichs-Veriag. 1938. S. 182.

«Дастлаб амал бўлган»

«Ой ўртанар, кўзларида ёш,
Бағри доғу юраги қийма.
Дер: эй, фалак, мен эдим қуёш,
Нега мени қилдинг таржима?»

Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг бу сатрлари «Фауст»ни таржима қилишга киришган пайтларда ёзилган.

Таржимоннинг ўзи ҳикоя қилишича, 1972 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида «Фауст» таржимаси тақдимномаси бўлган. Унда академик Воҳид Зоҳидов ҳам иштирок этган. «Бу асарни куни кеча қўлга олдим ва уни тўлиқ ўқиб чиқишга вақтим бўлмади, – деганди тақдимотда сўз олган академик. – Аммо «Фауст»даги икки муҳим жой Эркин Воҳидов томонидан қандай таржима қилинганлиги билан қизиқиб кўрдим. Биринчиси – «Теория, друг мой, суха» жумласи у томонидан «Назария қуруқ оғочдир», деб ўгирилибди. Жуда моҳирона таржима! Бу жумла «Назария қурукдир» деб берилиши ҳам мумкин эди. Бироқ Эркин Гёте даҳосига ўта ижодкорона ёндашган. Худди шундай фикрни «Инжил»даги «Слово» сўзи таржимаси ҳақида ҳам билдириш мумкин»[1].

Нима учун муҳтарам академигимиз бу серқирра, чуқур маъноли, мураккаб фалсафий мушоҳадаларга тўла, ҳажм жиҳатидан ҳам йирик асардаги бевосита шу бир – «Калом» таржимасига алоҳида эътиборини қаратган.

«Инжил»даги бу сўз таржимаси билан боглиқ саҳна «Фауст»да марказий ўринни эгаллайди:

«Дастлаб Калом бўлган». Илк сатрданоқ
Мени лол этди-ку мураккаб жумбоқ,
Нима бўлди экан бунинг маъноси?
Наҳот сўз оламнинг бўлса асоси?»[2]

(Эркин Воҳидов таржимаси)

---

[1] **Қаранг:** Ўзимизнинг Фауст (Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидов билан) // Жаҳон адабиёти, 1999. №9. 88; 93–97 бетлар.

[2] *Гёте.* Фауст. – Тошкент, 1985. Б. 41.

Трагедияда Фауст бу илоҳий сўз қандай таржима қилинса, маъноси тўғри бўлиши ҳақида мулоҳаза юритади. «Инжил»да илоҳий хушхабар «Азалда Калом бор эди», деб бошланиши яхши маълум. Дарҳақиқат, бундай ваҳий Қуръони каримнинг 55-сураси 2-оятида ҳам келтирилган.

Фауст «Наҳот сўз оламнинг бўлса асоси?» таърифига янги-янги маъно бахш этишга интилади. Унинг ўзи ана шундай: инсон туб моҳиятини англаш учун бетиним изланадиган файласуфдир. У борлиқнинг азали ва интиҳоси илдизларига етиш учун ҳар қандай изтиробларга ҳам тайёр. Бунга ҳатто Мефистофель ҳам ҳайрон:

«Шундай уқубатда яшарки одам
Раҳмим келар унга ҳатто менинг ҳам»[1].

Тангри Мефистофелнинг бу таажжубига қуйидагича жавоб беради:

«Фаустни танирсан?
Қулим.
У то тирик экан қўлингда сенинг.
Изланиш бор ерда адашиш ҳам бор»[2].

(Эркин Воҳидов таржимаси)

Шайтон қиёфасидаги Мефистофелнинг ўзида изланиш руҳи ҳукмрон бўлган олимни йўлдан уришига ишончи комил. Бунинг учун у Тангридан Фаустни синаб кўришга ризолик олади.

Фауст илмга ғайритабиий даражада чанқоқ олим, у ҳамиша ҳақиқатга интилади, ҳатто ўзини Илоҳга тенглаштиради, бироқ Ер Руҳи билан учрашгандан кейин хатосига иқрор бўлиб, ўзининг нақадар номукаммаллигини англайди. Шундай бўлса ҳам, ўзида шайтонга қалбини сотмайдиган маънавий ва руҳий қудрат борлигига амин. Шунинг учун у иблис билан шартнома тузишдан ҳайиқмайди.

Мефистофель – ўта фирибгар ва ҳийлагар. У Фаустнинг хонасида лайча қиёфасида пайдо бўлади, олим билан юзма-юз қолгандагина ҳақиқий башарасини кўрсатади. Фауст билан шайтон ўртасидаги келишувга мувофиқ Мефистофель олим ҳаётлиги даврида унинг қулига айланади.

---

[1] *Гёте.* Фауст. – Тошкент, 1985. Б. 15.
[2] Ўша жойда, Б. 15.

Иблис Фаустни дастлаб «Кичик», сўнгра «Катта давра»га «олиб киради». Фауст гўзал Еленага уйланади, кўҳна салтанатлар маҳобатининг гувоҳи бўлади. У оламни такомиллаштириш буюк ғоялари доим барҳаёт бўлиши, эзгулик албатта тантана қилишига ишонч билан ҳаётдан кўз юмади. Фауст бошига тушган укубатлар олдида таслим бўлмайди, кўр бўлиши, кексайишига қарамасдан, маънавий камол топади. Мефистофель унинг руҳан заиф эканлигини исботлай олмайди ва ўзи мағлуб бўлади.

Гёте шоҳ асари қаҳрамони олим ва ҳуқуқшуносдир. У – реал тарихий шахс. Фауст XVI асрда Германияда яшаган, шифокорлик қилган, афсунгар кимёгарлиги ҳам маълум. Унинг ақл бовар қилмайдиган мўъжизакорлиги, исёнкор руҳи ҳакида афсоналар тўқилган. Фауст тўғрисидаги ривоятлар авлоддан авлодга ўтиб келган. Бу тарихий шахс ҳаётлик вақтидаёқ ўз руҳини шайтонга сотган, деган миш-мишлар тарқалган. Айнан мана шу боисдан Фауст халқ ижодиётига мансуб китоблар ва қўғирчоқ томошалари қаҳрамони бўлган. Лекин у нафақат бу билан машҳур бўлган.

Фауст образи Вильям Шекспирнинг замондоши, инглиз Кристофер Марло драмаси, романтизмгача мавжуд бўлган «Бўрон ва шиддат» (у шу номдаги пьеса муаллифи ҳамдир) оқимининг асосчиси немис Клингер романида, шунингдек, бир қанча бошқа адабий асарларда ҳам ўз аксини топган.

«Бўрон ва шиддат» ҳаракати етакчиларидан бири, заҳархандалиги билан машҳур бўлган Иоҳанн-Хенрих Мерк Мефистофелнинг ҳаётдаги прототипи бўлган. Иблис билан «қариндошлик» унинг учун машъум бўлган: Меркнинг барча фарзандлари бевақт ўлиб кетган, 1791 йилда эса у руҳий хасталиги оқибатида ўзини ўзи отиб ўлдирган.

Кўриниб турибдики, Гёте Фауст ҳақида асар яратишга қарор қилган адибларнинг биринчиси бўлмаган. Аммо Фауст шахсига ёндашишдаги ўзига хослик Гёте шоҳ асарини бошқалардан кескин ажратиб турган. Трагедиянинг якунланиши худди ана шунинг далолатидир. Фауст бошқа адиблар «Фауст»лари сингари шайтонлар томонидан тилка-пора қилинмайди, аксинча, фаришталар томонидан осмонга олиб чиқиб кетилади. Фикримизча, у инсоннинг чўққилардек сарбаланд мавқеи тимсоли бўлиб, одамзотнинг ўз қудратига ишончи рамзидир.

Гёте асарида олим Фаустнинг хонаси готик услубдаги қоронғу равоқлар сифатида тасвирланади. Бу Ўрта асрлар даврининг зоҳид инсон тўғрисидаги тасаввурлари билан уйғунлашиб кетган.

Фауст ҳар қандай қилиб бўлса-да мана шундай ўзини ўраб турган, чекланган олам, биқиқ хонаси тутқунлигидан озодликка чиқишга талпинади. Зеро, ўз-ўзини камол топтиришнинг интиҳоси бўлмайди. Изланувчан тафаккур олим олдига ҳамиша янги, янада мураккаброк вазифалар қўяверади.

Фауст – фавқулодда серғайрат, битмас-туганмас куч-қудратга эга фаол инсон. Ёрдамчиси Вагнер эса унинг тескарисидир. Вагнер учун билим – бу оламни ва ўзини идрок этиш эмас, балки ўқиб тугатилган китоблар сони билан ўлчанадиган соф миқдорий тушунчадир, холос.

Ўрта аср фани сохта илмийлигидан ҳафсаласи пир бўлган Фауст афсунгарликка берилади. Бу у оломоннинг ҳамду-саносини истеҳзолик билан қаршилаган учинчи саҳнада намоён бўлади. Олим Коинот билан муштарак бўлиш, унинг сир-синоатларини билиш истагида тажриба ўтказиб, сал бўлмаса ўзини ҳалок этаёзганди. Гарчи Фауст ибодатхоналарга кўп қадам ранжида қилавермаган бўлса ҳам, бевосита черков бонги жаранглари ва хор қўшиғи уни ҳушига келтиради, ўзи содир этаётганларининг куфрлигини англашига имкон беради.

Гёте «Фауст» асарини қарийб 60 йил (!) давомида битилган ва шу сабабли у ўзида адибнинг бутун ҳаёт тажрибасини ҳам, теран, яширин маъноларни ҳам мужассамлаштирган. Гёте худди асар қаҳрамони сингари олим ва ҳуқуқшунос бўлганлиги, айниқса, эътиборга моликдир.

Гёте Фауст тилида шундай дейди:

«Илоҳият ила банд бўлдим,
Файласуфи хирадмаид бўлдим.
Илми ҳуқуқ, илми табобат –
Барчасини ўргандим...»[1]

(Эркин Воҳидов таржимаси)

Фауст эса тарихий шахс сифатида фақат олим бўлган.

Гётенинг Фауст шахсига бу таърифи унинг борлиқ тўғрисидаги тасаввурлари инъикосидир, деган фикрни туғдиради. Бу ҳолда Фауст нима учун шайтонлар томонидан тилка-пора қилинмаганлиги тушунарлидир. Чунки муаллиф ўзининг ҳақлигига ишончи комил.

---

[1] *Гёте.* Фауст. – Тошкент, 1985. Б. 21.

Одатда, трагедиялар фожиали тугайди. Бироқ асар синчковлик билан мутолаа қилинса, «Фауст»да бундай якуннинг ўзи йўқ. Барча трагедияларга танлаш зиддиятлари хос. Англашимизча, танлаш муаммоси борлиқни янада чуқурроқ тасаввур этишнинг давомини танлашдан иборатдир. Бунинг иккита йўли бор, аммо иккаласининг ҳам боши берк, интиҳоси ҳалокатли. Фауст шайтон билан қабиҳ шартнома тузади, Мефистофель ундан нимани исташини, нимани талаб қилишини билади. Бироқ ўзи учун ниҳоятда фожиали битим уни қароридан қайтаришга ожиз. Чунки у ҳаётини билимларини муттасил такомиллаштириб боришсиз тасаввур қила олмайди.

Олимни севиб қолган бегуноҳ қиз Маргарита Гретхеннинг тақдири ҳам аянчли. У зиндонга ташланади ва ўлимга маҳкум этилади. Ҳолбуки, у ҳали жуда навниҳол:

«Гўзал эдим ғоят бир замон,
Ҳусним мени ўлдирди, аён.
Ёр ёнимда эди шу чоқда,
Ҳозир эса йироқ-йироқда...»[1]

(Эркин Воҳидов таржимаси)

Шундай қилиб, Гёте асарида, фикримизча, иккита фожиа мужассамлашган. Фауст нима қилиб қўйганлигини англайди, у Мефистофелдан нафратланади, шайтон эса ўз навбатида уни «майда махлуқ» деб атайди. Бироқ унинг Мефистофель билан ёнма-ён бўлишдан бошқа иложи йўқ. Мефистофель бамисоли кўланка сингари ундан ажралмайди, бирор дақиқа ҳам ёлғиз қолдирмайди.

Асар «Бағишлов»ига ҳам алоҳида тўхташ даркор. У, биринчи қарашда, трагедияга умуман алоқадор эмасдек. «Муқаддима»дан шоир директор буйруқларига итоат этишга рўйхуш бермаганлиги равшан бўлади. Зеро у – санъаткор, ижодкор, қалб амри билан иш кўради. Нима ҳақида ва қандай ёзиш унинг измидадир. Фауст Ўрта асрлар жамияти қоидалари асосида яшашни хоҳламайди, у ўз тақдирининг соҳибидир.

Гётенинг «Фауст»и ўзида нафис шеъриятни, мумтоз мукаммалликни ва теран фалсафий тафаккурни мужассамлаштиради.

Гётенинг «Фауст»и инсоният тафаккурининг чўққисидир. Инсон, унинг эҳтиросларн юксаклиғи ва барқарорлиги, ҳаёт ҳа-

[1] *Гёте.* Фауст. – Тошкент, 1985. Б. 130.

қиқати ва мазмуни, бетиним изтиробий изланиш, парвозлар ва тубанлик, Ҳурлик ва Муҳаббатга эга бўлиш ҳақидаги буюк драматик эпопеядир.

Гётенинг «Фауст»и мисли кўрилмаган эҳтиросларо оташи, ақл шамчироғи, битмас-туганмас донолик чашмаси, асрларга ва минг йилликларга татийдиган асардир.

Гёте ота-онаси билан яшаган уйда «Инжил» ҳар куни мутолаа қилинадиган китоб бўлган. Дин тарихига бўлган қизиқиш унда жуда эрта уйғонган. У «Инжил»ни муттасил мутолаа қилиб улғайган. Гёте «Инжил» тили – ивритни ўрганган. У Исо Масиҳ китобини ивритда ўқиб тугатган.

«Менинг тилларни ўрганишга ва муқаддас китоб маъносини чақишга бўлган интилишим, – деб эътироф этган эди шоирнинг ўзи, – тасаввуримда гўзал ва шонли мамлакат, унинг атрофидагилар, қўшнилар ҳамда минглаб йиллар муқаддам шу бир парча ерни улуғлаган халқлар ва воқеаларни ҳаётбахш гавдалантиришга олиб келди».

Гёте болалигидаёқ Муқаддас Беш китобдан катта парчаларни ёд биларди. Франкфуртда ҳурматга сазовор адлия маслаҳатчиси, ҳуқуқшунос бўлган отаси бундан жуда гурурланган. «Инжил» Гёте учун худди шеърий образлар ва сюжетлар булоғи бўлган. У бутун умрини бахшида этган «Фауст»да «Бағишлов»дан тортиб бош қаҳрамон ўлимининг якуний саҳнасигача «Қадимги аҳд»дагига ўхшаш кўплаб манзаралар, шахсларга дуч келиш мумкин. Бундай икки юздан ортиқ ўхшашликлар борлиги ҳисоблаб чиқилган. Гётенинг энг севимли китоби бўлган, Юҳанно баён этган Муқаддас Хушхабардан олинган манзара айниқса ўхшашдир. Гётенинг «Бағишлов»ида худди «Муқаддас Китоб»дагидек Тангрининг шайтон билан мулоқоти такрорланади.

«Инжил»да Тангри шайтонга савол беради: «Сен менинг қулим Аюбга эътибор бердингми?» Гёте асарида ҳам Мефистофелга «Фаустни биласанми?» саволи берилади ва «У менинг қулим» деб қўшимча қилинади. Бу ерда гап фақат юзаки ўхшашлик тўғрисида кетаётгани йўқ. Аксинча, бундан жуда теран фикр англанади: инсон синов қилинмоқда, унинг руҳи ҳам синовдан ўтмоқда.

Мефистофель образи «Муқаддас Китоб» руҳида талқин қилинган. Аммо Фауст образида, унинг умидсизлигида («Муқаддима», олимнинг хонасидаги саҳна) Экклезиаст китоби, ундаги «Беҳудадан беҳуда уриниш»лар ғояси инсон саъй-ҳаракати беса-

марлиги акс садоси ифодасини топган. «Фауст»нинг иккинчи қисмида бош қаҳрамон образида Исо Масиҳга хос хислат сезилади.

Боқий «Фауст»нинг «Бағишлов»и «Инжил»га тақлиддир. Бу ўхшаштириш Гётенинг ўзи томонидан тасдиқланган: «Менинг «Фауст»имдаги манзаралар Инжил тасвирлари билан баъзи ўхшашликка эгалиги рост, – дейди Гёте ўз котиби И.П. Эккерман билан инглиз ёзувчиси Жорж Байроннинг тақризини муҳокама қилар экан, – бироқ бунинг учун мен айбланишдан кўра, мақташга лойиқман».

Ҳар икки тасвирнинг мос тушганлиги, айниқса, «Инжил» матни ҳам драматик шаклда баён қилинганлиги назарда тутиладиган бўлса, бу ҳайрат уйғотмасдан қолмайди. Асарда Мефистофель пайдо бўлишидан олдинги саҳнада, яъни Фаустни душман куч эгаллаб олишидан бир дақиқа аввал олим «Муқаддас Китоб» таржимаси билан машғул бўлади. У «Инжил» муаллифи хулосасини тузатишни ва уни янгича ифодалашни хоҳлайди. Бундан пайдо бўлган ғурурланиш туйғуси уни шайтоний кучга изн беришига мойиллик туғдиради.

«Инжил» биринчи шеъри(саноси)даги «дастлаб Калом бўлган» тарзида қилинган таржима маъқул тушмаган олим даставвал уни «Дастлаб Идрок (Sinn) бўлган», сўнгра: «дастлаб Қудрат (Kraft) бўлган», тарзида талқин қилади.

Бироқ у бу таърифларни ҳам рад этади ва ниҳоят «дастлаб Амал (That) бўлган» деган иборага тўхтайди. Бу таржима унга ҳатто Масиҳникига қараганда маънони тўғрироқ ифода этадигандек туюлади. Лекин Фауст ўзининг аввалги икки таърифи сингари буниси ҳам рад этилишига муносиб, деган фикрга келади.

«Калом», «Сўз»нинг илоҳий мазмун-моҳияти буюк Алишер Навоий «Хамса»сининг «Сабъаи сайёр» достонида бутун қирралари билан акс эттирилган:

«Чунки мавжуд бўлди нуқтаи «кун»,
Бўлди мавжуд тоза, йўқса куҳун»,
Сўз келиб аввалу жаҳон сўнгра,
Не жаҳон, кавн ила макон сўнгра»[1].

деб ёзади ғазал мулкининг султони. Яъни «Сўз» олам яратилишидан аввал пайдо бўлган. Муқаддас Қуръони Каримнинг Ар-Раҳмон сураси (78-оят)да ҳам шундай дейилади:

---

[1] *Алишер Навоий.* Сабъаи сайёр. – Тошкент, 467 бет.

«Меҳрибон (Аллоҳ) Қуръонни таълим берди. (У) инсонни яратди. Унга баённи (нутқни) таълим берди»[1] (1–4 оятлар).

«Ҳайратул-аброр»даги «кун» арабча «к» ва «н» ҳарфлари қўшилиб «кун»ни ташкил этади. «Кун» эса «ярат», «ижод қил» маъноларини англатади.

Ҳазрат Навоий таърифига кўра «сўз» жон бўлиб, руҳ унинг қолипидир. Кимнинг танида руҳи бор бўлса, сўзга эҳтиёж сезади:

«Жон ўлуб ул, руҳ анинг қолиби,
Ким танида руҳ, анинг толиби»[2].

Достонда сўзнинг қудратига бағишланган яна бошқа жуда кўп ҳам файласуфона, ҳам шоирона мисраларга дуч келамиз:

«Сўз била куфр аҳли мусулмон бўлуб,
Сўз билан ҳайвон деган инсон бўлуб,
Ҳам сўз ила элга ўлумдан нажот,
Ҳам сўз ила топиб ўлук тан ҳаёт».

Гердер «Инжил»даги ушбу парча ва юнонча атама – «Логос» – «Калом» («Сўз»)ни шарҳлаб, ўзининг «Янги Аҳд»га «Шарҳлар»ида ёзади: «Сўз!» бироқ таржима қилинганда немисча «Сўз» илоҳий «Калом» ифодалаган «Мазмун!», «Ирода!», «Амал!», «Фаол Севги!» тушунчаларини бермайди. Гёте борлиқ, тарихийлик ва табиийликни ўз тушунчасига мувофиқ идрок этиб, ушбу таърифларнинг барчасидан «Амал» тушунчасини афзал кўради: **«Дастлаб амал бўлган»,** дейилади шеърда.

Кенгроқ мушоҳада қилинса, инсон «Инжил»даги ушбу «Калом»дан бошқа ўта теран маъноли, кенг қамровли сўзни излаб топа олиши амри маҳол. Эҳтимол «Муқаддас Китоб»да қайд этилган, Исо аланга орасида эшитган «Алиф удир» («аз ест сый»)ни у билан бир қаторга қўйиш мумкиндир. Бунда «удир» Яратувчига тааллуқли бўлмаган ҳолда «Тангри»ни ифодалашини назарда тутиш жоиз. «Инжил»даги «Калом»да эса макон ва абадиятдаги «Яратувчи Тангри» тасвирланган. «Калом» (logos) таърифи бир йўла унисини ҳам, бунисини ҳам мужассамлаштиради.

Бироқ бу ўринда «Калом» дейилганда муайян, лутф этиладиган ва эшитиладиган сўз англанмайди. Балки умуман «Сўз», яъни

---

[1] *Қуръони Карим* / Абдулазиз Мансур таржимаси. – Тошкент, 2001.

[2] *Алишер Навоий.* Ҳайратул-аброр. – Тошкент, 33 бет.

туғилишимиз билан руҳимизда пайдо бўладиган «Тафаккурнинг маънавий гавдаси» эрмиш «Калом» ва «ушбу маънавий гавданинг моддий либоси – товуш» бўлган ҳамда уни ифодаловчи «Калом» тушунилади. Бу, ҳеч бўлмаганда, инсонга нисбатан худди шундайдир. Инсон нутқ тафаккури билан бирга туғилади, аста-секин ривожланади, тобора кўпроқ муайян маънавий шакл касб этади ва ниҳоят, ташқи мулокот амалига ўтиши учун маънавий тасаввурдан руҳий тасаввурга товуш либосига ўралади. Буларнинг барчасида аниқ мантиқ: ибтидо, равнақ, босқичма-босқичлик мавжуд. Унда чекланганлик, муваққатлик, инсонийлик хусусиятлари кўзга ташланади.

Илоҳий Сўз, аксинча, «Тангри» – ҳам «Яратгувчи Парвардигор», ҳам мавжуд бўлган Тангри, ҳам Тангри ҳозир бўлган, ҳам яралган Тангридир». У Тангри иродаси маҳсули, ундаги мавжудот, бироқ у билан қўшилиб кетмаган ва у билан бир хил бўлмаган, ибтидосига эгадир. Чунки у ижод маҳсули ва ибтидосиздир, яъни бевосита илоҳий ижоддир. Тангри эса абадиятда амал қилади. Абадиятда эса шундай бўлган, шундайдир ва шундай бўлади. Булар айни бир нарсадир.

Фаустнинг «Инжил»даги бу муқаддас иборани бутун мукаммаллиги билан ифода этишга муваффақиятсиз уриниши бу тушунча қанчалик кенг қамровли эканлигининг ёркин тимсолидир.

Фауст томонидан қўлланилган «Калом», «Идрок», «Амал» ифодаларининг ҳар бири ўзида «Инжил»да мукаммал ҳолда ифодаланган «Калом»нинг фақат бир қисми холос. Ҳар қандай ижодиёт учун:

биринчидан, «Идрок» (ният, режа ва ибтидо);

иккинчидан, «Қудрат» (имконият ва восита);

учинчидан, «Амал» (содир этиш ва интиҳо) зарур.

Ҳар ҳолда инсонга хос барча ижодиётлар шу тарзда кечади.

Илоҳий ижодда собитқадамлик йўқ: унинг идроки айни вақтда восита ва амалдир. Буларнинг барчаси эса айни вақтда унинг ўзидир. Мазкур тушунчаларнинг барчаси «Инжил»даги «Калом»да жам бўлади, унда «Идрок», «Идрок шакли» ва «Идрок ифодаси» мужассамлашган.

«Калом» («Инжил»даги маъносида) фақат Тангрига тегишлидир; инсон уни англай олмайди. Инсон фақат моҳияти кенг қамровли, Тангри Каломининг худди атомларидек бўлган «Сўз»га эга. Бундан Тангрининг «Қалом»и – Тангрининг ўзи эканлиги хулосаси келиб чиқади. Буни тасаввур этиш учун ҳаётий ўхшатиш келтириш мумкин. Бутун бир иморатни унинг бўлаклари таркибига кирадиган зарралар орқали тасаввур этиб бўлмайди. Худди шунингдек, «Калом»ни ҳам инсоний сўз орқали ифодалаш мумкин эмас.

Бизнинг барча сўзларимиз, яъни биз ифодалаган ва ифодаламаган, алоҳида ва жам қилинган фикрларимиз бирор яхлит нарсанинг парчаси, холос. Бу занжир қанчалик улкан ва у нималарни қамраб олганидан қатъи назар, унинг биринчи ҳалқаси абадиятга, ҳамма нарсани англатувчи Каломга, Тангрига занжирбанд бўлмаса, ҳеч нарсага тегишли бўлмаган бир бўлакдир, холос. Бу, охирги ҳолатда У узлуксиз хусусиятига эга бўлмайди. У Паскалнинг таърифича, маркази ҳамма жойда, айланаси эса ҳеч жойда бўлмаган доиранинг тўғридан-тўғри радиусидир.

Барча буюк асарлар сингари Гётенинг «Фауст»и ҳам фалсафий ҳикматларга бойдир. Бу беҳуда назарияпарастлик билан жонли турфа ранг ҳаёт ўртасидаги номувофиқлик ҳақидаги машҳур таърифга ҳам тааллуқлидир:

«Назария – қуруқ оғочдир,
Аммо яшнар ҳаёт дарахти»[1].

(Эркин Воҳидов таржимаси)

Доимо барҳаёт «ҳаёт дарахти» фалсафаси бизга тарихий, маданий манбаларга ғоят эҳтиёткорлик билан, таъриф жоиз бўлса, гётеча муносабатда бўлишни тақозо этади. Гётенинг ижоди Киплинг ғояси асоссизлигини очиқ-равшан исботлайди. «Гётенинг Шарқ фалсафасига яқинлиги менинг йўлимни ёритиб турди, руҳимга мадад бўлди», – деб ёзган эди Эркин Воҳидов.

Буюк немис шоири Шарқ маданиятини, хусусан Шарқ мумтоз адабиётини жуда яхши билган. Хусусан, у Ҳофиз шеъриятига таъзим қилган, ўзи унга шогирд тушишга тайёрлигини билдирган. «Фауст»даги бир лавҳа фикримизни яққол исботлайди. Чунончи, Фауст худди Шарқ достонлари қаҳрамонларидан Фарҳоддек замин қаъридаги кўзгуда тенгсиз бир малак суратини кўриб, ўн тўрт яшарли соҳибжамол Маргаритага ишқи тушади:

«Ёйилмай, таралмай ул тутам булут
Оҳиста Шарқ томон учиб кетмоқда.
Мен ҳайрат ичида унга боқурман:
Ана шу юмалоқ шаклидан аста
Бошқа кўринишга ўтди.

---

[1] *Гёте.* Фауст. – Тошкент, 1985. Б. 60.

У турли сувратлар
Қаршингда қилур намоён.
Ростми бу кўрганим? Нурга йўғрилган
Юксак чўққи узра бўлади пайдо
Маъбудалар каби гўзал бир аёл».

(Эркин Воҳидов таржимаси)

Бугунги кунда жаҳоннинг ҳамма мамлакатларидаги инсонлар – улар қайси динга эътиқод қилишлари ёки ҳеч бирига эътиқод қилмасликларидан қатъи назар, тарихий, шу жумладан, диний меросга ҳам Гёте каби ҳурмат билан ёндашганларида «карикатуралар можароси» каби жиддий зиддиятлар рўй бермасди, Ислом дини моҳиятини тушунмасдан уни терроризм билан боғлашга беҳуда уринишларга дуч келинмасди.

Шу нуқтаи назардан Исломга муносабатни ҳам Гётедан ўрганиш керак. Бетакрор ижод соҳибининг асарлари, шу жумладан, «Фауст» ҳам динлараро, маданиятлараро, миллатлараро бағрикенглик намунасидир. Улар Шарқ ва Ғарб цивилизацияларини уйғунлаштириш мақсадларига ҳам хизмат қилмоқда, дейиш учун ҳамма асослар бор.

Гёте Ўзбекистонда

Умуминсоний маданиятнинг даҳоларидан бири Йоҳанн Волфганг Гёте ижоди Ўзбекистонда ҳам маълуму машҳур. Ўзбек адабиётшунослигида бу буюк немис шоири ижодига бағишланган дастлабки мақолалар XX асрнинг 20–30-йилларида пайдо бўлган[1], аммо Гётенинг асарлари ўтган асрнинг ўрталаридагина ўзбек тилига таржима қилина бошланган[2].

1957 йилда «Ўзбекистон маданияти» газетасида эълон қилинган Мақсуд Шайхзоданинг «И.В. Гёте» мақоласида немис адибининг ҳаёти ва ижоди фаолияти баён қилинган, унинг «Гёц фон Берлихинген», «Прометей», «Ёш Вертернинг изтироблари», «Ғарбу Шарқ девони», «Фауст» ва бошқа асарларига тўхталган.

Мақсуд Шайхзода илк бор Гётенинг «Ҳижрат» шеърини ўзбек тилига ўгириб, унга қуйидагича изоҳ берган: «Ҳижрат» (кўчиш)... бунда 622 йилда Муҳаммад Пайғамбарнинг Маккадан қочиб кетиш воқеаси кўзда тутилади. Гёте 1788 йилда Ваймарнинг бўғиқ

---

[1] *Қаюмов Л.* Меридианлардаги учрашувлар. Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 186-бет.

[2] *Шайхзода М.* И.В. Гёте// «Ўзбекистон маданияти» газетаси. 1957 йил 20 март.

муҳитидан қочиб Италияга кетганидаги кайфиятни бу шеърдаги мазмун билан таққосламоқчи бўлган». Бу ўринда «ҳижрат»нинг қочиш тарзида талқин этилиши ўша даврдаги коммунистик мафкура тайзиқи таъсири эканлиги тушунарлидир.

Ўзбек шоирининг таржима учун Гёте «Ғарбу Шарқ девони»даги илк бу шеърни танлаганлиги тасодифан эмас, деган фикрдамиз. Зеро унда шарқона қадриятлар ўзининг ёрқин ифодасини топган. Мисралардаги «кўзмунчоқ», «тумор», «меҳрли узук» шарқона сифатлар бўлиб, улар катта маъно ва мазмунга эга. Гёте фикрича, бу маъноларни англаш доноларга хосдир.

Немис адиби Шарқ мумтоз шеърияти намояндалари Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Алишер Навоийларни ана шундай донолар – Пир деб ҳисоблаган. Таниқли адабиётшунос ва тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов жуда тўғри таъкидлаганидек, «Киши доимий равишда руҳий-маънавий эҳтиёжларни қондириб бориши, шу жиҳатни тарбиялашга бел боғламоғи даркор. Бу ишда унга ўзидан кўра комилроқ инсон – Пир раҳнамолик қилади. Пир ёки Ориф деб тасаввуф аҳли ақли донишда етук, маърифат нури билан қалби лиммо-лим, пок ният, покиза ахлоқли, зоҳир одамни назарда тутганлар. Пир – кўнгил маҳрами, ҳамдард, ҳаммаслак киши»[1].

Шу маънода буюк ўзбек шоири Алишер Навоий билан Гёте ўртасидаги ўхшашликлар ҳам диққатга сазовордир. Алишер Навоий ўзининг шоҳ асари – «Хамса»ни яратишда устозлари Низомий, Деҳлавий ва Жомийга чуқур миннатдорчилигини изҳор этган:

Фонийлик ғорида улар йўқолсалар,
Мен ҳам уларнинг еттинчилари – итлари бўлай.

Бу байтдаги «ит» «Етти уйқучи ва ит» афсонасига ишорадир[2]. Ана шу афсонадаги етти рақами Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони»даги илоҳий етти рақами билан уйғун. Яъни Алишер Навоий «етти уйқучилар» деганда еттита ошиқ-маъшуқ – Рудоба ва Золи Зар, Юсуф ва Зулайҳо, Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун,

---

[1] *Комилов Н.* Тимсоллар тимсоли // Шу кунлар шиддати. – Наср, назм, таржима, танқид, публицистика. – Тошкент. Ёш гвардия, 1989, 272-бет.

[2] *Ғофуржонов Ғ., Отажонов У.* Эътиқод рамзи // «Ёш ленинчи» газетаси, 1988 йил 9 февраль.

Жамил ва Ботина, Билқис ва Сулаймон, Вомиқ ва Узроларни назарда тутган бўлса, Гёте «Девони»нинг «Ишқнома» дафтаридаги «Вафо тимсоллари» шеърида олти ошиқ-маъшуқ (Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Юсуф ва Зулайҳо) куйланган. Шу шеърдан кейин эса яна бир жуфт, яъни «еттинчи жуфт» таъриф этилган. «Девон»нинг ниҳоясида ҳам «Ухлаётган етти йигит» шеъри келтирилган.

Гёте шеъриятидаги Шарқ анъаналари билан уйғунлик ўзбек адибларига унинг асарларини таржима қилишга рағбат бўлган дейиш мумкин. Бу ўринда Садриддин Салим Бухорий буюк немис шеърларини аслиятдан ўгирганлигини алоҳида таъкидлаш керак. Гётенинг «Девон»ида тасаввуф руҳида битилган шеърлар кўп. Садриддин Салим Бухорий уларни таржима қилишда вазн, услуб, образлар талқинини сақлашга, шарқона муҳит ва фалсафий сермушоҳадаликни акс эттиришга муваффақ бўлган.

Гёте асарларини ўзбек китобхонларига етказишда бошқа таржимонлар хизматларини ҳам таъкидлаш жоиз. Хусусан Янглиш Эгамова «Ёш Вертернинг изтироблари» романини аслиятдан ўгирган. Насриддин Муҳаммадиев эса «Ғарбу Шарқ девон»идан парчалар таржима қилган.

Айниқса, буюк немис шоирининг шоҳ асари – «Фауст»ни моҳирона таржима қилган Ўзбекистон Қаҳрамони, Ўзбекистон халқ шоири Эркин Воҳидовнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш зарур.

Шу билан бир қаторда адибларимиздан Хамид Ғулом, адабиётшунослардан Иброҳим Ғофуров, Ғайбулло Саломов, Нажмиддин Комилов Гёте асарларининг ўзига хослиги, улардаги умуминсоний ғоялар, чуқур фалсафий мушоҳадалар хусусида қимматли фикрларини баён этганлар.

Гётенинг ижод хазинаси битмас-туганмас эканлигини алоҳида уқтириш ўринлидир. Шу боис буюк немис шоирининг асарларини ўзбек китобхонларига тўла ҳолида етказиш борасида адибларимиз, адабиётшуносларимиз, таржимонлар олдида ҳали улкан ишлар турибди.

Тўртинчи боб. ГЁТЕ ҲИКМАТЛАРИ

Буюклардан кимдир, ҳикматли сўзлар – бу яхши таҳрир қилинган роман деган экан.

Ҳали яна юз йиллар китобхонларни ҳайратга соладиган юзлаб ихчам, оқилона фикрлар Гётенинг қаламига мансублиги билан эътиборингизни тортаверади. 1885 йилидаёқ Петербургда Гётенинг мўъжазгина «Насрдаги ҳикматлар»и босилиб чиққан эди. 1903 йилда эса Петербургда «В.Гёте Танланган ҳикматли сўзлар ва доно фикрлар» деб номланган китоб инглиз тилидан таржима қилинганди. «Ҳикматли сўзлар (хорижий манбалар бўйича)[1] *китобида бундай ҳикматли сўзларнинг анчаси ўрин олган, бироқ улар ҳамма вақт ҳам муваффақиятли таржима қилинган деб бўлмайди. «Буюкларнинг улуғ фикрлари»*[2] *деб номланган уч жилдлик тўпламда Гётенинг йигирмадан ортиқ ҳикматли сўзлари жой олган. Э.Бороховнинг ҳикматли сўзлар қомусида Гётенинг юздан ортиқ ҳикматли сўзлари келтирилади*[3].

Т.С.Александрованинг «Гётедан. Ҳикматли сўзлар. Иқтибослар»[4] *китобида Гётенинг чуқур маъноли иборалари анча тўлиқроқ берилган. Китобда Гётенинг бадиий асарларидан, илмий ишлари ва публицистикасидан саралаб олинган тўрт юзга яқин ҳикматли сўзлар, адабий иқтибослар жамланган. Энг асосийси, немис сўзларининг русча муқобиллари берилган, баъзи ўринларда уларнинг келиб чиқиши ва қўлланилиши изоҳланади.*

Ҳикматли, доно фикрлар инсон ақлини чархлаши, ундаги тафаккурлашни янада аниқлаштириш ва тиниқлаштириши исбот топган ҳақиқатдир. Бундай заковат хазинасидан доимо баҳраманд бўлиб туриш ҳаётда изланишни ўзига шиор қилган замондошларимиз учун унинг ҳикматлари жуда фойдали деб билдик[5].

---

[1] Афоризмы (по иностранным источникам) / Перераб. и доп. 3-е изд. – М., 1985.

[2] Великие мысли великих людей. – М., 1999.

[3] *Борохов Э.* Энциклопедия афоризмов: В мире мудрых мыслей. – М., 2004. См. также: Душенко К.В. Универсальный цитатник политика и журналиста: 6000 цитат о политике, правосудии и журналистике. – М., 2003; Афоризмы о юриспруденции / Сост. А. Б. Ванян. – М., 1999.

[4] *Александрова Т. С.* Из Гёте. Крылатые слова. Цитаты. – М., 2000.

[5] Илк бор Гётенинг ҳикматли сўзлари ўзбек тилида «Ижтимоий фикр.Инсон ҳуқуқлари» журналининг бир неча сонларида чоп этилди. Қаранг: Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 2007. №4. 167–169-б; 2008. №1.; 151–153-б.; 2008. №2. 182–183-б.; 2008. №3. 172–174-б.; 2008. №4. 162–167 б.

* * *

Энг даҳшатли нарса дид бўлмагани ҳолда тасаввурнинг мавжуд эканлигидир.

* * *

Ҳар ким нимани тушунса, шуни эшитади.

* * *

Модомики ақлли жавоб беришларини ҳоҳлар экансан – ақлли савол бер.

* * *

Мухолифинг билан баҳсда ўзингнинг заифлигингни сезсанг, баҳслашишни тўхтат, зеро бундай ҳолда гапларинг тобора аҳмоқона бўлиб бораверади.

* * *

Кимки изланар экан, адашишга маҳкум.

* * *

Инсон эришиши мумкин бўлган олий нуқта бу ҳайратдир.

* * *

Инсонга хато қилиш хос, шунинг учун унинг дўстлари бор.

* * *

Ҳақиқатни доимо такрорлаб туриш зарур, чунки бизга адашишни ҳам доимо эслатиб туришади.

* * *

Ҳалоллик улуғликка жуда яқин туради.

* * *

Оломонга аёлларга сингари муносабатда бўлиш зарур: уларга ҳамиша улар эшитмоқчи бўлган гапларни айтмоқ лозим.

* * *

Яқин кишиларимиз билан улар бунга лойиқ бўлган тарзда муомала қилиб, уларга фақат зарар келтирамиз. Улар билан бу яқинларимиз амалда бўлганидан яхшироқ кимсалардек муомала қилсак, биз уларни яхшироқ бўлишларига мажбур қиламиз.

* * *

Агар кимдир бирор янгиликка эътиборимизни қаратса, одамлар бунга бор кучи билан қаршилик қилади. Улар бамисоли карсоқовдек бўлиб колишади, янгича нуқтаи назар хусусида нафрат билан гапиришади, шу сабабли янги ҳақиқат ўзига йўл очиши учун узоқ вақт кутиш зарур бўлади.

* * *

Кимники суйишса, ундан ўрганишади.

* * *

Ўзингдан қувонишни хоҳлар экансан, дунёнинг қадрига ет.

* * *

Ўзини севимли деб ҳис этиш кучнинг ўзидан кўра катта куч бахш этади.

* * *

Агар ҳамма нарсани икки марта қилиш имконияти бўлганда эди, ҳаммаси рисоладагидек бўлур эди.

* * *

Аёллар билан эҳтиёткорона муомалада бўлинг. Улар қийшиқ қовурғадан яралган. Тангри уларни тўғри ҳолда ярата олмаган: агар қийшиқ қовурғани тўғриламоқчи бўлсанг, синиб кетади, ўз ҳолида қолдирсанг, янада қийшаяди.

* * *

Агар тонг бизга янги қувончлар ҳадя этмаса, агар оқшом бизни умидсизлантирмаса, кийиниш ва ечинишга на ҳожат.

* * *

Ҳар қандай оқилона фикр кимнингдир миясига келган, ана шундай фикрга яна бир марта келишга ҳаракат қилиш зарур.

* * *

Инсон вужудида ижодий куч мавжуд: у кашф этилиши керак нарсани яратишга қодир. Биз бу кучни у ёки бу тарзда намоён этмагунимизча, у бизга тинчлик бермайди.

* * *

Диннинг саъй-ҳаракатлари бизни муқаррар юз берадиган нарса билан муроса қилишга қаратилган, ҳар бир дин бу натижага эришишга ўзига хос йўл билан интилади.

* * *

Мумтозлик– бу соғломлик, романтиклик – беморлик.

* * *

Бахт нимани келтирса, шу воқеликдир.

* * *

Ғояни фойдали деб эътироф этиш, лекин ундан фойдаланишни уддалай олмаслик мумкин.

* * *

Нимани кўриш ҳамма нарсадан қийин? Сенинг нигоҳинг кўриб турган ва сенинг кўмагингга, иштирокингга, яхши сўзингга муҳтож нарсани пайқаш қийин.

* * *

Агар уфқдаги камалак узоқроқ туриб қолса, унга қарамай қўйишади.

* * *

Ғазаб учун моҳиятнинг аҳамияти йўқ, у фақат сабаб излайди.

* * *

Ҳаёт гарчи бир лаҳзалик бўлса ҳам – бурч.

* * *

Ёшлик – тез ўтиб кетадиган нуқсон.

* * *

Пировард натижада ўз қилмишларинг оқибати билан ҳисоблашишга тўғри келади.

* * *

Фақат самаралилик ҳақиқатдир.

* * *

Билишинг ўзи кифоя эмас, билганингни қўллай билиш ҳам керак.

* * *

Дунёни рақамлар бошқармайди.

* * *

Инсон хатолардан кўз очиб, янги куч билан ҳақиқатга мурожаат қилади.

* * *

Табиатнинг сирли муҳрини,
Одатдаги синчковлик билан
Синдиришга бўлдик муваффақ.
Ишонгумдир, келди шундай он.
Ҳаёт ижод этган табиийликни
Ўргандик биз биллур этишга.

* * *

Майли, ҳар ким ўзича юнон бўлсин!

* * *

Хорижликларни севинг, улар бизнинг жонли эртамиз.

* * *

Икки томонлама ҳисоб-китоб юритиш – инсон тафаккурининг энг ажойиб ихтироларидан бири.

* * *

Ўғрилар орасида аҳмоқлари энг зарарлисидир. Улар бир вақтнинг ўзида вақтимизни ва кайфиятимизни ўғрилайди.

* * *

Ижодкорни тушуниш учун – унинг «мамлакати» қонунларини ўрганиш керак.

* * *

Ҳақиқат бир-бирига зид фикрлар ўртасида ётади дейишади.

* * *

Кимники тушунсанг, ўшанга тенгсан.

* * *

Доктор, Сиз билан мунозара қилиш ёқимли ва фойдалидир.

* * *

Назария қуруқ оғочдир дўстим, лекин яшнар ҳаёт дарахти.

* * *

Шоирни тушуниш учун унинг юртига бориш зарур.

* * *

Инсоният халқлардан нуфузлироқдир.

* * *

Ҳақиқатдан кўра хатони топиш анча осон!

* * *

Мураккаб вазиятларда равшанроқ фикрлайдиган ҳаракат қилиши ва ёрдам бермоғи лозим.

* * *

Ирода бор ерда йўл ҳам бор.

* * *

Билимнинг ўзи етарли эмас: уни қўлламоқ зурур; ҳатто бу ҳам етарли эмас: ҳаракат қилиш лозим.

* * *

Ҳамиша мазмунсиз нутққа сўздан либос кийгизиш жуда осон.

* * *

Сўз – шоирнинг қуроли.

* * *

Сўз даволашга кўра тезроқ жароҳатлайди.

* * *

Кимки бошқа тилларни билмас экан, ўз тили ҳақида ҳам тасаввурга эга бўлмайди.

* * *

Ҳақиқий эркинлик фақат қонунда бўлиши мумкин.

* * *

Ўз бурчингни бажаришга ҳаракат қил, ана шунда қалбинг тубида нима борлигини дарҳол англайсан.

* * *

Кимки ҳаёт ва эркинлик учун ҳар куни курашса, фақат угина ҳаёт ва эркинликка муносиб.

* * *

Тартибсизликдан кўра адолатсизлик маъқул.

* * *

Меросни ҳаётга татбиқ эта оладигангина меросхўр бўлишга лойиқ.

* * *

Барча қонунларни ўрганишга азм қилганларда қонунларни бузишга вақт қолмайди.

* * *

Кўзга ташланадигани – тенгликнинг фақат бир қисмидир.

* * *

Жазолашга қодир бўлмаган судья охир-оқибатда жиноятга шерик бўлади.

* * *

Қонун қудратли, бироқ эҳтиёж ҳукмронлиги янада кучлироқдир.

* * *

Туйғулар алдамайди, мулоҳаза алдайди.

* * *

Билишга қараганда ўйлаш қизиқарлироқ, бироқ хаёлга чўмиш ундан-да қизиқарли.

* * *

Ҳукмронлик қилиш осон, бошқариш қийин.

* * *

Кўпчиликдан кўра ёқимсиз нарса йўқ.

* * *

На ватанпарварлик санъати, на ватанпарварлик фани бўлиши мумкин эмас.

* * *

Барча қонунлар кексалар ва эркаклар томонидан яратилган. Ёшлар ва аёллар – истиснони, кексалар – қоидаларни хоҳлайди.

* * *

Агар ўлимни бекор қилиш мумкин бўлганда эди, биз бунга қарши бўлмасдик; ўлим жазосини бекор қилиш эса қийин бўлади. Агар бу рўй берганда ҳам вақти-вақти билан уни тиклашимизга тўғри келарди.

* * *

Ожиз одамларда кўпинча инқилобий эътиқод бўлади; улар агар бизни бошқаришмаганда яхши бўларди, деб ўйлайдилар ва на бошқаларни, на ўзларини бошқаришга қодир эмасликларини англаб етмайдилар.

* * *

Усталик билан тасвирланган бемаънилик нафрат ва таажжуб уйғотади.

* * *

Ҳар қандай тутуриксиз фаолият пировард натижада банкротликка олиб келади.

* * *

Ҳар қандай ташқи одоб ўз ички асосига эга бўлади.

* * *

Диққинафас муҳитда софдил,
Ўзлигини тополмас ҳеч ҳам.
Бошидан кечириб койиш-шуҳратни
Таъсирланиб Ватан ва дунёдан
Билмоғи шарт ўзи ва ўзгаларни.
Хуш ёқмайди унинг узлати.

* * *

Кўпчиликдан ёқимсиз нарса йўқ: чунки у оз сонли кучли етакчилардан, муросакор айёрлардан, кўзга ташланмасликка ҳаракат қиладиган ожизлардан ҳамда ўзи нимани ҳоҳлашини билмасдан бошқаларга эргашадиган оломондан иборат бўлади.

* * *

Ҳуқуқ исён билан қарор топмайди.

* * *

Бу дунёда яшаркан инсон,
Абадийдек туюлар умри.
Хушбахтликдан энтикар ҳар он,
Парво қилмас дунё ишига.
У абадий; ва қўриқлар қонунларни ҳам,
Ҳайратомуз ўзгаришлар кафили
Қатъиятли ва хайрихох.

* * *

Зайтун гулчамбари шон-шуҳратдан кўра кўпроқ азоб-уқубат рамзидир.

Не ҳам дердик – майни нуш этмоқ,
Ман этилган биз учун қатъий.
Гар сипқорар экансан токай,
Фақат ичгил жуда яхшилаб.

Қўлимизда лиммо-лим қадаҳ,
Неча томчи май бўлса унда,
Шунча бахтли кунни худойим
Раво кўрсин Сизга илоҳим.

* * *

Кимнингки бойлиги бўлса, ёнида қуроли бўлиши зарур.

* * *

Вақт ўз инжиқлигига эга, қилинаётган иш ва оғиздан чиқаётган гапларга ҳар юз йилда бошқача кўз билан қарайдиган мустабид ҳокимдир.

* * *

Инсоннинг табиати шундайки, ишдан тез орада фойда кўриш ташвиши бўлмаса, осонлик билан пинакка кетади.

* * *

Даҳолик – бу руҳнинг унга нима фойдалигини тез англашга қодир бўлган гўзал фазилатидир.

* * *

Гипотезалар – устоз шогирдларини аллалайдиган бешиклардир.

* * *

Ҳар ким нима учун туғилган бўлса ўша ишни қилиши энг тўғридир.

* * *

Ҳар ким нима учун туғилган бўлса, ўша юмуш билан шуғулланганлиги энг оқилона ишдир.

* * *

Айниқса, руҳан нуқсони бор одамлар ўзлари тўғрисида кўпроқ муболағали фикрда бўладилар.

* * *

Уқувсизлар ишни кучлари етганча бажарганларидан сўнг, одатда, ўзларини оқлаш учун иш тугамаган дейишади. Бундай иш ҳеч қачон тугамайди, чунки у аввал бошдан нотўғри бошланган.

* * *

Бекаму кўст яшамоқ учун тўққизта қоидага риоя қилиш зарур: ишдан завқланиш учун етарлича соғлиқ бўлиши керак; ўз эҳтиёжларини қондириш учун етарлича бойлик бўлиши зарур; қийинчиликларга қарши курашиш ва уларни енгиш учун куч-

қувват бўлиши керак; гуноҳларни тан олиш ва улар учун тавба-тазарру қилиш учун ройиш зарур; муносиб бир ишни поёнига етказиш мақсадида оғир меҳнат қилиш учун сабр-тоқат лозим; ўз яқинларингдаги эзгуликни кўриш учун раҳм-шафқат зарур; ўзингни бошқаларга ёрдам беришга мажбур қилиш учун муҳаббат зарур; Худо сен учун бор эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун эътиқод зарур; келажак олдидаги қўрқувни даф қилиш учун умид зарур.

* * *

Кўп нарсага қатъиятли бўлиш, янада кўпроқ – катта муҳаббат, энг асосийси эса ишга диққат-эътибор ва холис адолат билан эришилади.

* * *

Фақат ўз кучини яхши биладиган, уни оқилона ва меъёрида фойдаланиб, ақлини пешлаб фаолият кўрсатадиган кишиларгина кўп нарсага эришади.

* * *

Узоқ ўйлаган ҳамиша ҳам тўғри ечимни топавермайди.

* * *

Вафот этган отанинг ўрнини фарзандларига билинтирмайдиган аёл энг ажойиб аёлдир.

* * *

Кимки кўп нарсани талаб қилса ва мураккабликдан ҳузур қилса, у адашишларга бошқалардан кўра кўпроқ мойилдир.

* * *

Ҳаётда соғлиқ ва саховатдан ташқари билимдан қадрлироқ нарса йўқ; уни эса осонлик билан эгаллаш ва арзонга топиш мумкин: чунки бундай бутун иш – осойишталик, ҳамма харажат эса – биз сарфламасак ҳам тутиб қола ололмайдиган вақтдир.

* * *

Агар биз ҳамма нарсани аниқ билишга интилмаганимизда эди, кўп нарсаларни яхшироқ билган бўлур эдик. Биз учун буюм қирқ беш даража бурчак остидагина намоён бўлади.

* * *

Кўриш – энг олижаноб ташқи сезги. Қолган тўрт сезгимиз бизни фақат аъзоларимизнинг тегиниши воситасида хабардор қилади: биз эшитамиз, ҳис қиламиз, ҳидни туямиз, пайпаслаб биламиз; кўриш эса анча юқори туради, у материяга бардош бериб ва маънавий қобилиятларга яқинлашиб нозиклашади.

* * *

Санъат намуналари ҳақиқатан ҳам санъат ҳақида ҳукм чиқариш ҳуқуқига эга бўлган ақл эгаларигагина хуш ёқиши керак. Агар бу бошқача бўлса, санъат сохта йўлдан боради.

* * *

Фойдали хатодан зарарли ҳақиқатни афзал биламан: ҳақиқат, балким, ўзи келтириб чиқарган оғриқни даъволайди.

* * *

Агар жамият ўз воситалари орасида ўлим жазоси бўлишидан воз кечсалар, бу ҳолда одамларнинг ўзи ёрдамга келади: қон билан ўч олиш ҳуқуқи эшик қоқади.

* * *

Одамлар доимо гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга тебранади, шу сабабли уларнинг бир қисми азоб-уқубат чекади, бошқаси ҳузур-ҳаловатда яшайди ва уларни ҳам худбинлик, ҳам ҳасад – бу икки ёвуз иблис қийнайди.

* * *

Ҳар қандай фаолият турида, агар у ҳеч нима билан чекланмаган бўлса, охир-оқибатда касодга учраймиз.

* * *

Сув бор бўлган барча жойда қурбақа бўлавермайди; бироқ қурбақа бўлса, у ерда сув бўлиши мумкин.

* * *

Услублик – амалга ошмаган идеалликдир.

* * *

Ажойиб уста қўл остидан чиқаётган барча нарса ажойиб бўлавермайди.

* * *

Фикр ҳамма вақт кўпликда тарқалади, бироқ уларнинг барчасидан энг тушунарлиси, яъни ақл учун фавқулодда энг қулайи ва енгили устунликка эга бўлади. Боз устига, таълим чўққиларига эришган киши кўпчилик унга қарши бўлишини олдиндан тахмин қилиши керак.

* * *

Гарчи жаҳон, умуман олганда, олға томон ҳаракат қилаётган бўлса ҳам ёшларнинг ҳар гал янгидан бошлашларига тўғри келади.

* * *

Барча чинакам донишмандона фикрлар турли одамларнинг миясига минглаб марта келган; бироқ бу фикрлар, ҳақиқатдан ҳам, ўзимизники бўлиши, шахсий онгимизда илдиз отиши учун биз уларни қайта бошдан виждонан ва самимий фикр тарозисига солиб чиқишимиз зарур.

* * *

Ноумид бўлгандан кўра умид билан яшаш ҳамиша аъло.

* * *

Ишонч ҳамма вақт шубҳа-гумондан яхши. Шунинг учун биз доимо умид қилишимиз зурур.

* * *

Зўравонликнинг икки тинчлик тури бор: ҳуқуқ ва одоб.

* * *

Меросни ҳаётга татбиқ эта оладиганларгина меросга лойиқдирлар.

* * *

Барча самимий одамлар талабчан эмас.

* * *

Камчиликлар фақат севмайдиган одамлар кўзига ташланади; шу боисдан нуқсонларни кўриш учун севги чўғини ўчириш зарур, бироқ бу чўғни камчиликларни билиб олишга етарли бўлган даражагача ўчириш лозим.

* * *

Мен ашаддий ёмон кўрадиган нарсалар борлигини ҳис этганимда жуда қувонаман, чунки ақл учун ҳамма нарса яхшилигини эътироф этишдан ортиқ ҳалокатли нарса йўқ: бу ҳар қандай чинакам туйғуни маҳв этиш билан баробардир.

* * *

Ҳасадгўй бизнинг куч-қудратимизни тасдиқлайди,
Нафрат эса бизни огоҳликка чорлайди.

* * *

Агар биз ўзимизни ўзганинг ўрнига қўйиб кўрсак, бошқаларга нисбатан рашк ва нафратимиз йўқолган бўлур эди; агар биз бошқаларни ўзимизнинг ўрнимизга қўйиб кўрсак, биздаги манманлик ва ғурур пасайган бўлур эди.

* * *

Инсон хавф-хатарнинг менга дахли йўқ деб, ўт билан ўйнашишга мойилдир.

* * *

Покизалик болаларда ўз-ўзини англаш қувончини уйғотади.

* * *

Кимки соф тажрибага қаноат қилса ва унга монанд иш кўрса, у ҳақиқатга етарлича эришган бўлади.

* * *

Янги даврнинг энг бетакрор ёзувчилари бирор янги нарса яратганликлари учун эмас, балки ҳаммага маълум гапни уларгача ҳеч қачон айтилмаганидек айтишга қодир бўлганликлари учун бетакрордирлар.

* * *

Инсон қўли билан яратилаётган нарсаларда худди табиат бунёдкорлигидек энг аввало мақсад диққатга сазовордир.

* * *

Маълумки, тош қанчалик узоқ тушса, унинг тушиш тезлиги шунча шиддатли бўлади. Афтидан, ҳаётда ҳам айнан ана шундай ҳол юз беради.

* * *

Текис жойда йиқилиш – кулфат эмас,
Бироқ чўққида сирғаниб кетиш – ҳалокат.

* * *

Миллионлаб китобхонга эга бўлишга умид қилмаган ёзувчи бирон сатр ҳам ёзмаслиги лозим.

* * *

Инсонга хос бўлган хислатдан қутулишга қанчалик ҳаракат қилинмасин у сақланиб қолаверади.

* * *

Ёзиш – бу байрамона иш.

* * *

Жасорат – бу шон-шуҳратдан бошқа барча нарса.

* * *

Бутунлик қисмини тасвир этиш ва яратиш санъат моҳиятини ташкил этади.

* * *

Фақат одамлар орасида ким эканлигингни англаб олиш мумкин. Аслида ким эканлигимизни фақат ҳаёт кўрсатади.

* * *

Инсон севмасдан туриб бирор нарсага тушуниб ета олмайди.

* * *

Шошма-шошарлик – адашишларнинг онаси.

* * *

Агар сен инсоният учун бирор эзгу иш қилган бўлсанг у буни иккинчи бор қилмаслигинг учун ҳаракат қилишга қодирдир.

* * *

Пулни йўқотиш – катта йўқотиш эмас. Яна пул ишлашга шошил. Ор-номусни йўқотиш – катта йўқотиш. Шон-шуҳрат қозонсанг, одамлар ўз фикрини ўзгартиради. Мардликни йўқотиш – барча нарсани йўқотиш. У ҳолда бу дунёга келмаганлигинг яхшироқ бўлар эди.

* * *

Инсоният ҳаёти эҳтиёжлар билан белгиланади. Агар эҳтиёж қондирилмаса, инсоният бетоқат бўлади; агар қониқиш ҳосил қилса, бефарқ бўлиб қолади.

* * *

Ҳақиқий шоир ҳаёт тўғрисида туғма билимга эга, шунинг учун ҳаётни тасвир этишда унга катта тажриба ҳам, бошқа нарса ҳам шарт эмас.

* * *

Бўса – икки қалб лаблари билан лаззатланадиган висол онлари.

* * *

Фикрлаш, идрок этиш, ҳис қилиш, ишониш ҳамда инсон коинотни пайпаслайдиган хатти-ҳаракатлар қилиш ҳамма вақт узвий бўлиши зарур; шундагина биз ўз зиммамизга юкланган бурчни адо эта оламиз.

* * *

Ҳеч қачон қабул қилинмайдиган таклифни айтмаслик керак.

* * *

Одамлар сен билан уйғунлашишини талаб этиш – кечириб бўлмас аҳмоқликдир.

* * *

Бизга зид бўлган кимсалар билан мулоқот қилишда ақл-ҳушни йиғиб олишимиз талаб этилади. Бу эса бизни ривожланиш ва тараққий этишга ундайди. Натижада келгусида биз ҳар қандай одам билан ўзаро туташ нуқталар топишга имкон топамиз.

* * *

Бизнинг руҳимиз таг тубсиздир: у мангуликдан мангуликкача ижодини давом эттиравераді. Руҳимизни қуёшга таққосласа бўлади: қуёш ҳам кундузи ҳаммаёқни ёритиб тунда уфқ орқасида беркинса ҳам аслида ҳеч ёққа ғойиб бўлмасдан ўз нурини сочишда давом этаверади.

* * *

Тонгда биз ақллироқмиз, лекин шу билан бирга ғам-ташвишлироқмиз. Зеро ғамхўрлик ҳам ақл, фақат суст ақлдир. Биргина аҳмоқлар учун бу маълум эмас.

* * *

Ким артистга сабоқ бермоқчи бўлса, чексиз сабр-қаноатга эга бўлиши керак.

Одамлар ўзлари учун фойдали бўлганларнигина эътироф этадилар.

* * *

Кимки омманинг инжиқликларига тоқат қилса,
Унга салбий муносабатда бўлмаса,
Бизнинг тингловчиларимиз доираси қанча кенг бўлса,
Тасаввур шунча таъсирчан бўлади.

* * *

Инсон теран ва жиддий фикрлашга қодир бўлса, оломон орасида унга қийин бўлади.

* * *

Доимий мухолифлик ва ҳамма нарсани қоралаш унинг ажойиб асарларига улкан зарар келтирарди.

* * *

Ҳар қандай инқилобни кўрарга кўзим йўқ, чунки инқилоб яратишдан кўра кўпроқ йўқ қилади.

* * *

Фақат иккита ҳақиқий дин бор. Бири биздаги ва атрофимиздаги ҳеч бир шаклга эга бўлмаган нарсаларни эътироф этади ва муқаддас

деб билади, иккинчиси унинг гўзал шаклга ўралганлигини муқаддас деб билади. Улар оралиқларидаги барчаси бутпарастликдир.

* * *

Сен узил-кесил қарор қабул қилгунингача иккиланишлар қийнайверади: сен ҳамиша ортга қайтиш имконияти борлигини ёдда тутасан ва бу сенга унумли ишлашингга халақит беради. Лекин сен ихтиёр этган ишингга ўзингни тўлалигича бахш этган дақиқада бахшорат сен томонда бўлади. Бошқа бирор ҳолатда рўй бериши мумкин бўлмаган ҳодисалар юз бера бошлайди... Нимага қодир бўлмагин, нимани орзу қилмагин, уларни амалга оширишга кириш. Мардлик инсонга куч-қувват ва ҳатто сеҳрли ҳукмронлик адо этади.

* * *

Инсон куч-қудрати биргаликда ривожланиши мақбул деб адолатли ҳисоблашади, лекин инсон бундай ривожланиш учун туғилмаган. Ҳар бир киши олға алоҳида интилиши, лекин бунда барча инсонлар саъй-ҳаракатлари тўғрисида тасаввурга эга бўлиши лозим.

* * *

Фаолият турли соҳаларини кузатиш, улар тўғрисида ҳукм чиқариш ва бунга раҳбарлик қилиш зиммасига юклатилган шахслар ана шу фаолият соҳаларига имконият борича чуқуррок кириб боришлари керак. Бўлажак ҳукмрон ёки давлат арбоби учун ҳар тарафлама таълим олиш шарт. Зеро серқирралик унинг касбининг ажралмас таркибий қисмидир.

* * *

Роман – бу муаллиф дунёни ўз билганича талқин этишни сўрайдиган субъектив эпопеядир.

* * *

Аҳмоклар! Кимки ўзини донишманд деб ўйлаётган бўлса, унинг қувончини заҳарламанг, у сиз каби аҳмоқ, бироқ у, майли, бўш қалбларнинг сохта мақтови завқини эшитсин.

* * *

Ўзингни ҳақиқатдагидан улуғ деб ҳисоблаш ва ўзингни ҳақиқатдагидан камроқ баҳолаш – катта хатодир.

* * *

Инсон жаҳон муаммоларини ҳал этиш учун туғилган эмас, у бу муаммоларни англаши, уларга қандай ёндашиш кераклигини тушуниш мумкин ва келажакда идрок эта олиши чегараларида бўлиши лозим.

* * *

Биз энг юксак мақсадларимизни инсониятга нақадар фойда келтиришини ҳисобга олган ҳолда билдиришимиз керак. Қолган бошқа барча нарсалар онгимизда сақланиб, худди булут орасидан нур сочаётган қуёшдек майин шуъла мисол йўлимизни ёритиб туриши лозим.

* * *

Ўзини ҳурмат қилиш – маънавиятимизнинг манбаи; бизнинг хулқ-атворимиз бошқаларни қадрлаш қобилиятимиз билан белгиланади.

* * *

Энг оғири – тасодифга бардош бериш ва бу тасодиф сени юксак мақсадлардан чалғитишга йўл қўймасликдир.

* * *

Ҳар ким ўзини чеклай олса ва ўзлигини топса осонликча эркинликни қўлга киритиши мумкин.

* * *

Табиатнинг буюклиги унинг оддийлигидадир, унинг буюклиги бу буюклик муттасил тарзда кичик бўлакларда такрорланишидадир.

* * *

Ҳар бир киши ўзича фикрлаши керак, зеро ўз йўлингда борар экансан ҳаётда мададкоринг – ҳақиқатни ёки ҳақиқатдек бир нарсани топасан. Лекин инсон иродасига эрк бермаслиги ҳамда ўзини текшириб бориши керак. Фақат ҳис-туйғу билан яшаб бўлмайди.

* * *

Инсон ўз кучидан фойдаланмагунча, нимага қодирлигини билмайди.

* * *

Кучга эга бўлгангина – бахтлидир.

* * *

Ортиқча қайғуриш билан дардни оғирлаштирасан.

* * *

Санъатда энг асосий роль – ворисликдир.

* * *

Одамлар учун сўз фақат бирор нарса ўрнини босувчидир. Инсон ўз фикр ва билимини изҳор этишга қодир бўлганга қараганда кўпроқ нарсани билади.

* * *

Ўзига маълум қилиш – табиий интилишдир; олинган хабарни тўғри идрок этиш эса билимдонлик қобилиятидир.

* * *

Ҳар бир шахс жаҳон маданияти барча боскичларини босиб ўтиши шарт.

* * *

Баҳслашаётганларга улар ўз фикрларини такрорлаётган ҳамда мухолифи мулоҳазаларига кулоқ тутмаётган пайтдагина эътироз билдираётганларидек бўлиб туюлади.

* * *

Иқтидорли ва кўп нарсага иқтидорли одамларда тез-тез учраб турадиган хато – уларнинг ўзларини ҳамма нарсага қодир деб ҳисоблашларидир.

* * *

Шеърият – инсоният мулкидир: у ҳамма ерда ҳамма замонларда минглаб ва минглаб инсонларда намоён бўлади.

* * *

Ўлим – тўсатдан воқеликка айланадиган имконсизлик.

* * *

Энг кулгили истак – барчага ёқиш истаги.

* * *

Дунё ҳозиргидек тузилмаганда эди, мавжуд бўлмасди.

* * *

Икки киши баҳслашар экан, кўпроқ айбдор бўлганни ожиз деб ҳисоблайдилар.

* * *

Бизнинг эҳтиросларимиз қаҳнусга ўхшайди. Бир эҳтирос ёниб кул бўлганда, кукундан янгиси туғилади.

* * *

Ҳар бир буюм, агар шоир у билан шоирона муомалада бўлса, шоирона кўриниш олиши мумкин.

* * *

Ирим ҳар қандай бидъат сингари тезда ўз кучини йўқотади, бизнинг мақтанчоқлигимизга жўр бўлиш ўрнига, унинг йўлига

кўндаланг бўлади ва ушбу нозик туйғуга таҳдид солади; биз бунда бирданига иримдан воз кечишимиз қийин эмаслигини кўрамиз ва бундан лаззат олишни кутган нарсамиздан қанчалик қочган бўлсак, уни шунча осонлик билан бажарамиз.

* * *

Бидъат инсонга хос нарса ва агар кимки ундан мутлақо халос бўлмаган деб ўйласа, у гадой топмас кўчалар ва бурчакларга бекиниб олади, сўнгра эса, ўзининг хавфдан халос бўлганини ҳис этиб, дарҳол у ердан чиқади.

* * *

Муҳаббат – идеал тушунча, эр-хотинлик реал тушунча: реал тушунчанинг идеал тушунча билан аралашиб кетиши ҳеч қачон жазосиз қолмайди.

* * *

Барча буюк нарсаларни инсон яратади; муҳими у бу буюкликни топа олишидир.

* * *

Бизни камчиликлардан халос қиладиган ва нуқсонларимизни тузатадиган нарса улкан бахт.

* * *

Эҳтирос ва ҳиссиётлар умумбашарий бўлиши мумкин, лекин тафаккур доимо алоҳида шахсларга ато этилади.

* * *

Халқ ҳам ўз қаҳрамонларини яратади. Бу қаҳрамонлар ярим тангрилардек халқни ҳимоя этади ва шон-шуҳратга буркайди.

* * *

Бизнинг бахтимиз ўзимизга ёқаётган нарсани қилаётганимизда эмас, балки биз шуғулланадиган юмуш бизга ёққанидадир.

* * *

Оломон – кўр, сафсатабоз – чаққон.
Халқ оқим бошлаган томонга кетади.

* * *

Тақдир буюклик ато этганлар ўз авлодлари ҳаётлигида етакчи бўладилар, лекин уларнинг таъсири анча узоқ давом этади. Бироқ кўпчилик буюклар янгиларга ўрнини бўшатади ва янги авлодлар томонидан унутилади.

* * *

Ҳеч бир ишга ортиқча тантана билан киришмаслик лозим; фақат иш ниҳоясига етганлигини тантанали байрам қиладилар.

* * *

Қарама-қарши фикрлар ўртасида ҳақиқат ётади дейдилар. Бўлмаган гап! Улар ўртасида муаммо ётади.

* * *

Истеъдодли бўлишнинг ўзи етарли эмас; ақллилик яна кўп нарсани талаб этади. Масалан, тўкис ҳаёт кечириш, сенинг даврингда йирик ўйин олиб бораётганлар қартасига қарай олиш, ўзинг катта ютуққа эга бўлиш ва худди шундай ютқузуққа учрашишга тайёр бўлиш лозим.

* * *

Инсоният янада ҳушёрроқ бўлганда, мислсиз ютуқларга эришган бўлур эди.

* * *

Қийинчиликларни изламаётган жойимизда энг кўп қийинчилик мавжуд.

* * *

Энг асосийси қоғозга битилгани. Одамлар эса улардан истаганларича ва имкониятларига қараб фойдаланаверсинлар.

* * *

Эътиқод ҳар қандай тафаккурнинг бошланиши эмас, балки гултожидир.

* * *

Инсонга ҳаёти беҳуда ўтмайдиган мақсад беринг ва у ҳар қандай вазиятдан чиқиб кетади.

* * *

Муҳими – ўзингни ушлай билишдир.

* * *

Одамлар ўзини ҳам, бошқаларни ҳам адаштиради, чунки воситани мақсад деб қабул қиладилар, аслида эса мақсадсиз фаолият бесамар, баъзан эса ҳалокатлидир.

* * *

Инсон ишончи ва маънавий мардлиги шарофати билан энг оғир шароитларда ҳам зафар куча олади. Лекин унинг қалбига тирноқча иккиланиш кира олса уни маҳф этади.

* * *

Ўз бурчингни бажаришга уриниб кўр: дарҳол ўзингнинг баҳоингни биласан.

* * *

Мен ҳамиша қонунларга қатъий амал этишга даъват этаман; Айниқса ҳозиргидек кўнгилчанглик ва ортиқча эркинлик кўп нарсани бой беришга олиб келаётган ҳозирги давримизда.

* * *

Кўпинча рақамлар дунёни бошқаради дейишади; бироқ рақамлар дунё қандай бошқарилаётганини кўрсатишига шубҳа йўқ.

* * *

Инсоннинг замонавий ютуқларни баҳолашда ўтмишдаги ютуқларни ҳам ҳисобга олишини тарихий туйғу деб аташади.

* * *

Инсон муқаррар равишда турли босқичларни босиб ўтади. Бу босқичларнинг ҳар бири учун ўз афзалликлари ва камчиликлари мавжуд.

* * *

Замон ўз ҳуқуқларини талаб қилади.

* * *

Бор нарсалар бизни шунчалик қондирадики, етишмаётган нарсаларни билмайсан ҳам.

* * *

Илоҳий куч ҳаммага ато этилган, ҳамма жойда абадий муҳаббат барқарор.

* * *

Мен ёмон ишни энг оғир гуноҳдек кўргани кўзим йўқ. Айниқса давлат ишларидаги ёмон фаолият ўта гуноҳдир. Чунки бундан минглаб ва миллионлаб одамлар азоб тортади.

* * *

Кимгаки куч ато қилинган бўлса, у бахтлидир.

* * *

Хоҳишдан тийилган қалбда,
Бурилиш юз беради.
У башариятга муҳаббат қўяди,
Яқинларига муҳаббат билан яшайди.

* * *

Қатиққўллик билан баъзи нарсаларга, муҳаббат билан кўп нарсага эришиш мумкин. Лекин ҳамма нарсага ишнинг кўзини билиш ва адолат орқали эришиш мумкин.

* * *

Инсон унга шахсан фойдали бўлган ёки зарар келтирадиган жиловда ушлаб турилмас экан. Бўшатувчанликка берилиши табиийдир.

* * *

Ўзи ҳақида хабар бериш – табиий интилиш; хабарни эшитгандек идрок этиш – билимлилик қобилияти.

* * *

Баҳслашаётганларга улар ўз фикрларини такрорлаётганда ва ўз рақибининг далилларини тингламаётганда эътироз билдиришаётгандек туюлади.

* * *

Қобилиятли ва қўлидан кўп нарса келадиган одамларда тез-тез учраб турадиган хатоси уларнинг ўзларини барча нарсага қодир деб ҳисоблашларидир.

* * *

Черковнинг бутун тарихи адашиш ва зўравонлик қоришмасидан иборат.

* * *

Санъатда ва шеъриятда шахс – бу ҳамма нарса.

* * *

Агар барча буюкликлар рисоладагидек идрок этилса, улар маърифатга етаклайди.

* * *

Агар кимки бир нарсани англаб олса, демак, у бошқа кўп нарсаларни ҳам англаб олишга қодир.

* * *

Адабий асарлар оммага кучли таъсир қилганда мен ҳамма вақт бу бежиз эмас деб ўйлайман.

* * *

Ҳар қандай характерда, у бошқа характерлардан қанчалик фарқ қилмасин, ҳар қандай бунёдкорликда – тошдан инсонгача қандайдир

умумийлик бор, чунки барча нарса такрорланади ва дунёда яккаю ягона ҳеч нарса йўқ.

* * *

Кимки саёҳатга отланар экан, у нимани кўришни хоҳлашини ва нима унга тааллуқли эканлигини билиши зарур.

* * *

Ҳар қандай кайфият, боз устига, ҳар қандай дақиқа беадад қимматлидир, чунки у абадият элчисидир.

* * *

Инсониятга ўзини чеклаш ато этилмаган. Дунё ҳокимлари ҳокимиятни суиистеъмол қилишдан ўзларини тия олмайдилар, омма яхши кунлар аста-секин келишини кутиб, борига тоқат қилишмайди. Агар инсон баркамол бўлганида эди, у ҳолда жорий этилган қонунлар амал этарди. Инсон мангу ноҳақликка дучор қилинган – унинг бир қисми азоб чекади, бошқалари эса ҳузур-ҳаловатда яшайди, худбинлик ва ҳасад – ёвузликнинг бу икки шайтони ҳеч қачон ўз ўйинини тўхтатмайди.

* * *

Ҳар ким туғма қобилиятига мос, ўрганган ҳунари билан шуғулланса ва бошқаларнинг ишига халақит бермаса, жуда оқилона иш бўлур эди. Этикдўз ўз қолипи билан бўлсин, деҳқон омочнинг орқасидан эргашсин, ҳукмдор халқ манфаатини кўзлаб бошқарсин.

* * *

Дарахтда бир хилдаги иккита баргни топиб бўлмайди дейишади, шунингдек, минглаб одамлар орасида фикрлаш тарзи бўйича бир-бирига тўғри келадиган икки одам бўлиши ҳам душвор.

* * *

Табиатан бизга ўхшамайдиган одам билан муомала қилишга интилиш биз учун хос. Бу бизни ривожлантиради ва камол топтиради, натижада исталган одам билан тил топиша оламиз.

* * *

Бизнинг руҳимизни сўндириб бўлмайди: у тасаввуримизда фақат курраи заминимиз учунгина хизмат қиладиган, аслида эса узлуксиз нур сочиб турадиган қуёшга ўхшашдир.

* * *

Ёшликдаги хатоларни кексаликда судраб юрмаслик лозим; кексаликнинг ҳам ўз нуқсонлари бор.

* * *

Ҳукмдорга ҳеч бўлмаганда энг арзимас ишда ён босишни маслаҳат бериб бўлмайди.

* * *

Истеъдодли одам бошқалар қиладиган барча нарсаларни қила оламан деб ўйлайди, бироқ, афсуски, аслида бундай эмас, вақти келиб у бундан афсусланади.

* * *

Ҳаёт қиска, шунинг учун бир-биримизга яхшилик қилишга интилмоғимиз лозим.

* * *

Қандайдир ғайритабиий ҳолатни баъзан она тилимизда ифодалаш ҳам қийин бўлади.

* * *

Маҳмаданалик билан севгини қўлдан чиқаради.

* * *

Шеърнинг ҳақиқий кучи вазиятда, мазмунда жойланган.

* * *

Дунё қандай бўлса, шундайлигича қолади, воқеалар такрорланади, бир халқ бошқа бир халқ сингари яшайди, севади ва ҳис этади: шундай экан, нима учун бир шоир бошқа шоир сингари ёзиши мумкин эмас?

* * *

Инсон ўзининг барча хатолари ва адашишларига қарамай, агар уни олдиндан кўра оладиган қўл олға етакласа, исталган мақсадига эришади.

* * *

Доимий норозилик рад этишни туғдиради, рад этиш эса ҳеч нарсага олиб келмайди.

* * *

Давлатда ҳеч ким яшашни ва ҳаётдан қувонишни хоҳламайди – барча бошқаришни хоҳлайди, санъатда эса яратилганлардан завқ олишни эмас, балки сўзсиз янги асар яратишни исташади.

* * *

Кўпларга ўз номукаммаллигини билиш насиб қилмаганидек, умуман мукаммал нарсани англаш насиб қилмайди ва бу кимсалар ўз ҳаётларининг охиригача қандайдир чала санъат асари яратадилар.

* * *

Фаолиятнинг ҳар хил турлари устидан кузатиши керак бўлган, кузатиши улар тўғрисида ҳукм чиқариши ва раҳбарлик қилиши керак бўлган одам имкони борича бундай фаолият ишига теран кириб боришга интилиши зарур. Жумладан, ҳукмдор ёки бўлғуси давлат арбоби учун бой билим зарур, чунки хилма-хиллик – унинг ҳунарининг таркибий қисмидир.

* * *

Шоир кўп томонлама билимга интилиши зарур, чунки шоирнинг материали – бутун олам ва уни сўзга айлантириш учун уни тушуниб олиш зарур.

* * *

Юксак санъат ўзини узлатга ташлаш ва чеклаб қўйишлардан иборатдир.

* * *

Инсон фақат бир иш билан шуғулланиши, ҳаётда эса турли йўллардан ўтиши зарур.

* * *

Кўпчилик учун фан фақат тирикчилик воситаси ҳисобланади ва улар, агар фан уларни боқса, ўз адашишларини ҳам илоҳийлаштиришга тайёрдирлар.

* * *

Биз нимаики қилаётган бўлсак, барчасининг оқибатлари бор, бироқ у оқилона ва адолатли саъй-ҳаракатларимиз яхши оқибатларга, аҳмоқона саъй-ҳаракатларимиз ёмон оқибатларга олиб келади дегани эмас, кўпинча аксинча ҳам бўлади.

* * *

Фақат буюк инсонгина инсониятга хизмат қилади.

* * *

Ҳар қандай истеъдод билимлардан қувват олиши зарур ва фақат билимлар ижодкорга ўз салоҳиятини амалда қўллаш имконини беради.

* * *

Гўзал аёлларни ортиқча сарф-харажатларга ўргатмаслик зарур, акс ҳолда уларни тийиб бўлмайди.

* * *

Шеърият – инсониятнинг бойлиги ва у ҳамма жойда ва ҳамма замонларда минг-минглаб одамларда намоён бўлади.

* * *

Инсон авлоддан-авлодга ўтадиган ижобий ҳодисаларга эҳтиёж сезади, бироқ ушбу ижобий ҳодиса айни вақтда ҳақиқий ва асл бўлиши мақбулдир.

* * *

Дунё шунчалик оддий курилмаганда эди мавжуд бўлиши мумкин эмасди.

* * *

Ёввойиликни фақат янада ёввойилироқлик билан енгиш мумкин.

* * *

Мухолифат, агар у ҳеч бир нарса билан чеклаб қўйилмаса, кўпинча ўзининг зиддиятига айланади.

* * *

Минглаб бидъатларга ўралашиб қолиб биз қалбимизда, эҳтимол, яшаётган буюкликка эрк беришга ожизмиз. Биз буюмларнинг қулимиз ва бу буюмлар бизни чеклаб қўйиши ёки бизга етарлича эрк беришига қараб, пасткаш ёки нуфузли бўлиб кўринамиз.

* * *

Одамлар аниқлик ва хушчақчақликка эҳтиёж сезади.

* * *

Бирор нарса қилиш учун бирор нарса бўлиш керак.

* * *

Буюк асар яратмоқчи бўлган дастлаб ўзини ўзи яратиши зарур.

* * *

Бизга берилган қобилиятлар туғма, бироқ биз камол топишимиз учун инсоният бизгача яратганлардан ўзимизга зарури ва кучимиз етганини ўзлаштириб оламиз.

* * *

Барча буюк нарсалар тақчил бўлади.

* * *

Халқ бамисоли Тангри сингари уни ҳимоя қиладиган ва шон-шараф сари элтадиган ўз қаҳрамонларини дунёга келтиради.

* * *

Тақдир томондан танланганлар ўз авлодига бошчилик қилади, улардан баъзиларининг таъсири узоқ давом этади, бироқ кўпчилиги янги етакчиларга ўрин бўшатиб беради ва авлодлар уларни унутади.

* * *

Иқтидорли одам бўлишнинг ўзи етарли эмас; ақл учун яна кўплаб нарсалар: масалан, бой-бадавлат яшаш, йирик ўйинни ўйнаётганнинг қартасига қараш, катта ютуққа ва шундай мағлубиятга тайёр туриш зарур.

* * *

Табиат ҳамма вақт ҳақ, хатолар ва адашишлар фақат инсонга хос.

* * *

Ҳеч ким ўз ихтиёри билан бошқа одамга хизмат қилмайди, бироқ у бу билан ўзига хизмат қилаётганлигини англаб хизмат қилаётганидан қувонади.

* * *

Тил ҳамма вақт ўзида ўз мамлакати муҳитини ифодалайди.

* * *

Охир-оқибатда ўз қилмишларининг оқибатлари билан ҳисоблашишига тўғри келади.

* * *

Ердаги борлиқнинг абадий мўъжизаси – туғилиш ва ўсиш, ҳалокат ва янгидан пайдо бўлиш оналарнинг узлуксиз ва бетиним меҳнатидир. Агар Ерда барча нарса янгиланиб, асосан аёллар туфайли наслини давом эттирса, у ҳолда ижодкор илоҳларга аёл қиёфаси берилганлиги ва улар Она деган шарафли номга эга эканлиги тушунарли бўлади.

* * *

Рақамлар дунёни бошқаради дейишади; рақамлар дунё яхши ёки ёмон бошқарилаётганлигини исбот қилади.

* * *

Инсоннинг танҳолиги яхши эмас, ёлғиз ишлаш эса янада ёмон. Муваффақият қозониш учун рағбат ва ҳамдардлик зарур.

* * *

Ишқилиб руҳ танага бўйсунмасин!

* * *

Дунёда асрлар давомида яхши нарсалар кўп бўлган, уларнинг таъсири давом этаётганлигига ва ўз навбатида яхшилик туғдираётганлигига ҳайрон бўлмаслик керак.

* * *

Аслида биз ҳайратга тушадиган нарсаларнигина ўқишимиз шарт.

* * *

Мавжуд нарсалар бизни шунчалик қониқтирадики, етишмаётган нарсани пайқамайсан ҳам.

* * *

Инсон ўзи идрок этишга қодир бўлган нарсаларнигина эътироф этади ва улуғлайди.

* * *

Жоҳилликнинг биринчи белгиси – гўзалликни эътироф этмаслик.

* * *

Шоир мамлакат осмонида эркин парвоз қилаётган бургутга ўхшайди ва унга ҳам нишонга олаётган қуёни Пруссия ёки Саксония ерида чопиб бораётганлигининг фарқи йўқ.

* * *

Мен илмфан билан шуғулланиб одамларни яхшироқ билдим.

* * *

Душманларнинг ҳужумлари менга одамларнинг ожиз томонларини билиб олишда ёрдам берди.

* * *

Ҳар бир миллат учун унга узвий хос бўлган нарсалар, қандайдир бошқа миллатга тақлид қилинмаган, унинг ўз эҳтиёжларидан келиб чиққан нарсаларгина яхшидир.

* * *

Агар халқда буюк ислоҳотга эҳтиёж ҳақиқатан ҳам пайдо бўлса, Тангри ҳам унинг томонида бўлади ва муваффақият унга ёр бўлади.

* * *

Ҳамма нарсанинг ўз меъёри бор, ҳамма нарсанинг ўз мақсади бор.

* * *

Мен ҳамманинг фаровонлиги хизматкорига хизмат қиламан.

* * *

Ҳамма нарсанинг меъёри ва ҳамма нарсанинг чегараси бор:
Кексалик кетади, мен яна навқирон,
Яна ёш бола бўлиб қолдим.

* * *

Табиатда фақат унинг қонунларига асосланган нарсаларгина гўзалдир, бинобарин ҳаққонийдир.

* * *

Ҳақиқий истеъдод ато қилинган киши буюк ўтмишдошлари билан мулоқот қилишга ички эҳтиёж сезади ва ушбу эҳтиёж унинг юксак истеъдодидан далолат беради.

* * *

Албатта, оқилона нарса ҳамма вақт гўзал бўлади деб бўлмайди, аммо гўзал нарса ҳамма вақт оқилона ёки ҳеч бўлмаганда оқилона бўлиши керак.

* * *

Инсон табиатидаги олий ва гўзал хусусият – Она-ерга муҳаббат, мамлакат қонунларининг ҳимояси остида эркинлик ва мустақилликни ҳис этиш.

* * *

Журъатни йиғиб кўпроқ тасаввурга берилиш зарур; ҳаётга сизни завқлантириш, қалб қаърига етиш, юксакликка кўтариш имконини беринг ва, майли, ҳаёт сизни улуғворликка ўргатиб ва жасоратлар учун отлантириб, куч ва мардлик бахш этсин. Фақат буларнинг барчаси беҳуда оворагарчилик, абстракт фикр ёки ғояга асосланган деб ўйламанг.

ГЁТЕ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ СОЛНОМАСИ

1749 йил 28 август

Гёте Франкфурт-Майнда юрист, империя маслаҳатчиси оиласида туғилган.

Гётенинг илк шеърий тажрибалари саккиз ёшларга тўғри келади.

1765

Лейпциг университетининг юрист факультетига ўқишга кирган; Бу вақтга келиб у, кейинчалик катта кисми йўқотиб юборилган, анчагина сезиларли миқдордаги асарлар муаллифи бўлган.

1767

Гёте одатда тушлик қиладиган Лейпциг қаҳвахонаси хўжайинининг қизи Анна Катарина Шенкопфга бағишланган **«Аннете»** («Das Buch Annette») шеърий тўплами ва **«Суюклининг нозлари»** («Die Launde des Verliebten») деб номланган комедияси чоп этилган.

1770–1771

Гёте Страсбург университетининг юридик факультетини тамомлаган. Бу ерда Гёте Германияда буюк ва асл адабиётини яратиш режалари билан тўлиб-тошган **«Бўрон ва шиддат»** («Sturm und Drang») оқимининг етакчи танқидчиси ва идеологи И.Г. Гердер (1744–1803) билан учрашган. Гердернинг Шекспир, Оссиан, Т. Персининг «Қадимги инглиз шеърияти ёдгорликлари» ва барча халқлар миллий шеъриятига нисбатан ғоят завқли муносабати Гёте олдида янги уфқларни очган.

1772–1776

Франкфуртда И. Х. Готшед (1700–1766) ва Маърифат даври вакиллари томонидан ўрнатилган тамойилларга қарши Гёте адабий исён раҳнамоси бўлган.

1773

Гёте **«Гёц фон Берлихинген»** («Gotz von Berlichingen») драмасини ёзган, унда классик уч элементдан ташкил топган бутунликни инкор этиб, 56 та саҳна, кўплаб қаҳрамонларни кўрсатган, насрдан, оддий, ўрни билан қўполроқ халқ тилидан фойдаланган. Драма учун Готфрид фон Берлихинген томонидан 1557 йилда ёзилган, аммо 1731 йилда чоп этилган таржимаи ҳоли манба бўлиб хизмат қилган. Гёц (Готфриднинг қисқартмаси) – реал тарихий шахс.

Ўшанда, Шекспирнинг «сабоқларидан» фойдаланиб, Гёте **«Эгмонт»** («Egmont») ва **«Фауст»** («Faust») устида иш бошлаган. У Гердерга немис халқ қўшиқларини йиғишга ёрдамлашган ва халқ қўшиқлари тарзидаги кўплаб шеърлар ёзган. Гёте Гердернинг ҳаққоний шеърият қадимги намуналарни кўчириш эмас, балки шоирнинг юрагидан чиқиши ва ўз ҳаёт тажрибасининг меваси бўлиши керак, деган қатъий ишончига қўшилган. Мазкур қатъий ишонч унинг бутун умри давомида асосий адабий тамойил бўлиб қолган.

Зезенгейм руҳонийсининг қизи Фридерике Брионга бўлган муҳаббат тўлдирган, ушбу жўшқин, бахтли даврнинг ёрқин образлари ҳамда самимий нозиклик билан ёзилган **«Висол ва ҳижрон»** («Willkommen und Abschied»), **«Май қўшиғи»** («Mailied») ва **«Чизилган лента билан»** («Mit einem bemalten Band») каби шеърларида гавдаланган. У қиз билан ажрашгандан кейинги виждон азоблари, айрилиқ ва ёлғизлик саҳналари **«Фауст», «Гёц», «Клавиго»** ва бошқа бир қатор шеърларда ўз аксини топган.

1773–1775

Гёте бўлажак **«Фауст»**нинг асосий сюжетларини қамраб олган, илк хомаки лойиҳасини яратган. Ушбу ўзига хос **«Пра-Фауст»** ёзувчининг қўлёзмаларида сақланиб қолмаган, аммо 1887 йили Гётени қадрловчилардан бирининг ёзувларида топилган.

1774

Вецларда, Гёте отасининг қистови билан империя судида малака оширган.

Гёте нафақат Германияда, балки бутун ўқувчи Европага машҳур қилган **«Ёш Вертернинг изтироблари»** романини ёзган. Гёте роман учун эпистоляр шаклни танлади. Хатлар ўзида

қаҳрамоннинг тавба-тазарруларини акс эттирган. Роман воқеалари 1771 йил майидан 1772 йил декабргача юз берган. Шундай қилиб, ҳаракатлар вақти ва романнинг ёзилиш вақти жуда яқин. Вертернинг Лоттага нисбатан ҳиссий эҳтироси ва унинг фожиавий дилеммаси: бошқа биров билан унаштириб қўйилган қизга нисбатан севги, – Гёте шахсий ҳаёт тажрибасининг бир қисми бўлган. Қариган чоғида Гёте, «Ёш Вертернинг изтироблари»ни, уни таъқиб қилган ўз-ўзини ўлдириш фикридан халос бўлиш учун ёзганини сўзлаб берган. Бироқ Вертернинг ҳаракати шу даражада юқумли эканки асар таржима қилингач Европа бўйлаб, Францияда (1774), Англияда (1776), Голландияда (1781), Италияда (1781), Швецияда (1783) ва Россияда (1788) эҳтиролари ҳаққонийлигини исботлаш учун ҳаётиданда кечишга тайёр ёшларнинг ўз-ўзини ўлдириш даражаси ошиб кетган.

1775–1786

Гёте Ваймар саройида ёш герцог Карл Августнинг маслаҳатчиси бўлган. У бир қатор давлат мажбуриятларини ўз зиммасига олган, жумладан, герцогнинг биринчи вазири бўлган, Махфий маслаҳатчи унвонини олган, йўллар, давлат молияси, жамоат ишлари, тоғ-кон лойиҳалари кабилардан хабардор бўлган ва кўп йиллар геология, минерология, ботаника ҳамда қиёсий анатомияни ўрганиб, илмий изланишлар олиб борган. Бундан ташқари, Гёте сарой аҳлининг диққат марказида бўлган: у тиним билмас ихтирочи ва баллар, маскарадлар, кўнгилочар ўйинлар, ҳаваскорлик спектакллари, овлар, сайрлар ташкилотчиси, истироҳат боғлари, архитектура ёдгорликлари ва музейлар васийси бўлган. Гётенинг кўп сонли хизмат мажбуриятлари, бошлаган йирик асарлари – **«Вильгельм Мейстер»** («Wilhelm Meister»), **«Эгмонт»** («Egmont»), **«Ифигени»** («Iphigenie») ва «Тассо» («Tasso») ни тугатишга жиддий тўсиқ бўлган.

Бу вақтга келиб «Бўрон ва шиддат» адабий ҳаракатининг жўшқин ва инқилобий даври ортда қолган эди. Энди Гётенинг ҳаётда ва санъатдаги идеали вазминлик, ўз-ўзини назорат қилиш, сабр, мувофиқлик, классик шакллар мукаммаллиги бўлган. Буюк даҳолар ўрнига, унинг қаҳрамонлари оддий одамлар бўлган. Шеърларининг эркин бандлари таркиби ва вазнига кўра хотиржам ҳамда беташвиш бўлиб, аммо баъзида шиддатли бўлган, жумладан, Гёте октавалар ҳамда буюк «учлик» – Катулл, Тибулл ва Проперцийларнинг элегик байтларини афзал кўрган.

1783

Гёте шеъриятида ёшликнинг мустабид идеалларидан, бурчни тушунишнинг ахлоқий йўналишлари тизими марказига ўтишда шарафли бурилиш ясаган **«Ильменау»** («Lenemau») элегияси дунё юзини кўрган.

1786–1788

Бир ярим йиллик таътил олиб, Гёте Италияга борган. У ерда ганчкорлик билан шугулланган, мингдан ортиқ манзарали лойиҳалар тайёрлаган, антик шоирлар ва И. И. Винкельманнинг (1717–1768) антик санъат тарихини ўқиган.

1788

70-йилларда бошланиб 1787 йилда тўлиқ тугалланган **«Эгмонт»** («Egmont») драмаси нашр этилган. Бунда Гёте, Шекспир сингари сиёсий ва диний тўқнашувлар кескин тус олган, ниҳоятда оғир тарихий даврга мурожаат қилган. XVI аср ўрталаридаги Нидерландия (ҳозирги Бельгия ва Голландия) провинцияларида содир бўлган воқеаларни имкон қадар ҳаққоний тасвирлаш мақсадида, ўша давр учун новаторлик ҳисобланган насрий шаклни танлаган, ҳолбуки драмалар шеърий шаклда ёзилган.

1786–1788

«Пра-Фауст»нинг қисқартирилган вариантини талқин **қилувчи «Фауст. Парча»** нашр қилинган. Ф.Шиллер буни жуда юқори баҳолаган ва Гётени «Фауст»ни давом эттиришга ундаган. Айниқса 1797 дан 1801 йилларда «Фауст» устида қизғин иш олиб борилган, «Бағишлов», иккала «Муқаддима», «Фаустнинг кабинети» ва «Вальпургиев туни» саҳналарини ёзган.

1790

Кураш ғоясини тарбия ғояси билан алмаштиришни, босқичма-босқич тинч ислоҳотларни тарғиб қилувчи **«Торквато Тассо»** («Torquato Tasso», 1780–1789 йилларда ёзилган) драммаси, шунингдек Римга бўлган соғинч ва 1806 йилда Гётенинг турмуш ўртоғига айланган Кристиана Вульпиусга нисбатан муҳаббат меваси бўлмиш **«Рим элегиялари»** («Romische Elegien») нашр этилган.

1794

Янги **«Орлар»** журналини нашр этишда Гётедан ёрдам сўраган Ф. Шиллер билан дўстона муносабатлар ўрнатилган. Тез орада Шиллер Ваймарга келган.

1795–1796

Гёте ўз муҳитидан чиқиб, актёрлар билан яқинлашиб, натижада машҳур драматург бўлиб етишган немис бюргери ҳақида ҳикоя қилувчи, таркибида бир неча шеърларни камраб олган **«Вильгельм Мейстернинг ўқиш йиллари»** («Wilhelm Meisters Lehrjahre») насрий романини тугатган. Романнинг асосини Гёте томонидан тугалланмаган, Германияда миллий театр тузишга ҳаракат қилган қаҳрамон ҳақида ҳикоя қилувчи **«Вильгельм Мейстернинг театрга хос истеъдоди»** («Wilhelm Meisters thetralische Seldung», 1777–1785, *1911 нашр қилинган) асари ташкил* этган. Романда ўша даврнинг машҳур актёрлари фаолияти акс эттирилган.

1796

Гётенинг Буюк Француз *инқилоби воқеалари* муҳитида, кичик немис шаҳарчасида яшовчи замондошларининг идеал намуналарини яратишга уриниб кўрган **«Герман ва Доротея»** («Herman und Dorothea») эпик достони нашр этилган.

1797

Гётенинг Шиллер билан доимий ва қизғин муносабати, ижодий режаларни муҳокама қилиш ва уларни биргаликда рўёбга чиқариш, масалан, **«Ксения»** («Xenien», 1796) сатирик циклининг тузилиши, улар ўртасида баллада ёзиш бўйича дўстона беллашувга олиб келган. Мазкур беллашув натижаси ўлароқ ваҳимали, ғамгин балладалар анъаналари асосида ёзилган **«Тун қироли»** («Erlkonig»), **«Коринф келинчаги»** («Die Braut von Korith») шеърлари вужудга келган. Ушбу асарлар учун антик афсоналар ва ўрта аср ривоятлари манба бўлиб хизмат қилган.

1797–1801

«Фауст» устида қизғин иш даври.

1808

1806 йилда тугалланган **«Фауст»**нинг биринчи қисми чиққан.

1809

«Танлов ўхшашлиги» («Die Wahlverwandtschaften») оилавий романида Гёте яна ҳиссиёт эркинлиги масаласини кўтарган, «Ёш Вертернинг изтироблари»дан фарқли ўлароқ, масалани инкор қилиш ва оилавий негизларга содиқлик асосида ҳал қилган.

1811–1814

Гёте 1775 йилда Ваймарга кўчиб боргунга қадар, болалик ва ўспиринлик тарихини ҳикоя қилувчи **«Шеърият ва ҳақиқат»** («Dichtung und Wahrheit», 1811-1833 й. нашр қилинган) автобиографик китобини ёзган.

1814–1819

Гёте **«Ғарбу Шарқ девони»** («West-Ostlicher Diman», 1819 йили нашр қилинган) лирик севги тўпламини ёзган. Шарқ мамлакатларида муайян тартибда жойлаштирилган шеърлар мажмуи «девон» деб номланган. Наполеоннинг қулаши, Марианна фон Виллемернинг севиши, XIV аср Шерозда яшаган Ҳофиз лирикасининг очилиши, поэтик қиёфаси кабиларнинг барчаси «Ғарбу Шарқ девони» мундарижасини ташкил этган.

1816–1829

1786–1788 йиллардаги Италия сафари тўғрисидаги ҳисобот, **«Италияга саёҳат»** («Italienische Reise») чоп этилган.

1831

Гёте котиби Йоҳанн Петер Эккерманнинг қатъий илтимосига кўра **«Фауст»** устидаги ишларни якунига етказган, қайсиким, иккинчи қисмининг ғоялари 1797–1801 йиллардаёқ пайдо бўлган.

1832 йил 22 март

Гёте Ваймарда вафот этган.

1833

Гёте вафотидан кейинги асарлари нашрининг биринчи жилдида **«Фауст»** («Faust») трагедияси тўлиқ нашр қилинган.

3.2. ЭРНСТ ТЕОДОР АМАДЕЙ ҲОФМАН ЎЗБЕК ЮРИСТИ НИГОҲИДА

«Тупроқда илдиз отиб ҳар бир қараш, ҳар бир сўзга жавоб беришдан ортиқ зерикарли иш йўқ».

***Э.Т.А. Ҳофман** «Малика Брамбилла»*

1776 йил 24 январда немисларга хос равишда Эрнст Теодор Вильгельм деб уч исм берилган бола дунёга келди. Ҳа, чиндан ҳам учинчи исм аниқ Вильгельм эди, бироқ Ҳофман ёшликдан бошлаб мусиқага шунчалик ихлос қўйдики, етук ёшида исмини ўзи сажда қиладиган Моцарт шарафига Амадей деб алмаштирди.

Аслини олганда Ҳофман бошқа соҳаларда ҳам истеъдодли эди. Унинг қабрига: «У юрист, адабиётчи, мусиқачи, рассом сифатида бирдек беназир эди», деб ёзиб қўйилгани бежиз эмас эди. Буларнинг барчаси ҳақиқат эди.

Бироқ барибир Ҳофман ўз юристлик ишини очиқдан-очиқ севмас эди, уни Прометей тоғига ўхшатарди, «давлат оғилхонаси», деб атарди, бироқ бу масъулиятли ва виждонли давлат хизматчиси бўлишда унга халақит бермас эди. Юрист малакасини ошириш бўйича барча имтиҳонларни аълога топширади, унинг ишига ҳеч кимда эътироз йўқ эди. Бироқ Ҳофман ҳуқуқшунос лавозимида мутлақо муваффақиятсиз одимлади, бунинг сабаби унинг жўшқин ва истеҳзоли хулқи билан боғлиқ эди. У баъзан ҳурматли ва эъзозли одамларга карикатура чизади, ўзининг шогирд қизларига ошиқ бўлиб қолади (Ҳофман мусиқа бўйича репетиторлик қилиб кун кечирар эди), гоҳ ўзининг «Бургалар шоҳи» қиссасида милиция бошлиғи Кампцни маслаҳатчи Кнаррпанти сифатида хунук кўринишда тасвирлайди:

«Ҳуқуқни бузувчи, агар жиноятчи фактининг ўзи аниқланган бўлса, аниқланиши мумкин эканлиги ҳақидаги кўрсатмага жавобан, содир этилган жиноят ўз-ўзидан аниқланади».

Бунга ўхшаш мазаҳ қилишлар Ҳофман учун изсиз кетмади. Унга қарши мансабдор шахсни ҳақорат қилганлиги учун суд иши қўзғатилди. Фақат соғлиғининг ҳолатигина ёзувчини судга тортиш имконини бермади (Ҳофман бу вақтга келиб амалда шол бўлиб қолган эди).

Ҳофман жаҳон бадиий адабиёти тарихида ҳақли равишда энг сирли ва англаб бўлмас ёзувчилардан бири ҳисобланади. Унинг асарлари вақт ўтган сари асло сусаймайдиган мутлақо

алоҳида жозибадор кучга эгадир. Кейинги вақтларда бутун дунёда кузатилаётган унинг ижодига бўлган қизиқишнинг янги тўлкини бунинг далилидир. Шу муносабат билан Ҳофман бадиий фантазияларининг моҳиятига кириб бориш, уни ўз давридан илгарилаб кетган ажойиб ёзувчи сифатидагина эмас, балки ҳар томонлама истеъдодли бўлганини кўрсатиш жуда муҳимдир. Ҳофман ўз асарларида жаҳонга таниқли австриялик психиатр олим Зигмунд Фрейднинг психоанализ соҳасидаги кашфиётларини нимаси биландир бошқалардан олдин сезди.

Жуда таниқли бўлган шахс ҳақида мақола ёзишга киришганда бирор-бир кашфиёт қилишга, янги бир сўз айтишга умид қилиш қийин, – гўёки у ҳақда яна нима дейиш мумкин? Увоққина янги маълумотлар, одатда, қутқармайди, чунки тажрибали китобхон хусусий масалаларда аниқлаштиришни эмас, балки янгича қарашни кутади, агар муаллиф субъективизмга ва сохта новаторликка тойиб кетмасдан бунга муваффақ бўлса, уни ижодий муваффақият билан қутлайдилар. Бунда янги мақола билимдонларнинг тор доираси мақтовига сазовор бўлиш-бўлмаслиги мутлақо муҳим эмас, чунки жиддий муаллиф, ҳатто машҳур нашрларда билдирилган мақтов сўзлари унинг учун ёқимли бўлса ҳам, айнан ҳамма вақт ҳам унча кўп бўлавермайдиган билимдонларнинг фикрини қадрлайди. Тўғри, билимдонлар ҳам хато қилишлари мумкин, у ҳолда энг одил ҳакам – барча тасодифий ва юки енгил нарсаларни йўқлик сари изсиз элтадиган вақт ўз ҳукмини чиқаради.

Ҳофманнинг «буюклиги» ҳамма вакт ва барча томонидан эътироф этилавермагани яхши маълум. Унга Германияда, айнан ўз Ватанида (кимсан Гётедан) ўз ижоди тўғрисида энг юз-хотирсиз фикрларни эшитишга тўғри келгани аянчли парадокс бўлиб туюлиши мумкин, унинг асарлари альманахлар ва кўп тиражли чўнтак нашрлар саҳифаларини тўлдириб, қисқа вақт машҳур бўлиб, жуда тезликда унутилишга маҳкум этилди. Балки, Ҳофман «Кавалер Глюк» ва «Олтин тувакча» билан биргаликда ўзини ҳурмат қиладиган бирор ёзувчи ўз асарлар тўпламига киритмайдиган жуда кўплаб нарсаларни эълон қилганлиги бунга сабаб бўлгандир, бунинг оқибатида «жиддий» танқид унинг ижодига эътибор беришни лозим эмас деб билди.

Бир неча ўн йиллардан кейин романтизм даврига қизиқиш тикланиши билан биргаликда Ҳофман ҳам унутилганлар «олами»дан қайтди, бироқ барибир Ҳофман «биринчи қатордаги» ёзувчи бўла олмади. Тўғри, Ватанидан ташқарида, айниқса, Франция ва Россияда

унга бўлган қизиқиш хеч қачон сўнмаганлиги унга кичик далда бўлиши мумкин, холос.

Россияда Ҳофманнинг асарлари XIX асрнинг 20-йилларидаёқ машҳур эди. Ўша даврда рус тилида унинг асарларининг дастлабки таржималари пайдо бўлди. Ф. М. Достоевский ёшлик чоғларида Гофманнинг барча асарларини ҳам немис тилида, ҳам рус тилидаги таржималарида ўқиб чиқади. А. Белинский Ҳофманни «буюк немис шоирларидан бири, ички олам рассоми», деб атайди. «Қарсилдоқ қўнғиз ва сичқон қирол» П. И. Чайковскийни «Қарсилдоқ қўнгиз» балетини яратишга илҳомлантиради.

Бу ёзувчи Ҳофманга тегишли гап. Бироқ Ҳофман ёзувчилик билан чекланмаганлиги, санъатнинг бошқа турларига – хусусан мусиқа ва рассомликка ҳурмат билан муносабатда бўлганлиги яхши маълум. Гарчи у ушбу соҳаларда адабиётдагига қараганда камроқ ишлар қилишга улгурган бўлса ҳам, улар «Ҳофман феномени» термини билан таърифлаш мумкин бўлганларнинг ажралмас қисмилигича қолади. Айнан мана шу феномен ушбу мақолада кўриб чиқилади.

Ҳофманнинг таржимаи ҳоли фактлари биз учун ўзига хос асос, яъни унинг ижоди табиати тўғрисидаги мулоҳазаларимизнинг жимжимадор нақши бўлиб хизмат қилади. Исталган ёзувчи асосий материални ўз таржимаи ҳолидан олиб моҳият эътибори билан ўзи ҳақида ёзади деган фикр янгилик эмас ва деярли ҳамма вақт адолатлидир. Ҳофман ўз асарларида оддийдан мураккабга томон бориб, ниҳоят инсон қалби қаърини очиб, китобхонни ўз мулоҳазалари изига тортиб кетади, инсон қалби қаърига назар ташлаш кўпинча ниҳоятда даҳшатли бўлади. Ҳофманнинг ўзини ушбу қаър тамомила ўзига асир қилди ва у ўзининг энг яхши асарларида инсон қалби қаърига шунчалик чуқур кириб борадики, ҳатто психология ва психатрия бўйича мутахассислар бундай профессионал ёндашувни кўришга мойилдирлар. Ҳофман ижодининг кўплаб тадқиқотчилари Зигмунд Фрейдни эслашгани, китобхонни Ҳофман психоанализ соҳасида унинг кашфиётларини олдиндан кўра билганлиги тўғрисидаги фикрга олиб келганликлари тасодифий эмас.

Ҳофман феномен сифатида ноёбдир, уни талқин қилиш қийин ва у таркибий унсурларга ажратилиши мумкин эмас, чунки, айтайлик, ўрганиш ва тушунтириш мақсадида урилиб кўрилган бундай ажратиш ҳафсалани пир қилиши мумкин холос, чунки феномен йўқолади ва унинг ўрнига ҳеч бир нарсаси билан ажралиб турмайдиган карикатурачи-рассом, юқори чўққига эришган амалиётчи юрист, композитор, ўртамиёна дирижёр, оддий ижрочи

ва беллетрист намоён бўлади. У санъатнинг ушбу соҳаларининг ҳеч бирида ўзи сажда қилган Моцарт мусиқада эгаллаган мавқелардан ҳеч бирига етишмади. У бир умр Моцартга интилди, бироқ ундан фақат чўқинтирилганда олинган Вильгельм исмини Амадейга алмаштиришга муваффақ бўлди.

Бироқ барибир мусика Ҳофманнинг ҳаёти ва ижодида мутлақо алоҳида ўрин тутди. У профессионал мусиқачи ва композитор бўлишни орзу қилиб болалигидан бошлаб мусиқа билан қизиқиб шуғулланди. Бунинг учун ундаги истеъдод нишоналари ёмон эмас эди, дейдилар. Ҳофман кўпроқ қатъият кўрсатганида ва сабр-бардошли бўлганида жуда улуғ бўлмаса-да, ҳар ҳолда икки юз йилдан кейин уни эслашларига арзирли дирижёр бўлиши мумкин эди, деб ҳисобловчилар ушбу фикрни ёқлайдилар.

Ҳофман ўсмирлигидан бошлаб ўлимига қадар мусиқани ўзи мойил қўйган санъат тури деб билди. Мусиқа унинг учун Худо, мўъжиза, санъатларнинг энг романтиги эди.

«Мусиқа ёза бошлаганимдаи буён мен барча ташвишларни, бутун дунёни унутаман. Товушлардан менинг хонамга кириб келадиган, бармоқларимдан тараладиган дунёни унинг ташқарисидаги ҳеч нима билан таққослаб бўлмайди», – деб ёзади Ҳофман.

Ҳофманни адабиёт шон-шарафга буркади ва абадийлаштирди, бироқ у дастлаб мусиқачи ва мусиқа танқидчиси сифатида танилди. Унинг энг яхши адабий асарларидан бири «Кавалер Глюк» XIX аср боши Берлин мусиқали ҳаётига тақриз сифатида газетада эълон қилинганлиги эътиборлидир. Кейинчалик ҳам мусиқа Ҳофман адабий асарларига мавзу ва мотив бўлиб хизмат қилди ҳамда унинг адабий ижодига ундовчи туртки берди.

Ҳофман ёши бир жойга етганда ва санъатда эришганига қониқмаслик туйгусини бошидан кечирганда унга абадий шуҳрат келтириши мумкин бўлган «буюк ижод» («ориз тадпит») яратишни орзу қилди. У романтик «Ундина» операси мана шундай «асар» бўлишидан умид қилди.

Ҳофман адабиётга мутлақо бошқача ролни ажратар эди: «Шайтоннинг эликсири» романини ёзишга киришар экан, ушбу асар уни моддий жиҳатдан таъминлашини, молиявий жиҳатдан унга «ҳаёт эликсири» бўлишини мўлжаллади.

«Давр фонидаги портрет» деган ибора доимо ишлатиладиган иборага айланди, бироқ биографик асар, ҳатто кичик бир мақола ёзишга киришаётганнинг барчасига ҳам ўз қаҳрамонининг давр воқеалари билан алоқасини кўрсатиш насиб қилавермайди.

Ҳофманнинг бутун ижоди (нафақат адабиёт ва юридик касб, балки мусиқа ва рассомлик) ўша давр воқеалари билан бевосита алоқадор эди. Ҳофман ўз даври руҳига тўғридан-тўғри жавоб берар эди.

Юриспруденция ва сиёсат, психология ва психиатрия, тиббиёт ва педагогика, уйқу назарияси ва хайвонот магнетизми, механик автоматлар ва электр назарияси – ҳеч бири Ҳофманни четлаб ўтмади. Ўша вақтларда магнетизмга ёппасига қизиқиш Ҳофманнинг фақат «Сехргўй» ҳикоясида эмас, балки кўплаб асарларида ўз изини қолдирди. Бундан чуқурроқ хулоса чиқариш мумкин, хусусан сехргўй – адабий персонаж билан реал тарихий шахс – Наполеон ўртасида мувозий ўтказиш мумкин.

Бу қайсидир даражада Ҳофманнинг ўша даврлар Европасининг асосий сиёсий арбобларидан бирига мистик муносабати қаҳрамонимизнинг сиёсий қизиқишлари тўғрисидаги савол беришга олиб келади. Аён бўладики, Ҳофман сиёсатга умуман қизиқмаган экан. Ҳофманнинг сиёсатни қабул қила олмаслиги ёш пайтларидан бошлаб газеталарни ўқимаслигига ва сиёсий мавзулардаги суҳбатларда иштирок этмаслигигача бориб етган. Сиёсатга тутқич бермаган ҳолда принципиал жиҳатдан сиёсатдан холи бўлган одам Ҳофманни қувиб етади, баъзан унинг ҳаётини дўзахга айлантиради.

Жумладан, Ҳофман ўз хоҳишидан ташқари «демагогларни таъқиб қилиш» деб ном олган сиёсий компанияга қўшилиб қолади, бироқ олий ҳокимиятнинг қўлида беихтиёр қурол бўлиб қолишни истамади. У фақат ўз виждонига қулоқ солиб, ички эътиқоди ва ҳуқуқий онгига амал қилиб бошлиқларнинг ўзини хуш кўрмасликларини орттирди, ташқи кузатувчига нима ижод қилаётганлигини ўзи билмагандек таассурот қолдирадиган тарзда иш тутди. Бу икки олам – инсоннинг ички олами ва ташқи дунё ўртасидаги низо эди.

Ҳофман «демагогларни таъқиб қилиш» билан шуғулланадиган шубҳали «Хоинона алоқаларни ва бошқа хавфли кирдикорларни аниқлаш бўйича бевосита тергов комиссияси»га Берлин апелляция судининг маслаҳатчиси лавозимини эгаллаганлиги учун аъзо бўлиб қолди. Ҳа, айнан шундай: бадиий сиймо, ёзувчи, мусиқачи, рассом бўлган Ҳофман ўз ҳаётининг кўп қисмида давлат хизматида бўлди, амалиётчи ҳуқуқшунос эди.

Давлат хизматчиси бўлган юрист ва санъат кишиси бўлган Ҳофманнинг икки юзламачи ҳаёти: амалдорлик лавозимини музага хизмат қилиш билан бирга қўшиб олиб борувчи одам у ишда ҳам, бу ишда ҳам шунчаки қизиқувчи бўлишга маҳкум этилган эдими?

Шундай қилиб, Ҳофман – дилетант, ҳаваскор, барча нарсада: юриспруденцияда, адабиётда, мусиқада шунчаки қизиқувчи. Ҳеч ким уни ўзимники деб эътироф этмайди, у ҳамма жойда бегона: юристлар учун у – капельмейстер, жаноб асар тўқувчи, чизмакаш; санъат одамлари учун – гоҳ дирижёрлик таёқчасини қўлига олувчи, гоҳ қўлида ручка ушлаб олган суд амалдори.

Аста-секин Ҳофман учун бундай икки юзламачи мавқе ҳаётий позицияга айланади: ҳеч нима билан илдиз отмаслик, ҳеч нимага бутунлай мансуб бўлмаслик, ҳеч нимада охиригача бормаслик, ҳеч ким учун шак-шубҳасиз ўз одами бўлмаслик. Ҳофманнинг ўзи ҳам, унинг асарлари қаҳрамонлари ҳам реал дунёдан эртаклар дунёсига ва аксинча кўчиб, бу икки оламнинг ҳеч бирига охиригача мансуб бўлмасдан ва уларнинг ҳар иккисидан муайян мустақилликка эга бўлиб оғмачи ҳаёт билан яшайдилар. Ҳофман ҳаётийлик ва ижодийликни, кундалик ва мўъжизавийликни бирлаштиришни принцип даражасига кўтарди. Ҳофманда аввалари юзаки назар фақат эртак айтувчи фантазиясининг бебошлиги оммани овутишдан бошқа нияти бўлмаган қандайдир жиддий нарсани, ҳатто фожиавий нарсани кўрмоқ керак. Агар ҳатто кимгадир Ҳофман қайдадир ҳаддан ошириб юбораётгандек, бўёқларни қуюқлаштираётгандек, хулосаларни ўз концепцияси остига ҳайдаб келаётгандек ёки мўлжалланаётган мақсадга йўлни тўғрилаётгандек бўлиб туюлса ҳам, буларнинг барчаси Ҳофманнинг аллақачонлар маълум бўлган асарларини қайтадан ўқишга ва у эртакларнинг сеҳрли подшолигига айлантирган реалликни кўришга ундайди.

Ҳофман болалигида ғоят қобилиятли мусиқачи деб ҳисобланган. Йигирма бир ёшида ёзув столи тортмасида ёстиқдай-ёстиқдай ўзи ёзган иккита романни сақлаган бўлса ҳам фақат етук ёшга етгандан кейин ўзи ҳақида гапиришларига мажбур қилди. Унинг ёзгани дунё юзини кўрганда у 27 ёшда эди, шундан сўнг унинг чинакам адабий дебютига айланган «Кавалер Глюк» 1809 йилда чиққунга қадар олти йил кутишга тўғри келди. У жуда ёшлигидан бошлаб санъатдаги умр тўғрисида орзу қилди, бироқ ўз орзусини рўёбга чиқариш учун жуда оз иш қилди. У ўз оиласининг урф-одатларига қарши бориши керак эди, бироқ бунинг учун унда қатъият етишмади. Дастлаб у Ж. П. Сартрнинг ибораси билан айтганда «ўзи учун аталганидан ниманидир қилиш учун» ўзи учун озгина эркинлик олди.

У юрист касбининг «нон берадиган дарахти»га олиб борадиган йўлига хоҳишсиз, азоб чекиб, эркинликка қочиб кетиш тўғрисидаги орзу билан ўзини овутиб, бироқ охир-оқибат бўйин эгган ҳолда итоат билан борди. Бироқ у бу йўлдан ўзини тийиб, чеклаб ўз эътиқодига

содиқ ҳолда юрди. Унга узоқ вақт эътибор бермасликлари, гарчи уни кундалик қотиб қолишдан халос қилмаган бўлса ҳам, бироқ уни унинг ҳалокатли таъсиридан сақлади. Бу худди симоб сингари ҳаракатчан, фавқулодда таъсирчан пакана ўйлаганидан воз кечмасдан кутишни билар эди. У жуда бетоқат, жуда талабчан бўлгани ҳолда қониқиш ҳиссини бошдан кечириш учун кун нима берса, шуни олар эди. Чор-ночор Ҳофманга бетоқат бўлмаслик уқувини эгаллаб олишга тўғри келди.

Узоқ вақт биқилиб ётган мусиқий ва адабий фантазия сиртга отилиб чиққанда у қирқ ёшга яқинлашиб қолган эди. Энди бу фантазияни тўхтатишнинг имкони йўқ эди. Қандайдир бир неча ҳафтадан кейин Германиянинг бутун адабий жамоатчилиги у ҳақда гапира бошлади. Бошқа бир улуғ орзуси ҳам рўёбга чиқди: унинг романтик «Ундина» операси Берлин саҳнасида қўйилди.

У ўз шон-шуҳратининг чўққисида ҳайрат билан кўзларини уқалади – юз бераётган воқеалар унинг хаёлида бўлмаяптимикан? У ижод қилишда давом этди, бироқ бунинг учун унга тобора кўпроқ мусаллас зарур эди. Ҳофман ҳаётни севар эди ва унга қаршилик кўрсатган ҳолда вафот этди.

Ўлимидан кейин Германияда уни даври ўтган ёзувчи сифатида тезликда эсдан чиқардилар. Францияда эса шуҳрати ўсишда давом этди. Бу мамлакатда Ҳофманни ўша вақтлардаёқ Гёте билан биргаликда немис адабиётининг асосий вакили деб ҳисоблар эдилар. Фақат XX аср бошига келиб экспрессионизм ва экзистенциализм томонидан инсон қалби қаърига қизиқиш намоён бўлгандан кейин Ҳофманнинг юлдузи яна немис адабиёти осмонида чарақлади.

Бироқ бошқа «классиклар»дан фарқ қилган ҳолда уни ҳеч қачон бир вазифа, бир миссия, битта фалсафа, битта тизим ўлчови билан ўлчашга муваффақ бўлинмади. Унга ҳайратланганлариданми ёки камситганлариданми «Илдиз отмаган маънавият» ёрлиғини ёпиштирдилар.

Ҳақиқатдан ҳам Ҳофман илдиз отиш учун жуда оз қайғурди. Илдиз отиш пайида бўлганлар устидан ўзининг «Қироллик келини» эртагида мириқиб кулди. «Малика Брамбилла»да – карнавал хушнудлиги ҳаддидан ошган эртакда эса, – «Тупроқда илдиз отиб ҳар бир қараш, ҳар бир сўзга жавоб беришдан ортиқ зерикарли иш йўқ», деб ёзди.

Шундай қилиб Ҳофман аутентиклик зулмидан мудофааланиб яшади. У оилада ҳам «илдиз отмади»: она ва ота таъсири суст бўлди, жамоатчилик кучларининг йўналтирувчи кучлари эса унга етарлича теран кириб бормади – унда хатти-ҳаракат эркинлиги қолган эди.

У «бамисоли» санъатини мукаммал эгаллаб олди, ҳар қандай мутлақликдан қочиб, унга нисбатан даъволар санъат, мафкура, оила, юридик амалиёт, давлат хизмати ёки сиёсат жиҳатидан бўладими «ёки-ёки»нинг қатъий душманига айланди.

Ўз вақтида унга ангажированлик ва масофани сақлаш ўртасида мувозанатни сақлаш осон бўлмаган, чунки у вақтда муросага келишга йўл қўйилмас эди: фалсафа ва санъат олий ҳақиқат ва чуқур жиддийлик зулми остида эди, сиёсат эса ҳаётнинг барча соҳаларига кириб борган эди. «Яхлит ҳақиқийлик демакдир», деб таълим беради гегелча замон руҳи. Модомики, «яхлит»ни сиёсий йўл билан белгилай бошлаган эканлар, сиёсат пировард натижада инсонни борича эгаллаб олди, – бу эса ҳокимиятларнинг бўлиниши учун, ҳаётсевар релятивизм учун, Ҳофман яхши билган нозик чап бериш учун ёмон давр эди.

Ҳофман на адабиётда, на юриспруденцияда, на рассомчилик «илдиз отмади». Ва у бунинг учун кимматга тушди: ҳеч қаерда уни жиддий қабул қилмадилар. У буни ўзи ҳеч бир нарсани жиддий қабул қилмаганлиги билан компенсация қилди. Мана шу сабабли у дунё зўрларининг ҳурматига сазовор бўлмади. Гёте у тўғрисида уни асосан ўзининг майхоналарда ўтказадиган вақтига ҳақ тўлаш имконияти учун ишлайдиган «ишратпараст» деб ҳисоблайдиган Пруссиянинг полиция вазири Шукман каби ҳукм чиқарди. Тили аччиқ бюрократ унчалик ҳам ноҳақ эмас эди: ҳар нарсага шубҳа билан қарайдиган фантаст ўзини мастликнинг сунъий парадизасидан маҳрум қилишни истамади ва унинг машҳур «Олтин тувакча» эртаги эса муқаддасларнинг муқаддаси адабиётга пулли қадаҳдан қуяди.

Ҳофман ҳеч кимнинг олдида «жавоб беришни» хоҳламади. Ўз даврининг руҳига (бизнинг давримиз руҳига ҳам) зид ўлароқ у юрак изҳорлари тилидан ҳам ва дунёни тузатиш фразеологиясидан ҳам қочди. Ички олам ва ташқи дунё ўртасида туриб, ҳам дил изҳори, ҳам сиёсат талабларига қаршилик кўрсатиб Ҳофманнинг адабиёти ижтимоий ўйин кўламини сақлаб қолади – бу эса адабиётни терапия, миссия ёки динга эътиқод сингари идрок қиладиган (балки сохтакорлик билан) бизнинг давримиз одамлари учун жуда муҳимдир.

NATIONALES ZENTRUM FÜR MENSCHENRECHTE
DER REPUBLIK UZBEKISTAN

A. Ch. SAIDOV

METAPHYSIK DES RECHTS, STAATSRECHT, RECHT UND LITERATUR

A.Ch. Saidov

Metaphysik des Rechts, Staatsrecht, Recht und Literatur. Taschkent: 2016. – 648 Seiten.

Im vorliegenden Buch geht es um deutsche verfassungsrechtliche Institute, um Erfahrungen mit der historischen Entwicklung der politischen Demokratie und Rechtskultur, um die Geschichte und den gegenwärtigen Stellenwert von politischen Parteien in Deutschland sowie ums Leben und Wirken solcher großen Vertreter nicht nur deutscher, sondern der Weltliteratur wie I. Kant, J.W. Goethe, E.T.A.Hofmann und ihre philosophisch-rechtlichen Ansichten.

Dieses Buch ist für Rechtswissenschaftler, Philosophen, Politikwissenschaftler, Historiker sowie für ein breites an der Geschichte von Recht und Philosophie interessiertes Publikum bestimmt.

Nationales Zentrum für Menschenrechte der Republik Usbekistan dankt der Repräsentanz der Friedrich-Ebert-Stiftung in Usbekistan und ihrem Leiter Herrn Peer Teschendorf für die Unterstützung bei der Herausgabe dieses Werks.

ISBN 978-9943-

© Nationales Zentrum für Menschenrechte der Republik Usbekistan, 2016.

INHALT

Vom Autor 340

Teil I. METAPHYSIK DES RECHTS

1.1. Immanuel Kants philosophisch-rechtliches Erbe zur Weiterentwicklung der Pechtswissenschaft 344
1.2. Immanuel Kant – hervorragender Pädagoge und Aufklärer 457

Teil II. DIE VERFASSUNG, DAS PARTEIRECHT UND DIE ÖKOLOGIE

2.1. Vorwort zum Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland 476
2.2. Einleitung zur ausgabe des deutschen. Bundesgesetzes über die politischen parteien 507
2.3. Menschenrecht und nationale Identitätsprobleme in der modernen Welt 522
2.4. Lassen sich Wasserkriege vermeiden? Chancen und Gefahren in Mittelasien 530

Teil III. DIE LITERATUR UND DAS RECHT

3.1. Goethe als Jurist 540
3.2. E.T.A. Hoffmann mit Augen eines usbekischen Juristen 640

VOM AUTOR

Auf der Grundlage des «Usbekischen Modells» der nationalen Entwicklung, das auf Initiative des Präsidenten der Republik Usbekistan, Islam Karimov, erarbeitetet wurde und umfassend umgesetzt wird, bringen die kontinuierlichen und konsequenten, entschlossenen und schrittweisen Reformen ihre angemessenen Ergebnisse in allen Bereichen des Lebens in unserem Land. Dabei ist besonders zu betonen, dass es in Usbekistan eine gut funktionierende internationale Zusammenarbeit im Bereich der Förderung einer starken Bürgergesellschaft und der Effizienzsteigerung des nationalen Systems der Menschenrechte gibt.

Die Zusammenarbeit des Nationalen Menschenrechtszentrums der Republik Usbekistan mit UNDP, UNFPA, UNESCO, UNICEF, EU, OSZE-Projektkoordinator in Usbekistan, diplomatischen Vertretungen, anderen internationalen und regionalen Organisationen entwickelt sich heutzutage nachhaltig. Insbesondere die Veranstaltungen, die gemeinsam mit der deutschen Friedrich-Ebert-Stiftung durchgeführt werden, sind besonders hervorzuheben.

Wenn man über die Kooperationsbeziehungen mit der Friedrich-Ebert-Stiftung etwas ausführlicher sprechen, ist zu erwähnen, dass es im Rahmen der Zusammenarbeit zwischen dieser Stiftung, die ihre Tätigkeit in Usbekistan 1997 aufgenommen hat, und verschiedenen staatlichen Organisationen und nichtstaatlichen nichtkommerziellen Organisationen in unserem Land bisher zahlreiche gemeinsame Veranstaltungen, Seminare und Konferenzen organisiert worden sind.

Hauptthemen dieser Konferenzen und Rundtische waren die Verbesserung der Strukturen der staatlichen Macht und Verwaltung, die Gestaltung und Förderung von Institutionen der Bürgergesellschaft, die Liberalisierung der nationalen Wirtschaft sowie die Behandlung von Probleme des sozialen Schutzes der Bevölkerung.

Sicherlich gibt es in der Geschichte jedes Landes und Volkes solche Menschen, sie im wahrsten Sinne des Wortes als nationaler Reichtum, als große geistige Errungenschaft dieses Volkes und Landes gelten. In der Kulturgeschichte Deutschlands gibt es viele Philosophen und

Juristen, Dichter und Schriftsteller, die dazu beigetragen haben, die uralte Geschichte, Bräuche, Werte des deutschen Volkes in der ganzen Welt bekannt zu machen, den Menschen und die Schönheit seiner geistigen Welt zu würdigen.

Vor diesem Hintergrund haben wir in den letzten Jahren in Zusammenarbeit mit der Friedrich-Ebert-Stiftung mehrere Bücher in diesem Bereich herausgegeben und Präsentationen durchgeführt, eine Reihe von Beiträgen in der Presse veröffentlicht. Wir haben uns gewagt, diese Bücher und Beiträge unter einem Cover im vorliegenden Band «Die Metaphysik des Rechtes, das Staatsrecht, das Recht und die Literatur» zusammenzustellen. Der Band besteht aus drei Teilen.

Im ersten Teil mit dem Namen «Die Metaphysik des Rechtes» geht es um das philosophisch-rechtliche Erbe des bekannten deutschen Philosophen, des großen Pädagogen und Aufklärers Immanuel Kant. Denn die Gedanken von Immanuel Kant über das Recht und den Staat, den ewigen Frieden, die Menschenrechte und die Demokratie sind für die Menschheit auch in heute sehr aktuell. Wir glauben, dass eine mit der gegenwärtigen Rechtswissenschaft vergleichende Analyse dieses reichen Erbes besonders wichtig ist.

Der zweite Teil heißt «Die Verfassung, das Parteirecht und die Umwelt». In diesem Teil werden vor allem die Erfahrungen der Bundesrepublik Deutschland im Gesetzgebungsbereich, insbesondere, das deutsche Grundgesetz und das geltende Recht über die politischen Parteien analysiert und dargestellt. Desweiteren werden Probleme der Menschenrechte und der Identität in der gegenwärtigen Zeit, zu Krisen im Zusammenhang mit dem Wassermangel in der Welt behandelt.

Im dritten Teil – «Die Literatur und das Recht» – werden Meinungen der großen deutschen Schriftsteller Johann Wolfgang von Goethe und Ernst Theodor Amadeus Hofmann zur Rechtswissenschaft aus der Sicht eines usbekischen Juristen behandelt. Denn auch diese beiden berühmten Schriftsteller hatten eine rechtswissenschaftliche Ausbildung.

Nicht umsonst wird dieser Band in usbekischer und deutscher Sprache veröffentlicht. Das ist vor allem ein wunderbarer Schritt auf dem Wege zum weiteren Ausbau der vielseitigen intensiven Zusammenarbeit, darunter der kulturellen Beziehungen zwischen Usbekistan und Deutschland, und damit auf dem Wege der Festigung der freundschaftlichen und beiderseitig vorteilhaften Beziehungen unserer Völker.

Hiermit hoffen wir, dass es für Rechtswissenschaftler, Politiker und Forscher verschiedener Bereiche nützlich und hilfreich ist, das wertvolle

juristische und literarische Erbe der großen Wissenschaftler und Schriftsteller wie Immanuel Kant, J.W. Goethe, Ernst Hoffmann sowie die Besonderheiten des deutschen Rechts kennenzulernen.

Bei dieser Gelegenheit möchte ich mich persönlich beim Regionalkoordinator der Friedrich-Ebert-Stiftung in Zentralasien Herrn Peer Teschendorf herzlich bedanken.

Desweiteren freue ich mich sehr, dass ich die Gelegenheit habe, um meine tiefe Dankbarkeit auszudrücken: beim Vorstandsmitglied der Friedrich-Ebert-Stiftung, Prof. Dr. Herta Däubler-Gmelin (ehemalige Bundesministerin der Justiz) für die Teilnahme und den Vortrag bei der Präsentation der Bücher «Immanuel Kant. Über die Pädagogik» sowie «Immanuel Kant und der Rechtsstaat», die das Nationale Menschenrechtszentrum der Republik Usbekistan und die Friedrich-Ebert-Stiftung im Rahmen ihres Usbekistan-Besuches im August 2013 gemeinsam in usbekischer und deutscher Sprache herausgegeben hatten, sowie für ihren Beitrag zu diesem Band;

bei den ehemaligen Regionalkoordinatoren der Friedrich-Ebert-Stiftung in Zentralasien, Dr. Reinhard Krumm (2003–2007) und Prof. Dr. Wulf Lapins (2007–2012) für die effektive Zusammenarbeit und für ihre Beiträge zu diesem Band;

bei der Büroleiterin der Friedrich-Ebert-Stiftung in Usbekistan, Nailja Resjapowa für unsere effektive Zusammenarbeit.

Ich wünsche allen Freunden und Partnern aus Deutschland viel Erfolg, Gesundheit und Glück bei der Erfüllung ihrer guten und verantwortungsvollen Aufgabe im Bereich des weiteren Ausbaus der beiderseitig vorteilhaften Beziehungen zwischen unseren Ländern und Völkern.

Akmal Saidov
Doktor der Rechtswissenschaften, Professor

TEIL I. METAPHYSIK DES RECHTS

- Immanuel Kants philosophisch-rechtliches Erbe zur Weiterentwicklung der Pechtswissenschaft
- Immanuel Kant – hervorragender Pädagoge und Aufklärer

1.1. IMMANUEL KANTS PHILOSOPHISCH-RECHTLICHES ERBE ZUR WEITERENTWICKLUNG DER PECHTSWISSENSCHAFT

Vorwort zur 3. Auflage

Es ist mehr als eindrucksvoll, welch großes Interesse und welch lebhafte Aufmerksamkeit Immanuel Kant, der deutsche Philosoph aus dem Königsberg der Aufklärung heute in Uzbekistan genießt.

Das ist ohne Zweifel zu einem großen Teil der herausragenden Persönlichkeit des Autors des jetzt in 3. Auflage vorgelegten «EMANUEL KANTS PHILOSOPHISCH-RECHTLICHES ERBE AUS DER SICHT EINES USBEKISCHEN JURISTEN» zu verdanken: Prof. A.Ch. Saidov, der Präsident des Nationalen Zentrums der Republik Uzbekistan für Menschenrechte, hat es sich in Nachfolge des großen Kant-Kongresses im Jahre 2004 zur wichtigen Aufgabe gemacht, die wesentlichen Ergebnisse der Erkenntnisse Kants den Interessierten in Uzbekistan zugänglich und damit auch für Uzbekistan nutzbar zu machen. Das ist eine großartige Leistung, denn die Bedeutung der Belebung und Umsetzung der Kant'schen Erkenntnisse in Uzbekistan, als dem bedeutendsten Traditionsreichen Land im Herzen Zentralasien kann kaum überschätzt werden.

Ich selbst konnte mich bei mehreren Anlässen nicht allein davon überzeugen, dass an Universitäten und Hochschulen das Interesse von Dozenten und Studierenden sehr groß ist, sondern ich war auch von dem tiefen persönlichen Engagement des Autors am Denken des Zeitalters der Aufklärung und besonders Immanuel Kants stark beeindruckt. Schon deshalb wünsche ich der 3. Auflage dieses bemerkenswerten Buches viele interessierte Leser.

Zu danken ist aber auch der Regionalen Vertretung Uzbekistan der Friedrich – Ebert – Stiftung, die dieses bemerkenswerte Vorhaben seit Jahren intensiv und nachhaltig unterstützt. Prof. Dr. Wulf Lapins, der frühere Direktor der Friedrich – Ebert – Stiftung Taschkent, hat in seinem inhaltsreichen Vorwort zur 2. Auflage dieses Buches wesentliche inhaltliche Punkte wie Kants Bedeutung für die Entwicklung des Rechtsstaats, aber auch die Bindung der Deutschen Verfassung, des Deutschen Staates und der Deutschen Politik, aber auch unserer Gesellschaft an die Menschenwürde und die daraus resultierenden Menschenrechte hervorgehoben. Das alles kann man kaum besser ausdrücken.

Dieses Vorwort liegt deshalb zurecht auch der 3. Auflage bei.

Auch die Bedeutung von Kants Schriften zum «Ewigen Frieden» auch für unsere Zeit wird von Prof. A.Ch. Saidov hervorgehoben und Prof. Wulf Lapins hat völlig Recht mit seiner Feststellung, dass gerade diese Gedanken die Bildung der Vereinten Nationen stark beeinflusst hat.

Ich selbst möchte meinen Dank an Prof. A.Ch. Saidov und die Friedrich – Ebert –Stiftung mit einem zusätzlichen Hinweis auf ein anderes Erkenntnis Kants verbinden das ebenfalls in der nun vorgelegten 3. Auflage enthalten und mir persönlich besonders wichtig ist: Wir alle wissen, dass Kant betonte, der Mensch unterscheide sich insbesondere durch seine Fähigkeit zur Vernunft von allen anderen Wesen in der Natur. Kant ruft dazu auf, diese Vernunft – als Kern des Menschseins – mit Mut zu Wissen und Verantwortung auch zu gebrauchen.

Sein Aufruf des «sapere aude», also der Aufruf, unerschrocken selbst wissen zu wollen, also selbst zu denken und sich weder durch vorgegebene oder überkommene, noch durch modische Festlegungen zufrieden stellen oder ablenken zu lassen, das gehört für mich zu einem der wichtigsten Aspekte der Kant'schen Erkenntnisse.

Unsere Zeit braucht diesen Mut zum eigenständigen Wissen Wollen und zum eigenständigen Denken mehr denn je. Überall auf der Welt. Wir alle, gerade auch diejenigen, die Gelegenheit und das Privileg haben oder hatten, Lernen zu dürfen, werden unsere persönliche Verantwortung in unserer nationalen oder auch der globalen Gesellschaft, aber auch die gegenüber den kommenden Generationen nur dann gerecht werden, wenn wir durch Denken, Vernunft und Mut mithelfen, Probleme zu erkennen und zu bewältigen.

Ich halte diesen Appell Kants neben den vielen anderen Erkenntnissen, auf die Prof. A.Ch. Saidovs Buch hinweist. Auch das kann Kant und sein Denken uns lehren.

Prof. Dr. Herta Däubler-Gmelin
Bundesministerin der Justiz a.D.
der Bundesrepublik Deutschland

Berlin, den 04.04.2012

VORWORT ZUR ZWEITEN AUFLAGE

Die Resonanz auf die im vergangenen Jahr von der Friedrich-Ebert-Stiftung in Usbekistan herausgegebenen Publikation über Immanuel Kants «Philosophisch-rechtliches Erbe zur Weiterentwicklung der Rechtswissenschaft» ist unvermindert sehr hoch. Mit der zweiten Auflage erhalten nun auch weitere Interessierte die Gelegenheit, sich mit der normativen Bedeutung von Immanuel Kants Staats- und Rechtsphilosophie für heutige demokratische Rechtsstaatsentwicklungen auseinander zu setzen.

Immanuel Kant wird zu Recht in die Reihe der epochalen großen europäischen Philosophen gestellt und gilt als der bedeutendste Denker der deutschen Aufklärung. Seine intellektuelle Wissbegierde erstreckte sich während seiner Studienzeit über die Philosophie hinaus auch auf die Physik und Mathematik, also auf Fachgebiete, in denen naturwissenschaftliches Denken und Logik den Erkenntnishorizont prägen.Einige seiner Frühschriften, wie die *«Allgemeine Naturgeschichte und die Theorie des Himmels»* (1755) zeugen davon. Dieser scharfe an wissenschaftlichen Kriterien orientierte Verstand prägt seine beeindruckenden grossartigen philosophischen Unikate. Dass sich ein solcher universaler Geist überhaupt entfalten konnte, lag wohl auch an seinem Lebensmittelpunkt, der seinerzeit vergleichsweise weltoffenen Heimatstadt Königsberg.

Das rechts-, staats- und geschichtsphilosophische Denken von Kant beeinflusste nicht nur die historische Prozesse in seiner Zeit, sondern es hat auch deutliche erkennbare Spuren im deutschen Verfassungsrecht und in der allgemeinen politischen Ethik hinterlassen sowie zudem Einfluss auf die internationalen politischen Beziehungen sowie das Völkerrecht ausgeübt.

Hierzu nur einige wenige aus der Vielzahl von Beispielen:

In seiner Ethikschrift über die *«Grundlegung zur Metaphysik der Sitten» (1785*) heisst es: «Nun sage ich: der Mensch, und überhaupt jedes vernünftige Wesen, existiert als Zweck an sich selbst, nicht bloss als Mittel zum beliebigen Gebrauche für diesen oder jenen Willen, sondern muss in allen seinen, sowohl auf sich selbst, als auch auf andere vernünftige Wesen gerichteten Handlungen jederzeit zugleich als Zweck betrachtet werden... Im Reich der Zwecke hat alles entweder einen Preis, oder eine Würde. Was einen Preis hat, an dessen Stelle kann auch etwas anderes, als Äquivalent, gesetzt werden, was dagegen über allen Preis erhaben ist, mithin kein Äquivalent verstattet, das hat eine Würde.»

Diese Kantische hochachtbare Stellung der menschlichen Würde hat in der Verfassung (Grundgesetz) der Bundesrepublik Deutschland gleich im ersten Satz des Artikels 1 ihre zentrale Verankerung gefunden. Er lautet: «Die Würde des Menschen ist unantastbar. Sie zu achten und zu schützen ist Verpflichtung aller staatlichen Gewalt.» Die Menschenwürde als ethisches Grundprinzip wird demnach nicht vom staatlichen Souverän verliehen oder gewährt, die Menschenwürde muss somit auch nicht erst erworben werden. Jeder Mensch besitzt vielmehr einen genuin zeitlosen Selbstwert, einen Wert- und Achtungsanspruch, den der Staat zu schützen verpflichtet ist.

Und die Ablehnung Kants einer blossen Objekt-Betrachtung des Menschen, hingegen seine ‚Zweck an sich selbst' Bestimmung hat sich auch die deutsche höchstrichterliche Rechtssprechung zu eigen gemacht und besitzt damit verfassungsrechtliche Qualität: «Es widerspricht daher der menschlichen Würde, den Menschen zum blossen Objekt im Staate zu machen ...Der Satz, der Mensch muss immer Zweck an sich selbst bleiben, gilt uneingeschränkt für alle Rechtsgebiete; denn die unverlierbare Würde des Menschen als Person besteht gerade darin, dass er selbstverantwortliche Persönlichkeit bleibt.» (Entscheidung des Bundesverfassungsgericht, Bd. 45)

Die Freiheit des Menschen ist bei Kant die eigentliche Bestimmung menschlicher Existenz. «Freiheit (Unabhängigkeit von eines anderen nötigender Willkür), sofern sie mit jedes anderen Freiheit nach einem allgemeinen Gesetz zusammen bestehen kann, ist dieses einzige, ursprüngliche, jedem Menschen kraft seiner Menschheit, zustehende Recht. Die angeborene Gleichheit...(liegt) schon im Prinzip der angeborenen Freiheit und (ist) wirklich von ihr nicht...unterschieden.» (*Grundlegung der Metaphysik der Sitten*).

Auch hierzu hat das Kantische rechtsphilosophische Denken ausstrahlenden Eingang in die deutsche Verfassung bekommen. Die «freie Entfaltung der Persönlichkeit», «das Recht auf Leben und körperliche Unversehrtheit» sowie die «Freiheit der Person» werden hier in der herausgehobenen Positionierung des bereits zweiten Verfassungsartikels als unverletzliche und ebenfalls angeborene Grundrechte statuiert. In Verbindung mit der verfassungsrechtlich geschützten Menschenwürde gestaltet sich damit eine allgemeine zu sichernde unterstellte Freiheitsvermutung des Menschen.

In seiner *«Kritik der praktischen Vernunft» (1788)* erklärt Kant: «Der Wille ist ein Vermögen, nur dasjenige auszuwählen, was die Vernunft unabhängig von der Neigung als gut erkennt.» Der vernunftsbegabte

Mensch ist hiernach zu gutem sittlichen Handeln befähigt. Und sein autonomer Wille der Vernunft verpflichtet ihn zu sittlichem Handeln. Das Grundprinzip seiner in dieser Schrift aufgestellten Ethik ist der *Kategorische Imperativ*: «Handle so, dass die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Prinzip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten könne.» Dieser Kategorische Imperativ beinhaltet einen universellen Prüfmaßstab für das menschliche moralisch-sittliche Handeln. Als normativ-ethisches Postulat hat es insbesondere auch den deutschen Soziologen *Max Weber* in seiner Gegenüberstellung von «Verantwortungsethik» und «Gesinnungsethik» inspiriert. (*Politik als Beruf, 1919).* Immanuel Kant und Max Weber sollten zur Pflichtlektüre jedes Politikers gehören.

Zu den bekanntesten philosophischen Schriften von Immanuel Kant gehört ohne Zweifel sein Werk «*Zum ewigen Frieden*» *(1795*). Seine hier niedergelegten Überlegungen sind auch heute noch hochaktuell und haben fortgesetzten Einfluss auf die Philosophie, Politikwissenschaft und das Völkerrecht.

Es ist eine Art philosophische Apotheose, seiner Lehren von der Idee der Vernunft, der Freiheit und des Rechts.

Zur Denkfigur des Friedens heisst es bei ihm: «Der Friedenszustand unter Menschen, die neben einander leben, ist kein Naturzustand (status naturalis), der vielmehr ein Zustand des Krieges ist, der ist wenn gleich nicht immer ein Ausbruch der Feindseligkeiten, doch immerwährende Bedrohung mit denselben. Er muss also gestiftet werden...»

Frieden wurde bis dato vor allem als eine Grundkategorie in der Theologie (göttlicher Friede) oder des klassischen Kriegsvölkerrechts (Hugo Grotius, 1583–1645) gedacht. Immanuel Kant machte ihn nunmehr zu einer zentralen Kategorie der Staats- und Rechtsphilosophie, in der der Friede über das Recht definiert wird, und schuf damit Grundlegungen für das Friedensvölkerrecht. Wie ein modernes Plädoyer für politische Partizipation und Mitbestimmung klingt die Aussage von ihm: «Der Krieg wird in dem Moment aufhören, in dem diejenigen, die unter ihm zu leiden haben, über ihn bestimmen können.» Sein Traktat liest sich wie eine Art Wegweiser zur Erreichbarkeit des Friedens, der ewig währen soll. Kant wollte und hat damit jedoch keine Handlungsrezeptur für die Politiker vorgelegt.

Vier Verfassungsprinzipien sind für den Königsberger Philosophen konstitutiv für die Schaffung eines dauerhaft friedlichen Staates: 1. «Die Freiheit der Glieder (Staatsbürger) einer Gesellschaft», 2. «Die Abhängigkeit aller von einer einzigen gemeinsamen Gesetzgebung»,

3. «Die nach dem Gesetz der Gleichheit (aller Staatsbürger) gestiftete Verfassung», 4. «Der Republikanismus ist das Staatsprinzip der Absonderung der ausführenden Gewalt von der gesetzgebenden» (Prinzip der Gewaltenteilung).

Mit dieser republikanischen (demokratischen) Verfassung ist der Staat nach Kant friedlich. Sein Staatsmodell kann als eine Art Blaupause für den heutigen modernen demokratischen Rechtsstaat gelten. Er entwarf sie in jener historischen Periode, als sich republikanische demokratische Staatsformen in Frankreich und in den jungen USA nach revolutionären Umwälzungen zu festigen begannen.

Kant verstand sich jedoch nicht als nacheifernder Revolutionär. Gegenüber der französischen Revolution nahm er eine skeptische Haltung ein. In seinem staatsphilosophischen Weltbild sind Reformen im Staat nur mit den staatlichen Autoritäten umzusetzen. So beruhigt er denn auch in seinem Vorwort zum ewigen Frieden «hinter seinen auf gut Glück gewagten und öffentlichen geäußerten Meinungen nicht Gefahr für den Staat zu wittern».

Sein Verständnis von Frieden als Rechtsfrieden, entwickelte Kant dann weiter für das Verhältnis der Staaten untereinander. Aus dem bisherigen zwischenstaatlichen Naturzustand müssen sie in einen Rechtszustand zueinder übergehen. Dieses «Völkerrecht soll auf einem Föderalismus freier Staaten gegründet sein.» In jenem Zusammenhang fordert Kant die Schaffung eines «Völkerbundes» in Gestalt eines Friedensbundes, zur Aufrechterhaltung der Sicherheit und Freiheit der Staaten, um «den Strom der rechtsscheuen, feindseligen Neigung aufhalten, doch mit beständiger Gefahr ihres Ausbruchs.»

Eine solche auf Gleichheit basierende und an Sicherheit und Frieden orientierte Föderation souveräner Staaten verkörpert heute die UNO.

Immanuel Kant hat diese organisierte Weltgemeinschaft in seiner Aufforderung zum Ewigen Frieden in wesentlichen Grundzügen vordacht.

Prof. Dr. Wulf Lapins
Projektkoordinator der
Friedrich-Ebert-Stiftung in Zentralsasien
Taschkent, Juni 2009

«Da die Werke von vielen weltbekannten hervorragenden Philosophen bisher ins Usbekische nicht übersetzt wurden, sind die meiste Intelligenz, insbesondere unsere Jugendliche mit ihren Ideenwelten noch nicht vertraut. Ist es denn nicht möglich, die Bücher von solchen Gelehrten wie Sokrates und Platon, Nietzsche und Freud sowie von zeitgenössischen ausländischen Philosophen in usbekischer Sprache verständlich, mit Anmerkungen und Kommentaren herauszugeben...»[1]

Islam Karimov

«...Die Natur will unwiderstehlich, dass das Recht zuletzt die Obergewalt erhalte»[2]

Immanuel Kant

PROLOG: EINFÜHRUNG IN DIE JURISTISCHE KANTFORSCHUNG

Im Jahr 2004 wurde der 280. Geburtstag Immanuel Kants gefeiert und 200 Jahre waren seit seinem Tod vergangen. Unter der Ägide der UNESCO fanden weltweit Gedenkveranstaltungen statt, auch in Usbekistan. Die intellektuelle Gesellschaft reagierte auf die Jubiläen mit Kongressen, Seminaren, Rundtisch-Gesprächen und Konferenzen[3]. Das wichtigste Ereignis war jedoch in Brasilien im September 2005, wo der zehnte internationale Kant-Konferenz stattfand. Und der XI. Kongress zum Thema «Kant und kosmopolitische Philosophie» wurde am 22.–26. März

---

[1] *Karimov I.* Milliy istiqlol mafkurasi xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ischonchdir (Ideologie der nationalen Unabhängigkeit ist das Vertrauen auf Volksüberzeugung und die große Zukunft) – T.: «Usbekistan», 2000. S. 27, 28.

[2] I. Kant Gesamtausgabe auf Deutsch und Russisch. T. 1 Traktate und Artikel (1748–1796). – Moskau, 1994. S. 421.

[3] **Siehe:** Materiali konferenzii «Kant i sovremennnaya filosofia» (Materialien der Konferenz «Kant und moderne Philosophie). – M., MGU, 19.–20. November 2004 // Istoriko-filosofskiy almanax – vipusk 1-y: Kant i sovremennost (Historisch-philosophisches Jahrbuch – 1. Auflage: Kant und Gegenwart). – M. 2005. S. 271; 100 etjudov o Kante (Mejdunarodnoe intervyu, posvyaschyonnoe 200-letiyu so dnya smerti i 280-letiya so dnya rojdeniya Immanuila Kanta) 100 Etüden über Kant (Internationales Interview zum 200. Todestag und zum 280. Geburtstag von Immanuel Kant) //Istoriko-filosofskiy almanax – vipusk 1-y: Kant i sovremennost (Historisch-philosophisches Jahrbuch – 1. Auflage: Kant und Gegenwart), – M. 2005. S. 271.

2010 in italienischer Stadt Pisa durchgeführt. Bei solchen Kongressen, die es nur alle fünf Jahre gibt, versammeln sich Hunderte von Teilnehmern und werden vielbändige Werke herausgegeben. So entstanden z. B. aus den Ergebnissen des IX. Berliner Kongresses (2000) fünf Bände mit Artikeln der Teilnehmer.

Es ist unbestritten, dass kein einziger Philosoph der Vergangenheit und Gegenwart eine so große Zahl an Forschern beschäftigt hat wie Immanuel Kant. Dabei ist nicht nur die Rede von «Kantforschern», nämlich von Spezialisten, die ihre Arbeiten zu den verschiedenen Themen der Kant-Philosophie schreiben, nein, das Interesse am schöpferischen Erbe Kants ist viel breiter. Im gewissen Sinne ist Immanuel Kant Ideengeber vieler zeitgenössischer Diskussionen und Streitfragen.

Seine philosophisch-rechtlichen Konzepte sind auch heute noch aktuell[1]. **Freiheit und Recht, Moral und Demokratie, Menschenrechte und Rechtsstaat, Globalisierung und Liberalismus, globaler Aufbau der Welt und Streben nach grundsätzlichem Frieden – alle diese Themen und Gedanken sind auch für die gegenwärtige Menschheit aktuell.** So ist es nicht verwunderlich, dass Immanuel Kant eine der am meisten respektierten Figuren des politischen Establishments der größten Demokratien der Welt ist.

Vielbeachtet besonders von Juristen ist Immanuel Kants philosophische Staats- und Rechtslehre. Kant gebührt ein bedeutender Platz in der Geschichte, nicht nur im philosophischen, sondern auch im politisch-juristischen Denken. Seine Ideen haben sehr stark die weltweite geistig-juristische Entwicklung beeinflusst und Anstoß für neue Untersuchungen in verschiedenen Bereichen der Jurisprudenz gegeben.

Kants Recht- und Staatsphilosophie ist der wichtigste und ein unlösbarer Bestandteil der gesamten philosophischen Lehre. Schon mehr als zwei Jahrhunderte erregt seine Lehre die Aufmerksamkeit vieler Forscher in allen Teilen der Welt. Um Kants Rechts- und Staatsphilosophie gab es immer sehr kontroverse ideologisch-theoretische Auseinandersetzungen. Gegenwärtig dominiert in Kants schöpferischem Nachlass die Beschäftigung mit seiner Rechts- und Staatslehre. Im Zentrum der Interpretationen

---

[1] **Siehe:** Kant: pro et contra. Rezepzia idey nemezkogo filosofa i ix vliyanie na rasviitiye russkoy filosofskoy tradizii: Antologiya (Kant; pro et contra. Die Rezeption von Ideen des deutschen Philosophen und ihr Einfluss auf die Entwicklung der russischen philosophischen Tradition: Antologie / Sost. A.I. Abramov, W. A. Dshutschkov, predisl. i komment. W.A. Dshutschkov (Zusammnegestellt von A.I. Abramov, W. A. Dshutschkov, Vorwort und Kommentare von W. A. Dshutschkov. Spb., 2005. S. 928. Diese Sammlung enthält die Artikel von 39 größten Kantforschern.

der Kantschen Lehre stehen die modernen Probleme der Persönlichkeit und der Gesellschaft, des Rechts und der Ideologie, der Politik und des Staates, des Friedens und der internationalen Beziehungen.

Kurz gesagt ist Immanuel Kants intellektueller Einfluss auf das gegenwärtige philosophisch-juristische Denken bedeutsam. Dies ist auch der Ursprung der juristischen Kantforschung. Die juristische Literatur über Kant ist sehr vielfältig. Gegenwärtig entstehen Bücher und Lehrmittel über Kants philosophisch-juristische Lehre und neue hervorragende Übersetzungen seiner Arbeiten in verschiedenen Sprachen.

Die juristische Kantforschung widmet sich dem allumfassenden Thema, das die Gesamtheit der staatlich-juristischen Aspekte der Lehre Kants beinhaltet: Die Ursprungsfragen von Kants Rechts- und Staatsphilosophie, ihr Inhalt und Sinn, ihre Eigenart und die Beziehungen zu den vorher und danach entstehenden Doktrinen, ihre früheren und gegenwärtigen Interpretationen (Kommentare), ihr Platz und ihre Bedeutung in der Geschichte des philosophisch-juristischen Denkens und der gegenwärtigen Rechts- und Staatslehren.

So ist die juristische Kantforschung schon mehr als 200 Jahre aktuell und versorgt dabei mit ihren Auslegungen die Jurisprudenz des 21. Jahrhunderts.

Die Hinwendung zu Kants Rechts- und Staatsphilosophie führt den Forscher zu den staatlich-juristischen und ideologischen Realitäten der modernen globalen Welt, die einheitlich bleibt, trotz der Unterschiede der verschiedenen politischen und rechtlichen Systeme, die im wechselseitigen Zusammenhang stehen und zusammenwirken.

Für mich, einen usbekischen Juristen, ist die Hinwendung zu Kants Rechts- und Staatsphilosophie besonders wichtig, vor allem im Zusammenhang mit den gesellschaftlich-politischen Veränderungen, die in den Jahren der unabhängigen Entuwicklung des souveränen Usbekistan und mit den Veränderungen im gesellschaftlichen Bewusstsein geschahen. Die Ausrufung eines **humanen demokratischen Rechtsstaates** und die Bildung einer Zivilgesellschaft, festgehalten in der **Verfassung der Republik Usbekistan** von 1992, als wichtige Komponente der Ideologie der nationalen Unabhängigkeit und Orientierungspunkt in der juristischen Politik ist im Grunde genommen unvereinbar mit den orthodoxen marxistisch-leninistischen Ideologie- und Klasseneinstellungen des sozialen und politisch-juristischen Fortschritts. Im philosophisch-rechtlichen Denken geschah der Ersatz des marxistisch-leninistischen Klassenverständnisses von den poli-

tischen und rechtlichen Erscheinungen durch die allgemein menschliche Zivilisationsmethodologie. Der Prozess der Erneuerung der usbekischen Jurisprudenz, die mit der Umdeutung ihrer methodischen Grundlagen verknüpft ist, ist unmöglich ohne das Erbe von Klassikern philosophisch-rechtlicher Gedanken zu bewältigen.

Obwohl die Weltliteratur über Immanuel Kant vielfältig ist, haben die Untersuchungen zur philosophisch-rechtlichen Problematik bei Kant keinen systematischen und allumfassenden Charakter[1]. In der Vielzahl der Publikationen über Kants Werke existieren noch relativ wenig verallgemeinernde grundsätzliche Werke mit Analysen der juristischen Aspekte Kants philosophischer Lehre. Unserer Meinung nach fehlt auch heute noch in der Literatur, die dem schöpferischen Erbe Kants gewidmet ist, eine thematisch und logisch vollständige Untersuchung der juristischen Kantforschung.

In den Jahren der Unabhängigkeit wurden von den Philosophen-Wissenschaftlern Jahrbücher, Wörterbücher und monographische Forschungsarbeiten über Immanuel Kant und sein philosophisches Erbe herausgege-

---

[1] Nennen wir folgende bedeutende monographische Werke, die Kants politischen und rechtlcihen Ansichten gewidmet sind: P.I. Nowgorocev Ucheniye Kanta o prave i gosudarstve (Kants Rechts- und Staatslehre). Moskau, 1901; P. N. Galanza Ucheniye Kanta o prave i gosudarstve (Kants Rechts- und Staatslehre). Moskau, 1960; E.W. Polikarpowa Ucheniye E.Kanta o prave i gosudarstve (E.Kants Rechts- und Staatslehre). Moskau, 1973; D.I. Feldman, Ju. Ja. Baskin Ucheniye Kanta i Gegelya o *mejdunarodnom prave i sovremennost* (Kants und Hegels Lehre über das Völkerrecht und die Gegenwart). Kazan, 1977; Ju. Ja. Baskin Kant. Moskau, 1984; S. S. Alexeyew Samoye swyatoye, chto est u Boga na zemle. Imanuel Kant i problemi pravi v sovremennoy epoxe (Das Heiligste, was der Gott auf der Erde hat. Immanuel Kant und die Probleme des Rechts in der zeitgenössischen Epoche). Moskau, 1998; E. Ju. Solovyow E. Kant: vsaimodopolnitelnost morali i prava (Gegenseitige Ergänzung der *Moral und des Rechts*). Moskau, 1992; G. Gaysman Svoboda i pravo: politicheskaya filosofiya Kanta i sovremennost. (Freiheit und Recht: Kants politische Philosophie und die Gegenwart). Nijnevatorsk, 2003; S. F. Udartsev *Politicheskiye i pravoviye idei* Imanuel Kants // Immanuel Kant. Ideya vseobshey istorii vo vsemirno-grajdanskom plane. K vechnomu miru. (Politische und rechtliche Ideen von Immanuel Kant // Immanuel Kant. Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht). Zum ewigen Frieden. Zweite Auflage. Almati, 2004.

Außerdem gibt es in allen Lehrbüchern in der «Geschichte der politischen und rechtlichen Lehren» für die rechtswissenschaftlichen Hochschulen ein selbständiges Thema, das der Kants Rechts- und Staatslehre gewidmet ist, ferner Artikel über Kants philosophisch-rechtliche Ansichten in verschiedenen wissenschaftlichen und thematischen Sammelbänden. Siehe darüber in: Immanuel Kant. Bibliographisches Literaturverzeichnis in der russischen Sprache. 1803–1994 / Zusammengestellt von L.S. Davidova. Moskau, 1996.

ben[1]. Auch in den Lehrbüchern und Lehrmitteln zum Fach «Geschichte der politischen und rechtlichen Lehren» wurde Kants Rechts- und Staatslehre dargelegt[2].

Im Lehrmittel «Westeuropäische Philosophie der neuen und der neuesten Zeit (XVII–XX Jh.)» ist das Thema «Immanuel Kant» von dem Kandidaten der philosophischen Wissenschaften, Dozenten Sa`dulla Abdullajewitsch Juldaschew (gestorben) geschrieben. Im Text sind die philosophischen Prinzipien, die Erkenntnistheorie zur transzendentalen Philosophie, die biographischen Angaben von I. Kant sowie seine Lehren zum sittlichen Imperativ und Antinomien analysiert worden. Das Kantsche Schaffen ist in zwei Epochen eingeteilt. In der ersten Epoche der Philosophie Kants sind die Fragen der Naturwissenschaft dominierend, wo die kosmologischen Ansichten und die neuen Gedanken des

---

[1] **Siehe:** Ayubov A. Kant (Kant) Immanuil // O`zbekiston Milliy Enziklopediyasi (Kant Immanuel // Nationale Enzyklopädie Usbekistans). Bd. 4. – T.: Staalich-wiss. Verlag «O`zbekiston milliy enziklopediyasi», 2002. S. 440; Iskandarov B. I. Ovro`pada yangi davr falsafasi // Falsafa (Philosophie der neuen Epoche in Europa // Philosophie): Lehrmittel / Hg. von E. Ju. Jussupov. – T.: «Scharq», 1999. S. 131, 132; Kant(Cant) Immanuel // Falsafa (Philosophie): Lexikon / Zusammengest. und hg. von Q. Nasarov. – T.: «Scharq», 2004. S. 189–191; Kant Immanuel // Falsafa (Philosophie): Enzyklopädie. T.: «O`zbekiston milliy enziklopediyasi», 2010. S. 155, 156; Immanuel Kant // G`arb falsafasi(Westliche Philosophie / Zusammengest. und hg. von Q. Nasarov. T.: Scharq, 2004. S. 458–470; Umarov B. G`arb ijtimoij tafakkurida erkinlik g`oyasi takomili (Entwicklung der Freiheitsidee im westlichen gesellschaftlichen Denken) Hg. von N. Komilov. T.: Akademia, 2011. S. 110–120; Immanuel Kant // Jahon falsafasi tarixidan lavhalar (Episoden aus der Geschichte der Weltphilosophie). – T., 2004. S. 279–284; Immanuel Kant // Yangi va eng davr G`arbiy Yevropa falsafasi (Westeuropäische Philosophie der neuen und neuesten Epoche(XVII-XX Jh.): Lehrmittel T.: Scharq, 2002. S. 105–119; Gunnar Skirbeck, Nins Gilje. Falsafa tarixi (Geschichte der Philosophie): Lehrmittel. – T.: «Scharq», 2002. S. 412–439; Kant Immanuil // Haqiqat mansaralari. 96 mumtos faylasuf: taqdirlar, hikmatlar, aforismlar (Bilder der Wahrheit. 96 Klassiker-Philosophen: Schicksale, Sinnsprüche, Aphorismen) Zusammengest. und übers. von Saida Dschurajeva. – T.: «Yangi asr avlodi», 2010. S. 326–328.

[2] *Islomov S.M.* Yurisprudenziya o`tmishi va buguni (Vergangenheit und Gegenwar der Jurisprudenz) Hg. von H. B. Bobojev, F. Rahimov. T.: Taschkenter Staatliche Jura-Hochschule, 2010. S. 79–82; W. S. Nersesjanz. Huquq falsafasi (Rechtsphilosophie). – T.: «Adolat», 2002. S. 215–219; Wohidov H. W. Immanuil Kantning huquqiy qarashlari // Siyosiy va huquqiy ta`limotlar tarixi (Immanuel Kants Rechtslehren // Geschichte der politischen und rechtlichen Lehren): Lehrbuch / Hg. von H. B. Bobojev. – T.: Taschkenter Staatliche Jura-Hochschule, 2003. S. 104–107. Muhitdinova F. Siyosiy va huquqiy ta`limotlar tarixi (Jahon mamlakatlari siyosiy-huquqiy ta`limotlari tarixi misolida( Geschichte der politischen und rechtlichen Lehren (im Biespiel der Geschichte politisch-rechtlicher Lehren der Länder der Welt): Lehrmittel. – T., 2003. S. 148–157; Muhitdinova F. Siyosiy va huquqiy ta`limotlar tarixi (Geschichte der politischen und rechtlichen Lehren): Lehrbuch. – T., 2012. S. 157–164.

Gelehrten zur Entstehung der Welt vorgerückt und eigenartige Angaben zur Entstehung des Sonnensystems, der Himmelskörper angeführt wurden. Überhaupt, damit wurde die idealistische Natur der Philosophie Kants entdeckt[1].

Das Buch «Geschichte der Philosophie» von Skirbeck Gunnar und Gilje Nils, den bekannten norwegischen Philosophen, wurde von dem Doktor der philosophischen Wissenschaften, Professor I.S. Saifnasarov und dem Kandidaten der philosophischen Wissenschaften, Dozenten Dsch. Mahkamov übersetzt und als Lehrmittel für Hochschulen herausgegeben[2].

In den letzten Jahren erschienen in Usbekistan drei Bücher zur philosophischen und politisch-rechtlichen Lehre von I. Kant. In der wissenschaftlichen Monographie **«Kant und die Grundlegung der transzendentalen Philosophie» von M. N. Boltajev** sind solche Fragen wie das wissenschaftliche Erbe, «die Kopernikanische Wende», transzendentale Ästhetik, Dialektik, Ethik von I. Kant sowie sittliches und analytisches Urteil, Kategorien und die Einheit des Selbstbewusstseins beleuchtet[3].

In diesem Buch sind die philosophischen Ansichten Kants ausführlich betrachtet und neben der transzendentalen Erkenntnistheorie des Philosophen auch seine sittlichen Auffassungen und politische Konzeption gründlich analysiert worden. Nach Kants Behauptung sind der vernünftige Mensch und der Mensch als natürliches Wesen unterschiedlich. Der vernünftige Mensch ist dem absoluten sittlichen Urteil untergeordnet, das er als ein selbständiges Wesen auf der Grundlage der Vernunft in Form der Gesetze für sich selbst bestimmen wird. Und der Mensch als natürliches Wesen wird, obwohl dies seinen natürlichen Neigungen widerspricht, diesen Gesetzen untergeordnet. Kant meint, dass die sittliche Verpflichtung die Position des kategorischen Imperativs hat. Dieser Imperativ hat folgende Form: «Handle so, als ob die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetze werden sollte».

---

[1] *Juldaschev S., Usmonov M., Karimov R., Qobulniyosova G., Ro'smatova G.* Yangi va eng yangi davr G'arbiy Yevropa falsafasi (Westeuropäische Philosophie der neuen und neuesten Epoche(XVII–XX Jh.): Lehrmittel / Hg. von A.Begmatov. – Taschkent: «Scharq», 2002. S. 105–120.

[2] *Skirbeck G., Gilje N.* Falsafa tarixi (Geschichte der Philosophie). Lehrmittel. – Taschkent: Scharq, 2002. S. 412–440.

[3] *Boltajev M.N.* Kant va transzendental falsafaning aoslanishi (Kant und die Grundlegung der transzendentalen Philosophie). Hg. von N. I. Dschabborov. Buchara: Verlag «Buchoro», 2006. S. 96.

Auf diese Weise tragen die ständigen öffentlichen freien Diskussionen, an denen die rationalen Individuen teilnehmen, zur allmählichen Aufklärung der Wahrheit bei. Die Geschichte löst durch den Aufbau einer aufgeklärten Gesellschaft, wo man die entstehenden Fragen durch freien Meinungsaustausch besprechen kann, das Problem der Annäherung der Wahrheit. So ist die wichtige Schlussfolgerung der Philosophie Kants bezüglich seines Verständnisses der Begriffe Aufklärung und Unabhängigkeit.

Im Lehrmittel «Westliche Philosophie» ist Kants Philosophie von S. A. Juldaschev geschrieben[1].

Die Broschüre **«Markt und Recht. Adam Smith und Immanuel Kant: Gemeinsamkeit theoretischer Ideen und Auffassungen» von F. Muhitdinov** analysiert die philosophischen und gemeinsamen Seiten der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und rechtlichen Lehren von Adam Smith, einem der Begründer der wirtschaftlichen Theorie, die zur Entwicklung der westlichen Zivilisation einen großen Beitrag geleistet hat, und von Immanuel Kant, dem Begründer der deutschen klassischen Philosophie[2].

Wir veröffentlichten auch eine Broschüre in russischer und deutscher Sprache[3] sowie einen Zyklus von Artikeln über das wissenschaftlich-philosophische und rechtliche Erbe von Immanuel Kant[4].

---

[1] G`arb falsafasi (Westliche Philosophie) // Zusammengest. und hg. von Q. Nasarov. – Taschkent: «Scharq», 2004. S. 458–470.

[2] *Muhitdinov F.* Bosor va huquq. Adam Smit va Immanuil Kant: nasariy g`oya va qarashlar mushtarakligi (Markt und Recht. Adam Smith und Immanuel Kant: Gemeinsamkeit theoretischer Ideen und Auffassungen). – T., 2005. S. 40.

[3] *Saidov A.Ch.* Filosofsko-pravovoe nasledie Immanuila Kanta i sovremennaya yurisprudenziya (Immanuel Kants philosophisch-rechtliches Erbe zur Weiterentwicklung der Rechtswissenschaft). – T.: Patent-Press, 2008. S. 228;

[4] **Siehe:** Saidov A.Ch. Vvedenie v yuridicheskoe kantovedenie // Filosofiya i kultura (Einführung in die juristische Kantforschung // Philosophie und Kultur). 2009. №7; Saidov A.H. Filosofskoe uchenie I. Kanta o prave i gosudarstve. Ch. 1 // Filosofiya i kultura (I. Kants philosophische Rechts- und Staatslehre. T. 1 // Philosophie und Kultur). 2009. №9; Saidov A. Ch. Filosofskoe uchenie I. Kants o prave i gosudarstve. Ch. 2. Okonchanie // Filosofiya i kultura) I. Kants philosophische Rechts- und Staatslehre. T. 2. Ende // Philosophie und Kultur). 2009. №10: Saidov A. Ch. Pax kantiana: filosfsko-pravovoe uchenie I. Kants o mire. Ch. 1 // Filosofiya i kultura (Pax kantiana: Kants philosophisch-rechtliche Lehre «Zum ewigen Frieden». T. 1 // Philosophie und Kultur). 2010. №4; Saidov A. Ch. Pax kantiana: filosofsko-pravovoe uchenie I. Kants o mire. Ch. 2. Okonchanie // Filosofiya i kultura (Pax kantiana: Kants philosophisch-rechtliche Lehre «Zum ewigen Frieden» T. 2. Ende // Philosophie und Kultur). 2010. №5.

Unsere Buchpräsentation und Besprechung fand am 24. April 2009 in der Nationalen Alischer-Nawoi-Bibliothek Usbekistans statt. Den Bericht über dieses Rundtischgespräch brachte die Zeitschrift «Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari» («Gesellschaftliche Meinung. Die Menschenrechte»)[1]. Außerdem veröffentlichte die Zeitschrift «Pravo i politika» («Recht und Politik»), die in Moskau herausgegeben wird, die großformatige Rezension des Akademikers S. Sch. Schermuhamedov[2]. Die meisten Fachleute, die an der Buchbesprechung teilgenommen haben, äußerten die Meinung über die Notwendigkeit auch der usbekischen Veröffentlichung des Werks.

Die hier vorliegende Arbeit ist ein bescheidener Versuch, die Hauptpunkte von Kants philosophisch-rechtlichem Erbe zu betonen und einige Ideen für die weiteren Untersuchungen im Kontext der Ideengeschichte und Gegenwart zu entwerfen. Als intellektueller Anstoß zu meiner Untersuchung dienten die oben genannten Jubiläumsveranstaltungen und auch die Vorlesungen, die an den Staatlichen Universitäten von Samarkand und Buchara, Karakalpakstan und Urgentsch zum Thema **«I. Kant und der Rechtsstaat»** von der Justizministerin im Ruhestand, Abgeordneten des Deutschen Bundestages und Professorin der Freien Universität Berlich, **Herta Däubler-Gmelin**, gehalten und von der regionalen Vertretung der Friedrich-Ebert-Stiftung in Zentralasien unter den Leitungen von **Reinhard Krumm** und **Wulf Lapins** unterstützt wurden. Ich möchte Frau Herta Däubler-Gmelin und der Vertretung der Friedrich-Ebert-Stiftung in Usbekistan meinen besonderen Dank aussprechen, auch allen anderen, die mich bei der Vorbereitung und Veröffentlichung dieses Buches unterstützt haben.

---

[1] Filosofsro-pravovoe nasledie Imanuila Kanta i sovremennaya yurisprudenziya (Immanuel Kants philosophisch-rechtliches Erbe und gegenwärtige Jurisprudenz) // Obschestvennoe mnenie. Prava tscheloveka. 2009. №2. S. 162–182.

[2] *Schermuhamedov S.* Sch. Zenniy trud o filosofsko-pravovom uchenii Immanuila Kanta (Wertvolles Werk über Immanuel Kants philosophisch- rechtliche Lehre) // Pravo i politika. 2009. №6.

«Von Immanuel Kant kann niemand eine Lebensgeschichte schreiben, denn Kant hat weder ein Leben noch eine Geschichte gehabt»[1].

Heinrich Heine, deutscher Dichter

Teil 1

IMMANUEL KANT: LEITMOTIVE SEINES LEBENS UND SCHAFFENS

Einer der russischen Biographen von Kant, A. Gulyga, schreibt, dass das Leben des Philosophen seine Bücher sind und die aufregendsten Ereignisse seine Gedanken. Kant hat keine andere Biographie außer der Geschichte seiner Lehren und der Geschichte seines Geistes[2].

Kant zu lesen ist sehr schwierig. Bei ihm ist die Schwierigkeit der Wiedergabe mit der Schwierigkeit von Problemen verbunden, vor allem deswegen, weil er der Erste war, der neue Themen berührt hatte. Kant zu verstehen ist noch schwieriger. Und über ihn zu schreiben, ist nicht nur schwierig, sondern birgt auch eine große Verantwortung.

Leo Tolstoi, der sich gegenüber Georg Wilhelm Friedrich Hegel zurückhaltend verhielt, vertiefte sich ins Lesen von Kants Büchern und vergaß dabei alles. Er war sich sicher, dass die Ansichten von Hegel mit denen von Kant übereinstimmen. L. Tolstoi sammelte und veröffentlichte Kants Aphorismen. Er sagte, dass «das Leben Kants ihn immer stark beeindruckt hat». Einmal wurde Tolstoi gefragt: «Ist Kants Philosophie einem Durchschnittsmenschen zugänglich und ist eine allgemein verständliche Wiedergabe möglich?» Seine Antwort hieß: «Eine für alle verständliche Wiedergabe von Kants Philosophie wäre hervorragend. Es wäre interessant zu wissen, ob es schon einige Versuche im Westen gab, Kant allgemein verständlich zu formulieren. Auf jeden Fall wäre es höchst «wünschenswert».

1. Der preußische Einsiedler: das Leben eines sonderbaren Bürgers von Königsberg

Immanuel Kant, der Begründer der klassischen Philosophie, war ein Pedant und Haarspalter, sein ganzes Leben blieb er ledig und bis zum seinem Tode schätzte er guten Wein und schöne Frauen. Er lehrte die

[1] **Zitat aus:** P.S. Taranov: Philosophisch-biographisches Wörterbuch. Moskau, 2004. S. 283.

[2] A. Gulyga Kant. Moskau, 1983.

Menschen die Prinzipien der Moralvollendung und Moralgesetzgebung. Am preußischen Hof hatte man ihn zwar geehrt, aber viele mochten ihn nicht. Nach seinem Tod verabschiedeten sich von ihm zwar zwei Wochen lang trauernde Bürger der Stadt, aber es war noch kein halbes Jahr vergangen, da wurde sein Haus an einen Kaufmann veräußert, der es als Café nutzte.

Immanuel Kant – Wissenschaftler, Philosoph und Gründer des deutschen Idealismus – wurde am 22. April 1724 in Königsberg (heute Kaliningrad) geboren, am Tag des Heiligen Immanuels. Deshalb bekam er diesen biblischen Namen, was «Gott ist mit uns» bedeutet. Er war das vierte Kind in der wenig begüterten Familie eines Riemermeisters. Von seinen insgesamt acht Geschwistern erreichten jedoch nur vier das Erwachsenenalter. Kant war in seiner Kindheit oft krank. Er war körperlich schwach, litt unter Nervenzusammenbrüchen und hatte eine starke Neigung zur Hypochondrie; ihm wurde ein kurzes, unproduktives Leben vorhergesagt. Aber seine Eltern haben es geschafft, ihm eine gute klassische Ausbildung zu geben.

Sein ganzes Leben verbrachte er in seiner Heimatstadt. Dabei hat er lange schöpferisch gewirkt und ist niemals krank geworden. Dies hat er mit Hilfe seiner Willenskraft geschafft, indem er für sich ein strenges System an hygienischen Regeln ausgearbeitet hat, an dem er immer festhielt, und so diese erstaunlichen Ergebnisse erzielte. **Kant hat sich selbst erschaffen**. Und genau deshalb ist er einzigartig.

In der Zeit von Januar 1757 bis Juli 1762 besaß er die russische Staatsangehörigkeit. Kant war ausländisches Mitglied der Akademie zu St. Petersburg (1794) und der Akademie zu Berlin und Siena (Italien).

Er schloss die Universität Königsberg im Jahre 1745 ab. Neun Jahre lang lebte und arbeitete er als Hauslehrer in aristokratischen Familien, was ihm das nötige Geld einbrachte, sich mit philosophischen Untersuchungen beschäftigen zu können. Im Jahre 1755 wurde er Privatdozent an der Universität. In den nächsten 15 Jahren wartete er auf eine Professur und arbeitete als Bibliothekar in der königlichen Schlossbibliothek, was seine erste feste Anstellung war. Von 1755 bis 1797 unterrichtete er Metaphysik, Logik, Moralphilosophie, Physik und Mathematik. Nach der Habilitation wurde er 1770 Professor der Philosophie. Diese Stelle gab er erst drei Jahre vor seinem Tode auf. Kant starb am 12. Februar 1804, 70 Tage vor seinem 80. Geburtstag. Das letzte Wort, das man von ihm hörte, war eine dankbare Ablehnung von Hilfe: «Gut». Er ist mit dem Bewusstsein gestorben, seine Pflichten im Leben erfüllt zu haben.

Völlig zu recht bezeichnet man Kant als sonderliche und bedeutende Person Königsbergs. Er hatte seine Heimatstadt nie verlassen, dadurch bekam er schon während seines Lebens den Beinamen «Preußischer Einsiedler».

Immanuel Kant war aber kein Einsiedler oder Asket. Von Natur aus war er sehr aufgeschlossen und in seiner Erziehung und Lebensweise fein. Er entwickelte schon sehr früh ein lebendiges und überwältigendes Interesse an der Philosophie, und diesem Interesse widmete er sein ganzes Dasein. Leben bedeutete für ihn arbeiten, in der Arbeit fand er seine Erfüllung.

Kants Leben ist ein Beispiel für die Übereinstimmung von Gedanken und Handlungen, von seiner Lehre und seinem daraus resultierenden Verhalten.

Obwohl sein ganzes Leben ausschließlich mit Königsberg verbunden ist und vor den Augen der Bürger Königsbergs ablief und seine erste Biographie schon zu seinen Lebzeiten entstand, ist sein Name bis heute mit Geschichten und Mythen umgeben.

Als berühmter Spötter war er immer stolz auf seine Königsberger Herkunft und ahnte dabei nicht, dass seine philosophischen Traktate zum Streitpunkt zwischen West und Ost werden würden. In Europa war man davon überzeugt, dass die Grundlage der Arbeiten Kants auf den naturwissenschaftlichen Entdeckungen von Newton beruht. In Asien aber existiert bis heute die Meinung, dass ihm als Basis die Gedanken von Imam Gasali und Al Farabi dienten. Einige behaupten sogar, dass in einer der Biographien Kants am Ende seines Lebens mit arabischer Schrift folgendes geschrieben sein soll: Im Namen Allahs. Das ist zwar nur eine Legende, aber man muss gestehen, dass es eine sehr schöne Geschichte ist.

Das Leben hätte dem Sohn eines Handwerkers keine großartigen Perspektiven geboten, wenn er selbst nicht so neugierig gewesen wäre. Er verlor seine Eltern früh und lebte als Jugendlicher in großer Armut. Diese verfolgte ihn fast bis zu seinem Tod: Erst am Ende seines Lebens konnte er es sich erlauben, ein kleines Häuschen zu kaufen.

Er schrieb sich an der Theologischen Fakultät der Königsberger Universität ein, aber auch aus Geldmangel musste der junge Kant sein Studium unterbrechen. Mit Nachhilfestunden, Billard- und Kartenspiel verdiente er seinen Lebensunterhalt. Um in die Stadt gehen zu können, lieh er sich bei seinen Freunden Schuhe aus.

Man nimmt an, dass Kant ein großer Pedant war. In der Jugendzeit war er überhaupt nicht fleißig und interpretierte den Begriff

«Pünktlichkeit» nach seinem Belieben. Die pedantische Pünktlichkeit wurde dem zukünftigen Denker von seinem Freund anerzogen – ein englischer Kaufmann namens Green. Der Brite vergab ihm nicht einmal kleine Verspätungen und tadelte ihn deswegen häufig.

Mit zunehmendem Alter sind pedantische Pünktlichkeit und Ordnung zu Kants Gewohnheit geworden, was dann zu einem persönlichen Merkmal des Philosophen wurde. Sein ganzes Leben war gemessen und berechnet wie ein genaues Chronometer. Punkt 10 Uhr ging er ins Bett, Punkt 5 Uhr wachte er auf. Im Laufe von 30 Jahren gab es keinen einzigen Tag, an dem er zu spät aufwachte. Punkt 19 Uhr abends ging er spazieren. Alle Bürger überprüften ihre Uhren, wenn sie Immanuel Kant auf seinem Spaziergang sahen. Er mochte keine unordentlich gekleideten Studenten und ignorierte zahnlose Gesprächspartner. Pünktlichkeit, Pedanterie und Traditionstreue bestimmten so stark Kants Leben und Psyche, dass es manchmal zu absurden Situationen kam. Zum Beispiel war die Kündigung des flegelhaften und arroganten Dieners Martin Lamke Auslöser für einen Herzinfarkt.

Obwohl Immanuel Kant ein Ausbund an Pünktlichkeit und Askese war, hat er es geschafft, in sich den Übermut eines Studenten der Albertina – der Königsberger Universität – zu bewahren.

Kant liebte den Wein und mochte kein Bier. Er gab dem Getränk aus Malz und Hopfen wenig schmeichelhafte Bezeichnungen: «Bier ist die Nahrung des schlechten Geschmacks». Weibliche Schönheit schätzte er über alles. Sogar noch im fortgeschrittenen Alter bat er darum, dass bei Empfängen und feierlichen Abenden eine junge schöne Frau rechts neben ihm Platz nahm. Damals wussten alle, dass er mit dem linken Auge schlecht sah.

Trotz der Verehrung des weiblichen Geschlechts, war Immanuel Kant nie verheiratet. Der Grund, warum er sich nicht für eine Familie entscheiden konnte, war sehr banal: die Armut. Kant karikierte sein Junggesellendasein folgendermaßen: wenn man eine Frau braucht, kann man sie sich nicht leisten, wenn man sie sich leisten kann, ist das Bedürfnis nach einer Frau vergangen. Danach korrigierte er sich immer sofort und sagte: «Es gibt aber keine Entschuldigungen für Ehelosigkeit.»

Immanuel Kant war niemals ein Dissident. Im Gegenteil, seine ersten, noch nicht ganz so reifen Werke, von denen er sich im fortgeschrittenen Alter zu distanzieren versuchte und die den historischen Grundsatz: «Kluge Leute reizen immer die Macht...» beinhaltete, widmete der

Philosoph dem Gouverneur von Königsberg und Imperator Friedrich dem Zweiten.

Die Biographie des berühmtesten Königsbergers ist voll von Widersprüchen und seltsamen Vorfällen. Nicht jeder, der kein einziges Mal seine Heimat verlassen hatte, hatte die Staatsangehörigkeit zweier Länder. Immanuel Kant ist es gelungen. In der Mitte des 18. Jahrhunderts während des Siebenjährigen Krieges wurde Ost-Preußen für einige Jahre ans Russische Reich angegliedert und der Wissenschaftler, wie auch jeder andere Bürger von Königsberg, wurde so russischer Staatsangehöriger unter der Regierung der Zarin Elisabeth. Im März 1758 wendete sich Immanuel Kant mit der Bitte an die Zarin, ihm die frei gewordene Stelle des Lehrstuhlleiters für Logik und Metaphysik an der Universität zu überlassen. Die Bittschrift erreichte die Zarin aber nie. Sie wurde aber vom Gouverneur Ost-Preußens, Nikolai Korf, überprüft und aus typisch bürokratischen Motiven abgelehnt: Der zweite Anwärter auf diese freie Stelle hatte mehr Erfahrung als Pädagoge, was die Frage zu Kants Ungunsten entschied.

Ab dieser Zeit war es überhaupt möglich, in Russland etwas über Immanuel Kant zu erfahren und umgekehrt. Als sich die politische Situation wieder änderte, verlor der Philosoph aber nicht die Kontakte zur Elite der russischen Intelligenz. Zu verschiedenen Zeiten waren bei ihm in Königsberg Nikolai Karamsin, Gawriil Derdshawin, und Michail Miloradowitsch zu Gast. Der künftige Generalissimus konnte den Wissenschaftler nicht ablehnen und nach einer persönlichen Empfehlung des Professors stellte er den jungen Kant ein, der sich übrigens als sehr nachlässig herausstellte.

Schon in der Mitte des 18. Jahrhunderts verbeugte sich ganz Europa vor Kants Begabung. Am preußischen Hof verehrte man ihn zwar, aber viele mochten ihn nicht. Seine Bittschriften über die weitere Entwicklung der Albertina und seine persönlichen Perspektiven wurden offen missachtet und hinausgezögert.

Im Privatleben unterhielt sich Immanuel Kant nur ungern über philosophische Fragen, vielleicht war er sich dessen bewusst, dass er nur lehren, aber nicht zuhören konnte. In seinen letzen Lebensjahren sprach er mit Besuchern nicht über philosophische Inhalte, sondern über die besten neusten Mittel gegen Wanzen. Seine Aussagen, die aus Alltagsbeobachtungen entstanden, sind offen und hart: «Der Mensch ist seiner Natur nach böse».

Immanuel Kant starb in verhältnismäßigem Wohlstand. Er hat seinen drei Schwestern und dem Bruder 20.000 Gulden hinterlassen. Der Tod des Philosophen rief unverfälschte Trauer in der ganzen Stadt hervor. Es reicht zu sagen, dass die bürgerliche Abschiedszeremonie statt der geplanten drei Tage fast zwei Wochen dauerte. Am 28. Februar trugen die 28 besten Studenten der Albertina den Sarg. Die Stadt ergriff große Trauer: Königsberg hatte einen ihrer berühmtesten Söhne verloren.

Immanuel Kant hatte durch sein Talent, ergänzt durch sein gleichmäßiges und pedantisches Leben, eine Aura um sich erzeugt, die nach überall hin ausstrahlte.

Wenn der Philosoph gewusst hätte, was für Verwirrungen um seine letzte Ruhestätte entstanden sind, hätte er bestimmt noch während seines Lebens mit seiner charakteristischen Ironie das nächstfolgende Werk unter dem Titel «Kritik der kurzen Erinnerung «oder «Kritik des wandernden Körpers» verfasst. Auf jeden Fall waren die Ereignisse der damaligen Zeit Anlass zu einem dauerhaften Streit um die Frage: «Wer liegt wirklich im Grab von Immanuel Kant?»

Das erste Paradoxon passierte genau während des Begräbnisses im Februar 1804: Obwohl sich die ganze Stadt von ihrem Ehrenbürger verabschiedete und obwohl die Begräbnisprozession feierlich und pompös war, gab es für Kant keinen Platz in der Privatgruft. So begrub man ihn in der für die Professoren der Königsberger Universität bestimmten Gruft. Sofort nach dem Tod des Philosophen vergaß man in Königsberg seine letzte Ruhestätte.

Immanuel Kant war sehr stolz auf seine Nationalität und auf seine Stadt und vielleicht wäre er sehr überrascht gewesen, wenn er gewusst hätte, dass die Hauptlinie seines Familienstammbaumes nicht in Deutschland, nicht in Preußen, sondern in der UdSSR enden würde. In der Mitte der 30er Jahre des 20. Jahrhunderts wurde der einzige direkte Nachkomme seines Bruders hingerichtet, weil er der Leiter des russischen Unternehmens «Uralmasch» war.

Seinem Wesen nach war Immanuel Kant ein Weltbürger. Nicht zufällig formulierte er am Ende seines Lebens für die zukünftigen Generationen seine eigenen Ansichten über den Sinn des Lebens.

«Zwei Dinge erfüllen das Gemüt mit immer neuer und zunehmender Bewunderung und Ehrfurcht, je öfter und anhaltender sich das Nachdenken damit beschäftigt: Der bestirnte Himmel über mir, und das moralische Gesetz in mir».

2. Das Schaffen Kants – die «Kopernikanische Wende» in der Philosophie

«Kant hat einen sehr wichtigen Schritt gemacht... Die Dialektik wurde wieder als notwendig für die Vernunft erkannt: Wir haben die Auffassung abgelehnt, dass sie eine Kunst ist und auf einem subjektiven Talent beruht, dem objektiven Verständnis aber nicht angehört. In der Untersuchung dieses Gedankens folgt Immanuel Kant der Triada-Methode: nach seiner Kategorientabelle entsteht so eine dritte Kategorie aus der Vereinigung der zweiten und ersten Kategorie aus derselben Klasse.

Die Wahrheit aber widerspricht der Schlussfolgerung, die Kant zog ...»[1]

***G.W. F. Hegel,** Vertreter der deutschen klassischen Philosophie*

Immanuel Kants Leben verlief zwar gleichmäßig und eintönig, vielleicht sogar monotoner als bei seinen Berufskollegen. Das kann man aber über sein geistiges Leben nicht sagen. Es wurden avantgardistische Ideen geboren, sie wurden stärker, sie kämpften mit den anderen, gingen zugrunde oder manifestierten sich durch den Kampf. Seine Gedanken wanderten über Kontinente, sie erreichten die Weltgrenzen, und wollten sogar die Grenzen des Universums erreichen. Der Gedanke drang in die Tiefe der menschlichen Seele ein, um sich selbst zu erkennen.

Sein ganzes Leben lang suchte Immanuel Kant nach der Wahrheit. Aber die Wahrheit ist ein Prozess. Kant sprach dies niemals aus, er richtete sich nur danach. Niemals bekam er das Gefühl, dass er schon alles vollendet habe, dass er die Absolution gefunden habe. Kant verbesserte, präzisierte, feilte ständig an seiner Lehre. **Sein Leben ist eine unaufhörliche geistige Entwicklung, eine ewige Suche,** bis in die letzten Jahre, als sein Gedächtnis außer Kontrolle geriet.

Die Spanne der wissenschaftlichen Interessen Immanuel Kants war sehr umfangreich: Philosophie und Logik, Geschichte und Anthropologie, Ethik und Ästhetik, Recht und Staat, Astronomie und Mathematik, physische Geografie und Mineralogie.

---

[1] **Zitat aus:** P.S. Taranow: Philosophisch-biographisches Wörterbuch, von den Gedanken illustriert. – M., 2004. S. 282–283.

Die erste Periode seiner wissenschaftlichen Untersuchungen (bis 1770) nennt man symbolisch die «vorkritische». Von 1747 bis 1755 arbeitete er an einer Hypothese über die Entstehung des Sonnensystems aus dem ersten Nebel (**«Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels»**, 1755) heraus. Damals stellte Immanuel Kant Hypothesen über die Existenz eines Großen Universums außerhalb unseres Universums auf und über die Entstehung von nebligen Fixsternen.

Nach 1770 folgte die «kritische Periode», sie wurde nach den drei Hauptwerken benannt: **«Kritik der reinen Vernunft»** (1781), **«Kritik der praktischen Vernunft»** (1788) und **«Kritik der Urteilskraft»** (1790). In diesen Arbeiten erläutert er die Theorie der Erkenntnis, der Ethik, der Ästhetik und die Lehre der Zweckmäßigkeit in der Natur. Er tritt gegen den Dogmatismus der spekulativen Metaphysik auf und gegen den Skeptizismus mit der dualistischen Lehre über die unerkennbaren «Gegenstände in sich» (über die objektive Quelle der Wahrnehmungen) und gegen die erkennbaren Erscheinungen, die die Sphäre der ständigen Erfahrung bilden. Die Voraussetzung der Erkenntnis sind die allgemeinverständlichen apriorischen Formen, die das Chaos der Wahrnehmungen regeln. Seine Vorstellungen von Gott, der Freiheit und der Unsterblichkeit, die theoretisch nicht beweisbar sind, sind aber Postulate «des praktischen Verstandes», unbedingte Voraussetzung der Moralität. **Auf dem Begriff der Pflicht fundiert das Hauptprinzip von Kants Ethik: der kategorische Imperativ.** Kants Lehre über die Antinomien des theoretischen Verstandes spielte eine große Rolle in der Entwicklung der Dialektik.

Kants philosophische Lehre bildete sich am Anfang der 70 Jahre des 18. Jahrhunderts während der von ihm unternommenen kritischen Überprüfung der vorangegangenen Philosophie. Seine sozialpolitischen Ansichten erläuterte er ursprünglich in einer Reihe kurzer Artikel, zu denen auch die Werke «Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht» und «Zum ewigen Frieden» gehörten, und danach im Traktat «Metaphysik der Sitten» (1797) verallgemeinert wurden.

Kants Philosophie legt der Erkenntnis die Gegenüberstellung der empirischen und apriorischen Arten zu Grunde. Der lateinische Terminus *a priori* bedeutet wörtlich «aus dem Vorhergehenden». In der philosophischen Tradition ist es üblich, so Kenntnisse zu nennen, die der Erfahrung vorangehen oder nicht von ihr abhängen.

Die Erkenntnis der Umwelt beginnt immer mit der Erfahrung, d. h. mit Sinneswahrnehmungen. Aber empirische Kenntnisse sind nicht vollständig, weil sie nur die Vorstellung über äußere Eigenschaften des zu untersuchenden Gegenstandes geben – seine Farbe, Gewicht usw. Nur

mit Hilfe des Verstandes kann man das Wesen des Gegenstandes erkennen und seine innere Eigenschaften und Gründe bestimmen. Diese Art der Erkenntnis nannte Immanuel Kant apriorisch. «Die Erkenntnis mit dem Verstand und apriorische Erkenntnis sind im Grunde das gleiche», schrieb er.

Auf prinzipiell anderen Postulaten baut sich Kants praktische Philosophie auf, in der man die Probleme des Verhaltens von Menschen untersucht. In der Ethik und Lehre über das Recht – Bestandteile der praktischen Philosophie – gehört die Hauptrolle den apriorischen Ideen. Wenn in der Erkenntnis der Natur die Erfahrung als Wahrheitsquelle dient, dann können die Gesetzmäßigkeiten der Moral nicht aus den existierenden Beziehungen zwischen Menschen ausgeschlossen sein. Die wissenschaftliche Theorie der Moralität und des Rechts, die analog zu den Naturwissenschaften ist, kann im Prinzip unmöglich hergestellt werden. Die Aufgabe der Moralphilosophie besteht darin, vom Verstand ausgehend die allgemeinen Verhaltensregeln zu zeigen, denen der Mensch in seinem empirischen Dasein folgen muss. Die Frage, was ein allgemeines Kriterium der Gerechtigkeit ist, kann ein Jurist nicht beantworten, «wenn er nicht die empirischen Grundlagen zeitweilig beiseite lässt und die Lösung nur im Verstand sucht.» Wenn man aber all diese Voraussetzungen erfüllt, wird Ethik zusammen mit Rechtsphilosophie zur Wissenschaft.

Die von Immanuel Kant ausgearbeitete Methodologie des kritischen Rationalismus unterscheidet sich wesentlich von den rationalistischen Konzeptionen, die von den Aufklärern des 18. Jahrhunderts vorgebracht wurden. Kant stimmte mit deren Auffassung von der vernünftigen Natur nicht überein. Laut seinen Worten entwickelt sich der Verstand des Menschen nicht im Individuum, sondern in der Abfolge von Generationen. **In seiner Doktrin wurde Aufklärung zum ersten Mal als ein weltgeschichtlicher Prozess verstanden, im Laufe dessen der Mensch dank des Kulturprozesses die Abhängigkeit von der Natur überwindet und so seine Freiheit findet.** Kant zeigte auch, dass an der Vervollkommnung der Kultur alle Generationen teilnehmen, obwohl die Mehrheit unbewusst handelt, ohne den allgemeinen Verlauf der Menschheitsentwicklung zu verstehen und eigene Ziele zu verfolgen. Daraus zog man die Schlussfolgerung: Vernünftiges ist ein Produkt der Kultur, und nicht die Verallgemeinerung existierender Praktik.

Die Begründung dieser Ideen war ein großer Schritt auf dem Weg zum Verständnis der sozialen Gesetze, vor allem, dass die subjektiven Absichten der Leute mit dem objektiven Ergebnis in der Geschichte nicht übereinstimmen. Kants philosophische Doktrin wurde von den nachfol-

anden Denkern unterschiedlich interpretiert. Sie diente als Quelle der Lehren über die Dialektik des gesellschaftlichen Prozesses [der Wechselbeziehung mit dem Geschichtlichen und Logischen (Hegel, Marx)] und über die Konzeptionen, die Natur- und Sozialwissenschaften gegenüberstellten (Es gibt zwölf verschiedene Schulen des Kantismus).

Noch eine Besonderheit des Kantschen Rationalismus ist damit verbunden, nämlich dass er darauf verzichtete, die Moral und das Recht aus dem theoretischen Wissen herauszuführen. Hier folgte Kant den demokratischen Traditionen, die von Rousseau als Grundlage geschaffen wurden. Er übernahm Rousseaus Idee, dass alle Menschen ohne Ausnahme Repräsentanten der Moral sein können, aber er überprüfte die Auffassung Rousseaus über die Moral. Als Quelle der Moral und der juristischen Gesetze gilt nach Kants Meinung der praktische Verstand oder der freie Wille. Das Neue einer solchen Einstellung bestand darin, dass sie erlaubte, den demokratischen Inhalt Rousseaus bewahrend, die rationalistische Methode der Begründung der Ethik und des Rechtes wiederherzustellen.

Zu einer moralischen Persönlichkeit kann der Mensch nur in dem Fall werden, wenn er sich seiner Verantwortung für die ganze Menschheit bewusst wird, meint Immanuel Kant. So wie alle Menschen gleich sind, besitzt jedes Individuum für den anderen einen absoluten moralischen Stellenwert. Kants Ethik stellte auf diese Weise die Gesellschaft über die egoistischen Bestrebungen und unterstrich die moralische Verantwortung des Individuums für die Geschehnisse in der Welt.

Nach diesen Prinzipien definierte Kant das Moralgesetz. Eine Persönlichkeit, die Moral besitzt, meinte er, kann sich nicht aus den hypothetischen Regeln bestimmen, die von den Orts- und Zeitumständen abhängen. In seinem Verhalten muss sie den Forderungen des kategorischen Imperativs folgen. Im Unterschied zu den hypothetischen Regeln beinhaltet der kategorische Imperativ nicht die Weisung, wie man sich in den bestimmten Fällen benimmt und ist somit formal. Er beinhaltet nur die allgemeine Idee «der Pflicht vor der Menschheit» und überlässt dem Individuum die volle Freiheit, selbständig zu entscheiden, welche Linie im Verhalten mehr mit dem Moralgesetz übereinstimmt. Den kategorischen Imperativ nannte Kant das Gesetz der moralischen Freiheit und gebrauchte diese Definition als Synonym.

Immanuel Kant führte zwei Hauptformeln des kategorischen Imperativs an:

Die erste: «Handle so, als ob die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetze werden sollte».

(unter der Maxime versteht man hier die persönlichen Regeln des Verhaltens).

Die zweite: «Handle so, dass du die Menschheit, sowohl in deiner Person, als auch in der Person eines jeden anderen, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloß als Mittel, brauchst.»

Trotz der inhaltlichen Unterschiede in der Formulierung stimmen sie im Grunde genommen miteinander überein: In ihnen zeigen sich Ideen der Menschenwürde und Autonomie der moralischen Vernunft.

Kants rechtliche Theorie ist eng mit der Ethik verbunden. Er setzt damit fest, dass das Recht und die Moral bei ihm die gleiche Quelle (den praktischen Verstand des Menschen) und ein gemeinsames Ziel (die Festigung allgemeiner Freiheit) haben. Den Unterschied zwischen Moral und Recht sah Kant in den Methoden des Handelns. Die Moral basiert auf dem inneren Antrieb des Menschen und auf dem Bewusstsein seiner Pflicht, wenn das Recht analoge Handlungen von Seiten anderer Individuen oder von Seiten des Staates es gewährleisten. D. h., in der Moral gibt es keine Normen, die für die Allgemeinheit obligatorisch sind, das Recht benötigt aber unbedingt die Gesetzgebung, die mit der Zwangsgewalt sichergestellt wird.

Indem er die Beziehung zwischen Recht und moralischem Handeln untersuchte, charakterisierte Immanuel Kant juristische Gesetze als erste Stufe (oder Minimum) der Moral. Wenn in der Gesellschaft gemäß den Gesetzen der Moral das Recht eingeführt ist, dann bedeutet es, dass dem Verhalten der Menschen ein strenger Rahmen gesetzt ist, nämlich, dass die Willensäußerung einer Person der Freiheit der anderen nicht widersprechen darf. Beziehungen solcher Art sind nicht jedoch nicht ganz moralisch, weil die auftretenden Individuen sich nicht nach der Pflicht richten, sondern nach ganz anderen Motiven – nach dem Gewinn, nach der Angst vor der Strafe usw. Das Recht gewährleistet anders gesagt äußerlich wohlanständige, zivilisierte Beziehungen zwischen den Menschen, aber es ist auch möglich, dass diese im Zustand der gegenseitigen Antipathie und sogar auch in der Missachtung zueinander bleiben. In der Gesellschaft, wo nur das Recht (ohne Moral) herrscht, bleibt «völliger Antagonismus» zwischen den Individuen erhalten.

Immanuel Kant brachte mit anderen berühmten Philosophen (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Friedrich Wilhelm Joseph Schelling, Johann Gottlieb Fichte den großen philosophischen Umschwung, der vor allem die urphilosophische Materie berührte – den Bereich der Erkenntnis, Ethik und der Weltstruktur. Der Hauptpunkt dieses philosophischen Umschwungs – «die Kopernikanische Wende in den Na-

turwissenschaften» – ist nach Kants Meinung der Versuch, die frühere Denkweise in der Metaphysik zu verändern, und zwar nach dem Beispiel der Mathematiker (Geometrie) und Naturforscher die totale Revolution zu schaffen»[1].

Immanuel Kant ist nicht einfach ein klassischer Philosoph und Begründer der philosophischen Revolution, der einen wesentlichen Beitrag lieferte, der Philosophie den Status einer selbstständigen Wissenschaft zu geben, die den Forderungen einer neuen Zeit entspricht. Die **Kantsche philosophisch-rechtliche Lehre bekam den verdienten Stellenwert als «eine der bedeutendsten Errungenschaften des philosophischen Denkens in der geistigen Entwicklung der Menschheit»[2].**

Im philosophischen System, das von Immanuel Kant auf der Grundlage der Kritik ausgearbeitet wurde, nimmt auch seine Rechts- und Staatslehre einen verdienten Platz ein. Sie ist eine der wichtigsten Bestandteile seines Schaffens. In Werken wie «Kritik der praktischen Vernunft» (1788), «Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht» (1784), «Zum ewigen Frieden» (1795) und «Metaphysik der Sitten» (1797) legte Immanuel Kant das ganze System der bis heute aktuellen rechtlichen und ethischen Grundlagen und begründete somit die Rechts- und Staatslehre. Nach Kant versteht man als Normen des Rechts ausschließlich die äußeren Beziehungen zwischen den Menschen, im Unterschied zur Ethik.

Die Grundlage von Kants Philosophie bildet die Konzeption der Autonomie der Vernunft, und auch die Lehre über die Selbstgesetzgebung der reinen praktischen Vernunft. Kants praktische Philosophie ist eine ideologische Grundlage seiner Lehre über das Recht und den ewigen Frieden. Auf dieser Lehre baut sich Kants Rechtsphilosophie auf, die die ideologische Grundlage bildet, auf der er seine Konzeption des ewigen Friedens entwarf. Die andere ideologische Grundlage ist die Theorie des gesellschaftlichen Vertrags. Vorrangig ist die Gewährleistung des rechtlichen Zustandes, deren wichtigste Unterscheidungsmerkmale sind folgende:

Erstens, die Herrschaft des Rechtes;
Zweitens, die Sicherheit und;
Drittens, der Frieden.

---

[1] E.Kant; Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 3. – Moskau, 1963–1966. S. 91.
[2] E.Kant; Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 3. – Moskau, 1963–1966. S. 91.

Das Streben nach diesem Zustand ist unmittelbare Rechtspflicht. Das vernünftige Wesen kann in seiner Freiheit nur mit den universalen Gesetzen verbunden sein. Deshalb hat es ein Recht auf Bedingungen, die zu solch einer allgemeinen universalen Gesetzgebung führen. Der Frieden in der ganzen Welt ist eine unmittelbare Voraussetzung der Gewährleistung des rechtlichen Zustandes. Der Frieden bei Immanuel Kant ist nicht nur der gewünschte Zustand, sondern vor allem eine kategorisch rechtliche Forderung.

Kant war tief von der Notwendigkeit der Völkerfreundschaft überzeugt. Schon in der «Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht» wies er darauf hin, dass der weltbürgerliche öffentliche Zustand im Rahmen eines Staates der Völker zu erreichen ist. Ähnlich ist auch seine Einstellung im Traktat **«Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis».** Im späteren klassischen Traktat **«Zum ewigen Frieden»** erläuterte Kant ausführlicher seine Konzeption einer weltpolitischen Struktur, die sich von der Position seiner früheren Publikationen unterscheidet. Da Kant die Notwendigkeit der Überwindung des natürlichen Zustandes im globalen Maßstab enthüllte, lehnte er das Modell des einheitlichen Weltstaates aufgrund der Gefahr des Despotismus ab.

Das Dogma der staatlichen Souveränität zwang Kant dazu, auf die positive Idee der Weltrepublik zu verzichten und führte ihn zur Idee des Friedensbundes der Völker, der sich als moralische Konföderation darstellt. Der Vertrag muss auf der moralischen Selbstbeschränkung der Staaten basieren. Diese Position findet sich auch in Immanuel Kants «Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre» wieder. Nach unserer Meinung muss man bei der Analyse vor allem die spätere Position des «Ewigen Friedens» berücksichtigen, die nicht nur durch empirische Überlegungen, sondern in erster Linie durch ernste philosophisch-rechtliche Argumente gefestigt wird.

In Kants philosophischer Lehre über den Staat besteht die Hauptidee darin, dass der Mensch nicht nur auf sich selbst, sondern auch auf soziale Institutionen und juristische Gesetze vertraut. Theoretische Quelle seiner Ideen sind die Betrachtungen von Rousseau. **Der Hauptbegriff der Staatstheorie ist der Begriff der bürgerlichen Freiheit. Neben diesem Begriff stellte Immanuel Kant das Prinzip der bürgerlichen Gleichheit und Selbstständigkeit.** Für die ideale Staatsform hält er die repräsentative Republik. Kant war absoluter Gegner der Tyrannei und, um

Despotie auszuschließen, bestand er auf einer strengen Teilung der Macht in Legislative, Exekutive und Judikative.

Die Idee des ewigen Friedens ist das abschließende Glied der humanistischen Rechtsphilosophie von Immanuel Kant. In einer Gesellschaft, in der Gesetze regieren, herrscht Frieden. Ewiger Frieden ist der Ausschluss des Krieges aus dem gesellschaftlichen Leben. Kriege mit ihrer Not und Armut können die ständig fortschreitende Entwicklung der Menschheit bremsen, aber die ethische Vernunft verurteilt Kriege, und so wird es mit der Entwicklung von Kultur und Humanität weniger Kriege geben, bis sie überhaupt ganz verschwinden. Als Weltbürger sah Immanuel Kant eine ernste Bedrohung der Welt in der grenzlosen Bewaffnung der Staaten, weil die großen Ausgaben für die Bewaffnung und Armee und die Vergrößerung der Militärkraft zur Konkurrenz zwischen den Staaten beitragen und somit unvermeidbar zum Krieg führen. Die Menschheit hat nach Kant zwei Möglichkeiten, den ewigen Frieden zu erreichen: Die erste: mit Hilfe eines Vertrags, der Kriege verbietet: die zweite; der «ewige Frieden» auf dem globalen Friedhof der Menschheit nach einem Vernichtungskrieg.

Immanuel Kant vergleicht man mit Sokrates, weil seine Philosophie menschlich ist. Der griechische Gelehrte brachte die Philosophie auf den Boden der Realität, löste sie vom Metaphysischen ab und setzte sich mit dem Menschen auseinander. **Für Immanuel Kant steht das Problem des Menschen an erster Stelle. Er vergisst aber dabei nicht, über das Universum nachzudenken, das Wichtigste für ihn ist der Mensch. Kant dachte an die Gesetze des Daseins und der Erkenntnis nur mit einem einzigen Ziel: dass der Mensch menschlicher wird und ein** besseres Leben hat, kein Blut mehr fließt und ihn Utopien und Illusionen nicht an der Nase herumführen.

Kants theoretische Begründung des Kampfes für eine Rechtsordnung und Offenheit, für die natürlichen Menschenrechte und den Rechtsstaat, ist auch am Anfang des 11. Jahrhunderts sehr aktuell, weil seine Ziele hohe humanistische Ideale beinhalten.

Man muss besonders unterstreichen, dass fast alle Richtungen zeitgenössischer Philosophie meistens auf Immanuel Kant basieren. Seine Ideen sind ständiger Wandlung unterzogen. Die Auseinandersetzung mit Kants Lehre ist ein guter Anfang für die Erforschung der Philosophie. Er erzieht zum selbständigen Denken.

3. Kants Rechts – und Staatslehre – Bestandteil seines philosophischen Systems

Immanuel Kants Rechts- und Staatslehre kann man nur dann verstehen, wenn man von den Ideen seines einheitlichen philosophischen Systems ausgeht. Dabei hat das Verständnis des allgemeinen Dualismus seiner Philosophie eine wichtige Bedeutung: Denn Kant unterscheidet ganz klar zwischen der «theoretischen» und «praktischen» Vernunft, der theoretischen des Erkenntnisbereiches, Denkens und Willensbereiches und der praktischen der Handlungen der Menschen, die in ihrem Verhalten die moralischen Gesetze als den kategorischen Imperativ unserer Vernunft anwenden.

Die Hauptwerke Kants über die Rechts- und Staatsfragen entstanden in den letzten Jahren des 18. Jahrhunderts (1793–1798). Diese Periode ist durch die stürmischen Ereignisse der Französischen Revolution gekennzeichnet, die den alten Staat zerstörte und auf seinen Trümmern einen neuen Staat schaffte. In Deutschland zogen unter dem direkten Einfluss der Französischen Revolution die Probleme der Veränderung des herrschenden Staats- und Rechtssystems die Aufmerksamkeit auf sich. Lösungen dieser Fragen fand Kant auf der Grundlage der früher von ihm ausgearbeiteten transzendentalen Philosophie.

In der «Kritik der reinen Vernunft» kam Kant zu der Schlussfolgerung, dass man im Prozess der menschlichen Erkenntnis nicht das Existieren der Willensfreiheit des Menschen beweisen kann. Aber die Willensfreiheit des Menschen findet nach seiner Lehre volle Verwirklichung im Bereich der «praktischen Vernunft».

Die Regeln des menschlichen Benehmens, die bestimmte Pflichten beinhalten, bezeichnete Kant als Imperative. Die Imperative können hypothetisch und kategorisch sein. Hypothetische Imperative entlehnt man aus der Erfahrung; sie verursachen das Streben nach bestimmten empirischen Zielen, z. B. nach Glück. Aber das ist nicht das Wichtigste, wonach der menschliche Wille zu bestimmen ist. Neben den hypothetischen Imperativen existiert auch der kategorische Imperativ des menschlichen Benehmens.

Der kategorische Imperativ ist das Gesetz der Moral. Das sind unbestrittene Vorschriften über anständiges Benehmen des Menschen als vernünftiges Lebewesen, das einen eigenen Willen besitzt, der das Notwendigste und Absolute der menschlichen Vernunft ist und der nicht durch das Erreichen privater persönlicher Ziele diktiert wird. Der kategorische Imperativ hat seine Wurzeln in dem Verständnis jedes Menschen

und deshalb bekommt er Bedeutung oder genauer Bedeutung für die Pflichten und den Willen von allen und jedem.

Der kategorische Imperativ verlangt von dem Menschen, in seinem Benehmen immer und absolut dem folgenden Gesetz zu folgen: *«Handle so, als ob die Maxime deiner Handlung durch deinen Willen zum allgemeinen Naturgesetze werden sollte»*.[1] Die Definition des moralischen Gesetzes basiert darauf, dass die Willensfreiheit zwei Merkmale hat: eine negative und eine positive.

Das negative Merkmal der Willensfreiheit besteht in ihrer Unabhängigkeit von der Notwendigkeit, die in der empirischen Welt herrscht. Die positive Eigenschaft der Willensfreiheit kann gemäß dem moralischen Gesetz funktionieren, das der Wille selbst festgesetzt hat. Der Freiheitswille kann nicht durch die Gesetze der Natur erklärt werden. Das ist die Definition der Vernunft, deren objektive Realität man im Laufe des Erkenntnisprozesses nicht bestätigen kann. Die Willensfreiheit ist aber bei jedem vernünftigen Lebewesen anzunehmen, das unabhängig von den natürlichen Instinkten und irgendwelchen anderen empirischen Einflüssen handeln kann.

Der Mensch als ein vernünftiges Lebewesen, das Willensfreiheit besitzt, ist das Ziel in sich selbst, so in Kants Lehre beschrieben. Folglich kann man den kategorischen Imperativ auch so formulieren: *«Handle so, dass du die Menschheit, sowohl in deiner Person, als auch in der Person eines jeden anderen, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloß als Mittel, brauchst»*[2]. Die Forderung des kategorischen Imperativs in der abstrakten Form zeigt ein Bekenntnis zur Menschenwürde, zur Idee der Gleichberechtigung und Freiheit. Historisch betrachtet sind **die Kantschen Ideen eine Form der Formulierung des klassischen Liberalismus.**

Besonders zu betonen ist, dass Kants Lehre über die Moral als Quelle nicht die Religion, sondern die menschliche Vernunft gebraucht. Diese Interpretation der Moral entsprach den allgemeinen philosophischen Ideen der Epoche der Aufklärung. Kant zeigte in seiner «Kritik der praktischen Vernunft» deutlich, dass Gottes Dasein nicht beweisbar ist. Dabei bleibt in der Lehre über die praktische Vernunft Gott als einer den Postulaten der Moral erhalten. Seine Rolle im Kantschen System der Moral bei ist aber bescheiden. Gott ist kein Gesetzgeber der Moral, sondern nur eine besondere Art Garantie der realen Möglichkeit der moralischen Ordnung in der Welt.

---

[1] E. Kant; Bd. 4, Teil 1. Moskau, 1966. S. 260.

[2] Ebd.: S. 270.

In der **«Kritik der praktischen Vernunft»** unterscheidet Kant das moralische Handeln, wenn die Gesetze der Moral direkt den Willen zur Ausführung bestimmen, und das legale Handeln, das in der Übereinstimmung mit moralischen Gesetzen ausgeführt wird, aber aus irgendwelchen anderen Gefühlsmotiven[1]. Den Unterschied zwischen Moral und Legalität des Benehmens von Menschen gliedert Kant als Grundlage seiner «Metaphysik der Sitten» in zwei Teile:

Erstens, den Rechtsbereich als die Sphäre der legalen Folgen der Forderungen des kategorischen Imperativs;

Zweitens, der Bereich der Moral, die Tugend als Sphäre der moralischen Folgen des Moralgesetzes.

Aber die Forderungen des kategorischen Imperativs dienen nicht nur in seiner Philosophie sondern auch in seiner Lehre über die Tugend, sowie in seiner Rechtslehre als Grundlage. Das legale Beachten der Forderungen moralischer Gesetze kann nur zum Bereich der zwischenmenschlichen Beziehungen gehören.

Die Freiheit des Willens, so Kant, äußert sich auf der formalen Seite vor allem in der Fähigkeit einer Person, selbständig zu handeln und sich nicht von fremden Denkweisen beeinflussen zu lassen. Er hält es auch für möglich, dass der Mensch trotz Moralbewusstsein willkürlich gegen die Moral handeln kann. Wenn das freie Handeln mit dem freien Handeln eines anderen kollidiert, wird die Freiheit beider beeinträchtigt und zerstört. Deshalb ist es notwendig, dass der Willkür jeder Person durch die Gesellschaft ein bestimmter Rahmen gesetzt wird, dass niemand die Freiheit einer anderen Person verletzen kann. Nur unter dieser Voraussetzung stimmt die Freiheit mit sich selbst überein. Nach Kants Meinung muss diese Aufgabe das Recht erfüllen. Anders gesagt, das Recht darf nur das Handeln von einzelnen Personen erlauben, das äußerlich mit den Forderungen der moralischen Gesetze vereinbar ist. Deshalb **lautet der kategorische Imperativ im Bereich des Rechtes (allgemeines juristisches Gesetz): «Handle so, dass die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Prinzip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten könne».**[2]

Für die Realisierung der oben genannten Ansprüche ist es notwendig, dass das Recht die Durchsetzungskraft besitzt, diese Forderungen durchzusetzen, Missbrauch zu verhindern und gebrochenes Recht wiederherzustellen. Ohne diese Gewalt hätte das Recht keine Macht und dem kategorischen Imperativ würde nicht in Form allgemeiner juristischer Gesetze

---

[1] Siehe E. Kant, Bd. 4, Teil 1, S. 396.

[2] E. Kant, Bd. 4, Teil 2, Moskau, 1965, S. 140.

eine nicht anzweifelbare Bedeutung zufallen, so wären in diesem Fall der Rechtsverletzung alle Wege offen. **Daraus ergibt sich, dass jedes Recht Zwangsrecht ist. Der Repräsentant der Zwangsgewalt ist der Staat.**

So lässt sich aus den Forderungen des kategorischen Imperativs die Existenzberechtigung des Staates herleiten. Hauptaufgabe des Staates muss der Rechtsschutz und die Verwirklichung der Gerechtigkeit sein. Die **Idee der Gerechtigkeit ist die Hauptidee des Staates.** Entsprechend den Forderungen des kategorischen Imperativs wird der Mensch im juristischen Bereich nicht Mittel zur Erreichung von egoistisch geprägten Zielen, sondern Ziel in sich selbst.

Die Theorie des Naturrechts als angeborenes Menschenrecht spielte eine bedeutende Rolle in der ideologischen Vorbereitung der Französischen Revolution. Sie war ideologischer Ausdruck der Forderungen nach Freiheit der Person und befreite sie von den Fesseln des Feudalismus. Die Theorie des Naturrechtes wird mit den Ideen für formale Gleichheit und Freiheit für alle Menschen und dem Respekt vor der Persönlichkeit eines jeden erfüllt. Mit diesen Ideen wurde auch Kants Naturrechtstheorie erfüllt. Aber Kants Ansatz unterschied sich sowohl theoretisch als auch politisch von der Theorie des Naturrechts im Frankreich der Französischen Revolution. Theoretisch war sie zwar mit den Grundlagen der kritischen Philosophie Kants verbunden und stützte sich auf die Forderungen des kategorischen Imperativs und der Moral als Forderung der Vernunft in den politischen Beziehungen, die die Besonderheiten des wirtschaftlich und politisch schwachen Deutschlands der damaligen Zeiten widerspiegelten, aber es fehlte ihr an dem aktiven revolutionären Geist, die der Rousseauschen Doktrin und seinen Anhängern innewohnt.

Kants Rechtsphilosophie basiert auf der Theorie des Naturrechts, weil er über das verpflichtende Recht spricht, nach dem man entsprechend den Forderungen der Vernunft streben muss. Um die komplexen politisch-rechtlichen Ideen Kants zu verstehen, muss man seine Beziehung zur politisch-rechtlichen Theorie Rousseaus berücksichtigen. Immanuel Kant gebraucht die Idee des Gesellschaftsvertrages, die von Rousseau stammt und die in seiner Zeit als theoretische Begründung der Idee der Volkssouveränität als eine der Forderungen der Französischen Revolution diente, auf eigene Weise. Bei Kant wird der Gesellschaftsvertrag auch als Grundlage der Zivilgesellschaft und des Staates betrachtet. Aber Kant behandelt «den Gesellschaftsvertrag» nicht als geschichtliche Tatsache, sondern als regulative Idee für die Bewertung der Rechtsinstitutionen unter dem Gesichtspunkt ihrer Übereinstimmung mit den Forderungen des kategorischen Imperativs.

Nach Kant dürfen Entscheidungen, die das Volk nicht für sich selbst treffen kann, auch nicht durch den Gesetzgeber festgelegt werden.[1] Dies war für die damalige Zeit eine auffallend demokratische Idee. Als Beispiel für ein Gesetz, das der Grundlage der bürgerlichen Zustimmung entbehrt, führte Kant das Gesetz an, nach dem eine Schicht die Privilegien der Herrenschicht erbt[2]. Kant trat gegen diese Privilegien des Erbadels ein, weil er überzeugt war, dass sie dem Volkswillen widersprechen, der im ursprünglichen Vertrag geäußert wurde. Im Traktat «Zum ewigen Frieden» schrieb er: «Damit wird nicht dem allgemeinen Volkswillen im ursprünglichen Vertrag entsprochen, (aber genau dieser Wille ist das Prinzip allen Rechts), weil ein Mensch von Adel nicht unbedingt ein edler Mensch ist».[3] So entschuldigt Kant die Essenz der Französischen Revolution, die den Stand der Erbherren, den feudalen Adel, vernichtet hat.

Für ein gerechtes Gesetz hielt Kant ein solches Gesetz, dem das Volk selbst seine Zustimmung zur Veröffentlichung gibt. Darin sah er das verbriefte Recht des Volkes im Bezug auf seine Herrscher, aber meinte auch gleichzeitig, dass das Volk sie nicht durchsetzen kann. Die oben genannte Behauptung äußerte Kant schon im Jahr 1793 in seinem Artikel **«Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis».** Aus den verbrieften Rechten des Bürgers, so Kants Auffassung, kommt das Recht, seine eigene Meinung offen äußern zu können, welche Anordnungen eines Herrschers man in Bezug auf die Gesellschaft für ungerecht hält. Deshalb betrachtete Kant die Freiheit des gedruckten Wortes als «einziges Palladium des Volksrechtes».[4]

Die allgemeine politisch-rechtliche Position Immanuel Kants fand 1793 ihren Ausdruck in folgenden Worten: «Jede Gesellschaft benötigt zwei Dinge: «Auf der einen Seite den Mechanismus des strengen Gehorsams dem Staat gegenüber und auf der anderen Seite Freiheit.» «In jeder Gesellschaft braucht *der Gehorsam* den Mechanismus des Staates und der Zwangsgesetze, aber gleichzeitig braucht man auch *den Geist der Freiheit*, weil in den Fragen, die die allgemeinmenschlichen Pflichten berühren, sich jeder vergewissern will, dass dieser Zwang rechtmäßig ist, denn sonst gerät er in einen Widerspruch mit sich selbst».[5]

Kant war ein glühender Anhänger der Gewaltenteilung als einem Hauptprinzip staatlicher Organisation der Gesellschaft. Hiermit folgte er

---

[1] Siehe E. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 96.

[2] Ebd.: S. 82.

[3] E. Kant, Bd. 6. Moskau, 1966. S. 268.

[4] E. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 95.

[5] Ebd.: S. 97.

den französischen Denkern des 18. Jahrhunderts. Der Gewaltenteilung maß Kant eine große Bedeutung als Garantie für die gesellschaftliche Gerechtigkeit und Bürgerfreiheit zu. Dank dreier verschiedener Mächte (die Legislative, Exekutive und Judikative) besitzt der Staat «Autonomie», d. h., er ist in sich selbst begründet und folgt, entsprechend den juristischen Prinzipien, den Freiheitsgesetzen.

In dieser Autonomie besteht das Wohl des Staates und danach zu streben, «verpflichtet uns unser Verstand, wenn dessen Grundlage der kategorische Imperativ ist».[1] Die Volksvertretung hielt Kant für die gerechte Form der gesetzgebenden Macht. Die Personen, die an der Schaffung der gesetzgebenden Macht beteiligt sind, sind aktive Staatsbürger. Um solch ein Bürger zu sein, muss man folgende Attribute haben:

Erstens, die im Gesetz vorgeschriebene Freiheit, den Gesetzen nicht zu gehorchen, denen er nicht zugestimmt hat.

Zweitens, die Gleichheit aller vor dem Gesetz, d.h., jedes Mitglied der Gesellschaft hat im Bezug zum nächsten die gleichen Rechtspflichten, die sich nicht nur auf den beziehen, der in der Gesellschaft den höchsten Rang einnimmt.

Drittens, die bürgerliche Selbständigkeit, d. h., eine unabhängige Existenz dank seiner eigenen Tätigkeiten und Rechte.

Entsprechend dem letzten Attribut schloss Kant aus der Zahl der vollwertigen Bürger diejenigen aus, deren materielle Existenz vom Willen anderer Personen abhängt, nämlich diejenigen, die man kommandieren darf oder die man vor den anderen schützen muss. Deshalb schloss er aus der Zahl der gleichberechtigten aktiven Staatsbürger die Gesellen, Gutsverwalter, Arbeiter, Bauern, Hausdiener usw. aus, und nach ihren «natürlichen Eigenschaften» Frauen und Minderjährige[2]. Diesen Bürgern wurden die Wahlrechte vorenthalten, in allen anderen Bezügen waren sie frei und gleichberechtigt mit anderen.

Obwohl Kant in seiner Theorie «des Rechtsstaates» nicht für ein allgemeines Wahlrecht eintrat, muss man berücksichtigen, dass die Einschränkungen in der Zulassung zur Teilnahme an der gesetzgebenden Macht im Grunde genommen die Thesen der französischen Verfassung von 1791 realisierten. Sogar die radikalere französische Verfassung von 1793 entzog den Hausdienern das Wahlrecht. Die erwähnten Thesen Kants widersprachen dem demokratischen Prinzip der formalen Gleichheit der Bürger, aber in der Betrachtung der damaligen konkreten ge-

[1] E. Kant, Bd. 4, Teil2, S.240.

[2] Siehe E. Kant Bd. 4, Teil 2, S. 235, 84.

schichtlichen Bedingungen der preußischen Monarchie Ende des 18. Jahrhunderts darf man sie nicht reaktionär nennen.

Für die Teilung der Macht eintretend, meinte Kant, dass die Vereinigung exekutiver und gesetzgebender Macht in einer Hand unvermeidlich dazu führt, dass die Gesetze im Interesse des Herrschers verändert werden und die gesellschaftliche Gerechtigkeit vernichtet wird. Unter solchen Voraussetzungen kann ein Staat entsprechend den Rechtsprinzipien nicht existieren. Genauso darf man die Judikative weder mit den Legislativen noch mit der Exekutiven vermischen. Bei einer solchen Mischung schließt man auch die Möglichkeit einer Realisierung der gesellschaftlichen Gerechtigkeit aus. **Immanuel Kant verteidigte die demokratische Form des Rechtswesens.** Das Volk muss seine Gerichtsurteile durch Mitbürger fällen, die frei für dieses Ziel als seine Vertreter ausgewählt wurden. Es ist notwendig, dass das gerichtliche Urteil ein Akt der gesellschaftlichen Gerechtigkeit wird.

Von der Republik träumend, fand Kant sich damit ab, dass die Realisierung des Ideals vom Rechtsstaat seinen Ausdruck in der Monarchie finden kann, die durch die Volksvertretung beschränkt ist. Erschrocken über die Ereignisse der französischen Revolution, lehnt er die direkte Volksdemokratie ab, wo sich Legislative und Exekutive vermischen, und hielt sie für eine despotische, dem republikanischen Rechtsideal widersprechende Demokratie.

Ausführlicher sind die Grundlagen des internationalen Rechts von Kant im Traktat «Zum ewigen Frieden» dargelegt (1795). Man muss betonen, dass Kants Lehre über das internationale Recht der progressivste Teil seiner ganzen Rechtstheorie ist. Das Endziel des internationalen Rechts sah er in der Erreichung des ewigen Friedens. Immanuel Kant lehnte die mittelalterliche Theorie ab, in der der Herrscher als Besitzer des Staates hervortritt und nach eigenem Ermessen über das Leben und das Eigentum seiner Staatsbürger verfügen kann. Er schrieb, dass das Volk durch eigene Vertreter nicht nur freiwillig seine Zustimmung zum Krieg geben kann, sondern auch zu Kriegserklärungen, und tritt dadurch im Prinzip für eine friedliche Konfliktlösung zwischen Staaten durch Befolgung der Normen des internationalen Rechts ein.

Kant hielt es für unmöglich, Konflikte ohne Kriegserklärung eskalieren zu lassen, für unberechtigten aggressiven Krieg einzutreten, aber einen Krieg gegen Aggression oder gegen Bedrohung zählte er zu gesetzmäßigen Kriegen. Er forderte die Befolgung der Gesetze und Traditionen des Krieges während militärischer Auseinandersetzungen und er war dagegen, dass das Ziel des Krieges die Vernichtung oder Unterwerfung eines Volkes durch Versklavung oder Assimilation ist.

Kant protestierte gegen die Kolonialkriege. Er entwickelte die Idee zur Gründung eines Völkerbundes, um Konflikte zwischen Völkern zu vermeiden und als Garantie vor Aggressionen. **«Das Völkerrecht soll auf einem Föderalismus freier Staaten gegründet sein».**[1] Kant betonte, dass ein solcher Bund von gleichberechtigten Völkern gegründet werden muss, und nicht von den Staaten dieser Völker. Dieser Föderation müssen sich allmählich alle Staaten anschließen, und nur so kann es zum ewigen Frieden führen. **Dies entspricht der praktischen Vernunft unter der Maxime «es darf überhaupt keinen Krieg geben».** Der Krieg ist kein Mittel, mit Hilfe dessen man seine eigenen Rechte erreichen kann. Den «**Ewigen Frieden» erklärte Immanuel Kant als das höchste politische Wohl.**

Man muss gestehen, dass die Fragen des internationalen Rechts, die Kant vor 300 Jahren stellte, bis heute aktuell sind. Obwohl viele seiner Vorschläge im Bereich des Kampfs für Frieden utopisch und seine Methodologie bei der theoretischen Auseinandersetzung mit den Fragen des modernen internationalen Rechts unannehmbar war, trugen seine Ideen für die damalige Zeit einen mutigen und fortschrittlichen Charakter. Kants Traktat «Zum ewigen Frieden» steht für die ewig positive Seite im Buch der Geschichte des Kampfes der fortschrittlichen gesellschaftlich-politischen Idee für den allgemeinen Frieden.

Die Hauptidee des Traktats ist die Verbindung der Außenpolitik eines Staates mit seiner innenpolitischen Organisation, der Innenpolitik. Darin bestand die Scharfsicht von Kant als politischer Denker. Er widmet in seinem Traktat den Fragen der inneren Staatsorganisation als notwendige Voraussetzung zur Erreichung des ewigen Friedens zwischen den Völkern große Aufmerksamkeit.

Der erste Artikel des Vertrags über den ewigen Frieden bei Kant besagt folgendes: **«Die Organisationsform in jedem Staat muss republikanisch sein».**[2] Er war gegen die Politiker, die auf Prinzipien verwiesen und sie rechtfertigten, die dem Recht widersprechen und dabei auf die menschliche Natur verwiesen, die zum Guten nicht fähig sei. An die Adresse dieser Politiker schrieb er, dass sie nur «daran dachten, vor der jetzt herrschenden Regierung zu katzbuckeln und damit (in eigenem Interesse), das Volk verraten und wenn es möglich wäre, auch die ganze Welt».[3]

Im Traktat «Zum ewigen Frieden» tritt Kant mit dem politischen Programm an, das politische System, das im Land herrschte und den

[1] E. Kant, Bd. 6, S. 271.
[2] Ebd.: S. 267.
[3] Ebd.: S. 294.

Rechtsprinzipien widersprach, gründlich zu verändern. **«Wo die Begriffe der Vernunft einen nur nach Freiheitsprinzipien gesetzmäßigen Zwang begründen, durch welchen zuallererst eine zu Recht beständige Staatsverfassung möglich ist».**[1]

Kant, tapfer und mutig, enthüllte die Tücke und List der Politik der zeitgenössischen Monarchen, die er auf drei Prinzipien zurückführte:

Erstens: Jede Gelegenheit zu nutzen, die Macht über das eigene oder andere Nachbarvölker zu übernehmen.

Zweitens: Die eigenen Schuld an Verbrechen, die sie begangen haben, zu leugnen, indem sie z. B. ihr Volk bis zur Verzweiflung gebracht und damit in den Aufstand getrieben haben und die Schuld auf deren Widerspenstigkeit abzuwälzen.

Drittens: teile und herrsche.

Kants politische Position, die er im Traktat «Zum ewigen Frieden» entwickelte, kann nur den Respekt für seinen bürgerlichen Mut hervorrufen, weil er unter den Bedingungen der absolutistischen preußischen Monarchie und der zunehmenden Empfindlichkeit der Regierung in Deutschland aufgrund der politischen Ereignisse in der Französischen Revolution mutig die Idee des ewigen Friedens zwischen den Völkern vertrat und die Notwendigkeit der Umgestaltung des Staates nach den Rechtsprinzipien, die die Französische Revolution entwickelte, offen darlegte.

Ein wesentliches Moment zum Verstehen von Kants Rechts- und Staatslehre ist die Frage nach der Art und Weise der Realisierung der republikanischen Rechtsprinzipien, deren Anhänger er war. Eines der wichtigsten Probleme der Theorie des Naturrechts, die die französischen Aufklärer entwickelt haben, war die Frage nach dem Recht eines Volkes, das einen Aufstand gegen den Tyrannen erlaubt, der die Grundlagen des Gesellschaftsvertrages brach. Aus der Idee der Volkssouveränität als Bestandteil der Theorie des Gesellschaftsvertrages zogen die Vertreter der französischen Aufklärung die Schlussfolgerung, dass der Widerstand gegen den Tyrannen natürliches und unveräußerliches Volksrecht ist. Das Volk ist berechtigt, dem Staatsoberhaupt den Gehorsam zu verweigern, wenn das Staatsoberhaupt die Bürgerrechte verletzt und den Gesellschaftsvertrag bricht. Diese problematische politische Frage berührte Kant in allen seinen Arbeiten, die in den letzten zehn Jahren des 18. Jahrhunderts veröffentlicht wurden, in denen er die Erfahrung der Französischen Revolution verarbeitete.

---

[1] E. Kant, Bd. 6, S. 294.

In seiner politisch-rechtlichen Theorie strebte Kant danach, widersprüchliche Ideen miteinander zu verbinden – die Idee der Volkssouveränität mit der Idee des unweigerlichen Gehorsams zur existierenden Staatsmacht. Darin besteht die Besonderheit seiner Rechts- und Staatslehre. Im Artikel **«Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis»** tritt Kant gegen Thomas Hobbes auf, der als Ideologe des Absolutismus die These verteidigte, dass die Handlungen des Souveräns immer rechtmäßig seien. Aber gleichzeitig äußerte Kant schon damals den Gedanken (die ihn faktisch in dieser Frage an Hobbes annäherten), dass das Volk trotz der eigenen Überzeugung, die Gesetzgebung raube ihm das Glück, sich dem vorgeschriebenen Gesetz unterwerfen müsse. So erklärte Kant das folgende Gebot als absolut: «Es mag auch jene Macht oder ihr Vertreter, das Staatsoberhaupt, sogar den ursprünglichen Vertrag verletzt und sich dadurch des Rechts, Gesetzgeber zu sein, nach dem Begriff des Untertans, verlustig gemacht haben, indem sie die Regierung bevollmächtigt, durchaus gewalttätig (tyrannisch) zu verfahren, dennoch ist dem Untertan kein Widerstand, keine Gegengewalt, erlaubt».[1] Wenn diese Macht oder ihr Vollzieher, das Staatoberhaupt, den ursprünglichen (Anfangs-) Vertrag bricht und nach Meinung der Staatsbürger dadurch das Recht verliert...»

Kant polemisierte gegen seinen Zeitgenossen Professor Gottfried Achenwal, dem Autor des Lehrwerks über das Naturrecht, der unter bestimmten Bedingungen dem Volk das Recht einräumte, sich gegen den Tyrannen aufzulehnen. Kant lehnte bedingungslos die Rechtmäßigkeit des Volksaufstandes ab, weil «das Volk doch durch diese Art, sein Recht zu suchen, im höchsten Grade Unrecht getan habe; weil das die (als Maxime geltende) rechtliche Verfassung infrage stellt und den Zustand einer völligen Gesetzlosigkeit (status naturalis), wo alles Recht aufhört, wenigstens Effekt zu haben, ...»[2]

Kant fürchtete die Anarchie, die während einer revolutionären Veränderung der existierenden Staatsordnung entstehen kann. Aber gleichzeitig wies er darauf hin, dass man die Staatsordnung, die dank der Volksaufstände in der Schweiz, den Niederlanden oder Großbritannien errichtet wurde, mit Recht als sehr erfolgreich anerkennen kann.

Im Traktat «Zum ewigen Frieden» untersuchte Kant ausführlicher die Frage über sein Verhältnis zur Volksrevolution, die gegen die Forderungen des kategorischen Imperativs über den unbedingten Gehor-

[1] E. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 90.
[2] E. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 92.

sam der Staatsbürger ihrem Monarchen gegenüber realisiert wurde. Er war mit der folgenden These einverstanden: «Die Rechte des Volks sind gekränkt, und ihm (dem Tyrannen) geschieht kein Unrecht durch die Entthronung, daran ist kein Zweifel».[1] Aber Kant war gegen den Aufstand als gesetzmäßiges Mittel der Realisierung dieser gerechten Forderung des Volkes, weil ein solcher Kampf dem transzendenten Prinzip der Öffentlichkeit aller Rechte widerspricht. Das Recht auf den Volksaufstand gegen den Tyrannen ablehnend, erklärte Kant nichtsdestoweniger die festgesetzte revolutionäre Ordnung als nicht rechtswidrig. Umgekehrt rief er zum Gehorsam gegen die Staatsordnung auf, die die Revolution bestimmte. «Wenn auch durch den Ungestüm einer von der schlechten Verfassung erzeugten Revolution unrechtmäßigerweise eine gesetzmäßigere errungen wäre, so würde es doch auch alsdann nicht mehr für erlaubt gehalten werden müssen, das Volk wieder auf die alte zurück zu führen.»

So verteidigte Immanuel Kant nicht nur die Revolution, sondern sprach auch gleichzeitig dem gestürzten Herrscher das Recht zur Konterrevolution ab. Damit wollte er dem gestürzten Herrscher die Garantie geben, dass er für die Verfehlungen seiner Politik nicht zur Verantwortung gezogen wird. «Wenn es durch den Aufruhr dem Volk gelänge, jenes Oberhaupt an die Stelle eines Untertans zu bringen und keinen neuen Aufruhr zur Wiedererlangung der Macht zu beginnen, damit er aber auch nicht zu befürchten haben müsste, wegen seiner vormaligen Staatsführung zur Rechenschaft gezogen zu werden.»

Entgegen allen seinen Zusicherungen über die Unrechtmäßigkeit des Aufstands und trotz des jakobinischen Terrors im Jahr 1763 hegte Kant große Sympathien für die Französische Revolution. Das ist der gesellschaftlich-politische Sinn von Kants Position, obwohl er dafür als regierungstreuer Staatsangehöriger seines Königs die Ungesetzlichkeit des Volkaufstandes gegen seinen Monarch begründen musste. Kant schlug denen, die die staatliche Macht Deutschlands in ihren Händen hatten, ganz eindeutig vor, Lehren aus der Französischen Revolution zu ziehen und Reformen auf Basis der Rechtsprinzipien durchzuführen, die die Französische Revolution ausgerufen hat: «Die Staatsweisheit wird sich also in dem Zustande, wie die Dinge jetzt sind, Reformen dem Ideal des öffentlichen Rechts angemessen zur Pflicht machen; Revolutionen aber, wo sie die Natur von selbst herbeiführt, nicht zur Beschönigung einer noch größeren Unterdrückung, sondern als Ruf der Natur benutzen, eine auf Frei-

[1] E. Kant, Bd. 6, S. 303.

heitsprinzipien gegründete gesetzliche Verfassung, als die einzige dauerhafte, durch gründliche Reform zu Stande zu bringen.»[1]

Kants Traktat «Zum ewigen Frieden» war der Höhepunkt in der Entwicklung seiner politisch-rechtlichen Doktrin. Er stand ganz auf der Seite der Ideen der Französischen Revolution, verstand völlig ihre Rolle, wies die Schuld an ihr den Herrschern zu, die ihr eigenes Volk bis zum äußersten trieben, lehnte das Recht der Monarchen zur Konterrevolution ab, warnte die Herrscher, die Revolution in Frankreich als Vorwand zur Verstärkung des Despotismus in ihren Ländern zu verwenden. Er sagte offen, dass **die auf den Freiheitsprinzipien und der Volksregierung basierende Republik die notwendige Voraussetzung für die Erreichung des ewigen Friedens auf der Erde ist.**

Im ersten Teil von Kants «Metaphysik der Sitten», in dem die Lehre über das Recht dargelegt ist, muss man betonen, dass die Ansichten, die er in dieser Arbeit entwickelte, widersprüchlich sind: Sie sind auf die Verteidigung der allgemeinen Rechtsthesen gerichtet, hier spricht Kant wesentlich weniger über die Volkssouveränität, und gleichzeitig ist es die Pflicht der Staatsbürger, der bestehenden Regierung zu gehorchen. Vielleicht musste er im letzten Jahr der Herrschaft von Friedrich Wilhelm dem Zweiten, dem preußischen König, vorsichtiger sein.

Aus der These über die absolute Pflicht des Volkes, allen Gesetzen zu gehorchen, die die existierende Regierung gemacht hat, zog Kant die Schlussfolgerung, dass sie nichts Gemeinsames mehr mit seiner früheren These über die Pressefreiheit als «Palladium der Volksrechte» hat. Seiner Meinung nach darf der Staatsbürger keine «klugen Rede führen» über die Herkunft der bestehenden Regierung und über das vorgeschriebene Gesetz: Er «kann und darf es auch nicht anders beurteilen, als es dem Staatsoberhaupt gefällt.» Kant erklärte jedes Gesetz als unverletzlich: «Ein Gesetz, das so heilig (unverletzlich) ist, dass es schon ein Verbrechen ist, es praktisch auch nur in Zweifel zu ziehen, mithin seinen Effekt einen Augenblick zu suspendieren»...». Das Volk hat kein Recht zur Empörung, meinte Immanuel Kant, noch weniger Recht zum Aufstand und gar kein Recht zum Angriff auf den Monarchen und sein Leben unter dem Vorwand, dass er seine Macht missbrauche. «Der geringste Versuch hierzu ist Hochverrat (proditio eminens) und ein Verräter dieser Art kann als einer, der sein Vaterland umzubringen versucht (parricida), nicht minder als mit dem Tode bestraft werden».[2]

---

[1] Ebd.: S. 293.

[2] E. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 240, 241, 242.

Für Kant galt nur die legale Veränderung einer unvollkommenen Staatsorganisation als erlaubt und nur durch Staatsreformen, aber nicht durch eine Revolution.

Trotzdem er aufgrund des kategorischen Imperativs die Revolution ablehnte, ließ Kant in der «Metaphysik der Sitten» die Frage unbeantwortet, was man machen muss, wenn das Volk trotzdem eine Revolution macht. Von den Regeln der praktischen Vernunft ausgehend, dass man der herrschenden Regierung gehorchen muss, egal welcher Herkunft sie ist, meint Kant, «wenn die Revolution gelungen ist, und eine neue Staatsform errichtet wurde, dann muss sich der Staatsbürger als guter Bürger, obwohl dies unrechtmäßig war, der neuen Ordnung fügen und kann sich nicht der Regierung entziehen, die die Macht ergriffen hat.» Der neue Gedanke, den Kant hier einführt, besteht darin, dass der gestürzte Monarch das Recht auf Konterrevolution hat. Er begründete dieses Recht damit, dass der Aufstand, der dem Monarchen den Thron und sein Besitztum kostete, selbst ungesetzmäßig war. Außerdem stellt er die Frage, ob andere Staaten sich verbünden können, um den gestürzten Monarchen zu unterstützen, damit das Verbrechen des Volkes nicht ungestraft bleibt, und für andere als Beispiel zur Revolution dient. Kant war Zeuge, wie Frankreich den revolutionären Krieg mit Unterstützung konterrevolutionär geprägter Staaten führte. Er stellte diese Frage, aber ordnete sie in den Bereich des internationalen Rechtes ein. Eine direkte Antwort auf diese Frage gab er aber nicht. Die indirekte Lösung dieses Problems besteht darin, dass der Völkerbund entsprechend der Idee des ursprünglichen gesellschaftlichen Vertrags es nicht für notwendig hielt, sich in die inneren Streitigkeiten eines anderen Staates einzumischen, sondern nur bei Angriffen von außen Hilfe zu leisten.

An anderer Stelle seiner Arbeit spricht er über das Ziel des Krieges: «Kein Krieg unabhängiger Staaten gegen einander kann ein Bestrafungskrieg (bellum punitivum) sein.»[1]

Kant sah eine notwendige gesellschaftliche Entwicklung eines Staates in Richtung seiner idealen Vorstellung eines Rechtstaates und dachte dabei an allmähliche Reformen, da er glaubte, dass die Regierung verpflichtet ist, eine Regierungsform nach der Idee des ursprünglichen Vertrags zu ermöglichen. Wenn dies nicht sofort erreichbar ist, dann muss das Regieren allmählich und stufenweise so verändert werden, dass es nach seiner Umsetzung mit der einzig möglichen gesetzmäßigen Form übereinstimmt – mit der Form der Republik.

---

[1] E. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 270, 274.

Im Anhang seiner Kommentare und Hinweise zu den «Metaphysischen Grundlagen der Rechtslehre» von 1797 erklärte Kant noch ein Mal seine eigene Position in Bezug auf die existierende Staatsorganisation und Wege zu ihrer Verbesserung. Er hielt es nach den Forderungen des kategorischen Imperativs für notwendig, dass man der Regierung gehorcht, die über ihre Staatsbürger alle Macht hat, was den innerlichen moralischen Gesetzen nicht widerspricht, ihre charakteristischen Mängel «müssen allmählich mit Hilfe von Reformen behoben werden, die die Regierung selbstkritisch durchführt».[1]

Man muss unterstreichen, dass Immanuel Kant immer auf der Seite der Französischen Revolution stand, und in ihr die Realisierung der Rechtsforderungen sah, die dem menschlichen Verstand charakteristisch sind. In einer seiner letzten Arbeiten **«Der Streit der Fakultäten (1798)»** äußerte er offen seine Begeisterung für die Französische Revolution und sein Verständnis für ihre geschichtliche Bedeutung. Er schrieb über die Französische Revolution folgendes: «Die Revolution eines geistreichen Volks, die wir in unseren Tagen haben vor sich gehen sehen, mag gelingen oder scheitern; sie mag mit Elend und Gräueltaten dermaßen angefüllt sein, dass ein wohldenkender Mensch sie, wenn er sie zum zweiten Mal glücklich auszuführen hoffen könnte, doch das Experiment auf solche Kosten zu machen nie beschließen würde. Diese Revolution, sage ich, findet doch in den Gemütern aller Zuschauer (die nicht selbst in diesem Spiele mit verwickelt sind) eine Teilnahme dem Wunsche nach, die nahe an Enthusiasmus grenzt, und deren Äußerung selbst mit Gefahr verbunden war, die also keine andere als eine moralische Anlage im Menschengeschlecht zur Ursache haben kann.» Kant verstand sehr gut, dass die Französischen Revolution eine große Bedeutung für die weitere Entwicklung der ganzen menschlichen Gesellschaft hatte. In ihr sah er den Beweis für die fortschreitende Entwicklung der Menschheit. «...Denn ein solches Phänomen in der Menschengeschichte vergisst sich nicht mehr, weil es eine Anlage und ein Vermögen in der menschlichen Natur zum Besseren aufgedeckt hat, dergleichen kein Politiker aus dem bisherigen Laufe der Dinge herausgeklügelt hätte».[2]

---

[1] E. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 303.

[2] Kant's, Werke, Bd. VII. Berlin, 1907. S. 85, 88.

«Das Recht der Menschen» ist das Heiligste, was Gott auf Erden hat»[1].

Immanuel Kant

Teil 2

ZURÜCK ZU IMMANUEL KANT: KANTS RECHTS- UND STAATSLEHRE

«Warum rechnet man ausgerechnet Kant die Verdienste einer Formulierung grundlegender philosophischer Rechtsthesen zu, deren Bedeutung nicht nur bis heute erhalten geblieben sind, sondern sich in ihrer ganzen Bedeutung nicht nur jetzt, sondern sogar in einigen Punkten in der Zukunft offenbaren werden?»[2].

S.S. Alexejew, *moderner russischer Rechtsphilosoph*

Kant stand vor der schwierigen Aufgabe, eine einheitliche, universale Philosophie zu schaffen. Philosophie, die sich aus den Prinzipien der praktischen Vernunft und Urteilsfähigkeit ableitet, ist bei Kant in der Form der Rechtsphilosophie umsetzbar. **Kants Rechtsformalismus wird bis zum äußersten getrieben: Das einzige Kriterium für die Notwendigkeit von Gesetzen ist, dass sie universal anwendbar sein müssen, wenn man sie von den Besonderheiten verschiedener Subjekte und Gegenstände abstrahiert.**

In Kants Rechts- und Staatsphilosophie wurden die Konzeptionen der juristischen Weltansicht wesentlich umgestaltet. Bei ihm bekamen die Ideen des Naturrechtes, des Naturgesetzes, des Naturzustandes und des gesellschaftlichen Vertrags den Status der reinen praktischen Vernunft. Damit genossen sie die Prinzipien des Sollens, das bedeutet, ihr Wahrheitsgehalt lässt sich nicht widerlegen oder empirisch bestätigen. Wahrheiten der Philosophie besitzen keine erkenntnistheoretische, sondern nur eine regulative Glaubwürdigkeit.

---

[1] *E. Kant* Zum ewigen Frieden // Bd. 6. Moskau, 1966. S. 270.

[2] *Alekseev S.S.* Samoe svyatoe, chto estr u Boga na zemlye. Immanuel Kant i problemi prava v sovremennuyu epohu. (Das Heiligste, was Gott auf der Erde hat. Immanuel Kant und Probleme des Rechts in der modernen Epoche. Moskau, 1998.

So glaubte Kant, dass die Auffassungen des Rechtes und der Rechtsphilosophie normative Systeme sind, nach denen das Handeln ausgerichtet sein soll. Kant entwickelte seine Rechtsphilosophie auf Basis der Moralphilosophie. Ähnlich wie Jean Jacques Rousseau verstand Kant die Rechtsphilosophie und sogar das Recht selbst als normative philosophische Kenntnis, nach der sich das Handeln orientieren muss. Er betrachtete es als die theoretische Begründung der Politik, und selbst die Politik verstand er als angewandte Rechtswissenschaft.

Erkennbar sind zwei Tendenzen: Das moralische und normativ «Sollende» wurden in Kants Rechtsphilosophie nach den Prinzipien der transzendentalen Philosophie systematisch und philosophisch argumentierend realisiert.

In Kants Philosophie wurde die Teleologie der Natur in der rechtlichen Dimension als ein Prozess der Schaffung einer weltrechtlichen Ordnung interpretiert. Die Rechtsordnung als Endziel der Natur und Weltgeschichte war der Punkt, in dem sich in Kants kritischer Philosophie die auf den Prinzipien der praktischen Vernunft basierende Rechtsphilosophie und die Philosophie der Geschichte im Kontext der teleologischen Urteilsfähigkeit treffen.

Kants transzendentale Philosophie konnte nicht das reale gesellschaftliche Leben erkennen und erklären, aber sie gilt als höchste Errungenschaft und Vollendung der Evolution der juristischen Ansicht in der europäischen Philosophie der Aufklärungsepoche. Kant beendete damit die moralischen und normativ-«sollenden» Tendenzen, aber in der teleologischen Philosophie der Geschichte setzte er die Tendenz der «Historisierung» der juristischen Idee fort. Alle Prinzipien und Definitionen der juristischen Weltansicht erreichten nur den Status von normativen (in der Rechtsphilosophie) und zielgerichteten (in der Philosophie der Geschichte) Konstruktionen.

Die juristische Weltansicht verlor in Kants Philosophie die Ansprüche auf eine universale Anwendung bei der Erklärung der Gesellschaft, den Illusionen der Autonomie und des völlig ausreichenden Rechts. «Den Abschluss» der juristischen Weltsicht stellt somit eine einseitige Entwicklung und Verwirklichung ihrer Prinzipien und Möglichkeiten dar. Gleichzeitig markierte sie eine Grenze hin zur neuen Epoche der westeuropäischen Philosophie[1] im Allgemeinen und der Rechts- und Staatsphilosophie im Besonderen.

---

[1] **Siehe:** A.A. Basin Evolutziya «yuridicheskogo mirovozzreniya» v sozialrnoy filosofii Novogo vremeni. Avtoreferat. (Evolution «der juristischen Weltansicht» in der sozialen Philosophie der Neuen Zeit. Autoreferat.) Murmansk, 1999.

1. Kants Rechtsphilosophie

«Also ist das allgemeine Rechtsgesetz: Handle äußerlich so, dass der freie Gebrauch deiner Willkür mit der Freiheit von jedermann nach einem allgemeinen Gesetze zusammen bestehen könnte.»[1]

Immanuel Kant

Lange Zeit war das Recht kein differenzierender Bestandteil philosophischer Systeme. **«Rechtswissenschaft ist ein Teil der Philosophie»**[2], schrieb der deutsche Philosoph Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Bei vielen großen Philosophen, besonders bei denen der Aufklärungsepoche, aber auch bei denen der deutschen klassischen Philosophie, versteht man das Recht nicht nur als eine besondere Erscheinung, sondern auch als eine Form der Sozialphilosophie.[3]

Freiheit und kategorischer Imperativ

Kant war der erste Philosoph in Deutschland, der die Ideologie der Aufklärung systematisch mit dem Liberalismus begründete. **Das Grundprinzip der philosophisch-rechtlichen Ansichten Kants folgt den Ideen der Aufklärung: Jeder Mensch besitzt eine absolute Würde, einen absoluten Wert.** Aber abgesehen davon ist die Person kein Instrument für die Realisierung irgendwelcher Pläne – sogar edler Pläne zum allgemeinen Nutzen. Der Mensch ist das Subjekt der moralischen Vernunft, er unterscheidet sich grundsätzlich von der ihn umgebenden Natur. In seinem Benehmen muss der Mensch sich an den moralischen Grundsätzen orientieren. Diese sind apriorisch, d.h., nicht dem Einfluss äußerer Umstände unterworfen. Kant nannte dies den «kategorischen Imperativ». Er entwickelte daraus eine Formel für moralisches Benehmen: «...**Handle so, dass du die Menschheit, sowohl in deiner Person, als auch in der Person eines jeden andern, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloß als Mittel brauchst.»**[4]

---

[1] Kant, Metaphysik der Sitten in zwei Teilen //Aufsatz: Bd. 4, Teil 2. Moskau, 1965. S. 140.

[2] Hegel, Band VIII. S 24.

[3] W.A. Tumanov Burjuasnaya ideologiya. K kritike ucheniy o prave. (Tumanov W.A. Bourgeois rechtliche Ideologie. Zur Kritik der Lehren über das Recht.) Moskau, 1971. S. 148.

[4] Kant, Bd. 4, Teil 2. S. 140.

Der «kategorische Imperativ» gilt als allgemeines Ausgangsprinzip des Rechtes. Schon früher wurden Denker wie Thomas Hobbes, die über die Anfänge des Sozialverhaltens forschten, darauf aufmerksam. Auf der Suche nach fundamentalen Grundlagen des moralischen Verhaltens der Menschen untereinander kamen sie auf das gleiche Prinzip und hatten Recht mit der Annahme, dass keine universellere Formel dafür existiert.

Kant verstand «den kategorischen Imperativ» als allgemeine universale Regel des Verhaltens der Menschen untereinander und bezog ausdrücklich alle Lebenssituationen mit ein. Damit forderte er Vernunft als Grundlage der Organisation der Beziehungen zwischen den Mitgliedern der Gesellschaft. Kant schrieb, wenn die Handlung eines Menschen und sein Zustand mit der Freiheit eines jeden anderen vereinbar seien, habe derjenige, der einem solchen Benehmen und Zustand im Weg steht, Unrecht, weil ein solcher Widerstand mit einer Freiheit, die dem allgemeinen Recht entspricht, nicht vereinbar sei.[1] Die Freiheitssphäre eines Individuums, sein «ursprüngliches» Recht, ist Ausgangspunkt in Kants Konstruktion des «bürgerlichen Zustands».

«Die angeborene Freiheit» des Menschen, meinte Kant, bestehe aus vier Elementen. Das erste Element ist die Gleichheit, d. h., «die Unabhängigkeit, nicht mehr mit anderen verbunden zu werden, als man sie wechselseitig auch verbinden kann».[2] Die Menschen, die nur Pflichten erfüllen müssen, sind ihrer Persönlichkeit beraubt.[3] Aus dieser Position heraus verurteilte Kant die Leibeigenschaft als das Verhalten, in dem der «Grad der Leistungen» des Untergebenen nicht bestimmt ist. Daraus folgt, Arbeitskraft und Leben des Untergebenen hängen vom Herrn ab, der Leibeigene wird zu seinem Eigentum, was seine Persönlichkeit vernichtet. «...Denn er kann durch keine rechtliche Tat (weder seine eigene, noch die eines anderen) aufhören, Eigner seiner selbst zu sein, und in die Klasse des Hausviehes eintreten, das man zu allen Diensten braucht, wie man will, und es auch darin ohne seine Einwilligung erhält, so lange man will, wenngleich mit der Einschränkung (welche auch wohl, wie bei den Indern, bisweilen durch die Religion sanktioniert wird), es nicht zu verkrüppeln oder zu töten».[4]

Das zweite Element ist «endlich auch die Befugnis, das gegen andere zu tun, was an sich ihren Bereich nicht schmälert»[5], oder anders gesagt, in

---

[1] I. Kant, Bd. 4, Teil 2. S.140.
[2] Ebd.: S. 147.
[3] Ebd.: S. 151.
[4] Ebd.: S. 82, 83.
[5] Ebd.: S. 147.

einer Gesellschaft, in der Leute voneinander abhängig sind, wird die Freiheitssphäre eines Individuums zur Tätigkeitsgrenze einer anderen Person.

Das dritte Element ist die angeborene Freiheit. Kant hielt es für wichtig, seine Meinung mit anderen zu teilen[1], deshalb bewertete er die staatliche Zensur der Meinungsäußerung in Wort und Druck negativ. Er meinte, dass es nicht Aufgabe des Staates sei, Aufsätze zu zensieren, in denen die Staatsbürger ihre Ansichten analysieren.[2]

So ist es verständlich, dass er aus dieser Position heraus auch die Gewissensfreiheit verteidigte: **«Religion ... kann dem Volke von keiner staatsbürgerlichen Gewalt aufgedrungen, noch genommen werden, noch kann (wie es wohl in Großbritannien mit der irländischen Nation gehalten wird) der Staatsbürger wegen einer sich von der des Hofes unterscheidenden Religion von den Staatsdiensten und den Vorteilen, die ihm dadurch erwachsen, ausgeschlossen werden.»[3].**

Kant definierte **das vierte Element** so: «Von Natur aus» kann jeder alles machen, was dem Gesetz nach nicht verboten ist, und dabei handelt er nach dem Gesetz.[4] Der Sphäre der menschlichen Tätigkeit wird durch Gesetze ein Rahmen gegeben, der Staat darf sich nur dann einmischen, wenn die Tätigkeit des Individuums diese Grenzen überschreitet.

Das philosophisch-rechtliche Hauptproblem der Aufklärungsepoche, das Kant mit seiner Philosophie löste, war das Problem der Freiheit des Menschen. Kant leitete von den menschlichen Fähigkeiten, sich frei benehmen zu können, die Gleichheit aller Menschen ab. Das bedeutete gleichzeitig auch, dass der Mensch nicht nur herrscht, sondern auch nach eigenem Recht und Ermessen über Sachen verfügen kann.

Kant teilte die Meinung, dass die Freiheit des Menschen sein angeborenes Recht sei, aus dem sich alle anderen Rechte ableiten: «**Freiheit** (Unabhängigkeit von der Willkür eines anderen), sofern sie mit der Freiheit eines anderen nach einem allgemeinen Gesetz zusammen bestehen kann, ist dieses einzige, ursprüngliche, jedem Menschen kraft seiner Menschheit zustehende Recht.» **Die andere Seite der Freiheit ist, dass alle Menschen gleich sind und somit gleiches Recht auf die Freiheit besitzen.**

Kant bekannte sich aktiv zur Freiheit und war gegen die deterministische Konzeption, nach der das, was als eine freie Motivation unseres Willens erscheint, tatsächlich nur Folge der Determination ist, deren Antrieb verborgen bleibt. Er nannte diese Freiheit eine nur rein «psychologische

---

[1] Ebd.: S. 147, 148.

[2] Ebd.: S. 148.

[3] I. Kant, Bd. 4, Teil 2. S. 298, 299.

[4] Ebd.: S. 147.

Freiheit». Kant entdeckte damit die menschliche Fähigkeit, autonom den eigenen Willen daraus zu definieren. Er entdeckte den Menschen als Wesen, das seine eigenen natürlichen Bestrebungen ändern kann.

Zusammen mit anderen Philosophen seiner Zeit trat er damit gegen die Auslegung ein, dass der Mensch ein passives Natur- oder Gesellschaftsgeschöpf sei und sah in ihm mehr ein Subjekt, das fähig ist, sich autonom zu verhalten und persönlich fortzubilden.

Man motiviert das Benehmen des Menschen entsprechend der moralischen Gesetze damit, dass man anderen, mit denen man handelt, dieselbe Autonomie zuordnet, die man auch sich selbst zugesteht. Nur so sind diese Ziele eigene Ziele und nicht das Werkzeug eines anderen. Zur Formel der moralischen Gesetze ist hinzuzufügen, dass sie auf dem Dualismus des von der Natur aus gegebenen Charakters des Menschen und seiner Pflicht beruht. Hier wird davon ausgegangen, dass der Mensch ein Wesen ist, das freie Entscheidungen treffen muss, was ihn gleichzeitig auch über die Natur stellt.

Das moralische Benehmen ist somit eine Begrenzung des persönlichen Egoismus, der sich aus dem Selbsterhaltungstrieb ableitet und der den Interessen des anderen widerspricht. So wird nach Kant das moralische Benehmen dadurch charakterisiert, dass es einerseits dem Gesetz entspricht, andererseits aber die Motivation für Menschenwürde ist.

Moralische Handlungen stehen außerhalb der Empirie, weil sich das Verhalten des Menschen nicht verallgemeinern lässt. So konnte daraus kein Gesetz entstehen, weil es sich auf das, was sein muss, bezieht, und nicht auf das, was es gibt. Es basiert auf der moralischen Ontologie (der moralischen Lehre vom Sein), und nicht auf der Erfahrung. Die Erfahrung kann kein Beispiel des moralischen Benehmens sein, weil man von außen nicht bestimmen kann, ob jemand nach dem Gesetz handelt, oder sein Verhalten nur äußerlich dem Benehmen anpasst, als ob dies Grundlage des Moralgesetzes wäre. Kant war überzeugt davon, dass die Kenntnis der Gesetze kein Problem sei. Über das Gesetz weiß jeder a priori Bescheid, d.h., die Kenntnis der Gesetze wird nicht durch Ausbildung oder Erziehung geprägt, nicht einmal durch direkte Erkenntnis.

Jeder weiß Bescheid, warum sich der Mensch über Sachen und Tiere erhöht und weiß, dass er die gleiche Stellung wie die anderen hat. Der Staatsbürger, von dem man eine falsche Aussage fordert, weiß, dass er nicht so handeln darf, und er weiß es von selbst.

Auch der Verbrecher weiß, dass sein Benehmen moralisch nicht gerechtfertigt ist: «So scharf sind die Grenzen der Moral und des Ehrgeizes, dass sogar das einfachste Auge die Unterschiede nicht finden kann, wozu

was gehört.» Unsere moralische Pflicht ist es, das Streben nach Beziehungen, die auf Gegenseitigkeit basieren und diese Gegenseitigkeit zeigen, nicht zu verhindern.

Die Einhaltung der Forderungen des «kategorischen Imperativs» ist nur dann möglich, wenn die Individuen imstande sind, der Stimme «der praktischen Vernunft» frei zu folgen. «Die praktische Vernunft» schließt auch die Rechtssphäre mit ein. Die Vernunft ist nach Kant die Fähigkeit, Prinzipien und Regeln für moralisches Benehmen zu schaffen. Aus praktisch-politischer Sicht könnte die Konzeption von Kant sowohl dazu benutzt werden, sich von den Extremen des Individualismus zu distanzieren, als auch zu verurteilen, dass das Individuum durch die Gesellschaft verschlungen wird. Die Freiheit des Willens schützt die Persönlichkeit gleichermaßen vor eigener Willkür und der totalen Herrschaft der Gesellschaft. Der Sinn besteht darin, dass bei Weitem nicht jeder die individuelle Freiheit nur zur Realisierung des «kategorischen Imperativs» gebraucht, fast immer geht sie in reine Willkür über. Diese Gesamtheit aller Voraussetzungen, die die Willkür eines Menschen gegenüber dem anderen durch ein allgemeines objektives Freiheitsgesetz beschränkt, nannte Kant Recht.

Kants Rechtsverständnis

«...Das Recht ist also der Inbegriff der Bedingungen, unter denen die Willkür des einen mit der Willkür des andern nach einem allgemeinen Gesetze der Freiheit zusammen vereinigt werden kann.»[1]

Immanuel Kant

Kant betonte, das Problem und die Formulierung des Rechtverständnisses seien besonders wichtig: **«Was ist Recht? Diese Frage möchte wohl den Rechtsgelehrten, wenn er nicht in Tautologie verfallen, oder statt einer allgemeinen Auflösung auf das, was in irgend einem Lande die Gesetze zu irgendeiner Zeit wollen, verweisen will, eben so in Verlegenheit bringen, als die Frage: «Was ist Wahrheit?» den Logiker. Was Rechtens sei (quid sit iuris), d. h., was die Gesetze an einem gewissen Ort und zu einer gewissen Zeit sagen oder gesagt haben, kann er noch wohl angeben. Aber ob das, was sie wollten, auch recht sei, und das allgemeine Kriterium, woran man überhaupt Re-**

[1] I. Kant Metaphysik in zwei Teilen // Gesamtausgabe in 6 Bänden, Bd. 4, Teil 2. Moskau, 1965. S. 139.

cht als Unrecht (iustum et iniustum) erkennen könne, bleibt ihm wohl verborgen, wenn er nicht eine Zeit lang jene empirischen Prinzipien verlässt, die Quellen jener Urteile in der bloßen Vernunft sucht.» Hier ist die Vernunft nach Kant die Fähigkeit (und der Wille), neue Prinzipien und Regeln des moralischen Benehmens zu schaffen, die in sich die Eigenschaften des inneren apriorischen Urteils beinhalten.

Nach Kants Definition ist «das Recht also der Inbegriff der Bedingungen, unter denen die Willkür des einen mit der Willkür des andern nach einem allgemeinen Gesetze der Freiheit zusammen vereinigt werden kann».[1] Zu solchen Voraussetzungen gehören:

dem Individuum sind Eigentum und persönliches Recht garantiert;
alle Mitglieder der Gesellschaft sind vor dem Gesetz gleich;
Konflikte werden auf dem Rechtsweg gelöst;
Gesetze gestatten, dass sie mit Zwang durchgesetzt werden.

Diese Definition des Rechts klingt wie die Ideologie des früheren Liberalismus. Damals ging man davon aus, dass freie und voneinander unabhängige Individuen imstande sein müssen, ihre Beziehungen im gegenseitigen Einverständnis zu regeln, und das Recht nur gebraucht wird, damit diese Beziehungen einen zuverlässigen Schutz bekommen.

In seiner philosophischen Staats- und Rechtslehre hob Kant ebenso wie der altchinesische Philosoph Konfuzius die Nähe und organische Einheit der Natur des Rechts und der Moral hervor. Er ging davon aus, dass die Prinzipien des Verhaltens der Menschen einheitlich sind, dass sie Grundlage der Regulatoren und zudem sehr eng miteinander verbunden sind.

Geschichtlich, genetisch und funktional entstehen, existieren und entwickeln sich Recht und Moral zusammen, sie haben ihre Wurzeln in der menschlichen Natur. Die Gesetzgebung, sozusagen das juristische Recht, betrachtet Kant als Zwangselement der sozialen Regulation, das die Aufgaben des Rechts und der Moral erfüllt. In Bereichen und Situationen, in denen es an Selbstregulation fehlt, zieht man Regulierungsmittel hinzu, die Zwangscharakter tragen.

Kant nahm an, dass das Recht zum äußerlichen Bereich des menschlichen Zusammenlebens, zur gegenseitigen Beschränkung und zum Vergleich des freien Willens und der freien Willkür verschiedener Personen gehört, die in der Gesellschaft miteinander zusammenwirken. Das Recht nach Kant ist die Form gesellschaftlicher Beziehungen und gleichzeit-

[1] Ebd.

ig Maß und Grenze der Freiheit der Mitglieder der Gesellschaft, die dabei auch den allgemeinen Gesetzen des Ausmaßes der Freiheit entsprechen.

Das Recht, meinte Kant, ist an der hohen Bestimmung der Menschheit beteiligt, und mit den Maßstäben des Universums vergleichbar. Das Recht ist demnach eine Erscheinung, welche die Menschheit mit der Ewigkeit, den höheren Gesetzen des Kosmos sowie den Prinzipien und Vorhaben des höheren Geistes verbindet.

Nach Kants Behauptung ist das Recht im Universum, im Dasein, in der Existenz und in der Entwicklung der Menschheit Ziel einer bürgerlichen Gesellschaft[1]. Die bürgerliche Verfassung, die das Recht gestaltet, welches «das Ziel in sich ist», sei «die allererste Pflicht in allen äußeren Beziehungen zwischen den Menschen»[2]. Das Recht tritt für die Menschen und als ihre «Pflicht und Hoffnung» auf[3], und es selbst, das Recht, ist «das höchste Prinzip, aus dem alle Maximen hervorgehen müssen, die die Gesellschaft angehen»[4]. Es ist dazu berufen, «die Obermacht»[5] in der Gesellschaft zu bekommen. In Kants Vorstellung ist das Recht das Heiligste, was Gott auf der Erde hat[6].

Diesen Gedanken nahm der zeitgenössische Klassiker der russischen Jurisprudenz, Sergej Alexejew, erfolgreich als Titel für sein Buch über Kant[7]. Vor allem auf die rechtlichen und liberalen Werte in Kants philosophischer Lehre bezugnehmend, gab Alexejew die Losung aus: **«Vorwärts zu Kant».**[8]

Die wahre Mission des Rechts ist es sicher, der Moral einen solchen sozialen Raum zu garantieren, in dem sie sich normal zeigen und ungehindert die Freiheiten des Individuums realisieren kann. Darin besteht der Sinn von Kants Idee über die moralische Stichhaltigkeit des Rechts und seiner moralischen Grundlage.

Was das Recht angeht, unterschied Kant drei Kategorien:

---

[1] Wie der deutsche Philosoph B. Tuschling, der den philosophischen Kern von Kants Aufsätzen kommentiert, meint, I. Kant «analysiert das Recht das Endziel der ganzen Menschheit». I. Kant, Gesamtausgabe in deutscher und russischer Sprache. Band 1. Traktate und Artikeln (1784–1796). Moskau, 1994. S. 35.

[2] I. Kant. S. 281.

[3] Ebd.: S. 447.

[4] Ebd.: S. 307.

[5] Ebd.: S. 421.

[6] Ebd.: S. 383.

[7] Siehe: Alexeyev S.S. Samoe svyatoe, chto estru Boga na zemle. Immanuel Kant i problemi prava v sovremennuyu epohu. Moskau, 1998 (Alexeyev S.S. Das Heiligste, was Gott auf der Erde hat. Immanuel Kant und die Probleme des Rechts in der modernen Epoche, Moskau, 1998).

[8] Ebd.: S. 400.

1. das Naturrecht, dessen Quelle selbstverständliche apriorische Prinzipien sind;

2. das positive Recht, dessen Quelle der Wille des Gesetzgebers ist;

3. die Gerechtigkeit als der Anspruch, der nach dem Gesetz nicht vorhersehbar ist.

In der «Metaphysik der Sitten» schlug Kant eine originelle Auffassung des Naturrechtes vor. Jean Jacques Rousseau folgend, hielt er an der Konzeption des hypothetischen Naturzustandes fest, in dem das objektive Recht fehlt. Für den Menschen ist demnach einzig das angeborene Recht charakteristisch, nämlich die Freiheit der moralischen Wahl. Daraus leiten sich moralische Eigenschaften der Menschen wie Gleichheit oder die Fähigkeit, Gedanken mitzuteilen, ab. Im vorstaatlichen Zustand erwirbt der Mensch subjektive Naturrechte, darunter das Recht auf Eigentum, aber sie sind zu diesem Zeitpunkt – abgesehen von der physischen Kraft des Individuums – noch nicht geschützt und daher nur vorläufig. Die Gesamtheit solcher subjektiver Vollmachten bezeichnete Kant gegen jede herrschende Tradition als «das private Recht». Einen authentischen juristischen und gesicherten Charakter bekommt das private Recht seiner Meinung nach nur im Staat mit der Anerkennung von öffentlichen Gesetzen.

Kant unterscheidet natürliches und positives Recht. Das natürliche Recht ist das vernünftige Recht. Nach seiner Herkunft ist es apriorisch, entsteht aus unterschiedlichen Erfahrungen und basiert auf den Forderungen der Vernunft. Das natürliche Recht ist das Recht, wie es entsprechend den Forderungen «der praktischen Vernunft» sein muss. Das positive Recht ist das geschichtlich existierende Recht, das man entsprechend den Forderungen des natürlichen Rechts nur umzugestalten braucht.

Das ganze Rechtssystem teilte Kant in zwei Teile:

1. --privates Recht;

2. --öffentliches Recht.

Das private Recht umschließt den Bereich zwischenmenschlicher Beziehungen bei Persönlichkeiten, die frei zu handeln imstande sind. Kant meinte, dass der praktischen Vernunft folgend, apriorisch die Fähigkeit charakteristisch ist, Gegenstände als «mein» oder «dein» «zu behandeln». Deshalb ist auch das Recht auf privates Eigentum nach Kant eine apriorische Forderung der menschlichen Vernunft. Das Recht, die Dienste anderer Leute in Anspruch zu nehmen, das mit der privaten Freiheit vereinbar ist, kann man nur durch einen Vertrag bekommen.

Das private Recht ist das notwendige Attribut der natürlichen Beziehung von vernünftigen menschlichen Wesen. Um es aber hand-

lungsfähig zu machen ist es notwendig, dass Menschen in einem rechtlichen Umgang miteinander stehen, der sie einzelne Rechte entsprechend dem Gesetz verwirklichen lässt, das von der staatlichen Regierung erlassen wurde. Der Staat verwandelt die natürlichen Beziehungen zwischen den Menschen in eine Zivilgesellschaft. Die Ansichten Kants über das Recht auf Eigentum und Vertragsbeziehungen hatten damals schon progressiven Charakter.

Als öffentliches Recht bezeichnete Kant die Gesamtheit der Gesetze, die für die Schaffung des rechtlichen Zustandes notwendig sind. Das öffentliche Recht, das die Wechselbeziehungen aller Menschen als Erdbewohner betrifft, ist das Recht für den Weltbürger. Das öffentliche Recht definiert:

den rechtlichen Zustand der Individuen im Volk in der Beziehungen zueinander (bürgerlicher Zustand);

das Leben des Volkes im jeweiligen Staat (Staatsrecht);

die Wechselbeziehung zwischen den einzelnen Völkern, die zu einem Staat vereinigt wurden (Internationales Recht).

Manchmal verwendete Immanuel Kant den Ausdruck «absolutes äußerliches Recht». Er weist damit darauf hin, dass sich im schwierigen gesellschaftlichen Leben nicht immer eindeutig feststellen lässt, was gesetzmäßig ist. Außerdem gibt es auch zweideutige Situationen, in denen reale Widersprüche widergespiegelt werden und in denen das Recht nicht mehr eindeutig ist. In solchen Fällen gebrauchte er den Ausdruck «das Recht im weiteren Sinn». Dazu zählt er die Gerechtigkeit, die «das Recht ohne Zwang erlaubt» (z. B. der Ruf nach Gerechtigkeit) und die äußerste Notwendigkeit, in der «Zwangsgewalt ohne Recht» erlaubt ist. Die Devise der äußersten Notwendigkeit lautet «die Not kennt das Gesetz nicht» **(necessitas non habet legem)**, aber nach Kant kann es keine Not geben, die zum Gesetz macht, was ungerecht ist.[1]

Die zentrale Institution des öffentlichen Rechts ist das Vorrecht des Volkes, die Teilnahme an der Schaffung einer Rechtsordnung durch Annahme der Verfassung zu fordern.

Die Verwirklichung des Rechts fordert, dass es allgemein obligatorisch wird. **Die allgemeine Obligation des Rechtes erreicht man mit der Zwangsgewalt (Befolgung der rechtlichen Normen, Verhinderung vom Verbrechen, Wiederherstellung des verletzten Rechts).**

---

[1] Ebd.: S. 143, 145.

Ohne die Zwangsgewalt ist das Recht nicht fähig, seine Funktionen auszuüben und der kategorische Imperativ als das allgemeine Gesetz verliert seine Unzweifelhaftigkeit. Das Recht mit Zwangsgewalt ausstatten kann nur der Staat – der schon immer Träger der Gewalt war. Übrigens legitimiert die Staatlichkeit das Dasein der Gewalt und rechtfertigt dadurch die Forderungen des kategorischen Imperativs.

Das Recht bevollmächtigt den Staat zur Ausübung von Zwang. Zwangsgewalt kann berechtigt und unberechtigt sein. Berechtigt ist die Zwangsgewalt dann, wenn sie die Freiheit einschränkt, die die vernünftigen Grenzen überschreitet und sich in Willkür umwandelt. Berechtigt ist Zwang auch dann, wenn er gegen die ungerechte Freiheitsbeschränkung und die allgemein unberechtigte Verwirklichung des Rechts auftritt. «Folglich: Wenn ein gewisser Gebrauch der Freiheit selbst ein Hindernis der Freiheit nach allgemeinen Gesetzen (d. h. Unrecht) ist, so ist der Zwang, der diesem entgegengesetzt wird, gerecht, wenn er verhindert, dass ein Hindernis für die Freiheit auftritt und mit den allgemeinen Gesetzen übereinstimmt. Mithin ist mit dem Recht zugleich eine Befugnis, nach dem Satze des Widerspruchs verknüpft, den zu zwingen, der ihm Abbruch tut.»[1]

Die Bedeutsamkeit und Wichtigkeit der Ideen Kants über das philosophische Rechts- und Staatsverständnis wird durch zwei Faktoren bestimmt. Der erste Faktor ist die Stichhaltigkeit und Gründlichkeit, mit denen Kant philosophisch an die Erscheinungen der gesellschaftlichen Realität herangeht, unter denen auch das Recht einen würdigen Platz eingenommen hat. Der zweite Faktor ist mit der Epoche verbunden, in der Kant lebte und arbeitete. Sie war eine historische Periode des Umbruchs in der Geschichte der Menschheit, in der in Westeuropa und Nordamerika der reale und intensive Übergang von traditionellen zu liberalen Zivilisationen begann.

In der Morallehre Kants über das Recht, das sich noch unter einem auffallenden Einfluss der natürlich-rechtlichen Vorstellungen befindet, wird zu dieser Zeit gerade über den moralischen und nicht über den juristischen Wert des positiven Rechts und Staates diskutiert. Selbst die Idee der Republik (d.h., Kants Version des Rechtstaates) begründet er als Maxime moralischen Bewusstseins, als Forderung des moralischen kategorischen Imperativs.

---

[1] I. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 141.

Juristische Axiologie

«Überhaupt ist das Thema Werte kantianisch, das ist das Thema über den Sinn des Sollens zum Wahren, und nicht allein über das Faktische zum Wahren selbst, deshalb ist es schon gut, wenn in der Wirklichkeit mit diesem Problem eine Rechtswert-Realität korreliert.»[1].

***Wladik Nersesjanz,** moderner russischer Rechtsphilosoph*

Für die Rechtswissenschaft ist es wichtig, die Verwirklichung und Konkretisierung gesellschaftlicher Ideale und Werte im Recht und die führenden Institutionen und Prozesse ihrer Realisierung zu zeigen. Das heißt, dass die axiologische Seite der Frage gleichzeitig mit der Lösung dieses Problems der allgemeinen Rechtstheorie zusammenhängt. Vor uns steht nicht ein besonderes Objekt, sondern nur einer der Aspekte, die die allgemeine Rechtstheorie untersucht[2].

Axiologie ist die Lehre über die Werte. Der Gebrauch der Definition «Wert» im speziellen Sinn der moralischen Pflicht hat seinen Ursprung bei Kant[3]. Er deutet «Wert» als die Bedeutung und Wichtigkeit in der moralischen Welt der Pflicht und Freiheit. Diese apriorische Welt des Gebührenden stellt Kant in Entfremdung und Opposition zum «Dasein», wo Verbindungen zwischen Ursache und Wirkung bestehen und es Notwendigkeiten gibt. Er spricht von der normativen und regulativen Bedeutung der Werte, die apriorische Imperative der Vernunft seien: Ziele, Forderungen und Formeln dessen, was sich gebührt. Mit dieser moralischen Normativität sind auch die kategorischen Imperative verbunden, die Kant in Bezug auf Moral und Recht formuliert.

Übrigens gingen Kants Nachfolger (Rudolf Hermann Lotze, Wilhelm Windelband u.a.) noch weiter. Sie entwickelten Auffassungen über die normativ-regulativen Bedeutung der Werte nicht nur im moralischen Bereich, sondern auch in Wissenschaft und Kunst. Der Neokantianer Windelband erklärte die Werte zu Kulturnormen. Neben Werten wie

---

[1] Recht als Wert: Materialien der Diskussion. Moskau, 2002. S. 10.

[2] *Tumanov V.A.* Burjuasnaya pravovaya ideologiya. K kritike ucheniy o prave. Moskau, 1971. S. 349 (Tumanov V. A. Bourgeois rechtliche Ideologie. Zur Kritik der Lehren über das Recht. Moskau, 1971. S. 349).

[3] Ausführlicher siehe: Politiko-pravoviye zennosti: istoriya i sovremennostr(Politisch-rechtliche Werte: Geschichte und Gegenwart) /Hg. W. S. Nersesyanz. Moskau, 2000. S. 5.

Wahrheit, Rechtschaffenheit und Schönheit unterscheidet er auch positive Werte der menschlichen Kultur wie Kunst, Religion, Wissenschaft und Recht.

Man vermutet, dass die konsequente Axiologie (einschließlich die juristische Axiologie) vorsieht, dass die Werte von der beurteilten Tatsache (Erscheinungen, Objekte, Beziehungen u a.) getrennt und ihr Wert und Sinn ausgehend von ihrer Position und im Kontext entsprechend ihrer Hierarchie und des Wertesystems bestimmt werden. Der Wert dabei gehört zur Sphäre der Ziele, zum Sinn, zu den Bedeutungen, zur Pflicht, Formalität usw. Er ist getrennt von der – in seiner Trennung (nicht unbedingt in der Form des Kantianischen Risses) mit der Sphäre des empirischen Wesens, der Tatsächlichkeit usw. zu betrachten. Diese Trennung ist für die Herangehensweise Kants (im Extremen die Trennung dessen, was der Mensch soll von dem, was ihm angeboren ist und die Trennung der Welt der Werte von der Welt der Erscheinungen) charakteristisch. Gleichwohl charakteristisch ist seine gegensätzlich objektiv-idealistisch positive Herangehensweise, entsprechend der das Dasein das Wohl bedeutet. Unter dem Dasein versteht man aber nicht die empirische Realität, sondern das wahre Dasein, dass durch Idee und Sinn bestimmt wird. Hierzu zählt auch das Dasein im Modus des Sollens und der daraus folgenden Wertbedeutung.[1]

Wenn der Kantianische Riss des Wahren und Sollens konzeptuell mit den apriorischen Konstruktionen der wertgezielten Bedeutung des Wahren und Sollens kompensiert, dann korrigiert man die objektiv-idealistische Identifizierung des Daseins und Wohls seinerseits durch das ideale (theologisch-wertliche) Verständnis des Daseins. Jede von diesen Herangehensweisen stellt und löst das Problem der Werte im entsprechenden Kontext der Korrelation des Sollens mit dem Wahren, des Sinnes mit der Tatsache[2].

Man kann sagen, dass **die Kantsche Axiologie den Apriorismus benötigt, weil sie von der Ontologie getrennt ist.** Auf der anderen Seite beabsichtigt die objektiv-idealistische Identifizierung der Ontologie und Axiologie die ursprüngliche Auffassung über Werte und Ziele vom Dasein. Dabei tritt das für die Wertauffassung notwendige Moment des Sol-

---

[1]Ausführlicher siehe: Politiko-pravoviye zennosti: istoriya i sovremennost' (Politisch-rechtliche Werte: Geschichte und Gegenwart)/ Hg. W. S. Nersesyanz. Moskau, 2000. S. 5–6.

[2] Ebd.: S. 6.

lens entweder als die Eigenschaft vom idealen Daseins auf (d.h., als Aspekt der Ontologie in den objektiv-idealistischen Lehren) oder – wie bei der empirischen Charakteristik des Daseins in Kants Lehren – als Phänomen aus der besonderen Welt des Sollens, dessen Apriorismus die fehlende Anthologie ausfüllt.

Fachsphäre und Hauptthematik der juristischen Axiologie sind die Probleme des Wertes von Recht, der Bedeutung des Wertes von Gesetzen (des positiven Rechts) und des Staates, weil die juristische Axiologie, wie auch die juristische Wissenschaft im Ganzen nicht nur das Recht, sondern auch den Staat[1] als Rechtserscheinung betrachtet, und zwar als Rechtsorganisation der öffentlichen Macht von freien Mitgliedern dieser Gesellschaft.

Die juristische Axiologie ist die Lehre über den Wert des Rechts, über die juristische Bedeutung der Gesetze (positiven Rechts) und über den Staat. Sie ist auf die Unterscheidung und die Wechselbeziehung (Korrelation) zwischen Recht und Gesetz ausgerichtet. Damit bekommt die juristische Axiologie nur auf der Grundlage des juristischen Rechtsverständnisses einen Sinn[2]. Dabei ist das Recht auf der einen Seite Vertreter von wichtigen Werten, besitzt aber auf der anderen Seite einen wichtigen Stellenwert bei anderen hohen Werten[3].

Kants philosophische Rechtslehre ist die höchste Stufe der Entwicklung des westeuropäischen juristischen Denkens im 18. Jahrhundert. In dieser Lehre wurden fundamentale Fragen gestellt: nach den methodologischen Grundlagen der wissenschaftlichen Rechtstheorie, nach der intellektuell-willensstarken Natur der Normative oder etwa nach der Abgrenzung des Rechts und der Moral. Kant hat das Recht im weiten kulturellen Kontext beschrieben, und dadurch schaffte er die Voraussetzungen für die Entstehung der Rechtsphilosophie in Form einer akademischen Disziplin. Für juristische Fachuntersuchungen hatten die in Kants Werken enthaltene Charakteristik der Rechtsbeziehungen als miteinander verbundene subjektive Rechte und Pflichten eine wichtige Bedeutung.

---

[1] Ausführlicher darüber siehe: Mamut L. S. Gosudarstvo v zennostnom izmerenii. [Der Staat unter dzm Urteil der Werte.] Moskau, 1998.

[2] **Siehe:** ausführlicher: politiko-pravovie zennosti: istoriya i sovremennostr/ Hg. W.S. Nersesyanz, Moskau, 2000. S.6 (politisch-rechtliche Werte: Geschichte und Gegenwart / Hg. W.S. Nersesyanz. Moskau, 2000. S.6).

[3] *Tumanov V.A.* Burjuasnaya pravovaya ideologiya. K kritike ucheniy o prave. Moskau, 1971. S. 349 (Tumanov V.A. Bourgeois rechtliche Ideologie. Zur Kritik der Lehren über das Recht. Moskau, 1971. S. 350).

2. Kants Staatsphilosophie

«Ein Staat (civitas) ist die Vereingung einer Menge von Menschen unter Rechtsgesetzen.»[1]

Immanuel Kant

Entstehung des Staates

In Übereinstimmung mit den Prinzipien des apriorischen Herangehens zur Erklärung der gesellschaftlich-politischen Erscheinungen lehnte Kant die Frage nach die Entstehung des Staates ab. Dadurch versuchte er den berühmtesten Widerspruch zu überwinden, den es in den Konzeptionen des Naturrechts gibt. Darin wurde versucht, die Entstehung des Staates auf zwei Arten zu erklären: Zum einen als reales Ereignis der Vergangenheit, zum anderen als Grundlage für eine zukünftige ideale Organisation einer politischen Regierung. Die erste Möglichkeit tritt bei ihm ausschließlich als spekulative Konstruktion auf, die dazu berufen ist, die feudal-absolutistische Staatsform zu ändern.

Sie stellt damit eine Idee der Vernunft dar, die aber eine offensichtliche (praktische) Realität hat, in dem Sinn, dass jeder Gesetzgeber verpflichtet ist, die Gesetze so zu veröffentlichen, dass sie vom vereinigten Willen des ganzen Volkes ausgehen können. Kant verlieh diesem gesellschaftlich-öffentlichen Vertrag die Züge eines regulativen Prinzips, das die Beurteilung der Gerechtigkeit konkreter Gesetze erlaubt. Die Idee des Vertrags dient seiner Meinung nach als «fehlerfreies Maß» des Rechts und der Rechtlosigkeit. Tatsächlich kann man es sich schwer vorstellen, dass das Volk einem Gesetz über die Erbprivilegien von Herrschern zustimmen würde. Ein solches Gesetz, das den einen Teil der Gesellschaft über eine anderen erhebt, hält er für ungerecht.

Zur Begründung der Prinzipien, denen der «absolut-rechtliche Zustand der Zivilgesellschaft» entspricht (in dem die Persönlichkeit nach Kants Meinung vor eigener Willkür und vor der Willkür der politischen Macht geschützt ist), gebrauchte er die Vertragstheorie der Entstehung des Staates. Die Entstehung des Staates stellte er als ein Abkommen der Menschen dar, ein Produkt ihres eigenen Willens, deshalb wird die staatliche Macht immer mit den festgelegten Zielen begrenzt, deretwegen sie gegründet wurde. Die Regierungsmethode muss der Idee des ursprünglichen Vertrags entsprechen, dass die Regierung «mit der einzig rechtmä-

[1] I. Kant, Metaphysik der Sitten in 2 Teilen // Gesamtausgabe Bd. 4, Teil 2. Moskau, 1965. S. 233.

ßigen Verfassung, nämlich der einen reinen Republik ihrer Wirkung nach übereinstimmt, und sich jene alten empirischen (statutarischen) Formen, welche bloß der Untertänigkeit des Volks dienten, in die ursprünglichen (rationalen) auflösen»[1].

Das Volk, so Kant, muss im Sinn des rechtlichen Verständnisses der Freiheit und Gleichheit einen Staat bilden[2]**.** Die Vertragstheorie Kants richtet sich direkt gegen die Ideologie und die Regierungspraktik eines absolutistischen Polizeistaates, der auf der allseitigen Vormundschaft der Staatsbürger basiert.

Kant aber meinte, dass «mich niemand auf seine Art (wie er sich das Wohlsein anderer Menschen denkt) zwingen kann, glücklich zu sein, sondern ein jeder darf seine Glückseligkeit auf dem Wege suchen, welcher ihm selbst gut dünkt, wenn er nur der Freiheit anderer die Möglichkeit einräumt, einem ähnlichen Zwecke nachzustreben...»[3]. Bevor der Mensch das Gesetz bricht, darf er es nach eigenem Belieben entwickeln; unter diesem Gesichtspunkt erlaubte Kant die Einmischung des Staates ins Privatleben, z. B. die Überwachung des Hauses, Durchsuchung durch die Polizei, aber nur im Notfall, und «das Recht dafür muss sie (die Polizei) in jedem einzelnen Fall von der obersten Staatsmacht bekommen»[4].

Alle Mitglieder der Gesellschaft sind als Untertanen «alle einander gleich: weil keiner irgendjemanden durch etwas anderes zwingen kann, als durch das öffentliche Gesetz (und den Vollzieher desselben, das Staatsoberhaupt), durch dieses aber auch jeder andere ihm in gleichem Maße widersteht, niemand aber durch einen Vertrag, mithin durch eine rechtliche Handlung bewirken kann, dass er keine Rechte, sondern bloß Pflichten habe, weil er dadurch sich selbst des Rechts, einen Kontrakt zu machen, beraubt, mithin dieser sich selbst aufheben würde»[5].

Indem er die Entstehung des Staates analysierte, definierte Kant dessen Anfang als Naturzustand, der keine Garantie für Gesetzlichkeit kennt. **Die moralische Pflicht und der Respekt vor dem Naturrecht bewegen die Menschen, diesen Zustand zu verlassen und zu einer Zivilgesellschaft überzugehen.** Der Übergang zur Zivilgesellschaft trägt keinen zufälligen Charakter. Der Akt, durch den isolierte Individuen ein Volk und einen Staat bilden, ist der Vertrag.

In der Frage der Entstehung des Staates stand Kant Jean-Jacques Rousseau sehr nah. Der Übergang der Menschen vom Leben im Natur-

---

[1] I. Kant, Bd. 4, Teil 2. S. 267.
[2] I. Kant, Bd. 6. S. 299.
[3] I. Kant, Bd. 4, Teil 2. S. 79.
[4] Ebd.: S. 249.
[5] Ebd.: S. 81.

zustand zum Leben in der Zivilgesellschaft geschieht durch den Vertrag. Die Erklärung Kants zur Natur dieses Vertrages ist eng mit den Ideen über die Autonomie des Willens, über Individuen als moralische Subjekte usw. verbunden. Die Hauptvoraussetzung für diesen Vertrag ist die Verpflichtung für jede Organisation, die durch äußerlichen Zwang entstanden ist (monarchische Staatlichkeit, politisch vereinigtes Volkes), in jedem Individuum die Persönlichkeit erkennen, die ohne jeden Zwang versteht, dass es Pflicht ist «den anderen nicht als Mittel für die Erreichung eigener Ziele zu gebrauchen» und die auch imstande ist, diese Pflicht zu erfüllen.

Einen «Gesellschaftsvertrag» nach Kant schließen moralisch entwickelte Menschen untereinander. Deshalb ist es dem Staat verboten, diese Menschen so zu behandeln, als ob sie das Moralgesetz nicht kennen würden und selbst nicht entscheiden könnten, wie sie sich benehmen müssen. Laut Gesellschaftsvertrag, den man wegen des gegenseitigen Nutzens und entsprechend des kategorischen (moralischen) Imperativ schließt, verzichten alle einzelnen Personen, die das Volk bilden, auf die eigene äußerliche Freiheit, und sie finden sich dabei schon als Mitglieder eines Staates wieder. Von der ungeordneten, zügellosen Freiheit kommen sie zur wahren Freiheit. Die Freiheit des Rechtszustandes sieht in erster Linie die Freiheit der Kritik vor.

Rechtsstaat

«Der Staat ist nämlich nicht (wie etwa der Boden, auf dem er seinen Sitz hat) eine Habe (patrimonium). Er ist eine Gesellschaft von Menschen, über die niemand anders, als er selbst zu gebieten und zu disponieren hat.»[1].

Immanuel Kant

Mit dem «preußischen Entwicklungsweg» ist auch das besondere Augenmerk auf die Idee des Rechtsstaates verbunden. Die deutsche juristische Literatur lieferte einen deutlichen Beitrag mit der Ausarbeitung der Theorie eines Rechtsstaates, und schuf wichtige juristische Definitionen und Kategorien. Sie hat die offensichtliche Priorität in der Sphäre des philosophisch-rechtlichen Gedankens[2].

---

[1] I. Kant Rechtslehre. Schriften zur Rechtsphilosophie. Berlin, 1988. S. 290.

[2] *Tumanov W.A.* Burjuasnaya pravovaya ideologiya. K kritike ucheniy o prave. Moskau, 1971. S. 135 (Tumanov W. A. Bourgeois rechtliche Ideologie. Zur Kritik der Lehren über das Recht. Moskau, 1971. S. 135).

Der Rechtsstaat als bestimmte theoretische Konzeption und entsprechende Praxis hat eine lange und lehrreiche Geschichte. Selbst der Terminus «Rechtsstaat» festigte sich erst in der deutschen juristischen Wissenschaft im ersten Drittel des 19. Jahrhunderts, und verbreitete sich danach in der ganzen Welt.[1]

In der philosophisch-rechtlichen Wissenschaft gilt Kant mit Recht als Autor der politisch-rechtlichen Grundkonzeption, der Theorie des Rechtsstaates.[2] In seiner Idee zur Unterordnung der Gesellschaft unter das Recht, die er aus der moralischen Natur des Menschen als vernünftiges Wesen ableitete, fanden die Bestrebungen der deutschen Bourgeoisie, die zeitgenössische Wirklichkeit entsprechend den Bedürfnissen der Marktentwicklung umzugestalten, ihre klassische Verwirklichung.

Da schon die Bourgeoisie nicht imstande war, die politische Macht zu ergreifen und das Handeln (die Tätigkeit) des Staates eigenen Interessen zu unterwerfen, versuchte sie mit Hilfe des Rechts die Tätigkeit des absolutistischen Staates zu begrenzen.

In der noch vor der französischen Revolution erschienenen Abhandlung **«Die Idee der allgemeinen Geschichte im weltbürgerlichen Plan» (1784) formulierte Kant die Konzeption «der allgemeinen rechtlichen Zivilgesellschaft»[3]. Zu den** fundamentalen Prinzipien der Zivilgesellschaft zählen nach Kant die Gewährleistung der persönlichen Freiheit für alle ihre Mitglieder und eine harmonische Verbindung dieser Freiheit mit obligatorischen Grenzen, die für alle gelten. Diese Ansichten entwickelte und konkretisierte er später in einer Reihe seiner Werke, vor allem aber in den **«Metaphysische(n) Grundsätze(n) der Rechtslehre».**

Kant definierte den Staat als Vereinigung aller Menschen, die juristischen Gesetzen unterworfen sind. Der Ausgangpunkt seiner Ethik war die Überzeugung, dass die **menschliche Persönlichkeit das Ziel in**

---

[1] In der englischen Literatur gebraucht man den Terminus «Rechtsstaat» nicht; sein Äquivalent ist «Rule of Law». Die Herrschaft des Rechts findet sich in der englisch-amerikanischen Formel und das geschieht vor allem, weil genau die anglosächsisch und auch noch nord-amerikanische Erfahrung der Realisierung der Idee der Herrschaft des Rechts in dieser originellen Formel fast ohne den direkten Einfluss der alten Römer, die diese Formel allgemein gebräuchlich gemacht haben, vorhanden ist. Die Realisierung dieser Idee ist schwer gefallen. Hier ist die alte Tradition der Polemik in der Frage der Herrschaft des Gesetzes nicht nur für die Bürger, sondern auch für den englischen König vorhanden. In der amerikanischen politischen Geschichte war der Wendepunkt die Einführung der Kontrolle über das Beachten der Verfassung, die das Gericht erfüllte.

[2] *Galanza P.N.* Ucheniye Kanta o gosudarstve i prave. Moskau, 1960, S. 18. (Galanza P.N. Kants Staats- und Rechtslehre) Галанза П.Н. Учение Канта о госуаарстве и праве. – M., 1960. C. 18.

[3] E. Kant, Bd. 6, S. 12.

sich selbst ist und sich nicht als Mittel für die Verwirklichung verschiedener Aufgaben betrachten darf, auch nicht aus der Position des allgemeinen Wohls». Ein einzelner Mensch, die Persönlichkeit, steht deshalb im Vordergrund in Kants philosophischer Rechts- und Staatslehre.

Der Staat ist die rechtliche Organisation, d.h., er ist nichts anderes als die organisatorische und materielle Äußerung und das Gewährleistungsinstrument für die Regeln des gesetzmäßigen Benehmens, er ist die Gesamtheit der Mittel und Institutionen, welche die juristische Regulierung gewährleisten. In der Natur eines Staates gibt es nichts anderes. Wenn doch etwas Zusätzliches erscheint, dann ist es etwas Zufälliges. Die Natur des Staates ist eine rein rechtliche Natur. Der Triumph der Gerechtigkeit und des Rechts sind die Ziele des Staates.

Nach Kants Meinung **sind der Staat und das Recht ein natürliches Produkt der Natur des Menschen. Er versteht sie als die** direkte Folge der unvermeidlichen Notwendigkeit in der Harmonisierung von persönlichen und gesellschaftlichen Anfängen im Menschen, dem natürlichen Mechanismus, dass der Mensch seine egoistischen Leidenschaften und Neigungen zu seinem Wohl und zum Wohl und der Entwicklung der ganzen Menschheit gebraucht. Die Natur entwickelt den Antagonismus, die Konkurrenz und die Initiative in der menschlichen Gesellschaft und sorgte so nach Kant für die hohe Entwicklung der Instrumente zur Harmonisierung der menschlichen Beziehungen, zur Zusammenarbeit und gegenseitigen Hilfe. In diesem Sinne **ist das Recht und ein ihm entsprechender Staat mit den grundsätzlichen Wesenszügen der menschlichen Natur und den Zielen seiner Geschichte verbunden.**

Das Recht, so Kant, muss auf der menschlichen Vernunft und Freiheit basieren, die Gesetze müssen ihren Forderungen genügen. Die Vernunft fordert eine gesetzmäßige Begründung des Zwangs nach Freiheitsprinzipien, durch die eine zu Recht beständige Staatsverfassung möglich ist.»[1]

«**Der Staat**», so betonte er, «**ist die Vereinigung vieler Menschen, die den Rechtsgesetzen unterworfen sind.**»[2] Seine Notwendigkeit ist nicht durch die praktisch fühlbaren individuellen Gruppen- und Allgemeinbedürfnisse geprägt, sondern durch die Kategorien, die ganz der Vernunftwelt angehören. Auf dem Staat liegt die Last

[1] Ebd.: S. 294.

[2] I. Kant, Bd. 4, Teil 2. S. 233.

der Sorgen für die materielle Sicherheitsstellung der Bürger, für die Befriedigung ihrer sozialen und kulturellen Bedürfnisse, für ihre Arbeit, Gesundheit, Ausbildung usw. Unter dem Wohl des Staates darf man nicht «das Wohl der Bürger und ihr Glück» verstehen. Unter dem Wohl des Staates muss man den Zustand der höchsten Übereinstimmung der Verfassung mit den Rechtsprinzipien verstehen. Dazu ist unsere Vernunft verpflichtet und danach strebt sie auch mit Hilfe des kategorischen Imperativs. Die Erläuterung und Verteidigung der Kantschen These zum **Wohl und Zweck des Staates im absoluten Recht, in der maximalen Übereinstimmung der Staatsorganisation mit den Rechtsprinzipien,** waren die Gründe, ihn als einen Gründer der Idee des Rechtstaates zu bezeichnen.

Kant war gegen das, was man heute als einen sozialen Staat bezeichnet. Seiner Meinung nach muss die Sorge für den Wohlstand der Bürger nicht zu den juristischen Pflichten des Staates gehören, weil «das Glück» (Ergebnis einer solchen Sorge) nicht zum juristischen Prinzip werden darf (d.h. allgemein), weil es sich gegenüber allen gleich anwenden lässt. Die Ethik von Kant (seine Rechtsphilosophie bildet nur einen Teil davon) ist die Suche nach den allgemeinen und obligatorischen Grundlagen für das Handeln. Verständlich, dass ein solches Herangehen an die Moral und an das Recht dem Denken Kants entspricht. Außerdem vermutete er, dass diese zum Gesetz gewordene Wohltat (d.h., zwangsweise) eine despotische, paternalistische Beziehung des Staates zum Menschen vorsieht.

Vielleicht wäre es unbedacht, diese Gedanken Kants zum sozialen Kontext, seine Gedanken zum absolutistischen Staat in Preußen am Ende des 18. Jahrhunderts, völlig zu reduzieren und ihren Bezug zur heutigen liberalen Demokratie für den «demokratischen und sozialen Staat» zu verneinen (vgl. die Verfassung der BRD aus dem Jahre 1949).

Der zeitgenössische Sozialstaat mit seinen Mechanismen der Neuverteilung des Wohls und dem Schutz der Außenseiter wäre undenkbar ohne die vorausgehende unbeschränkte Entwicklung der Marktwirtschaft, d.h., ohne diesen «Freiraum», der die Besonderheit der Zivilgesellschaft bildet. Die moralische Rechtfertigung des Sozialstaates als Erscheinung der «institutionalisierten Liebe zum Nächsten» ist unzweifelhaft. Aber es ist verständlich, dass das Sozialprinzip beschränkter ist als das Prinzip, das auf der Freiheit basiert. Dementsprechend haben die «klassischen» (d.h., zivilen und politischen) Menschenrechte eine tiefe ontologische (oder phi-

logophisch-anthropologische) Erklärung, die wirtschaftliche und soziale Rechte nicht haben. Die Idee des Sozialstaates ist ein Korrektiv, obwohl er prinzipiell wichtig ist.[1]

Kant betonte mehrmals, es sei notwendig, dass der Staat auf dem Recht basiert und sich in seinen Handlungen daran so orientiert, dass alle seine Handlungen mit dem Recht übereinstimmen.

Der Staat, der von der Befolgung der Rechte und Freiheiten abweicht, gewährleistet keine positiven Rechte und riskiert das Vertrauen und den Respekt seiner Staatsbürger zu verlieren. Es ist dann damit zu rechnen, dass Menschen bewusst in Opposition zum Staat stehen.

In seiner philosophischen Staatslehre war Kant der zeitgenössischen deutschen politisch-rechtlichen Realität weit voraus. Er begründete theoretisch die Gesetzmäßigkeit des Rechtstaates, die reale Schaffung eines solchen lag für Deutschland damals noch in weiter Zukunft.

Die Lehre und Ausarbeitung über den Rechtsstaat wurde von deutschen Wissenschaftlern des 19. Jahrhunderts, darunter Carl Theodor Welcker, Robert von Mohl, Otto Baer und Rudolf von Gneist[2], fortgesetzt und diente unter den Bedingungen der absolutistischen und halbabsolutistischen deutschen Monarchien des 18. und 19. Jahrhunderts dem gesellschaftlichen Fortschritt. Kant bewies die Gesetzmäßigkeit solcher Forderungen, wie z. B. die Organisation des Vertretungsorgans, die Gewährleistung der privaten und politischen Freiheit der Persönlichkeit, des Schwurgerichtes und die Abschaffung der Leibeigenschaft. Dies äußerte er in einer latenten Form, versteckte sich hinter den friedlichen akademischen Formeln der philosophischen Gedanken und fügte eigene Thesen in das harmonisch philosophische System ein.

Eine solche Überseinstimmung der Theorie Kants mit den Bedürfnissen Deutschlands, deren Ideen während der Französischen Revolution in den Jahren 1789 bis 1794 nach Deutschland kamen, war vermutlich auch der Grund für die Bezeichnung von Karl Marx, der die Philosophie Kants die «deutsche Theorie der Französischen Revolution» nannte.[3]

---

[1] *Lezov S.* Pravovoye gosudarstvo v intellektualrnoy tradizii //http://www.hrights.ru/text/b3/chapter (Lezov S. Rechtsstaat in der intellektuellen Tradition //http://www.hrights.ru/text/b3/chapter).

[2] См.: Welcker K.T. Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe. Giesen, 1813. S. 25, 71 u. a.; Mohl R. Die Polizeiwissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates. Bd. 1–2. Tübingen, 1832–1833.

[3] K. Marx, Engels F. 2. Auflage, Bd. 1. S. 88.

Teilung der Macht

«Ein jeder Staat enthält drei Gewalten in sich, d.h., den allgemein vereinigten Willen in dreifacher Person (trias politica): die Herrschergewalt (Souveränität) in der des Gesetzgebers, die vollziehende Gewalt in der des Regierenden (zu Folge dem Gesetz) und die rechtssprechende Gewalt (als Zuerkennung des Seinen eines jeden nach dem Gesetz) in der Person des Richters (potestas legislatoria, rectoria et iudiciaria)...»[1].

Immanuel Kant

Als Ideologe des frühen Liberalismus hielt Kant es für die höchste Aufgabe des Staates, jedem die individuelle Freiheit der Persönlichkeit zuzugestehen. Kant vermutete die größte Übereinstimmung der Verfassung mit den Rechtsprinzipien unter dem Wohl des Staates, seiner Meinung nach verpflichtet uns unsere Vernunft durch den kategorischen Imperativ dazu. Zur Aufgabe der staatlichen Macht gehört nicht nur die Sorge um das Glück der Staatsbürger. Aus dieser Position heraus kategorisierte er im Staat drei Hauptorgane – nach der Veröffentlichung der Gesetze (Parlament), nach deren Verwirklichung (Regierung) und deren Schutz (Gericht). Das Ideal einer Regierungsorganisation sah er in einem System der Teilung und Subordination der Gewalten.

Die von Charles-Louis de Secondat Montesquieu stammende Idee über die Teilung der Macht deutete Kant nicht als Idee vom Gleichgewicht der Macht. Die Realisierung der Forderungen des kategorischen Imperativs im Bereich des Staates erscheint bei ihm als rechtliche Organisation des Staates mit der Gewaltenteilung in Legislative, Exekutive und Judikative. Mit oder ohne dem Prinzip der Gewaltenteilung unterscheidet er zwei Formen des Regierens, die er miteinander vergleicht: die Republik (dem eigentlichen Rechtsstaat) und die Despotie.

Kant interpretierte die Theorie der Gewaltenteilung auf seine eigene Art. «Die drei Gewalten im Staate sind also erst einander, als so viele moralische Personen, beigeordnet (potestates coordinatae), d. h., die eine ist das Ergänzungsstück der anderen zur Vollständigkeit (complementum ad sufficientiam) der Staatsverfassung; aber zweitens auch einander untergeordnet (subordinatae), so dass die eine nicht zugleich die Funktion der anderen, der sie zur Hand geht, usurpieren kann, sondern ihr eigenes

[1] I. Kant, Metaphysik der Sitten in 2 Teilen // Bd. 4, Teil 2. Moskau, 1965. S. 234.

Prinzip hat, d. h., zwar in der Qualität einer besonderen Person, aber doch unter der Bedingung des Willens einer oberen gebietet; drittens durch Vereinigung beider jedem Untertanen sein Recht erteilend».[1]

Das Ziel und der Sinn der Existenz eines jeden Staates, so Kant, ist die Realisierung des Rechts. Der Staat handelt nach drei Methoden:

durch die Gesetzgebung (allgemeine Rechtsnormen);

durch deren praktische Umsetzung (Gesetzgebung, administrative Akte);

durch deren Umsetzung durch die Gerichtsbarkeit (Akt der Jurisdiktion).

Kant teilte die Organe der Staatsmacht funktional in Legislative, Exekutive und Judikative ein.

Dadurch, dass dem Menschen vom Staat Freiheit und Gleichberechtigung garantiert wird, nimmt er gleichzeitig an Regierung und Gesetzgebung teil. Kant glaubte, dass «jede wahre Republik nicht anders sein kann, als das Volkssystem, um im Namen des Volkes durch die Einheit aller Bürger ihre Rechte anhand der bevollmächtigten Vertreter (Abgeordneten) zu gewährleisten»[2]. Dem Staatsbürger muss das Recht garantiert sein «einem anderen Gesetz nicht gehorchen zu müssen, außer dem, für das er seine Zustimmung gegeben hat»[3]. Aber diese Zustimmung – nämlich die Teilnahme an Wahlen – dürfen nur diejenigen geben, so Kant, die «selbstständig» sind und eine bestimmte wirtschaftliche Unabhängigkeit besitzen. So wurden aus der Zahl der aktiven Staatsbürger die Minderjährigen, Frauen und Dienstleute ausgeschlossen[4], für die aber die Möglichkeit, selbst «aktiv» zu werden, nicht ausgeschlossen ist. Die Gewichtung der Stimmen muss für alle gleich sein.[5]

Ständische, erbliche und politische Privilegien, betonte Kant, widersprächen dem Recht. Der moderne Staat müsse alle Stufen des Absolutismus, d.h., die Teilung in Souverän, Adel und Volk, vernichten.[6] Das Vorrecht der Regierung, wie z.B. die Lösung von Steuerfragen, müsse Angelegenheit der Volksvertreter werden, d.h., «das Volk besteuert sich selbst», dies sei die einzige Möglichkeit, entsprechend «den Gesetzen des Rechts» zu handeln. Kant sprach der Monarchie das Recht auf Kriegserklärungen ab.

---

[1] I. Kant, Bd. 6. S. 237.
[2] I. Kant, Bd. 6. S. 268.
[3] I. Kant, Bd. 6. S. 264.
[4] Ebd.: S.235.
[5] Ebd.: S. 85.
[6] I. Kant, Bd. 4. S. 254.

Er bekannte sich zur Einheit der Staatsregierung, stellte aber dabei fest, dass sie nur in der Gewaltenteilung verwirklicht sein und eine bestimmte Spezialisierung und innere Differenzierung haben kann. Alle drei Gewalten im Staat bedingen einander, aber keine von ihnen kann die ganze Macht im Staat und die Funktionen der anderen Gewalten an sich reißen.[1]

Kant schrieb «über die drei verschiedenen Gewalten» im Staat, durch die sich der Staat von der Gesellschaft in eine selbstständige Einheit absondert. Diese Einheit soll anstehende Aufgaben lösen und sich selbst entsprechend den Gesetzen der Freiheit reproduzieren. Diese drei Gewalten, so Kant, sind in einer Erscheinung vereinigt, in der Regierung. Ihre Vereinigung sorgt gleichzeitig für das Wohl des Staates. Darunter versteht Kant «die größte Übereinstimmung der Verfassung mit den Rechtsprinzipien, wozu uns unsere Vernunft durch den kategorischen Imperativ verpflichtet.»[2]

Bei der Charakterisierung der verschiedenen Gewalten betonte Kant, **das Rechtswesen müsse durch ein vom Volk ausgewähltes Schwurgericht verwirklicht werden. Er** hielt es für notwendig, die Gerichtsorgane von anderen Gewalten unabhängig zu machen und die Organisation dieser Organe auf eine demokratische Basis zu stellen. «...Also kann nur das Volk durch seine von ihm selbst abgeordneten Stellvertreter (die Jury) über jeden in demselben Volk, obwohl nur mittelbar, richten»[3] Die Verteidiger dürfen nicht im Dienst der Staatsmacht stehen, als Vertreter des Volkes hat ihr Wille die gleichen Eigenschaften und die gleiche Kraft wie der Staat selbst. Ein entscheidender Punkt an Kants Theorie ist, dass sie, von einer Volkssouveränität ausgehend, die Teilung der gesetzgebenden und exekutiven Gewalt als sehr bedeutsam einstuft. «**Republik**», schrieb er, «**ist das staatliche Prinzip der Teilung der exekutiven Gewalt (der Regierung) vom legislativen Despotismus, das sei das Prinzip der machthaberischen Verwirklichung der staatlichen Gesetze, die er selbst erlassen hat; d.h., der öffentliche Wille tritt als persönlicher Wille des Herrschers auf**»[4].

Kant setzt dem Gesetzgeber klare Grenzen und formuliert: Was das Volk in Bezug auf sich selbst nicht entscheiden könne, dürfe auch der Gesetzgeber für das Volk nicht entscheiden.

Rechtliche Gesetze und der Rechtsstaat sind nach Ansicht Kants *ein Sollen*, für Georg Wilhelm Friedrich Hegel hingegen sind sie Realität. Hegel sieht sie als praktische Verwirklichung der Vernunft in bestimmten Formen des realen Daseins der Menschen.

---

[1] I. Kant, Bd. 4. S. 237.

[2] Ebd.: S. 240.

[3] Ebd.: Bd. 4, Teil 2. S. 239.

[4] Ebd.: Bd. 6 S. 269.

Regierungsformen

Kant misst der traditionellen Klassifikation der Regierungsformen, die nach der Zahl der herrschenden Personen getroffen wurde (Monarchie, Aristokratie und Demokratie), keine Bedeutung bei. Er hielt sie für den Ausdruck eines Amtes und nicht für den Geist der staatlichen Organisation. Aufgrund dieser Konzeption wird die Monarchie zur Republik, wenn die Gewaltenteilung durchgeführt wurde, und umgekehrt, zum Despotismus, wenn diese Teilung fehlt.

Für Kant ist die Frage nach den Mitteln, durch die der Staat über die eigene Macht verfügt, wichtiger als die Frage nach den Regierungsformen. Trotzdem beurteilte er auch die Regierungsformen entsprechend der Übereinstimmung mit der «absoluten rechtlichen Organisation». Um den Unterschied zwischen «republikanischen» und «despotischen» Staaten darstellen zu können, nutzte Kant das Vorhandensein von verfassungsmäßigen Garantien der Gesetzlichkeit und die Respektierung der bürgerlichen Rechte als Kriterien. **In der «absoluten rechtlichen Organisation» ist das Gesetz am wichtigsten und hängt nicht von der Willkür einzelner Personen ab, und das Privatrecht wird als «das heiligste, was es in der Welt gibt» verehrt.**

Kant forderte von den zeitgenössischen Herrschern, den Staatsbürgern das Recht auf freie Meinungsäußerung über staatliche Angelegenheiten zu gewährleisten. Das gebildete Staatsoberhaupt versteht, «dass selbst in Ansehung seiner Gesetzgebung es ohne Gefahr möglich sei, seinen Untertanen zu erlauben, von ihrer eigenen Vernunft öffentlichen Gebrauch zu machen und ihre Gedanken über eine bessere Abfassung derselben – sogar mit einer freimütigen Kritik der schon gegebenen – der Welt öffentlich vorzulegen ... Wenn denn die Natur unter dieser harten Hülle den Keim, für den sie am zärtlichsten sorgt, nämlich den Hang und Beruf zum freien Denken, entdeckt hat, so wirkt dieser allmählich zurück auf die Sinnesart des Volks (wodurch dieses fähiger wird, nach der Freiheit zu handeln) und endlich auch sogar auf die Grundsätze der Regierung, die es ihr selbst zuträglich findet, den Menschen, der nun mehr als eine Maschine ist, seiner Würde gemäß zu behandeln.»[1]

Für einen Übergang zum idealen Staat lehnte Kant den Weg der gewaltsamen Revolution ab. **Den rechtlichen Zustand einer Gesellschaft**

[1] I. Kant, Bd. 6 S 34.

kann man nicht durch widerrechtliche Handlungen erreichen, betonte er. Die Hinrichtung von Karl dem Ersten in England und das Gerichtsverfahren über Ludwig den 14. in Frankreich riefen in ihm «das Gefühl der totalen Vernichtung aller Rechtsgrundsätze» hervor. Deshalb vertrat Kant immer die Notwendigkeit des «Gehorsams der herrschenden Regierung, unabhängig von ihrer Herkunft» und forderte, Veränderungen der staatlichen Form müssten durch eine friedliche gesetzgebende Reform erreicht werden.

Kant war gegen eine revolutionäre Umgestaltung der gesellschaftlichen Ordnung. So räumt er dem Staatsbürger das Recht ein, verbrecherischen Gesetzen, die von Seiten der Herrscher kommen, zu widersprechen, aber nur mit Hilfe der «Klage»[1]. **Alle Konflikte müsse man «auf der Basis von gültigen Gesetzen» lösen, ohne Gewalt anzuwenden. Der Staatsbürger habe sich zwar dem Gesetz zu unterwerfen, das seiner Meinung nach dem Recht widerspricht, müsse aber die Möglichkeit haben, offen gegen dieses Gesetz zu protestieren.**

Kant glaubte, dass keine der drei Gewalten vor falschen Entscheidungen sicher sei. sind, aber der Mensch, der darunter leidet, muss das Vertrauen haben, dass man nicht mit ihm ohne nachzudenken, ungerecht umgeht. «Mithin, da jeder Mensch doch seine unverlierbaren Rechte hat, die er nicht einmal aufgeben kann, wenn er auch wollte, und über die er selbst zu urteilen befugt ist, das Unrecht, welches ihm seiner Meinung nach widerfährt und welches unter jener Voraussetzung nur aus Irrtum oder Unkunde gewisser Folgen von Gesetzen der obersten Macht geschieht, muss dem Staatsbürger und zwar mit Vergünstigung des obersten Herren selbst die Befugnis zustehen, seine Meinung über das, was von den Verfügungen desselben ihm ein Unrecht gegen das gemeine Wesen zu sein scheint, öffentlich bekannt zu machen».[2]

Kant misst der Klassifikation der Staatsformen wie Autokratie (oder Absolutismus), Aristokratie und Demokratie keine Bedeutung bei. **Nach den Methoden der staatlichen Regulierung unterscheidet er republikanische und despotische Formen. Die republikanische Verfassung basiert seiner Ansicht nach auf Teilung der legislativen von der exekutiven Gewalt, die despotische Verfassung hingegen setzt auf die Vereinigung beider Gewalten.** Für Kant war also eine Republik das Synonym für Demokratie, Absolutismus sah er als Synonym für Despotie.

---

[1] I. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 241.

[2] I. Kant, Bd. 4. Teil 2. S. 95.

Nach Kant kann die unumschränkt herrschende Form der Macht auch vollkommen republikanisch sein, Demokratie kann sich in seinen Augen sehr schnell in Despotie umwandeln. Kant glaubt, allein die konstitutionelle Monarchie sei eine real zu erreichende Staatsform.

«Die Staatsform in jedem Staat muss republikanisch sein».[1] Kant hielt die republikanische Staatsform deshalb für die Beste, weil mit ihr am ehesten ewiger Frieden erreicht werden könne. Schließlich entstand sie aus der Idee des ursprünglichen Vertrags über die Staatsbildung. Seiner Meinung nach können nur in einer Republik die Freiheitsprinzipien, die Gleichheit der Bürger und deren Gehorsam ausschließlich durch Gesetze gewährleistet werden. Nur ein in der Republik vom Volk ausgewähltes Vertretungsorgan der Macht, das den antimilitärischen Streben des Volkes entspricht, kann im Vergleich, etwa zu unkontrollierten Monarchen, einen realen Schutz gegen Krieg bieten oder die Zahl der bewaffneten Konflikte mit bestimmten Ländern verringern.

Kant glaubte, dass nur der Mensch ein aktiver Bürger der «wahren Republik» (oder Mitglieder der societas civilis) sein kann, der «das Attribut der bürgerlichen Selbstständigkeit» besitzt. Dazu gehört, dass er seine Existenz und seinen Inhalt nicht der Willkür einer einzelnen Person aus dem Volk verdankt, sondern es aufgrund seiner eigenen Rechte und Kräfte erreicht hat».

Wie bekannt, schaffte Kants Staatsphilosophie die Grundlage für die Entstehung eines Rechtsstaates. Thomas Hobbes, John Locke, Charles-Louis de Secondat Montesquieu und Jean-Jaques Rousseau waren seine Vorgänger. Sie hatten in ihren Werken die notwendigen Komponenten der zukünftigen Lehre über den Rechtsstaat ausgearbeitet. Als einheitliche wissenschaftlich-konzeptionelle Theorie bildete sich diese Lehre aber erst bei Kant, Beachtung fand sie dann in den Werken deutscher Rechtswissenschaftler der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Kants Staatsphilosophie lässt sich im Licht der zeitgenössischen staatlich-rechtlichen Erfahrungen interpretieren. So hielt er «aktive Bürger» für Menschen, die im Staatsdienst stehen, neben dem «europäischen Tischler und Schmied, die ihre Waren öffentlich zum Verkaufen ausstellen können». Die Kriterien Kants zur Selbständigkeit (nach Kant dürfen nur aktive, d.h., wirtschaftlich selbständige Bürger das Wahlrecht besitzen) beabsichtigen schon das Vorhandensein der Marktwirtschaft – als

[1] I. Kant, Bd. 4. Teil 2. S. 267.

Grundlage der Zivilgesellschaft. Staatliche Angestellte (Der bürokratische Apparat ist nach der bekannten These von Max Weber eine der konstitutionellen Merkmale des neuzeitlichen Staates.) sind bei Kant nur den von Anfang an selbstständigen Bürgern gleichgestellt. Diese Gleichstellung rechtfertigt vollkommen, dass man von der Definition des Staates als Form der politischen Organisation der Zivilgesellschaft ausgeht. Aber Kants Überlegungen verlieren an Sinn, wenn der Staat selbst zum einzigen Arbeitgeber wird.

Kant bestreitet das Recht des Volkes, das Staatsoberhaupt bestrafen zu können, auch wenn er seine Pflicht gegenüber dem Staat verbrecherisch vernachlässigt hat. Er verurteilt auch das Recht auf Aufstand und erlaubt nur legalen und einigermaßen passiven Widerstand gegen die regierende Macht. Die Form des Kampfes für das Recht ist Gehorsam.

Für Kant ist ganz deutlich, dass alle Staatsformen unbeständig sind und damit nur einen relativen Wert haben können[1].

Der Staat ist dazu berufen, die Rechtsordnung zu garantieren, deshalb muss er auf der Grundlage des gesellschaftlichen Vertrags und der Volkssouveränität gegründet sein. Kant glaubte wie auch Rousseau, dass die Verwirklichung der gesetzgebenden Gewalt durch das Volk den Erlass von Gesetzen ausschließt, die den Staatbürgern ungleiche Rechte ermöglichen. Kants Vorstellungen über die Volkssouveränität trugen einen sehr gemäßigten Charakter. Die direkte Volksmacht, wie von Rousseau gefordert, ersetzte er durch die Vertretung des Volkes im Parlament und zwar in solch einem, wo den Abgeordneten nur selten die Ablehnung von Forderung der Regierung erlaubt ist. Als Nachtrag dazu versuchte Kant, der französischen Verfassung des 1791 Jahres folgend, die Staatsbürger nach dem Merkmal der rationalen Selbstständigkeit in Aktive und Passive zu teilen. Hierbei verwickelte er sich jedoch in Widersprüche und musste die theoretische Schwäche seiner eigenen Argumentation eingestehen.

Kants Aufsätze beinhalten eine Reihe von Thesen, die darauf schließen lassen, dass er sich die zukünftige Staatsform Deutschlands als konstitutionelle Monarchie vorstellte.

Er schlägt vor, alle politischen Veränderungen mit allmählichen Reformen durchzuführen, aber auf keinen Fall in einem offenen be-

[1] E. Kant, Bd. 6. S. 271; 298.

waffneten Kampf. **Kant ist damit ein Anhänger der evolutionären Entwicklung und sieht sie als das natürlichste und als Optimum.**

So lässt sich nach Kants Philosophie **der Rechtsstaat als Staat definieren, in dem das Recht herrscht. Präzise gesagt ist der Rechtsstaat die rechtliche Form der Organisation und Tätigkeit der öffentlich-politischen Macht und ihrer Wechselbeziehungen mit den Individuen als Subjekte des Rechts.**[1]

Folgende Kriterien muss ein Rechtsstaat mindestens erfüllen:

1. Die Herrschaft des rechtlichen Gesetzes;
2. Die Realität der Rechte und die Freiheit der Individuen;
3. Die Organisation und das Funktionieren der souveränen Staatsmacht auf Grundlage des Prinzips der Gewaltenteilung.

Dem Inhalt nach entsprechen diese Merkmale drei miteinander eng verbundenen Komponenten: die privat rechtliche (oder juristisch-normative);

die individuell-rechtliche (oder die Komponente der Rechte und Freiheiten der Individuen);

die organisatorisch-rechtliche (oder institutionell-rechtliche)[2].

So wurde Kants Rechts- und Staatslehre zur ersten großen politisch-rechtlichen Doktrin, die nach den Ergebnissen und unter dem direkten Eindruck der Französischen Revolution geschaffen wurde. Kant verband das politische Programm des Liberalismus mit den Ideen der radikalsten und populärsten Richtungen der damaligen Zeit und gab ihnen die Form eines tief durchdachten theoretischen Systems, das sich schwer kritisieren ließ. Kants Philosophie hielt man für die deutsche Variante der Rechtfertigung der Französischen Revolution.

---

[1] **Siehe:** Der bürgerliche Rechtsstaat. Köln. 1978; L'Etat de droit. Paris, 1987; Zippelius R. Allgemeine Staatslehre. Politikwissenschaft. München, 1988.

[2] **Siehe:** W.S. Nersesyanz, Konzepziya sowetskogo pravovogo gosudarstva v kontekste istorii ucheniy o pravovom gosudarstve / Sozialisticheskoye pravovoye gosudarstvo: problemi i sujdeniya Moskau, 1989, S. 51 (Konzeption des sowjetischen Rechtsstaates im Kontext der Geschichte von Lehren über den Rechtsstaat / Sozialistischer Rechtsstaat: Probleme und Urteile, Moskau, 1989, S. 51).

«Ein wesentlicher Wert des kantschen philosophischen Herangehens an staatlich-rechtliche Probleme besteht zwar darin, dass er dieses Thema in einen welt-geschichtlichen Kontext stellt und ausarbeitet, nicht nur in Bezug auf ein einzelnes Volk, eine einzelne Gesellschaft, einen einzelnen Staat, sondern auch im Zusammenhang mit internationalem und zwischenstaatlichem Verhalten – unter der Perspektive des vorangegangenen Handelns (entsprechend den kategorischen Forderungen der Vernunft) zur Errichtung des zivil-rechtlichen Weltzustandes und des ewigen Friedens zwischen den Staaten»[1].

Wladik Nersesjanz, *zeitgenössischer russischer Rechtsphilosoph*

Teil 3

PAX KANTIANA: KANTS PHILOSOPHISCH-RECHTLICHE LEHRE «ZUM EWIGEN FRIEDEN»

«Das Recht der Staaten in Verhältnis zu einander [welches nicht ganz richtig im Deutschen das Völkerrecht genannt wird, sondern vielmehr das Staatenrecht (ius publicum civitatum) heißen sollte] ist nun dasjenige, was wir unter dem Namen des Völkerrechts zu betrachten haben: Wo ein Staat, als eine moralische Person, gegen einen anderen im Zustande der natürlichen Freiheit, folglich auch dem des beständigen Krieges betrachtet, teils das Recht zum Kriege, teils das im Kriege teils das, einander zu nötigen, aus diesem Kriegszustande herauszugehen, mithin eine den beharrlichen Frieden gründende Verfassung, das heißt, das Recht nach dem Kriege...»[2].

Immanuel Kant

1. Kants Lehre über das Völkerrecht

Im philosophisch-rechtlichen Erbe von Kant nimmt das Völkerrecht einen selbstständigen und bedeutenden Platz ein. Dem Wesen des Völkerrechts und der Untersuchung der Hauptinstitutionen sind zwei Wer-

[1] W.S. Nersesyanz, Filosofiya prava: Lehrbuch. Moskau, 1997. S. 497 (Rechtsphilosophie: Lehrbuch. Moskau, 1997. S. 497).

[2] I. Kant, Bd. 4. Teil 2. S. 269–270.

ke Kants gewidmet: die «Metaphysik der Sitten» und das Traktat **«Zum ewigen Frieden»**.

Damit man den Kern des Völkerrechts, so wie Kant es verstanden hat, begreifen kann, muss man seine Strömungen während der damaligen Zeit beschreiben.

In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts gab es in der Wissenschaft des Völkerrechts drei verschiedene Ansichten:

Die erste, deren Anfang durch den Vater des modernen Völkerrechts, den holländischen Juristen Groziy, gelegt wurde, strebte danach, «die philosophischen Ideen der Schule des natürlichen Rechts mit dem Erlernen der positiven international-rechtlichen Praxis zu verbinden»[1];

Die zweite, die durch die Namen Hobbes und Spinoza repräsentiert wird, sah im Völkerrecht «den Zweig des natürlichen Rechts und hielt diese Wissenschaft für eine eher philosophische als juristische»;[2]

Die dritte, die so genannte positive, lehnte umgekehrt die Notwendigkeit der Hinwendung zur Philosophie ab und ihre Vertreter sahen die Aufgabe des Völkerrechts in der Erforschung, Systematisierung und logischen Analyse der zwischenstaatlichen Abkommen und anderer Quellen.

Kant waren die Ansichten der zweiten Richtung sehr nahe, aber ihn für den klassischen Vertreter der natürlich-rechtlichen Schule zu halten wäre nicht ganz richtig. Er definierte das Völkerrecht folgendermaßen: **«Das Recht der Staaten im Verhältnis zueinander [welches nicht ganz richtig im Deutschen das Völkerrecht genannt wird, sondern vielmehr das Staatenrecht heißen sollte] ist nun dasjenige, was wir unter dem Namen des Völkerrechts zu betrachten haben, wo ein Staat, als eine moralische Person, gegen einen anderen im Zustande der natürlichen Freiheit, folglich auch dem des beständigen Krieges betrachtet, teils das Recht zum Kriege, teils das im Kriege teils das, einander zu nötigen, aus diesem Kriegszustande herauszugehen, mithin eine den beharrlichen Frieden gründende Verfassung, d. h. das Recht nach dem Kriege...»**[3].

---

[1] *D.I. Feldman, Yu. A.* Baskin. Ucheniye Kanta i Gegelya o mejdunarodnom prave i sovremennostr. Kazan, 1977. S. 4 (Kants und Hegels Lehre über das Völkerrecht und Gegenwart); Yu. A. Baskin, Kant. Moskau, 1984. S. 45–46; W. W. Gawrilov, Ucheniye Kanta o mejdunarodnom prave i novoe politicheskoye mishleniye//sovremennoye gosudarstvo i pravo: voprosi teorii i istorii. (Kants Lehre über das Völkerrecht und die neue politische Denkweise//Zeitgenössischer Staat und zeitgenössisches Recht: Fragen der Theorie und Geschichte). Wladiwostok, 1992. S. 63–64.

[2] Yu. A. Baskin, Kant. Moskau, 1984. S. 46.

[3] I. Kant, Bd. 4, Teil 2, S. 269–270.

Es wird verständlich, dass er die Grundlage des Völkerrechts im Naturrecht sah, aber er bestimmte es als Gesamtheit der formal-juristischen Vorschriften. Das Völkerrecht schloss nach Kant auch die Beziehungen der einzelnen Personen zum ausländischen Staat und der Bürger der verschiedenen Staaten untereinander ein.

Beim Betrachten der unterschiedlichen Rechtsniveaus wurde Kant bewusst, dass die Entwicklung des Rechts sich nicht auf das staatliche oder zwischenstaatliche Völkerrecht beschränkt, «welches dann, weil **der Erdboden eine nicht grenzenlose, sondern sich selbst schließende Fläche ist, beides zusammen zu der Idee eines Völkerstaatsrechts (ius gentium) oder des Weltbürgerrechts (ius cosmopoliticum)** unumgänglich hinleitet, so dass, wenn unter diesen drei möglichen Formen des rechtlichen Zustandes es nur an einem die äußere Freiheit durch Gesetze einschränkenden Prinzip fehlt, die Gebäude aller übrigen unvermeidlich untergraben werden und endlich einstürzen müssen».[1]

Die Idee des kosmopolitischen Rechts ist bei Kant untrennbar auch mit seinen Vorstellungen über die Perspektiven der politisch-rechtlichen Entwicklung der Menschheit verbunden.

Im Werk **«Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht»** betont Kant die enge Verbindung der inneren Organisation des Staates mit der der äußeren Welt. Der Staat existiert nicht isoliert von anderen Staaten. Man kann nicht im Staat etwas schaffen, das direkt gegensätzlich zur umgebenden Welt ist, ohne dabei die Stabilität zu gefährden. Gleichzeitig lässt sich kein perfekter Staat bilden, ohne das System der internationalen (zwischenstaatlichen) Beziehungen zu vervollkommnen. **«Das Problem der Errichtung einer vollkommenen bürgerlichen Verfassung ist von dem Problem eines gesetzmäßigen äußeren Staatenverhältnisses abhängig und kann ohne das letztere nicht aufgelöst werden».**[2]

Genauso kann man nach Ansicht Kants kein perfektes Leben einzelner Menschen in einer unvollendeten Gesellschaft organisieren. Das gelte auch für einzelne Staaten, wenn die Organisation des Lebens aller Staaten und der Menschheit im Ganzen unvollkommen bleibt.

Kant glaubte, dass alle früheren und zeitgenössischen Staaten sich in einem Zustand befanden, für den ständige Kriege charakteristisch waren. **Deshalb nimmt «das Recht auf den Krieg», «das Recht während des Krieges», «das Recht nach dem Krieg», «das Recht des Friedens», so-**

---

[1] Ebd. S. 231-232.

[2] Ebd. Bd. 6. S. 15.

wie «das Recht in Bezug auf den ungerechten Feind» einen ganz wesentlichen Platz innerhalb des Völkerrechtes ein.

Kants Überlegungen zufolge ist es sehr wichtig, dass bei der Definition des Völkerrechts als Ausgangspunkt zwar der Begriff «Krieg» verwendet wird, dies aber nicht gleichzeitig ein Recht Krieg zu führen bedeutet. Zu betonen ist, dass dieser Bereich in den internationalen Beziehungen den bedeutendsten Platz einnahm. In diesem Sinne erarbeitete Kant eine einheitliche Lehre über die Arten der Kriege, über ihre Gesetze und Traditionen, aber auch über die Grundlage ihrer Führung aus.

Kants Meinung nach «ist der Krieg die einzige Möglichkeit, das Recht in den Beziehungen zwischen Staaten zu verwirklichen. Außerdem gilt der Krieg im bestimmten Sinn als bewegende Kraft des gesellschaftlichen Fortschritts, weil er ein äußerlicher Ausdruck des Antagonismus ist»[1]. **Dabei glaubte er aber, dass im Laufe der fortschreitenden Entwicklung der Menschheit die Kriege mehr und mehr aufhören müssen.**

Für gesetzmäßig hielt Kant nur die gerechten Kriege, zu denen er auch bewaffnete Konflikte zählte. Sie dienten ausschließlich der Verteidigung des Vaterlands und der Schaffung eines neuen Nationalstaates. Davon ausgehend, dass alle Staaten der Welt souverän und gleichberechtigt sind, hielt Kant es für ungerecht und unzulässig, vernichtende Vergeltungskriege zu führen, welche die Okkupation von fremdem Territorium oder die koloniale Versklavung anderer Völker zum Ziel hat. Er glaubte, eine Erweiterung der Grenzen sei nur dann möglich, wenn die Interessen des Volkes, das ursprünglich auf diesem Territorium lebt, nicht verletzt werden. Diese Ideen basierten auf Kants kategorischem Imperativ. Er betonte, dass der Feind ungerecht ist, «dessen öffentlich (es sei wörtlich oder tätlich) geäußerter Wille eine Maxime verrät, nach welcher, wenn sie zur allgemeinen Regel gemacht würde, kein Friedenszustand unter Völkern möglich sei, sondern der Naturzustand verewigt werden müsste».[2]

Beachtenswert sind auch Kants Auffassungen über Gesetze und Sitten der Kriegsführung. Da Kriege nicht Bürger, sondern Staaten untereinander führen, tritt Kant gegen Raub und die Aneignung fremden Eigentums ein. Dabei lässt er die von einem besiegten Land geforderte Geldzahlung ebenso zu wie die obligatorische Zurückzahlung der Kosten

---

[1] D.I. Feldman, Yu.A. Baskin, Ucheniye Kanta i Gegelya o mejdunarodnom prave i sovremennostr (Kants und Hegels Lehre über Völkerrecht und Gegenwart). Kazan, 1977. S. 17.

[2] I. Kant, Bd. 4. Teil 2. S. 277.

des konfiszierten Eigentums. Kant blieb bei seiner Meinung, dass bei der Kriegsführung «es sich kein Staat im Kriege mit einem andern solche Feindseligkeiten erlauben soll, welche das wechselseitige Vertrauen im künftigen Frieden unmöglich machen...»[1].

Man muss besonders betonen, dass nach Kant die Entstehung eines **Völkerrechts von der Erlangung des ewigen Friedens zwischen den Staaten abhängt**. Diese Idee beschäftigte die Menschheit bereits seit der Antike. Ideen einer gewaltlosen Welt, in der Kriege verurteilt werden, vertraten bereits der frühere Dschainismus und Buddhismus im antiken Indien, der Daosismus im antiken China, das frühe Christentum sowie das antike Rom. Laotse etwa rief dazu auf, die im Krieg Gefallenen beim Sieg mit einem Trauerzug zu feiern.

Die Verurteilung von Kriegen als Unglück und Ursachen von Leid, aber auch die Ideen über einen idealen, friedlichen Staat trifft man bei vielen berühmten Denkern des Orients. Diese Ideen entwickelten die Gelehrten al-Farabi[2] (bekannt als «der zweite Lehrer», ein bedeutender Denker des Orients) und der Aserbaidschaner und Humanist Nisami Ganjevi[3] (der «Sänger des Friedens»).

Den kraftvollsten Anstoß in seiner Entwicklung bekam die Idee des ewigen Friedens im 16. und 17. Jahrhundert. In dieser Etappe spiegelte sich diese Idee in den Interessen «der Bourgeoisie und ihres Kampfes gegen die Anarchie und die Willkür der feudalen Kriege wieder. Dabei wird er im Vergleich zu den vorhergehenden Jahrhunderten nicht mit der Idee der einzigen Weltmonarchie, sondern mit der Verteidigung der Unabhängigkeit und Souveränität von einzelnen Nationalstaaten verbunden.»[4]

Ausführlicher und vollständiger sind die Vorschläge über die Wege der praktischen Errichtung des ewigen Friedens in Arbeiten von Kants Zeitgenossen beschrieben – wie z.B. bei C. I. de Saint Pierre (1658–1743) und Jean-Jacques Rousseau (1712–1778). C.I. de Saint Pierre glaubte, dass man für die Beseitigung von Kriegen zwischen allen Monarchen Verträge über die Vereinigung und gegenseitige Hilfe schließen muss. Die konföderative Bildung, die auf der Grundlage des Vertrags gegründet wurde, muss ein ständig funktionierendes Organ haben, das Funktionen der Versöhnung und des Schiedsgerichts ausübt. Aber C.

---

[1] I. Kant, Bd. 4. Teil 2. S. 275.

[2] *A.N. Taukelev, G.S. Sapergaliyev,* Gosudarstvenno-pravoviye vsglyadi al-Farabi (Staatlich-rechtliche Ansichten von al-Farabi). Alma-Ata, 1975. S. 54–55, 84 u.a.

[3] **Siehe:** Istoriya politicheskoy misli i sovremmennostr (Geschichte des politischen Gedankens und die Gegenwart). Moskau, 1988. S. 154.

[4] Yu. A. Baskin. Moskau, 1984. S. 51.

I. de Saint Pierre hält es für möglich, dass ein Schiedsgericht die allgemein obligatorischen Gesetze erlässt, aus denen sich Sanktionen für Verbrechen ergeben können.[1]

Das Projekt von Charles Irйnйe Castel de Saint-Pierre wurde von Jean-Jaques Rousseau in der Arbeit **«Urteil über den ewigen Frieden» (1782 posthum veröffentlicht) hoch geachtet.** Dabei bezweifelte Jean-Jacques Rousseau die utopischen Überlegungen Pierres, die Herrscher würden aus eigenem guten Willen einen solchen Vertragsschluss zulassen. Die Lösung sah er im Sturz monarchischer Regimes und in der Errichtung einer einheitlichen Europäischen Republik, wenn auch mit einer Reihe von wichtigen Vorbehalten[2].

Kant hielt die Lösung des Problems der Errichtung vom ewigen Frieden für das Hauptziel eines jeden Individuums und der ganzen menschlichen Gesellschaft.

«Es soll kein Krieg sein; weder der, welcher zwischen mir und dir im Naturzustande, noch zwischen uns als Staaten» schrieb er. «Man kann sagen, dass diese allgemeine und fortdauernde Friedensstiftung nicht bloß einen Teil, sondern den ganzen Endzweck der Rechtslehre innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft ausmachte; denn der Friedenszustand ist allein der unter Gesetzen gesicherte Zustand des Mein und Dein in einer Menge einander benachbarter Menschen ...»[3].

In seinen **«Metaphysischen Anfangsgründen der Rechtslehre»** betonte er, dass der Zustand des Krieges die Erscheinung einer unrechtmäßigen Ordnung zwischen Staaten sei. Er war fest davon überzeugt, dass so «vor diesem Ereignis alles Recht der Völker und alles durch den Krieg erwerbliche oder erhaltbare äußere Mein und Dein der Staaten bloß provisorisch ist und nur in einem allgemeinen Staatenverein (analog mit dem, wodurch ein Volk Staat wird) peremtorisch geltend und ein wahrer Friedenszustand werden kann»[4]. Er identifizierte sich mit dieser Idee und deshalb verteidigte er die Prinzipien der Nichteinmischung und der staatlichen Neutralität.

Kant begriff, dass man den ewigen Frieden nur mit den Bemühungen eines oder weniger Staaten nicht erreichen kann. Er erkannte klar, dass

---

[1] Über die Vorgeschichte Kants Ideen über den ewigen Frieden siehe: A.S. Andreyev. Wekovaya mechta chelovechestva // Traktati o vechnom mire (Jahrhundertealter Traum der Menschheit // Traktate über den ewigen Frieden). Moskau, 1963. S. 13–38.

[2] Siehe: J.J. Rousseau. Urteil über den ewigen Frieden // Traktate über den ewigen Frieden / I. S. Andreyeva, A. W. Gulyga. Moskau, 1963.

[3] I. Kant. Bd. 4. Teil 2. S. 282.

[4] Ebd. S. 277–278.

man die internationale Umgebung nicht ignorieren kann und dass kollektive nicht-militärische Maßnahmen zur Lösung von Krisensituationen gefunden werden und Kontrollorgane eingerichtet werden müssen. Die Verkörperung dieser Ideen waren Kants Überlegungen über das Recht der Staaten auf Vereinigung **«für die gemeinsame Verteidigung von möglichen Angriffen von außen und von innen»**[1]. Die Form solcher Vereinigungen auf konföderativer Grundlage nannte er «den ständigen Kongress der Staaten», anderen Staaten sollte es offen stehen, diesem Kongress beizutreten. «Nur durch einen solchen Kongress kann allein die Idee eines zu errichtenden öffentlichen Rechts der Völker, ihre Streitigkeiten auf zivile Art, gleichsam durch einen Prozess, nicht auf barbarische (nach Art der Wilden), nämlich durch Krieg, zu entscheiden, realisiert werden».[2]

Kant arbeitete die Grundlagen einer zukünftigen gewaltfreien Friedensordnung aus und war dabei bezüglich der Möglichkeiten ihrer realen Einrichtung sehr vorsichtig. Er glaubte, dass mit der Erweiterung der Grenzen eines einheitlichen Staats der Völker, die Regierung und die Verteidigung einzelner Mitglieder unmöglich wird und es zum Krieg kommen kann. Deshalb beschränkte er sich in seinen «Metaphysischen Grundsätzen über die Rechtslehre» auf den Hinweis, dass die oben genannten Prinzipien dazu dienen müssen «dem Zustand des ewigen Friedens ständig näher zu kommen».[3] Gleichzeitig betonte er, dass die Aufgabe der Erreichung des ewigen Friedens «natürlich eine Idee ist, die sich nicht verwirklichen lässt».[4]

Eine prinzipiell andere Ansicht für die Errichtung von dauerhaften nachbarschaftlichen Beziehungen zwischen den Staaten beinhaltet das klassische Traktat Kants «Zum ewigen Frieden». In dieser Arbeit zweifelte er nicht nur an der Realität dieser Bildung, sondern führte auch zum ersten Mal die Hypothese «über die objektive Gesetzmäßigkeit, die zur Friedenserrichtung führt, über die Unvermeidlichkeit der Gründung auf den friedlichen Grundlagen des Völkerbundes[5] an. Solch eine optimistische Schlussfolgerung zog Kant aufgrund der Erforschung «des Verhältnisses des Sollens (des kategorischen Imperativs) zum Wahren (das reale Verhältnis des Krieges zum Frieden und das reale Verhältnis des natürlichen Zustandes zwischen den Staaten zum rechtlichen Zustand)...

---

[1] I. Kant, Bd.4. Teil 2. S. 276.

[2] Ebd. S. 279.

[3] I. Kant, Bd. 4. Teil 2. S. 278.

[4] Ebd.

[5] *I.S. Andreyeva.* Problema mira v zapadnoyevropeyskoy filosofii (Das Problem des Friedens in der westeuropäischen Philosophie). Moskau, 1975. S. 237–238.

Das Sollen, ohne dass es sich ins Wahre realisiert, beeinflusst regelmäßig das Wahre, das sich immer mehr unter dem Zeichen des Sollens entwickelt und sich so seinen Forderungen nähert, ohne sich ineinander aufzugehen».[1]

Die Quintessenz der Überlegungen Kants lässt sich so zusammenfassen: **Das moralische Gesetz, das von Anfang an dem menschlichen Bewusstsein charakteristisch ist, lässt die Menschen immer mehr nach Selbstvervollkommnung und nach Erreichung der Ziele des kategorischen Imperativs streben.** Daneben sind der Natur des Menschen auch Egoismus, Gewinnsucht und andere negative Äußerungen des subjektiven Charakters eigen. Im Laufe der Entwicklung der menschlichen Gesellschaft verschwinden diese Widersprüche. Dieser Prozess ist objektiv und durch die allgemeinen Gesetze der Natur determiniert.[2]

Eines der Hauptgesetze besteht darin, dass die Natur von Anfang an danach strebt, «eine Menge von vernünftigen Wesen, die insgesamt allgemeine Gesetze zur ihrer Erhaltung verlangen, von denen jedes aber im Geheimen davon auszunehmen geneigt ist, sich so zu ordnen und seine Verfassung so einzurichten, dass, obgleich sie in ihren Privatgesinnungen einander entgegen streben, diese einander doch so erhalten, dass in ihren öffentlichen Verhaltensweisen der Erfolg eben derselbe ist, als ob sie keine solchen bösen Gesinnungen hätten.[3] Infolgedessen treiben die inneren Streitigkeiten die Menschen dazu, sich im Namen der Ordnung den öffentlichen Gesetzen zu unterwerfen, die ständige Bedrohung des Krieges führt sie zum Begreifen, dass es notwendig ist, den Staat zur Organisation der Abwehr von feindlichen Kräften zu bilden. So führt der Prozess des Zusammenwirkens des Objektiven und Subjektiven zur Humanisierung der menschlichen Beziehungen, zur Festlegung eines dauerhaften und stabilen bürgerlichen Friedens in der Gesellschaft.

Aber es entsteht ein neuer Antagonismus, nämlich der Kampf der getrennt existierenden unabhängigen Staaten gegen diese Entwicklung. Nacht Kant existiert «das Verlangen eines jeden Staates (oder seines Oberhaupts), auf diese Art sich in den dauernden Friedenszustand zu versetzen, dass er, wo möglich, die ganze Welt beherrscht».[4]

---

[1] D.I. Feldman, Yu.A. Baskin. Ucheniye Kanta I Gegelya o mejdunarodnom prave I sovremennostr (Kants und Hegels Lehre über das Völkerrecht und Gegenwart). Kazan, 1977. S. 24.

[2] Yu. Ya. Baskin. Kant. Moskau, 1984. S. 53–54.

[3] E. Kant, Bd. 6. S. 285–286.

[4] Ebd. S. 287.

Es entstehen viele Kriege. Aber allmählich kommt es unter dem Einfluss objektiver Naturgesetze, mit der Entwicklung der Kultur und der Annäherung der Menschen, zur Übereinstimmung. Das allgemeine Streben nach Frieden ersetzt den Krieg durch eine aktive friedliche Konkurrenz. «Es ist der *Handelsgeist*, der nicht mit dem Kriege zusammen bestehen kann und der früher oder später sich jedes Volkes bemächtigt. Deshalb sind die Staaten gezwungen, ..., den edlen Frieden zu befördern, und, wo auch immer in der Welt Krieg auszubrechen droht, ihn durch Vermittlungen abzuwehren, gleich als ob sie deshalb im beständigen Bündnisse ständen...».[1] Die Prinzipien einer guten Nachbarschaft festigen sich auch in den zwischenstaatlichen Beziehungen.

Kants Meinung nach ist eine der Grundlagen der planetarischen Einheit der Menschen das allgemeine Recht der Menschheit auf den Besitz der Oberfläche der Erde. Er betonte, dass «vermöge des Rechts des gemeinschaftlichen Besitzes der Oberfläche der Erde, auf der, als Kugelfläche, sie sich nicht ins Unendliche zerstreuen können, sondern endlich sich doch neben einander dulden zu müssen, ursprünglich aber niemand an einem Orte der Erde zu sein mehr Recht hat, als der andere.»[2]

«Alle Menschen sind ursprünglich in einem Gesamtbesitz des Bodens der ganzen Erde (communio fundi originaria) mit dem ihnen von Natur zustehenden Willen (eines jeden) denselben zu gebrauchen (lex iusti) ...»[3].

Die Idee der Gleichheit der Menschenrechte in Bezug auf die Oberfläche des Planeten ist nach Kant ohne Ausnahme ein Rechtsprinzip der Gesamtheit aller Völker.

So kam Kant zu folgender Schlussfolgerung: «Auf die Art garantiert die Natur, durch den Mechanismus in den menschlichen Neigungen selbst den ewigen Frieden; freilich mit einer Sicherheit, die nicht hinreichend ist, die Zukunft desselben (theoretisch) zu *weissagen*, aber doch in praktischer Absicht zulangt, und es zur Pflicht macht, zu diesem (nicht bloß schimärischen) Zwecke hinzuarbeiten»[4].

Er war der Auffassung, dass die Kriege nicht von selbst aufhören. Die Tiefe seiner Dialektik besteht darin, dass er die allgemeinen Gesetze der Entwicklung der menschlichen Gesellschaft erklärt, die unvermeidlich zur Festlegung der gewaltfreien Beziehungen in der Welt führen und gleichzeitig von den Menschen fordert, eigenständig «der Natur zu hel-

---

[1] Ebd. S. 287–288.

[2] I. Kant. Bd. 6. S. 276.

[3] I. Kant. Bd. 4. Teil 2. S. 180.

[4] Ebd. S. 288.

fen», das stabile und feste Gebäude des Friedens zu bauen. Damit verbunden legte Kant seinen Plan der Erreichung des ewigen Friedens dar, viele dieser Auffassungen finden sich zu Beginn des 21. Jahrhunderts in den Erscheinungen der Globalisierung wieder.

2. Kants juristische Lehre «Zum ewigen Frieden»

«Der ewige Frieden ist das höchste politische Gut, zu dem sich die Menschheit in eigener evolutionärer Entwicklung durch allmähliche Reform kontinuierlich annähert ...[1]

Man kann sagen, dass diese allgemeine und fortdauernde Friedensstiftung nicht bloß einen Teil, sondern den ganzen Endzweck der Rechtslehre innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft ausmache.

Und wenn das letztere, was die Vollendung dieser Absicht betrifft, auch immer ein frommer Wunsch bliebe, so betrügen wir uns doch gewiss nicht mit der Annahme der Maxime dahin unablässig zu wirken; denn diese ist Pflicht»[2].

Immanuel Kant

Kant beschäftigte die Vorstellung der Zukunft der Menschheit und sein Traktat **«Zum ewigen Frieden»** entstand aus den Ideen, die man auch in seinen anderen Werken finden kann, besonders in der **«Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht».**

Zur Erreichung ewigen Friedens zwischen den Staaten sind nach Kant sechs Prinzipien des internationalen Rechts notwendig[3].

1. «Es soll kein Friedensschluss für einen solchen gelten, der mit dem geheimen Vorbehalt des Stoffs zu einem künftigen Kriege gemacht worden ist».[4] Ein Friedensvertrag muss die Erreichung des Friedens in der näheren und in der weiteren Perspektive berücksichtigen, die Ursachen für

---

[1] I. Kant. Metaphysik der Sitten in zwei Bänden // Aufsatz: Bd. 4. Teil 2. Moskau, 1965. S. 283.

[2] Ebd. S. 282.

[3] Ausführlicher siehe: S. F. Udarzev. Politicheskiye i pravoviye idei Immanuel Kanta // Kant Immanuel. Ideya vseobshey istorii vo vsemirno-istoricheskom plane. K wechnomu miru. (Politische und rechtliche Ideen von Immanuel Kant // Kant Immanuel. Idee der allgemeinen Geschichte im weltlich-geschichtlichen Plan. Zweite Auflage, Alma-ati, 2004. S. 29–40.

[4] I. Kant, Bd. 6. S. 260.

Kriege beseitigen und auch die Quellen weiterer Kriege vorhersehen und ausschließen. Verträge müssen sich am Frieden orientieren und alle Informationen berücksichtigen, einschließlich der Angaben und Tatsachen, die man in Staatsarchiven finden kann.

2. Anerkennung der Gleichheit und Unabhängigkeit der Staaten «Es soll kein für sich bestehender Staat (klein oder groß, das gilt hier gleichviel) von einem anderen Staate durch Erbe, Tausch, Kauf oder Schenkung, erworben werden können.»[1]

Alle Staaten müssen einander respektieren. Nach Kant darf der Monarch nicht wie bereits erwähnt über den Staat verfügen, weil es dem Gesellschaftsvertrag widerspricht. Nicht der Monarch erwirbt den Staat, sondern der Staat erwirbt den Monarchen für das Regieren.

3. Die Menschheit muss die Notwendigkeit der Abrüstung einsehen. «Stehende Heere (miles pepetuus) sollen mit der Zeit ganz aufhören».[2]

Die Wahrscheinlichkeit, dass ein Rüstungswettlauf selbst zur Quelle möglicher Kriege wird, ist hoch. Die Staatsausgaben für Rüstung werden in friedlichen Zeiten zu einer schweren finanziellen Belastung. Außerdem, so Kant, benutzt der Staat die Menschen in den Kriegen, damit sie töten und selbst umgebracht werden, dadurch verwandelt er die Menschen in Maschinen oder seine Werkzeuge, was «den Menschenrechten» widerspricht.[3] Anders hingegen verhält es sich nach Kant, wenn militärische Vorbereitungen zum Krieg, die Teilnahme an ihm sowie Können und Bereitschaft des Volkes sich zu verteidigen freiwillig sind. Die Staaten dürfen dann eine solche militärische Vorbereitung für die Bewahrung der Kampffähigkeit und die Bereitschaft zur Selbstverteidigung durchführen. Prinzipiell aber müssen alle Staaten stehende Heere entlassen.

4. «Es sollen keine Staatsschulden in Beziehung auf äußere Staatshändel gemacht werden».[4]

Kant betonte, dass staatliche Kredite zur Entwicklung der Wirtschaft und das Schaffen einer staatlichen Reserve zur Nahrungsversorgung des Volkes usw. aufgenommen werden dürfen. Aber schon im 18. Jahrhundert entwickelte sich eine enge Verbindung zwischen Kreditaufnahme und Kriegen. Die äußeren und inneren Schulden können sich in «eine Stiftung für den Krieg» verwandeln. Diese Situation ist ein Hindernis auf dem Weg zum Frieden. Außerdem kann ein Bankrott des Kredit- und Finanzsystems negative internationale Folgen haben.

---

[1] Ebd.

[2] Ebd. S. 261.

[3] I. Kant. Bd. 6. S. 261.

[4] Ebd.: S. 362.

5. Das fünfte Prinzip: **«Kein Staat soll sich in die Verfassung und Regierung eines andern Staats gewalttätig einmischen».**[1]

Weil alle Staaten selbstständig und unabhängig sind, ist das Prinzip der Nichteinmischung bei Anerkennung aller anderen Prinzipien ein Attribut der Menschheit, um den ewigen Frieden zu erlangen. Kant vermutet, dass verschiedene schwierige Situationen im Laufe der historischen Entwicklung möglich sind, z.B., wenn ein Staat in verschiedene Staaten zerfällt. Dann entstehen Probleme, die mit der Umverteilung der Vollmachten usw. zu tun haben. Aber die Hilfe, die die Weltgemeinschaft oder andere Länder in solchen Situationen leisten, darf nicht als Einmischung in innere Angelegenheiten betrachtet werden und selbst diese Hilfe darf als solche nicht die Form einer Einmischung haben. Eine solche Hilfe dient vor allem der Verhinderung von Unordnung und der Folgen von Krisen oder anderen negativen Erscheinungen für andere Staaten.

6. «Es soll sich kein Staat im Kriege mit einem andern solche Feindseligkeiten erlauben, welche das wechselseitige Zutrauen im künftigen Frieden unmöglich machen müssen ...»

Man soll, so Kant, Kriege (wenn man sie nicht vermeiden kann) nach bestimmten Regeln führen, welche die Weltgemeinschaft für solche Extremsituationen festgelegt hat.

«Der Krieg», schrieb Kant, «ist doch nur das traurige Notmittel im Naturzustande (wo kein Gerichtshof vorhanden ist, der rechtskräftig urteilen könnte), durch Gewalt sein Recht zu behaupten; wo keiner von beiden Teilen für einen ungerechten Feind erklärt werden kann (weil das schon einen Richteraussspruch voraussetzt), sondern der *Ausschlag* desselben (gleich als vor einem so genannten Gottesgerichte) entscheidet, auf wessen Seite das Recht ist.»[2]

Man darf hierbei nicht die ewigen Ziele der Menschheit vergessen und die Tatsache akzeptieren, dass Kriege kommen und gehen. Die Zukunft sollte nicht auf Völkerfeindschaft gebaut sein. Es ist notwendig, auch in solchen historischen Situationen alles Mögliche für den zukünftigen Frieden zu tun. Die Völker und Staaten dürfen, meinte Kant, keine überflüssige Grausamkeit und Gewalt zulassen. Ehrlose militärische List muss auch unter Kriegsbedingungen unterbunden werden. Und natürlich sind Rachekriege, die das Ziel der Vernichtung von Staat und Volk haben, auszuschließen. Ein solcher Krieg, schrieb Kant, könnte zur Vernichtung beider Seiten führen, **«und mit dieser auch alles Recht treffen kann,**

---

[1] Ebd.

[2] I. Kant. Bd. 6. S. 263.

so dass der ewige Frieden nur auf dem großen Kirchhofe der Menschengattung stattfinden würde.[1] Vernichtungskriege müssen unbedingt verboten sein.

Die Gesetze, die im Entwurf zum ersten Teil des Traktats «Zum ewigen Frieden» formuliert sind, teilte Kant in zwei Hauptgruppen. Die Bestimmungen, unter denen diese Gruppen gebildet werden, sind unzweifelhaft und benötigen sofortige Erfüllung. So sagt zum Beispiel der erste Artikel: «**Es soll sich kein Staat im Kriege mit einem anderen solche Feindseligkeiten erlauben, welche das wechselseitige Zutrauen im künftigen Frieden unmöglich machen müssen ...**»[2]. Hier ist der Einsatz von Söldnern, Giftstoffen, Bruch von Kapitulationsabsprachen und Verrat gemeint.

Kant akzeptierte zwar den Krieg als notgedrungenes Mittel zur Festlegung der eigenen Rechte, fand ihn aber für den natürlichen Zustand der Gesellschaft bedauerlich. Er forderte, auf besonders unmenschliche Methoden der Kriegsführung zu verzichten, weil dadurch die Erreichung eines Friedens unvorstellbar ist. In diesem Sinne legt Kants Idee besonderen Wert darauf, «dass ein Ausrottungskrieg, wo die Vertilgung beider Teile zugleich, und mit dieser auch alles Rechts treffen kann, den ewigen Frieden nur auf dem großen Kirchhofe der Menschengattung stattfinden lassen würde. Ein solcher Krieg also, mithin auch der Gebrauch der Mittel, die dahin führen, muss schlechterdings unerlaubt sein».[3]

Kant ist der Auffassung, dass die Grundlagen einer friedlichen Ordnung nicht auf den Schlachtfeldern entschieden werden, sondern im Frieden. Zu den Handlungen, die verboten sein müssen, zählte er, beim Friedensschluss einen zukünftigen Krieg in Erwägung zu ziehen sowie die Einmischung eines Staates in die inneren Angelegenheiten eines anderen Staates. «**Kein Staat soll sich in die Verfassung und Regierung eines anderen Staats gewalttätig einmischen**».[4] Damit unterstrich er noch einmal die Unbestreitbarkeit der Souveränität und der Gleichberechtigung der Länder und die Ungesetzmäßigkeit eines jeden negativen Einflusses von außen auf die Innen- und Außenpolitik eines Staates.

Zu den Gesetzen, deren Erfüllung man aufschieben darf, zählte Kant die Liquidierung stehender Heere, die Aufnahme von Staatsschulden für außenpolitische Ziele und die Unmöglichkeit, dass ein Staat einen anderen Staat erwirbt. Dieser Aufschub ist bei ihm nicht durch das Streben

---

[1] Ebd.: S. 264.
[2] Ebd.: S. 263.
[3] I. Kant. Bd. 6. S. 264.
[4] Ebd.: S. 262.

geprägt, selbst das Ziel des Gesetzes zu liquidieren, sondern umgekehrt zu versuchen, eine Übereinstimmung zwischen Ziel und Mittel zu finden. In diesem Fall bevorzugt Kant allmähliche Maßnahmen und verzichtet auf rasche und wenig effektive Maßnahmen, die das Problem im Kern nicht lösen. Gleichzeitig betonte er, dass ein solcher Aufschub nicht ewig dauern kann.

Der zweite Teil des Traktats **«Zum ewigen Frieden»** ist völlig den Fragen der praktischen Errichtung des ewigen Friedens gewidmet. Der Hauptgedanke von Kant besteht darin, dass «der gesetzliche Zustand zwischen den Staaten nicht aus sich selbst heraus entstehen kann, daraus folgt, dass man den Zustand des Friedens errichten muss».[1] Darin zeigt sich seine tiefe Dialektik, die versteht, dass eine Vereinigung des Objektiven und Subjektiven für die fortschreitende Umgestaltung der menschlichen Gesellschaft notwendig ist.

«Das Völkerrecht muss auf dem Föderalismus der freien Staaten basieren»[2], so lautet der Inhalt des zweiten endgültigen Artikels. Kant glaubte, dass sich die Völker früher oder später vereinigen müssen, um die volle Garantie für ihre Sicherheit und die Verwirklichung ihrer Rechte zu haben. Aber die Form dafür muss eine Union der Völker sein und nicht ihrer Staaten. **Kant war gegen den Weltstaat, weil er glaubte, dass die in jedem Staatssystem unvermeidlich erscheinenden Beziehungen Macht und Gehorsam in internationalen Beziehungen unannehmbar sein werden.** Die von ihm vorgeschlagene Union «hat das Ziel, die Staatsmacht zu erwerben und zwar ausschließlich zur Unterstützung und Gewährleistung der Staatsfreiheiten für den Staat selbst und gleichzeitig für die anderen Unionsländer»[3] Eine solche Föderation «muss allmählich alle Staaten einschließen und sie so zum ewigen Frieden führen».[4]

Der Völkerbund darf nicht nur ein Staat sein, sondern muss ein Bund vieler selbständiger und untereinander gleicher Staaten sein. Die Menschheit muss unter diesen Bedingungen durch viele Staaten bzw. Subjekte der Föderation repräsentiert sein, die untereinander einen Vertrag über die Vereinigung in die neue zusammengesetzte politische Weltvereinigung schließen. **Das Ziel der Vereinigung ist die Aufrechterhaltung der Freiheit und Bewahrung des Friedens in Staaten, die zu ihr gehören.**

---

[1] Ebd.: S. 266.
[2] Ebd.: S. 271.
[3] K. Kant, Bd. 6. S. 274.
[4] Ebd.

Kant vermutete, dass die Bildung einer Weltföderation ein langer Prozess ist und dass die Teilnehmer anfangs nur als Insel im Gesamten bestehen werden. In diesem Sinne ist Kant auch der Vordenker der Idee der Europäischen Union. Danach, so seine Vorstellung, müssen sich diese Inseln erweitern und allmählich alle Staaten umschließen.

Kant hielt es für möglich, dass das Zentrum der Weltunion ein starker Staat sein kann, eine föderative Republik, um die sich herum die Staaten anfangen zu vereinigen.

Die letzten Bestimmungen des zweiten Teils vom Traktat «Zum ewigen Frieden» widmete Kant dem Recht der Weltbürgerschaft. Er verstand darunter das Recht eines jeden Ausländers auf eine loyale und freundschaftliche Beziehung in jedem fremden Staat zum Zweck der Erweiterung der Kontakte der Völker untereinander. **«Das Recht auf die Erdoberfläche gehört zur ganzen Menschheit. Deshalb sind folgende Handlungen wie die Eroberung der anderen Territorien, sowie auch die Stellung von Hindernissen für Schifffahrt, Handel usw. unrechtmäßig».**[1]

Nach Kant müssen sich alle Staaten unter Anerkennung der Rechte der Weltbürgerschaft vereinigen. Die Weltbürgerschaft verstand er als das Prinzip der Weltgastfreundlichkeit für alle Einwohner des Planeten. Jeder Mensch ist als Bürger seines Staates gleichzeitig Bürger der Weltföderation.

Kant tritt für eine Art der doppelten senkrechten Bürgerschaft ein: jeder Bürger ist ein Bürger in großen und kleinen politischen Systemen. Im Ergebnis können alle Menschen ungehindert auf der Erde reisen, überall wohnen und sich in allen Ländern in einer freundlichen und freundschaftlichen Umgebung wohl fühlen, in einem großen Haus der Menschheit. Grundlage ist dafür die Anerkennung des allgemeinen Rechts der Menschheit, das Besitzen der Oberfläche des Planeten Erde.

Natürlich war sich Kant darüber im Klaren, dass die Bildung eines Weltbürgertums auf der Erde das Ergebnis einer langen historischen Entwicklung sein muss. Er glaubte aber, dass die Menschheit einen wesentlichen Teil des Weges schon geschafft hat.

Zum Abschluss seiner Überlegungen über Möglichkeiten und Wege der Errichtung des ewigen Friedens und über die Rolle des Völkerrechtes in diesem Prozess konstatiert Kant, dass eine nicht zwanghafte Friedensordnung «nicht einfach eine leere Idee ist, sondern eine Aufgabe, die man lösen kann … deren Verwirklichung schon sehr nahe ist».[2]

---

[1] Yu. Ya. Baskin. Kant. Moskau, 1984. S. 56.

[2] I. Kant, Bd. 6. S. 309.

Kants Ideen über die Formen der Integration der Menschheit gingen den internationalen Institutionen und Organisationen voraus, die sich in den letzten anderthalb Jahrhunderten bildeten. Wie zum Beispiel der Liga des Friedens und der Freiheit in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, die eine Art internationaler Kongress war. Sie setzte es sich selbst zum Ziel, die Bemühungen einer fortschrittlich denkenden Menschheit bei der Festlegung des Friedens, der Freiheit und der Demokratie koordinieren zu wollen. Diese Organisation war der Vorgänger der Liga der Nationen am Anfang des 20. Jahrhunderts, die ihrerseits Vorgängerin der heutigen UNO war.

Kants Traktat «Zum ewigen Frieden» kam der Tendenz der politischen und rechtlichen Entwicklung der Welt zuvor, die sich in der Entstehung und Entwicklung zeitgenössischer universaler und regionaler internationaler Organisationen zeigte.

Kant betonte, dass die Natur der menschlichen Beziehungen und die Prinzipien der Organisation der Gesellschaft die Hoffnung erlauben, dass die Idee des ewigen Friedens realisierbar sein könnte. Gleichzeitig empfiehlt er den Staaten, Völkern und Herrschern dieser zukünftigen Epoche, die Meinungen der Wissenschaftler und Philosophen nicht zu missachten. Sie könnten viel zu einer vernünftigen Organisation der Menschheit beitragen. Besonders müssten dies diejenigen beachten, die Regierungen bilden, weil «die Macht unvermeidlich das freie Denken der Vernunft umdreht».[1]

So schrieb Kant in seinem Traktat «Zum ewigen Frieden» vor allem über die politisch-rechtlichen Aspekte und Formen der Vereinigung der Menschheit in einer zukünftigen friedlichen Epoche. Er betonte auch, dass man die Zeit nicht genau vorhersagen kann, in der alle Voraussetzungen für den ewigen Frieden gegeben sind[2] und die Menschheit in die neue Phase ihrer planetarischen Entwicklung eintreten wird, aber er war davon überzeugt, dass die allgemeinmenschliche Vernunft genau in diese Richtung führt und sich somit diese Realität und das gesetzmäßige Stadium der Entwicklung immer näher kommen.

Kant betrachtete den ewigen Frieden als das höchste politische Wohl, dem sich die Menschheit ständig in ihrer Entwicklung durch allmähliche evolutionäre Reformen nähert.[3] Die Errichtung des allgemeinen und ständigen Friedens hielt er nicht einfach für einen Teil, sondern für das Endergebnis der Rechtslehre auf dem Standpunkt der Vernunft.[4] «Und wenn das letztere, was die Vollendung dieser Absicht be-

---

[1] I. Kant, Bd. 6. S. 289.
[2] Ebd.: S. 288.
[3] Ebd.: Bd.. 4. Teil 2. S. 283.
[4] Ebd.: S. 282.

trifft, auch immer ein frommer Wunsch bliebe, so betrügen wir uns doch gewiss nicht mit der Annahme der Maxime, dahin unablässig zu wirken; denn diese ist Pflicht ...».[1]

Vom 21. Jahrhundert auf das 18. Jahrhundert zurückblickend, ist die geniale Weitsicht vieler Ideen Kants nicht zu übersehen. **Am Anfang des dritten Jahrtausends kann man mit Sicherheit sagen, dass Kants Lehre über das Völkerrecht und den ewigen Frieden neben den Doktrinen anderer berühmter Denker die Grundlage für die Bildung der Bürgergemeinschaft der Rechtsstaaten der Welt legte.**

3. Globalisierung und Bedeutung Kants rechtlicher Lehre «Zum ewigen Frieden»

«Das größte Problem für die Menschengattung, zu dessen Auflösung die Natur ihn zwingt, ist die Erreichung einer allgemein das Recht verwaltenden bürgerlichen Gesellschaft»[2].

Immanuel Kant

Die Vorschläge über die Notwendigkeit der Bildung eines einheitlichen, auf dem gegenseitigen Respekt und guten nachbarlichen Beziehungen basierenden Staatenbundes für die endgültige Beseitigung von Kriegen und der Festlegung eines dauerhaften Friedens, die Kant am Ende des 18. Jahrhunderts machte, wurden danach noch mehrfach von den Zeitgenossen und Nachfolgern der großen deutschen Philosophen präzisiert und entwickelt. Aber trotz ihrer Anziehungskraft und Natürlichkeit bekam bis heute die Idee des ewigen Friedens keine bedeutende praktische Bestätigung. Sogar mehr als das, die Kriege hörten nicht auf, sondern nahmen eine Weltdimension ein und nach dem zweiten Weltkrieg bekamen lokale militärische Konflikte immanenten Charakter. Im letzten Viertel des letzten Jahrhunderts starben Millionen von Menschen in bewaffneten Konflikten. Die militärische Technik vervollkommnete sich im Laufe dieser Zeit ununterbrochen und heute sind die Möglichkeiten der Massenvernichtung praktisch grenzenlos.

Bedeutet dies, dass der große Pazifist Kant im Endeffekt doch nur ein Utopist und naiver Träumer war, der das schöne Märchen über die Zukunft des Weltreichs des Guten und der Gerechtigkeit auf dem Plan-

---

[1] Ebd.

[2] E. Kant, Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht //Aufsatz: Bd. 6. Moskau, 1966. S. 13.

eten Erde ausgedacht hat? Nein. Davon zeugen eine Reihe von Tendenzen der Weltentwicklung, die besonders deutlich nach dem Kalten Krieg und nach dem Fall der Berliner Mauer sichtbar wurden.

Die Realität der nuklearen Aufrüstung stellte die Frage nach der Gefahr der Selbstvernichtung der Zivilisation. Mehrere regionale und lokale Konflikte auf nationalem Niveau erinnerten ständig an die Möglichkeit eines Weltkriegs. Zu schwer lösbaren Problemen sind globale Probleme geworden, die deutlich die Gefahr der rein utilitaristischen Beziehungen der Menschen zur Natur und zueinander zeigten. Anders gesagt, die amoralische Politik, die während vieler Jahrhunderte gemacht wurde, stimuliert die internationale Anspannung in den Bedingungen der wachsenden Kraft des menschlichen Intellekts und brachte die Menschheit an den Rand einer allgemeinen Katastrophe.[1]

Am Anfang des 21. Jahrhunderts schien sich dank einer solchen Sachlage bei den Völkern die Situation ins Bessere zu verkehren. «Die Möglichkeit der positiven Entwicklung kann nur dann real sein, wenn schon alle Möglichkeiten der negativen Entwicklung völlig verbraucht sind. Heute sind sie in vielem verbraucht. Deshalb ist schon **«die Frage über die Humanisierung und Demokratisierung der internationalen Beziehungen kein Stammthema, sondern eine unerlässliche moralische Forderung».**[2] Der Charakter der zwischenstaatlichen Beziehungen, der sich am Anfang des 21. Jahrhunderts herausbildete, zeigt, wie notwendig es ist, qualitativ neue Methoden und Mittel zur Verwirklichung außenpolitischer Tätigkeiten der Staaten zu suchen.

Unter den Bedingungen der Globalisierung kann der nukleare Krieg kein Mittel der Erreichung von geopolitischen, geowirtschaftlichen, ideologischen und anderen Ziele sein. Ein neuer Weltkrieg wäre sinnlos. In diesem Krieg könnte es keine Sieger und keine Verlierer geben. Es ist notwendig, unverzüglich den Charakter der heutigen geopolitischen und anderen militärischen Doktrinen neu zu überdenken und sie ausschließlich für die Verteidigung zu gebrauchen. In die Grundlage der modernen Weltpolitik müssen allgemein menschliche moralisch-ethische Normen

---

[1] **Siehe:** W.W. Gavrilov. Ucheniye E. Kanta o mejdunarodnom prave i novoe politicheskoe mishleniye//Sovremennoye gosudarstvo i pravo: voprosi teorii i istorii. (Kants Lehre über das Völkerrecht und das neue politische Denken// Zeitgenössischer Staat und zeitgenössisches Recht: Fragen der Theorie und Geschichte). Wladiwostok, 1992. S. 70–72.

[2] **Siehe:** E. Posdnyakov, I. O. Schadrina. O gumanisazii i demokratisazii mejdunarodnih otnosheniy // Mirovaya ekonomika i mejdunarodniye otnosheniya. 1989. (Über die Humanisierung und Demokratisierung der internationalen Beziehungen // Weltwirtschaft und internationale Beziehungen. 1989). № 4. S. 18.

und Werte eingearbeitet werden. Folgende Axiome müssen bestehen: **die Sicherheit ist unteilbar und einzig ihre solide philosophisch-rechtliche Grundlage führt zur unweigerlichen Anerkennung der nationalen Interessen aller Staaten und ihrer souveränen Gleichheit im internationalen Leben.** Das seinerseits bedeutet die unverzügliche Entideologisierung der internationalen Beziehungen, die man als den Verzicht versteht, der Welt jeglichen Standard von Demokratie, Menschenrechten, Werten und Denkweisen aufzusetzen», den Weltpluralismus anzuerkennen und die Vielfalt der verschiedenen und nicht übereinstimmenden Interessen, Freiheit für jedes Volk und jeden Staat bei der Wahl eines eigenen Weges der Erneuerung und des Fortschritts zu wählen, zu akzeptieren.

Das Völkerrecht unter den Bedingungen der Globalisierung muss zum Recht der Weltzivilgesellschaft der nationalen Staaten werden, die auf dem Recht basieren. Das Völkerrecht des 21. Jahrhunderts muss sich nach dem Kantschen Programm der Bildung des ewigen Friedens orientieren. Aber, auch wie Kant in seiner Zeit, begreifen wir, dass allgemein anerkannte Prinzipien und Normen des Völkerrechts nicht so leicht zu verwirklichen sind. Dafür braucht man die modernen internationalen Beziehungen, damit sich reale Voraussetzungen bilden. Aber ohne diplomatische Arbeit, durch die man die alten Zustände und Stereotypen beseitigt, ist hier nicht auszukommen.

Ein Axiom ist, dass die Außen- und Innenfunktionen von Staaten ungetrennt und dialektisch miteinander verbunden sind. D. h., die Demokratisierung der Außenpolitik und zwischenstaatlichen Beziehungen sind von der Demokratisierung im Land untrennbar. Hier kehren wir wieder zurück zu Kants Gedanken, **dass nur der friedliche Völkerbund der Bund der demokratischen Kräfte oder Rechtsstaaten sein kann.**

Tatsächlich «kann auf der Herrschaft des Gesetzes in allen Bereichen des gesellschaftlichen Lebens eines Staates basierend solch ein Staat kein Verteidiger des Rechts in den Beziehungen zwischen den Völkern sein».[1] Die Unterwerfung aller Amtspersonen und Bürger unter das Recht beinhaltet die Garantie, dass auf der Weltarena kein autoritäres und totalitäres Regime entsteht, das danach strebt, eine aggressive Außenpolitik zu treiben. In der Zuständigkeit der Macht der Organe, die aus den Volksvertretern gebildet und die auch auf der Grundlage eines allgemeinen

---

[1] **Siehe:** W.W. Pustogarov. Sozialisticheskoye pravovoye gosudarstvo i pravovoye mirovoye soobshestvo // Sovetskoye gosudarstvo i pravo. (Sozialistischer Rechtsstaat und weltliche Rechtsgesellschaft // Sowjetischer Staat und sowjetisches Recht). 1989. №5. S.3

und gleichen Wahlrechts ausgewählt wurden, ist die Gewähr für gerechte Entscheidungen. Der Respekt vor dem Gesetz im Land sieht die Treue zu den angenommenen international-rechtlichen Pflichten vor. Dass der Staat durch das moderne Völkerrecht allgemein anerkannte Rechte und Freiheiten gewährleistet, ist Grund für den Kampf um Befolgung und Gewährleistung der Menschenrechte in der Weltarena.

Die allgemeine Entwicklung der inneren staatlichen Demokratie hätte endlich den Grund beseitigt, der von Kant gefunden wurde, der die Bildung eines allumschließenden Systems der internationalen Sicherheit verhindert – die Teilung der Welt in Staaten, die sich untereinander in ständigem Krieg befinden. Und dieser Prozess hat schon begonnen.

Aber auf keinen Fall darf man glauben, dass der gewaltfreie Frieden eine einfache Summe der Rechtsstaaten ist, der jegliche Widersprüche zwischen ihnen ausschließt. Widersprüche wird es immer geben, solange verschiedene soziale Schichten, Gruppen und Staaten existieren. Die Frage besteht darin, welche Mittel man anwenden muss, mit deren Hilfe man bewaffnete Konflikte vermeiden und eine Politik der friedlichen Zusammenarbeit der Staaten untereinander begründen kann. Diese Frage beantwortete schon Kant. Diese Funktion kann nur das Völkerrecht erfüllen. Genau deshalb festigt sich in der Globalisierung in den Begriffen «Priorität der allgemein menschlichen Werte und Interessen», «gegenseitige Abhängigkeit und Ungeteiltheit der Welt» und «Wahlfreiheit der Entwicklungsrichtungen» die Konzeption vom Primat des Rechts in der Politik. Seine Bedeutung wächst von Tag zu Tag.[1]

In diesem Zusammenhang kann man mit den Wissenschaftlern übereinstimmen, die glauben, dass die Normen des Völkerrechts «kaum als zuverlässiger Garant der Sicherheit und friedlichen Koexistenz der Staaten betrachtet werden können. Sie können nicht als Garant auftreten, weil sie selbst Garantien brauchen. Das Völkerrecht beruht auf den Verträgen, die selbst im Akt ihrer Schließung den Vorwand für seine Brechung beinhalten. Die Idee des Völkerrechts entsteht aus der Existenz und dem Kampf vieler, voneinander unabhängiger Staaten. Ein solcher Zustand bedeutet zwar nicht unmittelbar Krieg, doch wenigstens die ständige Voraussetzung für einen Krieg».[2]

---

[1] *W.S. Wereshetin, R.A. Müllerson.* Primat mejdunarodnogo prava v mirovoy politike // Sowetskoye gosudarstvo i pravo. (Primat des Völkerrechts in der Weltpolitik // Sowjetischer Staat und sowjetisches Recht). 1989. №7. S. 3.

[2] **Siehe:** E. Posdnyakov, I.O. Schadrina. *O gumanisazii i demokratisazii mejdunarodnih otnosheniy* // Mirovaya ekonomika i mejdunarodniye otnosheniya. 1989. (Über die Humanisierung und Demokratisierung der internationalen Beziehungen // Weltwirtschaft und internationale Beziehungen. 1989). №4. S. 26–27

Eine solche Ansicht ist zumindest dogmatisch. Tatsächlich überlebte das Völkerrecht Perioden des Niedergangs in der ganzen Geschichte seiner Entwicklung. Ihm waren nach heutigen Maßstäben reaktionäre Normen und Institutionen eigen. Seine Normen unterschieden und unterscheiden sich auch heute nicht durch höhere Effektivität. Aber man kann mit Sicherheit sagen, dass es nicht gerechtfertigt ist, zu behaupten, dass im Völkerrecht der Samen einer ständigen Konfrontation zwischen den Staaten gesät sei. Umgekehrt besteht seine Aufgabe in der Suche nach einem Gleichgewicht der Interessen. Die Koordination der Handlungen der einzelnen Staaten «kann man nur durch das zeitgenössische Völkerrecht als die Sammlung der Regeln des Verhaltens erreichen, die das Ergebnis der Übereinstimmung vom Willen, den Positionen und Interessen der Staaten ist.»[1]

Das Völkerrecht des 21. Jahrhunderts ist im Grunde genommen das allgemein demokratische normative System. In seinen grundlegenden Quellen fand sich schon die Festlegung vieler allgemeinmenschlicher Werte: die Unmöglichkeit der Anwendung von Gewalt oder Bedrohung durch Gewalt, friedliches Zusammenleben, Respekt vor den Menschenrechten, Nichteinmischung, Abrüstung, internationale Zusammenarbeit u.a. Nur mit Hilfe des Völkerrechts «bilden unabhängige, wirklich gleichberechtigte Staaten ein stabiles internationales System und sind nicht von den Entscheidungen anderer abhängig, sondern nur von den allgemein übereinstimmenden Normen der internationalen Gemeinschaft.»[2] Darin bestehen die Grundlagen der internationalen Rechtsordnung und der Stabilität.

Eine andere Frage ist, wie man das Primat des Rechts über die Politik gewährleisten, die Effektivität des Handelns erhöhen und die allgemeine Obligation der international-rechtlichen Normen garantieren kann. Um das Völkerrecht wirksamer zu machen, ist es notwendig, auch selbst die «Qualität» der rechtlichen Materie zu verbessern, die Grenzen der Rechtsregulierung vom Völkerrecht zu erweitern, seine Wirkung auf die gesellschaftlichen Beziehungen zu überprüfen.

Das Recht, so Kant, bezieht sich primär auf die Politik. Die Politik muss im Endeffekt dem Recht entsprechen, und nicht das Recht der Politik. Damit wollte Kant die Aufmerksamkeit auf die globale hi-

---

[1] W.S. Wereshetin, R.A. Müllerson. Primat mejdunarodnogo prava v mirovoy politike // Sowetskoye gosudarstvo i pravo. (Primat des Völkerrechts in der Weltpolitik // Sowjetischer Staat und sowjetisches Recht). 1989. №7. S. 3–4.

[2] Yu. Ribakov, L. Skotnikov, A. Zmyeyevskiy. Primat prava v politike // Mejdunarodnoe pravor. (Primat des Rechts in der Politik // Internationales Recht). 1989. №4. S. 61–62.

storische Tendenz richten, aber nicht die Korrelation des Rechts und der Politik auf die Praxis fixieren, die oft direkt gegensätzlich ist.

Es geht hier um die ständige Suche nach neuen Mechanismen der Kontrolle über die Erfüllung internationaler Pflichten. Ihre strikte Befolgung ist die unbedingte Voraussetzung für die allgemeine Sicherheit durch neue Abkommen. Es müssen auch die Mittel der friedlichen Lösung von Konflikten und die Prävention von Verbrechen gegen das Recht vervollkommnet werden. «Es ist nötig, über die Ausarbeitung einer besonderen Prozedur nachzudenken, die verschiedene Methoden ... der Konfliktlösung ... bis zur obligatorischen Anwendung im Unglücksfall bei anderen Methoden, die Schiedsgerichte oder Gerichtsorgane vorsieht.»[1] In diesem Sinne sind die potenziellen Möglichkeiten des Internationalen UNO-Gerichts und anderer existierender Organe des internationalen Rechtswesens noch nicht völlig ausgeschöpft.

Wie bekannt, ist im Völkerrecht der Gesetzgeber kollektiv und der Inhalt der international-rechtlichen Normen allgemein demokratisch. Aber viele Staaten «nehmen die internationalen Pflichten auf sich und streben danach, in eigenen Angelegenheiten selbst Richter zu bleiben, und auch oft einseitig die Fragen zu klären und die angenommene Pflichten anzuwenden».[2] Eine solche Praxis führt zu nicht adäquaten Handlungen von verschiedenen Staaten bei Realisierung der gleichen international-rechtlichen Normen, was die Effektivität ihres Handelns stark einschränkt. Die Lösung sieht man «mehr im intensiven internationalen Austausch auf verschiedenen Niveaus – auf universellen, regionalen, zweiseitigen – um ein allgemeines, maximal ausgearbeitetes Verständnis der Komponenten eines modernen international-rechtlichen Regimes zu finden».[3]

Der Prozess des Zusammenwirkens des Völkerrechts und der Weltpolitik trägt einen stark gegenseitig beeinflussenden Charakter. Jede dieser Kategorien beeinflusst den Inhalt und die Bedeutung des anderen. Deshalb sind trotz unvermeidlicher zunehmender Bedeutung der internationalen Rechtsinstitutionen und Mechanismen in der Aufrechterhaltung der Stabilität des internationalen Systems die Möglichkeiten des Völkerrechts

---

[1] W.S. Wereshetin, R.A. Müllerson. Primat mejdunarodnogo prava v mirovoy politike // Sowetskoye gosudarstvo i pravo. (Primat des Völkerrechts in der Weltpolitik // Sowjetischer Staat und sowjetisches Recht). 1989. №7. S. 6.

[2] Ebd.

[3] *Yu. Ribakov, L. Skotnikov, A. Zmyeyevskiy.* Primat prava v politike // Mejdunarodnoe pravor. (Primat des Rechts in der Politik // Internationales Recht). 1989. № 4. S. 64.

objektiv beschränkt. Internationale Rechtsnormen werden ausreichend nur in der Verbindung mit dem politischen Willen des Staates wirksam, der einen prinzipiell kompromissbereiten Charakter trägt.

Kant sagte, dass das Völkerrecht nur im Rahmen des einheitlichen Völkerverbands wirksam wird. Die Hauptaufgabe der Menschheit sah er in der Erreichung «einer allgemeinen, rechtlichen Zivilgesellschaft», die sich aus dem Föderalismus der Staaten bildet. Kants Lehre über den ewigen Frieden ist in seiner Art auch die Konzeption eines allumfassenden Systems der internationalen Sicherheit. Hier sieht man nicht nur die formale Ähnlichkeit. Die Kantsche Idee wäre in der Vergangenheit die eines Sonderlings geblieben, wenn ihr nicht bestimmte Realitäten des 21. Jahrhunderts entsprochen hätten, die sie aus dem Bereich der Utopie und spekulativen Schemen in die Sphäre der theoretischen Bildungen transferierten, die eigene Grundlagen und Voraussetzungen in der zeitgenössischen international-rechtlichen Realität haben.

Tatsächlich sind die moderne Welt und die Realitäten des 21. Jahrhunderts voll von Beispielen der Entwicklung der Menschheit in Richtung einer Weltzivilgesellschaft. Besonders fortgeschritten ist dieser Prozess auf dem europäischen Kontinent, wo die Europäische Union, der Europarat und die Organisation für Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa gegründet wurden und funktionieren, die danach streben, Grundlagen für einen zukünftigen einheitlichen wirtschaftlichen, politischen, rechtlichen und humanitären europäischen Raum zu schaffen. Im Rahmen der EU verschwinden in vielen Bereichen des menschlichen Lebens nationale und staatliche Rahmen. Immer rascher vollziehen sich Integrationsprozesse in politischen und wirtschaftlichen Bereichen.

Sehr positiv ist die Tatsache zu bewerten, dass in der Welt schon bestimmte organisatorische Formen der internationalen Zusammenarbeit entstanden sind. Da ist das breite Netz der zwischenstaatlichen und nichtstaatlichen internationalen Organisationen und vor allem natürlich die Organisation der Vereinten Nationen, ohne die man sich die heutige Weltpolitik nicht vorstellen kann. Ihre Aufgabe und Funktion erinnert in vielem an die Aufgaben und Funktionen des Kantschen «ständigen Staatskongresses». Die Erwärmung des internationalen Klimas erweitert heute wesentlich die Möglichkeiten der UNO. Als Imperativ des 21. Jahrhunderts gilt, dass nur sie imstande ist, die kollektive Vernunft und den Willen der Menschheit zu ak-

kumulieren und dadurch ihren Mitgliedsstaaten bei den Herausforderungen und Bedrohungen der Zeit zu helfen, dem Weg der Humanisierung und Demokratisierung der internationalen Beziehungen zu folgen.

Wir sind zutiefst davon überzeugt, dass **die Menschheit eine reale Möglichkeit für die Bildung eines wahren Friedens auf unserer Erde besitzt, und damit auch für die Realisierung der Idee des wahren Friedens, von dem Kant träumte, und nicht dieses Friedhofs «des ewigen Friedens», über den er mit bitterer Ironie sprach.** Werden Vernunft und Kräfte ausreichen, um eine lebendige und helle Welt mit freundschaftlichen menschlichen Wechselbeziehungen zu schaffen? Es hängt von jedem Einzelnen von uns ab, der auf der kleinen und fragilen Erde lebt! In diesem Zusammenhang klingt heute die Devise der Aufklärung: **«Habe Mut, Dich Deines eigenen Verstandes zu bedienen!»**

Angesichts der globalen Probleme, mit denen die Menschheit erstmals in ihrer Geschichte in der zweiten Hälfte des 20. und am Anfang des 21. Jahrhunderts konfrontiert wurde, suchen wir nach Möglichkeiten einer juristischen Lösung und nach Möglichkeiten einer weiteren friedlichen Entwicklung. In seiner Vielfalt der Ideen muss man dem Gedanken des globalen Handelns folgen. Nach Ende des «Kalten Kriegs» und dem Fall der Berliner Mauer verschärfte sich die komplexe interdisziplinäre Diskussion über verschiedene Aspekte internationaler Beziehungen sehr rasch. Diese Diskussion berührte die Rechtswissenschaft, Politologie, Soziologie, Theorie der internationalen Beziehungen usw. Die philosophische Betrachtung der internationalen Rechtsprobleme wurde zur Grundlage von Diskussionen.

Wenn das politische Bild der Welt von den souveränen Staaten, die einen ständigen Krieg führen, in dem das beste, was erreicht werden kann, der Zustand der zeitweiligen Enthaltsamkeit auf Grundlage des Gleichgewichts der Kräfte ist – was den Hauptinhalt der philosophischen Konzeption von Thomas Hobbes bildet – dann widerspricht ihr Kants positive philosophisch-rechtliche Lehre über den ewigen Frieden, die auf der Erreichung eines dauerhaften und festen Friedens auf Grundlage der Zusammenarbeit der Staaten und Völker entsprechend dem Recht der Vernunft gerichtet ist.

Eine erstaunliche Tatsache besteht darin, dass Kants praktische Philosophie, seine philosophischen und politisch-rechtlichen Ideen und

Konzeptionen eine entscheidende Rolle in heutigen Ansichten, Positionen und Theorien spielen. Sehr große Bedeutung hat insbesondere Kants Philosophie der Moral und des Rechts, außerdem auch die von ihm ausgearbeitete Theorie des zweistufigen globalen Gesellschaftsvertrages.

Groß ist der Einfluss der Logik der Philosophie des Friedens, die darin besteht, dass Kant:

erstens, die Erreichung des ewigen Friedens als kategorische Rechtsforderung, als allgemeines Ziel begründete;

zweitens, den Weg zeigte, wie sie zu erreichen ist. Dafür entwickelte und begründete Kant philosophisch die Idee des Völkerbundes als die moralische Konföderation von Staaten;

drittens, die historisch-philosophische und juristische Lösung in Form einer Idee des welt-zivilen Zustands vorschlug. Danach musste es auch eine Rechtsstruktur geben: vom staatlichen Recht zum Völkerrecht, zum Recht der Weltbürgerschaft.

Die modernen internationalen Juristen berufen sich entweder auf Kant, oder entwickeln ihre Ansichten im Rahmen einer kritischen Analyse seines philosophischen Projektes über den ewigen Frieden. Dafür oder dagegen, aber niemand kann Kants Rechtsphilosophie, seine Lehre über den ewigen Frieden außer acht lassen. Die Erforschung des Kantschen Herangehens an das Völkerrecht und das Verständnis seiner Bedeutung für die moderne Diskussion über zukünftige internationale Beziehungen sind sehr wichtig für das Verständnis ihrer inneren Logik. Deshalb ist eine Weiterentwicklung ohne Erforschung seiner Staats- und Rechtsphilosophie nicht denkbar.

Teil 4

GRUNDLAGEN DER LEHRE; LEBENSPRINZIPIEN UND GEDANKEN VON IMMANUEL KANT, DIE IHREN PLATZ IN DER SCHATZKAMMER DER APHORISMEN DER WELT GEFUNDEN HABEN

Ein Verzicht auf seine innere Gesinnung ist eine niedrige Tat.

Und wenn alles, was man sagt, wahr sein muss, so ist darum nicht auch die Pflicht, alle Wahrheit öffentlich zu sagen.

Jeder wird damit einverstanden sein, dass Temperament und auch Talent eine gewisse Disziplin benötigt. Aber der Gedanke, dass die Vernunft, die selbstverständlich als eigene Disziplin vor allen anderen Bestrebungen gelten muss, selbst Disziplin benötigt, kann ungewöhnlich erscheinen; tatsächlich, vermied sie bisher eine solche Demütigung nur weil dank ihrer feierlichen und ernsten Körperhaltung während einer Rede niemand wusste, dass sie leichtsinnig mit Phantastereien anstelle von Begriffen und mit den Wörtern anstatt mit Gegenständen spielt.

Man darf die Kinder nicht ständig ermuntern, dadurch werden sie egoistisch und daraus entwickeln sich negative Verhaltensweisen.

Der Mangel an Urteilskraft ist eigentlich das, was man Dummheit nennt, und einem solchen Gebrechen ist leider gar nicht abzuhelfen.

Genie ist das Talent der Erfindung dessen, was nicht gelehrt oder gelernt werden kann.

Ethik ist die Philosophie der Gesinnung.

In dem ehelichen Leben soll das vereinigte Paar gleichsam eine einzige moralische Person ausmachen,

Ein Gesetz, das in uns herrscht, nennt man Gewissen. Gewissen ist eigentlich die Anwendung unseres Handelns in diesem Gesetz.

Wenn Verschämtheit schwindet, bleibt nichts, was einen Wert für den Menschen bedeuten könnte.

Schön ist, was ohne Begriff als Gegenstand eines notwendigen Wohlgefallens erkannt wird.

Leiden ist Motor der Tätigkeit.

Als moralischen Wert versteht man Handeln aus Pflichtgefühl.

Die Pflicht gegen sich selbst besteht darin, dass der Mensch die Würde der Menschheit in seiner eigenen Person bewahre.

Unterstützt den guten Mensch im großen Unglück, das er vermeiden könnte, wenn er die eigene Pflicht missachtet, eine Besinnung, dass er die

Würde der Menschheit bewahrte und dass er keine Gründe hat sich zu schämen und keine Angst hat vor dem inneren Auge?

Der größte Sinnengenuss, der gar keine Beimischung von Ekel bei sich führt, ist Ruhe nach der Arbeit.

Die Menschen würden voneinander laufen, wenn sie sich immer in äußerster Offenheit einander gegenüber erblicken sollten.

Ein Menschenleben, das nur dem Genuss ohne Vernunft und Moral treu ist, hat keinen Wert.

Am längsten lebt man in dem Fall, wenn man sich nicht um die Verlängerung des Lebens kümmert.

Tugend heißt Mut und Tapferkeit, was immer einen Feind fordert.

Den Mut anflehen bedeutet schon zur Hälfte, dass man ihn besitzt.

Das Rot im Gesicht verrät uns, wenn wir lügen, aber es dient nicht immer als Beweis der Lüge. Wir erröten auch wegen der Unverschämtheit derjenigen, die uns der Lüge bezichtigen.

Die ganze Kultur und Kunst, die die Menschheit verschönern, sind die beste gesellschaftliche Form – Früchte der Ungeselligkeit.

Pflicht! Du erhabener großer Name!

Wenn die Wissenschaft Hilfe braucht, muss man die Schwierigkeiten beseitigen und sogar nach solchen suchen, die ihr insgeheim Hindernisse aufbauen …

Arbeit ist das beste Mittel das Leben zu genießen.

Den Tod fürchten die am wenigsten, deren Leben den meisten Wert hat.

Es ist überall nichts in der Welt, ja überhaupt auch außer derselben zu denken möglich, was ohne Einschränkung für gut könnte gehalten werden, als allein ein guter Wille.

Die Neigung des Menschen zur Bequemlichkeit ist schlechter als jedes andere Böse im Leben.

Zwei Dinge erfüllen das Gemüt mit immer neuer und zunehmender Bewunderung und Ehrfurcht, je öfter und anhaltender sich das Nachdenken damit beschäftigt: Der bestirnte Himmel über mir, und das moralische Gesetz in mir.

Man muss nicht die Gedanken auswendig lernen, sondern selbst denken lernen.

Der Mensch lebt aus dem Pflichtgefühl und nicht, weil er Glückseligkeit im Leben findet.

Dem Staatsbürger muss und zwar mit Vergünstigung des Oberherrn selbst die Befugnis zustehen, seine Meinung über das, was von den

Verfügungen desselben ihm ein Unrecht gegen das gemeine Wesen zu sein scheint, öffentlich bekannt zu machen.

Die Freiheit der Feder ist das einzige Palladium der Völkerrechte.

Der ewige Friede ist (das letzte Ziel des ganzen Völkerrechts) freilich eine unausführbare Idee. Die politischen Grundsätze aber, die darauf abzwecken, nämlich solche Verbindungen der Staaten einzugehen, als zur kontinuierlichen Annäherung zu demselben dienen, sind es nicht, sondern, so wie diese eine auf der Pflicht, mithin auch auf dem Recht der Menschen und Staaten gegründete Aufgabe ist, allerdings ausführbar.

Verbindet man Religion nicht mit Moralität, so wird Religion nur zur Gunstbewerbung.

Handle so, dass du die Menschheit, sowohl in deiner Person, als auch in der Person eines jeden anderen, jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloß als Mittel brauchst.

Es soll kein Friedensschluss für einen solchen gelten, der mit dem geheimen Vorbehalt des Stoffs zu einem künftigen Kriege gemacht worden.

Die vorhandenen, obgleich jetzt vielleicht den Paziszierenden selbst noch nicht bekannten, Ursachen zum künftigen Kriege sind durch den Friedensschluss insgesamt vernichtet, sie mögen auch aus archivarischen Dokumenten mit noch so scharfsichtiger Ausspähungsgeschicklichkeit ausgeklaubt sein.

Es soll kein für sich bestehender Staat (klein oder groß, das gilt hier gleichviel) von einem andern Staate durch Erbung, Tausch, Kauf oder Schenkung erworben werden können.

Ein Staat ist eine Gesellschaft von Menschen, über die niemand anders, als er selbst, zu gebieten und zu disponieren hat. Ihn aber, der selbst als Stamm seine eigene Wurzel hatte, als Pfropfreis (?) einem andern Staate einzuverleiben, heißt seine Existenz, als einer moralischen Person, aufheben, und aus der letzteren eine Sache machen, und widerspricht also der Idee des ursprünglichen Vertrags, ohne die sich kein Recht über ein Volk denken lässt.

Stehende Heere (miles perpetuus) sollen mit der Zeit ganz aufhören.

Denn sie bedrohen andere Staaten unaufhörlich mit Krieg, durch die Bereitschaft, immer dazu gerüstet zu erscheinen; wozu kommt, dass zum Töten, oder getötet zu werden in Sold genommen zu sein einen Gebrauch von Menschen als bloße Maschinen und Werkzeuge in der Hand eines andern (des Staats) zu enthalten scheint, der sich nicht wohl mit dem Rechte der Menschheit in unserer eigenen Person vereinigen lässt. Ganz

anders ist es mit der freiwilligen periodisch vorgenommenen Übung der Staatsbürger in Waffen, bewandt, sich und ihr Vaterland dadurch gegen Angriffe von außen zu sichern.

Es sollen keine Staatsschulden in Beziehung auf äußere Staatshändel gemacht werden.

Kein Staat soll sich in die Verfassung und Regierung eines andern Staats gewalttätig einmischen.

Denn was kann ihn dazu berechtigen? Dahin würde zwar nicht zu ziehen sein, wenn ein Staat sich durch innere Konflikte in zwei Teile spaltete, deren jeder für sich einen besondern Staat vorstellt, der auf das Ganze Anspruch macht; wo einem derselben Beistand zu leisten einem äußern Staat nicht für Einmischung in die Verfassung des andern (denn es ist alsdann Anarchie) angerechnet werden könnte. So lange aber dieser innere Streit noch nicht entschieden ist, würde diese Einmischung äußerer Mächte Verletzung der Rechte eines nur mit seiner innern Krankheit ringenden, von keinem andern abhängigen Volks, selbst also ein gegebener Skandal sein, und die Autonomie aller Staaten unsicher machen.

Es soll sich kein Staat im Kriege mit einem andern solche Feindseligkeiten erlauben, welche das wechselseitige Zutrauen im künftigen Frieden unmöglich machen müssen: als da sind, Anstellung der Meuchelmörder (percussores), Giftmischer (venefici), Brechung der Kapitulation, Anstiftung des Verrats (perduellio) in dem bekriegten Staat etc.

Das sind ehrlose Stratagemen. Denn irgendein Vertrauen auf die Denkart des Feindes muss mitten im Kriege noch übrig bleiben, weil sonst auch kein Friede abgeschlossen werden könnte, und die Feindseligkeit in einen Ausrottungskrieg (bellum internecinum) ausschlagen würde; da der Krieg doch nur das traurige Notmittel im Naturzustande ist, durch Gewalt sein Recht zu behaupten; <...> Woraus denn folgt: dass ein Ausrottungskrieg, wo die Vertilgung beide Teile zugleich, und mit diesen auch alles Recht treffen kann, den ewigen Frieden nur auf dem großen Kirchhofe der Menschengattung statt finden lassen würde. Ein solcher Krieg also, mithin auch der Gebrauch der Mittel, die dahin führen, muss schlechterdings unerlaubt sein.

Die bürgerliche Verfassung in jedem Staate soll republikanisch sein.

Die erstens nach Prinzipien der Freiheit der Glieder einer Gesellschaft (als Menschen); zweitens nach Grundsätzen der Abhängigkeit aller von

einer einzigen gemeinsamen Gesetzgebung (als Untertanen); und drittens, die nach dem Gesetz der Gleichheit derselben (als Staatsbürger) gestiftete Verfassung – die einzige, welche aus der Idee des ursprünglichen Vertrags hervorgeht, auf der alle rechtliche Gesetzgebung eines Volks gegründet sein muss – ist die republikanische.

Wenn (wie es in dieser Verfassung nicht anders sein kann) die Beistimmung der Staatsbürger dazu erfordert wird, um zu beschließen, «ob Krieg sein solle, oder nicht«, so ist nichts natürlicher, als dass, da sie alle Drangsale des Krieges über sich selbst beschließen müssten (als da sind: selbst zu fechten; die Kosten des Krieges aus ihrer eigenen Habe herzugeben; die Verwüstung, die er hinter sich lässt, kümmerlich zu verbessern; zum Übermaße des Übels endlich noch eine, den Frieden selbst verbitternde, nie (wegen naher immer neuer Kriege) zu tilgende Schuldenlast selbst zu übernehmen), sie sich sehr bedenken werden, ein so schlimmes Spiel anzufangen.

Damit man die republikanische Verfassung nicht (wie gemeiniglich geschieht) mit der demokratischen verwechsele, muss folgendes bemerkt werden. Die Formen eines Staats (civitas) können entweder nach dem Unterschiede der Personen, welche die oberste Staatsgewalt inne haben, oder nach der Regierungsart des Volks durch sein Oberhaupt, er mag sein welcher er wolle, eingeteilt werden, die erste heißt eigentlich die Form der Beherrschung (forma imperii), und es sind nur drei derselben möglich, wo nämlich entweder nur einer, oder einige unter sich verbunden, oder alle zusammen, welche die bürgerliche Gesellschaft ausmachen, die Herrschergewalt besitzen (Autokratie, Aristokratie und Demokratie, Fürstengewalt, Adelsgewalt und Volksgewalt). Die zweite ist die Form der Regierung (forma regiminis), und betrifft die auf die Konstitution (den Akt des allgemeinen Willens, wodurch die Menge ein Volk wird) gegründete Art, wie der Staat von seiner Machtvollkommenheit Gebrauch macht: und ist in dieser Beziehung entweder republikanisch oder despotisch.

Der Republikanismus ist das Staatsprinzip der Absonderung der ausführenden Gewalt (der Regierung) von der gesetzgebenden; der Despotismus ist das der eigenmächtigen Vollziehung des Staats von Gesetzen, die er selbst gegeben hat... Unter den drei Staatsformen ist die der Demokratie, im eigentlichen Verstande des Worts, notwendig ein Despotism, weil sie eine exekutive Gewalt gründet, da alle über und allenfalls auch wider Einen (der also nicht mit einstimmt), mithin alle, die doch nicht alle sind, beschließen;

Das Völkerrecht soll auf einen Föderalismus freier Staaten gegründet sein.

So muss es einen Bund von besonderer Art geben, den man den Friedensbund (foedus pacificum) nennen kann, der vom Friedensvertrag (pactum pacis) darin unterschieden sein würde, dass dieser bloß einen Krieg, jener aber alle Kriege auf immer zu endigen suchte. Dieser Bund geht auf keinen Erwerb irgendeiner Macht des Staats, sondern lediglich auf Erhaltung und Sicherung der Freiheit eines Staats, für sich selbst und zugleich anderer verbündeter Staaten, ohne dass diese doch sich deshalb (wie Menschen im Naturzustande) öffentlichen Gesetzen, und einem Zwange unter denselben, unterwerfen dürfen. – Die Ausführbarkeit (objektive Realität) dieser Idee der Föderalität, die sich allmählich über alle Staaten erstrecken soll, und so zum ewigen Frieden hinführt, lässt sich darstellen.

Wenn es Pflicht, wenn zugleich gegründete Hoffnung da ist, den Zustand eines öffentlichen Rechts, obgleich nur in einer ins Unendliche fortschreitenden Annäherung wirklich zu machen, so ist der ewige Friede, der auf die bisher fälschlich so genannte Friedensschlüsse (eigentlich Waffenstillstände) folgt, keine leere Idee, sondern eine Aufgabe, die, nach und nach aufgelöst, ihrem Ziele (weil die Zeiten, in denen gleiche Fortschritte geschehen) hoffentlich immer kürzer werden, beständig näher kommt.

Nun ist die republikanische Verfassung die einzige, welche dem Recht der Menschen vollkommen angemessen, aber auch die schwerste zu stiften, vielmehr noch zu erhalten ist, dermaßen, dass viele behaupten, es müsse ein Staat von Engeln sein, weil Menschen mit ihren selbstsüchtigen Neigungen einer Verfassung von so sublimer Form nicht fähig wären. Aber nun kommt die Natur dem verehrten, aber zur Praxis ohnmächtigen allgemeinen, in der Vernunft gegründeten Willen, und zwar gerade durch jene selbstsüchtige Neigungen, zu Hülfe, so, dass es nur auf eine gute Organisation des Staats ankommt (die allerdings im Vermögen der Menschen ist), jener ihre Kräfte so gegen einander zu richten, dass eine die anderen in ihrer zerstörenden Wirkung aufhält, oder diese aufhebt: so dass der Erfolg für die Vernunft so ausfällt, als wenn beide gar nicht da wären, und so der Mensch, wenn gleich nicht ein moralisch-guter Mensch, dennoch ein guter Bürger zu sein gezwungen wird.

«Ich greife zur Feder für die Zukunft meines Gedankens, nicht für seine Vergangenheit.»
Paul Valery

EPILOG: BEDEUTUNG DES PHILOSOPHISCH-RECHTLICHEN ERBES VON IMMANUEL KANT

Kant ist mit uns!

Kants philosophische Ideen über Freiheit und Recht, über Politik und Staat gehören zu den klassischen Denkfiguren, die sich im Zentrum verschiedener Interpretationen finden und durch diese längst nicht erschöpft wurden. Die Untersuchung der Rezeptionsgeschichte der philosophischen Lehre Kants zu Recht und Staat bis in die Gegenwart zeigt, dass konkret-geschichtliche Momente der juristischen Weltansicht Kants im Verlauf der Zeit merklich zurücktreten und seine politisch-rechtlichen Ideen, Konzeptionen und Konstruktionen als wichtigster Betrachtungsgegenstand der zeitgenössischen theoretisch-rechtlichen Debatten, Diskussionen und Überlegungen in den Vordergrund rücken.

Während seine konkret-geschichtlichen und philosophisch-rechtlichen Aspekte für die juristisch angelegte Kantforschung eine untrennbare Einheit bilden, wird diese Einheit von späteren Kommentatoren und Forschern aufgehoben. Jene Implikationen, die die kantschen Rechtskonzeptionen im neuen historischen Kontext bekamen und bekommen werden, können nicht vorhergesagt werden, wie auch Kant nichts davon wissen konnte. Die juristische Kantforschung erhält durch die Nutzung seiner Ideen und Thesen, zur Erklärung der zeitgenössischen staatlich-rechtlichen Situation, unvermeidlich eine neue Bedeutung und einen neuen Klang, der nur noch eine indirekte und mittelbare (in Bezug auf die realen historischen Ereignisse sowie auch die eigene Entwicklungslogik der juristischen Kenntnis) Beziehung zum philosophisch-rechtlichen Erbe Kants besitzen.

Man muss betonen, dass selbst im Rahmen der Rechts- und Staatsphilosophie Kants, die politisch-ideologische, geistig-rechtliche und internationale Realität zu Beginn des 21. Jahrhunderts nicht nachvollziehbar ist. Aus diesem Grund entdecken einige zeitgenössische Traktate zur Erforschung der philosophischen Rechts- und Staatslehre Kants nicht das Geheimnis Kants, sondern etwas – selbst für Kant – Geheimes.

Tatsächlich, bei jedem Lesen des klassischen Kantschen Werkes erschließt sich **eine neue Sicht auf sein philosophisch-rechtliches Erbe**

und eröffnen sich neue Erkenntnisse für die juristische Kantforschung. In diesem Sinne lässt sich konstatieren, dass die Erkenntnis der politisch-rechtlichen Lehre Kants nicht nur eine mechanische Fortsetzung und bloße Interpretation seiner philosophischen Ideen, sondern auch die Entstehung neuer Erkenntnisse zur juristischen Kantforschung, ihre konzeptuelle Erneuerung und Entwicklung, entsprechend der politisch-rechtlichen und weltlichen Realitäten zu Beginn des 21. Jahrhunderts beinhaltet.

Das Schicksal und die Existenz der klassischen und politisch-rechtlichen Lehren, so auch der Rechtsphilosophie Kants, sollte Bestandteil des allgemeinen, juristischen Wissens und der rechtlichen Zivilisation sein. Aus diesem Grund rufen sie auch immer neue Interpretationen, Erklärungen und Kommentare hervor. Es ist sehr schwierig, in die weltweiten Annalen der philosophischen und politisch-rechtlichen Gedankenwelt einzugehen, einen eigenen Platz in der Reihe der berühmten Denker der Menschheit zu besetzen. Dazu ist es notwendig, sich wenigstens seinen eigenen Platz in der Gemeinschaft der intellektuellen Größen zu schaffen. Aus der Ideengeschichte auszutreten ist jedoch unmöglich.

Kant besitzt den entsprechenden Platz in der Weltgeschichte des philosophisch-rechtlichen Denkens. In diesem Sinne sind seine philosophisch-rechtlichen Gedanken überzeitlich und Teil der «ewigen» Ideenwelt, von der schon Platon träumte. Die Anerkennung des philosophischen und politisch-rechtlichen Erbes Kants ist nicht nur ein verdientes Zugeständnis an den großen Verfechter der intellektuellen Welt für die anstrengende Geistesarbeit, sondern auch ein objektives Bedürfnis der geistigen Kultur selbst. Zweifellos erneuerte, vertiefte und erweiterte das ideen-theoretische und kognitiv-methodologische Potenzial der philosophischen Rechts- und Staatslehre Kants tatsächlich die neuen Erkenntnishorizonte der umgebenden Welt. Kants Rechtsphilosophie, in der neue Urteile und Hypothesen, Schlussfolgerungen und konzeptuelle Ideen formuliert wurden, ist zum Bestandteil und zur untrennbaren Komponente des allgemeinen philosophisch-rechtlichen Wissens geworden.

In der Gegenwart erscheint die Hinwendung zum philosophisch-rechtlichen Erbe Immanuel Kants sowohl theoretisch als auch praktisch als objektives, notwendiges Mittel zur Orientierung in der politisch-rechtlichen Kultur und ihre Aktualisierung im Besonderen. In diesem Sinne wird Kant immer dann zu unserem Zeitgenossen, sofern wir uns in seine revolutionäre, geistige Epoche, die der Aufklärung, verlagern. In diesem Zusammenhang kann man die Worte eines anderen Vertreters der klassischen deutschen Philosophie, Georg Wilhelm Friedrich Hegels, anführen, dass **jeder «der Sohn seiner Zeit ist» und «Philosophie ebenso Zeit ist,**

die im Gedanken begriffen wurde».[1] Obwohl das philosophische Verstehen, nach Hegel, sich auf die Gegenwart beschränkt, steht den philosophischen Ideen ein ebenso langes Leben bevor. Daraus folgt, **dass das Leben der philosophischen Rechts- und Staatslehre Kants in Beurteilungen und Interpretationen, in Auslegungen und Kommentaren, und auch anderen vielfältigen Verbindungen mit der Gegenwart fortgesetzt wird.**

Vorwärts mit Immanuel Kant!

Die folgenden philosophisch-rechtlichen Ideen und Konzeptionen Kants sind auch in der heutigen Zeit, zu Beginn des 21. Jahrhunderts von Bedeutung.

1. Kant ist der Begründer der deutschen klassischen Philosophie und einer der maßgeblichsten Denker in der zeitgenössischen Rechts- und Staatstheorie sowie des Völkerrechts.

Kant schuf die «kritische» Philosophie und arbeitete seine Moraltheorie aus. Ausgangsprämisse der kantschen Philosophie ist der Begriff der Willensfreiheit des Menschen. Die Freiheit der Menschen bildet den «Nerv» seiner Philosophie.[2]

Er glaubte, dass die vernunftgeleitete Persönlichkeit selbst das Moralgesetz bestimmt – der kategorische Imperativ als Forderung eines absoluten gebührlichen Verhaltens.

2. **Kants rechtliche Ansichten bildeten sich unter dem Einfluss der Ideologie der Aufklärungsepoche (vor allem den Schriften von Jean-Jacques Rousseau und Charles Montesquieu) und der konstitutionellen Beschlüsse in den Anfangsjahren der Französischen Revolution.**

Kant war ein herausragender Vertreter der Theorie des Naturrechts seiner Epoche, des 17. und 18. Jahrhunderts, die sich auf die Anerkennung der natürlichen Gleichheit aller Menschen gründete, die (auch von der Natur aus) natürliche Leidenschaften und einen freien Willen besitzen.

Die höchste Entwicklung und Vollendung fand das rationalistische Herangehen an das Recht zum ersten Mal in Kants Werken und wurde in den Schriften Hegels weiterentwickelt.

3. Kant wusste, wie wichtig das Problem des Rechtsverständnisses und die Notwendigkeit seiner Formulierung sind. **Deshalb hat gerade das Recht im großen philosophischen Nachlass Kants einen bedeuten-**

---

[1] G.W. F. Hegel: Rechtsphilosophie. Moskau, 1990. S. 55.

[2] G. Funke: Von der Aktualität Kants. Bonn, 1979. S. 17.

den Platz inne. Dabei orientiert sich Kants Rechts- und Staatslehre, die ins gesamte System der zeitgenössischen Philosophie eingeflochten ist, schließlich auf eine geregelte, vernünftige und rechtliche Organisation des menschlichen Lebens.

Kants philosophische Rechtslehre basiert auf den Ideen des freien Willens, der rechtlichen Gleichheit und menschlichen Freiheit nach dem Moralgesetz (im kategorischen Imperativ), das vorschreibt, im Menschen nicht das Mittel, sondern das Ziel sehen.

Der Mensch und die Freiheit, die Ethik und das Recht sind Alpha und Omega der ganzen philosophischen Rechtslehre Kants.

4. **Mit Kants Philosophie ist das axiologische Herangehen an das Recht und den Menschen verbunden**. Niemand anderes als Kant formulierte die logische Kette: die moralische Freiheit, woraus das Wesen des Menschen besteht, fordert die äußerliche Bemühung ihrer Realisierung. Diese wird von einem Recht geschaffen, das für alle gleich ist, das die allgemeine Freiheit gewährleistet. Aus der Notwendigkeit des Rechts folgt die Existenz des Staates, der kein anderes Ziel hat, als die Unterstützung und Verteidigung der Freiheit und Gleichheit der Menschen. Aus diesen logischen Konstruktionen ergibt sich, dass, sobald Menschen regiert werden müssen, dies nicht der Staat, der stets zu Zwang und Willkür neigt, sondern das für alle gleiche Recht erreicht, dem selbst der Staat unterworfen sein muss. **Deshalb nennt man Kant ganz zu recht «Philosoph der Freiheit», dessen Arbeiten ein axiologisches Herangehen zum Recht beinhalten. Im Einvernehmen mit der** philosophischen Lehre von Kant, ist jeder Mensch, als Träger des Freiheitswillens und Moralgesetzes, genauso unerschöpflich und groß wie der Kosmos.

5. **Die Idee des Rechtsstaates wurde von Kant begründet.** Die deutschen Fürstentümer des 18. Jahrhunderts waren typisch paternalistische Staaten. Kant besang Ideale des Rechtsstaates, obwohl er den Terminus «Rechtsstaat» nicht gebrauchte.

6. Kant verband die zukünftige Entwicklung der Menschheit mit der Bildung einer Weltkonföderation der republikanischen Rechtsstaaten. Von diesem Standpunkt aus nahm die kantische Rechts- und Staatsphilosophie die Grundtendenz der politisch-rechtlichen Entwicklung des 19. Jahrhunderts vorweg – den Übergang zu parlamentarischen Regierungsformen unter Beibehaltung der Institution Monarchie. Aber selbst Kant war noch weit davon entfernt, den Rechtsstaat als nächstliegende Perspektive zu betrachten. **«Eine absolute rechtliche Ordnung unter den Menschen ist die Sache eines jeden selbst»,** meinte er.

7. In der Lehre über das Völkerrecht legte Kant ein Projekt zur Errichtung des ewigen Friedens vor. Er träumte von einem Frieden ohne Eroberungskriege, von einer international-rechtlichen Ordnung, die auf den Prinzipien der Gleichheit der Völker und Nicht-Einmischung in die inneren Angelegenheiten der Staaten beruht. Kants Appell an die Menschen, **«das Recht des Weltbürgertums»** anzuerkennen, war seiner Zeit weit voraus.

Die Idee des ewigen Friedens ist der abschließende Bestandteil von Kants Philosophie. Der ewige Frieden ist das Endziel der internationalen Welt.

Obwohl sich der ewige Frieden utopisch anhört, ist das Streben nach ihm die Forderung der Außenpolitik aller Staaten in allen Zeiten. Das ist genau der Imperativ der Hoffnung zum ewigen Frieden, zur internationalen, bürgerlichen Gemeinschaft der Rechtsstaaten. Kant schrieb, dass **«das größte Problem der Menschheit, das zu lösen sie die Natur zwingt, das Erreichen der allgemeinen rechtlichen zivilen Gesellschaft ist».**[1]

8. **In den 60er Jahren des 19. Jahrhunderts entstand und verbreitete sich in Europa der Neukantianismus.** Vertreter der neukantianischen Ansichten zu Recht und Staat waren Gustav Radbruch, Rudolf Stammler (Deutschland), Pawel Nowgorodzew, Michail Speranski und Wladimir Kistjakowski (Russland), Del Vecchio (Italien).

Insgesamt dominieren im Geistesleben der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts, vor allem im letzten Drittel des Jahrhunderts, unter den Ideen der Klassiker der deutschen Philosophie die Ansichten der kantschen Rechtsphilosophie in verschiedenen Richtungen des Neukantianismus. Charakteristisch für das 19. Jahrhundert war die Devise **«Zurück zu Kant!».**

9. Die **zeitgenössische liberale philosophisch-rechtliche Theorie besitzt insgesamt einen kantianischen Charakter.** Die grundlegenden Argumente sowie die philosophisch-rechtlichen Theorien der Globalisten, wie die Philosophie von Ottfried Höffe und Wolfgang Kersting, orientieren sich in Geist und Inhalt an Kants Philosophie. Die sehr wichtige Orientierung an der kantschen Interpretation der Theorie des Gesellschaftsvertrags scheint dem Konzept der Legitimierung des modernen Liberalismus zugrunde zu liegen. Liberale nehmen die Fortsetzung des Gesellschaftsvertrags auf globalem Niveau wahr. Die Anerkennung des rechtlichen Charakters einer gerechten politischen Weltordnung ist das bestimmende kantianische Element,

---

[1] Kant, Immanuel: Traktate und Reden, Bd.1, Moskau: 1994, S. 95

das im Liberalismus den zentralen Platz einnimmt. Auf dieser Basis kommt John Rawls zur Theorie der internationalen Gerechtigkeit, die praktisch analog den Postulaten in den letzten Artikeln des «ewigen Friedens» entsprechen. Rawls und die Globalisten stimmen mit Kant überein, dass eine normativ-rechtliche Philosophie der internationalen Beziehungen auf die Begründung und den Ausdruck der internationalen Sicherheitsordnung gerichtet sein muss, deren Form das Recht und Frieden das Ziel ist. Mit Sicherheit kann man dem kantianischen Liberalismus die führende Rolle in der Philosophie der modernen internationalen Beziehungen zusprechen.

10. Dabei aber stimmt der kantianische Liberalismus vielen Schlussfolgerungen Kants nicht zu. So pflichten Höffe und Kersting den Hauptideen des Gesellschaftsvertrages und der überragenden Bedeutung des Rechts, den Ideen des Naturrechts des Menschen und des Weltbürgertums bei, aber sind mit Kant in seiner Ablehnung der Souveränität nicht einverstanden und kommen zur Schlussfolgerung, dass es nicht genug sei, eine Konföderation zu schaffen, die auf dem moralischen Sollen basiert, das durch das Recht nicht garantiert ist. Das Prinzip der Subsidiarität öffnet den Weg zur Übergabe eines Teils der Machtbefugnisse an die supranationale Ebene und zur Begründung der Theorie Kerstings zu «übernationalen demokratisch legitimierten Institutionen» und der «subsidiären und föderalen Weltrepublik» bei Höffe. Allgemein bejahen die Globalisten, wie auch die Anhänger der Schaffung einer übernationalen Staatlichkeit Kants Universalismus und Deontologismus und adaptieren viele wichtige Elemente der Rechtsphilosophie. Fundamentale Kategorien und Intentionen der praktischen Rechtsphilosophie Kants übernehmend, bearbeiten liberale Philosophen sein theoretisches philosophisch-rechtliche Erbe und gehen mit Kant über die Grenzen seiner Rechtsphilosophie hinaus.[1]

11. Zwei einflussreiche Gruppen der philosophisch-rechtlichen Konzeptionen – die kommunitaristische und die utilitaristische – sind prinzipielle Gegner der Rechtsphilosophie Kants. Für die Kommunitaristen ist Kant vor allem ein metaethischer Gegner, aber auch seine deonthologische Ethik wurde der Kritik unterzogen. Die Kommunitaristen entwickeln ihre Ansichten in Form der Kritik Kants am modernen kantianischen Liberalismus. Der Charakter der kommunitaristischen Position wird im We-

[1] Siehe: Winokurov: Kants politische Philosophie in zeitgenössischen ausländischen philosophischen Diskussionen über die globale politische Errichtung, Moskau: 2001, S. 16–18.

sentlichen in ihrer Entwicklung im Rahmen der kritischen Analyse von Kants Ideen und Ansichten bestimmt.

An der Stelle, an der Kant, und ihm folgend der moderne Liberalismus, auf den universalen Charakter der Moralität bestehen, entgegnen die Kommunitaristen, dass es unmöglich sei, über die Grenzen der moral-ethischen Überzeugungen einer Gesellschaft hinauszugehen. Dort, wo Kant und die Liberalen die Theorie des Gesellschaftsvertrages als Mittel für die rationale Begründung der normativen Moralität des menschlichen Zusammenlebens anführen, tritt der Kommunitarismus dagegen für die Notwendigkeit eines hermeneutischen Begreifens des schon Gegebenen, d.h., «geteilte Werte» und «geteiltes Verständnis», die die moralische Basis der entsprechenden Gesellschaft bilden, ein.

Der Utilitarismus erscheint als ein prinzipieller Gegner Kants auf moralisch-epistemologischer Ebene, ist jedoch mit seiner universalen metaethischen Grundlage einverstanden. Die Axiologie des Utilitarismus – die Bestimmung der Richtigkeit und Moralität der Handlung ausgehend von ihren Folgen – steht konträr zum kantischen Deontologismus. Die Entwicklung eigener Ansichten im Rahmen der kritischen Analyse der Rechtsphilosophie Kants und des modernen kantianischen Liberalismus bilden die Gemeinsamkeit des modernen Utilitarismus und des Kommunitarismus.

12. Moderne Diskussionen der liberalen und kommunitaristischen Rechtsphilosophie können vom Standpunkt der teleologischen Methode Kants aus betrachtet werden. Die liberale philosophisch-rechtliche Position beinhaltet die These, der Kommunitarismus jedoch die Antithese, dass sie zusammen zu einer Synthese im Rahmen der telelogischen Methode führen. Das bedeutet, dass Liberalismus wie auch Kommunitarismus Sonderfälle sind, die in der kantischen Rechtsphilosophie synthetisiert werden können. Beide führenden Konzeptionen der modernen politisch-rechtlichen Theorie leiten sich organisch aus der Rechtsphilosophie Kants ab. Das Verständnis für die gegenseitige Wechselbeziehung der einzelnen und gemeinsamen Prinzipien der teleologischen Methode eröffnet den Weg für eine entsprechende Erweiterung und Vereinigung der philosophischen Theorien. Die teleologische Methode bietet die Möglichkeit auf neue Art einen Blick auf den zugrundeliegenden liberal-kommunitaristischen Gegensatz zu werfen und ermöglicht ihre Veränderungen und Versöhnung, welche neue Perspektiven für die Rechtsphilosophie eröffnet.

Zur Kantforschung in Usbekistan

Seit den Jahren der Unabhängigkeit wird der Kantforschung auch in Usbekistan große Aufmerksamkeit geschenkt. Davon zeugt das Buch *Immanuil Kantning falsafiy-huquqiy merosi va zamonaviy yurisprudentsiya* [Immanuel Kants philosophisch-rechtliches Erbe zur Weiterentwicklung der Rechtswissenschaft] von Prof. Akmal Saidov, das vom nationalen Zentrum für Menschenrechte der Republik Usbekistan und der Friedrich-Ebert-Stiftung in Taschkent herausgegeben wurde und 2012 – mit einem Vorwort von Herta Däubler-Gmelin – bereits in der dritten Auflage erschienen ist.

Am 17. und 18. Mai 2012 fanden in Taschkent im Ministerium für Hoch- und Fachschulbildung sowie an der Gulistaner Staatsuniversität Veranstaltungen zur Öffentlichen Präsentation des o.g. Buches statt, an der namhafte Wissenschaftler, Juristen und Literaten sowie die Vertreter der Friedrich-Ebert-Stiftung und Prof. Dr. Herta Däubler-Gmelin teilnahmen. Bei den Veranstaltungen wurde betont, dass Immanuel Kants philosophisch-rechtliches Erbe, insbesondere die Schrift «Zum ewigen Frieden», auch im Zeitalter der Globalisierung von großer Aktualität sei und zudem der interkultureilen Kommunikation und weltweiten Völkerverständigung dienen könne.

Mirsali Akbarov, *Taschkent*

Doktorandenworkshop der Kant-Gesellschaft

Am 1. und 2. Oktober 2012 findet der erste Doktorandenworkshop der Kant- Gesellschaft an der Université du Luxembourg (Campus Walferdange) statt, organisiert von Vorstandsmitglied Prof. Dr. Dietmar Heidemann. Folgende Beiträge sind vorgesehen: Guillerfno Lopez Villaverde (Madrid, UCM): Concept and Demonstrative Identification in Kant's Oriental and Spatial Incongruence Problems; Katharina T. Kraus (Cambridge): Kant on Psychological Knowledge; Matthé Schölten (Amsterdam): Heteronomy an Excusing Condition? Kant on Autonomy and Moral Evil; David Zapero (Paris, Sorbonne I): Wie ist Heteronomie möglich? Normativität und Regelbefolgung in Kants praktischer Philosophie; Claudia Blöser (Frankfurt): Der Begriff der Zurechnung in Kants praktischer Philosophie; Leonard Randall (St. Andrews): Rightful Honor and Duties of Right to Oneself; Sarnual A. Stoner (Tulane University): On the Significance of Kants Notion of Common Sense; Thijs Menting (Potsdam): Kants Kritik der teleologischen Urteilskraft vor

dem Hintergrund des kritischen Naturbegriffs – Prof, Dr. Klaus Düsing (Köln) wird einen Gastvortrag halten zum Thema «Erkenntnistheorie und Ontologie in Kants kritischer Philosophie».

Kant-Studien 103. Jahrg., S. 396 DOI 10.1515/kant-2012-0029

© Walter de Gruyter 2012

Kantforschung

http://www.falcon-news.com/2012/06/11/ein-wichtiger-beitrag-**zur-Kantforschung**

Ein wichtiger Beitrag zur Kantforschung

11. Juni 2012 | Von **Michael Aar** | Kategorie: **News. Wissenschaft**

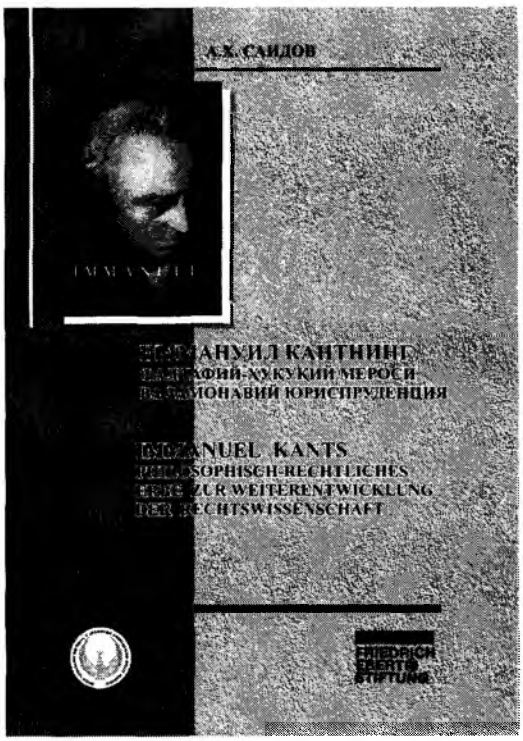

In den Jahren der Unabhängigkeit wird in der Republik Usbekistan der weiteren Entwicklung der Kantforschung eine große Aufmerksamkeit geschenkt. Davon zeugt auch das Buch «Immanuil Kantning falsafiy-huquqiy merosi va zamonaviy yurisprudentsiya» »Immanuel Kants philosophisch-rechtliches Erbe zur Weiterentwicklung der Rechtswissenschaft» von Prof. Akmal Saidov (übersetzt von Mirsali Akbarov).

Das Buch wurde von dem Nationalem Zentrum für Menschenrechte der Republik Usbekistan in Zusammenarbeit mit der Friedrich-Ebert-Stiftung (Taschkent 2012) herausgegeben.

Ende Mai fanden in Taschkent im Ministerium für Hoch- und Fachschulbildung, an der Gulistaner Staatsuniversität und im Oliy Madschliss (Parlament) Usbekistans eine Veranstaltungen statt, die der Präsentation dieses Buches gewidmet wurde.

Daran nahmen bekannte Wissenschfatler, Juristen, Dichter und Schriftsteller, die Vertreter der Friedrich-Ebert- Stiftung und Prof. Dr. Herta Däubler-Gmelin, Bundesministerin der Justiz a. D. der Bundesrepublik Deutschland, die das Vorwort zur 3. Auflage des Buches geschrieben hat, sowie Dozenten, Studenten, Journalisten und die Vertreter der Intelligenz und der Öffentlichkeit teil.

Auf den Veranstaltungen der Buch Präsentation wurde hervorgehoben, dass das Immanuel Kants philosophisch-rechtliches Erbe, insbesondere Kants Schriften »Zum ewigen Frieden» auch für unsere Zeit und aus heutiger Sicht der Globalisierung von großer Bedeutung sind und der interkulturellen Kommunikation sowie der Völkerverständigung in der ganzen Welt dienen.

Michael AAR, *Taschkent*

«Aufklärung – das ist Mut, sich seines eigenen Verstandes zu bedienen»

I. Kant

1.2. Immanuel Kant – hervorragender Pädagoge und Aufklärer

Immanuel Kant, Begründer der deutschen klassischen Philosophie, wurde am 22. April 1724 in Königsberg (heute Kaliningrad) geboren und starb dort am 12. Februar 1804. Nach der Absolvierung der Königsberger Universität war 9 Jahre (1746–1755) als Privatlehrer tätig, dann unterrichtete er über 40 Jahre (1755–1797, von 1770 als Professor) an der Universität. I. Kant war Mitglied der Akademie zu Berlin und Siena (Italien) sowie das Ehrenmitglied der Akademie zu St. Petersburg (1794).

Das reiche philosophische Schaffen I. Kants wird in **«vorkritische»** (bis 1770) und **«kritische»** Perioden eingeteilt. **Die erste Periode** wird mit Interesse für Fragen der Philosophie der Naturwissenschaften charakterisiert, an die er von deistischer Position aus heranging. Im Werk **«Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels»** (1755) wurde von ihm die kosmogonische Hypothese über die natürliche Entstehung des Sonnensystems vorgebracht, indem er an die Idee der Unzertrennlichkeit der Materie und der Bewegung sehr nahe heranging.

Die Hauptwerke **der zweiten «kritischen» Periode** I. Kants sind **«Kritik der reinen Vernunft»** (1781; 1782), **«Kritik der praktischen Vernunft»** (1788), **«Kritik der Urteilskraft»** (1790), **«Die Religion innerhalb der Grenzen der bloßen Vernunft»** (1793). I. Kant betonte die Unfähigkeit der früheren Methodologie, die Natur der allgemeinen und notwendigen Wahrheiten zu erläutern, und kam zum Schluss, dass **das Wissen eine Synthese von der Materie der Erfahrung und der apriorischen Formen des Denkens darstellt, der Träger deren selbst das Subjekt ist**[1].

Auch die sittliche Lehre I. Kants ist sehr originell. Er bestätigte die Autonomie des menschlichen Willens und die absoluten Normen, die im Subjekt des sittlichen Selbstbewusstseins wurzeln. **Laut dem sittlichen Hauptgesetz («kategorischen Imperativ»)** I. Kants soll der Mensch sich von den Prinzipien leiten lassen, die Grundlage der allgemeinen Gesetzgebung sein können, und niemals auf einen anderen Menschen nur als Mittel der Erreichung seiner Ziele beziehen.

---

[1] Über das Leben und Werk von Immanuel Kant siehe ausführlicher: Saidov A. Ch. Immanuel Kants philosophisch-rechtliches Erbe zur Weiterentwicklung der Rechtswissenschaft. Zweite Auflage, Taschkent, 2008.

Im wesentlichen, **I. Kant stellte in den Plan des sittlichen Bewusstseins die Forderung der allgemeinen rechtlichen Gleichheit und warf die Frage über die Persönlichkeit als die des höchsten Wertes auf.**

Man muss betonen, dass **die Vorlesungsreihe von Immanuel Kant für praktische Pädagogik an der Universität** (vorgetragen wenigstens viermal zwischen 1776 und 1787) **eine völlig solide praktische und faktische Grundlage hatte.** Diese Vorlesungen, wiederhergestellt nach den Notizen der Hörer, wurden von seinem Schüler **F. Th. Rink** 1803 noch bei Lebzeiten I. Kants unter dem Titel **«I. Kant über Pädagogik. Königsberg»** herausgegeben. Dabei muss man besonders betonen, dass **erstens,** I. Kant den zur Publikation vorbereiteten Text persönlich gebilligt hat; **zweitens,** seine pädagogischen Grundideen in einer ganzen Reihe von Werken wiederholt worden sind und mit seinen philosophischen Anschauungen völlig übereinstimmen.

In seinen Vorlesungen benutzte I. Kant die periodische Druckschrift **«Pädagogische Unterhaltungen» von I. B. Basedow und I. G. Kampe** sowie das Buch **«Lehrbuch der Erziehungskunst zum Gebrauch für christliche Erzieher und künftige Jugendlehrer». Königsberg, 1780 von F. S. Block.**

I. Kant hielt sich jedoch nicht an die Texte der Kompendien, er nahm dort wesentliche Änderungen vor und berichtete den Hörern seine eigenen Vorstellungen über die Aufgaben und Methoden der Erziehung.

Unter Ausbildung verstand I. Kant die Bildung von Fertigkeiten und Kenntnissen und bezog sie auf die physische Erziehung, die aus der Entwicklung der Körperkräfte und der Geistesstärke, der Formierung der Disziplin besteht. **Die Bildung** betrifft die Formierung der Sittlichkeit und bezieht sich auf die praktische Erziehung zum Unterschied von der Schulbildung oder Ausbildung (Erwerbung von Fähigkeiten) und der pragmatischen Erziehung (Erlangung der Vernünftigkeit).

Die Fragen der Ausbildung, der Erziehung und des Schulwesens wurden von I. Kant auch in der **«Mitteilung über den winterlichen Halbjahrplan der Vorlesungen 1765–1766»** und im Artikel **«Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?»** betrachtet. In seinem Werk **«Anthropologie in pragmatischer Hinsicht»** (1798) analysierte I. Kant die Probleme der Selbsterziehung und der sozialen Pädagogik. In einer Reihe seiner Erforschungen wurden die Fragen der moralischen Erziehung aufgeworfen.

I. Kant ging von der Idee der Erziehbarkeit des Menschen aus. Die Aufklärung schließt den Menschen aus der natürlichen Lage

aus, macht ihn zum moralischen Wesen, führt an *die Freiheit heran*, indem ihn lehrt, sich seines Verstandes zu bedienen. **Die Bildung und Erziehung** sind Hauptmittel bei der Verwirklichung dieser Ziele. Sie sollen den Menschen mit den Kenntnissen rüsten und auf das Leben und die praktische Tätigkeit vorbereiten.

Die Hauptaufgaben der Bildung, nach Kant, sind die Erziehung der sozialen Disziplin, die Anerziehung von Fertigkeiten, die Heranführung an die Kultur, die Moralerziehung. I. Kant legte einen großen Wert auf die geistige Entwicklung der Persönlichkeit, **indem er auch auf die Wichtigkeit der physischen Erziehung hinwies.** Er äußerte die Meinung über die Notwendigkeit der Verbindung von Arbeits- und akademischer Ausbildung.

I. Kant kritisierte das existierte Schulsystem und –Praxis und trat für die grundlegende Verbesserung der Lehrerausbildung und die Revision der Erziehungs- und Unterrichtsmethoden, für die radikale Veränderung des Bildungssystems auf. Und solch einem Umbau soll eine umfassende experimentale Arbeit vorangehen. Dabei idealisierte I. Kant nicht die Philanthropie von I. B. Basedow, er betrachtete ihn vor allem als eine experimentale Bildungseinrichtung.

Die Ideen von I. Kant übten auf die deutsche und europäische pädagogischen Theorien einen großen Einfluss aus und wurden zu einer von Quellen der Reformen der Bildungssysteme in der ersten Hälfte des XIX. Jh.

Wir wollen nun hier auf die pädagogischen Ansichten von Immanuel Kant kurz eingehen.

Wenn man sich mit der Biographie I. Kants bekanntmacht, kann man die wunderbare Verbindung des in Königsberg fast ständig, ohne die Stadt zu verlassen verbrachten Lebens mit seiner umfassenden Bildung und theoretischem Scharfsinn bewundern. Diese Umstände veranlassen das Problem des Zusammenhangs der Philosophie mit historischer Praxis anders zu beurteilen.

I. Kant beobachtete aufmerksam die Entwicklung der Wissenschaften und reagierte immer teilnahmsvoll auf die neuen Erscheinungen und Ereignisse des gesellschaftlichen Lebens. So wies er als erster hin auf die riesige soziale Bedeutung der Philanthropie von **I.B. Basedow** – der eigenartigen Internatsschule in **Dessau,** die berufen war, neue Bildungsideen (insbesondere, wachgerufen von **Jean-Jacques Rousseau)** zu realisieren.

Die Philanthropie, die eine interessante Erscheinung in der Geschichte der Bildung und der pädagogischen Idee Deutschlands

darstellt, wurde mit dem Bestreben solcher Persönlichkeiten der Volksbildung wie **I.G. Kampe, H.G. Salzmann, E.H. Trapp** u.a. (geschweige denn von I.B. Basedow) charakterisiert, ein grundsätzlich neues System von Bildungseinrichtungen zu gründen, die auf fortschrittlichen Prinzipien der Ausbildung und Erziehung, ehrerbietiger Beziehung auf die Persönlichkeit des Kindes, dem Streben nach harmonischer Entwicklung des Menschen beruhen. Trotz nicht ganz erfolgreicher Erfahrung von der erwähnten Philanthropie konnte I. Kant daraus wichtige philosophisch-pädagogischen Schlüsse ziehen. Diese Tatsache der schöpferischen Biographie Kants erhellt noch eine Seite seiner theoretischen Arbeit, die die Forscher gewöhnlich außer acht lassen.

Im Verlaufe seiner über 40-jährigen pädagogischen Tätigkeit an der Universität (1755–1797) **hielt I. Kant Vorlesungen nicht nur in philosophischen Disziplinen (Metaphysik, Ethik, Logik), sondern auch in Mathematik, Physik, Geographie, Anthropologie und in Pädagogik**[1].

Übrigens, I. Kant hielt sich für einen guten Theoretiker, jedoch für einen mittelmäßigen Praktiker auf dem Gebiet der Pädagogik. Einmal äußerte er über sich selbst folgende Meinung: **«Ich konnte niemals meine eigenen pädagogischen Regeln in die Tat umsetzen.»** Diese Meinung lässt sich gänzlich auf die Bescheidenheit des großen Pädagogen I. Kant zurückführen. Wenigstens, weder Eltern noch Schüler teilten diese Meinung, nur I. Kant allein sprach über seine pädagogische Praxis so: **«Es ist schwer mir vorzustellen den schlimmsten Gouverneur als ich».**[2]

Nach der Meinung der Personen, die I. Kant gut kannten, war er ein ausgezeichneter Lektor. Und seine Vorlesungen hatten bedeutenden Erfolg. Nach deutschem Brauch und Sitte **teilte I. Kant seine Vorlesungen in öffentliche** (die gewöhnlich kostenlos – publice et gratis gehalten wurden), **private** und **sehr private ein.** Er hielt die Vorlesungen

---

[1] Innerhalb der Jahre seiner Tätigkeit an der Universität betrug der Vorlesungszyklus I. Kants 268 Vorlesungen; darunter in Logik 54 mal, in Metaphysik – 49, in physikalischer Geographie – 46, in Ethik – 28, in Anthropologie – 24, in theoretischer Physik – 20, in Mathematik – 16, im Recht – 12, in Enzyklopädie philosophischer Wissenschaften – 11, in Pädagogik – 4, in Mechanik – 2, in Mineralogie – 1, in Theologie – 1. Siehe: Gulyga A. Kant. M.: «Molodaja gvardija», 1997. S. 247.

[2] Siehe: Kant sein Leben und philosophische Tätigkeit. Biographische Skizze von M. M. Philippov // Seneca, Decart, Spinoza, Kant, Hegel: Biographische Erzählungen / Zusammengestellt und herausgegeben mit Nachwort von N. F. Boldyrev. Tscheljabinsk, «Ural», 1996. S. 314.

in verschiedensten Disziplinen, von der Fortifikation bis zur Metaphysik. Der Inhalt von Vorlesungen I. Kants war außerordentlich mannigfaltig. Im großen und ganzen waren sie Kommentare und populäre Darlegungen von Ansichten, die in seinen Hauptwerken in Philosophie, Ethik, Recht, Pädagogik u. a. entwickelt wurden.

I. Kant hatte keine Gewohnheit, die manchen Professoren eigen war, die Vorlesungen nach eingeochstem Text oder sogar nach einem ausführlichen Konzept zu halten. Er hielt die Vorlesung manchmal auch nach den Randbemerkungen, die von ihm selbst in den Lehrbüchern gemacht wurden – diese Bemerkungen ersetzten für ihn ein ausführliches Konzept – oder nach einem sehr knappen Konzept.

Unter den privaten Vorlesungen I. Kants waren diejenigen, die in Logik gehalten wurden, relativ populär. I. Kant sagte immer den Hörern, dass er sich durchaus nicht zum Ziel gestellt habe, ihnen die Logik beizubringen. «**Ich bemühe mich Euch lehren, methodisch zu denken**», sprach er. Besonders gefiel den Studenten die Methode, die von Kant angewendet wurde, als es sich um Definitionen handelte. Er hielt die Vorlesung so, als ob nach der Wahrheit suchte, die ebenso seinen Hörern und ihm selbst unbekannt war.

Es schien, dass I. Kant zuerst den Versuch machte zu definieren, wobei nur die erste rohe Formel bekam. Dann verbesserte er sie nach und nach, bis endlich eine ganz genaue und wissenschaftliche Definition nicht zustande kam. Man kann ohne jede Übertreibung sagen, dass **I. Kant sich Mühe gab, die Studenten in seine philosophisch-pädagogische «Werkstatt» einzuführen, indem er ihnen in Wirklichkeit zeigte, auf welche Weise man nach der Wahrheit sucht.**

Alle behaupten, dass I. Kant ein außerordentlich starkes Gedächtnis hatte. Aber es ist unbestritten, dass es bei I. Kant die Fähigkeit, Begriffe zu analysieren und zu systematisieren, am stärksten entwickelt war. Nach der Stärke und Tiefe der philosophischen Analyse hat I. Kant unter den neuen Philosophen nicht seinesgleichen. Unter den antiken kann er sich mit **Aristoteles** messen. Und an «Architektonik» steht er **Platon** nicht nach.

Der einzige Mangel I. Kants als Lektor war seine schwache Stimme. Das wussten die Hörer und saßen während seiner Vorlesungen ohne sich zu rühren, ohne ein Wort fallen zu lassen und gaben sich Mühe, nicht zu schlurfen (nach dem sonderbaren deutschen Brauchtum) beim Erscheinen der Verspäteten. In der Tat kam fast niemand zu spät zu den Vorlesungen von Immanuel Kant.

I. Kant suchte niemals nach billiger Popularität und mochte nicht in seine Vorlesungen nicht zusammenhängende Witze einstreuen. Er war jedoch von Natur scharfsinnig. Seine Witze wurden mit Blitz verglichen, auch Geistesfunken belustigten oft die Hörer und riefen allgemeines Gelächter hervor, das gewöhnliches ehrfurchtsvolles Schweigen brach.

I. Kants Vorlesungen verliefen gewöhnlich fast ohne Vorbereitungen. Aber er konnte nicht leiden, wenn man ihn von seiner konzentrierten Aufmerksamkeit ablenkte. Sogar die geringste Veränderung der Lage ärgerte I. Kant und beeinflusste oft die Qualität seiner Vorlesungen. Er war es gewohnt, während der ganzen Zeit der Vorlesung seinen Blick auf einen von den Studenten zu richten, die auf der vordersten Bank saßen.

I. Kant floss seinen Hörern ungewöhnliche Achtung ein. In Bezug auf ihn durfte man nicht das Sprichwort verwenden: **«Ein Prophet gilt nichts in seinem Vaterlande.»** Die Studenten hatten I. Kant sehr gern und brachten dies bei jeder günstigen Gelegenheit offen zum Ausdruck. Über den Eindruck, den die Vorlesungen I. Kants auf ihn machten, schrieb der berühmte **J. G. Herder**[1]*, der seine Vorlesungen innerhalb von drei Jahren besucht hatte, folgendes: **«Ich hatte Glück, den Philosophen kennenzulernen, der mein Lehrer gewesen war. In der Blüte seines Lebens war er fröhlich wie ein Jüngling und so blieb wohl bis zu seinem hohen Alter. Seine offene, für Gedanken geschaffene Stirn drückte unzerstörbare Heiterkeit und Freude aus, seine voller Gedanken Rede floss aus den Lippen, Scherz und Scharfsinn waren ihm verfügbar, seine lehrreichen Vorlesungen hatten den Charakter des interessantesten Gesprächs. Mit dem Geist, den er bei der Erforschung der Systeme von Leibnitz, Wolf, Baumgarten, Krusius, Jum und bei der Darlegung der Gesetze von Newton, Kepler und anderen Physikern zeigte, setzte er sich mit den damals erschienen Werken Rousseaus, seiner «Emil» und «Eloise» auseinander, sprach über jede neue Entdeckung auf dem Gebiet der Naturwissenschaften und kam ständig zurück auf wahrhafte Erkenntnis der Natur und moralische Würde des Menschen. Die Geschichte des Menschen, der Völker und der Natur, die Naturkunde und die Erfahrung waren die Quellen, mit denen er sein Gespräch belebte; gegen all das Wissenswerte war er nicht gleichgültig; keine Intrige, keine Sekte, das Vorurteil oder Ehrgeiz hatten für ihn nicht**

---

[1] Johann Gottfried Herder (1744-1803) – deutscher Kulturgeschichtler, Kritiker, Dichter, Absolvent der theologischen Fakultät der Königsberger Universität. Er schuf die historische Auffassung der Kultur und hielt es für seine Aufgabe, alles aus der Sicht von Zeitgeist zu betrachten.

die geringste Anziehungskraft und konnte ihn nicht zwingen, von der Erweiterung und der Erläuterung der Wahrheit abzuweichen. Er ermunterte und förderte das selbständige Denken; Despotismus war fremd seiner Natur.»

Die Besonderheit der pädagogischen wissenschaftlichen Forschungen I. Kants besteht darin, dass sie keinen isolierten, autonomen Charakter hatten. I. Kant schuf natürlich kein vollkommenes pädagogisches System und betrachtete seine

Bildungskonzeptionen nicht als eine selbständige theoretische Disziplin. **Die pädagogischen Ideen von Immanuel Kant sind mit seiner philosophischen Weltanschauung, besonders der natürlichen Auffassung des Menschen und der Lösung des Problems der menschlichen Freiheit organisch verbunden.** Sie waren eigenartige Widerspiegelung seiner ethisch-soziologischen Lehre und verkörperten deutlich eine Reihe von starken Seiten der Kantschen Philosophie.

Der Einfluss von Ideen I. Kants auf das weltweite pädagogische Denken ist vielseitig.

Erstens, das ist der Einfluss der Kantschen Auslegung logischer und gnoseologischer, philosophisch-ethischer und politisch-rechtlicher Probleme auf die Bildungstheorie und – Praxis (der Schule und der Universität). Viel Beachtung schenkte I. Kant auch den theoretischen Fragen der Ausbildung und der Erziehung. Seine eigene pädagogische Erfahrung beschränkte sich nicht auf die Tätigkeit an der Universität: innerhalb von neun Jahren (1746–1755) arbeitete Kant als Privatlehrer, indem er die europäische Schulpraxis und pädagogische Literatur mit angespannter Aufmerksamkeit beobachtete.

Einen gewaltigen Eindruck machte auf I. Kant **«Emil» (1762) von J.-J. Rousseau.**[1] Eingestandenermaßen I. Kants, eben dank J.-J. Rousseau lernte er, bei jedem Menschen die Persönlichkeit zu schätzen. Es ist nicht ausgeschlossen, dass die Aufmerksamkeit I. Kants der Philanthropie von I. B. Basedow in Dessau mit regem Interesse für Pädagogik J.-J. Rousseaus, die von der Idee des Humanismus durchdrungen, verbunden war. I. Kant veröffentlicht zwei Artikel: **«Dessau. 1776»** (1776) und

---

[1] I. Kant schwärmte für die Lektüre von J.-J. Rousseau so, dass er wegen der Werke des Genfer Philosophen seine Lebensordnung verletzen musste. Als «Emil» von Rousseau erschien, vergaß Kant sogar seine Zeiteinteilung und las anhaltend bis tief in die Nacht hinein. I. Kant lernte die Hauptwerke von J.-J. Rousseau fast auswendig und zitierte sie oft beim Unterricht. Das Pariser Parlament verurteilte «Emil» zur Verbrennung für religiöse Freigeisterei und Unanständigkeit, und den Autor – zu einer Freiheitsstrafe.

«Um Gemeinwohls willen» (1777), die der Philanthropie gewidmet sind und davon zeugen, dass er nicht nur neue pädagogischen Methoden popularisierte, sondern auch an der Kampagne für das Sammeln von Mitteln persönlich teilgenommen hat. I. Kant unterhielt enge Beziehungen zu den führenden Männern von Philanthropie **I. B. Basedow, Wolke, I. G. Kampe.**

Hinter der Sympathie I. Kants für pädagogische Neueinführungen von I. B. Basedow versteckte sich die dem fortschrittlichen pädagogischen Denken damaliger Zeit eigene Idee der Verbindung der Schule nicht einfach mit der Natur, sondern auch mit der Lebenspraxis. Als Verfechter der theoretischen Tiefe und als Feind des Praktizismus betrachtete I. Kant immer die akademische Bildung als vorläufige Erkenntnis der Welt, die den Wissenschaften und Künsten den praktischen Sinn verleiht, **«infolgedessen sie nicht nur für die Schule, sondern auch für das Leben geeignet werden und dadurch der Schüler in die Arena seiner Berufung... völlig vorbereitet tritt».**[1]

Zweitens, eine der Grundlagen der Pädagogik I. Kants ist die Überzeugtheit von der grundsätzlichen Erziehbarkeit des Menschen. Von Geburt sind die Leute weder gut noch böse, sondern «außermoralisch.» Die Formierung der Sittlichkeit, die sich auf die Entwicklung des Intellekts stützt, stimmt bei Kant mit der Freiheitsbewegung, d. h. der menschlichen Reife überein. **«Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen...»**[2] – schrieb I. Kant in seinem Werk **«Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?».**

Der Terminus **«Aufklärung»** ist hier im weiten Sinne – als geistige Reife des Menschen unter Einfluss des ganzen sozial-kulturellen Milieus gebraucht. **Bildung und Erziehung** treten als wichtigste Faktoren der Aufklärung auf, wobei ihre Wirksamkeit unmittelbar davon abhängig ist, inwieweit sie den Forderungen der menschlichen Natur entspricht. **«Wir gehören zur Tierwelt und werden Menschen nur durch Bildung. Das ist, warum wir in kurzer Zeit rings um uns her völlig andere Leute sehen könnten, wenn diejenige Erziehungsmethode allgemeine Verwendung finden würde, die aus der Natur selbst mit Weisheit hergeleitet wird...»**[3].

---

[1] I. Kant. Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 2. – Moskau, 1964. S. 462.

[2] I. Kant. Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 6. – Moskau, 1966. S. 27.

[3] I. Kant. Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 2. – Moskau, 1964. S. 467.

Drittens, I. Kant, der seinen philosophischen Prinzipien treu gewesen, war der Meinung, dass auch auf dem Gebiet der Bildung als wichtigster Anreiz für Pädagogen und Zöglinge nicht der materielle Gewinn, sondern ein höheres Ziel auftreten soll, das sich mit moralischen Idealen assoziiert und dessen Verwirklichung die Vervollkommnung der menschlichen Natur darstellt. «**...Denn hinter der Edukation steckt das große Geheimnis der Vollkommenheit der menschlichen Natur... Es ist entzückend, sich vorzustellen, dass die menschliche Natur immer besser durch Erziehung werde entwickelt werden und dass man diese in eine Form bringen kann, die der Menschheit angemessen ist. Dies eröffnet uns den Prospekt zu einem künftigen glücklichem Menschengeschlechte**».[1] Die Realisierung dieses Ziels bildet die Hauptaufgabe der pädagogischen Tätigkeit, die durch Erziehung des Menschen der Sache des gesellschaftlichen Wohlstands dient.

Die Forderung I. Kants «gemäß der Natur» zu erziehen erinnert nur äußerlich an die Feststellung von **J.-J. Rousseau.** Durchdrungen von seinem humanistischen Pathos entlehnte I. Kant durchaus nicht seine Konzeptionen. «Der Natur» folgen bedeutet vor allem, dass man den Willen des Kindes grob brechen nicht darf – dies kann lediglich zur Formierung der sklavischen Denkweide führen. Andererseits, man muss nicht denken (wie J.-J. Rousseau), dass der Erzieher nur die Hindernisse der «Selbstverwirklichung» der natürlichen Potenzen wegräumt – in diesem Fall würde sich bei wilden Leuten nur die Wildheit entwickeln. **I. Kant betrachtete mit Recht die Bildung als aktiver sozialer Prozess.** Das Kind wird Mensch nur durch gerichtete Erziehung, seine Naturanlagen können sich nicht von selbst

entfalten, **«so ist alle Erziehung – eine Kunst».**[2]

Auf diese Weise **führte I. Kant die Hauptrichtungen und – aufgaben der Bildung auf folgende zurück:**

erstens, die Anerziehung der Disziplin als Mittel der Überwindung der Wildheit im Menschen (von früher Kindheit an);

zweitens, die Anerziehung der Kultur (nach Kant als «Mitteilung von Fertigkeiten»);

drittens, die Heranführung an die Zivilisation mittels der Entwicklung des Verstandes und der Erziehung;

viertens, die moralische Erziehung.

Das merkliche Ziel und gleichzeitig das Kriterium der Produktivität der pädagogischen Tätigkeit ist die allseitige Entwicklung der

---

[1] I. Kant. Über Pädagogik. Moskau, 1907. S. 21.

[2] Ebd. S. 25.

Persönlichkeit und darunter verstand I. Kant die harmonische Verbindung der gesellschaftlichen und Naturanlagen im Menschen, der Kenntnisse und Erziehung, insbesondere der geistigen und physischen Entwicklung.

Die richtige Lebensweise I. Kants ist zum Sprichwort geworden. In diesem Zusammenhang hat die historiographische Tradition unrecht, indem sie ihn als «schwungloser Mensch» und beinahe als Misanthrop vorstellt. Pedanterie und Pünktlichkeit störten I. Kant nicht, lebensfreudig zu sein, die Kunst, gute Gesellschaft und den Witz zu schätzen. Er tadelte scharf die Frömmelei und Askese, die mit seinen Vorstellungen über die Humanität unvereinbar waren. **«Der Purismus des Zynikers und die Kasteiung des Einsiedlers, die für den gesellschaftlichen Wohlstand nichts geben, – das sind entstellte Formen der Tugend und nicht anziehend für sie; vergessen von den Grazien, können sie nicht Ansprüche auf die Humanität machen».**[1]

Die eigene Vorstellung I. Kants über die Lebensvollkommenheit verband sich mit der Forderung der ernsthaften Berücksichtigung nicht akademischer Faktoren der Erziehung. **Besonders große Aufmerksamkeit schenkte I. Kant den Fragen der physischen Erziehung, indem er betonte, dass sie (in Verbindung mit der sittlichen Erziehung und der intellektuellen Erziehung) von Kindheit an beginnen soll.** Die pädagogischen Empfehlungen I. Kants erinnern manchmal an die Ratschläge des Kinderarztes und zeugen von der Tiefe seiner Kenntnisse, seines theoretischen Gesichtskreises und seiner pädagogischen Beobachtungsgabe (eigene Familie hatte er nicht).

I. Kant richtete die Aufmerksamkeit der Eltern auf die Notwendigkeit der frühen Abhärtung der Kinder: ferner ist zu bemerken, dass Kinder nicht sehr warm gehalten werden müssen, die kühle Gewöhnung macht überhaupt den Menschen stark. Auch kalte Bäder sind gut. Und es ist auch bei Erwachsenen nicht gut, sich warm zu kleiden. I. Kant bezieht sich missbilligend auf das feste Windeln (es ist bequem für Erwachsenen, aber nicht für Kinder), und die Kinder geraten dabei in eine Art von Verzweiflung, da sie ihre Glieder gar nicht bewegen können. Auch das Wiegen taugt nicht, denn das Hin- und Herschaukeln ist dem Kinde schädlich.

Das Schreien ist aber den Kindern heilsam. Dass man dem Kinde, wenn es schreit, gleich zu Hilfe kommt, das ist sehr schädlich. Dies ist gewöhnlich das erste Verderben des Kindes, denn wenn es sieht, dass auf seinen Ruf alles herbeikommt, so wiederholt das Kind sein Schreien

---

[1] I. Kant. Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 6. Moskau, 1966. S. 530.

öfter. Besonders wichtig ist es, den Kindern einen vernünftigen Tagesplan anzugewöhnen. I. Kant hielt den Müßiggang für einen negativen Faktor der Erziehung und deshalb schenkte große Beachtung der erzieherischen Rolle der Arbeitstätigkeit, in der er den speziellen Unterschied des Menschen von anderen Geschöpfen sah. **«Der Mensch ist das einzige Tier, das arbeiten soll.»**

Die konkreten Empfehlungen Kants zur physischen Erziehung sind nicht nur wichtig, sondern auch in vieler Hinsicht wertvoll. Sein Verdienst besteht darin, dass er in der Epoche, als «die Erziehung des Geistes» der physischen Erziehung entgegengestellt wurde, den Wert der letzten, die Wichtigkeit der aktiven Einschließung in den pädagogischen Prozess der speziellen physischen Übungen (Lauf, Springen, Werfen etc.), der Spiele und Unterhaltungen zeigte. Die Ausbildung umfasst sowohl schulische als auch außerschulische Lehrveranstaltungen. Aber wenn der Unterricht in der Schule eine Arbeit ist, tritt außer der Schule als Spiel auf.

Die physische Erziehung, nach der Meinung I. Kants, nicht nur entwickelt die Kräfte, die Geschicklichkeit, sondern trägt auch zur geistigen Entwicklung des Menschen bei, und in Verbindung mit den Elementen der Produktionstätigkeit tritt sie als Voraussetzung der ethischen Erziehung auf, worauf der große Philosoph erstrangigen Wert gelegt hat. Freilich, die Harmonie der physischen und sittlichen Entwicklung bedeutet nicht, dass die letzte mit der ersten genetisch verbunden ist.

Die Moral bei Kant ist autonom und die harmonische physische Entwicklung soll garantieren, dass unbändige sinnliche Elemente die selbstgenügsamen sittlichen Anlagen nicht verhüllen. **I. Kant trat für die allseitige Entwicklung des Menschen auf, indem er die Begriffe der physischen und praktischen (moralischen) Erziehung streng auseinanderhielt.**

Die Ideale und Prinzipien der «reinen» Ethik als Lehre über das Sollen wurden von I. Kant im Rahmen seiner philosophischen Theorie erarbeitet. Die Probleme dieser Grundsätze werden im Werk **«Anthropologie in pragmatischer Hinsicht»,** in etlichen pädagogischen und sozialpolitischen Schriften betrachtet. So im bestimmten Sinne **tritt die pädagogische Theorie I. Kants als ein angewandter Aspekt der Lehre über die praktische Vernunft auf.** Wenn die Anerziehung der Disziplin eine negative Rolle bei der Einschränkung und Beseitigung der tierischen, d.h. amoralischen Grundlage spielt, bestätigt sich durch sittliche Erziehung positive, regulative Rolle von Prinzipien der Vernunft in der ganzen menschlichen Verhaltensweise.

Die abstrakten Ideale der Kantschen Ethik gewinnen noch mehr gewichtigen und anschaulichen Charakter in Auslegung von Fragen der sittlichen Erziehung. Bei ihrer ganzen Wichtigkeit ist die Lehrdisziplin kein Selbstzweck und soll nicht die Freiheit und den Willen des Kindes verletzen, die Erziehung in Dressieren verwandeln. **«Es gibt nichts Schädlicheres als reizende, sklavische Disziplin zwecks der Brechung des Willens.» Freilich, der Humanismus von I. Kant fand nirgends solch beredten Ausdruck als in der Forderung, sich auf das Kind wie auf die Persönlichkeit zu beziehen, die Würde deren nicht nur ehrerbietigen, sondern auch außerordentlich sorgsamen Umgang verdient.**

I. Kant demonstrierte ein tiefes dialektisches Verständnis für den Prozess der Formierung der ethischen Persönlichkeit und forderte die strenge Berücksichtigung der altersmäßigen Unreife der Zöglinge. So hielt I. Kant im Anfangsstadium der Erziehung den Vorwurf «schäme dich!» für unzulässig: **«Das Kind hat noch keine Ahnung von Scham und Anstand und muss sich nicht schämen...»** In strenger Übereinstimmung mit seiner Ethik äußerte sich I. Kant gegen Begeisterung für Aufmunterungen. Er billigte die moralische Stimulierung, denn die führt nicht zum äußerlichen Fleiß wegen Eigennutz. Gleichzeitig tadelte er die Strafen, besonders die physischen, und war der Meinung, dass die Schüler erniedrigende Prozeduren zur Anerziehung der Sittlichkeit nicht beitragen können.

Das Problem des Religionsunterrichts schien I. Kant kompliziert zu sein. Er schützte kühn und entschlossen die Glaubensfreiheit und widersprach, früh den Kindern Religionsbegriffe beizubringen: der Glaube an den Gott als höchster Gesetzgeber sei zweckmäßig nur nach dem und auf der Basis des Erlernens der natürlichen Gesetzmäßigkeiten.

Die Mündigkeit in Fragen des Glaubens kommt spät, deshalb kann die Religionslehre nicht Grundlage der sittlichen (also, auch der bürgerlichen) Erziehung sein, war I. Kant der Ansicht. Die Motivation des Verhaltens wird vor allem von dem Moralgesetz bestimmt. **«...Es ist unendlich wichtig, die Kinder von Jugend auf anzugewöhnen, Abscheu zu empfinden gegen Laster nicht nur aus dem Grund, dass dies der Gott verbietet, sondern deshalb, dass dies von selbst ekelhaft ist!».**

In pädagogischen Anschauungen I. Kants wird die Lösung des Problems der moralischen und religiösen Erziehung von der Notwendigkeit der Heranführung des Menschen an die Freiheit abhängig gemacht. Im angewandten Aspekt tritt die Freiheit als Möglichkeit und Fähigkeit auf, in praktischen Dingen sich von seinem Verstand leiten zu lassen. Das Mittel der Entwicklung dieser Fähigkeit ist **Aufklärung,** die **ein ver-**

brieftes Recht eines jeden Menschen ist. «...Auf die Aufklärung zu verzichten für sich persönlich und um so mehr für die kommenden Generationen bedeutet die heiligen Menschenrechte verletzen und missachten».[1]

Infolgedessen ist sehr entgegengestellt den Rechten der Persönlichkeit die soziale Praxis, die im Verbot zum Ausdruck kommt, sich seines Verstandes zu bedienen. Indessen fordert der Offizier: nicht besprechen, sondern üben! Der Steuereinnehmer: nicht besprechen, sondern zahlen! Und der Priester: nicht besprechen, sondern glauben!

I. Kant schätzt die Meinungsfreiheit noch auch deshalb, dass dadurch «das Volk allmählich mehr fähiger zur Handlungsfreiheit wird».[2]

Das ganze Leben I. Kants war die Anwendung seiner philosophischen Grundsätze, die in «Kritik der reinen Vernunft» entwickelt wurden. **Es ist schwer, einen anderen Philosophen zu finden, bei dem Wort und Tat einander bis zu solchem Grad entsprächen wie bei I. Kant.** Unter den Philosophen der Antike kann man ihn mit **Sokrates** vergleichen.

I. Kant war kein Stubengelehrte, sondern ein Weiser im wahrsten Sinne dieses Wortes. Alles, von der Hygiene bis zur tiefsten sittlichen Fragen stimmten bei ihm mit den Prinzipien des Verstandes überein. Gerade deshalb **bildeten bei I. Kant Philosophie und Leben ein untrennbares Ganzes.**

I. Kant gehörte nicht zur Kategorie von Menschen, welche das sinnliche Vergnügen für das Hauptziel ihres Lebens hielten. Aber er schätzte hoch die physische Gesundheit als notwendige Voraussetzung für die Munterkeit des Geistes.

Die didaktischen Forderungen I. Kants werden mit strenger Berücksichtigung altersmäßiger Besonderheiten der Schüler und entschlossener Nichtanerkennung der in den deutschen Bildungssystemen herrschenden Methoden unverständigen Ochsens, von Autorität und Verbalismus charakterisiert. Schon in der **«Mitteilung über den winterlichen Halbjahrplan der Vorlesungen 1765-1766»** warnte I. Kant die Jugend vor Gefahr des Strebens nach **«Klügeln» ohne Beherrschung der tatsächlichen Kenntnisse, die die Erfahrung ersetzen.**[3] Ziemlich schärfer wurde von ihm dasselbe Problem in seinen Vorlesungen in Pädagogik angewandt auf die Schüler aufgeworfen.

---

[1] I. Kant. Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 6. Moskau, 1966. S. 32.

[2] Ebd. S. 35.

[3] I. Kant. Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 2. Moskau, 1964. S. 287.

Die Ausbildung soll das Alter berücksichtigen. Es ist unzulässig, dass sich die Kinder benehmen und sprechen «wie Erwachsenen» – das führt nicht zur geistigen Entwicklung, sondern nur zur Nachahmung und zum mechanischen Erlernen. Die Voraussetzung für die Produktivität von Lehrveranstaltungen soll emotional-psychologische Neigung der Kinder zum Lernen sein.

I. Kant träumte davon, dass die Gesichter der Kinder vor Freude wie die Sonne strahlen und dass für sie auch der Unterrichtsprozess angenehm wird. Dafür ist die Verbindung der Anziehungskraft und der Zugänglichkeit des Materials notwendig und dies wird nicht nur durch gewandte Auswahl, sondern auch durch vernünftige Kombination der Unterrichtsmittel erreicht. Die allgemeinen Erkenntnisprinzipien werden sich vom Kind nicht gleich, sondern in bestimmter Folgerichtigkeit angeeignet. Deshalb ist es anfangs notwendig, die Anschaulichkeit und die faktische Seite zum Schwerpunkt zu machen und dann die allgemeinen Grundsätze beizubringen. Das Erzählen und das Zeigen sollen die eigene geistige Arbeit der Kinder stimulieren.

I. Kant ignorierte nicht die Bedeutung des Erlernens, aber meinte, dass die Entwicklung der Erinnerungsfähigkeit vom Inhalt sogar auch beim Sprachunterricht nicht losgelöst sein soll. Zu diesem Zweck muss man das Zeichnen und Modellieren in Naturkunde praktizieren. **«Von Kindheit an,** – schrieb I. Kant, – **muss man das Gedächtnis, parallel und gleichzeitig auch den Verstand kultivieren».**[1] Besonders wichtig ist die Vernünftigkeit beim Erlernen

der Regeln: man muss sie folgerichtig, systematisiert und nur beim Verwendungsprozess einführen. Die Entwicklung des Bewusstseins führt zur Urteilsfähigkeit, wenn der Schüler schon fertig sein wird, die Dinge mehr tiefer begreifen und die Ursachen und Folgen der zu erforschenden Erscheinungen auswerten zu können.

Die Kenntnisse muss man mit praktischen Handlungen, z. B. die erlernte grammatische Regel soll man in einer Reihe von Übungen verwenden. Neben der Erklärung (Zeigen, Erzählen) und der Überprüfung hielt es Kant für zweckmäßig auch die dialogische («sokratische») Methode, da sie dem Schüler es ermöglicht, die Grundsätze selbständig aufzudecken. Selbst die Prozedur der Aufdeckung von Wahrheiten hielt I. Kant für verantwortungsvollen Moment des Bildungsprozesses und wichtigste Aufgabe des Lehrers: **«...nicht Gedanken soll er lehren, sondern denken, den**

[1] Ebd. S. 60.

Hörer muss man nicht an der Hand führen, sondern ihn leiten, wenn man will, dass er in der Zukunft fähig wird, selbständig zu gehen».[1]

Obwohl I. Kant sich mit den Fragen zum Lehrplan nicht beschäftigte, widerspiegeln seine einzelnen Ideen über Inhalt und Struktur der Schulpflicht das Bestreben, den zeitgenössischen Bildungsgrad auf umfassender Basis aufzubauen, die Sprachen, Geschichte, Philologie, Naturgeschichte (Naturkunde), Geographie und besonders Mathematik, die er schätzte, «umfassen» würde **(er träumte, dass die Zeit kommt, wenn die Philosophie solch exakte Wissenschaft wie Mathematik wird).** Die Folgerichtigkeit der Einführung von theoretischen Disziplinen soll nicht gelegentlich und willkürlich sein, z. B. nach der Vorbereitungsperiode, welche die *Beibringung der allgemeinen Fertigkeiten und der naturwissenschaftlichen* Grundkenntnisse darstellt, erfolgt eigentlich der wissenschaftliche Unterricht, den I. Kant empfahl von der Geographie zu beginnen, wobei die physikalische Geographie der politischen vorangehen soll. Das alles ist eine gute Grundlage für den Übergang zum Studium der Natur- und Zivilgeschichte.

Die demokratische Geistesrichtung von I. Kant ist in seinen Ideen für Schulwesen gut ausgedrückt. Die vorhandenen Schulen und Lehrer, meinte er, entsprechen nicht den Bedürfnissen der Gesellschaft und sind notwendig ganz neue Typen von Bildungseinrichtungen. I. Kant verteidigte die für damalige Zeit kühn gewesene Meinung über das soziologische Experiment: **«Man soll experimentale Schulen gründen, bevor übliche Schulen zu bilden»**[2] Insbesondere, sein Interesse für Philanthropie von **I. B. Basedow in Dessau** erklärte sich in bedeutendem Maße damit, dass er diese Einrichtung vor allem als experimental betrachtete, obwohl er durchaus nicht geneigt war, die pädagogischen Ideen und Praxis von I. B. Basedow zu idealisieren.

Nach der Meinung Kants, fordert die Verbesserung der Sache der Volksbildung radikale Maßnahmen. «Nicht die langsame Reform, sondern nur rasche Revolution ist fähig, dies zu verwirklichen.»[3] Besonders wichtig ist die

Einführung geeinten Typs der nationalen Schule. I. Kant träumte von der Zeit, wenn **eine große Anzahl von gut ausgebildeten Lehrern bald das ganze Land mit dem Netz guter Schulen bedeckt».**[4] Ein wenig un-

---

[1] I. Kant. Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 2. – Moskau, 1964. S. 280.
[2] I. Kant. Über Pädagogik. – Moskau, 1907. S. 30.
[3] I. Kant. Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 2. – Moskau, 1964. S. 468.
[4] I. Kant. Gesamtausgabe in 6 Bänden. Bd. 2. – Moskau, 1964. S. 468.

gerechtfertigter Optimismus I. Kants kann nicht die hohe soziale Bedeutung seiner Gedanken vermindern.

I. Kant gehört zu jenen Denkern, welche nicht als professionelle Lehrer oder Pädagogen einen bedeutenden Einfluss auf Theorie und Praxis der Bildung ausgeübt haben **(Lock, Helvetius, Rousseau).** Es ist ja schwer, den Einfluss von I. Kant in Fachausdrücken konkreter pädagogischen Grundlagen einzuschätzen. Seine rationalen Ideen wurden zweifellos von der darauffolgenden pädagogischen Tradition «in sich aufgenommen», obwohl in solchen Fällen das Verdienst oder die Autorschaft eines Menschen schwer zu ersehen scheint.

Man könnte es für ein bestimmtes Verdienst I. Kants (in Verbindung mit dem Einfluss auf die Allgemeinheit der Ideen von Rousseau – Basedow) halten, dass es von dem letzten Viertel des XVIII. Jh. an die Periode der Herausgabe in Massenauflagen von Lehrbüchern und der Kinder- und Jugendliteratur beginnt, die auf neuen pädagogischen Prinzipien basierten und dem konservativen Elitismus des alten Bildungssystems merkliche Schläge versetzt haben. Jedoch wäre es richtiger zu meinen, dass **die Ansichten I. Kants zu den Fragen der Ausbildung und der Erziehung einer von vielen Faktoren bei der Formierung des fortschrittlichen deutschen und europäischen pädagogischen Denkens des XVIII–XIX. Jh. waren.** Insbesondere, die Ideen von **Kant, Fichte und Hegel** stimulierten zweifellos die Bewegung der Anhänger sogenannter nationalen Erziehung.

Wahrscheinlich, hat I. Kant mehr effektiv die Schulpraxis mit seiner Tätigkeit an der Universität beeinflusst. Bei Lebzeiten I. Kants fanden an deutschen Universitäten tiefe qualitative Veränderungen (und nicht wenige – im Zusammenhang mit seinen Ideen und der Tätigkeit) statt. Die theologischen Fakultäten haben ihre führende Position eingebüßt. **Es wuchs die Bedeutung der Philosophie an, welche, nach bildlichem Ausdruck I. Kants einst die Schleppe der Theologie trug, aber jetzt der Medizin und der Jurisprudenz (d. h. den Naturwissenschaften und dem sozialpolitischen Denken) den Weg erhellt.**

Die Bestätigung an den Universitäten der Priorität des Verstandes bedeutete nicht einfach den Triumph der Linie **Leibnitz – Kant,** sondern auch zeigte sich in der Qualität der Gymnasialbildung: kurz nach I. Kant begannen die politischen Fakultäten Lehrer auch für Mittelschulen auszubilden. Das System der Mittelschulbildung verwandelte sich in aktiven Faktor im Werden einer neuen Lebensweise. Der wesentliche Beitrag I. Kants zur Bildungstheorie und -Praxis ist verbunden mit dem Beweis der

Notwendigkeit des Bundes der Pädagogik mit der Weltphilosophie, der markanten Demonstration dessen, dass **die Konzeption der Persönlichkeit, die Erkenntnistheorie und Ethik drei «Pfeiler» der pädagogischen Wissenschaft sind.**

Die Dialektik und der Humanismus I. Kants, die sich in seinen philosophischen, rechtlichen, ethischen und pädagogischen Ansichten verkörperten, – waren Faktoren im Werden und Quellen der neuen wissenschaftlichen Theorie, die zum ersten Mal das Programm zur Verwirklichung einer solchen Gesellschaft begründet hat, in welcher der Mensch von höchstem Wert ist. Die moderne pädagogische Wissenschaft ist ein rechtmäßiger Nachfolger von humanistischen Traditionen der Renaissance und des Zeitalters der Aufklärung, die Ideale der allseitig entwickelten Persönlichkeit vorgebracht haben.

Über Kant, wie über Sokrates, kann man sagen, dass er nicht nur Philosoph und Pädagoge im üblichen Sinne dieses Wortes, sondern auch ein Weiser war, der in der Welt und für die Welt gelebt hat. Er hat seine ganze Tätigkeit selbst bestimmt, indem sagte, dass **zwei Dinge erfüllen das Gemüt mit immer neuer und zunehmender Bewunderung und Ehrfurcht, je öfter und anhaltender sich das Nachdenken damit beschäftigt: Der bestirnte Himmel über mir und das moralische Gesetz in mir.** I. Kant proklamierte den Grundsatz: **das sittliche Leben, es ist nur allein ein wahres Dienen der Gottheit!**

Das Obengesagte bestätigt anschaulich die Zeitnähe der pädagogischen Ideen I. Kants. Sie sind harmonisch mit der Konzeption und der Praxis der Bildungsreformen in souveränem Usbekistan. Gerade deshalb geben wir unserer Hoffnung Ausdruck, dass das vorliegende Buch für die vieltausendköpfige pädagogische Gemeinschaft Usbekistans wichtige Unterstützung wird bei der Sache der Erziehung harmonisch entwickelter Persönlichkeit – «Komil inson».

Die Gelegenheit benutzend, möchte ich der Justizministerin im Ruhestand Deutschlands, Professorin Herta Däubler-Gmelin, dem Projektkoordinator der Friedrich-Ebert-Stiftung in Zentralasien Peer Teschendorf und der Leiterin der Vertretung der Friedrich-Ebert-Stiftung in Usbekistan Nailja Resjapowa für ihre Unterstützung der Idee der Herausgabe dieses Werkes des großen deutschen Philosophen Immanuel Kant meinen herzlichen Dank aussprechen.

MITTELUNGEN

Über Pädagogik ins Usbekische übersetzt[1]

DOI 10.1515/kant-2015–0035

Kants *Pädagogik* ist erstmals ins Usbekische übersetzt worden. Die *Pädagogik* ist eine der letzten Publikationen des kantischen Opus; die Veröffentlichung wurde 1803 von F. Th. Rink, dem Schüler Kants, anhand eigenhändiger Bemerkungen und Notizen zu den Pädagogik-Vorlesungen des Philosophen vorbereitet.

Die Übersetzung ist mit einer Einleitung von Prof. A. Ch. Saidov, dem Leiter des Nationalen Zentrums für Menschenrechte der Republik Usbekistan versehen. In ihr wird eine kurze Charakteristik der pädagogischen wissenschaftlichen Forschungen von I. Kant gegeben. Das Vorwort verfasste Peer Teschendorf, Leiter der Regionalen Vertretung der Friedrich-Ebert-Stiftung in Zentralasien.

Das Buch ist für Fachleute von Interesse, die an den Hochschulen oder im Volksbildungssystem tätig sind, aber auch für einen breiten Leserkreis, der unmittelbar oder mittelbar der Erziehung der heranwachsenden Generation verbunden ist:

Immanuel Kant: *Über Pädagogik.* Usbekisch, deutsch und russisch. Aus dem Deutschen ins Usbekische übersetzt von Mirzali Akbarov. Hrsg, vom Nationalen Zentrum für Menschenrechte der Republik Usbekistan und der Regionalen Vertretung der Friedrich-Ebert-Stiftung in Zentralasien. Taschkent: Verlag «Niso Poligraf», 2013.

[1] M.Akbarov. Kant-Studien 2015$ 106 (2): 369.

TEIL II. DIE VERFASSUNG, DAS PARTEIRECHT UND DIE ÖKOLOGIE

- Vorwort zum Grundgesetz der Bundesrepublik Deutschland
- Einleitung zur ausgabe des deutschen. Bundesgesetzes über die politischen parteien
- Menschenrecht und nationale Identitätsprobleme in der modernen Welt
- Lassen sich Wasserkriege vermeiden? Chancen und Gefahren in Mittelasien

2.1. VORWORT ZUM GRUNDGESETZ DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND

Es wird sich wohl kaum jemand finden lassen, der bestreiten würde, dass die Verfassung eines Staates Meilensteine seiner Geschichte, den Zustand seiner Gesellschaft und seine Werte und Traditionen wie ein Spiegel wiedergibt. Das bestätigt das deutsche Grundgesetz auf überzeugende Weise. Denn es verkörpert historische Erfahrungen bei der Entwicklung der verfassungsrechtlichen Institute, politischer Demokratie und Rechtskultur in Deutschland.

Daher verwundert es nicht, dass das Interesse Usbekistans am deutschen Grundgesetz gleichermaßen hoch ist, wie an deutschen Errungenschaften im wissenschaftlichen und technischen Bereich, der Produktion von materiellen Gütern oder an sozialen Dienstleistungen. Denn Deutschland gilt zur Zeit als ein Land mit hohem wirtschaftssozialen Entwicklungsniveau, das nach allen Kriterien der modernen Zivilisation als einer der Spitzenreiter weltweit einzustufen ist.

Der usbekische Leser wird beim deutschen Grundgesetz von 1949 feststellen, dass es sich merklich von Verfassungen anderer Staaten durch seine Präzision und Verwendbarkeit unterscheidet und relativ wenig ideologische Erklärungsbestimmungen enthält. An dieser Stelle sei eine kurze Einschätzung des deutschen Grundgesetzes als eine Art Einleitung in das deutsche Staatsrecht erlaubt[1].

Offizieller Staatsname – Bundesrepublik Deutschland. Kurzbezeichnung – Deutschland.

---

[1] In Deutschland wird diese führende Rechtsdisziplin als «Siaatsrecht» bezeichnet. In Usbekistan und vielen anderen Staaten nennt sie sich etwas anders, nämlich «Verfassungsrecht». Dabei sollte sich der Leser durch die Unterschiedlichkeit der Begriffe nicht beirren lassen. Im Wesentlichen geht es um die gleichen Inhalte. Aus der Sicht des Verfassers sind die Begriffe «Staatsrecht» und «Verfassungsrecht» identisch.

Unter den Fundamentalwerken auf dem Gebiet des deutschen Staatsrechts ist das siebenbändige enzyklopädische Handlexikon zu nennen, dessen Verfasserund Herausgeber Prof. Dr, J. lsensee und Prof. Dr. P. Kirchhoff sind; s. hierzu auch Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland /Hrsg. J. Isensee, P. Kirchhof. Bd. I-VII. Heidelberg, 1987–1992. An der Ausarbeitung dieses Sammelwerkes nahmen über 100 Mitverfasser teil, die die besten Staatsrechtsexperten sind und die Elite der deutschen Rechtslehre bilden. Die 7 Bände sind jeweils folgenden Themen gewidmet: Band 1: Grundlagen der Staatsordnung und der Verfassung; Band 2: Demokratische Willcnsbildung und die Bundesbehörden; Band 3: Funktion des Staates; Band4: Verfassungsrechtliche Grundlagen der Finanzordmmg, Der Bund; Band 5: Allgemeine Lelrre der Menschenrechte; Band 6: Menschenrechte und Freiheit der Person; Band 7; Herkunft der Verfassungsnormen und des Verfassungsschutzes. Internationale Beziehungen.

Deutschland als geographisches Gebiet taucht in schriftlichen Überlieferungen bereits in der Antike auf. Der Begriff »Deutschland» ist seit Ende des ersten Jahrhunderts v. Chr. geläufig, als der Historiker Tacitus das gleichnamige Werk verfasste, in dem er den Alltag und die Gebräuche sowie Gesellschaftsverhältnisse und die Militärordnung der alten Germanen beschrieb. Im Mittelalter und in der Neuzeit existierten verschiedene deutsche Staaten und Staatenbünde. Die längste Periode in seiner Geschichte durchlebte Deutschland nicht als einheitlicher Staat, sondern existierte seit dem XII. Jahrhundert als freier Bund aus mehreren Territorialstaaten im Rahmen des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation. 1701 wurde Preußen – einer der größten deutschen Staaten – zum Königreich.

1871 wurde die Vereinigung abgeschlossen, das Deutsche Reich wurde verkündet und die Monarchie durch die Novemberrevolution 1918 gestürzt. 1919 wurde **die demokratische Weimarer Verfassung** angenommen. Von 1919 bis 1933 bestand die Weimarer Republik in Deutschland, von 1933 bis 1945 herrschte dort die nationalsozialistische Diktatur[1].

Nach dem zweiten Weltkrieg wurde das deutsche Gebiet in vier Besatzungszonen geteilt (britische, US-amerikanische, französische und sowjetische). Am **23. Mai 1949 wurde die Bundesrepublik Deutschland proklamiert,** die sich aus der britischen, US- amerikanischen und französischen Besatzungszone zusammensetzte. Am 7. Oktober 1949 wurde **die Deutsche Demokratische Republik** aus der vormaligen sowjetischen Besatzungszone ausgerufen. **Die Vereinigung von Ost- und Westdeutschland erfolgte am 3. Oktober 1990.** Dieser Tag **der Deutschen Einheit** gilt seitdem als nationaler Feiertag. Die Rechtsgrundlage für die deutsche Vereinigung lieferte der multilaterale Vertrag über die endgültige Regelung für Deutschland, der zwischen der BRD, der DDR, der UdSSR, den USA, Großbritannien und Frankreich geschlossen wurde. Die DDR trat der BRD bei. Seit dem 3. Oktober 1990 erstreckt sich das Grundgesetz in seiner Wirkung auch auf das Gebiet der Ex-DDR[2].

Geographisch gesehen liegt die BRD in Mitteleuropa. Sie unterhält gemeinsame Grenzen mit 9 europäischen Staaten: Den Niederlanden,

---

[1] S. Beyme·K., Die parlamentarischen Regiemngssysteme in Europa. München, 1970; Tormin W., Geschichte des deutschen Parlamentarismus, Hannover 1966.

[2] Weitere Informationen über die Vereinigung Deutschlands zu einem Einheitsstaat siche Bakirova G.J., Vereinigung Deutschlands: Voraussetzungen, Ablauf und völkerrechtliche Folgen, Kasan 2002, S. 196.

Belgien, Luxemburg und Frankreich im Westen, Dänemark im Norden, Polen und Tschechien im Osten und mit Österreich und der Schweiz im Süden. Im Norden werden die deutschen Küsten von der Ostsee und der Nordsee umspült.

Das deutsche Hoheitsgebiet ist 357022 km^2 groß und liegt damit weltweit auf Platz 61. Administrativ und territorial gesehen setzt sich die BRD aus 16 Bundesländern zusammen: Baden-Württemberg, Bayern, Berlin, Brandenburg, Bremen, Hamburg, Hessen, Mecklenburg-Vorpommern, Niedersachsen, Nordrhein-Westfallen, Rheinland-Pfalz, Saarland, Sachsen, Sachsen-Anhalt, Schleswig-Holstein und Thüringen.

Die deutsche Bundeshauptstadt ist Berlin (mit etwa 3,4 Mio. Einwohnern). Weitere größere Städte sind Hamburg mit 1,7 Mio, München mit 1,2 Mio. und Köln mit knapp 1 Mio. Einwohnern. **Bevölkerung.** In Deutschland leben rund 82,4 Mio. Menschen und damit liegt das Land auf Platz 12 der Weltrangliste, davon sind ca. 7,3 Mio. Einwohner keine gebürtigen Deutschen. Die Ausländer machen 8,9% der Gesamtbevölkerung aus. Das erzeugt eine Vielfalt, die von Einwanderern, kleinen Volksminderheiten, Regionen und Bundesländern mit ihren Traditionen und Mundarten mehrfach gefördert wird. Generell gilt Deutschland mit seiner Bevölkerungsdichte von 230 Einwohnern pro Quadratkilometer als einer der am dichtesten besiedelten Staaten Europas.

Deutsch ist die Amtssprache in Deutschland. Der Begriff «deutsch» entstand erst im VIII. Jahrhundert. Ursprünglich bezeichnete er nur die Sprache, die von Bewohnern des östlichen Teils des Fränkischen Reiches gesprochen wurde und soviel wie «Sprache des Volkes» bedeutete (im Gegensatz zum Latein, das Gelehrten Vorbehalten war). Nach dem Tod Karl des Großen zerfiel das Fränkische Reich in das Westliche und das Östliche Reich, und die Grenze zwischen ihnen verlief weitgehend entlang der Trennlinie zwischen dem frühmittelalterlichen französischen und dem altdeutschen Sprachgebiet. Erst nach und nach begannen die Bewohner des östlichen Reiches ein Gefühl der Gemeinsamkeit zu entwickeln. Deutschland war also der Ort, wo man Deutsch (die germanische Sprache) sprach. Zwar bildete sich die westdeutsche Grenze vor relativ kurzer Zeit heraus, doch der Vorstoß der deutschen Siedler gen Osten endete erst im XV. Jahrhundert. Die damals entstandenen Grenzen zwischen den Völkern, also zwischen Deutschen und Slawen, galten bis zum zweiten Weltkrieg.

Religion. Die meisten Deutschen bekennen sich zum Christentum (die evangelische und die katholische Kirche). Die konfessionelle Aufteilung

der Landesbevölkerung ist wie folgt: Protestanten 33%, Katholiken 33%, Muslimen 3,3%, sonstige und Atheisten machen den restlichen Anteil aus. In Deutschland ist die Kirche vom Staat getrennt und es gibt keine Staatskirche, d. h. es besteht keine Verbindung zwischen der Staatsund der Kirchenverwaltung und somit keine Staatsaufsicht über die Kirche. Die Beziehungen zwischen Staat und Kirche werden auf der Grundlage der Partnerschaft aufgebaut. Neben dem Grundgesetz besteht diese Grundlage aus Konkordaten und Verträgen. Der Staat beteiligt sich an der Finanzierung bestimmter Einrichtungen, die von der Kirche mitgetragen werden, z. B. Kindergärten, Krankenhäuser und Schulen. **Deutschland heute.** Als die wohlhabendste und reichste westeuropäische Nation stellt Deutschland die Schlüsselkomponente für das wirtschaftliche, politische und militärische Gebilde in Europa dar. Deutschland verfugt über das drittstärkste technologische Potential nach den USA und Japan. Mit der Einführung des Euro als gesamteuropäische Währung am 01.01.2002 und dem Anlauf der gemeinsamen politischen, wirtschaftlichen und rechtlichen Integration in Europa vollzogen sich erhebliche Veränderungen in der deutschen Wirtschaft zu Beginn des 21. Jahrhunderts. So verfügt Deutschland über eines der technisch fortgeschrittensten Telekommunikationssysteme auf der ganzen Welt. Deutschland ist Standort für akademische und berufliche Bildung, wissenschaftliche Forschung und Wissenschaft. Ziel der Bildungspolitik ist es, jede Person optimal zu fördern und ihr eine berufliche Ausbildung zu ermöglichen, die ihren Interessen und Fähigkeiten gerecht wird. Jugendliche sollen zu selbständigen Staatsbürgern erzogen werden, die bereit sind die Verantwortung im demokratischen Rechtsstaat zu übernehmen. Aus Deutschland stammen Nobelpreisträger, hier finden sich die größten wissenschaftlichen Leistungen, hier fordert man internationale Projekte, unterrichtet Studenten aus vielen Staaten der Welt, auch aus Usbekistan.

Deutsche Hochschulen sind gleichzeitig Kompetenzzentren für Wissenschaft und Kunst und profitieren von wissenschaftlicher Forschung und Lehre. Bereits seit Jahren profilieren sich deutsche Hochschulen im international ausgerichteten Wissenschafts- und Forschungsbereich, der wegen Verschärfung des internationalen Wettbewerbs und dank der partnerschaftlichen Zusammenarbeit mit anderen wissenschaftlichen Forschungsgruppen, Einrichtungen und Netzwerken möglich ist. Das Unterrichtssystem gewann ebenfalls verstärkt internationale Züge und verdankt seinen Erfolg den neu aufgelegten Ausbildungsgängen mit international anerkanntem Bachelor- und Magisterabschluss.

In Deutschland wird die Meinungs- und Pressefreiheit sowie das Recht zum freien Zugang zu Informationen gewährleistet. Hier findet keine Zensur statt. Die Bürger haben eine große Auswahl an Massenmedien, die in einem Konkurrenzverhältnis zueinander stehen. Mitarbeiter der mit Datenerhebung betrauten Behörden sind zur Geheimhaltung verpflichtet. Mit wenigen Ausnahmen sind Staatsbürger berechtigt,

Auskunft über erhobene Daten zu eigener Person von Behörden zu tördem. Sie können ferner Berichtigung unzutreffender, Sperrung strittiger sowie Löschung unrechtmäßig erhobener Daten verlangen.

Deutschland und die Weltwirtschaft Mit seinem weltweit drittstäiksten Wirtschaftspotential ist Deutschland ganz oben auf der Weltrangliste der Wirtschaftsstarken angesiedelt. Ferner hält Deutschland den zweitgrößten Anteil am Welthandelsaufkommen. Deutsche Wirtschaft bleibt für ausländische Anleger dank vortrefflich entwickelter Infrastruktur sowie qualifizierter und motivierter Arbeitskräfte nach wie vor attraktiv. Bemerkenswerte Errungenschaften im wissenschaftlichen Forschungsund Entwicklungsbereich sind ein weiteres Markenzeichen für Deutschland.

Wie in keinem anderen größeren Industriestaat ist die Wirtschaft in Deutschland nach dem Weltmarkt ausgerichtet. Beinahe jeden dritten Euro erwirtschaften deutsche Unternehmen durch Exporte, fast jeder vierte Arbeitsplatz hängt von dem Exporthandel ab. Die starke Wettbewerbsfälligkeit Deutschlands zeichnet sich am deutlichsten in den Bereichen ab, wo Unternehmen aus unterschiedlichen Staaten miteinander konkurrieren. Stetiges Wachstum bei Direktinvestitionen sowohl ausländischer Unternehmen in Deutschland als auch deutscher Unternehmen im Ausland legt nahe, dass die deutsche Wirtschaft gegenüber ausländischer Konkurrenz gut aufgestellt ist. Auf der Nationalebene wirken sich günstige Entwicklungen bei Handels- und Beschäftigungspreisen sowie stabile Gesellschaftsverhältnisse förderlich aus.

Erarbeitung und Annahme des deutschen Grundgesetzes. Das deutsche Grundgesetz wurde von dem Parlamentarischen Rat erarbeitet, der sich aus 65 durch die Landtage gewählten Abgeordneten (vorschriftsmäßig mussten es jeweils ein Vertreter von 75.000 Einwohnern der westdeutschen Bundesländer sein) sowie aus fünf weiteren Vertretern von Westberlin mit beratenden Stimmen zusammensetzte[1]. Der

[1] Einzelheiten zur Erarbeitung und Annahme des Grundgesetzes von 1949 siehe: Dennewitz B., Kommentar zum Bonner Grundgesetz, Hamburg 1950, S. 43–45; 25 Jahre Grundgesetz, Köln, Bonn, München 1974.

Parlamentarische Rat erfüllte die Funktion einer verfassungsgebenden Versammlung. In mehreren Artikeln des Grundgesetzes kann man das Bestreben zur Vermeidung von schwachen Stellen, die für die Weimarer Verfassung von 1919 typisch waren, sowie den Willen zur Gründung eines Staates mit definitiv abgegrenzten Zuständigkeiten erkennen. Nach umfassenden Beratungen in Ausschüssen und Plenarsitzungen nahm der Parlamentarische Rat unter der Präsidentschaft von Konrad Adenauer das Grundgesetz (mit 53 Stimmen gegen 12) an, das nach seiner Billigung durch Landtage der Bundesländer[1] von dem Parlamentarischen Rat am 23. Mai 1949 verkündet und in Kraft gesetzt wurde (die Inkraftsetzung des Grundgesetzes bedurfte der Zustimmung von 2/3 der Bundesländerzahl). Am 23. Mai 1949 fand die Unterzeichnung des Grundgesetzes durch Abgeordnete der SPD, der CDU/CSU, der Deutschen Partei, der deutschen Zentrumspartei, der FDP sowie durch Ministerpräsidenten von 11 Bundesländern statt. Die Kommunisten verweigerten sich der Unterzeichung des Grundgesetzes. Seitdem gilt der **23. Mai als Tag der deutschen Verfassung.** Nachkriegsdeutschland wurde zum freiesten und stabilsten Staat, der jemals auf dem deutschen Boden existierte. Dies ist in vielerlei Hinsicht auf das Grundgesetz von 1949 zurückzuführen. Auf einer Seite gewährleistet es Stabilität und auf der anderen lässt es einen Spielraum für Veränderungen im Sinne des Zeitgeistes zu. Das deutsche Grundgesetz stellt umfangreiche Rechte, Freiheiten und Sozialsicherheiten für die Bürger sicher. Keine andere vorherige Verfassung war bei den Deutschen so hoch angesehen wie das Grundgesetz von 1949.

Warum heißt die deutsche Verfassung Grundgesetz? Eigentlich wurde die Verfassung ursprünglich für eine Übergangszeit gedacht und nannte sich auch als Grundgesetz, das seine Gültigkeit verliert «an dem Tage, an dem eine Verfassung in Kraft tritt, die von dem deutschen Volke in freier Selbstbestimmung beschlossen worden ist» (Art. 146 Grundgesetz), In seiner Rede vor der Bundesversammlung 1949 erklärte der erste Bundespräsident Theodor Heuss gesondert, dass diese «Vorläufigkeit» ausschließlich im Sinne der geographischen Schwerpunktaufteilung aufgefasst werden solle[2]. Selbst der Name Grundgesetz wurde eigentlich nur verwendet, um dessen Verwechslung mit einer Verfassung zu verhindern. Somit wurde das Grundgesetz im Mai 1949 angenommen, um dem öffentlichen Leben eine neue, freie und demokratische Ordnung »für die Übergangszeit» zu verleihen.

---

[1] Nur der bayerische Landtag lehnte diesen verfassungsmäßigen Akt mit der Begründung ah, er sei zu zentralistisch.

[2] Siehe Allemann Fr. Rene, Bonn ist nicht Weimar, Köln 1956, S. 74.

Bereits in der Präambel des Grundgesetzes ist die Zielsetzung formuliert. Die Deutschen »haben in freier Selbstbestimmung die Einheit und Freiheit Deutschlands vollendet». Somit oblag es dem in West und Ost zweigeteilten Land, sich baldmöglichst wieder zu vereinigen und eine einheitliche Verfassung des freien Deutschland anzunehmen.

Die im Grundgesetz verankerte Bestimmung über die angestrebte Wiedervereinigung Deutschlands wurde 1990 Wirklichkeit. Auf Grund des Einigungsvertrages vom 31. August 1990, der die Verantwortlichkeit des deutschen Grundgesetzes gegenüber der DDR regelte, wurden dessen Präambel und Schlussbestimmungen redigiert. Nun ist im Wortlaut des Grundgesetzes festgelegt, dass Deutschland mit dem Beitritt der DDR am 3. Oktober 1990 seine Einheit erlangte. Bereits nach der deutschen Wiedervereinigung beriefen der Bundestag und der Bundesrat die Kommission für Erarbeitung der deutschen Bundesverfassung ein, die von 1990 bis 1993 tätig war und zur Erkenntnis kam, es werde vollkommen ausreichen, das bestehende Grundgesetz entsprechend zu novellieren. Somit gewann dieser vorläufige verfassungsmäßige Akt eine im Grunde genommen unbefristete Wirkungsdauer.

Das deutsche Grundgesetz – eine aufgezwungene Verfassung? In der **juristischen Fachliteratur gibt es Stimmen, die besonderen Umstände bei der Annahme des Grundgesetzes würden es zulassen, es den aufgezwungenen[1] Verfassungen zuzuordnen. Begründung: Die Besatzungsmächte hätten an seiner Erarbeitung und Annahme maßgeblich mitgewirkt. Erstens sei die Initiative zur Erschaffung des Grundgesetzes von den Besatzungsmächten ausgegangen. Seine Erarbeitung sei anlässlich der Londoner Konferenz der Außenminister aus sechs Westmächten im Juni 1948 beschlossen worden. Zweitens hätten die militärischen Statthalter Kommentare und Empfehlungen zum Inhalt des künftigen Grundgesetzes dem Parlamentarischen Rat mehrfach zukommen lassen. So hätten sie Hinweise auf die Grundsätze der künftigen Verfassung an die Ministerpräsidenten der elf westdeutschen Bundesländer im Juli 1948 übermittelt, die in den «Frankfurter Papieren» niedergeschrieben worden seien. Drittens habe der Staatsrechtsausschuss aus 22 deutschen Experten die Verfassung in**

[1] Mit anderen Worten, das deutsche Grundgesetz wurde von den Besatzungsmächten gewährt bzw. «aufgezwungen». Generell ist die Annahme einer Verfassung durch Zwang für unabhängig gewordene einstige britische Kolonien typisch. So wurden rund 30 Verfassungen angenommen. ZurZeit existieren solche Verfassungen in Jordanien, Nepal, Saudi-Arabien, Katar und Kuwait.

genauer Übereinstimmung mit den Richtlinien aus dem Dokument Nr. 1 zu entwerfen gehabt, in dem die Ministerpräsidenten der Bundesländer aufgefordert worden waren die verfassungsgebende Versammlung spätestens am 1. September 1948 einzuberufen. Viertens habe sich der Parlamentarische Rat in vollständiger Abhängigkeit von den westlichen Besatzungsmächten befunden. Fünftens habe der Wortlaut des Grundgesetzes durch die Besatzungsmächte vorab gebilligt werden müssen, bevor er den Landtagen der Bundesländer zur Prüfung und Genehmigung habe vorgelegt werden dürfen. Die Besatzungsmächte hätten ebenfalls die Geschäftsordnung für die Annahme des Grundgesetzes genehmigt.

Aus meiner Sicht stellt das deutsche Grundgesetz keine durch die Besatzungsmächte aufgezwungene Verfassung kraft folgender Gründe dar:

1. Das Grundgesetz wurde von bekannten deutschen Sachverständigen für Staatsrecht entworfen.

2. Das Grundgesetz wurde von dem Parlamentarischen Rat angenommen, der per se die verfassungsgebende Versammlung war.

3. Der Wortlaut des Grundgesetzes wurde durch die Landtage der Bundesländer ratifiziert.

4. Das Grundgesetz entstand primär in der Diskussion zwischen nationalen politischen Kräften.

5. Im Grundgesetz spiegeln sich die Grundzüge der deutschen Verfassungsgeschichte, Rechtskultur und Rechtsauffassung wider. Was nun den Einfluss der westlichen Besatzungsmächte auf das Gnmdgesetz anbelangt, so war dieser nur temporär.

Die Weimarer Verfassung von 1919 und das Grundgesetz von 1949: Gemeinsamkeiten und Unterschiede. Im Vergleich mit der Weimarer Verfassung stellt das deutsche Grundgesetz ein neues selbständiges verfassungsmäßiges Statut dar, das sich nicht von der Weimarer Verfassung ableitet, sondern an vielen Stellen von ihr unterscheidet.

Der Satz an Grundbegriffen und Instituten ist sowohl in der Weimarer Verfassung als auch im deutschen Grundgesetz gleich strukturiert: Parlament, Präsident, Kanzler als Regierungschef und Bund als Form der territorialpolitischen Ordnung. Bei der Erarbeitung des Grundgesetzes wurden sie als für die deutsche Republik traditionelle Institute der Staatsmacht betrachtet.

Die Verfasser des Grundgesetzes hielten den Wortlaut der Weimarer Verfassung stets vor Augen und lehnten sich mitunter unmittelbar an sie an. Gleichzeitig wurden manche traditionellen Probleme wiederum neu

geregelt und man ließ dem Grundgesetz vielerlei Neuerungen angedeihen, die keine Gemeinsamkeiten mit der Weimarer Verfassung besitzen.

Unter den Novellen zum deutschen Grundgesetz sind folgende aufzuzählen:

1. Anpassung des ersten Kapitels mit Einarbeitung des Katalogs der Grundrechte und persönlicher Freiheiten;

2. Einführung des Begriffes des Sozial- und Rechtsstaates;

3. Definition der Rolle von politischen Parteien;

4. Erweiterung der Rechte von Subjekten des Bundes, der deutschen Bundesländer;

5. Veränderung der Rechtsstellung des Bundespräsidenten, der die ihm in der Weimarer Verfassung eingeräumten umfangreichen Rechte einbüßte;

6. Einführung des Institutes des sog. «konstruktiven» Misstrauensvotums;

7. Die festgesetzte Allgemeinregel für eine mögliche Einschränkung der Grundrechte;

8. Verzicht auf die in der Weimarer Verfassung enthaltenen Bestimmungen über Volksbegehren und Volksentscheid;

9. Einschränkung der Vollmachten des Regierungschefs, des Bundeskanzlers;

10. Einschränkung der Vollmachten des Parlamentes und Gründung des Bundesverfassungsgerichtes zur Aufsicht über die Gesetzgebung.

Aufbau des deutschen Grundgesetzes. Das deutsche Grundgesetz stellt einen ziemlich ausführlich kodifizierten Rechtsakt dar, der detailliert ausgearbeitet ist und sehr präzise formulierte und eindeutig lautende Rechtssätze enthält.

Das deutsche Grundgesetz setzt sich aus insgesamt 14 Kapiteln («Abschnitten») und 172 Artikeln zusammen. Man sollte sich nicht darüber wundern, dass das Grundgesetz mit Kapitel 11 bzw. Artikel 146 endet. Die neuen Kapitel und Artikel wurden nämlich unter alphanumerischer Bezeichnung in den Wortlaut des deutschen Bundesgesetzes eingebaut, z. B. Kapitel XVa oder Art. 115-a, 115-b, 115-c usw. – insgesamt also stehen 12 Artikel unter Nr. 115.

An die kurze Präambel des deutschen Grundgesetzes schließt sich unmittelbar Abschnitt I über Grundrechte an. Abschnitt II befasst sich wiederum mit dem Schwerpunkt der Kompetenzverteilung zwischen Bund und Ländern im Zusammenhang mit Gesetzgebung, Verwaltung und Finanzen, der in den Abschnitten VII, VIII und X weiter behandelt wird. Die Abschnitte III bis VI widmen sich den staatlichen

Bundesorganen: Bundestag und Bundesrat, Bundespräsidenten und Bundesregierung. Die Rechtsprechung ist in Abschnitt IX beschrieben. In jeweiligen weiteren Sonderartikeln werden die Gesetzgebung (Abschnitt VII) und das Finanzwesen (Abschnitt X) geregelt, wobei Abschnitt Xa sich mit dem Verteidigungsfall und diesbezüglichen Problemstellungen befasst. Beendet wird das Grundgesetz mit Abschnitt XI, das Übergangs- und Schlussbestimmungen enthält. **Grundgesetz: Grundrechte und persönliche Freiheiten.** Das Grundgesetz beginnt unmittelbar mit der Regelung von Grundrechten und Freiheiten, dessen erster Abschnitt gleich im Anschluss an die Präambel beginnt. Im Sinne des Grundgesetzes gelten die Grundrechte als Herzstück einer demokratischen Rechtsordnung. Eine solche

Wertschätzung der Menschenrechte ist auf die angestrebte Überwindung des NS-Erbes zurückzufiihren[1]. In den Vordergrund des deutschen Grundgesetzes treten die Grundrechte und die an sie gebundenen Pflichten der staatlichen Gewalt, die Achtung und Schutz der Menschenwürde sowie Recht der Bürgerinnen und Bürger zur freien Entfaltung ihrer Persönlichkeit garantieren. Dadurch wird ein umfassender Schutz vor Unrechten Eingriffen der Staatsbehörden gewährleistet. Sowohl die Deutschen als auch Ausländer können sich in gleichem Maße auf den gebotenen Schutz der Menschenwürde und das Recht zur freien Entfaltung der Persönlichkeit im Sinne der Rechtsvorschriften des Grundgesetzes berufen.

Zu den im Grundgesetz verankerten klassischen Rechten und Freiheiten gehören das Recht auf Leben und körperliche Unversehrtheit, Glaubens- und Gewissensfreiheit, Asylrecht, Meinungsfreiheit, Freiheit der Wissenschaft und der Kunst, Pressefreiheit und Gewährleistung des Eigentums. Erwähnt seien ebenfalls die Versammlungsfreiheit, Vereinigungs- und Koalitionsfreiheit, Brief-, Post- und Fernmeldegeheimnis, Freizügigkeitsrecht, Berufsfreiheit, Verbot der Zwangsarbeit, Unverletzlichkeit der Wohnung sowie das Recht auf Verweigerung des Wehrdienstes mit Waffe aus Gewissensgründen.

---

[1] Im übrigen trat die angestrebte Überwindung des Nazi-Erbes auch in weiteren Artikeln des Grundgesetzes zum Vorschein, in denen auch aggressive Kriegsführung verurteilt, Vorrang des Völkerrechts verkündet sowie Möglichkeit für eine legislative Übertragung der Hoheitsrechte des Bundes auf zwischenstaatliche Institutionen im Sinne der Friedenssicherung und kollektiver Sicherheit vorgesehen wird. Diese Schwerpunkte sind jeweils Gegenstand von Artikel 24, Absatz 2; Artikel 25 und Artikel 26, Absatz 2 des Grundgesetzes.

Zu den Rechten im Bereich der Kultur gilt, dass die Freiheit der Kunst, Wissenschaft, Forschung und Lehre im Grundgesetz fest verankert ist. Beachtenswert dabei ist, dass das deutsche Grundgesetz mit seinen wortkargen Rechtssätzen im Bereich des wirtschaftssozialen Rechts sich von Verfassungen der meisten Industriestaaten, die in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts angenommen wurden, ja selbst von Verfassungen mehrerer deutscher Bundesländer unterscheidet. Diese Lücken werden jedoch durch die Bestimmungen der Europäischen Sozialcharta aufgefüllt, die von Deutschland ratifiziert wurde.

Neben den Freiheiten sind auch die Gleichheitsrechte im deutschen Grundgesetz verankert. Die darin enthaltene Bestimmung über die Gleichheit aller vor dem Gesetz wird durch die Regel insoweit konkretisiert, als kein Bürger wegen seines Geschlechtes, seiner Abstammung, seiner Rasse, seiner Sprache, seiner Heimat und Herkunft, seines Glaubens, seiner religiösen oder politischen Anschauungen benachteiligt oder bevorzugt werden darf. Niemand darf wegen seiner körperlichen oder geistigen Behinderung benachteiligt werden. Die Gleichberechtigung von Frauen und Männern ist ebenfalls im Grundgesetz festgelegt. Es gewährleistet allen Deutschen gleichen Zugang zu öffentlichen Ämtern. Nach dem Grundgesetz stehen Ehe und Familie unter dem besonderen Schutze der staatlichen Ordnung. Sie garantiert die im Grundgesetz eingegangene Bestimmung darüber, dass jeder Deutsche in jedem Bundesland die gleichen staatsbürgerlichen Rechte und Pflichten hat (Art. 33, Absatz 1).

Das Grundgesetz verbietet jeden Angriff auf den Wesensgehalt der Grundrechte. Die Grundrechte wirken unmittelbar. Dadurch unterscheidet sich das Grundgesetz von den vorherigen deutschen Verfassungen in erheblichem Maße. In Deutschland binden die Grundrechte alle drei Zweige der staatlichen Gewalt: Gesetzgebung, vollziehende Gewalt und Rechtsprechung, als unmittelbar geltendes Recht.

Jeder Staatsbürger kann eine Verfassungsklage zum Bundesverfassungsgericht erheben, sollte er sich in seinen Grundrechten durch Beschlüsse oder Handlungen der staatlichen Behörden verletzt fühlen und zuvor bei einem zuständigen Gericht mit seiner Klage erfolglos geblieben sein. Nach dem Grundgesetz hat jeder die Möglichkeit, seine Grundrechte auf dem Rechtswege durchzusetzen.

Das Grundgesetz führt eine ziemlich große Anzahl von Klauseln, die eine Einschränkung von Grundrechten und persönlichen Freiheiten möglich machen, sollte dies im Sinne des Ordnungs- und Verfassungsschutzes erforderlich scheinen. Zur gleichen Zeit wird aber

verboten, die Grundrechte für den Einzelfall per Gesetz einzuschränken. Soweit ein Grundrecht durch Gesetz eingeschränkt wird, muss das Gesetz allgemein und nicht nur für den Einzelfall gelten. Das Grundgesetz sieht ferner vor, dass jeder, der die Freiheit der Meinungsäußerung und die Versammlungsfreiheit zum Kampf gegen die freiheitliche demokratische Grundordnung missbraucht, gegen diese Grundrechte verstoßen hat. Der Verstoß und das Ausmaß werden durch das Bundesverfassungsgericht bestimmt.

Bemerkenswert dabei ist, dass das Grundgesetz die Grundrechte auf deutsche juristische Personen erstreckt, da die Grundrechte im Wesentlichen auf diese angewandt werden können.

Mit seinem Beitritt der Europäischen Menschenrechtskonvention von 1950 und der Ratifizierung des internationalen UN-Paktes über Menschenrechte von 1966 unterzog sich Deutschland der internationalen Menschenrechtskontrolle. Jeder kann eine Klage wegen Menschenrechtsverletzung zum ständigen Europäischen Gerichtshof für Menschenrechte in Straßburg erheben.

In keinem Abschnitt des Grundgesetzes sind Pflichten der Staatsbürger gesondert festgelegt. Jedoch sind diese in seinem Wortlaut doch zu finden. Das deutsche Grundgesetz setzt folgende Pflichten bei den Staatsbürgern fest: Pflicht der Eltern, ihre Kinder zu unterstützen und zu erziehen; Wehr- und Dienstpflicht mit Vollendung des 18. Lebensjahres; im Verteidigungsfall können Frauen zum Dienst ohne Waffe im zivilen Sanitäts- und Heilwesen sowie in der militärischen Lazarettorganisation herangezogen werden; die Einführung der Arbeitsdienstpflicht ist möglich. Ferner sind Steuern zu zahlen (obwohl das Grundgesetz dies nicht direkt anspricht) sowie Gesetze, Rechte und rechtmäßige Interessen der Mitbürger zu beachten und zu respektieren und als Eigentümer Verpflichtungen nachzukommen. **Konstitutionelle Einschätzung des heutigen Deutschland.** Im deutschen Staatsrecht sind vier Rechtstheorien unmittelbar vertreten: Gewaltenteilung, Rechtsstaat, Sozialstaat und Parteienstaat. Diese Theorien sind weit verbreitet und in der deutschen Staatsrechtslehre anerkannt, wodurch ihre praktische Bedeutung unterstrichen wird. **Deutschland – Bundesstaat mit demokratischer Sozial- und Rechtsordnung.** Die im Grundgesetz verankerte staatliche Ordnung spiegelt sich in den Verfassungsorganen, dem Föderalismusprinzip sowie im Rechts- und Wahlsystem wider. Diese Bestimmungen des Grundgesetzes regeln nicht nur das politische Geschehen, sondern auch den Bürgeralltag in Deutschland. Im Grundgesetz sind Grundsätze für Beachtung der allgemeinmenschlichen

Werte installiert: Demokratie, Menschenrechte, Gewaltenteilung, Gleichheit und Gerechtigkeit. Im Sinne der deutschen Traditionen widmet sich das Grundgesetz verstärkt den Anliegen der Ehe und Familie.

Demokratie in Deutschland wird im Grundgesetz durch seine Bestimmung gesichert, dass alle Staatsgewalt vom Volke ausgeht und in Wahlen und Abstimmungen und durch Vertretungsorgane der staatlichen Gewalt von ihm ausgeübt wird. Die höchste Garantie für demokratische Ordnung bietet die Verfassungsbestimmung darüber, dass alle Deutschen das Recht zum Widerstand gegen jeden haben, der es unternimmt, diese demokratische verfassungsmäßige Ordnung zu beseitigen, wenn andere Abhilfe nicht möglich ist.

Der bekannte deutsche Staatskundenexperte Stern vertritt die Meinung, die Gründung des Begriffs des Sozial- und Rechtsstaates gehöre zu den großen Entdeckungen und Errungenschaften der Staatsrechtslehre, und demokratische Ordnung in einem solchen Staat sei die Krönung im Aufbau einer Staatengemeinschaft[1].

Die Bestimmung über **Sozialstaat** findet ihre Entfaltung in den Rechtssätzen, dass die Nutzung von Eigentum dem Wohle der Allgemeinheit dienen soll, dass Grund und Boden, Naturschätze und Produktionsmittel vergesellschaftlicht oder in andere Formen der Gemeinwirtschaft durch ein Gesetz, nicht aber durch Gerichtsbeschluss überführt werden dürfen. Demokratie und sozial geprägte Verfassungsordnung in Deutschland sind eng miteinander verbunden. Zu den wesentlichen Merkmalen eines Sozialstaates gehört Solidarität einerseits und persönliche Verantwortung andererseits. Zu ihrer Durchsetzung schuf der Staat ein breites Netzwerk aus Sozialleistungen. Die Bestimmung über Sozialstaat trägt dem Schutz der Freiheit der Person sofern bei, als sie den Staat zur sozialen Absicherung der Bürgerperson verpflichtet. Neben den fünf Sozialversicherungsarten (Renten-, Kranken-, Pflege-, Unfall- und Arbeitslosenversicherung), für die Arbeitgeber und Arbeitnehmer anteilig aufkommen, beinhaltet das Sozialhilfenetzwerk ebenfalls die aus Steuereinnahmen getragenen Leistungen, wie Kindergeld (der Familienlastenausgleich) oder auch Sozialversicherungszulagen.

Die Rechtsstaatsprinzipien[2] sind in Art. 1, 3, 19, 20, 28, 79 des Grundgesetzes eingefügt. Die Bestimmung über **Rechtsstaat** bedient sich der umfassenden verfassungsmäßigen Grundrechte und persönlicher Freiheiten. Durch die Spaltung Deutschlands in zwei

---

[1] Stern K., Das Staatsrecht der BRD, Band 1, München 1977, S. 620.

[2] Der Begriff«Rechtsstaat» ging in die deutsche Literatur der Staatskunde erst zu Beginn des 19. Jahrhunderts ein (K.T. Völker).

Teilstaaten erfolgte die Regelung der Rechtsstellung der Person in zwei Richtungen: Menschenrechte und Rechte der Deutschen. Bei der Regelung der Rechtsstellung der Person berücksichtigt das Grundgesetz politische und persönliche Freiheiten besonders, dennoch setzt es auch wirtschaftssoziale Rechte fest. Einschränkung der persönlichen Rechte ist bei deren Missbrauch sowie nach Gesetz (im Verteidigungsfall und bei innerem Notstand) sowie bei Militärdienstleistenden zulässig. Der Wesensgehalt der «rechtsstaatlichen Ordnung» lässt sich aus Art. 20, Absatz 3 ableiten: Die Gesetzgebung ist an die verfassungsmäßige Ordnung, die vollziehende Gewalt und die Rechtsprechung sind an Gesetz und Recht gebunden. »Rechtsstaatliche Ordnung bedeutet Ausübung der Staatsgewalt auf Grund von verfassungsmäßig verabschiedeten Gesetzen zur Gewährleistung der Freiheit, Gerechtigkeit und Rechtssicherheit»[1].

Grundgesetz und Wahlrecht. In Deutschland sind die Wahlen in alle Organe der Volksvertretung allgemein, direkt, frei, gleich und geheim. Das Wahlrecht genießt jeder Deutsche nach Vollendung seines 18. Lebensjahres. Beim Vorliegen bestimmter Umstände können auch Deutsche mit wählen, die im Ausland wohnhaft sind (»aktives Wahlrecht»). Gewählt werden kann im Prinzip jeder, der seit mindestens einem Jahr die deutsche Staatsangehörigkeit besitzt und zum Wahltag das 18. Lebensjahr vollendete sowie dem das aktive Wahlrecht nicht aberkannt wurde bzw. gegen den kein Gerichtsurteil vorliegt, durch das ihm das Recht abgesprochen wird, gewählt zu werden oder ein öffentliches Amt zu bekleiden (»passives Wahlrecht»). Die Wahlkandidaten werden in der Regel von Parteien aufgestellt, es können jedoch auch Parteilose kandidieren.

Das deutsche Wahlsystem beruht auf der Verbindung aus Mehrheitsund Proportionalwahlsystemen. Jeder Wähler besitzt zwei Stimmen. Die eine Stimme gibt er für einen Kandidaten aus seinem Wahlkreis im Sinne des Mehrheitswahlsystems ab, wobei derjenige als gewählt gilt, der die meisten Stimmen auf sich vereinigt. Die zweite Stimme wird für eine Partei abgegeben. Bei der Auszählung werden die ersten und die zweiten Stimmen berücksichtigt. Der Bundestag besteht aus 299 Abgeordneten, die in 299 Wahlkreisen direkt gewählt wurden sowie aus weiteren 299 Abgeordneten, die nach Landesparteiliste ins Parlament gelangen.

Bei der Verteilung der Bundestagsmandate ist das Kräfteverhältnis unter den Parteien ausschlaggebend, das sich durch die Anzahl der

[1] Stern K., Das Staatsrecht der BRD, Band 1, München 1977, S. 615.

Zweitstimmen ausdrückt, die sie in jedem einzelnen Bundesland sammelten. Sollte eine Partei in einem Bundesland mehr direkt gewählte Kandidaten gewonnen haben, als es ihr nach dem Anteil der Zweitstimmen zusteht, so behält jeder direkt gewählte Kandidat sein Mandat bei. Somit erlangt die Partei in diesem Bundesland Überhangmandate. Just aus diesem Grunde zählt der 2002 gewählte deutsche Bundestag nicht 598, sondern 603 Abgeordnete.

Die Listenwahl verfolgt das Ziel, alle Parteien je nach Anteil der gewonnenen Stimmen im Bundestag vertreten zu lassen. Auf der anderen Seite bekommen die Mitbürger durch Direktwahlen in Wahlkreisen die Möglichkeit, ihre Stimmen einem konkreten Politiker zu geben. Die deutsche Bevölkerung ist sehr wahlaktiv. An den Bundestagswahlen nehmen meist mehr als 70% der Bevölkerung teil.

Grundgesetz und politische Parteien. Parteien und parlamentarische Demokratieordnung in Deutschland blicken auf eine ereignisreiche Geschichte zurück[1]. Moderne Demokratie kann nicht ohne miteinander konkurrierende Parteien funktionieren. Nachdem ihre Vertreter für eine bestimmte Zeit gewählt worden sind, nehmen sie Aufgaben bei der politischen Steuerung sowie Kontrolle wahr. Im Sinne des Grundgesetzes spielen Parteien eine wichtige Rolle in der Politikplanung. Art. 21 Grundgesetz besagt: «Die Parteien wirken bei der politischen Willensbildung des Volkes mit». Damit wird ihr verfassungsmäßiger Zweck bestimmt, In dem Gesetz über politische Parteien von 1967 und in seinen späteren Fassungen wird eine umfangreiche Liste von Aufgaben konkret bezeichnet: Mitgestaltung der öffentlichen Meinung, Mitwirkung bei der Beteiligung der Staatsbürger am politischen Leben, Heranbildung von entsprechend befähigten Mitbürgern für spätere politische Funktionsstellen, Aufstellung von Wahlkandidaten für Bundes-, Landes- und Kommunalwahlen, Mitlenkung der politischen Entscheidungen im Bundestag und in der Bundesregierung. Dadurch werden Belange der Mitglieder von größeren Volks-bzw. Massenparteien ausgedrückt, die ürre politischen Ziele umsetzen.

Durch die aktive Mitwirkung in Parteistrukturen und Mitgestaltung der Parteiprogramme bekommen Frauen und Männer Zugang zu politischen Ämtern, die es ihnen ermöglichen, Interessen ihrer Wälder zu vertreten und durchzusetzen. Im Zusammenwirken mit der Bundesregierung trifft die Parlamentsmehrheit, gebildet nach der parteipolitischen Zugehörigkeit, die wichtigsten politischen Entscheidungen.

---

[1] Siehe Politische Parteien unter Demokratie, Deutschland, 1995.

Nach den Wahlergebnissen vom September 2002 sind folgende Parteien im Bundestag mit Fraktionsstatus vertreten: Christlich-demokratische Union (CDU), christlich-soziale Union (CSU), sozialdemokratische Partei (SPD), freie demokratische Partei (FDP) und Bündnis 90/Die Grünen. Die CDU besitzt keine Parteiorganisation in Bayern, während die CSU ausschließlich in Bayern agiert. Im Bundestag bilden die CDU und die CSU eine Fraktion.

Die Rolle von politischen Parteien und ihr Einfluss auf alle relevanten Lebensbereiche eines modernen Staates und auf traditionelle Institute der staatlichen Gewalt setzten die Schaffung einer Theorie des Parteienstaates voraus. Einer der Grundsteine einer solchen Theorie ist der Leitsatz über den Parteipluralismus als Norm des politischen Lebens in einem demokratischen Staat[1].

Grundgesetz und deutscher Föderalismus. »Föderatives Modell der deutschen Politik hat sich bewährt und braucht nichts zu befurchten», so Bundeskanzler Gerhard Schröder in seiner Rede anlässlich der Einweihung des deutschen Reichstagsgebäudes am 19. April 1999 in Berlin. Der Name Bundesrepublik Deutschland selbst legt bereits nahe, dass es sich um einen Bundesstaat handelt, in dem sich mehrere separate Staaten zusammenschlossen. Die bundesstaatliche Ordnung des Föderalismus drückt sich dadurch aus, dass die Bundesländer keine Provinzen sind, sondern Staaten mit ihren eigenen Systemen der öffentlichen Gewalt. Sie verfügen über eigene Verfassungen, die den Grundsätzen eines republikanischen, demokratischen und sozialen Rechtsstaates im Sinne dieses Grundgesetzes entsprechen müssen, damit die einheitlichen Rechte, Pflichten und Lebensbedingungen allen Deutschen zugute kommen. Im Übrigen können die Bundesländer frei für sich entscheiden, was noch in ihren Verfassungen besonders hervorgehoben werden soll.

Das Prinzip der bundesstaatlichen Ordnung gehört zu den unverbrüchlichen Grundsätzen des Grundgesetzes. Dennoch ist die heutige Zusammensetzung der Bundesländer nicht endgültig: Sie verbleibt so, solange die Bürger, konfrontiert mit Neufestlegung der Grenzen bzw. Ländervereinigung, sie in der Form akzeptieren. Für eine neue administrative Teilung des Bundesgebietes sind entsprechende Regelungen im Grundgesetz nötig.

Die bundesstaatliche Ordnung hat große verfassungsmäßige Tradition. Wie die deutschen Erfahrungen aufzeigen, kann den Besonderheiten und

---

[1] Näheres zur Theorie des Parteienstaates in: Hesse K., Grundzüge des Verfassungsrechts der BRD, 2. Auflage, Heidelberg u. a. 1978 und Leibhotcz G., Verfassungsstaal – Verfassungsrecht, Stuttgart 1973.

Problemen der Einzelregionen viel besser in einem föderalen als in einem zentralen Staat entsprochen werden. Deutscher Föderalismus verbindet in sich die innere Einheit und die äußere Vielfalt, wie es auch für die USA oder die Schweiz zutrifft. Föderalismus ermöglicht es, die regionale Vielfältigkeit besser aufrechtzuerhalten und lässt die Bürger in einzelnen Regionen sich mit der politischen Führung und Gestaltung in ihrem Umfeld zu solidarisieren.

Darüber hinaus stellt die Verteilung der Aufgaben zwischen Bund und Ländern eine wesentliche Komponente im System der Gewaltenteilung und des Gleichgewichts dar. Hinzu zählt auch die Mitwirkung der Länder bei der politischen Wülensbildung auf der Bundesebene, die vom Bundesrat wahrgenommen wird. Die Bundesordnung bietet Chancen auch für den Länderwettbewerb und Experimente auf untergeordneten Ebenen. So können die Bundesländer Neues ausprobieren und Modellvorschläge für Reformen im Bildungswesen für den gesamten Bundesraum erarbeiten.

Deutschland besteht aus 16 Bundesländern, die ihre staatliche Verantwortung selbständig tragen und auf alte Traditionen zurückblicken können. Deutschland war schon immer in Länder verteilt, dennoch veränderte sich seine Landkarte im Verlauf der Jahrhunderte oftmals. Die Bundesländer entstanden in ihrer jetzigen Gestalt erst nach 1945, wobei sowohl der traditionellen Verbundenheit als auch historisch entstandenen Grenzen Rechnung getragen wurde.

Das deutsche Grundgesetz unterstreicht die Prinzipien des Föderalismus, zu denen auch das Prinzip der Subsidiarität zählt. Ihm zufolge werden nur die Geschäfte auf einer übergeordneten Ebene geregelt, die auf einer untergeordneten Ebene nicht mit der entsprechenden Qualität geregelt werden können. Daraus ergibt sich eine Art Treppe, die von jeder Einzelpereon, ihrer Familie, ihrem Freundes- und Kollegenkreis aus über Stadt- bzw. Dorfgemeinde, Bundesland und Bund bis schließlich hin zur EU fuhrt.

In Deutschland findet die Bundesverwaltung größtenteils nur im Bereich Auswärtiges, Arbeitsvermittlung, Zoll, Bundesgrenzschutz und Bundeswehr statt. Das Gros der Verwaltungsaufgaben fuhren die Bundesländer selbständig aus. Die Rechtshoheit des Bundes beschränkt sich im Wesentlichen auf das Bundesverfassungsgericht und andere Bundesgerichtshöfe. Diese stellen die einheitliche Auslegung der Gesetze sicher. Alle anderen Gerichte sind auf der Landesebene angesiedelt. Zur Gesetzgebung gilt, dass diese den Bundesländern zusteht, solange es nicht um Gegenstände geht, für die ausschließlich der Bund zuständig

ist oder das Grundgesetz ihm die ausschließliche Kompetenz zugedacht hat. Daher gehört zu den Gegenständen der Gesetzgebungshoheit der Bundesländer heute maßgeblich Bildungswesen und Kulturpolitik, was ihre Unabhängigkeit im Kulturbereich bestätigt. Hinzu zählt ebenfalls das Kommunal- und Polizeirecht.

Somit wird in Deutschland auf die Kooperation zwischen Bund, Ländern und Gemeinden gesetzt. Dabei gehört dem Bund die Rahmenkompetenz.

Gemeindeverwaltung. Die Gemeindeverwaltung in Deutschland ist wie folgt aufgebaut: Ein Bundesland wird in Landkreise unterteilt (ohne eigene Vertretungsorgane mit Regierungspräsidenten an der Spitze, die von der jeweiligen Landesregierung ernannt werden); Landkreise werden wiederum in Kreise und Stadtkreise eingeteilt, die an ihrer Stelle in Gemeinden und Gemeindestädte untergegliedert werden (mit Gemeinderat und Bürgermeister, gewählt von Einwohnern oder dem Rat).

In Deutschland existieren insgesamt vier Gemeindemodelle: Süddeutsches Modell (in Bayern): Vertretungsorgan ist der Gemeinderat, die vollziehende Gewalt liegt beim Bürgermeister, die Entscheidungskompetenz gehört dem Gemeinderat, die Einwohner wählen sowohl den Gemeinderat als auch den Bürgermeister; Norddeutsches Modell (Niedersachsen): Das Vertretungsorgan (Gemeinderat) wählt den Gemeindedirektor, die Entscheidungskompetenz gehört dem Gemeinderat; Modell Ratsbürgermeister (Pfalz, Saarland): Der Gemeinderat wird von Gemeindeeinwohnem und der Bürgermeister von dem Gemeinderat gewählt, weit reichende Entscheidungsvollmacht des Bürgermeisters; Magistrat (Hessen, Hamburg): Das Vertretungsorgan wird von den Einwohnern gewählt; der Gemeinderat wählt den Magistrat, der mit vollziehender Gewalt ausgestattet ist; der Bürgermeister leitet nur laufende Geschäfte; über wichtige Fragen wird im Gremium entschieden.

Eine lange Tradition hat in Deutschland die kommunale Selbstverwaltung. Diese gilt als Ausdruck der bürgerlichen Freiheit und wurzelt in Privilegien der mittelalterlichen Freistädte, als das Stadtrecht Menschen von Fesseln der feudalen Leibeigenschaft befreite (davon rührt das deutsche Sprichwort «der Städte Luft bringt Freiheit»). Heutzutage wird kommunale Selbstverwaltung in erster Linie mit Refonnen des Freiherm von Stein in Zusammenhang gebracht, hier allem zuvor mit der preußischen Städteordnung von 1808.

Das deutsche Grundgesetz setzt diese Tradition fort. In ihm wird die kommunale Selbstverwaltung in Städten, Gemeinden und Kreisen

unmittelbar garantiert. Demzufolge sind diese berechtigt, in allen Angelegenheiten lokaler Größe im Rahmen der bestehenden Gesetze zu entscheiden. Alle Städte, Gemeinden und Kreise müssen demokratisch aufgebaut sein.

Grundgesetz und Hauptzweige der staatlichen Gewalt. Im Grundgesetz ist die parlamentarische Bundesrepublik proklamiert. In ihm ist ebenfalls der Grundsatz der Gewaltenteilung in der für eine parlamentarische Republik typischen Form verankert.

Gesetzgebung. In Deutschland existieren zwei Gremien, die bei Gesetzgebung maßgebend mitwirken: Bundestag und Bundesrat. Bei Gesetzgebung wirkt ebenfalls der Bundespräsident mit, Gesetze gegenzeichnet und berechtigt ist, diese zur Revision zurückzuweisea Viele deutsche Wissenschaftler sind der Auffassung, mit dem Bundestag besitze Deutschland ein Einkammerparlament, wobei der Bundesrat das Vertretungsorgan der Bundesländer kraft der Form seiner Zusammensetzung sei, mit dessen Hilfe die Bundesländer bei der Rechtssetzung mitwirkten. Einige deutsche und ausländische Rechtsexperten meinen hingegen, der Bundesrat sei die zweite Parlamentskammer, obwohl seine Rechtsstellung mit der des Bundestags ungleich sei. Der Streit um den deutschen Parlamentarismus existiert seit langem[1].

Der Bundestag ist das Volksvertretungsorgan in Deutschland. Eine vorzeitige Auflösung des Bundestages gehört zur Entscheidungskompetenz des Bundespräsidenten. Zu den zentralen Aufgaben des Bundestages gehört die Gesetzgebung, Wahl des Bundeskanzlers und Aufsicht über die Tätigkeit der Bundesregierung. Eine Sitzung im Bundestag ist zugleich ein Forum für große Parlamentsdebatten, besonders wenn entscheidende Fragen der Innen- und Außenpolitik auf der Tagesordnung stehen.

Der Bundesrat als Vertretungsgremium der 16 Bundesländer[2] verkörpert den Bund und besteht aus Mitgliedern der Landesregierungea Im Bundesrat besitzt jedes Bundesland von drei bis sechs Stimmen je nach seiner Einwohnerstärke. Durch den Bundesrat wirken die Bundesländer bei Gesetzgebung und vollziehender Gewalt auf der

---

[1] Siehe: Kahl W., Glaser A.: Die Nachhaltigkeit der parlamentarischen Demokratie / Nachhaltigkeit im Recht, Baden-Baden 2003, S. 9 IT.; Schmitt C., Die geistesgeschichtliche Lage des heutigen Parlamentarismus, 8. Auflage, Berlin 1996, S. 41 ff'.

[2] Der Bundestag und der Bundesrat ersetzten den Reichstag und den Reichsrat 1949, die sieh auf die gleiche Weise bildeten. Vor 1893 wurde der Reichstag für 3, von 1893 bis 1912 für 5 Jahre gewählt. Laut Vertrag vom 31.08.1990 trat die DDR der BRD am 3.10.1990 bei, was im deutschen Wahlgesetz durch eine Änderung vom 11.06.1990 berücksichtigt wurde.

Bundesebene mit. Der Bundesrat ist kein Landes-, sondern ein Bundesgremium, das mit *ausschließlichen Bundeszuständigkeiten* ausgestattet ist.

Je nach Verteilung politischer Kräfte auf der Bundes- und Landesebene kann der Bundesrat zu einer Art politischer Gegenlast und damit zu einem Instrument der Opposition werden, wobei jedoch kein Anlass besteht, ihm Obstruktionismus vorzuwerfen. Entsprechend seiner rotierenden Geschäftsordnung wählt der Bundesrat seinen Präsidenten aus der Zahl der Bundeslands Vertreter. Der Bundesratspräsident vertritt den Bundespräsidenten, wenn der verhindert ist.

Im Bundestag werden Gesetzesvorlagen drei Mal gelesen und nach der ersten Lesung dem zuständigen Ausschuss zur sachkundigen Beratung zugeführt. In der dritten Lesung findet die endgültige Abstimmung statt. Ein Gesetz (abgesehen von Gesetzen zur Änderung des Grundgesetzes) gilt als angenommen, soweit die Mehrheit der Abgeordneten ihm zustimmte. Nach Art. 70 des Grundgesetzes haben die Länder das Recht der Gesetzgebung, soweit das Grundgesetz nicht dem Bunde Gesetzgebungsbefugnisse verleiht. Die Gesetzgebung auf der Bundesebene ist die Sache der Länder, vorausgesetzt, die Gesetzgebungskompetenz des Bundes scheint eindeutig zweckmäßiger.

Deswegen unterteilt sich die Gesetzgebungskompetenz des Bundes in ausschließliche, konkurrierende und die Rahmengesetzgebung. So hat der Bund die ausschließliche Gesetzgebung über die auswärtigen Angelegenheiten und Verteidigung, das Währungs-, Geld- und Münzwesen, den Luftverkehr und teilweise über das Steuerwesen.

Von 1949 bis 2002 wurden mehr als 9.200 Gesetzes Vorlagen beim Bundestag eingebracht, über 5.640 davon wurden beschlossen. Dabei geht es hauptsächlich um Änderungen zu den bereits bestehenden Gesetzen. Die Mehrheit der Gesetzesvorlagen wird von der Bundesregierung, weniger aus der Mitte des Bundestages bzw. von dem Bundesrat eingebracht.

Das Grundgesetz unterscheidet zwischen einfachen Gesetzen und den Gesetzen, die der Zustimmung des Bundesrates bedürfen. Der Bundesrat verfügt weitgehend über die Möglichkeiten, die einfache Gesetzgebung ebenfalls zu beeinflussen. Er besitzt das Gesetzesinitiativrecht, kann den Vermittlungsausschuss anrufen oder gegen ein vom Bundestag beschlossenes Gesetz Einspruch einlegen. Gesetzesvorlagen bedürfen der Zustimmung des Bundestages in erster Linie dann, wenn wesentliche Interessen der Länder tangiert werden, wie zum Beispiel bei Finanzen oder bei der Verwaltungshoheit der Länder. Außerdem ist

die Zustimmung des Bundesrates dann erforderlich, wenn Gesetze zur Änderung des Grundgesetzes verabschiedet oder die Bundesstaatlichkeit berührt werden. Ein Gesetz zur Änderung des Grundgesetzes bedarf der Zustimmung von zwei Dritteln der Mitglieder des Bundestages und zwei Dritteln der Stimmen des Bundesrates.

Vollziehende Gewalt. Der Bundespräsident ist das Staatsoberhaupt[1], aber die Bundesregierung und an ihrer Spitze der Bundeskanzler üben die vollziehende Gewalt aus. Der Bundespräsident wird von der Bundesversammlung gewählt, die ein eigens zu diesem Zweck etabliertes Verfassungsorgan darstellt. Die Bundesversammlung besteht aus den Mitgliedern des Bundestages und einer gleichen Anzahl von Mitgliedern, die von den Volksvertretungen der Länder nach den Grundsätzen der Verhältniswahl gewählt werden. Mitunter sind auch angesehene Persönlichkeiten in der Bundesversammlung vertreten, die keine Abgeordneten sind. Der Bundespräsident wird mit einfacher Stimmenmehrheit für fünf Jahre gewählt. Die Wiederwahl ist nur ein Mal zulässig. Gewählt kann jeder Deutsche, der das vierzigste Lebensjahr vollendet hat.

Der Bundespräsident nimmt in der Regel repräsentative Aufgaben wahr und spielt als neutrale Kraft und Wächter über die Einhaltung des Grundgesetzes die Ausgleichsfunktion. Er schließt im Namen des Bundes Verträge mit auswärtigen Staaten, beglaubigt und empfängt Gesandte.

Der Bundespräsident ernennt und entlässt die Bundesrichter, die Bundesbeamten, die Offiziere und Unteroffiziere. Er übt für den Bund das Begnadigungsrecht aus, fertigt nach Gegenzeichnung Gesetze aus und verkündet sie im Bundesgesetzblatt, soweit er ihr Zustandekommen nach den Vorschriften dieses Grundgesetzes nicht bezweifelt.

Der Bundespräsident schlägt die Kandidatur des Bundeskanzlers unter Berücksichtigung der Mehrheitsverhältnisse dem Bundestag vor und ernennt ihn nach der Wahl. Er ernennt und entlässt die Bundesminister auf Vorschlag des Bundeskanzlers.

Der Bundespräsident verkörpert den politischen Zusammenschluss in der Gesellschaft. Als überparteiliche, ausgleichende und neutrale Kraft ist er dazu berufen, seine Ansichten über schwerwiegende politische und öffentliche Probleme bekanntzugeben. Damit besitzt der Bundespräsident

---

[1] Von 1871 bis 1918 war Kaiser das Staatsoberhaupt. Vor 1934 (außer 1919 und 1920) wurde der mit großen Vollmachten ausgestattete Präsident für 7 Jahre in allgemeiner Abstimmung gewählt. 1934 bis 1945 führte der Reichskanzler (als Regierungschef) sein Amt mit dem des Präsidenten zusammen. Seit 1949 werden die Bundespräsidenten von den beiden Parlamentskammen für 5 Jahre gewählt.

die Möglichkeit, Kriterien für politische und sittliche Ausrichtung vorzuschlagen.

Die Bundesregierung. Die Bundesregierung besteht aus dem Bundeskanzler und den Bundesministem. Daher bezeichnet man Deutschland als Kanzlerrepublik. Der Bundestag wirkt bei der Ernennung der Bundesminister nicht mit, sondern wählt nur den Bundeskanzler. Die Bundesminister werden von dem Bundespräsidenten auf den Vorschlag des Bundeskanzlers *ernannt.* Der Bundeskanzler trägt ebenfalls die Verantwortung für die Tätigkeit der Bundesregierung: Mit seinem Wechsel treten auch die Bundesminister zurück.

Unter den in der Bundesregierung vertretenen Bundesminister nimmt der Bundeskanzler eine gesonderte und übergeordnete Stellung ein. Er führt den Vorsitz im Bundeskabinett. Er alleine ist zur Kabinettsbildung befugt: Der Bundeskanzler wählt die Bundesminister und unterbreitet dem Bundespräsidenten den ihn bindenden Vorschlag für ihre Ernennung bzw. Entlassung. Überdies entscheidet der Bundeskanzler, wie viel Bundesminister das Bundeskabinett bilden und gibt Richtlinien für ihre Geschäftsbereiche vor. Ansonsten sind die deutschen Bundesminister bis auf wenige Ausnahmen gleichzeitig Mitglieder des Bundestages. Die Stärken des Bundeskanzlers gehen vor allem auf seine Richtlinienkompetenz zurück: Er entscheidet über Richtlinien der Regierungspolitik. Innerhalb dieser Richtlinien leitet jeder Bundesminister seinen Geschäftsbereich selbständig und unter eigener Verantwortung. In der politischen Praxis hat der Bundeskanzler die Vereinbarungen mit dem jeweiligen Koalitionspartner innerhalb der Regierungskoalition zu berücksichtigen und die Bundestagsfraktionen aus Regierungsparteien von der Richtigkeit seiner Politik zu überzeugen.

Der Bundeskanzler ist das einzige Kabinettsmitglied, das vom Bundestag gewählt und diesem zur Rechenschaft verpflichtet ist. Die Bundesminister sind ihm mittelbar auch rechenschaftspflichtig. Der Bundestag kann dem Bundeskanzler das Misstrauen aussprechen, indem er mit der Mehrheit seiner Mitglieder einen Nachfolger wählt (konstruktives Misstrauensvotum). Der Bundeskanzler kann einen Antrag im Bundestag stellen, ihm das Vertrauen auszusprechen. Findet er nicht die Zustimmung der Mehrheit der Mitglieder des Bundestages, so kann der Bundespräsident auf Vorschlag des Bundeskanzlers den Bundestag auflösen.

Mit dieser Geschäftsordnung weicht das Grundgesetz bewusst von der Weimarer Verfassung ab. Diese Geschäftsordnung ist dazu

berufen, um die Bundesregierung vor einem möglichen Sturz durch Oppositionsgruppen zu schützen, die sich in ihrer Forderung nach dem Rücktritt der Bundesregierung, nicht aber in einem gemeinsamen alternativen Regierungsprogramm zusainmenschließen. Der Bundestag, der dem Bundeskanzler sein Misstrauen ausspricht, hat dabei mit der Mehrheit seiner Mitglieder einen Nachfolger für ihn zu wählen. Bislang wurde der Kanzlersturz mittels konstruktiven Misstrauensvotums zweimal versucht. Im Oktober 1982 gelang es Helmut Kohl den damaligen Regierungschef Helmut Schmidt im Amt abzulösen.

Der Bundesrechnungshof und die Rechnungshöfe der 16 Bundesländer sind mit der Prüfung der Rechnung sowie der Wirtschaftlichkeit und Ordnungsmäßigkeit der Haushalts- und Wirtschaftsführung jeweils auf der Bundes- und Landesebene betraut. Dies entspricht der deutschen Bundesstaatlichkeit und dem Verfassungsgrundsatz über Selbständigkeit und Unabhängigkeit der Haushaltswirtschaft von Bund und Ländern. Der Bundesrechnungshof als unabhängige staatliche Finanzkontrollbehörde prüft die Haushalts- und Wirtschaftsführung auf der Bundesebene. Dabei überwacht sie die wirtschaftliche und ordnungsgemäße Verwendung öffentlicher Mittel.

Auf Vorschlag der Bundesregierung wählt der Bundestag seinen Datenschutzbeauftragten. Der Datenschutzbeauftragte hat die Bundesregierung und den Bundestag zum Datenschutz bei Gesetzgebung zu beraten, den Umgang der Bundesbehörden und Telekommunikations- und Postleistungsanbieter mit personenbezogenen Daten zu überwachen und seine Empfehlungen zur Verbesserung des Datenschutzes an diese Einrichtungen zu geben. Jeder, der sich in seinem

Recht auf Schutz persönlicher Daten verletzt fühlt, kann bei dem Datenschutzbeauftragten Beschwerde einlegen. Jedes zweite Jahr hat der Datenschutzbeauftragte dem Bundestag über seine Arbeit zu berichten.

Grundgesetz und deutsche Rechtsverfassung. Historisch gesehen geht die deutsche Rechtsverfassung auf das römische Recht sowie zahlreiche weitere Rechtsquellen auf verschiedenen Gebieten zurück. Im 20. Jahrhundert wurde zum ersten Mal einheitliches Privatrecht geschaffen, das im gesamten Deutschen Reich galt. Die deutsche Zivilrechtsgesetzgebung und das Handelsgesetzbuch haben den liberalen Geist aus ihrer Entstehungszeit bis in unsere Tage hinein beibehalten. Maßgebend für sie ist der Grundsatz der Seien Vertragsschließung.

Die Grundlagen der deutschen Rechtsverfassung wurden bereits im 19. Jahrhundert fast vollständig geschaffen. Vor allem geht es dabei um das Gerichtsverfassungsgesetz, mit dem der Aufbau, die Organisation und die Zuständigkeit von Gerichten geregelt werden sowie um die Zivilprozess- und die Strafprozessordnung. Die Zivilrechtsgesetzgebung trat 1900 in Kraft, wobei die Zivilprozess- und die Strafprozessordnungen durch liberale und demokratische Kräfte erst im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts der Reichsregierung abgerungen wurden. Die deutschen Gesetzbücher waren Vorbild auch für Rechtsverfassungen vieler ausländischer Staaten.

Die Rechtsmacht in Deutschland umfasst fast alle Bereiche des öffentlichen Lebens und trägt dazu bei, dass die moderne deutsche Rechtssetzung sich eher durch Anpassung und Veränderung der bestehenden Rechtsätze im Sinne der öffentlichen Entwicklungstrends und der notwendigen Lösung der dadurch verursachten Probleme abzeichnet.

Das Grundgesetz bildet den Kern der deutschen Rechtsverfassung. Dabei gelten jedoch auch die EU- und völkerrechtlichen Vorschriften. Das Bundesrecht besitzt etwa 1900 Gesetze und 3000 Rechtsverordnungen. Gesetze werden vom Bundestag beschlossen und sind Grundlage für die Erlassung der Rechtsverordnungen durch die Bundesregierung. Abgesehen vom Polizei- und Kommunalrecht beinhaltet das Landesrecht ferner die Rechtssätze, die sich auf das Schul- und Hochschulsystem sowie Presse, Rundfunk und Fernsehen erstrecken.

Die Grundlagen der deutschen Rechtsverfassung sind vorrangig im materiellen und prozessualen Recht verankert. Das Strafrecht enthält eine Bestimmung, der das Grundgesetz den Verfassungsrang verleiht: Eine Tat kann nur bestraft werden, wenn die Strafbarkeit gesetzlich bestimmt war, bevor die Tat begangen wurde. Den Verfassungsrang besitzt ebenfalls die Bestimmung darüber, dass niemand wegen derselben Tat auf Grund der allgemeinen Strafgesetze mehnnals bestraft werden darf. Die Freiheit der Person kann nur auf Grund eines Gesetzes beschränkt werden. Über die Zulässigkeit und Fortdauer einer Freiheitsentziehung hat nur der Richter zu entscheiden. Bei jeder nicht auf richterlicher Anordnung beruhenden Freiheitsentziehung ist unverzüglich eine richterliche Entscheidung herbeizuführen. Zwar darf die Polizei vorläufig festnehmen, dennoch darf sie aus eigener Machtvollkommenheit niemanden länger als bis zum Ende des Tages nach dem Ergreifen in eigenem Gewahrsam halten.

Vor Gericht wird jedem rechtliches Gehör garantiert, was im Grundgesetz verankert ist und zum Grundsatz der Vorrangigkeit des Gesetzes gehört. Mit der Rechtsprechung sind unabhängige Richter betraut, die nur dem Gesetz unterworfen sind. Grundsätzlich können die Richter wider ihren Willen weder ihres Amtes enthoben noch an eine andere Stelle versetzt werden. In Deutschland sind Ausnahmegerichte unzulässig.

Rechtsprechung. Deutschland zeichnet sich dadurch aus, dass es keine höheren Gerichtsorgane sowohl auf der Bundes- als auch der Landesebene gibt. Die Verfassungsgerichtsbarkeit wird von dem Bundesverfassungsgericht und den Landesverfassungsgerichten wahrgenommen. Über die Wahrung des Grundgesetzes wacht das Bundesverfassungsgericht (BVG). Bittere Erfahrungen aus den Zeiten zwischen 1933 und 1945 veranlassten die Gründerväter des Grundgesetzes Zügel der politischen Macht im Staate anzulegen. Deswegen ließ der Parlamentarische Rat die Bestimmung über das Bundesverfassungsgericht mit seinen weitgehenden Befugnissen in das Grundgesetz eingehen (mit insgesamt 18 Zuständigkeitsfallen). Alleine das BVG ist befugt zu urteilen, ob eine Partei die freie und demokratische Staatsordnung gefährdet und somit verfassungswidrig ist. Falls das zutrifft, erkennt das BVG auf ihre Auflösung. Dadurch wird der hohe Stellenwert des BVG bei Aufrechterhaltung und Sicherung der heutigen verfassungsrechtlichen Ordnung in Deutschland unterstrichen.

Das BVG greift nur ein, wenn es angerufen wird Jeder hat das Recht, eine Verfassungsbeschwerde an das BVG zu richten, wenn man sich von der öffentlichen Gewalt in seinen Grundrechten verletzt zu sein fühlt Allerdings greift das nur, wenn der ordentliche Rechtsweg vor zuständigen Gerichten vorher erschöpft wurde. Das BVG entscheidet über Meinungsverschiedenheiten zwischen Bund und Ländern sowie zwischen einzelnen Bundesbehörden. Es überprüft die Bundes- und Landesgesetze auf ihre Stimmigkeit mit dem Grundgesetz. Wenn das BVG ein Gesetz für ungültig erklärt, wird seine Anwendung ausgesetzt Sollten sich solche Fälle ergeben, kann das BVG das einschlägige Verfahren aufnehmen, insbesondere wenn es von bestimmten Körperschaften, wie den Bundesoder den Landesregierungen oder mindestens einem Drittel der Bundestagsmitglieder oder von Gerichten angerufen wird. Bisher hat das BVG in über 141000 Fällen verhandelt. Davon waren rund 125000 Verfassungsbeschwerden, von denen nur 3360 stattgegeben wurde (Stand vom 31. Dezember 2002).

Das BVG verhandelte vermehrt in Fällen mit großer innen- und außenpolitischer Tragweite, die im Zentrum der öffentlichen Aufmerksamkeit standen. Die Bundesverfassungsrichter urteilten auch darüber, ob Bundeswehreinsätze außerhalb des NATO-Zuständigkeitsgebietes mit dem Grundgesetz vereinbar sind oder inwieweit das im Grundgesetz verankerte Recht auf Leben mit den strafrechtlichen Vorschriften über Abtreibungen übereinstimmen. Den Urteilen des BVG mussten sich Bundesregierungen jeder politischen Couleur beugen. Die Bandbreite der BVG-Urteile ist ziemlich großzügig und reicht von sozialen und wirtschaftlichen über zivil- und strafrechtliche hin zu militärpolitischen und völkerrechtlichen Angelegenheiten einschließlich der Einbürgerungsfragen. Generell übt das BVG sowohl abstrakte als auch konkrete Aufsicht über die Verfassungsmäßigkeit der Gesetzgebungsakte aus.

In Streitigkeiten über die Auslegung der Landesverfassungen verhandeln die Landesverfassungsgerichte. Aber auch in solchen Fällen ist jedoch die Anrufung des BVG nicht ausgeschlossen.

Das BVG mit Sitz in Karlsruhe (Land Baden-Württemberg) besteht aus zwei Senaten mit jeweils acht Bundesverfassungsrichtem. Eine Hälfte der Richterzahl wird von dem Bundestag und die andere Hälfte von dem Bundesrat gewählt. Die Amtszeit ist auf 12 Jahre beschränkt. Eine Wiederwahl der Bundesverfassungsrichter ist unzulässig. Das BVG nahm seine Geschäfte 1951 auf.

In Deutschland existieren 5 Gerichtsarten:

1. Ordentliche Gerichte mit dem Bundesgerichtshof an der Spitze verhandeln in Straf- und Zivilsachen. Zu der Zuständigkeit der ordentlichen Gerichte auf vier Ebenen: Amtsgericht, Landgericht, Oberlandesgericht und Bundesgerichtshof gehören Straf- und Zivilsachen (Delikte aus privatrechtlichen Verträgen wie die Kaufoder Mietverträge sowie Ehe- und Familienrecht).

2. Verwaltungsgerichte mit dem Bundesverwaltungsgericht an der Spitze verhandeln in Zivilklagen gegen Staatsbeamte wegen Verletzung der Bürgerrechte im Verwaltungsprozess sowie in Streitfällen wegen Beeinträchtigung der Beamtenrechte, in umweltrechtlichen Angelegenheiten und Streitsachen zwischen administrativ-territorialen Einheiten;

3. Arbeitsgerichte mit dem Bundesarbeitsgericht an der Spitze verhandeln in Streitsachen zwischen Arbeitgebern und Arbeitnehmern, Gewerkschaftsbünden und Arbeitgeberverbänden;

4. Finanzgerichte mit dem Bundesfinanzhof an der Spitze verhandeln in finanziellen Angelegenheiten in Verbindung mit Steuern und Abgaben;

Sozialgerichte mit dem Bundessozialgericht an der Spitze verhandeln in zivilrechtlichen Klagen gegen Staatsbehörden wegen Auszahlung von Renten, Sozialzulagen und Sozialversichemngsbeträgen.

5. Richter. Die Rechtsprechung in Deutschland wird von rund 21000 hauptamtlichen Richtern ausgeübt, die in üer Regel auf Lebenszeit angestellt werden. Über drei Viertel aller Richter sind in der ordentlichen Gerichtsbarkeit tätig. Bei Rechtsprechung sind die Richter nur an Recht und Gesetz gebunden. In einigen Gerichtszweigen nehmen Laienrichter als Beisitzer an der Gerichtsverhandlung teil. Als gute Experten in bestimmten Bereichen des öffentlichen Lebens, so in der Arbeits- bzw. Sozialrechtsprechung tragen sie dazu bei, dass Richterbeschlüsse realitätsnah ausfallen. Außerdem verkörpern sie direkte Bürgerverantwortung für die Achtung der Gesetze.

Anwälte. Als unabhängige Berater in allen Rechtsfragen sind über 100000 Anwälte in Deutschland tätig. Während sie ihre Mandanten vor Gericht vertreten, wirken sie bei Rechtsprechung aktiv mit. Sie tragen besondere Berufspflichten, über deren Erfüllung die Anwaltskollegien und Berufsgerichte wachen. Berufsrichter, Staatsanwälte und im Endeffekt auch Anwälte müssen entsprechende Qualifikation aufweisen. Das bedeutet, dass sie über einen Hochschulabschluss im Rechtsbereich verfugen, anschließend Praktika machen und Staatsexamina bestehen müssen.

Staatsanwälte. Über 5000 Staatsanwälte sind hauptsächlich in Strafverfahren und im Strafvollzug tätig. Beim bestehenden Verdacht einer begangenen Straftat haben sie die Ennittlungen mit Unterstützung der Polizeikräfte aufzunehmen, die der Staatsanwaltschaft in diesem Sinne unterstehen und von ihr kontrolliert werden. Nach Abschluss des Ermittlungsverfahrens entscheidet die Staatsanwaltschaft, ob es eingestellt oder Anklage erhoben werden muss.

Polizei. Die Gewährleistung der öffentlichen Sicherheit und der Ordnung ist eine der zentralen Aufgaben der staatlichen Gewalt. In Deutschland ist sie sowohl den Bundesländern als auch dem Bund übertragen. Die Polizei und das Polizeirecht fallen hauptsächlich in den Zuständigkeitsbereich der Bundesländer. Nach dem Grundgesetz sind

die polizeilichen Vollmachten des Bundes nur auf bestimmte Bereiche beschränkt.

Zu den Polizeikräften der Bundesländer gehören Schutzpolizei, Kriminalpolizei und Wasserschutzpolizei. Die polizeilichen Aufgaben reichen von der Kriminalitätsvorbeugung bis hin zur Strafverfolgung. Während die Schutzpolizei sich vorrangig mit geringfügigen und mittelschweren Delikten auseinandersetzt, ist die Kriminalpolizei für gemeingefährliche und schwere Straftaten zuständig. Bei Strafverfolgung untersteht die Polizei der Staatsanwaltschaft, von der die Strafklage auch geführt wird. Spezielle Polizeieinheiten werden vorwiegend für Geiselbefreiung, Schutzmaßnahmen anlässlich besonderer Veranstaltungen sowie Beobachtung und Fahndung eingesetzt.

Zum effizienten Schutz der demokratischen Ordnung sammeln das Bundes- und die Landesämter für Verfassungsschutz Daten zu terroristischen Absichten und Plänen, die Gemeingefahr darstellen, werten diese aus und legen sie der Bundes- und den Landesregierungen sowie Verwaltungsbehörden und Gerichten vor. Ein weiterer Tätigkeitsbereich der Verfassungsschutzämter ist der Abschirmdienst.

Das Bundesamt für Verfassungsschutz mit Sitz in Köln untersteht direkt dem Bundesinnenminister. Es arbeitet mit Landesämtern für Verfassungsschutz zusammen. Die Verfassungsschutzämter verfügen nicht über eigene Polizeieinsatzkräfte, da sie niemanden festnehmen oder verhören dürfen. Sie unterziehen sich einer sorgfältigen Aufsicht durch mehrere Ebenen: Zuständige Minister, Parlamente und pauamentarische Beauftragte für Datenschutz. Außerdem ist diese Aufsicht mit einem weiteren Instrument ergänzt, das es erlaubt, einzelne für Bürger belastende Maßnahmen dieser Behörden auf dem Rechtswege zu überprüfen.

Änderung des Grundgesetzes. Um das Grundgesetz zu ändern, bedarf das entsprechende Gesetz der Zustimmung von zwei Dritteln der Mitglieder des Bundestages und zwei Dritteln der Stimmen des Bundesrates. Im Grundgesetz selbst ist eine Änderung, durch welche die Gliederung des Bundes in Länder, die grundsätzliche Mitwirkung der Länder bei der Gesetzgebung oder die in den Artikeln 1 (Garantie der Grundrechte) und 20 (Staatsstrukturprinzipien) niedergelegten Grundsätze berührt werden, unzulässig.

Das Grundgesetzes wurde mehr als hundertfünfzig Mal seit über 50 Jahren seines Bestehens geändert, wobei drei neue Abschnitte und über vierzig neue Artikel in seinen Wortlaut eingefügt sowie rund achtzig Artikel entweder ganz oder teilweise aufgehoben, ergänzt oder geändert wurden. Manche Artikel wurden sogar mehrmals redigiert. Wenn man bedenkt, dass der ursprüngliche Wortlaut 146 Artikel umfasste, so kann man die Maßstabgröße der Verfassungsrevision, obwohl über die Zeit verteilt, kaum übersehen.

Der Bereich der Verfassungsänderung ist ziemlich breit gefächert und reicht von geringfügigen verfahrenstechnischen Ergänzungen hin zu tiefgreifenden Interventionen, die sich der Überarbeitung von wichtigsten Verfassungsgrundlagen gleichsetzen. Die stärksten Modifizierungen führten zur Erweiterung der Befugnisse vollziehender Gewalt und Einschränkung der föderalen Grundsätze. Die größten Verfassungsnovellen ergaben sich aus konstitutionellen Reformen. Während also die deutschen Kodifikationen vom finde des 19. Jahrhunderts ein Beispiel für Langlebigkeit und relative Beständigkeit abgeben (das bezieht sich vorrangig auf die Zivilrechtsgesetzgebung, die am 18.08.1896 angenommen und am 01.01.1900 in Kraft trat), kann man das für das deutsche Grundgesetz nicht behaupten.

Das deutsche Grundgesetz ist Vorbild für die Kodifikation des öffentlichen Rechts, das als ein Eichmaß für den modernen Konstitutionalismus überall auf der Verfassungsweltkarte anerkannt ist. 2004 wurde dass 55. Jubiläumsjahr seit der Annahme des Grundgesetzes begangen, das nach wie vor als Grundstein und Herzstück der nationalen deutschen Rechtsverfassung gilt. Selbst der Begriff der deutschen Verfassungs- und Rechtsordnung wird mit ihm häufig identifiziert.

Dank der Bestimmungen des Grundgesetzes haben die Deutschen positive Einstellung gegenüber ihrem Staat gewonnen: «Staat, der früher dominierende Kraft war, wurde zu einem normalen Partner, er wurde transparent... Die staatliche Gewalt darf nur auf der Grundlage des Rechts ihre Bürger berühren. Die Grundrechte erhielten zusätzlichen Stellenwert und konkrete Wirkung, Rechtsprechung wurde auf allen Ebenen verstärkt, und die Möglichkeit für Rechtswege im Rahmen des öffentlichen Rechts ist soweit ausgebaut wie nie zuvor in der ganzen Geschichte des deutschen Verfassungsrechts» (Hans Mayer).

Beim Lesen des Grundgesetzes werden usbekische Leser, besonders Rechtsexperten auf neue Erkenntnisse stoßen, die vom praktischen

und angewandten, akademischen und pädagogischen Wert für sie sein können. Als grundlegender Akt der geltenden Gesetzgebung muss das Grundgesetz in unseren an Breite gewinnenden bilateralen Beziehungen mit Deutschland berücksichtigt werden. Außerdem liefert das Grundgesetz nach wie vor ein vortreffliches Vorbild für konstitutionelle Gesetzgebungstechnik, die das Niveau der Gesetzgebung im öffentlichen Recht weitgehend mitprägt. Bei der hierzulande auf diesem Gebiet rege verlaufenden Entwicklung der Gesetzesvorlagen kann der Wortlaut des Grundgesetzes einen nützlichen Einfluss auf den usbekischen Gesetzgeber ausüben. All das spricht für die Notwendigkeit der Herausgabe des vollständigen Textes des deutschen Gründgesetzes in der usbekischen Sprache. Beim Lesen des deutschen Grundgesetzes wird der interessierte usbekische Leserkreis sicherlich positive Ergebnisse in vielerlei Hinsicht für sich erzielen, auch in Bezug auf das bessere Verständnis der verfassungsrechtlichen Grundsätze und damit des Verfassungspatriotismus, der schließlich auf die Wahrnehmung der allgemeinmenschlichen Rechtswerte des modernen Konstitutionalismus hinausgeht.

Mit der Herausgabe der gültigen Fassung des Grundgesetzes in der usbekischen Sprache wird die Studienreise für den usbekischen Leser durch moderne Verfassungen ausländischer Staaten fortgesetzt[1]. Die Herausgabe des Grundgesetzes wurde in Zusammenarbeit mit Friedrich-Ebert-Stiftung (Deutschland) und mit ihrer freundlichen Unterstützung organisiert und vorbereitet, die auch die Verlagskosten übernahm. Unser Dank gilt dem Projektkoordinator der Friedrich-Ebert-Stiftung in Zentralasien, Herr Dr. R. Krumm, und der Leiterin des Stiftungsbüros in der Republik Usbekistan, Frau Dr. Nailja Resjapowa.

---

[1] In den letzten Jahren erschienen in Usbekisch: Verfassung der USA. Vorwort Prof. A.H. Saidow, ins Usbekische übersetzt von H. Tursunow. Taschkent, »Adolat» 2004, S. 44; Verfassung der Republik Slowakei. Taschkent, Usbekisches Nationalzentrum für Menschenrechte 2002, S. 336. In diesem Sammelbuch ist die Verfassung der Republik Slowakei in der usbekischen, der slowakischen, der englischen und der russischen Sprache herausgegeben; Verfassung des Königreichs Jordanien, Vorwort Prof. A.H. Saidow, ins Usbekische übersetzt von A. Junusow. Taschkent, Usbekisches Nationalzentrum für Menschenrechte 2002, S. 47; Verfassungen der Weltstaaten (Sammelbuch aus Verfassungen einiger Staaten der Welt, Band I), Vorwort U. Todjihonow und Prof. A.H. Saidow, Taschkent, Adolat 2001, S. 456. In diesem Sammelwerk sind Verfassungen von 8 Staaten herausgegeben.

Natürlich wird der Erfolg einer solchen Ausgabe von der Übersetzungsqualität bestimmt[1]. Wir hatten hier großes Glück: An der Übersetzung nahmen die besten Fachkräfte Usbekistans teil, vertreten durch Heim R. Kasimov, Leiter des Übersetzungsbüros des Sekretariats des Olij Majlis, des Parlaments der Republik Usbekistan und Herr G. Mirso, stellvertretenden Chefredakteur der nationalen Nachrichtenagentur Usbekistans. Einen großen Unterstützungsbeitrag zu dieser Herausgabe haben auch Frau K. Safarowa, Frau M. Palnowa, Frau S. Sabirowa und Herr A. Trubizin geleistet.

Die Übersetzung des Grundgesetzes und ihre Redigierung waren mit erheblichen Schwierigkeiten wegen fehlender usbekischer Äquivalente für einzelne deutsche Rechtstermini verbunden. Aus diesem Grunde hatten wir auf die wörtliche Übersetzung zu verzichten, um den Sinn des übersetzten Textes zu gewährleisten. Diese sind mit den Anmerkungen des Herausgebers versehen worden. Die Übersetzer und Herausgeber werden sich über alle Zuschriften freuen, die zur späteren Verbesserung der Ergebnisse dieses komplizierten Werkes beitragen werden.

Der Text des Grundgesetzes ist in der geltenden Fassung mit diversen Änderungen und Ergänzungen vom Stand Juli 2002 herausgegeben worden.

Wir hoffen, dass diese Ausgabe sich nicht nur für usbekische Juristen und andere interessierte Leser als nützlich erweist, sondern einen Impuls für die gute usbekisch-deutsche Zusammenarbeit im Rechtsbereich vermitteln wird. Denn die Friedrich-Ebert-Stiftung ließ bereits eine Reihe von Werken (mehr als 10) herausgeben, die alle auf große Aufmerksamkeit bei der usbekischen Öffentlichkeit stießen[2]. Es besteht kein Zweifel daran, dass das deutsche Grundgesetz die gleiche Resonanz findet.

---

[1] Zu Schwierigkeiten bei der Übersetzung von Rechtsbegriffen siehe: M. Muschinina. Über Besonderheiten der Übersetzung von Rechtsbegriflen in: http://www.mra.unisb.de/ russian/ iurins/bihliothek/Marial .htm

[2] Um nur einige zu nennen: Lehre von Al-Maturidi und sein Platz in der Kultur der orientalischen Völker, Konferenzmaterialien, Taschkent 2000; Deutschland aus usbekischer Sicht (Ergebnisse einer soziologischen Studie), Taschkent 2001; Ulrich R., Al-Maturidi und sunnitische Theologie in Samarkand, Taschkent 2001; Zentralasien: Geopolitik und Sicherheit, Taschkent 2002; Islam im Leben der usbekischen Bevölkerung (Ergebnisse einer soziologischen Studie), Taschkent 2003; Islam und Säkularslaat, Taschkent 2003; Frauen des unabhängigen Usbekistan, Taschkent 2004; Zentralasien im 21. Jahrhundert: Zusammenarbeit, Partnerschaft und Dialog, Konferenzmaterialien, Taschkent 2004; Religion und Politik in Staaten mit überwiegend muslimischer Bevölkerung, Konferenzmaterialien, Taschkent 2004.

2.2. EINLEITUNG ZUR AUSGABE DES DEUTSCHEN. BUNDESGESETZES ÜBER DIE POLITISCHEN PARTEIEN

2005 wurde die amtliche Fassung des Grundgesetzes der Bundesrepublik Deutschland in der usbekischen, der deutschen und der russischen Sprache publiziert[1]. Das Buch erwies sich für die Mitglieder des Senats und der Repräsentantenkammer des usbekischen Parlaments sowie für Angehörige der Ordnungsbehörden, Lehrkräfte, Studenten, Doktoranden, wissenschaftliche Mitarbeiter an Universitäten und für all diejenigen, die zum breiten Leserkreis gehören und sich für heutiges Deutschland interessieren, als nützlich. Mit der Erscheinung dieses Buches wurden die Wünsche laut, dieses nützliche Werk solle durch die Publikation der amtlichen Fassung des deutschen Bundesparteiengesetzes vom 24. Juli 1967 mit den späteren Änderungsgesetzen fortgesetzt werden. Das vorliegende Buch leistet diesen Wünschen die Folge.

Das Ziel, den usbekischen Leser an das deutsche Bundesparteiengesetz heranzuführen ist durch den hohen Stellenwert politischer Parteien in der modernen Gesellschaft zum ersten, die Entwicklung des Mehrparteiensystems in Usbekistan zum zweiten und den immensen Einfluss dieses Gesetzes auf die parteiengesetzlichen Rahmenbedingungen in Fremdstaaten zum dritten bedingt.

Das Recht und die Parteien. Zu den objektiven Voraussetzungen der wachsenden Bedeutung der gesetzlichen Regelung des Rechtsverhältnisses und der Geschäftsausübung von politischen Parteien zählen folgende Faktoren:

Faktor 1: politische Parteien als zentrales Institut einer Zivilgesellschaft sind das Sprachrohr für Interessen, Bedürfnisse und Ziele bestimmter Sozialgruppen und treten somit als wesentliche Bindeglieder zwischen Bürger, Gesellschaft und Staat auf.

Faktor 2: Parteien als Grundbaustein der politischen Ordnung einer Gesellschaft und als politisches Institut nehmen an der realen Ausübung politischer Macht tatkräftig teil oder sie beeinflussen diese in einem gewissen Maße und tragen so zur Entwicklung des politischen Gefühls und zur Steigerung der politischen Bildung der Gesellschaft entscheidend bei.

Faktor 3: Parteien gewährleisten die rechtspolitische Integration (Heranführung der Bürger an die Staatssteuerung), politische Sozialisierung (politische Aufklärung der Bürger, Schulung und Ausbildung des

[1] Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland / A.Saidov und R. Krumm (Hrsg.), Taschkent 2005, 406 Seiten.

Parteikaders) und die Funktion sowohl der repräsentativen Demokratie, als auch der unmittelbaren Volksgewalt in unterschiedlicher Ausprägung.

Faktor 4: rasanter Anstieg der weltweiten Zahl politischer Parteien mit rund 1000 in über 200 Staaten und ihre zunehmend wichtige Rolle insbesondere in den neuen unabhängigen, vormals sowjetischen Staaten, die ein Mehrparteiensystem bei sich aufbauen und fördern.

Faktor 5: politische und rechtliche Institutionalisierung[1] politischer Parteien, deren Rechtsverhältnis in Staatsverfassungen festgesetzt ist und die Fortbildung des parteiengesetzlichen Rahmens in mehreren Staaten auf der ganzen Welt, begleitet durch die Etablierung eines verhältnismäßig selbständigen Zweiges des modernen Rechts – des Parteirechts innerhalb des Verfassungsrechts.

Zu den als subjektiv einzustufenden Faktoren zählen wiederum umfassende Studien über politische Parteien, das neulich entstandene selbständige Wissenschaftsfach – die Parteikunde, die sich zu einem Unterfach innerhalb der modernen Politikwissenschaft absonderte. Die Parteikunde (allgemeine Parteitheorie) entwickelt die Methodologie und die Typologie für politische Parteien; forscht zu Gesetzmäßigkeiten bei ihrer Gründung, Weiterentwicklung und Funktion; wertet ihre Bezogenheit auf die Bevölkerung, die Wählerschaft, die zivilgesellschaftlichen Institute, die staats– und die parteipolitische Ordnung, die Verwaltungsbehörden und sonstige Strukturen aus; eruiert Wege, Formen und Abläufe der gegenseitigen Einflussnahme durch die Parteien auf die Gesellschaft, öffentliche Meinung und gesellschaftliches Bewusstsein. Mehrere weltweit stattfindende wissenschaftliche Studien, Tagungen, Kongresse und Runde Tische zu Parteiproblemen gelten als

---

[1] Begriffsmäßig setzt sich die Institutionalisierung politischer Parteien aus zwei Formen zusammen: die politische und die rechtliche Institutionalisierung. Die erste Institutionalisierungsform beinhaltet den Aufbau einer formell bestehenden Organisation als politisches Institut, das nicht von den rechtlichen, sondern von parteiinternen (korporativen) Vorschriften (Satzung, Programm, Geschäftsordnung etc.) geregelt wird; die zweite Institutionalisierungsform drückt sich durch «die Umwandlung von Parteien in das rechtliche Institut durch die immer breitere Rechtsanwendung auf die Verhältnisse hinsichtlich der Gründung, Organisation und Geschäftsausübung der Parteien» aus (J. Jüdin: Politische Parteien und das Recht in einem modernen Staat, in: Moskau 1998, Seite 5.) Dabei geht es um die rechtliche Anerkennung politischer Parteien und die Festsetzung ihres Rechtsverhältnisses. Zwar können diese zwei Institutionalisierungsformen zeitlich nicht kongruieren (die Gründung einer politischen Partei geht regelmäßig ihrer rechtlichen Regelung vor), dennoch korrelieren sie eng miteinander. Näheres zur Institutionalisierung der Parteien siehe auch in: S. Zaslavsky: Politische Parteien in Russland: Probleme der rechtlichen Institutionalisierung, Moskau 2003.

ein wesentlicher Faktor für die Funktion und die Weiterentwicklung der Parteikunde als wissenschaftliches Fachgebiet.

Seit den jüngsten 25 Jahren drückt sich die rechtliche Regelung der Parteien weltweit nicht nur durch die steigende Zahl der Parteiengesetze aus. Vielmehr entstanden neue Tendenzen, durch die sich die besagte Zeitperiode von der vorangehenden wesentlich unterscheidet.

Eine dieser Tendenzen zeichnet sich dadurch aus, dass die Zeiten vorbei sind, als Staatsverfassungen und nationale Gesetze es sich leisten konnten, politische Parteien zu ignorieren und ihre Regelung ausschließlich den Staatsbehörden zu überlassen. Heute sind politische Parteien das wichtigste Objekt sowohl der verfassungsrechtlichen als auch der fachrechtlichen Regelung.

Eine andere Tendenz lässt sich durch das schlagartig gewachsene Interesse am Parteirecht im allgemeinen und am parteiengesetzlichen Rahmen im besonderen erkennen. Heute können wir von der Entwicklung des Parteirechts als einer der Unterbereiche des Verfassungsrechts neben dem bereits etablierten Wahl – und dem Parlamentsrecht sprechen. Die Besonderheit des Parteirechts besteht in seinem komplexen Wesen, denn die von ihm zu regelnden Verhältnisse sind nicht alleine den verfassungsrechtlichen, sondern auch weiteren Vorschriften (beispielsweise überden Antritt und den Verlust des legalen Rechtsverhältnisses durch Parteien sowie über ihre Vermögensbewirtschaftung) unterworfen.

Die unaufhörliche Erweiterung des Verhältnisvolumens als Gegenstand der rechtlichen Regelung hinsichtlich der Gründung, Organisation und Geschäftsausübung der Parteien wurde der Begriffstheorie über die Entstehung eines besonderen Parteirechts (Recht von Parteien) in modernen Staaten zugrundegelegt[1]. Die parteirechtlichen Vorschriften finden auf folgende Schwerpunkte Anwendung:

erstens, die Stelle und die Rolle von Parteien innerhalb einer politischen Ordnung nebst ihrer Wechselbeziehung zu Staatsbehörden und zivilgesellschaftlichen Instituten (Nichtregierungsorganisationen und Massenmedien);

zweitens, die Parteigründung und -funktion nebst Einstellung und Aufgabe des Parteigeschäfts;

drittens, Ziele, Aufgaben, Rechte, Pflichten und Funktionen von Parteien;

viertens, die Ideologie (Programm, Richtlinien, Satzung) und der Strukturaufbau von Parteien;

---

[1] J. Jüdin: Politische Parteien und das Recht in einem modernen Staat, in: Moskau 1998, Seiten 18–19.

fünftens, das Satzungs-, Parlaments- und Untemehmensgeschäft in Verbindung mit sonstigen Geschäftsfeldem von Parteien und

sechstens, die internationale Betätigung von Parteien.

Somit stellt das Parteirecht einen gesamten Teilbereich des modernen Rechts dar, denn es umfasst die Vorschriften aus unterschiedlichen Rechtsbereichen. Aus dieser Konstellation ergibt sich die Vielfalt der Parteirechtsquellen. Zu den zentralen Parteirechtsquellen zählen:

- Verfassung;
- Spezielle Parteiengesetze;
- Wahlrechtliche Vorschriften;
- Parlamentsrechtliche Vorschriften;
- Justizrechtliche Vorschriften;
- Völkerrechtliche Vorschriften bezüglich der Menschenrechte.

Die deutschen, ausländischen und internationalen Erfahrungen im Bereich der Einführung und Förderung des Mehrparteiensystems zeigen unverkennbar auf, dass starke und einflussreiche Parteien nur unter wirksamen gesetzlichen Rahmenbedingungen für ihre Gründung, Wahrnehmung von Satzungsgeschäften, zuvörderst aber für ihre Wahlbeteiligung und Mitbestimmung gebildet und geführt werden können.

Zwar bildeten sich die ersten Parteien nach ihrem heutigen Begriff im:

11. Jh. in den Industriestaaten (der Terminus Partei selbst entstand bereits im alten Rom), dennoch bekam die Parteiengesetzgebung erst im.

12. Jh. ihre umfassende Entwicklung, die in den fortschrittlichsten Staaten nach dem Ende des 2. Weltkrieges ihre Spitze erreichte.

Hintergrund der Entstehung und Evolution der Parteiengesetzgebung. Es lassen sich 4 Entwicklungsphasen des parteiengesetzlichen Rahmens herausgliedern.

Phase 1 umfasst das 18. und das 19. Jahrhundert, dauert bis zum Ende des 1. Weltkrieges und fällt mit dem ersten «Verfassungskrieg» zusammen[1]. Die 1. Phase zeichnet sich durch die «Verfassungsleere»[2] bezüglich der Parteien. Mit anderen Worten ignoriert das staatliche Rechtswesen die Existenz und die Aktivitäten der Parteien. Einer der deutschen Klassiker des Staatsrechts G. Ellinek befürwortet diesen Ansatz, denn Parteien seien als gesellschaftliche Formationen zu betrachten, so dass «es keinen Platz für den Parteibegriff in einer Gesellschaftsordnung geben kann.»[3] Davon ausgenommen waren lediglich das Zivilrecht und

---

[1] Vergleichendes Verfassungsrecht. Lehrbuch / V. E. Tchirkin (Hrsg.) Moskau 2002, Seiten 43–50; Bürgerliche Verfassungen heute, Moskau 1983, Seiten 7-28; Modernes bürgerliches Staatsrecht. Kritische Aufzeichnungen. Bd. 2, Moskau 1987, Seiten 30–50.

[2] Loewenstein K. Verfassungslehre. Tübingen, 1959. S. 390.

[3] G. Ellinek: Allgemeine Staatslehre, St.-Petersburg 1908, Seiten 181–182.

das Strafrecht: zivilrechtlich galten Parteien als Privatrechtssubjekte und waren somit den allgemeinen zivilrechtlichen Vorschriften unterworfen, die sich übrigens auf sonstige Körperschaften des privaten Rechts (Genossenschaften, Gesellschaften, Verbände) erstreckten; strafrechtlich gesehen unterlagen Parteien den Strafvorschriften über subversive Tätigkeit gegen den Staat. Als krasses Beispiel dafür sind die deutschen Antisozialistengesetze aus dem Jahre 1878.

Die ersten Rechtsvorschriften bezüglich der Parteiaktivitäten auf der Welt im allgemeinen und in Deutschland im besonderen kamen in der 2. Hälfte des 19. Jh. auf. Damals gab es sie nur wenig und sie bezogen sich nur auf bestimmte Bereiche des Parteigeschäfts oder sie verbaten einzelne Parteien. Als Beispiel könnte man das sogenannte Ausschlussgesetz gegen die Sozialisten erwähnen, das vom deutschen Reichstag am 21.10.1878 verabschiedet wurde. Kraft dieses Gesetzes ließ man sämtliche sozialdemokratischen Organisationen auflösen; ihre Periodika und Drucksachen wurden aus der Welt geschafft und man verbat ihnen Gelder zu sammeln und Parteitage durchzuführen. Mittels dieses Gesetzes wurden rund 900 Personen ins Exil verbannt und weitere ca. 1.500 wurden zu Freiheitsstrafen verurteilt. Der Anlass zur Verabschiedung dieses Gesetzes bestand im zweimal versuchten Attentat auf Wilhelm I, mit dem die Sozialdemokraten nichts zu tun hatten. Ursprünglich galt das verabschiedete Gesetz zwei Jahre und wurde später regelmäßig verlängert. Der wachsende Einfluss und das Ansehen der Sozialdemokraten führte trotz aller Verbote dazu, dass der deutsche Reichstag dieses Gesetz nach der zuletzt am 10.10.1890 abgelaufenen Gültigkeitsfrist nicht wieder in seiner Wirkung verlängerte.

Phase II umfasst die Zeit zwischen den beiden Weltkriegen und fällt mit dem zweiten «Verfassungskrieg» zusammen. Um diese Zeit entstanden die Rechtsvorschriften zur Regelung des Parteigeschäfts, die einen besonderen Bereich der rechtlichen Regelung bildeten.

Dieses Regelwerk ergab sich aus der verstärkten Einmischung des Staates in unterschiedliche Lebensbereiche der Gesellschaft sowie aus dem gewachsenen Stellenwert der Parteien innerhalb der politischen Ordnung und der staatlichen Gewaltfunktion.

Das Parteigeschäft wurde nun auf der Verfassungsebene geregelt. Tatsächlich beinhalteten die damals angenommenen Verfassungen (in Österreich, Deutschland und Tschechoslowakei) erstmals die Vorschriften über politische Parteien, auch wenn sie da nur kurz erwähnt wurden. In der Weimarer Verfassung aus 1919 ist das Wort «Partei» nur ein einziges

Mal anzutreffen, und auch bei diesem Einzelfall geht es nicht etwa um die Regelung der Geschäftsausübung durch dieses politische Institut. Art. 130 die Weimarer Verfassung besagt: «Beamte sind Diener der Allgemeinheit und nicht einzelner politischer Parteien.»[1] In der österreichischen Verfassung (Art. 26) wurden die Parteien hingegen im Zusammenhang mit den Parlaments- und Präsidentenwahlen erwähnt.[2]

Als Adolf Hitler an die Macht kam, wurde das Gesetz gegen die Gründung neuer Parteien am 04.07.1933 verabschiedet, das in §1 besagt: «In Deutschland besteht die Arbeiterpartei als die einzige politische Partei».[3] Dadurch wurde die Einparteiordnung durchgesetzt und die leitende Position der nationalsozialistischen Partei rechtlich festgesetzt, die sich mit dem Staat verschmolz und ihre Organe zur Aufsicht über öffentliche Behörden ermächtigte. Übrigens wurde die Weimarer Verfassung während der Nazizeit in Deutschland formell nie abgeschafft.

Phase III umfasst die Zeit nach dem Ende des 2. Weltkrieges und dauert bis zum Sturz der Berliner Mauer, also bis zum Ende des Kalten

Krieges und entspricht dem dritten «Verfassungskrieg». Während nur einzelne Aspekte des Parteigeschäfts den Rechtssetzungsgegenstand in den zwei vorherigen Phasen bildeten, so besteht er in der dritten Phase aus der vollständigen Gesamtheit der Rechtsverhältnisse, die sich aus der Gründung, Organisation und dem Geschäft von Parteien ergeben.

Die dritte Phase zeichnet sich hauptsächlich durch die Rechtsetzung für das Parteigeschäft aus, i.e. die Festsetzung der parteirechtlichen Vorschriften in Verfassungen mehrerer Staaten dieser Welt. Die verfassungsrechtliche Regelung wurde zur wichtigsten Form der rechtlichen Institutionalisierung politischer Parteien. Der Parteibegriff in der Verfassung bezeugt evident die Anerkennung der wesentlichen Rolle, die sie bei der Ausgestaltung und Ausübung der öffentlichen Gewalt und der Entwicklung einer Zivilgesellschaft spielen.

Im Vergleich mit der Weimarer Verfassung ließ das deutsche Grundgesetz von 1949 zahlreiche Neuregelungen bezüglich des

---

[1] Die deutsche Reichsverfassung // Verfassung der bürgerlichen Staaten. Bd. 1, Moskau – Leningrad 1933, Seiten 83–133. Die erste Verfassung in Europa mit den Parteibestimmungen war die der Tschechoslowakei von 1920. Zu Beginn des 2. Weltkrieges beinhalteten die Verfassungen von 17 US-amerikanischen Staaten die Parteibestimmungen (siehe: Encyclopedia of American Constitution. V. III. New York, London, 1986. P. 1423). Insgesamt aber war die Zuerkennung des verfassungsrechtlichen Begriffes den Parteien eher eine Ausnahme, gleich wenn weltweit mehrere Verfassungen zwischen 1900 und 1930 gegeben wurden.

[2] Siehe: Verfassungen der bürgerlichen Länder Europas, Moskau 1957.

[3] Verfassungen der bürgerlichen Staaten Europas, Moskau 1957.

Wesensgehaltes und des Funktionsbegriffes von politischen Parteien entstehen, ln Art. 21 GG ist das verfassungsrechtliche Verhältnis politischer Parteien verankert, nämlich «Die Parteien wirken bei der politischen Willensbildung des Volkes mit.»

Gesondert sollte unterstrichen werden, dass beinahe sämtliche nach dem 2. Weltkrieg gegebenen Verfassungen die Parteivorschriften beinhalten, obwohl auch hier einige wenige Ausnahmen zu verzeichnen sind (z. B. Parteien werden in den Verfassungen von Russland, Österreich, Dänemark, Luxemburg, Malaysia, Jamaika und der Republik Südafrika nirgends erwähnt).

Gerade in der 3. Entwicklungsphase des verfassungsrechtlichen Vorschriftwerkes wurden auch gesonderte Parteiengesetze verabschiedet, die für das Gründungs-, Geschäfts– und Auflösungsverfahren der Parteien sowie für andere Schwerpunkte, wie z. B. die Finanzierung aus dem öffentlichen Flaushalt etc. maßgebend sind. Die weltweit ersten Parteirechtssätze waren die Parteiengesetze der Türkei von 1965 und Argentiniens von 1966, die jedoch ihre Wirkung mit dem Putsch in diesen Staaten jeweils einbüßten. Das deutsche Bundesparteiengesetz von 1967 war und bleibt ein klassisches Muster eines Parteirechtssatzes und hat die Entwicklung der Parteiengesetze weltweit entscheidend geprägt.

Phase IV in der Entwicklung der rechtlichen Regelung **für** das Parteigeschäft setzte in den 1990-er Jahren des 20. Jh. ein und ging mit den vielerorts gescheiterten totalitären und autokratischen Machtregimes einher. Diese Begleitumstände vermittelten gleichzeitig auch den weiteren Entwicklungsimpuls der Parteiengesetzgebung (dem sog. Parteirecht). Bis auf wenige Ausnahmen regeln die Staatsverfassungen der 4. «Verfassungswelle» das Rechtsverhältnis der Parteien. Um diese Zeit wurden Dutzende von gesonderten Parteiengesetzen verabschiedet, welche das Parteigeschäft der Regelung durch die jeweiligen Nationalrechtszweige unterwarfen. Die universal gewordene rechtliche Regelung des Parteigeschäfts ist somit als ein prägendes Merkmal der rechtlichen Institutionalisierung von Parteien zu verstehen.

Das deutsche Grundgesetz und die Parteien. 1949 gaben sich die Deutschen das Grundgesetz, das «sich als einer der am meisten gelungenen Verfassungsakte in der deutschen Geschichte erwiesen hat. Es hat die Entstehung und die Funktion einer lebensfähigen Demokratie auf dem deutschen Boden gewährleistet»[1].

Alle Staatsmacht liegt beim Volke und ist seiner Aufsicht unterworfen. Im Sinne des deutschen Grundgesetzes gilt die repräsentative oder parlamentarische Demokratie als das substantielle Aufbauprinzip

[1] Vertässungsrccht ausländischer Staaten: Lehrbuch / M. Baglay, J. Lcibo, L. Entin (Hrsg.), die 2. überarb. Aud, Moskau 2005, Seiten 598–599.

der demokratischen Ordnung. Ale vier Jahre wird der Bundestag in allgemeinen, direkten, freien, gleichen und geheimen Wahlen gewählt. Die Mitglieder des deutschen Bundestages als Repräsentanten der gesamten Nation sind an keine Weisungen und Aufträge gebunden und sind alleine dem eigenen Gewissen unterworfen. Das deutsche Parlament ist mit den nötigen gesetzgebenden Vollmachten ausgestattet und kontrolliert die Amtsgeschäfte der Regierung. Entscheidungen werden durch die einfache Stimmenmehrheit getroffen. Dennoch verfügt auch die Stimmenminderheit über einen gewissen Schutz im Sinne der Demokratie, nämlich über das Anhörungsrecht, politisches Oppositionsrecht und die Vereinsfreiheit, durch welche die Gegenmeinung ausgedrückt und der politische Wille des Volkes mitgestaltet werden kann.

Der verfassungsrechtliche Parteibegriff stellt eines der prägenden Merkmale des deutschen Grundgesetzes dar, dessen Gründungsvätern es zuvörderst um die Legitimierung der Parteien als Mitwirkende bei der politischen Willensbildung ging. Dadurch kommt der hohe Stellenwert der Parteien zum Ausdruck, der ihnen in einer demokratischen Gesellschaft zukommt. Natürlich bedeutet das keinesfalls die Verstaatlichung der Parteien. Vielmehr erhebt sie das Grundgesetz zu den verfassungsrechtlichen Organen und siedelt sie unter solchen staatlichen Instituten an, wie z. B. der Bundestag oder der Bundeskanzler. Das Bundesverfassungsgericht beschied, dass das Grundgesetz «das Rechtsverhältnis eines Verfassungsorgans den Parteien zuerkennt, diese jedoch nicht den Einrichtungen der öffentlichen Gewalt zuordnet».[1]

Parteien wirken ausschlaggebend bei der «politischen Willensbildung des Volkes» mit (Art. 21 GG) und machen es dem Volk möglich, die öffentliche Meinung im Rahmen des Grundgesetzes zu bilden, weswegen die in Deutschland bestehende demokratische Gesellschaftsordnung mitunter auch die Parteidemokratie genannt wird. Parteien sind nicht ein Teil des staatlichen Verwaltungswesens. Sie können nicht mit dem Staat oder dem Volk gleichgestellt werden, denn sie sind unabhängige Mitspieler im politischen Geschehen und Bindeglieder zwischen Volk und Staat.

Parteien können frei gegründet werden. Sie werden durch Mitgliedsbeiträge und Spenden finanziert, über welche sie regelmäßig Berichte zu erstatten haben. Überdies beziehen Parteien auch Staatsgelder zwecks Finanzierung ihrer Parteigeschäfte. Ihre inneren Strukturen haben den demokratischen Prinzipien zu entsprechen.

Verfassungsrechtlicher Parteibegriff in der modernen Welt. Deutsche Erfahrungen legen es nahe, dass der im deutschen Grundgesetz eingebürgerte Parteibegriff von den Verfassungen zahlreicher anderer Staaten übernommen worden ist. Natürlich ist der Umfang des implantierten Parteibegriffs und

[1] Deutsches Staatsrecht. Bd. 1, Moskau 1994, Seite 119.

somit der Bereich der durch die jeweiligen Verfassungen geregelten öffentlich-rechtlichen Verhältnisse in unterschiedlichen Staaten bei weitem nicht gleich. Manche Verfassungen beinhalten einen oder mehrere parteibezogene Artikel (Spanien, Frankreich, Tschechien), andere wiederum Dutzende davon. Folgende Besonderheiten der verfassungsrechtlichen Regelung der Parteigeschäfte kann man heute inzwischen feststellen:

erstens, die Festsetzung des politischen Pluralismus Prinzips, ausgedrückt durch das Mehrparteiensystem und das demokratisch auszuübende Oppositionsrecht für die parlamentarische Minderheit.

zweitens, endgültige Definition der Zweckbestimmung von Parteien, mitunter auch ihrer Aufgaben und Funktionen sowie ihrer Beteiligung am Wahlprozess und der Gestaltung der öffentlichen Gewalt;

drittens, die Festsetzung der Grundrechte und der Pflichten von Parteien sowie die sich daraus ergebende Definition von Parteien, deren Gründung und Geschäfte infolge ihres Wesens, Ziele, Beschäftigungsmethoden und Ideologie verboten ist;

viertens, die staatliche Aufsicht über Parteigeschäfte,(das Recht der Behörden auf die Parteiauflösung und einstweiliges Geschäftsverbot), Verfahrensbedingungen der Rechtsausübung, Finanzaufsicht);

fünftens, die Regelung von einigen parteiorganisationsspezifischen Schwerpunkten samt ihrem Registrierung– und Finanzierungsprocedere.

Somit kann man feststellen, dass eine Erweiterung des Bereiches von den zu regelnden Verhältnissen hinsichtlich der Parteigründung und Beschäftigung für die heute in der Welt existierenden Verfassungen charaktertypisch ist.

Gleichwohl sollte man festhalten, dass der verfassungsrechtliche Parteibegriff in der politischen und juristischen Fachliteratur umstritten ist. Eine ganze Reihe von Argumenten spricht gegen jede Erwähnung von Parteien in der Verfassung (wie übrigens gegen ihre rechtliche Institutionalisierung im Ganzen.) Das Hauptargument lautet, Parteien seien an sich das Instrument für die Ausübung eines der Grundrechte – der Vereinsfreiheit, folglich sei jede rechtliche, insbesondere aber jede verfassungsrechtliche Regelung diesbezüglich eine Einschränkung dieser Rechtsfreiheit. «Verfassungsrechtliche Parteibestimmungen können als Einmischung und Aufsicht seitens des Staates betrachtet werden» – behauptet der norwegische Politikwissenschaftler K. Heider.[1]

---

[1] The Role of the Constitution in a Changing Society. Oslo, 1990. P. 301. In den 70–80-er Jahren hielt das Stichwort über die überflüssige rechtliche Regelung der Parteigeschäfte einen geleierten Einzug in die westliche Fachliteratur. Siche hierzu: When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations/Ed. By Lawson K., Merklc P. Princeton, 1988; Ware A. Citizens, Parties and the State. Cambridge, 1987.

Ein weiteres Argument legt es nahe, die verfassungsrechtliche Anerkennung des Parteibegriffs bedeute «ihren Anschluss an das Staatsapparat und die Integration ins öffentliche Gewaltsystem.»

Der Autor teilt die Meinung von H. Kelsen, einem der klassischen Vertreter der westlichen Rechtswissenschaft des 20. Jh. aus Österreich, der einst schrieb: die verfassungsrechtliche Festsetzung des Parteibegriffs «schafft die Möglichkeit für die Demokratisierung der gemeinsamen Willensbildung innerhalb dieses Bereichs» (i.e. innerhalb der Staatsführung – A. Saidow.)[1] Ein anderer bekannter Staatskundenexperte aus Deutschland K. Hesse betont: «Die parlamentarische Demokratie braucht Parteien, um im Einklang mit den Verfassungsbestimmungen und -prin- zipien funktionieren zu können, was wiederum den (wenn auch beschränkten) rechtlichen Weg notwendig macht».[2]

Aus der Sicht des Autors sind diese Argumente nicht überzeugend.

Selbstverständlich stellt jede rechtliche Regelung für Parteien einschließlich der verfassungsrechtlichen zwar eine gewisse Einschränkung der Vereinsfreiheit dar, dennoch kann diese Freiheit nicht von einer absoluten Natur sein. Die Anerkennung des Parteibegriffs innerhalb der Verfassung ist dazu berufen, die Parteigeschäfte in den gesetzlichen Rahmen zu stellen und den Schaden durch den Vereinsfreiheitsmissbrauch von der Demokratie abzuwenden. Das verfassungsrechtliche Verhältnis von Parteien bedeutet keine Gefahr für ihre freie Gründung und Beschäftigung, sondern im Gegenteil die höchste Sicherheit, die sie vor der Willkür seitens des Staates und der parlamentarischen Mehrheit schützt.

Zur Begründung der Notwendigkeit eines verfassungsrechtlichen Rahmens für politische Parteien gereicht ebenfalls folgendes politisches Argument. Die Existenz von Parteien ist ein augenscheinlicher Beweis der Durchsetzung eines der grundlegenden Bürgerverfassungsrechte: des Vereinsgründungsrechts. Diese verfassungsrechtliche Regelung gewährleistet die höchste Rechtssicherheit für die Ausübung der Vereinsfreiheit durch die Bürger, denn sie setzt den verfassungsrechtlichen Begriff von Parteien und ihre Verhältnisse mit Behörden und zivilgesellschaftlichen Instituten fest. Daher würde die Ausgrenzung von Parteien aus dem verfassungsrechtlichen Regelungsbereich eine Verletzung eines der grundlegenden Prinzipien des Rechts- und Verfassungsstaates

---

[1] *Kelsen H.* Vom Wesen und Wert der Demokratie. Tübingen, 1926. S. 23.

[2] *Hesse K.* Grundlagen des deutschen Bundesverfassungsrechts. Moskau 1981, S. 90.

sowie eine Missachtung der wesentlichen Rolle bedeuten, die sie bei der Organisation und Ausübung der öffentlichen Gewalt (von den anderen Funktionen ganz zu schweigen) spielen.

Somit sollte eine Verfassung zuerst und hauptsächlich die grundlegenden und grundsätzlichen Bestimmungen führen, die das Rechtsverhältnis von Parteien, ihren Platz im politischen Geschehen und ihre Verhältnisse mit dem Staat regeln. Ungeachtet dessen, in welchem Umfang die Verfassungen unterschiedlicher Staaten das parteipolitische Umfeld regeln, eins bleibt eindeutig fest: die Bestimmungen aus dem Grundgesetz stellen lediglich die Grundlage ihres Rechtsverhältnisses dar, das durch weitere Ausführungsgesetze näher geregelt wird. Unter solchen Ausführungsgesetzen ist das Parteiengesetz besonders hervorzuheben.

Das deutsche Bundesparteiengesetz ist der wichtigste Kodifizierungsakt innerhalb des modernen Parteirechts. Das Parteiengesetz von 1967 bietet ein detailliertes Reglement für die deutschen Staat-Partei-Beziehungen an. Es beinhaltet demokratische Formeln, die insbesondere die allgemeinen Ziele und Aufgaben von Parteien, ferner auch ihre Rechte im parlamentarischen Geschehen und Wahlkampf betreffen und ihnen die Chancen für die Durchsetzung der Rechte auf öffentliche Aktivitäten gewähren.

Das deutsche Parteiengesetz ist eines der markantesten Beispiele für die Korrelation zwischen der rechtspolitischen Theorie und dem Staat. In ihm widerspiegeln sich die theoretischen Grundprinzipien des Parteirechtsstaates, dessen Modell im Viertel des 20. Jh. von den deutschen Rechtswissenschaftlern entwickelt worden war. Die Parteistaatstheorie ist im wesentlichen ein Spiegelbild der pluralistischen Staatskonzeption, dessen Modell eine friedliche und ausgewogene Koexistenz unterschiedlicher politischer Kräfte beinhaltet und durch ein geregeltes Verhältnis zwischen den an der Staatsmacht beteiligten Parteien zu erzielen ist.

Im Sinne der Parteistaatstheorie besteht die zentrale Aufgabe von Parteien in der Mitwirkung bei der politischen Willensbildung des Volkes und die Vertretung dieses Willens gegenüber dem Staat, wobei diese Willensbildung frei von einem möglichen Einfluss durch den Staat sein und aus der Bevölkerung über die Parteien hin zur Regierung weitergereicht werden soll. Die verfassungskonformen Parteien in Deutschland geben natürlich die Erwartungen der Bevölkerung in ihren Politik- und Regierungsprogrammen wieder. Während der Parlamentswahlen sind Parteien dem Druck der Bevölkerung am stärksten ausgesetzt.

Parteien beeinflussen das gesellschaftliche Bewusstsein und bedienen sich dabei der Informationsmedien, des Wahlverfahrens, der Parlamentsdiskussion, des gesetzlichen Rahmens sowie der Regierungs– und Gerichtsbeschlüsse, welche den Willen der an der Macht stehenden Parteielite vertreten.

Die Partei Staatstheorie verschweißt Parteien endgültig mit dem parlamentarischen Repräsentationssystem. Die Beteiligung an Parlamentswahlen ist ein wichtiges Merkmal des Parteibegriffs und gar eine Voraussetzung der Parteiexistenz. Klar verstärkt solcher Gesichtspunkt die Position von den Parteien, die sich im Bundestag fest eingesiedelt haben und gefährdet die Existenz von den Parteien, die vom Parlamentsgeschehen abgeschirmt werden. Einer der Grundsteine der Parteistaatstheorie ist die These «Mehrparteisystem ist die politische Lebensnorm in einem demokratischen Staat.»

Eine weitere wichtige Aussage des deutschen Grundgesetzes und des ihm untergeordneten Bundesparteiengesetzes ist «Parteien wirken bei der politischen Willensbildung des Volkes mit.» (Art. 21 GG). Das Bundesverfassungsgericht kommentierte es sofern, als die politische Willensbildung des Volkes frei vom Einfluss seitens des Staates sein und in der Mitte des Volkes hin zur Regierung stattfinden soll, nicht umgekehrt.

Das Parteiengesetz setzt den Rechtsbegriff der Partei[1] fest, der folgende Grundmerkmale umfasst:

Merkmal 1: Partei ist eine ständige bzw. hinreichend langfristige Vereinigung von Bürgern, die auf den unterschiedlichsten politischen Ebenen vom Bundesland über den Bund hin zur internationalen Völkergemeinschaft besteht;

Merkmal 2: das Parteiziel besteht in der Mitwirkung bei der politischen Willensbildung des Volkes und der Beteiligung an der Volksvertretung in den jeweiligen repräsentativen Staatsorganen;

Merkmal 3: Parteizugehörigkeit ist ein persönlicher Wunsch, der nur von natürlichen Personen wahrgenommen werden kann;

Merkmal 4: bestimmte quantitative und zeitbeständige Organisationsstruktur, die sich auf aktive öffentliche Arbeit ihrer Mitglieder stützt.

Das deutsche Parteiengesetz wies Parteien ihren Platz im politischen Umfeld des Staates zu und gab ihnen den Weg für die Wahlbeteiligung, Parteifinanzierung und innere Organisation sowie das Verbotsverfahren

[1] Mehrere Nationalgesetzc führen den aus dem deutschen Bundesparteiengesetz entlehnten Parteibegriff (Art. 1 Parteiengesetzesdekret Portugalyens, Parteiengesetz von Nikaragua.)

wegen Verfassungswidrigkeit vor. Das Parteiengesetzt betrachtet Parteien als einen vom modernen verfassungsrechtlichen Standpunkt aus wesentlichen Bestandteil einer freien Demokratieordnung. Als Spiegel des politischen Realgeschehens wies das Gesetz daraufhin, dass Parteien nicht nur die Organisationsrolle bei den Wahlen und des parlamentarischen Geschäftsverfahrens spielen, sondern bei der Bildung der öffentlichen Meinung mitwirken, politische Aufklärung betreiben und die Bürgerinnen und Bürger zur aktiven Teilnahme am politischen Leben inspirieren, indem sie ihnen das Verantwortungsgefühl gegenüber den Mitbürgern vermitteln und die Verbindung von Volk und Staat aufrechterhalten und fördern. Das Parteiengesetz berücksichtigt nicht nur die von Parteien angestrebte parlamentarische Präsenz auf der Bundes– und der Landesebene, sondern stellte selbst die Existenz von Parteien in eine direkte Abhängigkeit von ihrem Willen und Wunsch diese Präsenz zu erlangen. «Eine Vereinigung verliert ihre Rechtsstellung als Partei, wenn sie sechs Jahre lang weder an einer Bundestagswahl noch an einer Landtagswahl mit eigenen Wahlvorschlägen teilgenommen hat.» (§ 2 Abs. 2 Parteiengesetz).

Das Bundesparteiengesetz regelt detailliert die innere Organisationsstruktur von Parteien, deren Realprinzipien von den Aufgaben der «Systemparteien» als Teil des öffentlichen Gewaltapparates bestimmt werden. Sämtliche Parteien dürfen ihre Parteiführung von den Mitgliedern und Wählern freihalten. Eine besondere Relevanz in der rechtlichen Regelung der Parteiverhältnisse kommt den Finanzierungsbestimmungen zu. Soweit man von der Platzzuweisung für «Systemparteien» innerhalb des öffentlichen Gewaltapparates ausgeht, soll am Ende dieser Regelung die Legalisierung der öffentlichen Finanzierung dieser Parteien und ihrer Finanzbeziehungen zur Geschäftswelt stehen.

Außerdem regelt das Bundesparteiengesetz ausführlich den Ausschluss von Parteien aus dem politischen Leben, welche das Bundesverfassungsgericht für verfassungswidrig befindet. Das Bundesverfassungsgericht kann durch seinen Beschluss Parteien verbieten, deren subversives Ziel in der Beeinträchtigung oder Abschaffung von freiheitlichen und demokratischen Grundlagen besteht. Diese Rechtsnorm wurde angesichts der vormaligen nationalsozialistischen Regentschaft in das Grundgesetz eingeführt und wurde bislang zweimal angewendet. Das dritte Mal ereignete sich 2001, als die deutsche Bundesregierung, der Bundestag und der Bundesrat eine Verbotsklage gegen die rechtsradikale Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NDP) in Karlsruhe anhängig machten. Das Gerichtsverfahren läuft immer noch.

Das deutsche Bundesparteiengesetz von 1967 stellt einen der größten Kodifizierungsakte in der Gesamtgeschichte des öffentlichen Rechts im 20. Jh. dar. Es stieg zum Mustermodell bei der Entwicklung der Parteiengesetzgebung in mehreren Staaten unserer Welt auf.

Parteiengesetzliche Entwicklungen in der heutigen Welt. Die überwiegende Form der rechtlichen Institutionalisierung von Parteien besteht in speziellen Parteiengesetzen. Solches allgemeine Parteiengesetz ist eine Art Parteiverfassung. Seine Vorschriften geben die Grundlage für die darauf aufbauenden Rechtsverordnungen, welche die jeweiligen Geschäftsaspekte von Parteien regeln.

In den meisten Staaten regeln die allgemeinen Parteiengesetze einen breitgefächerten Bereich aus Verhältnissen bezüglich der Parteigründung und ihrer Beschäftigung. Fast ausnahmslos setzen sie den Rechtsbegriff einer Partei fest und führen verfahrenstechnische Details zur Gründung und einstweiligem bzw. endgültigem Verbot von Parteien sowie zu ihren Rechten und Pflichten. Ferner ist die Organisationsstruktur, Form der Beteiligung am politischen Geschehen, Finanzmittelbezug, nicht selten auch die Registrierungsmodalitäten und die Aufsicht über die Finanzmittelverwaltung darin geregelt.

Parteien sind die Hauptträger von Wahlkampagnen in der überwiegenden Mehrheit von modernen Staaten. Sie agieren ausschlaggebend bei Präsidenten-, Parlaments- und Kommunal wahlen (bis auf einige (ca. 75%) US-Staaten und Ghana, wo der Gesetzgeber das Kommunalwahlverbot unter dem Vorwand der neopolitischen Prägung von Parteien verhängte.) In dieser Hinsicht rückte die Wahlgesetzgebung, also die Wahlprozessordnung, Wahlgesetze und Wahl finanzierungsgesetze als eine der grundlegenden rechtlichen Institutionalisierungsformen von Parteien nach vorne. In den meisten Staaten beschränkt sich die Wahlgesetzgebung auf die Regelung von einzelnen konkreten Formen der Wahlbeteiligung durch Parteien sowie von ihren Wahlkampfausgaben.

Neben der Wahlbeteiligung bedeutet die parlamentarische Betätigung von Parteien ihre weitere wichtige politische Funktion. Tatsächlich ist ein modernes Parlament auf die Funktion der darin vertretenen Parteien stark angewiesen.

Diese Tatsache erfordert eine rechtliche Regelung der parlamentarischen Funktion von Parteien, die durch mehrere Rechtsvorschriften aus dem Parlamentsrecht erfolgt. Die wichtigste unter ihnen ist die Kammergeschäftsordnung, durch welche die Bildung von Fraktionen nebst ihren Rechten und Pflichten bestimmt

wird. In mehreren Staaten, hier insbesondere in denen mit dem angelsächsischen Recht (Großbritannien, Australien, Kanada, Indien und die USA) spielen die gewohnheitsrechtlichen Vorschriften eine wichtige Rolle bei der Regelung der parlamentarischen Betätigung von Parteien, denn das Gewohnheitsrecht ist eine wichtige Quelle für das Parlamentsrecht.

Zu Beginn des 21. Jh. präsentiert sich die Anzahl von Staaten mit Parteiengesetzen (oder den gleichwertigen Rechtsverordnungen) als ziemlich groß und steigt weiter an. Hier sind nur einige Beispiele: in Brasilien gilt das organische Parteiengesetz von 1971, in Portugalyen ist es das Parteiengesetzesdekret von 1974. in Österreich das Parteiengesetz von 1975, in Spanien das Parteiengesetz von 1978, in Nikaragua das Parteiengesetz von 1983. in Tunesien das organische Parteiorganisationsgesetz von 1988, in Bulgarien und Benin jeweils die Parteiengesetze von 1990, in Kapverden das Partei Statusgesetz von 1990, in Angola das Parteiengesetz von 1991 und in Kasachstan das Parteiengesetz von 1996.

In mehreren Staaten, hier insbesondere in denen ohne den allgemeinen parteiengesetzlichen Rahmen existieren wiederum spezielle Parteifinanzierungsgesetze aus der öffentlichen Hand. Beispielsweise besteht in Japan das politische Stiftungsgesetz von 1948, in Schweden die Rechtsverordnung über die öffentliche Parteifinanzierung und Zuweisungen für Parteifraktionen im Riksdag von 1965 sowie die Rechtsverordnung über die Finanzierung von Parteien in den örtlichen Selbstverwaltungsorganen von 1969; in Finnland das Parteifinanzierungsdekret von 1969, in den USA das Bundeswahlfinanzierungsgesetz von 1974, in Italien das öffentliche Parteifinanzierungsgesetz von 1974, in Frankreich das organische Gesetz, das Gesetz über die offene Finanzierung des politischen Lebens von 1988 und das Gesetz über die Wahlausgabenbeschänkung und die Aufklärung über die Finanzierung der politischen Tätigkeit von 1990 und auch andere.

Das hier veröffentlichte deutsche Bundesparteiengesetz von 1967 wird es dem usbekischen Leser ermöglichen, einen Vergleich mit dem nationalen Parteiengesetz von 1996 und dem Parteifinanzierungsgesetz von 2004 anzustellen. Es besteht die Hoffnung, dass sich dieses Buch für Juristen, Politikwissenschaftler und all jene, die sich für Parteithemen interessieren, als nützlich erweisen wird.

2.3. MENSCHENRECHTE UND NATIONALE IDENTITÄTSPROBLEME IN DER MODERNEN WELT

Das Thema der heutigen Konferenz Geschichte und Identität ist fachübergreifend. Dieses Thema fungiert als Forschungsgegenstand für Vertreter unterschiedlicher Fachbereiche der Gesellschaftskunde: Historiker, Philosophen, Juristen, Völkerrechtsexperten und Soziologen.[1] Die Vertreter unterschiedlicher Geisteswissenschaften schlagen diverse analytische Ansätze für Identitäts- und Menschenrechtsprobleme vor. Das wiederum erlaubt einerseits das zu analysierende Problem unter variablen Gesichtspunkten darzustellen und erzeugt auf der anderen Seite zahlreiche Schwierigkeiten in bezug auf die Unterschiedlichkeit der Begriffsapparate. In diesem Zusammenhang scheint es sehr wichtig zu einer Definition des Begriffsapparates für dieses Thema zu gelangen.

Identität als Kategorie der Praxis und wissenschaftlicher Analyse

Der Identitätsbegriff leitet sich vom lateinischen Verb identificare, zu Deutsch bestimmen ab. Unter Identität wird eine Aid Selbstbestimmung oder die Gleichsetzung mit dem eigenen Ego verstanden. Identität bedeutet das Recht jedes Menschen auf das eigene Dasein.

Der Identitätsbegriff wurde vom bekannten Psychoanalytiker Sigmund Freud in den wissenschaftlichen Gebrauch eingeführt. Nach seiner Meinung gelangt ein Kind über die Gleichsetzung mit der Autorität, allem zuvor mit der seiner Eltern zur eigenen Identität. Daraus ergibt sich, daß eine Identität mit der Zeit entwickelt wird und ihr Ursprung in der Gleichsetzung mit einem Dritten liegt, d. h. eine Identität besitzt primär keine subjektive Prägung und erfordert folglich nicht nur die Anerkennung durch einen Dritten, sondern sie kann vielmehr ohne einen Dritten nicht zustande kommen. In ihrem Entwicklungsgang setzt sich eine Persönlichkeit mit den jeweiligen Sozialinstituten, vorrangig mit ihrer Familie und danach auch mit ihrem Geschlecht, Volk, Glauben etc. gleich. Aus diesen Gleichsetzungen ergibt sich dann zum Schluß das Identitätsbild dieser Persönlichkeit, zu dessen Schutz und Bewahrung sie berechtigt ist. Just aus dieser Konzeption gehen die Begriffskonzepte für Identitätsrechte hervor.

---

[1] Siehe Globalisierung und Identitätsprobleme in der vielfältigen Welt, Moskau 2005; Menschenrechte und Identitätsprobleme in Rußland und der modernen Welt, St.Peiersburg 2005 ü. a.

Man sollte die «Identität» zwischen einer Kategorie der praktischen Politikführung und der wissenschaftlichen Analyse strickt unterscheiden.[1]

Unter dem praktischen Gesichtspunkt galten und gelten die Rufe nach einer kollektiven Identität sowie der Wunsch, ein jeweiliges Modell der Identitätswahrnehmung aufzuzwingen als das einzige Liberalisierungsmittel mit einer kollektiven Wirkungsbreite.

Unter dem wissenschaftlichen Gesichtspunkt wäre nicht die Identität, sondern die Identifizierung ein produktiveres Gesprächsthema. Es stimmt zu einer Analyse von komplizierten und widersprüchlichen Entwicklungen (und bei weitem nicht von automatisierten Mechanismen) ein, deren (nie endgültiges) Ergebnis sich in konkreten Vorstellungen von der Identität ausdrückt.

Der Identitätsbegriff lehnt sich an die Reflexion der zeitlichen *Grenzen des eigenen Daseins an*, setzt die Wahrnehmung eigener Integrität voraus und ermöglicht es dem Menschen, den Grad seiner Affinität mit unterschiedlichen Personen bei der gleichzeitigen Erkennung seiner eigenen Ausschließlichkeit und Einmaligkeit auszumessen.

Eine herausragende Bedeutung besitzt das Problem der Entwicklung einer Persönlichkeit mit dem starken Selbstbewußtsein.

Die Identität ist vor allem eine sozial determinierte menschliche Vorstellung von eigenem Ich, die sich aus dem Verhältnis der Gleichsetzung mit anderen ergibt. Die Identität ist eine äußerst wichtige Komponente der sozialen Realität, Der Identitätsproblematik liegt der Unterschied zwischen dem Ego und einem Dritten zugrunde, der durch eine Wechselwirkung unter der Affinität, Ähnlichkeit und Identität einerseits sowie der *Unterschiedlichkeit andererseits zustande* kommt.

Wie viel Individuen es auf der Welt gibt, so viel gibt es einmalige und einzigartige Persönlichkeiten sowie verschiedenartige Kombinationen aus der Affinität und Unterschiedlichkeit.

In der modernen Welt gelten die Identitäten bei weitem nicht als integrale und einzigartige Erscheinungen, die zu erschließen wären. Vielmehr gelten sie als multipel. Jeder Mensch besitzt gleichzeitig mehrere Identitäten, die fragmentarisch, variabel und vom Kontext der Realentscheidungen abhängig sind.

---

[1] **Siehe:** O.Z. Malinova: Identität als Kategorie der Praxis und wissen schädlich er Analyse: Zur Unterschiedlichkeit der *Ansätze // Menschenrechte und* Jdentitätsprobleme in Rußland und der modernen Welt, St.Petersburg 2005.

Hiervon läßt sich ableiten, daß die Identität eine multiple Aspektkategorie darstellt.

Eine Identität kann sich nach folgenden Arten unterscheiden:

1. individuell;
2. gruppensozial, d. h. religions-, geschlechts- und rassenspeziftsch;
3. staatlich, d. h. persönliche Rechtsstellung, Staatsangehörigkeit;
4. religionsgeographisch, d. h. europäisch.

Sprechen könnte man auch über:

1. eine Religionsidentität;
2. eine ethnische Identität;
3. eine Geschlechtsidentität;
4. eine kulturelle Identität;
5. eine sprachliche Identität.

Es sei betont, daß eine «positive Diskriminierung» infolge der Identitätsanerkennung nicht als ein positives Recht behandelt werden darf, das bestimmte Gruppen auf die Rechnung anderer erlangen und darf auch nicht mit fundamentalen menschlichen Naturrechten auf einer Ebene gleichgestellt werden. Das einzige Recht, das als Teil der persönlichen Rechtsstellung anerkannt werden kann (und anscheinend auch soll) ist das Recht auf die gleiche Anerkennung der Identität, das die gleiche Behandlung der Ansprüche und nicht das gleiche Ergebnis bedeutet

Der Identitätsbegriff hält eine wichtige Präsenz dessen fest, was in der Wissenssoziologie als subjektive Realität bezeichnet' wird, nämlich die sozial determinierte Vorstellung der Individuen von eigenem Ego, das sich aus der (sowohl von den Individuen als auch von ihrem Umfeld) wahrgenommenen Gleichsetzung mit einigen «wir» ergibt.

In der modernen Welt spielt die Identität eine zunehmend spürbare Rolle als ein Mobilisierungs- und Orientierungsfaktor u. a. kraft dessen, daß neue politische Ideologien bestrebt sind weniger «Belange», verstärkt aber «Identitäten» in den Zeiten der immer komplizierter werdenden Sozialstrukturen zu artikulieren.

Es werden zwei zwar entgegengesetzte dennoch korrelierende Tendenzen zu beobachten: Erstens, eine starke Verbreitung des Identitätsbegriffs in der öffentlichen Praxis und zweitens, Versuche zu seiner wissenschaftlichen Zerlegung, die auf die Überwindung des Begriffs einer integralen, authentischen und invariablen Identität hinauslaufen.[1]

---

[1] **Siehe:** Methodologisches Seminar der Abteilung für Politikwissenschaften der Russischen Akademie der Wissenschaften zum Thema «Identität als Politikfaktor und Fachgebiet der Politikwissenschaft», Moskau 2005, 12. April (Bericht) unter//http://www.rapn.ru/?grup=69@doc=904

Identität und Menschenrechte

Menschenrechte und Identität stellen eines der globalen Probleme dar, das sich im Widerspruch zwischen den Menschenrechten und der Selbstidentifizierung der Menschen, Sozialgruppen und Völker verbirgt. Identität besteht aus einem Satz von Faktoren, die es einem Menschen erlauben sich selbst mit einer Gemeinschaft gleichzusetzen: Familie, Glaubensgemeinschaft, Nation, Rasse.

Hier sollten nun die Grundmerkmale einer Kohäsion zwischen den **Menschenrechten** und dem **Identitätsbegriff** näher beschrieben werden.

Das Institut der Menschenrechte ist eine Art Barometer, das auf mögliche Veränderungen im sozialen Aufbau und auf die Entstehung (oder die Wahrnehmung) neuer Arten der Ungerechtigkeit, Herrschaft oder Unterdrückung sehr sensibel reagiert. Zum Ende des XX. Jahrhunderts prägten zahlreiche politische Bewegungen die Entwicklung der Menschenrechte entscheidend mit und traten für die Anerkennung und die Bewahrung von politischen, sozialen und kulturellen Rechten verschiedener Sozialgruppen ein, die eine untergeordnete Position in der Gesellschaft einnahmen. Viele von diesen Bewegungen riefen nach «Recht auf Identität» und insistierten auf der Notwendigkeit, die Idee der gleichen Menschenwürde mit der Idee der gleichen Identitätsanerkennung (u. a. für Vertreter der Marginalgruppen nach Rasse, Geschlecht, Ethnie, Religion etc.) zu ergänzen.

Man ging davon aus, daß die eingebürgerten Herrschafts- und Unterordnungsverhältnisse die Mitglieder benachteiligter Sozial gruppen daran hindern, ihre eigenen Interessen im. Sinne des «allgemeingültigen Rechts» (einschließlich der Menschenrechte) durchzusetzen und somit eine «Politik der Unterschiede» erforderlich machen, die diese Gruppen mit Sonderrechten ausstatten soll. Diese und andere Argumentationen übten einen wesentlichen Einfluß auf die Ausgestaltung und Anerkennung einer Reihe von Rechten, die zur **«dritten Generation» der Menschenrechte** zählen.[1]

Identität und «Generationen» der Menschenrechte

Die Interdependenz von drei Generationen der Menschenrechte erlangt zurzeit zunehmende Anerkennung.

Die erste Generation beinhaltet die «verneinenden Rechte» und stellt staatsbürgerliche und politische Rechte dar, die in Art. 2–21 der Menschenrechtsdeklaration festgesetzt sind. Die Aufgabe dieser Rechte

---

[1] Siehe auch. Menschenrechte und identitätsprobleine in Rußland und der modernen Welt, St.Petersburg 2005.

besteht im Schutz der persönlichen Freiheiten eines Menschen vor ihrer Einschränkung.

Die zweite Generation beinhaltet die «bejahenden Rechte» und stellt ökologische, soziale und kulturelle Rechte dar, die in Art. 22–27 der Menschenrechtsdeklaration festgesetzt und auf die Durchsetzung der sozialen Gerechtigkeit, Armutsbekämpfung und Teilnahme am sozialen, wirtschaftlichen und kulturellen Leben gerichtet sind.

Die dritte Generation beinhaltet «kollektive» Rechte, die in Art. 28 der Menschenrechtsdeklaration nebenbei erwähnt werden und darauf lauten, daß «jeder Mensch das Recht auf die soziale und internationale Ordnung hat, bei der die in dieser Deklaration niedergelegten Rechte und Freiheiten vollständig ansgeübt werden können».[1]

Daneben gilt das Recht des Menschen, sich selbst zu sein als eines der grundlegenden Menschenrechte der Moderne. Auf einer Seite gleichen die Menschenrechte als Universalstandards die Unterschiede zwischen den denkbar unterschiedlichsten Sozialgruppen aus und bestehen auf der anderen Seite als ein Mittel, das es dem Menschen erlaubt sich selbst zu sein und auch die eigene Identität auszuwählen. Um diesen Gedanken bis ins Absurde zu führen, heißt es mit anderen Worten, daß ein Versuch zur Idealverwirklichung der Menschenrechte im vollständigen Identitätsverlust enden wird und alle Menschen gleich sein werden, was natürlich nie geschehen wird.

Es entsteht eine ziemlich paradoxe Situation: Während die Menschenrechte und der Kampf um ihre Durchsetzung in einigen beispielsweise europäischen Staaten zu einer natürlichen Gegebenheit geworden sind, scheint es für andere Staaten wesentlich wichtiger sich mit einer bestimmten Glaubensgemeinschaft oder Ethnie zu identifizieren, als sich für die Menschenrechte einzusetzen.

Das Wesen der Menschenrechte dient zur Gewährleistung der freien Entwicklung einer so aufgefaßten Identität. Die Menschenrechte bedeuten im wesentlichen die Möglichkeiten eines Menschen (s)eine Identität frei auszuwählen. Folglich sollte es nicht ausschließlich um das Recht auf Identität, sondern vielmehr um die Freiheit der Entwicklung und Wandlung eigener Identität gehen, die von der Gesamtheit der Menschenrechte gewährleistet wird.[2]

Das Problem der eigenen Identität scheint insbesondere bei Interaktion mit dem Begriff der Menschenrechte sehr akut in der

---

[1] **Siehe:** A.H. Saidov: Völkerrecht der Menschenrechte, – Moskau 2002.

[2] Siehe auch: A. H. Saidov: Allgemeingültige Menschenrechte, Moskau 2003.

modernen Welt. Die Korrelation zwischen diesen beiden Kategorien ist verwickelt und kontrovers' Die Welt erlebt eine neue Verschärfung in den Beziehungen zwischen zwei Begriffen: **den Rechten des Menschen und der Identifizierung seines Selbst Es sei ein Beispiel angeführt.** Wenn es sich beispielsweise um das Recht auf freie Meinungsäußerung handelt, so wird darunter die Möglichkeit verstanden anderslautende Gedanken laut zu äußern als diejenigen, die in bestimmten Gemeinschaften eingeführt sind. Das Problem stellt sich so in den Raum, daß jemand etwas sagt, was unüblich ist für eine Gruppe, die sich mit bestimmten Werten gleichsetzt. Dieser Sachverhalt bezieht sich auf viele andere Menschenrechte.

Viele gegenwärtige Spannungskrisen rühren von der Kollision **zweier Tendenzen** her: Die Richtung nach jedweden universellen Sachen, allgemeingültigen Menschenrechten und der Globalisierung hin einerseits und die nach Selbständigkeit, Eigenart, Identitätsrecht hin andererseits. In diesem Zusammenhang wäre die Konzeption des Kulturrelativismus zu überarbeiten.

Identität, Menschenrechte und Kulturrelativismus

«Nach meiner Einschätzung sollte man den Kulturrelativismus in Sachen Menschenrechte ein für allemal vergessen. Im Grunde wäre jeder Versuch eine Menschenrechtsverletzung anhand der kulturellen Identität zu rechtfertigten als Verbrechen gegen Menschlichkeit zu werten»,[1] so die Literaturnobelpreisträgerin Wole Soyinka.

Kulturrelativismus ist eine methodologische Einstellung, die universelle allgemeinmenschliche Werte und Prinzipien anhand der offensichtlichen einzelnen Lokalkulturen eigen Unterschiede negiert. In der Auslegung der Menschenrechte drückt sich der kulturelle Relativismus in der Behauptung durch, diese seien das westliche Kulturprodukt und dürfen deshalb nicht als universell gelten.

Unter den Anhängern des Kulturrelativismus in der Auslegung der Menschenrechte dominieren die Rechts- und Politikwissenschaftler aus den asiatischen Ländern (u. a. aus China und dem Iran). In der Regel benutzen sie diese methodologische Einstellung als ein Gegenargument bei der Reaktion auf die Kritik, die internationale Organisationen an den Vorfällen der Menschenrechtsverletzung in ihren Staaten üben.

Diese Idee wurde von der chinesischen Delegation auf der globalen Menschenrechtskonferenz 1993 in Wien am deutlichsten artikuliert: «Die auf unterschiedlichen Entwicklungsstufen stehenden oder unterschiedliche historische Traditionen besitzenden Staaten begreifen die Menschenrechte

---

[1] **Zitat über:** Menschenrechtsdeklaration. 1948–1998, – Moskau 1998, Seite 6.

und verwirklichen diese unterschiedlich. Somit sollte man nicht annehmen, daß Menschenrechtsmodelle und -Standards einiger Staaten die einzig akzeptablen sind sowie von anderen Staaten verlangen nach diesen zu agieren».[1]

Man kann sich nicht mit denjenigen einigen, die unterschiedliche Weise der Menschenrechtsauslegung in Abhängigkeit von Nationalpsyche und lokalen Eigentümlichkeiten bestreiten. Solange sie nicht zur Rechtfertigung der Menschenrechtsverletzungen mißbraucht werden, kann und muß es solche Interpretationen geben. Sonst läuft man die Gefahr sich vom kulturellen Relativismus zur anderen Extreme zu schlagen, nämlich zum Rechtsidealismus, dessen Anhänger unfähig sind die spezifischen kultursozialen Gegebenheiten vernünftig zuzuordnen, in denen die universellen Menschenrechtsgrundsätze ihren Ausdruck finden sollen.

Was bedeutet also die Universalität der Menschenrechte in einer Welt, der kulturelle und traditionelle Vielfalt so eigen ist?

Erstens, die Normensetzung im Menschenrechtsbereich ist ein dynamischer und nicht abgeschlossener Vorgang. Wie die Menschenrechte morgen sein werden hängt von den Staaten selbst ab und somit gilt die Universalität der Menschenrechte nicht als eine zuvor vorgegebene Wertgröße. Diese Idee wurde in der Bangladeshdeklaration der asiatischen Staaten 1993 formuliert, in der u. a. folgendes unterstrichen wird: «Zwar sind die Menschenrechte von der Natur her universell, trotzdem müssen sie im Kontext des dynamischen und evolutionierenden Prozesses der internationalen Normensetzung unter der Berücksichtigung des Stellenwertes nationaler und regionaler Besonderheiten in verschiedenen historischen, kulturellen und glaubensbezogenen Zusammenhängen betrachtet werden».[2]

Zweitens, die Menschenrechte sind kein Pflichtattribut für eine bestimmte Epoche oder eine Phase politischer Entwicklung. M. Palumbo sagt folgendes darüber aus: «All das, was wir der mosaischen und christlichen Tradition gleichwohl der römischgriechischen Zivilisation zu verdanken haben bestätigt nicht den egozentrischen Standpunkt darüber, daß die Menschenrechte eine rein westliche Erscheinung sind. Auch andere Kulturen, Traditionen und Religionen erzeugten Ideen, die Sätze über Menschenrechte enthielten»[3]

---

[1] *Symonides J.* New Human Rights Dimensions, Obstacles and Challenges: Inrtoductory Remarks // Human Rights New Dimensions and Challenges. P., 1998. P. 26.

[2] Doc. A/CONF.I57/ASRM/7.

[3] *Palumbo M.* Human Rights- Meaning and History. Malabar, 1982. P. 18–19.

Drittens, der Begriff der Menschenrechte beschränkt sich nicht nur auf eine Kultur – die des Westens. «Wenn man verkündet, daß der Westen sich diesbezüglich unterscheidet oder wenn man behauptet, daß die Menschenrechtsideen den Asiaten von Anfang an fehlten, so verleiht man vielleicht eine dermaßen enge Definition den Menschenrechten, so daß ihre Anerkennung von anderen unmöglich wird. Wenn man aber die Menschenrechte doch als eine evolutionierende Erscheinung wahrnimmt, in der sich die Hoffnungen mehrerer Völker sowohl des Ostens als auch des Westens wenn auch unvollkommen widerspiegeln, so kann man durch das Studium der Erfahrungen anderer Völker vielleicht zu einer tieferen Erkenntnis der Menschenrechtsprobleme in unterschiedlichen Kulturumgebungen gelangen».[1]

Somit werden die Menschenrechte in Verbindung mit den Identitätsproblemen von folgenden Schwerpunkten geprägt.

Erstens, die Menschenrechte bedeuten den Anspruch auf den Erhalt bestimmter Möglichkeiten.

Zweitens, die Menschenrechte stehen als Synonym für Freiheit.

Drittens, die Menschenrechte widerspiegeln die Würde der Persönlichkeit. Die Würde macht den Kernsinn der Menschenrechte aus.

Viertens, die Menschenrechte porträtieren die Verhältnisse zwischen Mensch und Staat.

Fünftens, die Menschenrechte sind der Zustand der Persönlichkeit selbst, sie sind ihre Würde, Integrität, Interaktion mit anderen Persönlichkeiten, auf daß der Anspruch auf den Erhalt bestimmter Möglichkeiten wirksamer wird.

Sechstens, die Menschenrechte stellen per se den Mechanismus der Vermenschlichung der Staatsgewalt.

---

[1] De Bary Th. W. Nco-Conficianism and Human Rfglits//Human Rights and the World's Religions Notre Dame, 1998. P. 184.

2.4. LASSEN SICH WESSERKRIEGE VERMEIDEN? CHANCEN UND GEFAHREN IN MITTELAISEN

Aus dem Russischen von Anke Pfauter

Wasser bildet die Grundlage alien Lebens, dariiber hinaus aber auch des Austausches zwischen den Menschen, Volkern und Landern. Der Bedarf an Wasser gehort zu den Triebkraften der Geschichte. Samtliche Aspekte der Entwicklung der Menschheit sind mit dem Wasser verbunden, von der Wirtschaft bis zur Kultur. Es stellt eine un-abdingbare Voraussetzung fur jede Entwicklung dar.

Zu Beginn des 21. Jahrhunderts steht die Welt am Scheideweg: Wie sollen die be-grenzten Ressourcen der Erde genutzt und verteilt werden? Alle sind sich einig, dass Wasser unverzichtbar fur eine prosperierende Wirtschaft und die Gesundheit der Be-volkerung ist und eine entscheidende Rolle bei der Erhaltung der Okosysteme spielt. Trotzdem nehmen die Wasservorrate ab, Milliarden von Menschen fehlt Wasser. Im 20 Jahrhundert wuchs die Zahl der Menschen von einer auf sechs Milliarden. Damit verringerte sich der SiiBwasseranteil pro Kopf auf ein Sechstel und die welt-weiten Vorkommen werden bereits zu 95 Prozent ausgeschopft. Nur 2,5 Prozent des Wassers auf der Erde sind SuBwasser. Davon wiederum ist ein groGer Teil gar nicht oder nur schwer nutzbar, weil er im Polareis steckt, in Gletschern oder tief in der Erde. Letztlich bleiben 0,26 Prozent des Wassers ubrig. Aber selbst das wiirde bei vernlinftiger Nutzung fur uns alle reichen.

In den kommenden 20 bis 25 Jahren jedoch konnte es nach Aussagen von Fachleu-ten zu einem Mangel kommen, der einen nie dagewesenen Umbruch zur Folge ha-ben konnte. Hat man vor kurzem noch Erdol als das fliissige Gold bezeichnet, wird man bald das SuBwasser so nennen. Beobachter glauben, dass sich der Kampf darum verscharfen wird, und sagen geradezu Wasserkriege voraus, dazu solche um Nah-rungsmittel und andere Okokriege.

Im vergangenen Jahrhundert hat sich nicht nur die Nutzung der Wasservorkommen versechsfacht, die Vorrate sind auBerdem durch Umweltverschmutzung und eine fal-sche Nutzung geschrumpft. Nach Angaben der UNESCO werden bis 2030 mehr als drei Milliarden Menschen unter Wassermangel leiden.

Schon heute hat etwa eine Milliarde Menschen keinen Zugang zu sauberem Trink-wasser und 2,5 Milliarden mangelt es an Wasser fur hygienische Zwecke. 80 Prozent aller Erkrankungen aber werden auf Probleme mit dem Trinkwasser zuruckgefuhrt.

Dies ist auch die Ursache dafür, dass auf der Erde alle acht Sekunden ein Kind stirbt. Eine Erklärung der UNO zur Jahrtausendentwicklung

fordert eine »rationelle Nutzung der Wasservorräte« sowie die »Gewährleistung einer gerechten Verteilung« und sieht vor, die Anzahl der Menschen, die Zugang zu sauberem Trinkwasser haben, bis zum Jahr 2015 um 50 Prozent zu erhöhen.

Nach Prognosen der UNESCO werden bereits in zehn Jahren als Folge der Klimaerwärmung viele Millionen Menschen in Afrika vom Wassermangel betroffen und gezwungen sein, dort wegzuziehen, wo sie jetzt leben. Sollten die Meeresspiegel an- steigen. führt das in den Uferregionen zu einer Versalzung der wasserführenden Bodenschichten, der Mangel an Süßwasser nähme weiter zu.

Dazu wächst die Erdbevölkerung jährlich um 80 Millionen, In 15 Jahren werden schon zwei Drittel der Menschen den Wassermangel zu spüren bekommen. Der frühere UNESCO-Generalsekretär Koichiro Matsuura sagt dazu: «Solange die Wasserprobleme unserer Erde nicht gelöst sind, können andere Krisen von regionalem .Maßstab sich zuspitzen und zur Ursache für politische Instabilität und verschiedenste Konflikte werden.»

Wasser wird zum wichtigsten geostrategischen Problem und einem globalen Sicherheitsfaktor. Der Präsident der Generalversammlung der Vereinten Nationen, Miguel d'Escoto Brockmann, unterstrich in seiner Ansprache an die Teilnehmer des 5. Internationalen Wasserforums im März 2009 in Istanbul, dass »diejenigen, die bestrebt sind. Wasser zu privatisieren und es zu einer Ware ähnlich dem Erdöl zu machen, die Menschen in einem so elementaren Lebensbedürfnis beschränken, wie es die Luft ist, die wir atmen. Wir müssen uns darüber im Klaren sein, dass eine ... nur auf Vorteilnahme bedachte Herangehensweise ... nicht nur die Menschheit, sondern alles Leben auf diesem Planeten in die Sackgasse führen wird. «Und der Generaldirektor der UN-Emährungsorganisation FAO, Jacques Diouf, bemerkt, dass» das Recht auf Wasser ein Grundrecht des Menschen ist, das ihm von niemandem genommen werden darf. Die Wasserkrise ist sehr viel gefährlicher als eine Energie- oder Finanzkrise. «Auf dem Weltwirtschaftsforum in Davos im Januar 2009 wiesen chinesische Fachleute darauf hin, dass der Welt ein > Wasserbankrott < drohe, In den kommenden 20 Jahren werde sich der Konkurrenzkampf zwischen den Menschen um Wasserressourcen verschärfen. In verschiedenen energiewirtschaftlichen Bereichen ist ein sprunghafter Anstieg des Wasserbedarfs zu erwarten, in den USA wird er 165 Prozent betragen, in der EU 130 Prozent. Das alles wird zu einer Gefahr für die Landwirtschaft und der Preis für Wasser dürfte bald den für Öl übersteigen. Fast alle Staaten spüren inzwischen ein gewaltiges Defizit an Wasser. Die Sicherstellung von Ressourcen für Trinkwasser, Elektroenergieerzeugung, Landwirtschaft und Industrie wird zu einem brennenden Problem.

Als Tendenzen zeigen sich erstens eine Verschärfung des Defizits, zweitens sind ausländische Investitionen häufig auf wasserwirtschaftliche Projekte gerichtet, drittens eröffnet ein zum Teil auch künstlich erzeugter Wassermangel neue kommerzielle Möglichkeiten auf dem Wassermarkt. Viertens sind die Wasserressourcen auf der Welt ungleich verteilt und fünftens verschlimmern Erderwärmung und Umweltverschmutzung das Problem noch; Wassermangel wird so wesentlicher Störfaktor für die stabile Entwicklung vieler Staaten.

Nationale Wasserpolitik muss durch internationale wasserrechtliche Bestimmungen koordiniert werden. Der Weltwasserrat. die 1996 in Marseille gegründete Schaltzentrale internationaler Wasserpolitik, ist bestrebt, das Ressourcen- und Versorgungsmanagement zu verbessern: Nach Angaben der Vereinten Nationen umfassen grenzüberschreitende Flusseinzugsgebiete 45.3 Prozent der Erdoberfläche. In diesen Gebieten leben etwa 40 Prozent der Menschen und hier konzentrieren sich 80 Prozent aller Flussläufe der Welt.

Zu Beginn des 21. Jahrhunderts darf die Wahrscheinlichkeit, dass es in Folge von Wassermangel weltweit zu Auseinandersetzungen und Konflikten kommen wird, nicht länger ignoriert werden. Es sei daran erinnert, dass es bereits in den letzten 50 Jahren 37 akute Konflikte wegen Wassers gab. die bewaffnet ausgetragen wurden. An grenzüberschreitenden Flüssen kam es zu über 500 Konfliktsituationen.

Die Nutzung grenzüberschreitender Flüsse ist in vielen Gegenden der Erde konfliktträchtig: An Euphrat und Tigris übersehiieiden sich Interessen der Türkei. Syriens und des Irak. Der Jordan liegt im Interessenbereich Israels. Syriens. Jordaniens und des Libanon. Am Nil haben Ägypten, der Sudan, Äthiopien und Uganda Anteil. Der Aras liegt im Bereich Armeniens, Aserbaidschans, des Iran und der Türkei. Der Sambesi versorgt Angola, Botswana, Sambia, Simbabwe, Mosambik und Namibia, der Ganges Indien und Bangladesh. Die Reihe ließe sich fortsetzen.

Konflikte um Wasser müssen jedoch nicht zu Kriegen führen, sie können sogar Anlass zu zwischenstaatlicher Zusammenarbeit bieten, historische Beispiele lassen sich leicht finden. Flüsse galten früh als Heiligtümer: für die Ägypter war es der Nil, für die Inder der Ganges, für die amerikanischen Ureinwohner der Amazonas, für die Europäer waren es der Rhein und die Donau und für die Völker Mittelasiens die Flüsse Amudarja und Syrdarja.

Ein usbekisches Sprichwort sagt, dass selbst die Schlange mit ihrem Gift das Wasser nicht verunreinige. Usbeken, Kirgisen, Kasachen, Turkmenen und Tadschiken teilen die Redewendung »aus ein und demselben Aryk (Anm. des Übersetzers: Bewässerungskanal) trinken«,

sie will sagen: Kein Problem ist unlösbar, und alle Völker der Region bilden eine Gemeinschaft.

Jahrhunderte lang nutzte Mittelasien das gleiche Wasser und beteiligte sich am Bau von Bewässerungsanlagen. So entstand das mittelasiatische Zweistromland, die äl- teste Zivilisation der Welt. Schon im 3000 Jahre alten Buch Avcsta ist zu lesen, dass das Vergiften, Verunreinigen und Umleiten von Wasser eine große Sünde darstelle und ein Verbrechen sei. In den Hadithen des großen Imam al-Buchan steht, dass »gerechterweise jedes Volk und alle Menschen einen gleichberechtigten Zugang zu sauberem Wasser haben müssen.«

Historisch hat erst das Wasser dazu geführt, dass Trigonometrie und Geometrie entstanden, dazu Geologie und Geodäsie. Mit ihrer Hilfe ließ sich Wasser stauen und dafür sorgen, dass die Bewässerungsanlagen einwandfrei arbeiteten. W'erke wie die >Geodäsie< und >Geologie< des Abu Raihan Birum oder die >AI-Dschabr Wal-Muqa- bala< (Algebra und Trigonometrie) des Muhammad al-Chwarizmi, die Erfindung des Ahmad al-Fergani, der eine Anlage zum Messen des Nilpegels gebaut hat, gehen auf das Bedürfnis der Menschen zurück, die Wasserversorgung sicherzustellen.

Seit jeher wurden die eigenmächtige Veränderung eines Flussbettes oder eines Was- serlaufs streng bestraft. Der Historiker Yusuf Tavasiy berichtet im 12. Jahrhundert, dass Wasserwächter den 15-jährigen Sohn des berühmten Vertreters des Sufismus. Ahmad Yasawi. enthauptet hätten, weil er ohne Genehmigung sein Grundstück bewässert hatte. Der Väter bejahte die harte Strafe: Wässer sei heiliger Besitz des ganzen Volkes.

Einst entschieden in Mittelasien die bedeutendsten Persönlichkeiten der jeweiligen Zeit über Verteilung und Nutzung von Wasser. So übertrug der Choresm-Schah Ma- mun dem Universalgelehrten Abu Raihan Beruni die Entscheidungsgewalt über alle Gewässer Choresmiens. Der Gelehrte richtete an den Ufern des Amudarja Beobachtungspunkte ein.

Archivunterlagen zeugen von einer weit zurückreichenden Zusammenarbeit der Anrainer grenzüberschreitender Flüsse. Die älteste Vereinbarung wurde zwischen den Stadtstaaten Unima und Lagasch in Mesopotamien um 3500 vor unserer Zeit geschlossen. Nach Angaben der Welternähningsorganisation FAO wurden seit dem Jahr 805 bis heute mehr als 3600 entsprechende Verträge zwischen Staaten geschlossen. Im vergangenen halben Jahrhundert allein 150.

Musterbeispiele sind dabei die europäischen Staaten, die USA, Kanada und die Länder im Einzugsgebiet des Mekong. In der Europäischen Union w'urdc im Jahr 2000 ein Abkommen für ein ökosystemorientiertes und integriertes Management von Wasserressourcen

geschlossen. Zwischen den USA und Mexiko besteht bereits seit 1906 ein Vertrag zur Nutzung des Rio Grande, 1944 vereinbarten beide Staaten die Nutzung von Rio Grande, Colorado und Rio Tijuana.

Schlüssel für jede gemeinsame Nutzung sind Regeln zur friedlichen Beilegung von Konflikten. Sogar zwischen ärgsten Feinden sind auf diese Weise Wasserabkommen geschlossen und strikt eingehalten worden. So arbeiten zum Beispiel Kambodscha. Laos, Thailand und Vietnam mit Unterstützung der Vereinten Nationen bereits seit 1975 im Rahmen der Mekong-Kommission zusammen. Selbst während des Vietnamkrieges kam es zu einem regelmäßigen Technologieaustausch. Israel und Jordanien verhandelten mit den USA seit 1955 regelmäßig über die Nutzung des Jordan, sogar wenn sie sich im Kriegszustand befanden. Die Indus-Kommission, gegründet mit Unterstützung der Weltbank, hat zwei Kriege und die anhaltenden Auseinandersetzungen zwischen Indien und Pakistan überdauert.

Weltweit gibt es etwa 300 große grenzüberschreitende Gewässer, die 60 Prozent der Süßwasservorkommen der Erde enthalten: Flüsse, Seen und auch unterirdische Vorkommen. Sie erstrecken sich überein Drittel der Landfläche der Erde. 2,5 Milliarden Menschen leben hier, das sind 40 Prozent der W'eltbevölkerung. Gegenwärtig wird eine stabile internationale Rechtspraxis für die damit zusammenhängenden Fragen entwickelt. Dabei gilt das Prinzip, dass die Nutzung eines Gewässers, an dem mehrere Staaten Anteil haben, keinem der Beteiligten Schaden zufügen darf. Die Wasserkonvention von Helsinki aus dem Jahr 1992 hat hier einen Durchbruch gebracht.

In den Einzugsgebieten der großen mittelasiatischen Ströme Amudarja und Syrdarja – auch als Zwischenstromland bekannt – lebt man seit jeher vom W'asser dieser Flüsse. Mensch, Natur. Flora und Fauna bilden ein Ökosystem, dessen Stabilität gestört wird, sobald einer dieser Faktoren aus dem Gleichgewicht gerät. Aber genau das ist hier geschehen. Eine gedankenlose Bodenerschließung führte zum Austrocknen des Aralsees mit der Folge, dass das Ökosystem Aral heute irreparabel zerstört ist. Die Flusssysteme des Amudarja und des Syrdarja, über Jahrhunderte entstanden, wurden grundlegend verändert, Ursache für das Austrocknen des Aralsees, eine der größten Umvveltkatastrophen, die jemals stattgefunden haben, mit Folgen, die noch in weiter Entfernung zu spüren sind.

Pflanzen und Tiere starben aus, die Bodenzusammensetzung verschlechterte sich dramatisch, Krankheitserreger vermehrten sich rapide. Längst ist nur noch davon die Rede, wenigstens die schlimmsten Auswirkungen durch vereinte Anstrengungen in den Griff zu bekommen.

In seiner Ansprache anlässlich der Gründung des Internationalen Fonds zur Rettung des Aralsees 2009 sagte der Präsident Usbekistans.

Islam Karimow, die Wurzeln der Probleme des Aralsees lägen in ferner Vergangenheit. Bedrohliche Ausmaße hätten sie jedoch in den 60er Jahren des 20. Jahrhunderts angenommen. Inzwischen sei »die Wasserfläche ... auf weniger als ein Viertel geschrumpft, die Wassermenge beträgt nur noch ein Zehntel, während sich der Mineralgehalt verzehnfacht hat.« Wasserknappheit, eingeschränkte Trinkwasserqualität, Verschlechterung des Bodens, starker Rückgang der Artenvielfalt sind die Folgen. Wahrscheinlich ist auch die Schmelze der Gletscher im Pamir und im Tienschan, die einen Großteil der Flüsse der Region speisen, von der Aralkatastrophe mit ausgelöst worden. Im Gebiet um den Aralsee ist ein ganzer Komplex ökologisch-klimatischer, sozialökonomischer und demographischer Probleme globalen Ausmaßes entstanden: Diese Probleme können nur mit vereinten Kräften der Weltgemeinsehaft gelöst werden.

In den mittelasiatischen Staaten wurde die >Wasserfrage< in den letzten 15 Jahren zu einer Frage der regionalen Sicherheit. Die Situation ist paradox: Zwar gibt es genug Wasser, trotzdem reicht es nicht. Zwischen 1960 und 1990 wurde die bewässerte Fläche um 65 Prozent erhöht, die Bevölkerung aber wuchs von 14 auf 50 Millionen, der Wasserbedarf nahm von 60 auf 120 Kubikmeter pro Person und Jahr zu. Damit ist eine krisenhafte Entwicklung cingetreten. Zugleich herrscht Energieknappheit. Zu lösen wäre alles nur mit Hilfe eines zwischenstaatlichen integrierten Ressourcenmanagements. sofortige Maßnahmen wären nötig, um sich an die neuen Gegebenheiten anzupassen. Die Probleme werden durch die Bevölkerungsexplosion immer weiter verschärft. Der Wasserbedarf wird bis zum Jahr 2030 mindestens um weitere 20 Prozent steigen.

In jüngster Zeit wird mit W'asser Politik gemacht. Wasserpolitik war ja in der Vergangenheit ein Schlüsselglied zur Kornpromisserzielung und Konfliktlösung zwischen einzelnen Ländern. Gerechte Wasserverteilung betrifft alle Anrainerstaaten, jede Entscheidung, die die Interessen des einen vernachlässigt, verschärft die Situation für Millionen in Usbekistan, Kasachstan und Turkmenistan. Derzeit führen die wichtigsten Flüsse nur 70 Prozent des Wassers, das im langjährigen Durchschnitt zu fließen pflegt. Dadurch ist die Versorgung erschwert. 65 Prozent der Bevölkerung leben von Landwirtschaft und sind völlig vom Wässer abhängig.

Alte Mechanismen zur Wasserregulierung werden aus dem Gleichgewicht gebracht durch Pläne für gewaltige Wasserkraftwerke in >bester< sowjetischer Tradition mit gravierenden Auswirkungen auf die Umwelt. Die Initiatoren verfolgen kommerzielle und politische Interessen und ignorieren dabei die Bedenken der Nachbarn. Die Folgen sind nicht absehbar. Außer Acht gelassen wird auch, dass die Region seismisch sehr

aktiv ist (Erdbebenstärken von 9 bis 10 gelten als möglich). Der Bruch eines Staudamnis hätte verheerende Folgen. All das macht eine rationelle und effektive Nutzung der Wasservorkommen in der Region auf der Grundlage allgemeingültiger internationaler Rechtsnormen unerlässlich: Jedes Großbauvorhaben bedarf unbedingt der Zustimmung der Anrainer, das ist eine Prämisse modernen internationalen Wasserrechts.

Lösen müssen das Problem die Länder der Region selbst. Eine Einmischung Dritter wäre unverantwortlich. Kirgisistan und Tadschikistan am Oberlauf von Amudarja und Syrdarja, wo 80 Prozent der Wasservorkommen der Region entspringen, müssten mit den am Unterlauf gelegenen Ländern Kasachstan, Turkmenistan und Usbekistan verhandeln. Die Wirtschaftskommission der Vereinten Nationen für Europa äußert sieh besorgt darüber, dass jeder Vorfall an einem der großen Staudämme, und davon gibt es in Mittelasien rund 100. katastrophale Folgen für die Bevölkerung und die Wirtschaft der umliegenden Land*er* hätte. Die Anlagen Mittelasiens sind in der Regel 40 bis 50 Jahre alt und schlecht unterhalten. Dazu ist die rechtliche Grundlage für ihre Nutzung unzureichend.

Nach Angaben des internationalen Komitees JCOLD. diese Organisation begutachtet große Talsperren, gab es in den vergangenen zehn Jahren an mehr als 300 der auf der Welt registrierten 17000 großen Talsperren Störfälle, die letzte bedeutendere Havarie passierte in Sajano-Schuschinsk in Russland. Als Hauptursachen für Zwischenfälle gelten Inkompetenz, falsche Planung, Fehlberechnung des Wasserdrucks und Schäden am Staubecken.

In der Resolution der UN-Sondcrsitzung »Zukunftstrends der Wässer- und Produktsicherheit in Mittelasien. Maßnahmen zur Einhaltung der Ziele der UN-Jahrtausend- erkiärung< wurde 2008 in Montpellier festgestellt, dass »ein stabiles Management grenzüberschreitender Wasserläufe und die Bildung von Wasserressourcen auf einer verbindlichen internationalen Rechtsgrundlage im Bereich Wassernutzung und Ökologie fußen muss und einer strengen Reglementierung der Ressourcenmitzung im gegenseitigen Interesse aller Staaten bedarf. Dabei dürfen Handlungen, die an grenzüberschreitenden Flüssen vorgenommen werden, keine negativen Auswirkungen auf die geschaffene Balance zur Befriedigung von Wasser- und Umwcltinteressen haben.«

Leider werden beim Bau neuer Anlagen in der Region die Prinzipien der schon erwähnten L'N-Konvention >Zum Schutz und zur Nutzung grenzüberschreitender Wasserläufe und internationaler Seen< von 1992 außer Acht gelassen. Das widerspricht auch dem 1997 von der LTN-Generalversammlung beschlossenen Übereinkommen »Über das Nutzungsrecht internationaler Wasserläufe« das vorschreibt, dass die

ökologischen und wirtschaftlichen Auswirkungen von Anliegern zu berücksichtigen und eventuelle Schäden auszugleichen sind.

UN-Experten richten in ihrer für das Entwicklungsprogramm der Vereinten Nationen UNDP erstellten »Einschätzung der regionalen Risiken in Mittelasien» ihr Augenmerk besonders auf die Staudammpläne von Kirgisistan und Tadschikistan und monieren, dass die Nachbarstaaten nicht einbezogen werden.

Die Probleme betreffen nicht nur die Region. So dürften die Fragen nicht ohne Beteiligung Chinas zu lösen sein. Auf chinesischem Gebiet entspringen mehr als 20 Wasserläufe, die auch die benachbarten mittelasiatischen Länder durchfließen. Die Erklärung Russlands, für den Bau des Wasserkraftwerks Kambaratin in Kirgisistan Mittel zur Verfügung zu stellen, beruht auf seinen politischen Absichten in Mittelasien. Gegenwärtig allerdings macht es die Finanzkrise eher unwahrscheinlich, dass die zugesagte Summe tatsächlich zur Verfügung gestellt werden wird. Russland hat ähnliche Absichtserklärungen Tadschikistan gegenüber abgegeben, die jedoch nie zur Durchführung gelangt sind.

Auch China blickt in Anbetracht zunehmender Wasserknappheit auf Mittelasien. Da die wirtschaftlichen Beziehungen dorthin immer intensiver werden, dürfte es Interesse an einer Lösung der Wasserprobleme haben. Außerdem ist mit Investitionen in energievvirtschaftliche Objekte zu rechnen. Eigene Wasserprobleme dürfte es aut Kosten der Nachbarn lösen, etwa im Mekongdelta, in Südost- und in Mittelasien, so belastet die Wasserentnahme Chinas aus dem Ui den kasachischen Balchaschsee bereits erheblich.

Peking sieht die Wasserfrage in Mittelasien im Kontext seiner langfristigen Interessen, die es sowohl bi- als auch multilateral realisieren möchte. Seine Beteiligung an konfliktträchtigen Projekten wie dem Bau des Wasserkraftwerks Jawan in Tadschikistan hat es eingestellt. Dadurch hat es sich als einflussreicher Machtfaktor etabliert, der im Gegensatz zu Russland keine »verdeckten Zieles in der Region verfolgt. Man schließt wahrscheinlich Krisen zwischen Russland und den mittelasiatischen Staaten in Bezug auf Wasser- und Energiefragen nicht aus und wartet erst einmal die Entwicklungen ab. An einer Verschlechterung zwischenstaatlicher Beziehungen in der Region wegen Wasser- und Energiefragen ist man allein schon deshalb nicht interessiert, weil das den Einfluss Russlands in der Region verstärken würde. Begrüßenswert ist die Position det Europäischen Union, was den Bau von Wasserkraftwerken angeht. Die tschechische Ratspräsidentschaft erklärte 2009 in Istanbul, dass Wasser niemals nur für eigene Interessen genutzt werden dürfe und dass »sich alle Staaten den internationalen Konventionen der

Vereinten Nationen verpflichtet fühlen müssen«. Der Sondervertreter der Europäischen Union für Mittelasien, Pierre Morel, unterstrich, dass »man unter den derzeit gegebenen Bedingungen von der Errichtung großer Staudämme, wie sie zu Sowjetzeiten gebaut wurden, absehen sollte, da sie eine große Gefahr für die Umwelt darstellen«. Von großer praktischer Bedeutung hingegen sind die – positiven wie negativen – Erfahrungen anderer Länder bei der Nutzung grenzüberschreitender Flüsse.

Eine nachhaltige Entwicklung der Region hängt von der effektiven zwischenstaatlichen Zusammenarbeit und gegenseitigen Unterstützung ab. Dazu bedarf es jedoch einer Optimierung der rechtlichen Grundlagen im Bereich Wasserbeziehungen, In den vergangenen 15 Jahren wurden in Mittelasien immerhin bereits die Grundlagen zur Regelung der Wassemutzung mit Hilfe von Abkommen gelegt. So gibt es zum Beispiel eines »Über gemeinsames Handeln zum Lösen der Probleme des Aralsees und des Araiseegebiets, für ökologische Wiederherstellung und Absicherung der sozialökonomischen Entwicklung der Region um den Aralsee<, das am 26. März 1993 unterzeichnet wurde, weiter das Abkommen »Über Nutzung der Wasser- und Energieressourcen des Syrdarja< vom 17. März 1998 und eine Erklärung der mittelasiatischen Staaten und internationaler Organisationen von Nukus zur nachhaltigen Entwicklung des Aralseebeckens vom 5. September 1995 sowie die Erklärungen der Staatsoberhäupter Mittelasiens von Almaty und Aschchabad vom 28. September 1997 und vom 9. April 1999.

Die erzielten Absprachen und internationalen Normen sagen aus, dass die am Oberlauf von Flüssen gelegenen Staaten den Wasserlauf nicht nach eigenem Gutdünken und in eigenem Interesse ohne unabhängiges internationales Gutachten beeinflussen dürfen.

Eine weitere Verbesserung der Organisationsstruktur und der vertragsrechtlichen Grundlage des Internationalen Fonds zur Rettung des Aralsees 1FAS ist von großer Wichtigkeit. Eine Festigung der Strukturen des 1FAS und eine Erneuerung der vertragsrechtlichen Basis des Fonds würden das Vertrauen zwischen den Teilnehmerstaaten festigen und zuverlässige Garantien für die Erfüllung der gemeinsamen Beschlüsse zum Wasser- und Energieressourcenmanagement in der Region bieten. Ziel sollte es dabei sein, den IFAS zur UN-Sonderkommission für den Aral zu erklären. Fortgesetzt werden sollten auch die Bestrebungen zur Angleichung der nationalen Gesetzgebung der Staaten dieser Region an internationale rechtliche Normen im Bereich Wasserressourcenmanagement.

TEIL III. DIE LITERATUR UND DAS RECHT

- Goethe als Jurist
- E.T.A. Hoffmann mit Augen eines usbekischen Juristen

3.1. Goethe als Jurist

VORWORT

Mit seinem Werk «Goethe als Jurist» eröffnet Akmal Saidov dem Leser eine neuartige Sichtweise auf das Leben und Schaffen von Johann Wolfgang von Goethe und gibt einen faszinierenden Einblick in die schöpferische Kreativität der Übersetzungen ins Usbekische. Das Buch regt dazu an mehr über Goethe und seine verschiedenen Facetten im Leben zu erfahren. Denn es gibt einen detaillierten Einblick in zwei unterschiedliche, mit Goethe verbundene Themengebiete. Auf der einen Seite analysiert Saidov in diesem Werk den Werdegang Goethes und den damit verbundenen Einfluss seiner juristischen Bildung und späteren Tätigkeit auf sein Schaffen im Kontext der damaligen politischen und gesellschaftlichen Umbrüche der Epoche. Auf der anderen Seite nimmt er den Leser mit Goethes Werk «West-östlicher Diwan» und der Betrachtung der Übersetzung in die usbekische Sprache von Goethe'schen Werken wie dem «Faust» mit in die Welt des damaligen Orients.

Saidov ist Abgeordneter der Gesetzgebenden Kammer des Parlaments und Direktor des Nationalen Zentrums der Republik Usbekistan für Menschenrechte. Er vertrat sein Land als Botschafter in Frankreich. Doch Akmal Saidov ist nicht nur Politiker und Diplomat. Gerade im wissenschaftlich-juristischen Bereich ist er intensiv tätig und veröffentlichte bereits eine Vielzahl von Büchern. Das Werk «Goethe als Jurist» unterstreicht seine wissenschaftliche Gewandtheit und ist eine große Bereicherung für das immer weiter zunehmende usbekisch-deutsche Kulturverständnis.

Saidov ist eine Persönlichkeit mit juristischem, politischem und kulturellem Weitblick, was dieses Werk einmal mehr beweist und es deshalb so lesenswert macht. Die Leidenschaft für Goethe und dessen Schaffen treibt ihn und ermöglichte ihm dieses Buch zu schreiben. Es ist ihm zu verdanken, dass wir mit Hilfe dieses Buches einen tiefen Einblick in Goethes Leben und Schaffen, sowie seine Verbundenheit mit dem Orient erfahren können. Sein Verständnis, Goethes Werke im Kontext der Rechtskultur und ebenfalls der Zeit zu beleuchten, sowie das Feingefühl für die deutsch/usbekischen Übersetzungsnuancen in der Lyrik sind beeindruckend. Obwohl dies bei weitem nicht das erste Werk über Goethe ist, so beleuchtet es doch eine bisher in Deutschland und der internationalen Literatur eher vernachlässigte Seite an Goethe:

der Einfluss seiner juristischen Bildung und späteren Tätigkeit auf sein Schaffen. Vor diesem Hintergrund ist es umso erfreulicher und erstaunlicher, dass sich eine usbekische Persönlichkeit diesem bisher eher verborgenen Thema annimmt. Dies zeigt einmal wieder die tiefe Verbundenheit zwischen der deutschen und usbekischen Kultur und belegt den Willen und Drang beider, an einen Austausch teilzuhaben. Die Lyrik bietet dabei ein geeignetes Medium um das gegenseitige Verständnis der Völker voranzutreiben und die Einzigartigkeit der Kulturen zu offenbaren. Nicht nur Goethe selbst vernahm eine innere Nähe zum orientalischen Raum, wie sein Werk «West-östlicher Diwan» verdeutlicht. Auch in heutiger Zeit hat dies nicht an Bedeutung verloren. Die durch Usbekistan verlaufende Seidenstrasse übt auf die westliche Kultur schon seit jeher eine Magie aus, wie auch Goethes «West-östlicher Diwan» wiedergibt:

Getrocknet honigsüße Früchte
Von Buchara, dem Sonnenland,
Und tausend liebliche Gedichte
Auf Seidenblatt von Samarkand...

Auch heute bleibt uns die Faszination Usbekistans nicht verschlossen, die von Goethe in so wunderbare Poesie verfasst wurde.

In diesem Sinne verstehe ich dieses Buch als ein weiteres Symbol für den usbekisch-deutschen Austausch und einen weiteren Schritt zum gegenseitigen Respekt und Verständnis der Kulturen. Akmal Saidov hat hiermit einen Weg geschaffen, einerseits eine wissenschaftliche Analyse zu erarbeiten und den Leser andererseits in die orientalische Welt zu entführen.

Dr. Thomas Kunze
(Konrad-Adenauer-Stiftung)

Ein unschätzbarer Diamant der Begabung

In Istanbul spannt sich eine große Brücke über den Bosporus. Dieses große und weltbekannte Bauwerk verbindet zugleich Europa mit Asien. Jedesmal, wenn ich diese Brücke sehe, erinnert sie mich durch ihre Größe, ihr Gewicht und ihre spezielle Funktion an den Johann Wolfgang von Goethe.

Anders als Rudyard Kipling, der schrieb «Ost ist Ost, West ist West und sie warden nie zueinander kommen», leuchtet das Schaffen von Goethe als heller Stern am Himmel der Weltkultur und dient als Gegenerklärung nicht weniger westlichen Politologen, Philosophen und Zivilisationstheoretiker.

Die Achtung gegenüber dem Orient, die Leidenschaft für Sadi, Hafiz, Hayyam, Jami und Nawoi sind nicht nur in den Werken des deutschen Klassikers ausgedrückt, sondern auch in seinen vielseitigen Tätigkeiten, seinem Leben und seiner Philosophie. Er reiste viel und gern wie Sadi, war geistlicher Lehrer wie Jami, Staatsmann wie Nawoi und war gutherzig wie Hafiz und Hayyam.

Als ich im Goethe-Nationalmuseum in Weimar war, habe ich das vielseitige Talent des großen Dichters bewundert. Im Museum sind originale Exponate aus der Sammlung von Goethe ausgestellt, die mit seinem Leben, seiner Tätigkeit und seiner Weltanschauung verbunden sind. Goethe war Naturforscher, befasste sich mit Geologie, Mineralogie, Botanik Anatomie und entdeckte das Zwischenkieferbein beim Menschen. Ein weiterer Raum zeigt die Tätigkeit von Goethe als Künstler. Seine Bilder in Öl oder Bleistiftzeichnungen stellen den Dichter in eine Reihe mit großen Künstlern seiner Zeit.

Die Bereiche, in denen Goethe tätig war, sind zahllos. Dieser Maßstab, dieser Grad, diese Größe und dieser Fleiß sind nur zu bewundern.

Diese vielseitige Begabung des Dichters stelle ich mit der mannigfaltigen Tätigkeit der großen Denker des Orients gleich. Das kann als Fortsetzung der Traditionen der Universalwissenschaftler wie Ibn Sina, Beruni und Ulugbek im Okzident bezeichnet werden.

Der bekannte Wissenschaftler Akmal Saidov hat ein Buch geschrieben, in dem er über eine noch unbekannte Seite des unschätzbaren Talents – seine juristische Tätigkeit erzählt. Als ich dieses Buch gelesen habe, habe ich mich an die Zeilen aus dem «Faust» über die Juristerei erinnert.

Ich bin kein Rechtswissenschaftler, so dass ich dieses Buch nicht einschätzen kann. Als bersetzer jedoch freue ich mich auf jede Arbeit, die das Schaffen dieses großen Meisters des Wortes bekannt macht. Meine diese Freude möchte ich mit Ihnen, liebe Leser, teilen.

Erkin Vakhidov,
Held Usbekistans Volksdichter Usbekistans

EINLEITUNG

Unter den Himmlischen des Planeten nimmt Johann Wolfgang von Goethe einen festen Platz ein. Ungeachtet dessen, dass seit der Geburt des großen deutschen Dichters fast 280 Jahre vergangen sind, übten und üben sowohl sein unvergängliches literarisches Erbe, als auch sein breites Wissen aus verschiedenen Gebieten der Wissenschaft und Technik einen wesentlichen Einfluss auf den Verstand und den Charakter seiner Zeitgenossen und Nachkommen aus. Diejenigen, die sich mit dem Leben und dem reichen schöpferischen Erbe des Dichters befasst haben, erkennen, dass die literarischen, philosophischen und naturwissenschaftlichen Werke von Goethe eine ebenso große Rolle für die Deutschen spielen, wie die Werke von William Shakespeare für die Engländer, die Werke von Alexander Puschkin für das kulturelle Erbe Russlands oder die Werke von Alischer Nawoi für die literarische usbekische Sprache.

Goethe ist einer der Giganten der Weltkultur. Er ist Dichter, Prosaist, Dramatiker, Kritiker, Journalist, Künstler, Theaterregisseur, Gelehrter und Staatsmann. Er befasste sich kontinuierlich mit der Naturwissenschaft, entwickelte die Farbenlehre, schrieb über die Pflanzenmetamorphose und beschäftigte sich mit der Morphologie der Gesteine. Er interessierte sich für Alchemie, Astrologie sowie okkulte Philosophie. All diese Interessen fanden sich später in seinem unsterblichen Werk «Faust» wieder, wo der Hauptheld seine Seele bekanntermaßen an den Teufel verkauft.

Das Hauptgeschäft von Goethes Leben bestand natürlich in der Literatur. Sein literarisches Erbe ist groß und in mannigfaltigen Genres zu verorten. Er ist sowohl als Prosaist wie auch als Dichter weltbekannt.

Von 1775 bis zum Ende seines 82-jährigen Lebens, lebte Goethe in Weimar, woer als Geheimrat, als Minister eines kleinen deutschen Staates diente, Bergwerksanlagen inspizierte, auf die Bewässerungsarbeiten aufpasste und sogar die Produktion der Uniformen für die örtliche Armee organisierte.

Von Zeit zu Zeit reiste er viel, insbesondere nach Italien, das ihn zu seinen berühmten «Römische Elegien» inspirierte.

Goethe schrieb sein ganzes Leben. Den zweiten Teil von «Faust» beendete er kurz vor seinem Tode 1832 und hinterließ dabei eine ironische Nachschrift: «Nun können die Kritiker auf seine Fehler und Mängel hinweisen».

Goethe war Romantiker und das im wahrsten Sinne dieses Wortes. So endet »Faust» mit den Worten: «Das ewig Weibliche zieht uns hinan».

Von Beruf war Goethe aber Jurist. Er hat zuerst in Leipzig und später in Straßburg Jura studiert, war als Rechtsanwalt und mehr als 50 Jahre im Staatdienst tätig. Doch die Goethekunde und die rechtswissenschaftliche Literatur kennen praktisch keine Arbeiten, die sich dem Thema «Goethe als Jurist» widmen.[1]

Das literarische Schaffen und der Ideeneinfluss des größten deutschen Dichters auf die Weltkultur entwickelte sich zu Beginn des 21. Jahrhunderts zu einem eigenständigen Zweig der Sozialwissenschaften – der Goethekunde – und verdient auch seitens der Rechtswissenschaften eine besondere Aufmerksamkeit.

Wie waren die Ansichten und die Rolle von Goethe als Jurist in der Epoche der neuen Zeit?

Die Charakteristik von Goethe als Jurist, seine Ansichten auf die politischrechtlichen Prozesse in Deutschland und Europa sowie das Verhältnis von Goethe zur Rechtswissenschaft wurden bis vor kurzem in der weltweiten Goethekunde nur unzureichend dargestellt. Die Klärung der Gründe, warum «die juristische Biographie» von Goethe keine ganzheitliche Darstellung gefunden hat, bestimmt das Hauptvorhaben dieses Buches.

Aufgrund der verstreuten historischdokumentarischen Materialien und angesichts der Begeisterung der Forscher über den literarischen Aspekt des Schaffens von Goethe, sind seine politisch-rechtlichen Ansichten und seine Rechtsanwaltstätigkeit offenbar aus den Augen der Juristen verloren gegangen. In der vorhandenen Literatur werden diese Fragen entweder in allgemeiner Form angesprochen oder es läuft auf [...] Vermutungen und Mutmaßungen hinaus.

Eine Analyse der politisch-rechtlichen Ansichten des Dichters im Lichte seines Schaffens und im Einklang mit der Systematisierung seiner Tätigkeit als Jurist, sowie unter den Bedingungen der sich wandelnden Epochen, der Kenntnis der rechtswissenschaftlichen Atmosphäre jener Zeit in Deutschland und der gesellschaftspolitischen Tätigkeiten des Dichters, ist für die Gegenwart von großer Bedeutung.

---

[1] Kapitel 3 des Buches «Vom Recht der Natur zur Natur des Rechts»(Moskau, 1988) des deutschen Professors Hermann Klenner widmet sich gerade dem Thema Goethe – Jursit. Siehe noch dazu: «Rasseyal ti kogda-nibud pechal?»// Rossiyskiy advokat, 2001. Nr. 2; Advokat Goethe / Weimar, 1932; Wohlhaupter E. Dichter–Juristen. Bd.1.Tubingen, 1953. S. 269–389.

Wir haben uns bemüht, die Bedeutung des Schaffens von Goethe für die Entwicklung seiner rechtswissenschaftlichen Weltanschauung zu verfolgen, zu systematisieren und zusammenzufassen.

Während der Arbeit an dem Buch sind wir auf außerordentliche Schwierigkeiten bei der Auswahl des Materials gestoßen. Viele historisch-literarische und juristische Aspekte des Schaffens von Goethe enthalten Verbindungen zu großen Archivalien und fundamentalen Publikationen, die für den usbekischen Forscher wohl zugänglich, aber in Anbetracht der geografischen Verteilung der Archivbestände nur schwer erreichbar sind. In Deutschland sind dies das Goethe- und Schiller-Archiv in Weimar, das Goethe-Museum in Düsseldorf (Anton und Katharina-Kippenberg-Stiftung), die Dokumente des Hausmuseums des Dichters in Frankfurt am Main sowie die Archivmaterialien aus den Nationalbibliotheken in Leipzig, Frankfurt am Main und Berlin. Nach Materialien der russischen Goethekunde haben wir in der Russischen Nationalbibliothek und in der Alischer-Nawoi-Nationalbibliothek der Republik Usbekistan recherchiert.

Neben den umfangreichen quellenkundlichen, historischen und literaturwissenschaftlichen Materialien und Büchern mussten wir uns auch in chaotisch verstreute Publikationen und Materialien vertiefen (Schriftwechsel von Goethe mit bekannten Menschen seiner Epoche). Viele Tatsachen haben wir alten Zeitschriften, vergessenen Werken, vielbändigen Biographien und alten Büchern entnommen.

Auf diese Weise haben wir in diesem Buch versucht, das historisch-literarische und rechtliche Erbe von Goethe zu verstehen und sind uns dabei selbst über die Großartigkeit der Themen, die Unmengen an Quellen und Literatur sowie die Möglichkeit der Klassifizierung und Beschreibung dieser Quellengrundlage klar geworden.

Die Widerspiegelung der Ansichten von Goethe auf verschiedene politische und rechtliche Ereignisse seiner Zeit und ihre Kommentare zeigen ein sehr wichtiges Merkmal des Goethe'schen Historismus: Die Universalität der Ansichten von Goethe als Zeit- und Augenzeuge der Ereignisse durch das Prisma des literarischen Schaffens. Das quellenkundliche Erbe von Goethe kann bedingt in zwei Teile geteilt werden, wobei einerseits die Weltgeschichte des Rechts sein ganzes künstlerisches Schaffen durchdringt und andererseits das öffentlich-rechtliche Leben seiner Epoche in seinen autobiographischen Werken zum Ausdruck kommt. Der Dichter als Mensch und Denker erscheint als außerordentliche und vielseitige Persönlichkeit in den widersprüchlichen Einschätzungen seiner Zeitgenossen und Forscher.

Verschiedene Einschätzungen und Aussagen über Goethe lassen sich genauer klären, wenn sein Schaffen mit den wichtigsten Meilensteinen seines Lebens und den Meinungen jener Forscher verglichen wird, die die Verantwortung und herausfordernde Aufgabe angenommen haben, seine Biographen zu sein. Nur so ist es möglich, in das Wesen der politischen und rechtswissenschaftlichen Ansichten des Dichters einzudringen und ihren Zusammenhang mit den Gegebenheiten seines Lebens zu verstehen. Zahlreiche Biographen von Goethe waren seine Lebens- und Schaffensgefährten und dadurch mitfühlende Chronisten des stürmischen Geistes des Dichters.[1]

Die Literatur über Goethe ist umfangreich und verschiedenartig. Die Forschungen über die politischen und rechtswissenschaftlichen Ansichten von Goethe, die in zahlreichen Publikationen in verschiedenen Ländern veröffentlicht wurden, haben zur Entstehung verschiedener Einschätzungen und Interpretationen über die Person von Goethe als Denker und Jurist geführt.

Das Thema über das Leben und Wirken von Goethe als Jurist sowie eine Analyse seiner politischen und rechts Kowissenschaftlichen Ansichten sind in der Goethekunde und der Rechtswissenschaft wenig erforscht. In einzelnen Werken von Goethe gibt es keine speziellen Arbeiten, die sich direkt auf die Rechtswissenschaft beziehen. In diesem Zusammenhang war es erforderlich, uns an seine literarischen Werke, seine Artikel über Ethik, Naturwissenschaft sowie an seinen Schriftwechsel, seine Memoiren und Gespräche zu wenden, um die politisch rechtswissenschaftlichen Ansichten des Dichters zu untersuchen. In dieser Hinsicht gilt sein ganzes Schaffen als die grundlegende und wichtigste Quelle, die seine rechtswissenschaftliche Weltanschauung charakterisiert.

Die Untersuchung dieser Problematik wird noch dadurch verkompliziert, dass sich sämtliche Werke von Goethe in der deutschen und in anderen Sprachen, insbesondere der russischen, durch den Inhalt und die Struktur unterscheiden. Zudem gibt es nicht wenige bedauerliche Versäumnisse in den Kommentaren und Erläuterungen. Nur in einer der letzten Ausgaben (Gesamtwerke in 14 Bänden, herausgegeben in den 80-90er Jahren des 20. Jahrhunderts) wurde versucht, eine Auswahl seiner Werke und Briefe zu veröffentlichen. Jedoch ist diese letzte Ausgabe für den heutigen Forscher besonders wertvoll, weil sie eine relativ umfassende Sammlung seiner Werke,

---

[1] *Konrad K.* Goethe. Das Leben und das Schaffen in zwei Bänden. – M.: Raduga, 1987.

Briefe, Tagebücher und Gespräche mit den neuesten Kommentaren und Erläuterungen enthält.

Zwecks einer ganzheitlichen Betrachtungsweise von Weltanschauungsfragen des Dichters haben wir uns an jene Werke von Philosophen und Denkern gewandt, deren Ansichten mit denen von Goethe korrespondieren oder mit denen er sich auseinandersetzte[1]. Diese Werke können auch den Primärquellen zugeschrieben werden, da viele Gedanken des Dichters durch ihren Einfluss geprägt wurden.

Bei der Betrachtung der Biographien von Goethe, die in verschiedenen Epochen der Geschichte geschrieben worden sind, wird es als notwendig erachtet, die Ansichten des Dichters auf die sozialen, politischen und rechtlichen Prozesse vertieft zu untersuchen. Nicht weniger interessant sind auch die Aufklärung der widersprüchlichen Beurteilungen von Goethe gegenüber absolutistischen Monarchien in Deutschland und anderen europäischen Ländern sowie sein realistischer Ansatz zum Verständnis der politischen und rechtlichen Prozesse. Das Neue an Goethe, das ihn von Schiller, Herder, Hegel und anderen unterscheidet, ist seine direkte Beteiligung an vielen politischen Ereignissen. Er war sich vollkommen bewusst darüber, dass Preußen weiterhin als Garant des Absolutismus auftreten wird. All diese Jahre blieb Goethe in Weimar und war keineswegs ein neutraler Beobachter.

Gegenwärtig hat man immer wieder auf das Erbe des großen Goethe, seine Ideale und Hoffnungen zurückgegriffen. Die Untersuchung der Rechtsphilosophie von Goethe in ihrer Gesamtheit, mit den Widersprüchen und unterschiedlichen Einschätzungen seines Schaffens, seiner Tätigkeit im Staatdienst und als Rechtsanwalt ermöglicht es, das große Erbe von Goethe tiefer und umfassender zu verstehen und es für die Gegenwart und die Zukunft der Völker Deutschlands und Usbekistans sowie gleichermaßen für die Entwicklung der gesamten Menschheit zu nutzen.

Die vorliegende Arbeit widmet sich speziell der Aufklärung der juristischen Biographie des großen Goethe.

Labyrinthe des Lebens und Schaffens von Goethe

Der große deutsche Schriftsteller Johann Wolfgang von Goethe lebte ein langes Leben, das reich an Werken aus Literatur, Wissenschaft, Kunst und dem öffentlichen Leben war. Als Kind fing

---

[1] *Hegel G.* Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie: Artikel von J. W. Petrowa und K. A. Sergejewa. S.-P. Nauka, 1993.

er an Gedichte zu schreiben. So setzte er seine literarische Tätigkeit bis zu seinem letzten Tage fort. Sein literarisches Erbe ist breit und vielseitig. Er schuf eine große Zahl an lyrischen Gedichten, einige Romane und Dramen sowie Werke zur Kunst- und Naturwissenschaft. Er ist Autor von Werken wie «Faust», «Die Leiden des jungen Werther», Wilhelm Meisters Wanderjahre», «Römische Elegien» Insgesamt 143 Bände solcher Werke und 14 davon sind lediglich wissenschaftliche Forschungen!

Das Leben und das Schaffen von Goethe waren so aufschlussreich dass er nicht nur einer Periode der Weltgeschichte zuzuordnen ist. Die Anfänge seines Schaffens stammen aus der Epoche der Aufklärung, die durch die harte Kritik aller Grundsätze der mittelalterlichen feudalen Gesellschaft gekennzeichnet ist. In England waren die tapferen Entlarver der Ungerechtigkeit Schriftsteller wie Jonathan Swift (1667–1745), Henry Fielding (1707–1754) oder Oliver Goldsmith (1728–1774). In Frankreich waren dies Denker wie François-Arouet Voltaire (1694–1778), Denis Diderot (1713–1784) und Jean-Jacques Rousseau (1712–1778). Einer der Vorgänger von Goethe in Deutschland war Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781), Schriftsteller und Aufklärer, Philosoph, Kritiker und Ästhetiker, Autor von Fabeln, Komödien und Dramen.

Deutschland war zu Lebzeiten Goethes kein einheitlicher Staat. Das Land war in zahlreiche kleine Herzogtümer und Landgrafschaften zersplittert. Formell waren sie dem Heiligen Römischen Reich Deutscher Nationen angehörig, das vom gewählten Kaiser regiert wurde und welcher für gewöhnlich der österreichische König war. Jeder Herrscher eines kleinen Staates regierte sein Gebiet nach eigenem Ermessen. Im Lande entstanden einige Freistädte, die unter Selbstverwaltung standen und unmittelbar dem Kaiser unterstellt waren.

In Frankfurt am Main, einer der größten Freistädte in Deutschland, wurde Goethe am 28. August 1749 in einer wohlhabenden Familie geboren. Zu jener Zeit war das eine der deutschen patrizianischen Bürgerrepubliken.

Sein Vater – Johann Caspar Goethe (1710–1782) – war Jurist, Doktor des Rechts seit 1738 und kaiserlicher Rat seit 1742. Er erzog seinen Sohn Wolfgang und seine jüngere Schwester Cornelia (1750–1777) selbst, stellte für sie die besten Lehrer ein und gab ihnen eine gute klassische Ausbildung. Die Kinder erlernten Sprachen, Malerei, exakte Wissenschaften sowie Geschichte, Musik und Fechten.

Goethes Mutter – Catharina Elisabeth Goethe, gebürtige Textor (1731–1808) – war das Gegenteil ihres Mannes. Sie war jung, aufblühend, lebensfroh sowie eine liebende Mutter und Freundin ihrer Kinder.

Goethe begann früh zu lesen, mit sieben Jahren konnte er schon Latein und Griechisch. Dabei half ihm die große Bibliothek seines Vaters. Die Bücher erweckten bei ihm die Fantasie und er machte seine ersten poetischen Schritte. So schrieb er Theaterstücke für das Puppentheater, welches ihm seine Großmutter schenkte.

Im Unterschied zu vielen seiner Zeitgenossen, bekannten Vertreter der deutschen Literatur, war Goethe kein Sohn eines provinziellen Pfarrers und besuchte auch keine theologische Fakultät einer Universität.

Ungeachtet dessen, dass dieser junge Mann die offenbare Neigung zu Sprachen, klassischer Antike und Geschichte hatte, brach er nicht mit der Familientradition und folgte seinem Vater und Großvater mütterlicherseits, die beide Juristen und Doktoren des Rechts waren. Darüber hinaus war Johann Wolfgang Textor (1693–1771), Vorsitzender des Stadtrates und seit 1747 Stadtschultheiß auf Lebenszeit, eine Ehrenstelle am Gerichtshof in Frankfurt am Main.

Auf Wunsch seines Vaters beginnt Goethe an der Universität Leipzig Jura zu studieren, obwohl er selbst vorhatte an der Universität Göttingen zu studieren. Aufgrund einer Krankheit konnte er aber das Studium nicht abschließen und kehrte ins Vaterhaus zurück. Hier begegnete er seiner ersten Liebe und unter dem Einfluss dieses Gefühls schrieb er seine ersten lyrischen Liebesgedichte.

Nach der Genesung ging er nach Straßburg, um sein Jura-Studium abzuschließen. Dort promovierte er 1771 zum Lizenziaten des Rechts. Er schwärmte übrigens auch für die Medizin, las viel und studierte die Naturwissenschaften.

In Leipzig waren Vertreter der deutschen Aufklärung seine Lehrer: Johann Christoph Gottsched (1700–1766) und Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769). In Straßburg lernte er Johann Gottfried Herder (1744–1803) kennen, den jungen Philosophen, Schriftsteller und Ideologen der «Sturm und Drang» Bewegung, welcher sechs Jahre alter war und auf die Formierung der Weltanschauung des jungen Goethe einen wesentlichen Einfluss ausübte. Die Aufklärer gingen von der festen Überzeugung aus, dass die Verbreitung von Wissen und Ideen der Vernunft dazu führen wird, dass die Menschen die Ungerechtigkeit der mittelalterlichen Einstellungen verstehen und damit beginnen werden, ihr Leben zu ändern. Insbesondere rechneten sie damit, dass die fortgeschrittenen Konzepte von den Herrschern wahrgenommen und sie zu aufgeklärten Monarchen

werden. Die Zeit verstrich, aber die Bemühungen der Aufklärer waren nicht von Erfolg gekrönt. So entstand unter den Vertretern der Aufklärung eine Richtung, die nach einer realen Tätigkeit strebte.

Johann Gottfried Herder (1744–1803) war einer der ersten Denker in Deutschland, der von rebellischen und sogar revolutionären Launen erfüllt war. Infolgedessen unterstütze er die große französische Revolution. Ihm schlossen sich einige junge Schriftsteller an, die auch für schnelle und entschlossene Änderungen im gesellschaftspolitischen System eintraten. Unter ihnen waren Goethe, G. Bürger, F. M. Klinger, J. Voß, J. Lenz, R. Wagner, Ch. Schubart und andere.

Die rebellischen Stimmungen von F. M. Klinger fanden ihren Ausdruck in seinem Stück «Sturm und Drang» (1776). Infolgedessen gaben die Literaturhistoriker dieser Periode der 1770-Jahre den Namen «Sturm und Drang». Goethe war einer der Ideologen der Literaturbewegung «Sturm und Drang», die in Deutschland populär wurde und der Meinung war, dass die Hauptaufgabe eines Autors darin bestehe, in Gestalt des Helden eine willensstarke Person darzustellen.

Allerdings ist diese Periode für Goethe noch früher als für Friedrich von Schiller (1759–1805) zu Ende gegangen. «Die nebligen, unklaren republikanischen Ideale der Periode des stürmischen Drangs... flohen vor dem plötzlichen Anblick der Umwälzungen bei den Nachbarn!»

Die politische Rückständigkeit Deutschlands jener Zeit, die gesellschaftliche Fragmentierung sowie die Abwesenheit von großen und vereinigenden kulturellen Zentren ließen eine Abneigung gegen die Wirklichkeit und den Kult der Kunst entstehen, worin man das Mittel der Befreiung von der Realität, des Abgangs von ihr ins Gebiet der idealen und von der Phantasie geschaffenen Welt fand.

Die Abwesenheit eines lebendigen, spannenden und literarisch bearbeitungswürdigen Materials in der Kunst löste ein hohes Interesse an rein formellen Aufgaben, am Prozess der Kreativität und an der künstlerischen Technik der Werke aus. Dazu kam noch die Faszination durch die Antike, dem alten Griechenland als Heimat der vollendeten Schönheit und der Kunst. Durch diese drei Merkmale – die Flucht aus der Realität (Olymp), das Lobpreisen der Kunst sowie der Kult der Antike – wird der Klassizismus, eine literarische Bewegung, die von Goethe und Schiller in der reifen Periode ihres Schaffens ins Leben gerufen wurde, bestimmt. Zu den hellenistischen Werken von Goethe gehören das Drama «Iphigenie auf Tauris», «Römische Elegien» und das kleine episches Gedicht «Hermann und Dorothea». Goethe war 24 Jahre alt, als er das

historische Drama «Götz von Berlichingen» (1773) schrieb, in dem in leuchtenden Farben ein rebellischer Ritter des 16. Jahrhunderts dargestellt wird, der für Gerechtigkeit gekämpft hat. 1774, als Goethe 25 Jahre alt war, verfasste er den Briefroman «Die Leiden des jungen Werther». Der Roman, der eine große Liebesgeschichte erzählt, verhalf Goethe zu Weltruhm.

In der Tat nimmt der Roman «Die Leiden des jungen Werther» – eine wahre literarische Entdeckung jener Zeit – unter den Prosawerken von Goethe einen besonderen Platz ein. Goethe verkörperte feine Nuancen der Gefühle und Erlebnisse hervorragend und gab sogleich den Geist der Epoche «Sturm und Drang» wieder. Im Zentrum des Romans stehen die alles verzehrende Liebe und der Tod des Helden. Es gibt viele Inszenierungen dieses Romans, sogar in moderner Interpretation.

Goethe war ein großer Lyriker. Er schuf wunderbare lyrische Gedichte, die der deutschen Dichtung einen völlig neuen Geist verliehen und sie an das Volkslied annäherten. Seine lyrischen Gedichte spiegelten Gefühle und Stimmung des Dichters wider. Die Gedichte wie «Heidenröslein», «Mailied» oder «Über allen Gipfeln ist Ruh» sind wahre Meisterwerke der Weltliteratur.

In vielen seiner Gedichte besingt Goethe die Natur. Die Natur ist bei Goethe keine Dekoration, nichts was außerhalb des Menschen steht. Die Natur ist die natürliche Umwelt des Menschen. Er selbst ist ein Teil der Natur und seine Verbindung mit ihr ist unauflöslich (A. Anikst).

Die Veränderungen in der Natur genau beobachtend, nahm Goethe sie in all ihrer Vielfalt wahr. Besonders beschrieb der Dichter die Natur im Frühling. Mit einer großen Begeisterung erzählt er über die Natur in seinem Gedicht «Mailied»:

Wie herrlich leuchtet
Mir die Natur!
Wie glänzt die Sonne!
Wie lacht die Flur!
Es dringen Blüten
Aus jedem Zweig,
Und tausend Stimmen
Aus dem Gesträuch

Die Wahrnehmung der Natur bei Goethe ist oft mit seiner eigenen inneren Welt verbunden. Der Dichter E. Boratynskij schrieb in seinem Gedicht «Auf den Tod Goethes» wie folgt:

Sein Atmen war eins mit dem atmenden All:
Er verstand das Gemurmel der Quellen,
Des Laubes Geflüster, des Schauers Schall
Und hörte die Knospen schwellen.
Er sah in der Bibel der Sterne hell;
Ihm vertraut' ihr Sehnen die Meereswell'.

Einen besonderen Platz im Werk von Goethe nehmen die Balladen ein. Als hervorragender Schöpfer entwickelte er seine eigene spezielle Art von Balladen, die spätere Generationen als unnachahmlich anerkannt haben. Seine Balladen spiegeln die philosophischen, politischen, rechtlichen und ästhetischen Ansichten des Dichters in verschiedenen Etappen seines Schaffens wider.

Die Ballade ist eine besondere poetische Gattung in der sich drei Elemente vereinigen: das Lyrische, das Epische, und das Dramatische. Im Altertum wurde durch das Wort Ballade ein volkstümliches Tanzlied (aus dem Italienischen ballata» – Tanz) bezeichnet. In Deutschland liegen die Wurzeln dieses Genres in den Heldenliedern, die vor den Toren der Schlösser gesungen wurden. Die Balladen von Goethe wurden in viele Sprachen übersetzt.

Bald war der Schriftsteller jedoch davon überzeugt, dass seine Rebellion keine Ergebnisse lieferte. Mit einer großen künstlerischen Kraft brachte er in seinen Werken einen Protest gegen die arme und unansehnliche deutsche Wirklichkeit zum Ausdruck und obwohl er die Sympathie führender Menschen erhielt, blieb alles unverändert.

Goethe war noch keine 30 Jahre alt, als er zur alleuropäischen literarischen Berühmtheit wurde. Es gab keinen Literarturzweig, in dem er keine tiefen Spuren hinterlassen hatte. Der psychologische Roman des 19. Jahrhunderts wurde durch «Die Leiden des jungen Werther » und die Lebensgeschichte von «Wilhelm Meister » vorbereitet und dank «Faust» wurde das Drama auf eine unerreichbare Ebene des künstlerischen Schaffens gehoben.

Berühmt wurde Goethe als Lyriker mit einem freien und breiten Atem sowie als feinsinniger Kritiker. Er trug zur Steigerung des Interesses an dem antiken Erbe und gleichzeitig zur Studie der nationalen Altertümer bei.

Es soll betont werden, dass die literarische Berühmtheit des jungen Schriftstellers zu jener Zeit nicht einmal eine minimale Versorgung gewährleisten konnte.

1775 wurde Goethe vom jungen Herzog Carl August von Sachsen-Weimar- Eisenach (1757–1828) nach Weimar, der Hauptstadt seines

kleinen Staates, eingeladen. Im Herbst 1776 kam Goethe nach Weimar, zuerst als Gast, danach verweilte er dort mehr als ein halbes Jahrhundert. Dort lernte er F. Schiller kennen, was sich im Endeffekt als fruchtbar für die Entwicklung der deutschen Literatur erwies.

Der große Herzog Carl August, der sieben Jahre jünger als Goethe war, ernannte ihn zu seinem Geheimrat und später zum Minister. Der Schriftsteller war damit einverstanden, da er hoffte, die Lage des Volkes wenigstens in diesem kleinen Staat verbessern zu können. Goethe widmete sich hier zehn Jahre lang dem Staatsdienst. Als Minister im Staatsrat gründete er sein eigenes Theater, leitete das Bergamt, das Theater, kümmerte sich um die Schulen, die Gesundheit des Volkes und die Verkehrswege.

Aber Goethe war sich bewusst darüber, dass kleine Verbesserungen die Grundlagen des ungerechten Staates nicht ändern können. So verzichtete er auf den Staatsdienst, erhielt die Genehmigung des Herzogs und reiste nach Italien ab, um sich dort mit der Kunst zu beschäftigen und seine literarischen Arbeiten fortzusetzen.

Die Jahre 1786–1788, die Goethe in Italien verbrachte, markierten den Beginn einer neuen Periode in seinem Leben und seinem Schaffen. In Italien beendete er eine Reihe bereits begonnener Werke. Die Rückkehr nach Weimar bedeutete die Abkehr des Dichters von den Hoffnungen auf eine revolutionäre Umgestaltung des Lebens. Obwohl er verstand, dass es in Deutschland dafür keine Voraussetzungen gab, legte er [..] seine Hände nicht in den Schoß. Er war der Meinung, dass die Aufklärung des Volkes fortzusetzen sei und Werke zu schaffen sind, die den Menschen die Augen über die Widersprüche des Lebens öffnen und ihr Streben nach anderen, besseren Existenzbedingungen wecken werden. Insbesondere kam Goethe auf die Idee, dass die ästhetische Erziehung für die geistige Entwicklung des Volkes von großer Bedeutung ist. Er war von dem Wunsch durchdrungen Werke zu schaffen, die die Idee der Schönheit und der Harmonie des Lebens zum Ausdruck bringen sollten. Als Muster für diese Schönheit diente ihm die klassische Antike – die geistige und künstlerische Kultur des alten Griechenlands und Roms.

Dabei wurde Goethe von einem anderen großen deutschen Schriftsteller, F. Schiller, unterstützt. Er siedelte auch nach Weimar über, freundete sich mit Goethe an und sie entwickelten zusammen das Programm zur ästhetischen Erziehung des Volkes. Die gemeinsame Schaffensperiode der beiden Dichter Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts wurde als «Weimarer Klassik» bezeichnet.

Goethe und Schiller waren der Meinung, dass es mittels der ästhetischen Erziehung des Volkes möglich sei, das Streben der Deutschen nach der Freiheit hervorzurufen. Das war natürlich eine idealistische Illusion. Durch die Erziehung des Gefühls der Schönheit ist es unmöglich gesellschaftliche Bedingungen zu ändern. Aber man kann nicht sagen, dass die Idee der beiden großen Dichter völlig ergebnislos war. Sie schufen eine Reihe von Werken, die nicht nur die deutsche, sondern die gesamte weltweite Literatur bereichert haben.

Nach seiner Rückkehr aus Italien erscheinen seine Dramen «Iphigenie auf Tauris» (1788), «Egmont» (1789), «Torquato Tasso» (1790), die Gedichte «Reinecke Fuchs» (1794) und «Hermann und Dorothea» (1797) sowie der Roman «Wilhelm Meisters Lehrjahre» (1795–1796), der als Musterbeispiel dieses Genres dient.

Der Ideenreichtum und die künstlerische Vollkommenheit verschaffen Goethe eine allgemeine Anerkennung. In seinen Werken drückt er die Ideen des Humanismus aus und schafft Heldengestalten, die die menschlichen Ideale des Guten und des Mutes, der Liebe und der Schönheit verkörpern.

In den Jahren, in denen die oben genannten Werke erschienen sind, ereignete sich die große französische Revolution, deren entscheidende Periode auf die Jahre 1789–1794 entfällt. Obwohl die Ideale der Freiheit, der Gleichheit und der Brüderlichkeit Goethe nah waren, verhielt er sich negativ zum Revolutionsterror der Jakobiner, der gegen die königliche Macht ausgerichtet war. Goethe trat als Anhänger eines friedlichen, evolutionären und reformorientierten Weges der gesellschaftlichen Umgestaltung auf.

Goethe mochte keine aristokratischen Empfänge und war nie in Paris oder London. Er heiratete keine adelige Frau, sondern die einfache Blumenverkäuferin Christiane Vulpius.

Der Höhepunkt seines Schaffens ist zweifelsohne die berühmte Tragödie «Faust», woran der Dichter im Laufe von fast 60 Jahren arbeitete. A. S. Puschkin bezeichnete «Faust» als das größte Werk des poetischen Geistes.

In den Jahren der Zusammenarbeit mit Schiller machte sich Goethe auf Verlangen seines Freundes an die Vollendung eines noch in der Zeit des «Sturm und Drang» begonnenen Werkes. Jenes war der erste Teil der Tragödie «Faust». Sie wurde 1808 veröffentlicht. So war die Vollendung von «Faust» die wichtigste Frucht der letzten Lebensjahre von Goethe. Von 1825 bis 1831 arbeitete der Dichter an dem zweiten Teil von «Faust»

und veranlasste es erst nach seinem Tode zu veröffentlichen, was schließlich 1832 verwirklicht wurde.

«Faust» ist die Spitze des Schaffens von Goethe und das größte Werk in der Weltliteratur. Goethe hatte schon in der frühen Jugend vor dieses Werk zu schreiben, im ersten Teil findet noch die Epoche des stürmischen Drangs ihren Ausdruck. Doch vollendet wurde er erst im letzten Jahrzehnt des Lebens von Goethe. In «Faust» wurde alles zum Ausdruck gebracht, was die Zeitgenossen von Goethe, Menschen, die an der Schwelle vom 18. zum 19. Jahrhundert standen, bewegte und beschäftigte.

Das lyrische Schaffen Goethes hörte nicht auf. Er setzte es fort, Gedichte verschiedener Art zu schreiben. Nach der Rückkehr aus Italien veröffentlichte er «Römische Elegien» (1791), die ganz im Geiste der antiken, vorwiegend römischen Dichter geschrieben sind. In den Jahren der Freundschaft mit Schiller schrieb er eine Reihe an Balladen (für dieses Genre interessierte er sich schon in der Jugendzeit). Zu dieser Zeit erschien auch die mit reichhaltigen Motiven der orientalischen Poesie ausgestattete Gedichtsammlung «Der West-östliche Diwan» (1819).

Im hohen Alter schreibt Goethe die Romane «Die Wahlverwandtschaften» (1809) und «Wilhelm Meisters Wanderjahre» (1829) sowie eine Reihe an autobiographischen Werken: «Aus meinem Leben: Dichtung und Wirklichkeit» (1814–1824), «Die italienische Reise» (1816–1817), «Die Kampagne in Frankreich» und «Belagerung von Mainz» (1822).

Sogar in diesem kurzen und flüchtigen Überblick ist das wahrhaft gigantische Schaffen des großen Denkers zu sehen. Mit seinen Werken legte Goethe die Grundlage für eine neue deutsche Literatur. Schon zu seiner Zeit nahm er einen der ersten Plätze in der Weltliteratur ein und hinterließ ein großes Schaffenserbe für künftige Jahrhunderte.

Goethe war ein humanistischer Schriftsteller, der in seinen Werken die Idee einer ständigen Entwicklung und Vervollkommnung des Menschen darstellte, der unentwegt nach dem Wissen über die Welt, der Aneignung ihrer Reichtümer und dem Wohl der Menschheit strebte.

Zugleich ist Goethe vom Gedanken fern, dass das Leben schon vollkommen sei. Er vertiefte sich in die Wirklichkeit, sah die Widersprüche der Gesellschaft und die Komplexität der menschlichen Charaktäre und Schicksäle. Das Leben erscheint in den Werken von Goethe in all seiner Schönheit und Reichtümer und ist dabei doch voller Dramatik, Kämpfe, Widersprüche und Schwierigkeiten.

Die von Goethe geschaffenen Gestalten sind verschiedenartig. Wunderbar kreierte er Helden, die gegen das Böse aller Art kämpften.

Er zeigte aber auch schwache Menschen, die nicht imstande waren, den schlechten Lebensbedingungen zu widerstehen. Zwischen diesen beiden Gegensätzen schuf Goethe auch andere Gestalten, wobei ihn als Denker und Schriftsteller besonders die Probleme hinsichtlich der Erziehung der Menschen für den Lebenskampf beschäftigten. Goethe glaubte an die Fähigkeit des Menschen, Hindernisse und Schwierigkeiten überwinden zu können. Sein eigenes Leben ist ein großes Beispiel für die ständige Arbeit und den Kampf für menschliche Ideale und humanistische Werte.

Goethe starb am 22. März 1832 in Weimar im Alter von 83 Jahren. Goethe, dieses nicht ganz trübe deutsche Genie, begegnete seinem Tod gelassen, da er ahnte, ihn besiegt zu haben.

W. Schukowski, der bekannte russische Übersetzer der Werke von Goethe, schrieb:

«Allumfassend schwebet,
und fesselfrei, sein Gedanke
Über der Erde, alles begreift er,
und nichts kann ihn binden!»

Goethe als Enzyklopädist

Johann Wolfgang von Goethe war ein vielseitig talentierter Mensch. Die Vielseitigkeit seiner Begabungen beeinflusst die Köpfe der Menschen bis heute. Neben seiner kolossalen literarischen Tätigkeit war Goethe Philosoph, Politiker und Gelehrte. Er spielte ausgezeichnet Schach und nannte das Schachspiel einen «vorzüglichen Probierstein des menschlichen Gehirns».

In diesem Teil skizzieren wir nur einige Talente von Goethe aus den verschiedenen Bereichen der Wissenschaft und der Natur.

Goethe und Sprachen. Als Kind interessierte sich Goethe für Fremdsprachen. Dank seiner hervorragenden Begabungen übersetzte er schon mit acht Jahren deutsche Dichter ins Griechische, Lateinische und Französische. Außerdem beherrschte er gut Englisch und Italienisch, d.h. er konnte in acht Sprachen fließend schreiben und sprechen. Über die Bedeutung der Sprachkenntnisse schrieb er folgendes:

«Wer eine Fremdsprache nicht kennt, weiß nichts von seiner eigenen». «Der Mensch ist so viele Male Mensch, wie viele Fremdsprachen er kennt».

Goethe als Gelehrte. Goethe ist als Dichter, Autor von Romanen, lyrischen Gedichten und Balladen weltbekannt. Erstaunlich ist aber

seine wissenschaftliche Tätigkeit, ihre Vielfältigkeit und Gründlichkeit. Seine Werke waren für die Wissenschaft jener Zeit von großer Bedeutung. Noch an der Universität in Leipzig studierte er eifrig die Rechtswissenschaften und promovierte mit einer Dissertation über Rechtsgeschichte. Doch am meisten interessierte er sich für Philosophie und Geschichte.

Goethe war auch Naturforscher. Er führte eine Reihe an Studien zur vergleichenden Morphologie der Pflanzen und Tiere, zur Physik (Farben- und Schalllehre) sowie zur Geologie und Mineralogie durch. Zudem machte er Entdeckungen in der Medizin (Anatomie).

Goethe beschäftigte sich voller Begeisterung mit den Naturwissenschaften und erreichte nennenswerte Erfolge in den Bereichen Physik, Biologie und Chemie. Als er noch am Leben war, versuchte er mit seinen reichen Sammlungen ein Museum für Osteologie und Mineralogie zu gründen. Interessiert befasste er sich mit der Mineralogie und entwickelte 1825 eine Wetterlehre. Als Minister organisierte er mehrmals geologische Erkundungen in den Bergen von Thüringen zwecks der Wiederherstellung der Silber- und Kupfergewinnung in der Nähe von Ilmenau.

Goethe ist der Begründer der vergleichenden Anatomie. Im März 1784 entdeckte er den früher unbekannten Zwischenkieferknochen am menschlichen Schädel.

In der Botanik entwickelte Goethe seine eigene Theorie zur Metamorphose der Pflanzen und veröffentlichte darüber einen großen wissenschaftlichen Artikel.

In der Physik schuf er die Grundlagen, die es ermöglicht hat, die Physik von der Mathematik zu trennen. Darüber hinaus gilt Goethe als Gründer der physiologischen Optik.

Goethe interessierte sich immer für Chemie, besonders im Zeitraum von 1768 bis 1769. In dieser Zeit führte er zahlreiche chemische Untersuchungen durch und beschrieb sie mit einer wissenschaftlichen Genauigkeit.

Goethe als Künstler. Das Zeichnen begann Goethe schon als Kind. Der Wunsch, seine Fähigkeiten in der Malerei systematisch zu entwickeln, entstand bei ihm aber erst während der Italienreise in den 80-er Jahren des 18. Jahrhunderts. Diese Reise unternahm er zusammen mit dem Landschaftsmaler Christian Knipp im Frühling 1787. Die Natur Italiens begeisterte Goethe durch ihre Schönheit. Gerade in Italien entstanden seine besten Werke und die Darstellung der Natur nimmt bei diesen stets einen zentralen Platz ein.

Mit Ehrfurcht und Bewunderung verhielt sich Goethe gegenüber jedem Lebewesen in der Natur, sei es eine Pflanze oder ein Insekt, ein Tier oder ein Mensch.

In seinen Zeichnungen versuchte er nicht nur die Schönheit, die er gesehen hat, wiederzugeben, sondern auch die Stimmung und die Gefühle. Die fertigen Zeichnungen schickte der Dichter nach Deutschland. Das Auge war vor allen anderen das Organ, womit ich die Welt fasste», schrieb der Dichter in «Dichtung und Wirklichkeit». Das Ergebnis dieser Wahrnehmung ist nicht nur in seinen Gedichten, sondern auch in seinen Zeichnungen zu erkennen. So sind ungefähr 2000 Zeichnungen und Aquarelle von Goethe bekannt. Ihre Echtheit lässt sich durch die eigenhändige Unterschrift des Dichters bestätigen. Goethe befasste sich mit der Farbenlehre und ihrem Einfluss auf den Menschen. Er stellte sich gegen die Lehre von Newton, dass sich weißes Licht in sieben Farben aufteilen lasse. Seine eigene Farbenlehre veröffentlichte er 1810.

Goethe als Sammler. Goethe war ein leidenschaftlicher Sammler. Seine Sammlung ist sehr verschiedenartig. Er sammelte nicht chaotisch, sondern, wie er selbst äußerte, planmäßig, um die eigene Bildung zu erweitern.

Von besonderem Wert ist Goethes Bibliothek, die 5424 Rubriken enthielt. Das waren 6500 Bücher aller Wissensgebiete. Die Bücher waren nie eine nutzlose Last und lagen nie verstaubt in den Regalen. Goethe benutzte sie für seine fruchtbaren Tätigkeiten, wovon seine zahlreiche Randnotizen zeugen.

Der große Dichter war ein großer Sammler von Kunstwerken: Bilder, Statuen, Büsten und alles, was er bewunderte und seiner Weiterentwicklung dienen konnte.

Sehr interessant ist seine Majolika- Sammlung. Goethe war Numismatiker und verfügte über eine wertvolle Sammlung alter Münzen. Außerdem sammelte er Mineralien und hatte gute Herbarien.

Alle Sammlungen von Goethe wurden in speziellen Schränken, die Goethe selbst entworfen hatte, in einer strengen Ordnung aufbewahrt und katalogisiert.

So erlangte Goethe seinen Ruhm zu Lebzeiten, man bewunderte ihn und schrieb seine Gedanken auf. In der Tat war Goethe Enzyklopädist. Denn diese begabte Person mit einem guten Gedächtnis war bis Anfang des 19. Jahrhunderts dazu imstande, alle Haupterrungenschaften der damaligen Wissenschaft wahrzunehmen.

Sein ganzes Leben lang befasste sich Goethe mit der Wissenschaft, entwickelte eine fundamentale Systematisierung der Pflanzen und

entdeckte einen Zwischenkieferknochen am menschlichen Schädel. Er schrieb über die Zusammensetzung des Granits und den Bau der Erdrinde. Sein Universalgenie versagte nur ein einziges mal, so sollte man glauben, als er die Newton-Theorie über die Kompliziertheit des einfachen weißen Lichtes nicht verstehen konnte. So waren seine letzten Worte: «Mehr Licht»...

«Im Anfang war die Tat»: «Faust» – der Höhepunkt des schöpferischen Genies von Goethe

Im «Prolog im Himmel» des «Faust» von Goethe beklagt sich Mephistopheles beim Herrn über das schlechte Leben der Menschen:

«Die Menschen dauern mich
in ihren Jammertagen,
Ich mag sogar die Armen
selbst nicht plagen»[1].

Dazu sagt der Herr:

«Kennst du den Faust?»
«Meinen Knecht!»[2]
«Solang er auf der Erde lebt,
So lange sei dir 's nicht verboten,
Es irrt der Mensch so lang er strebt»[3].

Trotzdem weicht der Teufel nicht zurück und bittet den Herrn den Faust zu prüfen, worauf er eine positive Antwort bekommt.

Faust, Doktor mit einem ungewöhnlichen und sogar unnormalen Wissensdurst, strebt ständig nach der Wahrheitserkenntnis, hält sich für gottgleich, versteht aber seinen Fehler und seine Nichtigkeit nach dem Treffen mit dem Geist der Erde.

Mephistopheles, ein Betrüger und Schlaukopf, gelangt in Gestalt eines Pudels ins Zimmer des Doktors Faust und als er mit dem Hauptheld der Tragödie allein bleibt, entpuppt er sich vor ihm als der Teufel. Faust und der Teufel schließen einen Pakt, demnach Mephisto zum Diener des Gelehrten wird... Der Teufel «zeigt» ihm zuerst «die kleine», dann «die große Welt».

---

[1] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 152.

[2] Ebenda.

[3] Ebenda. S. 153.

Faust heiratet die schöne Helena und wird zum Augenzeugen der Größe der alten Imperien. Der Tod ereilt den Faust, als er einen grandiosen Plan hat die Natur zu ändern. Jedoch reift der alte und blinde Held innerlich. Dem Mephisto ist es nicht gelungen seine Nichtigkeit zu beweisen, er hat verloren.

Der Held der Tragödie, der Doktor und Jurist Faust ist die Figur des bekanntesten Werks von Goethe. Faust ist eine reale historische Person: Ein Meuterer, Arzt, Alchimist und Magier, der im 16. Jahrhundert in Deutschland gelebt hat. Über seine unglaublichen Wunder wurden Legenden geschaffen. Die Geschichten über ihn wurde von Generation zu Generation weitergegeben. Zu Lebzeiten begleitete ihn ein Gerücht, dass er seine Seele an den Teufel verkauft habe. Nicht zuletzt deswegen verwendete man ihn als Figur in populären Volksbüchern, Puppentheatern und vielen anderen Bereichen.

Der irdische Prototyp des Mephistopheles war der höhnische Johann Heinrich Merck, einer der Führer des «Sturm und Drang». Die vollzogene Vetternschaft mit dem Bösen war fatal: Alle Kinder von Merck starben und vor dem Hintergrund seiner physischen Erkrankung und unter unbeschreiblichen Verzweiflung erschoss er sich im Jahre 1791.

Faust ist auch der Held des Dramas von Christopher Marlowe, des englischen Dramatikers und Zeitgenossen von William Shakespeare. Darüber hinaus ist er der Held des gleichnamigen Romans des deutschen Schriftstellers Klinger, der Begründer der vorromantischen Bewegung «Sturm und Drang» (ihm gehört das gleichnamige Stück) sowie einer Reihe anderer literarischer Werke.

In der Tat war Goethe nicht der Erste, der über diese Person geschrieben hat. Sein Meisterwerk unterscheidet sich aber durch die völlig andere Herangehensweise an die Person des Faust, wovon im Gegensatz zu anderen Werken das «unkonventionelle» Ende der Tragödie zeugt. Faust wurde nicht von Teufeln zerrissen, wie es in anderen Werken der Fall ist, sondern wurde von Engeln in den Himmel genommen. Unserer Ansicht nach symbolisiert dies die sich standing stärkende Position des Menschen und ermöglicht es einer Person an sich selbst zu glauben.

Das Zimmer des Doktor Faust wird als grauer Raum mit dunklen Gewölben beschrieben, was die Welt der mittelalterlichen Epoche mit dem Stereotyp des asketischen Menschen verkörpert.

Faust versucht allerlei, sich aus dieser Welt, aus diesem Zimmer zu befreien, denn er kennt die Grenze der Selbstvervollkommnung nicht mehr und sein Erkenntnisdrang stellt ihn vor neue und komplizierte Aufgaben.

Faust ist ein äußerst aktiver Mensch mit einer unerschöpflichen Energie, dessen Gegenstück sein Schüler Wagner darstellt. Für Wagner ist Wissen nicht die Erkenntnis von sich selbst und der Welt, sondern ein rein quantitativer Begriff, der sich mit der Anzahl an gelesenen Büchern ausdrückt.

Von der Weisheit der mittelalterlichen Wissenschaft enttäuscht, Beweise dafür sind in der dritten Szene zu finden, in der Faust die Lobpreisungen des Volkes nur spöttisch mit einem Grinsen wahrnimmt, greift er zur Magie. Der Doktor hat sich für das Experiment beinahe zugrunde gerichtet, wobei er eins mit dem Universum werden wollte, um seine Geheimnisse zu erfahren. Nur der Glockenklang und der Chorgesang lassen ihn zu sich kommen und die Gotteslästerung begreifen, obwohl Faust nur sehr selten in die Kirche ging.

Dieses Werk wurde von Goethe knapp 60 Jahre (!) lang geschrieben. Deswegen enthält es Lebenserfahrungen sowie einen tiefen und versteckten Sinn. Es ist überaus interessant, dass Goethe sowie der Held seines Werks Gelehrter und Jurist war.

Mit dem Mund des Faust spricht Goethe:

«Habe nun, ach! Philosophie,
Juristerei und Medizin,
Und leider auch Theologie
Durchaus studiert,
mit heißem Bemühn»[1]

Der reale Faust war nur Gelehrte.

Das legt den Gedanken nahe, dass der Blick auf die Welt von Faust die Wiederspiegelung der Welt von Goethe ist. Dadurch wird es auch verständlich, warum Faust von den Teufeln nicht zerfleischt wurde, denn der Autor war von seinem Recht ganz überzeugt. Für gewöhnlich begleitet eine Tragödien ein schlechtes Ende. Aber ohne eine sorgfältige Untersuchung identifiziert man diese als solche in der Arbeit von Goethe nicht.

Für alle Tragödien ist der Konflikt der Wahl kennzeichnend. Wir glauben, dass das Wahlproblem in der Wahl der Fortsetzung des weiteren Wissens über die Welt besteht. So hat er nur zwei Möglichkeiten, von denen jede eine Sackgasse mit einem katastrophalen Ende darstellt.

---

[1] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 155.

Faust schließt mit dem Teufel eine schreckliche Wette ab. Er weiß, was Mephisto von ihm will und verlangt. Das kann ihn aber nicht davon abhalten, da er sich ein Leben ohne Erkenntnis nicht vorstellen kann.

Tragisch war das Schicksal von Margarete (Gretchen), einem jungen Mädchen, das in den Doktor verliebt war. Sie wurde verhaftet und zum Tode verurteilt. Sie war ja so jung:

«Bin ich doch noch so jung, so jung!
Und soll schon sterben!
Schön war ich auch,
und das war mein Verderben.
Nah war der Freund, nun ist er weit;
Zerrissen liegt der Kranz,
die Blumen zerstreut»[1].

Somit gibt es im Werk von Goethe unserer Meinung nach zwei Tragödien. Faust erkannte, was er getan hatte und verachtete den Mephisto. Der Teufel bezeichnete ihn wiederum als Kleinstlebewesen». Er hatte aber keine andere Wahl außer sich neben dem Mephisto zu befinden, der ihn wie einen Schatten verfolgte und keine Minute alleine ließ.

Auch die Widmung» kann nicht außer Acht gelassen werden, die auf den ersten Blick gar nicht zur Tragödie gehört. Aus der «Theater-Einleitung» wird deutlich, dass der Dichter die Befehle des Theaterdirektors nicht erfüllen möchte, weil er denkt:

Was glänzt, ist für
den Augenblick geboren,
Das Echte bleibt
der Nachwelt unverloren1[2].

Ferner sagt der Dichter noch:
Der saubern Herren Pfuscherei
Ist. merk ich. schon bei
Euch Maxime[3].

---

[1] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 325.

[2] Ebenda. S. 144.

[3] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 145.

Der Dichter ist Schöpfer und nur ihm ist es erlaubt zu entscheiden, wie und worüber zu schreiben ist. Faust hat auch nicht vor nach den Regeln der mittelalterlichen Gesellschaft zu leben, sondern er selbst ist Schöpfer seines Schicksals.

«Geh hin und such
dir einen andern Knecht!
Der Dichter sollte
wohl das höchste Recht,
Das Menschenrecht,
das ihm Natur vergönnt,
Um deinetwillen
freventlich verscherzen!»[1]

Goethes «Faust» verbindet hohe Poesie, klassische Perfektion und tief greifende philosophische Gedanken.

Goethes «Faust» bildet den Gipfel des humanistischen Denkens, ein großes episches Drama über einen Mann, dessen Erhabenheit und Unveränderlichkeit seiner Leidenschaften, dessen unaufhörliche Wanderschaft auf der Suche nach der Wahrheit und dem Sinn im Leben, die stets mit Höhen und Tiefen versehen war und bei welcher er doch Liebe und Freiheit gefunden hat.

Goethes «Faust» erforderte die Leidenschaften eines fabelhaften Anfangs und die größte Anstrengung des Verstandes, ist eine Quelle der unerschöpflichen Weisheit und ein Buch für die Jahrhunderte und Jahrtausende.

Im Elternhaus von Goethe war die Bibel eine Tischlektüre. Goethes Interesse für Bibelgeschichten erwachte sehr früh. Es entwickelte sich durch die ständige Bibellektüre. Goethe lernte Hebräisch, die Sprache der Bibel und las die Bücher Moses auf Hebräisch.

«Die Bemühungen um die Sprache, um den Inhalt der heiligen Schriften selbst endigten zuletzt damit, dass von jenem schönen und viel gepriesenen Lande, seiner Umgebung und Nachbarschaft, sowie von den Völkern und Ereignissen, welche jenen Fleck der Erde durch Jahrtausende hindurch verherrlichten, eine lebhaftere Vorstellung in meiner Einbildungskraft hervorging.»

Die großen Auszüge aus dem Alten Testament kannte der kleine Goethe auswendig. Sein Vater, Jurist und Kaiserlicher Rat, war ein angesehener Jurist in Frankfurt und war stolz darauf.

---

[1] Ebenda. S. 146.

Die Bibel war für Goethe eine unerschöpfliche Quelle von poetischen Figuren und Motiven. In «Faust», an dem Goethe sein ganzes Leben arbeitete, sind zahlreiche Figuren und Reminiszenzen aus dem Alten Testament, von «Prolog im Himmel»bis zur letzten Szene des Todes Fausts. Es wurden geschätzte 200 Beispiele an Referenzen und Übereinstimmungen gezählt.

Besonders deutlich sind die Reminiszenzen aus dem Buch Hiob, dem Lieblingsbuch von Goethe. Im «Prolog im Himmel» wird das Gespräch zwischen dem Herrn und dem Satan dargestellt, mit dem das Buch Hiob beginnt. Der Herr «in der Bibel» fragt den Satan: «Hast du nicht achtgehabt auf meinen Knecht Hiob?» Bei Goethe fragt der Herr den Mephisto:

«Kennst du den Faust?
Meinen Knecht!»

Es geht auch nicht primär um die augenscheinlichen Gemeinsamkeiten, sondern vielmehr um die tiefsinnigsten Referenzen: Der Mensch wird auf die Probe gestellt und sein Geist wird geprüft. Die Figur des Mephistopheles wird im Geiste des Buches Hiob interpretiert. In der Figur des Faust und in dessen Enttäuschung (damit sei die Zimmerszene des Gelehrten am Anfang der Tragödie gemeint) werden der Widerhall des Buches Ekklesiastes mit dem Leitmotiv «es ist alles ganz eitel» und die Nutzlosigkeit der menschlichen Bemühungen deutlich. Im Faust II zeigt sich der Anfang Moses in der Figur des Protagonisten.

Der «Prolog im Himmel» des unsterblichen Faust von Goethe ist eine Nachahmung des Buches Hiob (Bibel). Diese Anlehnung wurde auch von Goethe selbst bestätigt: «Hat die Exposition meines ‚Faust' mit der des ‚Hiob' einige Ähnlichkeit», so ist das ganz recht, und ich bin deswegen eher zu loben, als zu tadeln»[1], sagte Goethe zu seinem Sekretär J.P. Eckermann, während er mit ihm die Meinung des englischen Dichters George Byron besprach.

Die Ähnlichkeit der beiden Expositionen ist dadurch auffallend, dass der Bibeltext in einer dramatischen Form verfasst ist. In jener Szene, die

---

[1] Siehe: Eckermann J.P. Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens / Übersetzt aus dem Deutschen von N. Mann. – M., 1986. S. 144–145. «Gespräche mit Goethe» von Johann Peter Eckermann, des langjährigen Sekretärs von Goethe sind eine der wertvollsten Quellen für die Forschung der Person des deutschen Humanisten und Schriftstellers, seiner Ansichten auf die Literatur, Geschichte, Philosophie, Jurisprudenz , Naturwissenschaften und andere.

dem Auftauchen des Mephistopheles vorangeht, d.h. eine Minute vorher, bevor er vom bösen Geist ergriffen wird, übersetzt Faust das Kapitel eins des Buches Hiob. Er möchte den Gedanken des Evangelisten verbessern und auf seine eigene Art ausdrücken. Und gerade mit diesem Stolz wird er gegenüber dieser tödlichen Versuchung aufgeschlossen sein. Unzufrieden mit der Redewendung des ersten Verses aus dem Johannesevangelium «Im Anfang war das Wort» schreibt Goethe zunächst «Im Anfang war der Sinn», dann «Im Anfang war die Kraft». Er lehnt selbst beide Wendungen ab und kommt schließlich zu der Redwendung «Im Anfang war die Tat».[1]

Diesen evangelischen Text und den griechischen theologischen Begriff «Logos» («das Wort») kommentierend, schrieb Herder in seinem Kommentar zum Neuen Testament»: «Das Wort! Das deutsche «Wort» vermittelt nicht das, was der alte Begriff «Logos», als «Sinn», «Wille», «Tat» oder «aktive Liebe» ausdrückt.» In Übereinstimmung mit seinem Verständnis zieht Goethe allen diesen Begriffen das Wort «Tat» vor:

«Im Anfang war die Tat» – klingt der Vers.[2]

Kein menschlicher Verstand kann sich auch nur annähernd etwas höheres und umfangreicheres als das evangelische «Wort» erdenken. Ihm kann nur das genübergestellt werden, was Mose aus dem brennenden Dornbusch gehört hat: «Ich bin, der ich bin.» Das Letzte zeigt «den Gott» ohne Bezug auf die Schöpfung. Im «Wort» des Evangelisten ist der göttliche Schöpfer in der Zeit und der Ewigkeit dargestellt. Der Ausdruck «das Wort» (logos) umfasst sowohl jenes als auch anderes.

Hier wird aber unter dem «Wort» nicht ein bestimmtes, von der Zunge ausgesprochenes und vom Ohr wahrgenommenes Wort verstanden, sondern ein Wort im Allgemeinen. Damit sei «das Wort» als «der geistige Körper des Gedanken» gemeint, der zusammen mit dem Gedanken in der Minute ihrer Geburt in unserer Seele entsteht sowie «das Wort» als «das materielle Gewand dieses geistigen Körpers, der Laut», den es ausdrückt. Zumindest ist es im Bezug auf den Menschen so. Das menschliche Wort entsteht zusammen mit dem Gedanken, entwickelt sich allmählich, erwirbt immer mehr eine bestimmte geistige Form und verwandelt sich letztendlich zum Materiellen, zum Laut, um zum Äußeren, zur

---

[1] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust:Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 184.

[2] Ebenda. S. 633–634.

Kommunikation überzugehen. Das alles hat einen bestimmten Ablauf: hier gibt es einen Anfang, eine Entwicklung und eine Allmählichkeit. Es ist der Charakter des Eingeschränkten, Zeitweiligen und Menschlichen zu sehen.

Das Wort Gott ist hingegen «Gott», «Gott als Schöpfer» und «Gott als Schöpfung, seit dem Jahrhundert im Gott und mit dem Gott», der aus dem Willen entstandener und bestandener, aber mit ihm nicht verbundener und nicht identischer Anfang, da er eine unmittelbare göttliche Schöpfung ohne Anfang ist. Denn Gott handelt in der Ewigkeit, in der es gab, gibt und geben wird – das Gleiche und dasselbe.

Ein misslungener Versuch des Faust, den evangelischen Ausdruck zu verbessern, zeigt, inwieweit er allumfassend ist.

Jeder Ausdruck vom Faust, wie «der Gedanke», «die Kraft» oder «die Tat» enthält nur einen Teil dessen, was vollkommen im evangelischen «Wort» zum Ausdruck kommt. Für jede Schöpfung sind nötig:

erstens, «der Gedanke»
(Vorhaben, Plan und Anfang),
zweitens, «die Kraft»
(Möglichkeit und Mittel),
drittens, «die Tat»
(Vollziehung und Ende).

Bestenfalls so ereignet sich der Ablauf jedes menschlichen Schaffens.

In der Schöpfung Gottes gibt es diese Allmählichkeit nicht: Seine Gedanken gibt es schon im Mittel und in der Tat und das alles ist er selbst. Dies kommt wiederum im evangelischen «Wort» zum Ausdruck, in dem sich die drei Begriffe, «der Gedanke», «die Form des Gedanken» und der «Ausdruck des Gedanken» in einem vereinigen.

«Das Wort» (im Sinne Johanns) gehört nur Gott, denn für den Menschen ist es unzugänglich. Er hat nur «Wörter», die nichts anderes als Atome des allumfassenden Wortes Gottes sind. Daraus folgt, dass «das Wort» Gottes selbst Gott und seine Wahrheit ist und von menschlichen Wörtern nicht ausgedrückt werden kann, genauso wie das ganze Gebäude nicht aus einem Staubteilchen bestehen kann, das aus seinen kleinen Bruchstücken entnommen wurde, obwohl dieses Staubteilchen zu seiner Zusammensetzung gehört.

Alle unsere Wörter, die ausgesprochenen wie auch die nicht ausgesprochenen sowie die einzelnen oder die gesammelten Gedanken sind nur Fragmente eines Gesamten. Egal wie lang sie sich

aneinanderketten und was auch immer sie umfasst, so bleiben sie doch nur ein Bruchstück, das zu nichts gehört, wenn das erste Glied nicht an das Ewige, an das allausdrückende Wort bzw. An den Gott angeheftet ist. Bei letzterem hat es keinen fragmentarischen Charakter. Sie wird ein direkter Radius, die aus jenem Zirkel herausgeht, dessen Mittelpunkt wie nach Pascal überall und deren Umkreis nirgendwo ist.[1]

«Faust» von Goethe ist wie alle großen Werke philosophisch aphoristisch[2]. Dies bezieht sich auch auf den bekannten Aphorismus über die Unvereinbarkeit des leeren Theoretisierens und des lebendigen mehrfarbigen Lebens:

«Grau, teurer Freund, ist alle Theorie,
Und grün des
Lebens goldner Baum»[3].

Das bezieht sich auch auf das große Motto von Goethe selbst, das er durch Faust aussprechen lässt und welches heute immer noch von allen Weltverbesserern wiederholt wird:

«Im Anfang war die Tat»

Die grundlegende Schlussfolgerung, die aus Goethes optimistischer Tragödie des «Faust» zu ziehen ist, ist die Folgende:

«Nur der verdient
sich Freiheit wie das Leben,
Der täglich sie erobern muß»[4].

---

[1] V. Zukovskijs Aufsatz «Zwei Szenen aus Faust» http//themuscovite.ru/

[2] Siehe: *Goethe J. W.* Ausgewählte Aphorismen und Gedanken mit einem Vorwort des Prof. T. S. Sonders / Übersetzung aus dem Englischen von M. S. Model. Sankt Petersburg 1903; Denksprüche in der Prosa. Goethe. Sankt Petersburg, 1885; Aleksandrowa T. S. aus Goethe. Geflügelte Worte. Zitate. – M., 2000 und andere.

[3] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 213.

[4] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 604.

«Im Grunde bin ich von Jugend her
der Rechtsgelehrtheit näher verwandt
als der Farbenlehre».

J. W. Goethe

Die Epoche der Aufklärung und die juristische Weltanschauung

In der Zeit der kardinalen Änderungen versuchen die Menschen, die Vergangenheit zu überdenken, die Gegenwart zu erkennen und aufgrund der Lehren aus der Geschichte die Zukunft vorauszusagen. Dabei ist wichtig, nicht nur die historischen Ereignisse zu bewerten und zu überdenken, sondern Ideen und Wirken jener großen Denker anzusprechen, die die Geschichte ihrer Länder und die Epoche jener Zeit umfassend dargestellt haben. Das Weltwahrnehmungssystem dieser großen Persönlichkeiten, ihre Ideen und Ansichten auf die Geschichte sind auch in unseren Zeiten aktuell, in denen wir sie als Vertreter des universalen Wissens und der wichtigen Bedeutung achten und schätzen.

In Deutschland der neuen Zeit gehörte zu den Denkern und Vorreitern ihrer Generation eine große Gruppe von Gelehrten wie I. Kant, J. G. Herder, J. W. Goethe, G. W. F. Hegel, F. W. J. Schelling, F. Schiller und andere hervorragende Vertreter der deutschen Aufklärung.

Gerade diese multitalentierten Personen mit Weltruf bestimmten durch ihr Wirken und ihre Ideen die Blüte der Kultur im «silbernen» 19. Jahrhundert und die weitere Entwicklung der philosophisch-ethischen und politischrechtlichen Aufklärungstraditionen der menschlichen Zivilisation.

Ihre geniale Gedanken und der prophetische Charakter ihrer Ansichten waren im Wesentlichen durch die Epoche der Neuen Zeit und ihre großen Ereignisse bedingt.

Erstens, die Herrschaft der absoluten Monarchie auf dem Kontinent und die Entwicklung von liberal demokratischen Tendenzen. Diese Prozesse waren im Zentrum der Aufmerksamkeit nicht nur der zu jener Zeit entstandenen Gesellschaftswissenschaften, sondern auch des literarisch-wissenschaftlichen Gedanken, sowie der politisch-rechtlichen Ansichten der neuen Zeit.

Zweitens, der siebenjährige Krieg, die Unabhängigkeitserklärung der USA, die Revolution in Frankreich, der Aufstieg und der Fall Napoleons, die vier Teilungen Polens, das Ende des Heiligen Römischen Reichs

der Deutschen Nation, der Aufstand auf dem Platz vor dem Senat in Sankt Petersburg und die neue Juli-Revolution in Frankreich - all diese Ereignisse bedingten die Veränderungen der politischen Situation in Europa.

Drittens, auf dem europäischen Kontinent zeichneten sich diese Wandlungen durch den Übergang von der adelig-monarchischen zur liberal-demokratischen Ordnung aus. Während Frankreich sich unter den Bourbonen einer großen Revolution näherte, war das zersplitterte feudale Deutschland ein Bollwerk des europäischen Absolutismus. Das geistige Leben in diesen Ländern entwickelte sich nach eigenen Gesetzen. Wie François Arouet Voltaire treffend betonte, wurden dort allmählich die Bedingungen für «einen schönen Lärm» reif.

Viertens, ist es verständlich, dass vor dem Hintergrund der Französischen Revolution und der ganzen Epoche des Schaffens von Goethe eine große Gruppe von Schöpfern und Reformatoren, Vertretern der neuen Weltanschauung entstand. Unter ihnen waren Empiriker, Rationalisten, Klassizisten, Romantiker, religiöse Denker und ihre Antipoden – Atheisten oder Pantheisten.

Das Leben von Goethe in Weimar schien recht gemütlich und patriarchal zu sein. In der Tat ereigneten sich in der Welt grandiose Wandlungen, die sich auf das geistige Leben von Goethe auswirkten.

Während einige Historiker, Philosophen und Juristen sich Gedanken über die Umgestaltung der Gesellschaft im Geiste des aufgeklärten Absolutismus machten, suchten andere - Dichter und Schriftsteller – nach einer neuen «Algebra des Denkens» für die weitere Entwicklung der Menschheit.

Aus dieser Sicht sind die Untersuchungen und die Analyse der Evolution der politischen und rechtlichen Ansichten, sowie der wissenschaftlichen Erkenntnismethode des reichen Erbes der prominentesten Vertreter des literarischen, philosophischen, politischen und juristischen Denkens von besonderem Interesse und besonderer Aktualität.

In ihrem Schaffen gingen sie zur Aufklärung der Wahrheit der Entwicklungsprozesse der Epoche und Menschheit im Geiste «principium movens» heran, wobei sie sich ihrer Verbindung mit geschehenden Ereignissen tiefst bewusst waren. In der Regel spiegelten sich die Ideen der großen Denker der Aufklärung in der Notwendigkeit der Vergangenheit für das fruchtbare Handeln in der Gegenwart und Zukunft wider.

Das Denken und die Weltanschauung einer großen Persönlichkeit und ihr ganzes mannigfaltiges Erbe sind sowohl unter Berücksichtigung einer konkreten Epoche als auch mit einem Zeitabstand zu analysieren.

Der große Humanist Goethe erkannte deutlich, dass er seiner Zeit vieles zu verdanken hat und welchen großen Einfluss auf ihn «grandiose Änderungen im politischen Leben der Welt» ausübten.[1]

Die geschehenden Ereignisse in Deutschland und Europa übten zweifelsohne einen Einfluss auf die Entwicklung der Weltanschauung von Goethe aus. Sie spiegelten sich in seinem Schaffen und seinen Ansichten über den Staat und das Recht wider. Jedoch hatten seine politischen und rechtswissenschaftlichen Ansichten keinen einheitlichen Charakter. In seinen Werken fanden sie auch keinen vollendeten Ausdruck und sind relativ widerspruchsvoll und unterscheiden sich je nach der Zeit in ihren Interpretationen.

Die Epoche von Goethe wird bestimmt durch die Entstehung der gesellschaftlichen und politischen Ansichten in seiner Familie und während seines Studiums in Frankfurt, Leipzig und Straßburg. Seine Lebensperiode in Weimar teilt sich in die Vorkriegszeit (1817) und die letzten Lebensjahre. Die Bedeutung seines Schaffens und des politischen und rechtlichen Ideenerbes bewirkte die Entwicklung der Jurisprudenz.

Unter den modernen Bedingungen können die Ideen von Goethe eine wichtige Rolle bei der Erziehung der jungen Generation im Geiste jener zivilisierten Ideologie spielen, die traditionelle Ansichten ablöst, sowie im Prozess der Formierung der allgemeinmenschlichen Werte unter den Bedingungen der Globalisierung.

In Deutschland sind das nur einige Autoren, deren Wirken auf die gesellschaftlichen, politischen und rechtswis senschaftlichen Ansichten von Goethe einen wesentlichen Einfluss ausgeübt hat. Dazu gehören die Werke von J. G. Herder, J. Möser, I. Kant und andere.[2]

Nach unserer Meinung waren Goethes Urteile über die Rechtswissenschaft eine Reflexion von Diskussionen und Gespräche mit den Vertretern der historischen Rechtsschule, den Gesprächspartnern des Dichters über die Perspektiven der Vereinigung Deutschlands, seiner Kritik der Theorie des Naturrechtes und andere Gegenstände.

---

[1] *Goethe J. W.* Sammewerke in 10 Bd-n. M: «Schöngeistige Literatur» 1975–1980, S-64.

[2] Goethes Briefe und Briefe an Goethe. Hamburger Ausgabe in G. Bänden. Von K.R. Mandelkow unter Mitwirkung von Bodo Morawe. Hamburg 1988. J.6. Herders Werke Hrsg. von B. Suphan, 33 Bde., Berlin 1877–1913; Bd. 13. Herre Paul. Goethe und Friedrich der Grosse. In: Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft, 21, Band, 1935.

Politische und rechtliche Prozesse in Deutschland Ende des 18. und Anfang des 19. Jahrhunderts übten auf den Dichter als Vertreter seiner Epoche einen bestimmenden Einfluss aus. Dank seines Schaffens hat er es fertig gebracht, sich darüber zu erheben. In jedem Genre des Schaffens von Goethe sind besondere, originelle Ansätze zu politisch rechtlichen Erscheinungen seiner Zeit zu sehen. Darüber hinaus zeigt sich in jedem seiner Werke die Widersprüchlichkeit seiner Natur. Nicht zufällig wurden die Person und das Schaffen von Goethe noch in der Zeit des «Sturm und Drang» zum Gegenstand der Polemik. Die Gleichgesinnten des Dichters nach der romantischen Richtung preisten ihn zunächst, später aber schwiegen sie. In den 20-iger Jahren des 19. Jahrhunderts brachen auch negative Rezensionen über ihn aus. Zum Beispiel, Ludwig Börne sah in Goethe «einen Versöhnler» mit der damaligen deutschen Wirklichkeit. Er nahm ihn nicht als Klassiker wahr, bezeichnetet ihn direkt als «Versöhnler» und «Opportunist». Für L. Börne als Radikalen, der das politische Streben als oberstes Ziel darstellte, war Goethe wichtig als Rebell und Autor von «Götz von Berlichingen», «Die Leiden des jungen Werther» und «Egmont».

Goethe war sich selbst und seiner Zeit in ihrer objektiven Bedeutung bewusst. Er betrachtete viele Ereignisse als Denker und gleichzeitig als Jurist und Staatsmann, obwohl seine Meinungen manchmal fragmentarisch und nicht eindeutig waren. Die Kürze der Aussagen und manchmal die Widersprüchlichkeit im Benehmen von Goethe erschweren die Erforschung seiner politischen und rechtswissenschaftlichen Ansichten, sowie sein Verstehen jener oder anderer Ereignisse und ihrer Interpretation.

Staatsrechtliche und rechtswissenschaftliche Ansichten von Goethe über die Entwicklung der Gesellschaft und die politischen Prozesse, sowie seine naturwissenschaftlichen Interessen spiegelten die Entwicklungsprobleme der Wissenschaft und des Rechtsgedankens wider, übten einen Einfluss auf das geistige Leben der Neuen Zeit aus und förderten die Entwicklung des Rechtsbewusstseins in bedeutendem Masse.

Vor diesem Hintergrund sind die Versäumnisse einiger Forscher nicht zulässig, die die Rolle von Goethe in der Formierung der deutschen Jurisprudenz des 19. Jarhunderts ignoriert haben. Nicht weniger wichtig ist die Erklärung der Widersprüchlichkeit der Natur des Dichters, was von seinen Zeitgenossen sehr kritisch wahrgenommen wurde. Sehr vereinfacht ist die Teilung in einerseits «Genie» und andererseits «Philister».

Als Dichter war Goethe ein großer Humanist und schätzte die Staatspolitik und das politische und rechtliche Leben unter Berücksichtigung ihrer Bedeutsamkeit für die Moral und das praktische Handeln ein. In seinen Unterhaltungen mit dem Kanzler in Sachsen-Weimar Friedrich von Müller (1779–1849) betonte er: «Es gibt nur ein ewig Neues, das sich aus den erweiterten Elementen des Vergangenen gestaltet und die echte Sehnsucht muss stets produktiv sein, ein neues Besseres schaffen».

Die Mehrdeutigkeit seiner Einschätzungen und «das Gefälle» in seiner Weltanschauung sind Ergebnisse der Hoffnungen und Enttäuschungen des Dichters, seiner tiefen Überlegungen über das Wesen der Freiheit der Persönlichkeit vor dem Hintergrund der Hoffnungslosigkeit der deutschen Realien jener späteren Zeit. Trotzdem zeigten Goethes Fragestellung über die Jurisprudenz und ihre Selbstentwicklung im Zusammenwirken mit der Natur, die von ihm vorgeschlagenen Methoden zur Rechtserkenntnis, sowie seine Gedanken über die Besonderheit der Rolle des Menschen in den politischen und rechtlichen Prozessen ganz offensichtlich, dass in diesem Verhältnis Goethe seinen Zeitgenossen weit voraus war. Ein Beispiel dafür ist die Dialektik der juristischen Weltanschauung des Dichters, die in seinem großen und unsterblichen Werk «Faust» zu verfolgen ist.

Im ersten Teil der Tragödie tritt das Prinzip der Negativität zunächst in der subjektiven Form auf. Dann eröffnet es sich in der breiten objektiven Welt des zweiten Teiles des Buches. Vor den Augen des Faust entsteht die ganze gesellschaftliche Welt: die politischen und rechtlichen Erscheinungen, staatliche Tätigkeit, Kämpfer, Handel, Kunst usw. Dabei ist es zu betonen, dass die schöpferische Rolle des Prinzips der Negativität im zweiten Teil nicht durch den Faust, sondern durch den Mephistopheles dargestellt wird. Und bis jetzt behält das seine Bedeutung für das Verständnis des Verlaufs der Geschichte und der spezifischen politischen und rechtlichen Prozesse.

Die Beleuchtung der juristischen Weltanschauung Goethes durch das Prisma seines Schaffens und die Besonderheit der politischen und rechtlichen Erscheinungen, die Durchdringung in seine Erkenntnismethode erweitern die Horizonte der modernen Vorstellungen über die Bewegung der Menschheit auf dem Wege des rechtlichen Fortschritts und des modernen Lesens der Geschichte.

Die Besonderheiten der Erziehung und der Formierung der politischen und rechtswissenschaftlichen Ansichten Goethes. Seine ganze bewusste Lebensperiode war Goethe mit der Rechtswissenschaft

verbunden - von der Universität bis zur nachfolgenden Selbstbildung und zur Entwicklung des universellen Wissens. Nachher erinnerte sich der Dichter, dass er schon in der Jugend «eine einheitliche Wahrnehmung der vergangenen Zeiten und der Gegenwart» gefühlt hat. Dabei ist es wichtig zu betonen, dass es in den Ansichten des jungen Goethes keinen Nationalismus gibt, obwohl er sich durch Unterhaltungen mit Justus Möser, Werke dieses konservativen Historikers vertraut machte. In seinen Werken wandte er sich an das Volksschaffen. Die wissenschaftlichen Forschungen und das Lebenswissen haben es dem Dichter ermöglicht, das politische und rechtliche Wesen der Epoche bis ins Einzelne zu erforschen und den zeitlichen Zusammenhang zu erfassen. Die Moral, politische und rechtswissenschaftliche Ansichten und das Wesen von Goethe während seines Lebens und der historischenEpoche zu verstehen, bedeutet, jene großen Aufgabe zu sehen, denen er sich stellte: alle dem Menschen eigene Möglichkeiten zu entfalten und aus dieser Sicht die Menschheit einzuschätzen. Seinem Wesen nach ist es eine geistige Anweisung für diejenigen, die vom Streben besessen sind, Geheimnisse des Raums des Rechts und der Geschichte zu erforschen.

Wie Goethe schon schrieb, den philosophisch-rechtlichen Ansichten der Person sollen die Universalität des Wissens und Besessenheit des Gedanken zugrunde liegen: «Wir müssen alle empfangen und lernen, sowohl von denen, die vor uns waren, als von denen, die mit uns sind. Selbst das größte Genie würde nicht weit kommen, wenn es alles seinem eigenen Innern verdanken wollte».

Auf diese Art und Weise ist die juristische Weltanschauung von Goethe keine Aussage über politisch-rechtliche Ereignisse, sondern eine Fähigkeit, «in der Idee zu leben» und sie zur Kenntnis der Menschheit auf dem von ihr erreichten Stadium der staatsrechtlichen Entwicklung zu bringen. Dabei ist es wichtig, die Besonderheiten der Interpretationen des Dichters und Denkers bezüglich der politischen und rechtlichen Prozesse der Neuen Zeit zu zeigen, die durch das tiefe Verstehen des Vergangenen und den Bedarf an Erkenntnis des juristischen Lebens von innen gekennzeichnet sind. Nach dem großen deutschen Historiker Friedrich Meinecke führte die Goethe'sche Grundlage des Historismus zur Bildung der historischwissenschaftlichen Erkenntnismethode und dreieinigen Formel «Beobachtungen, Wahrnehmungen und Überlegungen».[1]

---

[1] Meinecke, F. Aphorismen und Skizzen zur Geschichte. Leipzig, 2. Auflage, s. 29.

Während seines langen Lebens und seiner langen schöpferischen Tätigkeit waren Literatur und Kunst nach seiner Feststellung «der Hauptantrieb für die Bildung der gesellschaftlichen Meinung und entwickelten vielerlei das Selbstbewusstsein in einer für das Individuum unruhigen Gesellschaft». Das Heranreifen der «Wandelzeiten» und das Gefühl der neuen epochalen politisch-rechtlichen Ereignisse, wie z.B. der französische Revolution und die darauf gefolgte Epoche Napoleons, verlangten die Überprüfung der Ideen der Aufklärung und die Konkretisierung der Ansichten auf die Ereignisse sowie auf «Hauptakteure» der europäischen Szenerie.

Unter diesen Umständen tritt Goethe als Jurist in die Polemik mit dem Philosophen Hegel auf. In seinen Memoiren tritt er als Chronist der politisch-rechtlichen Ereignisse auf. Er beurteilt seine Götzenbilder – Friedrich dem Großen und Napoleon Bonaparte – gebührlich. Gegenüber den russischen Monarchen wie Katharina II. Paul I. und Kaiser Alexander I. nahm Goethe die neutral Position eines Ministers – Höflings ein. Ungeachtet seiner nicht eindeutigen Interpretation gegenüber den Monarchen, wovon beispielweise «Wilhelm Meisters Wanderjahre» zeugt, waren seine beiden Götzenbilder Friedrich II. und Napoleon für ihn als Träger der nationalen Ideen und kaiserlichen Größe wichtig.

Jedoch meinte Goethe, dass sich das wahre Schaffen in der politisch-rechtlichen Geschichte auf den Prinzipien der Moral stützen soll. Eine allgemeine Figur für einen freien Menschenschöpfer stellate Goethe in seinem unsterblichen «Faust» dar. Auf der Suche «nach der hohen Wahrheit» war es auf seinem Lebensweg unmöglich, sich nicht zu irren. Im «Prolog im Himmel» des «Faust» meinte Goethe in vielerlei Hinsicht sowohl seinen Protagonisten als auch sich selbst: «Es irrt der Mensch so lang er strebt...».

Nicht zufällig waren die Einschätzungen von Jungdeutschen und Romantikern gegenüber dem Dichter und Denker zu seinen Lebzeiten sehr widersprüchlich – von positiven bis hin zu kritischen. In der deutschen Geschichtsschreibung gibt es keine eindeutige Antwort auf die Frage, ob Goethe selbst Träger der nationalen Idee war. Im Ganzen hatten viele deutsche Historiker und Literaturwissenschaftler zu konstatieren, dass das Gesamtergebnis der Epoche 100 Jahre nach der Geburt von Goethe nicht zu Ende ging und sich Goethe selbst in der deutschen Vereinigungsgeschichte als eine Art Bindeglied zwischen der Vergangenheit und der Gegenwart erwies.

«Habe nun, ach! Philosophie,
Juristerei und Medizin,
Und leider auch Theologie
Durchaus studiert, mit heißem
Bemühn».

Goethe, «Faust» I. Sz. 1. Nacht. Faust.

Goethes juristische Bildung

Goethe war Jurist.

Erstens hat er Jura an der Universität studiert. Zweitens übte er eine Rechtsanwaltstätigkeit aus. Drittens verfügte er über praktische juristische Erfahrungen, die für den Staatsdienst notwendig waren.

Goethe, der mit dem Juristenberuf durch seine Vorväter mütterlicherseits und seinen Vater (darüber hinaus studierte sein Sohn Jura 23 und sein Schwager war ebenfalls Jurist) verbunden war, trat mit 16 Jahren in die juristische Fakultät der Leipziger Universität ein (das Studium konnte er aber aus Krankheitsgründen nicht zu Ende führen). An die Universität ging er bei weitem nicht unvorbereitet. Wie er später selbst berichtete, wurde er durch seinen zielstrebigen Vater frühzeitig auf das Studium der Jurisprudenz vorbereitet.[1]

Der Vater von Goethe, Johann Caspar Goethe (1710–1782), Doktor der Rechts wissenschaften, hatte alle seine Erfolge dem Beruf des Juristen zu verdanken. Deswegen sollte der Dienst an «Themis» (Göttin der Gerechtigkeit) zum Lebenskredo seines einzigen Sohns werden.

Seine juristische Bildung führte Goethe an der juristischen Fakultät der Universität Straßburg zu Ende, wo er seine Dissertation zum Lizenziaten der Rechte verteidigte.[2]

Über seine juristische Bildung schrieb er im «Faust»:

---

[1] Goethe August Walter (1789–1830) – Sohn von Goethe und Christiane Vulpius, studierte in Heidelberg Rechtswissenschaften, war seit 1811 Kammer-Assessor am Weimarer Hof, 1814 Ordonnanz des Kronprinzen und seit 1815 Kammerrat.

[2] «Am 6. August 1771, als die Fakultät für Recht seine Dissertation nicht annahm und sie als unberechtigt akzeptierte, gab er sich damit zufrieden, dass er nicht zum Doktor, sondern zum Lizenziaten promovierte». siehe.: Jean Marie Carre. Der große Heide: Geschichte des Lebens von Goethe. Übersetzung aus dem Französischen von S. Schamurina. – M., 1998. S. 56.

«Habe nun, ach! Philosophie,
Juristerei und Medizin,
Und leider auch Theologie
Durchaus studiert,
mit heißem Bemühn»[1]

Goethe studierte nicht nur die Jurisprudenz, er war auch praktizierender Jurist, ob er es wollte oder nicht 27. Fast vier Jahre, von 1771 bis 1775, beschäftigte er sich in Frankfurt und Wetzlar mit Rechtsanwaltstätigkeiten.

Im Stadtarchiv in Frankfurt sind 28 Protokolle zu Zivilsachen und 70 Eingaben des jungen Rechtsanwalts Goethe erhalten[2]

«Das Leben» und «der Tod» sind die Hauptthemen der Weltliteratur. Mit gutem Recht kann man behaupten, dass sie ebenso zentrale Themen der weltweiten Rechtskunde sind. Vielleicht hat gerade diese tiefe Verbindung den jungen Goethe, das künftige Genie der Poesie, auf den Weg der Rechtswissenschaften gebracht.

In diesem Zusammenhang ist die weit verbreitete Meinung, dass Goethes einzige Liebe sein ganzes Leben lang nur die Literatur gewesen sei, sehr fraglich. Man darf nicht W. Iwanows Behauptung im Artikel «Goethe an der Schwelle zweier Jahrhunderte» zustimmen, dass «er sich als Lizenziat der Rechte einige Zeit in seiner Heimatstadt nachlässig mit der juristischen Praxis befasste...»[3]. Aber wenden wir uns besser Goethe selbst zu.

Vierzig Jahre nach Beginn seiner juristischen Tätigkeit wies er nämlich darauf hin, dass er in jenen Jahren «den größten Teil des Tages, auf Wunsch meines Vaters, auf die Advokatur verwandte, wofür sich glücklicherweise immer ein Anlass fand». Darüber gibt es auch Zeilen im «Faust»: «Zwar bin ich gescheiter als all die Laffen,

Doktoren, Magister, Schreiber und Pfaffen»[4]

---

[1] Goethe J. W. Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 155.

[2] Siehe: «Rasseyal ti kogda-nibud pechal?...»// Rossiyskiy advokat, 2001. Nr. 2

[3] Zitat aus: Aleksandrowa T. S. Aus Goethe. Geflügelte Worte. Zitate. – M., 2003. S. 2.

[4] Goethe J. W. Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 155.

«Sonst bin ich sehr emsig,
um nicht zu sagen fleißig,
advozire scharf zu, und verfasse
doch noch manch Stücken Arbeit
guten Geistes und Gefühls...»

J.W. Goethe

Die Rechtsanwaltstätigkeit von Goethe

Man konnte den jungen Goethe verstehen. Anfangs lief vieles für ihn schmeichelhaft. Als er mit dem juristischen Diplom aus Straßburg zurückkam, bereitete es ihm keine Mühe, die Genehmigung zum Eintritt in den Kreis der Rechtsanwälte zu erhalten. Denn an Protektion und Beziehungen, die auch damals nötig waren, mangelte es ihm nicht. Am 28. August 1771, dem Tag seines 22. Geburtstages, reichte er beim städtischen Schöffengericht in Frankfurt ein Gesuch um Zulassung zum Anwaltsberuf ein.

Nach einigen Tagen wurde seinem Gesuch stattgegeben, und am 3. September legte er sowohl den Eid als Advokat beim städtischen Gericht als auch den Eid als Frankfurter Bürger ab. Zu seiner guten Stimmung trug bei, dass er von Anfang an vom mühseligen Aufbau eines Kundenkreises entbunden war. Einige Angelegenheiten übergab ihm nämlich sein Onkel mütterlicherseits, der Rechtsanwalt Johann Jost Textor.

Einen aktiven Anteil an der Rechtsanwaltstätigkeit des jungen Goethe hatten Familienfreunde wie die Rechtsanwaltsfamilie Schlosser. Der Vater von Johann Georg Schlosser (1739–1799), des künftigen Schwagers von Goethe, war außerdem Kaiserlicher Rat und Bürgermeister. Die Familie verfügte über eine große Erfahrung in Prozessen. Seine Rechtsanwaltskanzlei richtete Goethe im Hause seiner Eltern am Großen Hirschgraben ein. Er führte erfolgreich Prozesse, wobei er auf die Hilfe seines Vaters zurückgriff, da dieser als Kaiserlicher Rat selbst keine Prozesse führen durfte. In einem seiner Briefe, der im Frühling 1774 datiert ist, schrieb Goethe: «Sonst bin ich sehr emsig, um nicht zu sagen fleißig, advozire scharf zu, und verfasse doch noch manch Stücken Arbeit guten Geistes und Gefühls…».

Die Literatur hilft Goethe, in der juristischen Praxis tätig zu sein, und schlägt sich in der Form und sprachlichen Bildhaftigkeit seiner Reden als Rechtsanwalt nieder. Die Biographen sind inzwischen zum Schluss gekommen, dass Goethes Mandanten keine reichen Menschen waren, sondern Kleinbürger und Handwerker, unter denen sich Gläubiger ebenso

wie Schuldner, Aktionäre, Besitzer, Nutznießer und Erben befanden. Einmal vertrat er sogar die Interessen einer Dorfgemeinschaft. Goethe führte 28 Prozesse, in sieben davon verteidigte er Juden, deren Rechte verletzt worden waren.[1]

Es ist anzumerken, dass der Rechtsanwalt Goethe seine «Taufe» im Schöffengericht erhielt, als er den Prozess über die Kündigung eines Vertrages in einer Erbschaftssache führte. In der Angelegenheit ging es darum, dass der Vater, Besitzer einer kleinen Fabrik, einer so genannten Porzellanwerkstätte, seinen Sohn, der Teilhaber an dieser Fabrik war, als Nachfolger einsetzte. Die Bedingungen waren folgende: Falls der Vater brik und soll seinen beiden Schwestern eine Kompensation zahlen. Der Vater überlegte es sich aber plötzlich anders und verlangte von seinem Sohn die Vertragskündigung. Der Sohn, der Goethe als Verteidiger engagierte, machte seine Rechte geltend, da im Vertrag festgeschrieben war, dass der Vater seinem Sohn die Fabrik im Falle einer Verlobung früher übergibt, wenn dieser den Unterhalt des Vaters übernimmt.

Mit dem ganzen Zorn der Jugend warf sich Goethe «in den Kampf». Da sah das Schöffengericht den jungen Rechtsanwalt in Aktion. Rechtsanwalt Goethe akzeptierte die Vorschriften des positiven Rechts nicht, er hasste sie eher und setzte auf die Grundsätze des Gesetzes. Er appellierte an den gesunden Menschenverstand und natürliche menschliche Gefühle wie das der Gerechtigkeit. Goethe war wahrhaftig ein Rechtsanwalt des «Sturm und Drang», der zudem die unbefangenen Manieren und den freien Umgang der Studentenzeit noch nicht vergessen hatte. Im «hohen Stil» wollte er dem abstrakten Denken der Aufklärung die lebensspendende Kraft der Gefühle und der Fantasie entgegensetzen. «Die Auftritte Goethes waren sehr poetisch in ihrer Form und zeichneten sich übrigens durch eine großartige Vernachlässigung der Formalitäten aus».[2]

In seinem ersten Prozess, den er übrigens gewann, war Goethe dem Juristen eindeutig überlegen: Er schonte seinen Gegner im Prozess (und Freund im Leben), den Rechtsanwalt Moors, nicht. Hier zwei Argumente, die der junge Rechtsanwalt Goethe vorbrachte:

«Der Mantel der Unwahrheit ist überall durchlöchert; je mehr man auf einer Seite ihn ausspanne, desto mehr lässt er auf der andern Blöße sehen...».

«Ist nun der mit so vielen Jauchzen gefundene Grund nichts als ein zugefrorenes Wasser, so muss das darauf errichtete Gebäude durch das

---

[1] Siehe: Ionkis G. Goethe und Juden// Zeitschrift «Westnik», 2002, 18. September.

[2] Jean-Marie Carre. Der große Heide: Geschichte des Lebens von Goethe. Übersetzung aus dem Französischen von S. Schamurina. – M., 1998. S. 56.

geringste Frühlingslüftchen in ein baldiges Grab versinken. Ein Glück für den Werkmeister, er hat sich eben keine Ehrensäule gestiftet...»

Goethes Gegner konnte sich verständlicherweise kaum zurückhalten und auf solch einen Wortschwall ruhig antworten. Als Folge wurde vom Gericht den beiden Anwälten «die gebrauchte unanständige, nur zur Erbitterung der ohnehin aufgebrachten Gemüter ausschlagende Schriftart ernstlich verwiesen».

Ob dies gut oder schlecht war, nach diesem Verweis änderte sich der Ton der Rede des jungen Anwalts und der Stil seiner Rede wurde dem seiner Kollegen ähnlich. Zu seinem Glück hatte Goethe einen geschickten Helfer, der seine Reden durchsah und den gezierten Kanzleistil der Epoche des Barock beherrschte.

Goethe schätzte den Anwaltsberuf hoch: «Ein durchgreifender Advokat in einer gerechten Sache, ein durchdringender Mathematiker vor dem Sternenhimmel erscheinen beide gleich gottähnlich».

Neben seiner Anwaltstätigkeit schrieb Goethe Gedichte, übersetzte Ossian, las W. Shakespeare und Homer, sammelte Volkslieder im Unterelsass, begann an seinem ersten Drama «Götz von Berlichingen mit der eisernen Hand» (1771) zu arbeiten, lernte den Dichter J. H. Merck (1741–1791) kennen und war Teil der «Sturm und Drang»-Bewegung. Der Anwalt Goethe arbeitete mit der Zeitschrift «Frankfurter Gelehrten Anzeigen» J. H. Mercks zusammen, der den Beiname «Mephistopheles» trug und spatter Selbstmord beging.

Der Vater, der beschloss, aus Goethe gegen alle Widerstände einen Juristen zu machen, verschaffte ihm Mitte Mai 1772 eine Praktikantenstelle am Reichskammergericht in Wetzlar, einer kleinen Stadt in der Nähe von Frankfurt. Diese hohe Gerichtsinstanz – eine Art Kassationsgericht – war eine äußerst nutzlose Gerichtseinrichtung. Wäre es das Ziel des Vaters gewesen, Goethes skeptisches Verhältnis zur Gerichtstätigkeit zu stärken – er hätte keine bessere Wahl treffen können. Sechszehntausend Fälle und Prozesse waren bei dieser Gerichtsinstanz anhängig 33. Gleichzeitig prosperierte dort die Korruption.

Nach dem dreimonatigen Praktikum kehrt Goethe nach Frankfurt zurück, setzt seine Anwaltspraxis fort und nahm an einigen Prozessen teil[1]. Sein Hauptinteresse galt aber der Literatur. An erster Stelle stand

---

[1] *Jean-Marie Carre.* Der große Heide: Geschichte des Lebens von Goethe. Übersetzung aus dem Französischen von S. Schamurina. M., 1998. S. 59. Diesbezüglich schriebt H. Klenner, dass „ sich im Reichskammergericht etwa zwanzigtausend Sachen ansammelten, von denn jährlich nur sechshundert bearbeitet wurden: siehe: Klenner. H. Vom Recht der Natur zur Natur des Rechts. – M., 1984. S. 8.

«Götz von Berlichingen». Außerdem war Goethe mit den Plänen zu «Prometheus» und «Faust» beschäftigt.

Einige Gerichtsprozesse hinterließen in seinem Gedächtnis, und möglicherweise auch in seiner Seele, tiefe Spuren. Als praktizierender Jurist war er Augenzeuge des Aufsehen erregenden Prozesses gegen Susanna Margaretha Brandt, die des Kindermordes angeklagt war. Die arme Mutter gestand ehrlich ein, dass sie auf teuflische Einflüsterung hin ihr «eigenes Fleisch getötet hatte», um «der Schande und der Erniedrigung durch die Leute zu entgehen, da sie ein uneheliches Kind zur Welt gebracht hatte». Die 24-jährige Verbrecherin wurde öffentlich auf dem Platz an der Frankfurter Hauptwache hingerichtet.

Den Nachhall dieses Prozesses hören wir im «Faust»:

Margarete:
Wie sie mich binden und packen!
Zum Blutstuhl bin ich schon entrückt.
Schon zuckt nach jedem Nacken
Die Schärfe, die nach meinem zückt.
Stumm liegt die Welt wie das Grab!

Faust:
O wär ich nie geboren!
Margarete:
Gericht Gottes! dir hab ich mich
übergeben![1]

Damals war in Deutschland für Kindsmord (dies betraf normalerweise ledige Frauen, die Kinder gebaren und sie während oder nach der Geburt töteten) die Todesstrafe durch Enthauptung vorgesehen. Darüber sagte Goethe folgendes: «nach meiner Meinung, räthlicher seyn mögte die Todesstrafe beyzubehalten».

Ist es denkbar, dass Goethe zusammen mit seinem Helden Mitleid mit der armen Frau empfindet? Wer weiß? Man möchte glauben, dass ein Mensch, der seiner Zeit voraus war, denkt und fühlt wie wir.

---

[1] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004. S. 332–333.

«Und das Gesetz nur kann
uns Freiheit geben»
J. W. Goethe.

Goethe im Staatsdienst

Im Laufe seines Lebens befasstesich Goethe nicht nur mit der Literatur.Nach der Tätigkeit als Anwaltwar er lange Zeit im Staatsdienst inSachsen-Weimar-Eisenach tätig. Einem Land mit 100.000 Einwohnern(unter ihnen stellten die Adligen einProzent, die Bauern 63 Prozent), von denen etwas mehr als 6000 in Weimar selbst lebten. Karl August, Herzog von Sachsen-Weimar-Eisenach, nahm Goethe 1775 in den Staatsdienst in Weimar auf.

Im Staatsdienst erweiterte Goethe seine großen Erfahrungen durch vielfältige juristische Praxis. Ab dem 11. Juni 1776 war er Geheimer Legionsrat mit einem Gehalt von 1200 Talern und hatte das Recht, an Sitzungen des Geheimen Konsiliums teilzunehmen und abzustimmen. Am 5. September 1779 wurde er zum Geheimen Rat ernannt. 1782 erhielt er einen Adelstitel. 1815 wurde er Premierminister.[1]

In der Tat kamen Goethe die speziellen juristischen Kenntnisse, die er während seiner Anwaltstätigkeit in Frankfurt erworben hatte, im Dienst beim Herzog Karl August (1757–1828) sehr zugute. Denn ihm wurden im Geheimen Rat zahlreiche Aufgaben auferlegt: Er war in mehreren speziellen Kommissionen tätig oder leitete sie sogar. So war er z.B. Vorsitzender der Kriegskommission. Der Herzog vertraute ihm die Leitung der Wege-, Brücken- und Promenadenbaudirektionen an. Darüber hinaus war er auch Finanzminister.

In den von Goethe erstellten Unterlagen und Papieren war keine poetische Sprache gefragt. In ihnen kam der Jurist zu Wort, obwohl in einigen Formulierungen doch Goethesches erscheint. Es ist bemerkenswert, dass Goethe, als Karl August 1785 den Versuch unternahm, die Kanzleisprache zu vereinfachen, sich dem entschlossen widersetzte. Er trat für die Beibehaltung des offiziellen Kanzleistils ein.

---

[1] Siehe: Klenner. H. Vom Recht der Natur zur Natur des Rechts. – M., 1984. S. 80–82.

Wenn man alle Gesetze studieren sollte,
so hätte man gar keine Zeit, sie zu übertreten.
J. W. Goethe.

Die Poesie des Rechts von Goethe

In der literarischen, gesellschaftlichen, politischen und wissenschaftlichen Tätigkeit Goethes nahmen seine juristischen Kenntnisse eine wichtige Stellung ein. Er knüpfte sie «in einen verborgenen Knoten» zusammen, wie er in seinem Brief an Knebel vom 21. November 1782 schrieb. In diesem Zusammenhang ist die Behauptung, dass der Jurist Goethe dem Dichter Goethe immer im Wege gestanden und ihn vom poetischen Weg abgebracht habe, absolut haltlos. Selbstverständlich war er kein professioneller Rechtsgelehrter. Seine gute juristische Ausbildung ermöglichte es ihm jedoch, die Ereignisse, Widersprüche und Konflikte in der Gesellschaft mit dem Auge des Juristen aufmerksam wahrzunehmen.

Das literarische Schaffen Goethes war dem Leben untergeordnet. Das galt gleichermaßen für seine juristische Praxis, allerdings im Bewusstsein dessen, was das Recht geben kann und was nicht.

Zahlreiche literarische Werke Goethes geben deutlich sein Schwanken zwischen einer positiven und einer negativen Einschätzung des Rechts sowohl in seinem eigenen Leben als auch im Leben anderer Menschen wider. Es stimmt nicht, dass Goethe die Rolle des Rechts und der Willkür, die sich als explosive, revolutionäre Kraft äußert, nicht gewürdigt oder gar völlig ignoriert habe.

Im moderaten, evolutionären und reformatorischen Sinne betrachtet Goethe das natürliche und das positive Recht nicht als alternative, sondern als einander ergänzende Kategorien: «Dem Menschen ist nicht nur das Natürliche, sondern auch das Künstliche eigen». Doch brüstet sich Mephistopheles im «Faust» der «herkömmlichen Gewohnheit», des «alten Rechts». Letzten Endes wird er von allen verlassen, und seine Frage «Bei wem soll ich mich nun beklagen? Wer schafft mir mein erworbenes Recht?» bedarf keiner Antwort mehr, nachdem ihm geschickt das unsterbliche Wesen des Faust weggenommen wurde.[1]

---

[1] Siehe: *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004.

In Goethes literarischem Erbe gibt es zahlreiche Rechtsbilder. Leider lässt es das Ausmaß dieses Buch nicht zu, auch nur einen kleinen Teil von ihnen vorzustellen. Deswegen betrachten wir nur die Seiten einiger seiner Werke.

Im «Götz von Berlichingen» warden professionelle Juristen, die ein Urteil zu jedem beliebigen strittigen Fall aus den «unveränderlichen» Gesetzessammlungen «herauspressen», zu ihren Ungunsten den im Römischen Recht nicht bewanderten Gerichtsbeisitzern gegenübergestellt, die nach den Sitten und einigen wenigen Statuten richten und die Fälle nach ihrem eigenen Verständnis beurteilen: «Der Pöbel hätte mich fast gesteinigt, wie er hörte, ich sei ein Jurist» – Gefühle, die die Motive des Bauernkrieges widerspiegelten.[1]

Im «Egmont» beschreibt Goethe, wie das gewöhnliche Recht dem «von außen» gebrachten Recht und weist auf die Gegensätzlichkeit der Positionen hin: Der Vertreter der königlichen Macht beharrt auf der Ver änderung des Rechts, das von Generation zu Generation weitergegeben wird. Der Holländer fordert nicht nur die Beachtung seiner natürlichen Rechte, sondern auch, dass vollständig «nach hergebrachten Rechten» regiert werden müsse.[2]

Beachtenswert sind auch die stolzen Worte, die in «Wilhelm Meisters Lehrjahre» ausgesprochen werden: «Ich erinnere mich kaum eines Gebotes, nichts erscheint mir in Gestalt eines Gesetzes, es ist ein Trieb, der mich leitet und mich immer recht führt; ich folge mit Freiheit meinen Gesinnungen». Sie stellen natürlich nichts anders als den anarchistischen Egozentrismus derjenigen dar, für die das Recht das ist, was sie für Recht halten – das Fleisch und Blut, das Allerheiligste der historischen Illusion der Bürgerschaft in ihrer Blütezeit.

In allen Varianten seiner unsterblichen Tragödie lässt Goethe Faust nur darüber Bedauern ausdrücken, dass er Theologie studiert hat, nicht aber über das Studium der Jurisprudenz.[3] Offensichtlich geht es dabei um die Anerkennung der abgeleiteten Bedeutsamkeit der Ordnung im Rahmen der natürlichen und der sozialen Bedeutsamkeit.

Mephistopheles, äußerlich in Faust verwandelt, gibt dem angehenden Studenten teuflische Belehrungen darüber, welche Fakultät er am besten auswählen solle:

---

[1] Siehe: Klenner. H. Vom Recht der Natur zur Natur des Rechts. M., 1984. S. 84.

[2] *Goethe J. W.* Gesammelte Werke. Band 3. M., 1933. S. 283.

[3] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. M., 2004. S. 155.

«Es erben sich Gesetz und rechte
Wie eine ew'ge Krankheit fort,
Sie schleppen von Geschlecht
sich zum Geschlechte
Und rücken sacht von Ort zu Ort.
Vernunft wird Unsinn, Wohltat Plage;
Weh dir, dass du ein Enkel bist!
Vom Rechte, das mit uns geboren ist,
Von dem ist, leider! Nie die Frage»[1]

Einer der begabtesten Schüler Hegels (und gleichzeitig einer der begabtesten Lehrer von K. Marx), E. Gans, betrachtete diese den sich wie eine Krankheit fortvererbenden Gesetzen und den Naturrechten gewidmeten Zeilen aus dem «Faust» als Paraphrase des dialektisch-idealistischen Rechtsverständnisses Hegels, wovon seine Vorlesungsnotizen, die mit Goethes Todesjahr datiert sind, zeugen.[2]

Mephistopheles versetzte den Studenten Mephistopheles versetzte den Studenten in Staunen: «Sind die Gesetze für eine bestimmte Zeit oder für Jahrhunderte geschaffen?», «Ist das Recht für die Religion und Moral ein Unglück?», «Ist der Herrscher durch Gesetze gebunden?».

Durch den Vers über die «angeborenen Rechte» zeigt Goethe nicht nur die Unfruchtbarkeit des göttlichen Rechts in Bezug auf die irdischen Probleme, wodurch er den Leser in Erstaunen versetzt. Er brachte vor allem die Frage auf, ob die Herrscher verpflichtet seien, die von Generation zu Generation weitergegebenen Gesetze und Gewohnheiten regelmäßig im Hinblick auf ihre Legitimität überprüfen zu lassen, um sie, falls sie Strafen für erfundene Verbrechen, wie z.B. Hexerei oder Ketzerei vorsehen, ersatzlos zu streichen, oder aber sie durch neue Gesetze zu ersetzen, wenn dies den Anforderungen der Zeit entspricht.

Goethe strebte eine objektive Einschätzung des Rechts an, sowohl um es zu begründen, als auch um es zu kritisieren. Er verstand das Dasein als Werden und teilte uneingeschränkt Hegels These, dass der Untergang des jahrhundertealten Rechts gerechtfertigt sei, wenn seine Existenzgrundlage Existenzgrundlage wegfalle.[3] Während juristische Gesetze Goethe zufolge unter bestimmten Umständen zu « Erbkrankheiten» werden können[4], werden «die ewigen Gesetze» des Daseins (als Werdens) natürlicher

---

[1] Ebenda.

[2] Siehe: Klenner. H. Vom Recht der Natur zur Natur des Rechts. – M., 1984. S. 87.

[3] Siehe: Hegel G. Gesammelte Werde. Band 7. M.-L., 1937. S. 27.

[4] *Goethe J. W.* Die Leiden des jungen Werther: Roman. Faust: Tragödie / Übersetzung aus dem Deutschen von N. Kasatkina, B. Pasternak. – M., 2004.

Wesen zum Prototyp und Muster alles Subjektiven hervorgehoben. Die juristischen Gesetze stellen nur Versuche der Annäherung an eine objektive Weltordnung dar.[1]

Goethe sah das Heilmittel für «die Erbkrankheit» der alten Gesetze und rechtlichen Gewohnheiten nicht in ihrer Kodifizierung für alle Zeiten, sondern in der flexiblen, abgewogenen Ausarbeitung einzelner neuer Gesetze sowie in der Neuinterpretation der vorhandenen Gesetze für jede kommende Generation.

Das menschliche Recht ist nach Goethe das Naturrecht und gehe weder aus dem Jenseits hervor, das die Gesetze für das Diesseits diktieren soll, noch sei es auf die Geistlichen zurückzuführen. Unter dem Einfluss der Ideen Baruch Spinozas betonte Goethe: «Die Natur wirkt nach ewigen, notwendigen, dergestalt göttlichen Gesetzen, dass die Gottheit selbst daran nichts ändern könnte»[2]. Der Mensch ist ein natürliches Wesen. Die Natürlichkeit äußert sich als Vernunft, das Recht des Menschen, das von der Natur gegeben ist, demnach als das natürliche Recht. Gott, der alle menschlichen Angelegenheiten lenkt, findet hier keinerlei Erwähnung.

Die Gedichte und Gedanken von Goethe über «natürliche Gesetze» des natürlichen Wesens des Menschen sind unschätzbar und unvergänglich. Wenn die Rechte des Menschen, über die Goethe spricht, noch aufmerksamer analysiert und ins «Lied der Lieder» über «die wunderbare Freiheit und ehrwürdige Gleichheit», also ins Volksmotiv übertragen werden, so erweist sich, dass die Freiheit nach ihrem Wesen eine Voraussetzung der Gleichheit ist, die seinerseits die Sicherheit des Eigentums gewährleistet[3]. «Die Gesellschaft kann sich nicht auf anderes als auf den Begriff Gleichheit stützen, und gar nicht auf den Begriff Freiheit». Diese Gleichheit ist aber einer solchen Gesellschaftsordnung verpflichtet, die sich nicht dafür interessiert, «was du bist», sondern nur dafür, «was du hast».[4]

Die Besonderheit der künstlerischen Methode von Goethe war in der Eigenschaft eines Geschäftsmannes und der schöpferischen Person vereinigt. Er erlangt das Verständnis, dass die Tätigkeit sowohl Beginn- als auch Endepunkt der menschlichen Person ist. Der Mensch ist Schöpfer seines Daseins und Werdens. Das ist die tiefste innere Eigenschaft der menschlichen Natur.

---

[1] Klenner. H. Vom Recht der Natur zur Natur des Rechts. – M., 1984. S. 87.

[2] Goethe J. Gesammelte Werke. Band 10. – M., 1935. S. 233.

[3] Siehe: Goethe Johann Wolfgang. Die Lyrik / Übersetzung aus dem Deutschen, – M., 2001.

[4] Klenner. H. Vom Recht der Natur zur Natur des Rechts. – M., 1984. S. 88.

Natürlich entwickelte Goethe keine juristische Weltanschauung nach seinem eigenen Charakter. Er beschrieb keine Welt, die durch das Recht durchgedrungen ist (bei näherer Betrachtung erweis es sich als sein Vorzug).

Aber das oben Erzählte reicht aus, um die weit verbreitete falsche Vorstellung über die Bedeutung und Rolle der juristischen Ausbildung von Goethe für sein literarisches Schaffen zu widerlegen. «Meine Schriftstellerei subordinirt sich dem Leben»,-schrieb er am 14.Mai 1780 an Kästner. Die juristische Ausbildung, die juristische Praxis und Weltanschauung von Goethe subordinierten sich in seinem literarischen Schaffen. Seinerseits hatte das literarische Schaffen von Goethe einen wesentlichen Einfluss auf das Bild des künftigen Rechts. Die Poesie von Goethe formierte die geistige Welt Europas, deren Bestandteil seit der Epoche der Renaissance das Rechtsbewusstsein war. Es übte seinerseits einen großen Einfluss auf die Entwicklung des Rechts aus.

Zum Schluss möchte man unter Einfluss dieser Goetheschen Zeilen:

«Nur der verdient sich Freiheit
wie das Leben,
Der täglich sie erobern muss»[1]

die Frage über das Recht, das mit uns geboren ist, in die Frage über das Recht, das von uns geboren wurde, paraphrasieren.

Goethe als Orientalist

Die literarische Welt Goethes ist unübersichtlich und daher nicht einfach zu fassen. Es benötigt die Bemühungen vieler Gelehrter, um das Phänomen des großen deutschen Dichters zu verstehen. Eine besondere Stelle in seinem reichen Literaturerbe nimmt sein Werk «West-östlicher Diwan» ein. Dieses Buch bewegt und erhält bis heute Offenbarungen, wie das gesamte Werk des großen Wortmeisters.

In «West-östlicher Diwan» bestrebt Goethe an jene Quelle vorzudringen, die das Schaffen großen orientalischen Dichter wie Firdausi, Saadi und Hafis speiste. Er versuchte sich der Welt der altertümlichen orientalischen Kultur zu nähern und den Geist des Orients in poetischer Originalform darzustellen.

Das Kennenlernen des wundervollen Schaffens von Hafis und die Liebe zu Marianne von Willemar waren Stimulus für schöpferische

[1] Übersetzung von Holodkowskij.

Taten. Die gleichzeitige Quelle für die Eroberung der ohnegleichen Dichtungsgipfel, regten Goethe an, den «West-östlicher Diwan» zu schaffen.

Der Orient war für Goethe:

erstens, ein Land mit einer Jahrtausende alten Kultur und Zivilisation;

zweitens, Eröffnung einer neuen Welt und die Bereicherung der Fantasie des Dichters;

drittens, Erneuerung seiner poetischen Stilmanier und literarischen Methode.

«West-östlicher Diwan» von Goethe ist «ein schweres Buch» (A. Michajlow). Äußerlich liegt sein ganzer Inhalt an der Oberfläche. Gleichzeitig tritt die erstaunliche Einfachheit, Unkompliziertheit, Primitivität des äußerlichen Gedichtsbildes hervor. Diese Vorstellung ist jedoch trügerisch. Goethes «West-östlicher Diwan» birgt in sich unerschöpfliche Bedeutungsnuancen und viel unausgesprochenen Sinn. Nicht zufällig ist das Leitmotiv des «Diwan» die Zeilen aus dem Gedicht «Wink»: «Das Wort ist ein Fächer ».

Durch den ganzen «West-östlicher Diwan» hinweg verwendet Goethe Zwischenmotive. Sie tauchen in den ersten Seiten des Buches auf und werden in den folgenden Gedichten weiter in die Tiefe entwickelt. Z.B., das Thema «Dichter », das zunächst im Gedicht «Hegire» angesprochen wird und den lyrischen Zyklus eröffnet, findet eine weitere Entwicklung und tiefe philosophische Verarbeitung im Gedicht «Segenspfänder ». «Das Wort» des Dichters enthält einen geheimen hohen Sinn», behauptet Goethe. «Das Wort» des echten Dichters erhält ein besonderes Gewicht und hat genau solche magische Kraft wie ein Amulett und Talisman. Es ist bedeutungsvoll und verbirgt immer einen tiefen allegorischen Sinn, den der Leser zu entziffern und zu enträtseln hat. «Das Wort» des Dichters soll ebenso inhaltsvoll und lakonisch sein und über große Wirkungskraft verfügen und somit einen hohen Sinn erlangen, wie auf dem Papier geschriebene und im Amulett verborgene Zeichen. Der Dichter wird dem Volk bekannt und hinterlässt somit eine Spur und sein Name wird damit unsterblich.

Das Bild des Talismans entsteht im Gedicht «Talismane», wo es wieder um die Kraft und Macht des poetischen «Worts» und um die Rolle des Dichters geht. Esfin det hier aber eine andere Verarbeitung statt. Goethe verarbeitet das Thema «Dichter » in einer neuen Sinn- und Dichtungsform. Talismane bei Goethe sind die Weisheiten der volkstümlichen Sprüche. Im Gedicht «Talismane» behauptet Goethe,

dass der Dichter das Leben in seiner Vielfalt darstellen soll, denn «so wunderbar ist das Leben gemischt».

Goethe zeichnet allmählich das Bild des «Dichters», des Trägers der hohen Wahrheit, der mithilfe seiner Waffe – des Wortes- für sein geistig-moralisches Ideal kämpft. In den Gedichten «Geständnis», «Elemente» und «Einlass» formuliert Goethe den Gedanken über die Vorbestimmung des Dichters. Sein «Gedicht» soll «frisch gesungen» werden, aus der Tiefe der Seele herausgehen, damit die Gedanken des Dichters sauber sind und er mit «seinen sauberen Händen» schafft. Nur dann wird er zum Sänger der Menschheit und findet eine Unsterblichkeit, und für ihn warden die Tore des Paradieses offen stehen.

Interessant verlaufen im «West-östlichen» Diwan die weiteren Abwicklungen verschiedener Themen, Motive, sowie die Umdeutung und die Bereicherung dieser Motive. Bei der weiteren Verarbeitung des Themas «Dichter » und des poetischen «Worts» wendet sich Goethe an Hafis, der in seiner Vorstellung ein Vorbild für die Nachahmung war. Im «Hafis Nameh» erscheint die ideale Gestalt des Dichters, dessen Poesie den höchsten Anforderungen entspricht.

Goethe sah in der Poesie von Hafis:

erstens: die Liebe zum Leben und zur Schönheit;
zweitens: die Freiheit des poetischen Gedankens;
drittens: eine wunderschöne poetische Technik;
viertens: die Symbolik und die aphoristische Würde des «Wortes».

Die Gestalt von Hafis zieht sich durch den ganzen «West-östlicher Diwan». In seiner Poesie schöpft Goethe eine unendliche Lebensquelle, eine Quelle für die poetische Begeisterung. Er wendet sich Themen und Gestalten zu, die bei Hafis beliebt waren:

Erstens, das Thema der Liebe, dem «das Buch der Liebe (Uschk Nameh)» und «das Buch Suleika (Suleika Nameh)» gewidmet sind.

Und zweitens, die für die orientalische Poesie traditionellen Bilder des Schmetterlings, der Kerze usw.

Im Gedicht «Selige Sehnsucht» reicht es nicht aus nur den literarischen Ideeninhalt zu erforschen und die Symbolik der Bilder zu verstehen, sondern esmuss auch bewiesen werden, dass «selige Sehnsucht» bei Goethe die Sehnsucht nach der Erneuerung und der geistigen Wiederbelebung der Person vorgibt. Dieses Gedicht wurde im Geiste der sophistischen Vorstellungen geschrieben. Der lyrische Held ist bereit, für das neue Leben wie ein Schmetterling zu verbrennen. So entstand der bekannte Aufruf von Goethe «Stirb und Werde!».

Dieses Motiv zieht sich durch den ganzen «West-östlicher Diwan». Goethe wandte sich an ewige Probleme für seine Poesie. Der Dichter «singt die Leider » über das Leben, über den Menschen und seine Stelle in der Welt, über die Liebe, die Freude und Leid, über die Freundschaft und Hass, über das Glück und Unglück. In der verallgemeinerten symbolischen Form stellt Goethe das Leben im Gedicht «In tausend Formen...« dar. Darin vermag sich nicht nur das Liebesgefühl zur Frau, die Begeisterung und die Anbetung der Geliebten darzustellen. Für Goethe ist es der ewig weibliche, göttliche Anfang und Symbol für das Wunderbare, wohin man nur durch einen mystischen Weg gelangen kann.

In diesem Gedicht ist der Einfluss der sufistischen Ideen auf Goethe ersichtlich. Sie ist Symbol des Lebens, weswegen sie überall ist und tausende Formen einnimmt. In dieser Welt, die im Spiel verschiedener Zustände, Änderungen und Bewegungen auftaucht, erfolgt die Verschmelzung des Geistes mit der Natur. Sie ist bei Goethe Gott, Allah, weswegen sie Überallspielende, Überallanwesende, Vielgesichtige und Allaufklärende ist. So entsteht vor den Augen des Lesers das Leben in seiner ganzen Schönheit, Veränderlichkeit und Harmonie. Für Goethe gilt die Welt als die Gesamtheit der Widersprüche in seiner ganzen ästhetischen Mannigfaltigkeit.

Der Verdienst des großen Goethe besteht darin, dass er die Bilder der neuen Poesie durch die Synthese der poetischen Genreformen des Westens und Ostens geschaffen hat. «West-östlicher Diwan» ist ein Zusammenfluss der Poetik des Westens und des Ostens.

Zu seiner Zeit, die eigene Epoche deutlich überholend, betrachtete Goethe den Westen und den Osten in einer unauflöslichen Einheit. Die Idee des Kulturaustausches, das Werden «der allgemeinen Welt» durchdringt den ganzen «West-östlichen Diwan». Die Konzeption der Weltkultur, die dem Werk des großen Goethe, des Autos des «Diwan» zugrunde liegt, ist auch in unseren Tagen aktuell.

Das Verhältnis des Dichters zum Christentum ist mehr oder weniger klar. Aber nicht jedem ist bewusst, dass Goethe durch die Verse und den Sinn des Koran und der Hadithen bezaubert wurde. In seinen Werken befinden sich Auszüge aus den Suren und in seinen Briefen beruft er sich sich auf Islam. In seinem Brief (an Schopenhauer in den Zeiten der Choleriaepidemie 1831) schrieb er: «Hier kann niemand dem andern rathen; beschließe was zuthun ist jeder sich. Im Islam leben wir alle, unter welcher Form wir uns auch Muth machen»

Inzwischen unternimmt Goethe einen Versuch, zwei Zivilisationen und Mentalitäten – westliche und östliche, christliche und islamische -

zu vereinigen. Er schreibt seinen berühmten «West-östlicher Diwan», der den westlichen Leser einlädt, zusammen eine Reise in den Osten zu unternehmen:

Nord und West und Süd zersplittern,
Throne bersten, Reiche zittern:
Flüchte du, im reinen Osten
Patriarchenluft zu kosten!
Unter Lieben, Trinken, Singen
Soll dich Chisers Quell verjüngen.

Dort, im Reinen und im Rechten,
Will ich menschlichen Geschlechten
In des Ursprungs Tiefe dringen,
Wo sie noch von Gott empfingen
Himmelslehr ' in Erdesprachen
Und sich nicht den Kopf zerbrachen.

Will in Bädern und in Schenken,
Heil'ger Hafis, dein gedenken;
Wenn den Schleier Liebchen lüftet,
Schüttelnd Ambralocken düftet.
Ja, des Dichters Liebeflüstern
Mache selbst die Huris lüstern.

Goethe hielt Hafis Schirasi (1320–1390), den berühmten Dichter und großen sophistischen Meister, für seinen Lehrer. Für die raffinierte Geheimschrift in der Poesie zeichneten die Zeitgenossen Hafis mit Titeln aus wie «Lisan al-ghaib» (die verborgene Zunge, «The Tongue of the Unseen») und «Tarjuman al-Asrar » (der Übersetzer des Geheimen, «The Translator of the Secrets»).

Unter seinen zahlreichen Ghaselen zitierte man im Osten oft die folgende:

«Nähme mein Herz in die Hand der
schöne Knabe aus Schiras,
Gäb ich fürs Maal Samarkand und Buchara».

Man erzählt, dass Amir Timur sich bei einem seiner Züge in den Iran an Hafis erinnerte und befahl, ihn zu ihm zu bringen. Als er vor ihm stand, fragte Timur: «Ich habe die halbe Welt erobert, um Samarkand und Buchara zu schmücken. Und du willst sie für irgendein Schönheitsmal verkaufen, stimmt das?»

Hafis, indem er sich vorbeugte und Timur seinen alten Derwisch-Mantel zeigte, sagte: «Ja, Schah, es ist wahr. Aber schau mal, wozu hat mich meine Verschwendung geführt». Amir Timur soll in Lachen ausgebrochen, Gnade vor Recht ergehen lassen und den Dichter ausgezeichnet haben. Der in die Weisheit des persischen Dichters verliebte Goethe beruft sich in vielen seinen Gedichten auf Hafis:

Hätt' ich irgend wohl Bedenken,
Balch, Bochara, Samarkand,
Süßes Liebchen, dir zu schenken,
Dieser Städte Rausch und Tand?

Aber frag' einmal den Kaiser,
Ob er dir die Städte gibt?
Er ist herrlicher und weiser;
Doch er weiß nicht, wie man liebt.

Herrscher, zu dergleichen Gaben
Nimmermehr bestimmst du dich!
Solch ein Mädchen muss man haben
Und ein Bettler sein wie ich.

1827 schreibt Goethe in seinem Brief an seinen Sekretär und Freund Eckermann: «Wenn wir Deutschen nicht aus dem engen Kreise unserer eigenen Umgebung hinausblicken, so kommen wir gar zu leicht in diesen pedantischen Dünkel. Ich sehe mich daher gern bei fremden Nationen und rate jedem, es auch seinerseits zu tun. Nationalliteratur will jetzt nicht viel sagen, die Epoche der Weltliteratur ist an der Zeit und jeder muß jetzt dazu wirken, diese Epoche zu beschleunigen».

Bisher sind aufgeklärte Europäer durch lebendige Bilder, gezeichnet von Goethe, mit der Schönheit des Orients und dem Reichstum der orientalischen Basare vertraut:

Dir sollten Timurs Reiche dienen,
Gehorchen sein gebietend Heer,
Badakschan zollte dir Rubinen,
Türkise das hyrkan'sche Meer.

Getrocknet honigsüße Früchte
Von Bochara, dem Sonnenland,
Und tausend liebliche Gedichte
Auf Seidenblatt von Samarkand.

Als Antwort nannten die Vertreter des Ostens Goethe einen «Menschen, der seinen Nafs besiegt hat». Das heißt, er hat sich über seine Leidenschaften und Gefühle gehoben.

Ohne davon zu wissen, schrieb der deutsche Dichter Heinrich Heine: «In der Tat, die Übereinstimmung der Persönlichkeit mit dem Genius, wie man sie bei außerordentlichen Menschen verlangt, fand man ganz bei Goethe. Seine äußere Erscheinung war ebenso bedeutsam wie das Wort, das in seinen Schriften lebte; auch seine Gestalt war harmonisch, klar, freudig, edel gemessen, und man konnte griechische Kunst an ihm studieren wie an einer Antike. Dieser würdevolle Leib war nie gekrümmt von christlicher Wurmdemut; die Züge dieses Antlitzes waren nicht verzerrt von christlicher Zerknirschung; diese Augen waren nicht christlich sünderhaft scheu, nicht andächtelnd und himmelnd, nicht flimmernd bewegt: seine Augen waren ruhig wie die eines Gottes. Goethes Auge blieb in seinem hohen Alter ebenso göttlich wie in seiner Jugend. Die Zeit hat auch sein Haupt zwar mit Schnee bedecken, aber nicht beugen können. Er trug es ebenfalls immer stolz und hoch, und wenn er sprach, wurde er immer größer, und wenn er die Hand ausstreckte, so war es, als ob er mit dem Finger den Sternen am Himmel den Weg vorschreiben könne, den sie wandeln sollten».

Im Buch Suleika (Suleika Nameh) schrieb Goethe:

Was bedeutet die Bewegung?
Bringt der Ost mir frohe Kunde?
Seiner Schwingen frische Regung
Kühlt des Herzens tiefe Wunde.

Goethe in Usbekistan

Die ersten Artikel über Goethe erschienen in den 30-er Jahren des 20. Jahrhunderts. In den 50-er Jahren machte Maksud Scheichsade den usbekischen Leser mit dem Werk von Goethe vertraut und legte dadurch den Grundstein für die Goethekunde in Usbekistan. Er schrieb einen großen Artikel über das Leben und das Werk des großen deutschen Dichters. Ihm verdanken wir die erste Übersetzung eines Gedichts von Goethe ins Usbekische. Danach erschienen die Übersetzungen der Goetheschen Gedichte von Schukrullo, Muchammad Ali und N. Muchammadijew.

Bei der Bearbeitung des Themas «Einluss des Orients auf das Werk von Goethe» ist auf die Arbeiten von W. Sachidow, I. Gafurow, G. T. Saljamow. N. Kamilow, S. Salimow und S. Dschabbarow hinzuweisen.

Je nach Entstehung der Übersetzungen der Goetheschen Werke und dem Eingang Goethes in das geistige Leben des usbekischen Volkes, formierte und entwickelte sich die usbekische Goethekunde. Es ist erfreulich, dass sich nicht nur die Literaturwissenschaftler, sondern auch usbekische Dichter und Übersetzer mit dem Werk von Goethe befassen. Und die letzteren haben nicht selten die literarische Welt von Goethe tiefer verstanden (E. Wachidow, M. Scheichsade, Y. Egamowa, S. Salimow, S. Dschabborow und Usman ogli Paschali).

Bis in die 70-er Jahre des 20. Jahrhunderts konnten sich die usbekischen Leser mit dem Werk von Goethe dank der russischen Sprache vertraut machen. Die Übersetzungen aus dem Original erschienen erst in der Mitte der 70 iger Jahre (Y. Egamowa, S.Salimow, usman ogli Paschali und M.Akbarow).

Goethe ist wahrhaftig ein universals Genie. Die Übersetzung der Werke eines Dichters auf einem solchen Niveau wie Goethe fordert vom Übersetzer eine gute Beherrschung der Technik der Übersetzungskunst. Gerade über solche Eigenschaften verfügen usbekische Dichter-Übersetzer wie Maksud Scheichsade, E.Wachidow und S.Salimow.

Der Volksdichter E.Wachidow übersetzte «Faust» in die usbekische Sprache. Seine Übersetzung gilt zu Recht als die Beste.

Große Erfolge bei der Aneignung der Interpretation von Goethe erreichte Maksud Scheichsade. Seine poetische Natur ist besonders nah, seine poetischen Bestrebungen harmonisieren mit der Poesie von Goethe. Er war mit einer flammenden und leidenschaftlichen Liebe in die Poesie des deutschen Künstlers vorgedrungen und konnte die Schönheit der Gedichte von Goethe aus dem «West-östlicher Diwan» fühlen und in seiner Muttersprache wiedergeben.

Die literarische Welt von Goethe, die im «West-östlichen Diwan» geschaffen ist, war für die usbekischen Übersetzer «ein bekannter Unbekannte». Um dieses poetische Meisterwerk zu verstehen, brauchten sie nicht «in das Land des Dichters» zu gehen, denn sie atmen diese Luft, da sie sind in der orientalischen Kultur erzogen worden. Für sie ist die poetische Welt «Goethe» verwandt und nah. Deswegen waren «das Hineinwachsen», «das Hineingehen» in diese Welt für sie ganz natürlich.

Den usbekischen Übersetzern, die in der orientalischen Kultur leben, bereitete es keine besondere Schwierigkeit, so phistische Motive und Motive aus dem Koran im «West-östlichen Diwan» «zu entziffern», denen Goethe eigenartige Verarbeitung und Deutung verliehen hat. Obwohl sich das usbekische, poetische System vom deutschen sehr unterscheiden, ist jedoch der Versbau im «Diwan» dem orientalischen sehr nah. Man kann

sagen, dass «West-östlicher Diwan» sowohl der Form als auch dem Inhalt nach orientalisch ist. Deswegen war es dem Übersetzer leicht, Formen zu schaffen, die mit den Gedichten des «Diwan» im Einklang stehen. Die Schaffung dieser Formen in der poetischen Übersetzung gewährte eine mit dem Original gleichklingende Polyphonie, die ihrerseits die Entdeckung der orientalischen Motive von Goethe, des poetischen Pathos ermöglichte, die der poetischen Welt von Hatem und Suleika entspricht.

Es ist zu betonen, dass die Übersetzungen von Maksud Scheichsade, N. Muchammadijew und S. Salimow des «Westöstlicher Diwan» auf einem hohen Niveau gemacht wurden. Usbekische Übersetzer erstrebten eine schöpferische Übersetzung der Gedichte von Goethe. Die Gegenüberstellungen des Originals und der Übersetzungen überzeugt davon, dass sie bei der Auswahl der lexikalischen Mittel auf die Ausdruckskraft, die Bildhaftigkeit und die Genauigkeit setzten und die prächtigen Vergleiche und Ornate vermieden, die dem Goethe-Dichter fremd waren. Besonders müssen die Übersetzungen von S. Salimow hervorgehoben werden. Er hat es nach unserer Meinung geschafft, sich dem Goetheschen Rhythmus, Stil, den poetischen Bildern und der Sprache anzunähern, und das orientalische Kolorit und die philosophische Tiefe der Gedichte aus dem «Westöstlicher Diwan» wiederzugeben.

Bei Goethe gibt es viele «dunklen» Stellen, die «zu entziffern» sind. Das Wort bei Goethe hat mehrere Bedeutungen. Deswegen ist es nur durch das Studieren des ganzen Werks möglich, jedes Wort und jede Zeile zu verstehen.

Sehr gute Deutschkenntnisse, Korankenntnisse und das sophistische Wissen ermöglichten dem usbekischen Übersetzer S. Salimow eine adäquate Übersetzung des Gedichts «Einlass».

Gelungen ist auch unserer Meinung nach die Übersetzung von M. Muchammadijew, der den Hauptinhalt des Gedichts «Vier Gnaden» sehr genau und korrekt wiedergeben konnte. Die Übersetzung von N. Muchammadijew verbindet die mutige Bildhaftigkeit mit der Natürlichkeit, der äußeren Erscheinung und dem gleichzeitig zusammenfassenden Gedanken. Es ist ihm gelungen, die aufgehobene Intonation von Goethe zu erfassen und das Tönen der Zeile, das dem Original nah ist, zu reproduzieren. N. Muchammadijew fand für den Ausdruck des komplizierten poetischen Gedankens die künstlerischen Mittel, die den genauen Übergang vom konkreten, sachlichen zum allgemeinen philosophischen Inhalt gewährt haben.

«West-östlicher Diwan» ist ein Buch, das eine Einheit von Texten darstellt, die verschiedenartig sind und mehreren Genres angehören. Dies

ist ein großer ganzheitlicher Organismus, eine einheitliche allumfassende poetische Welt. Gleichzeitig wird es in die kleinsten Teile zerstückelt, in Mikrowelten zersplittert, die miteinander durch unsichtbare Fäden – Gedanken verbunden sind. Jeder Teil des «West-östlichen Diwan» ist miteinander verbunden, obwohl sie getrennt und selbständig existieren und leben können.

Aber die Gedankenkette ist so fest, dass wenn sie gebrochen warden würde, die Einheit des Ganzen gebrochen wäre. Durch den ganzen «Diwan» ziehen sich Zwischen – und Leitmotive, die die östliche Poesie wiederspiegeln, den Charakter und das Originelle des «Diwan» bestimmen und ihm eine Ganzheit und eine besondere «Innenform» verleihen. Gerade deswegen bedeutet der Bruch eines Kettenglieds die Zerstörung des gesamten Ganzen. Deshalb dürfen die Gedichte von Goethe getrennt voneinander nicht gedruckt werden.

Unserer Meinung nach ist die wichtigste Aufgabe, die uns vorsteht, die Aneignung der poetischen Welt des «Diwan» in seinem ganzen Reichtum und seiner ganzen Vollkommenheit. Es ist notwendig, alle Bemühungen zu auf sich zu nehmen, damit «West-östlicher Diwan» zum Gemeingut des usbekischen Volkes wird. Denn Goethe wurde noch nicht bis zum Ende durchgelesen. Das Treffen mit dem usbekischen Goethe steht bevor.

Usbekischer «Faust» von Erkin Wachidow

Die große Poesie kennt keine Grenzen in Zeit und Raum. Gerade das, die Grenzlosigkeit und die Unsterblichkeit, sind das zuversichtliche und genaue Messkriterium der wahrhaften Weltliteratur und die offensichtliche Erscheinung ihrer zauberhaften Wirkung auf die Menschen.

Die Dichter schaffen ihre Werke und ihre schöpferischen Erben – Schüler, Übersetzer und Gelehrten – bleiben sie in Gedanken wieder und den Gefühlen der Leser in anderen Ländern und in anderen Jahrhunderten. Die Werke erfreuen, betrüben, begeistern und regen auf, indem sie heilige Geheimnisse der Literatur und der Poesie vermitteln.

Die lebendige Zusammenwirkung verschiedener schöpferischen Kräfte – der Dichter, der Übersetzer, der Gelehrten und der unzähligen Leser, die ihrer Beteiligung in der Poesie nicht bewusst sind, aber für sie lebensnotwendig sind – schafft die Unsterblichkeit des poetischen Werks, die Größe der Sprache und des Landes, wo es zur Welt gekommen ist.

Wenn Gedichte, Romane und Dramen in eine andere Sprache, in eine andere Kultur oder in ein anderes Land eindringen, bereichern sie

deren Volk und warden zu einem untrennbaren Bestandteil einer neuen nationalen Kultur. Gleichzeitig erhöht sich die internationale Bedeutung jenes Volkes, jener Nation, denen diese Werke angehören, sowie jener Sprache, in der sie geschrieben sind.

Jede vollwertige, wahrhaftig hoch künstlerische Übersetzung, eine lebendige Wiederherstellung eines bedeutenden literarischen Werks auf einer anderen Sprache, ist ein Ereignis, das zwei Völker verbindet, und gleichzeitig die Weltliteratur bereichert.

«Faust» von Goethe gehört traditionell zur großen Literatur. Man begegenet ihm mit Ehrfurcht und Respekt. Nicht jedes Land kann seinen Lesern solch eine erstklassige künstlerische Übersetzung des «Faust» anbieten. Usbekistan verfügt über eine solche einmalige Übersetzung.

Faust, eine Figur aus einer deutschen Volksüberlieferung, die vom Genie Goethe in eine mächtige philosophische und literarische Tragödie übertragen wurde, ist bereits das Gemeingut der nationalen Kulturen aller führenden Länder der Welt. Der Prozess der sich ununterbrochen erweiternden und zunehmenden Bedeutung des «Faust» und aber auch jedes großen Werks der Weltliteratur ist unendlich wie das Leben auf der Erde. Jede neue, wahrhaftig poetische Übersetzung ist eine neue Etappe der Entwicklung der Weltpoesie. Der DichterÜbersetzer führt seine Landsleute zu Schätzen der Weltliteratur und vermehrt sie darduch gleichzeitig.

«Faust» von Goethe, wie jedes andere literarische Werk, hat seine eigene Entstehungsgeschichte. Ohne diese zu erfassen, ist es schwierig, das Werk selbst zu verstehen, dessen Autor im Laufe seiner reifen Lebensjahre – der sechs Jahrzehnte – den Sinn des menschlichen Lebens zu begreifen strebte. «Faust» ist nicht nur eines der Werke von Goethe, das man als seine Hauptarbeit bezeichnet. Es ist das Ergebnis des ganzen Lebens von Goethe. Für das Begreifen des Goetheschen «Faust» ist es nicht minder wichtig, die Geschichte des Protagonisten dieses Werks, aber auch die Geschichte der Werke anderer Autoren zu kennen, die dieser Figur gewidmet sind.

Darüber hinaus ist «Faust» von Goethe ein Werk, das nur im Kontext der Geschichte der ganzen europäischen Kultur seit der griechischen Antike zu verstehen ist. Da dieses Werk in einer konkreten Zeit – letzte Jahrzehnte des 18. Jahrhunderts und erste Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts – geschaffen wurde, ist es wiederum unmöglich, es außerhalb eines konkreten Zeitraums zu verstehen.

Je nach dem weiteren Lauf der Geschichte ändert sich das Verhältnis des Goetheschen «Faust» zu denen, die sich mit ihm befassen. Die

Lebensgeschichte des Goetheschen «Faust» ist ein vielseitiges Thema, das sowohl mit Zeit als auch mit Raum verbunden ist. Dieses in vielen Ländern der Welt herausgegebene und in viele Sprachen, darunter auch ins Usbekische, übersetzte Werk wurde in jedem Land auf besondere Weise wahrund aufgenommen.

«Faust» von Goethe, das in die usbekische Sprache vom Volksdichter Usbekistans Erkin Wachidow übertragen wurde, bereichert die usbekische Literatur und auch die internationale Faustkunde.

Erkin Wachidow hat alle seinen Vorgänger-Übersetzer zweifelsohne wesentlich übertroffen. Seine Übersetzung gibt die Hauptmerkmale des Originals, die Größe und die Tiefe der Gedanken, die poetische Kraft und den Reiz, den individuellen Stil des Autors und das Kolorit der Epoche, die musikalische Tonart des Gedichts und den mannigfaltigen bildlichen Bau sowie den rhythmischen Intonationsklang des unsterblichen «Faust» von Goethe wieder.

Erkin Wachidow hatte schwierige und komplizierte Aufgaben zu lösen. Die philosophische und gleichzeitig lyrische Tragödie von Goethe widerspiegelt und verkörpert den ganzen langen und schwierigen Weg der gedanklich-schöpferischen Entwicklung des Dichters und dadurch die ganze Epoche der Geschichte der Menschheit. «Faust» ist ein Werk des fast ganzen Lebens von Goethe: Er begann es 1772 zu schreiben und beendete es erst 1831, ein Halbjahr vor dem Tode des Autors. Im Laufe eines mehr als halben Jahrhunderts wandte sich Goethe mehrmals an die Figur Faust. Goethe schrieb darüber, dass er Mephistopheles, Helena, Sphinxen, Engel und Lemuren und viele andere Wesen, die im «Faust» vorkommen, nicht wirklich durch Weimar spazierend gehend, sondern geistig erlebte. Goethe wollte in diesem Werk .vor allem jene tiefsten Gefühle zeigen, die in der Seele des vorwärts strebenden Menschen ausbrechen können. Er wollte die Erlebnisse des menschlichen Herzen mit denen des normalen irdischen Lebens verbinden, bis hin zu höchsten geistigen Streben. Alles, was er in seinen Jugendjahren fühlte, oft noch nicht reif, trug er in den ersten Teil des «Faust» ein. Das, was er später fühlte, schrieb er in den letzten Szenen des ersten Teils nieder. Das Reifste trug er in den zweiten Teil ein. Während des Schreibens veränderte sich vieles in Europa, in Deutschland und im privaten Leben sowie im Charakter des Dichters. Die Bewegung der Geschichte und die Entwicklung seiner schöpferischen Ansichten fanden in mannigfaltigen einzelnen Elementen und in der wechselnden Handlungsdynamik ihren Ausdruck.

Zwei Teile des «Faust» sind eine ungewöhnlich eigenartige Verbindung der verschiedenen, scheinbar unvereinbaren Erscheinungen. Die irdische reale Welt ist nächstliegend und wechselt durch die Welt der seltsamen literarischen Fantasie. Die reale Welt ist merkwürdig und mehrfarbig; in den dramatischen Szenen erscheinen lärmende Städte, ruhige Wälder und Höhlen, prächtige Paläste, Ozeane, Steppen, Berge und Flachländer. Es wechseln Nacht und Tag, Jahreszeiten und historische Epochen Die Menschen aller Art lieben, kämpfen, arbeiten, freuen sich, leiden, siegen und kommen um. In der Nähe und innerhalb dieser mannigfaltigen und mehrfarbigen realen Welt, sowie, um sie herum, eröffnen sich Märchenwelten, die Welten der alten und neuen Mythen und Legenden, Überlieferungen, philosophischen Allegorien und Symbole.

Im «Faust» sind nicht nur die Hauptprinzipien, sondern auch viele kleinste Nuancen der geistigen Weltanschauung von Goethe dargestellt – und dabei nicht in ihrem Endstadium, sondern in ihrer langjährigen Etablierung und Entwicklung.

Jedoch behält dieses poetische Drama von Goethe ungeachtet seiner Größe und literarischen Schwere eine durchaus lebendige Einheit der Form und des Inhalts bei.

Alle sehr unterschiedliche, unähnliche Teile eines großen Baus des «Faust» warden durch eine schlanke allgemeine Grundlage vereinigt: nicht nur eine allgemeine Idee, denn die Tragödie «Faust» verkörpert nicht nur eine, sondern mehrere Ideen, sowie, nicht nur einen Protagonisten, denn er ändert sich ununterbrochen.

Das ist die allgemeine Grundlage, die Beständigkeit des Verhältnisses des Autors zur Realität, die hauptsächlich im Laufe des ganzen Lebens von Goethe unverändert bleibt. Das ist vor allem ein unablässiges Streben nach einer schöpferischen Tätigkeit, ein unstillbarer Wissensdurst und die Unlösbarkeit der tragischen, inneren Widersprüche, die die Entwicklung von Goethe und seines Protagonisten bestimmt haben.

Die subjektive Lebensliebe von Faust, der Durst nach seinem eigenem Glück und der unvertilgbare Wunsch zur Behauptung seiner schöpferischen Individualität, widersprechen seinem leidenschaftlichen Wunsch, sich für das harmonische und vernünftige Leben aller Menschen einzusetzen. Faust wird hier als Träger des besten menschlichen Verstands, der edlen Gefühle dargestellt. Ihm sind das Streben nach der Vollkommenheit, der Durst nach einer unendlichen Bedeutung und der Glaube an den Endsieg der besten Lebensanfänge eigen. Mephistopheles wird als Verkörperung der absoluten Ablehnung betrachtet. Er ist aber doch einer der bewegenden Lebensanfänge:

Des Menschen Tätigkeit kann allzu
leicht erschlaffen,
Er liebt sich bald die unbedingte Ruh';
Drum geb' ich gern ihm den Gesellen zu,
Der reizt und wirkt und muss,
als Teufel, schaffen.
Russische Übersetzung von N. Holodkowskij

Die liberalen und konservativen Vorstellungen von Goethe über die Evolutionsentwicklung der Geschichte und über die unwandelbaren ewigen Moralgesetze, lehnt er selbst durch eine scharfe Revolutionskritik der Gesellschafts- und Staatsordnung und durch die Erkenntnis der notwendigen großen Umwandlungen ab.

Die historische Notwendigkeit und die Wohltat des sozialen Progresses betonend, deckt die Tragödie «Faust» auch seine Grausamkeit und eigennützige Unmenschlichkeit sowie Immoralität auf.

Diese widersprechende – und gerade in diesem Widerspruch ständige – allgemeine Ideengrundlage des «Faust» etablierte sich als Folge dessen, dass die Entwicklung der Weltwahrnehmung und -anschauung von Goethe im Laufen seines ganzen Lebens spontan-wirksam und spontan-geistig war.

Goethe hat der Tragödie eine altertümliche und sehr populäre Handlung – die Legende über Faust, die sogar den Ungebildeten und Kindern, die die Messeschaubuden besuchten, bekannt war – zugrunde gelegt. Er hat es genau so sicher und frei getan, wie einst griechische Tragiker die Kollisionen aus den allgemeinbekannten Mythen und Poemen von Homer in ihren Werken benutzten. Oder wie Shakespeare die Fabeln für seine Dramen aus den populären Chroniken, Novellen und sogar aus den Stücken anderer Autoren nahm.

Die Tragödie von Goethe verschlang alles, was früher durch Folklore, mündliche Legenden, Bücher, Stücke und Lieder über Faust geschaffen wurde; verschlang, erweiterte und wandelte um in etwas unglaublich Neues.

Die verborgene, unterirdische Geschichtsquelle und die Volkslegenden waren unmittelbar, lebendig. Aber sie waren nur ursprüngliche Quellen des großen Zuflusses der philosophischen lyrischen Tragödie von Goethe. Denn die Hauptkräfte, die seine mächtigen Strömungen bildeten, waren Ereignisse, Bilder und Ideen der Gegenwart. Jener Welt, wozu nicht der Prototyp des Protagonisten, sondern der Autor selbst gehörte.

Eine wahrhafte Wiederherstellung des «Faust» in einer anderen Sprache bedeutet die Erhaltung dieser ganzen Mannigfaltigkeit und widersprechenden Besonderheiten der Ideen und Gedanken, die in beiden Teilen der Tragödie zusammenstoßen und sich verflechten. Außerdem bedeutet es die Wiedergabe der ganzen wunderbaren Vielfalt der poetischen Gestaltung der Ideen und Gedanken. Denn das eine ist ohne das andere unvorstellbar – die ganze Ideenordnung des «Faust» ist ohne jene bildliche, musikalische Form, in der sie ausgedrückt ist, unvorstellbar.

Margarete und Helena, Wagner und Mephistopheles, Homunkulus und Euphorion – das sind Figuren-Ideen, in denen poetisch geborene, poetisch entwickelte und poetisch verkörperte Gedanken des genialen Goethe leben. Genauso leben diese Bilder in einzelnen Episoden und dramatischen Konflikten in seinem Werk immer wieder auf.

Eine solche Übersetzung zu verwirklichen ist nur ein Dichter-Gelehrte, ein wissbegieriger Forscher und Künstler-Denker imstande. Jemand der gleichermaßen den tiefen Gedanken versteht, die innere Harmonie der Poesie von Goethe zu fühlen, zu hören, zu spüren vermag und eine Übersicht über das große Gesamte hat und dabei keine kleinen Details außer acht lässt.

Erkin Wachidow erwies sich als ein solcher würdiger Übersetzer des unsterblichen «Faust» von Goethe.

Die erste Äußerung über Faust kommt vom Mephistopheles im «Prolog im Himmel»:

Vom Himmel fordert er die schönsten Sterne
Und von der Erde jede höchste Lust,
Und alle Näh‘ und alle Ferne
Befriedigt nicht die tief bewegte Brust.

Russische Übersetzung von B. Pasternak

И требует у неба звезд в награду
И лучших наслаждений у земли,
И век ему с душой не будет сладу,
К чему бы поиски ни привели.

Перевод Б. Пастернака

Die Übersetzung von E. Wachidow gibt genau diese Charakteristik wieder und behält dabei die Besonderheiten der Intonation der usbekische

Sprache bei. Die klangvolle, in diesem Falle dem Original entsprechende, aber nur dem deutschen Versbau organisch eigene Alliteration ist hier ganz passend:

Истар – юлдузларин узатсин осмон,
Ер эса бахш этсин туганмас Сафо
Ва лекин ҳар нечук бўлса комрон –
Таскин топа олмоас у кўнгил сало.

Der erste Monolog des Faust – grober «Knittelvers» – ist eine traditionelle syllabische Versform der deutschen Folklore, die Goethe mit dem philosophischen Gedanken und dem lyrischen Schwung gefüllt hat:

Habe nun, ach! Philosophie,
Juristerei und Medizin,
Und leider auch Theologie
Durchaus studiert, mit heißem Bemühn.
Da steh ich nun, ich armer Tor!
Und bin so klug als wie zuvor;

Russische Übersetzung von B. Pasternak

Я богословьем овладел,
Над философией корпел,
Юриспруденцию долбил
И медицину изучил.
Однако я при этом всем
Был и остался дураком.

Перевод Б. Пастернака

Die Übergänge vom Spott, der Ironie zum traurigen Jammer, von der gramvollen Verzweiflung zu den kühnen Hoffnungen und dem stolzen Selbstbewusstsein sind spontan und heftig. Aber zugleich sind sie natürlich und ungezwungen. Das an Stimmungsnuancen und den Gedanken der poetischen Ausdruckskraft reiche Original wird im usbekischen Gedicht reproduziert:

Илоҳиёт ила банд бўлдим,
Файласуфси кираманд бўлдим.
Илми ҳуқуқ, илми табобат –
Барчасини ўргандим, фақат,
Фақат менга бир нарса аён:
Нодон эдим, нодонман ҳамон.

Der usbekische Text des «Faust» gibt in einer unglaublichen Genauigkeit sowohl den logischen als auch poetischen emotionalen Inhalt des Originals wieder. Das kann man beim Vergleich eines z. B. charakteristischen und wichtigen Auszuges aus der Mitte des Monologs spüren:

Flieh! Auf! Hinaus ins weite Land!
Und dies geheimnisvolle Buch,
Von Nostradamus‘ eigner Hand,
Ist dir es nicht Geleit genug?
Erkennest dann der Sterne Lauf,
Und wenn Natur dich unterweist,
Dann geht die Seelenkraft dir auf,
Wie spricht ein Geist zum andern Geist.

Russische Übersetzung von B. Pasternak

Встань и беги, не глядя вспять!
А провожатым в этот путь
Творенье Нострадама взять
Таинственное не забудь.
И ты прочтешь в движенье звезд,
Что может в жизни проистечь.
С твоей души спадет нарост,
И ты услышишь духов речь.

Перевод Б. Пастернака

Қоч бу ердан, ўтказма дамни!
Кет ва ҳамроҳ этиб йўлингга
Сирлар тўла Настродамнинг
Китобини олгин қўлингга.
Шунда сенга юлдузли само
Аён қилур тириклик розин.
Кўнглинг бўлур доғдан мусаффо,
Тинглагайсан руҳлар овозин.

Das widersprüchliche Wesen der Weltwahrnehmung des Faust ist im Gespräch mit Wagner auf der Szene «Vor dem Tor » poetisch ausgedruckt. Das sind bekannte, oft zitierende Worte über zwei Seelen in einer Brust:

Du bist dir nur des einen Triebs bewusst,
O lerne nie den andern kennen!
Zwei Seelen wohnen, ach! In meiner Brust,
Die eine will sich von der andern trennen:
Die eine hält, in derber Liebeslust
Sich an die Welt mit klammernden Organen;
Die andre hebt gewaltsam sich vom Dust
Zu den Gefilden hoher Ahnen.

Russische Übersetzung von N. Holodkowskij

Тебе знакомо лишь одно стремленье,
Другое знать - несчастье для людей.
Ах, две души живут в больной груди моей,
Друг другу чуждые – и жаждут разделеья.
Из них одной мила земля, -
И здесь ей любо – в этом мире,
Другой - небесные поля,
Где духи носятся в эфире.

Перевод Н. Холодковского

Verschiedene Übersetzungen dieser Zeilen vergleichend, kann man deutlich wesentliche Besonderheiten der schöpferischen Methoden spüren. E. Wachidow übersetzte so:

Сенга фақатгина битта тилак ёр,
Тамом бегонадир ўзга бир дунё.
Менинг кўксимда-чи , икки юрак бор,
Иккиси бир-бирин тан олмас асло.
Бири она ернинг меҳрнга тўлуғ,
Вужудимни қилур тупроққа пайванд.
Бирининг оташи қуёшдан улуғ,
Парвоз етмоқ бўлур юлдуздан баланд.

E. Wachidow stellt richtigerweise das poetische Wesen des Originals wieder her. Das gegenständliche Bild und die darin logisch geschlossene Abstraktion – die Spaltung der Weltwahrnehmung – sind von einem bestimmten herzlichen Zustand, der Stimmung, die mit dem melodischen und rhythmischen Gedichtsbau verbunden ist, und von mannigfaltigen Vorstellungen, die von bestimmten Wortverbindungen entstehen, untrennbar.

Den allgemeinen Sinn und die Intonation erhaltend, nimmt der usbekische Dichter auf seine eigene Art wahr und gibt das Empfinden des unlösbaren Widerspruchs wieder. Dadurch nähert er sich wesentlich mehr dem Geist und dem poetischen Gedankenbau von Goethe als andere Übersetzer. E. Wachidow ist wie B. Pasternak näher der realistischen, irdischen Leidenschaft von Goethe als N. Holodkowkij:

Ты верен весь одной струне
И не задет другим недугом,
Но две души живут во мне,
И обе не в ладах друг с другом.
Одна, как страсть любви, пылка
И жадно льнет к земле всецело,
Другая вся за облака
Так и рванулась бы из тела.

Перевод Б. Пастернака

E. Wachidow übersetzt weder Wörter noch befasst er sich mit der Einhaltung des rhythmischen Baus des Originals. Er gibt den allgemeinen Geist und Sinn wieder und versucht den Hauptton der Gedichte von Goethe wiederherzustellen, wobei er sicher lebendige, poetische Mittel der modernen usbekischen Sprache verwendet.

Die Worte des Faust, der seine Übersetzung des Evangeliums verbessert, in denen eine deutlich bewusste schöpferische materialistische Weltwahrnehmung von Goethe erklärt werden, sind äußerst wichtig für das Verstehen des ganzen Dramas:

Mir hilft der Geist! Auf einmal seh' ich Rat
Und schreibe getrost: Im Anfang war die Tat!

Но свет блеснул, и выход вижу я –
В деянии начало бытия.

Перевод Н. Холодковского

Я был опять, как вижу, с толку сбит,
«В начале было дело» стих гласит.

Перевод Б. Пастернака

E.Wachidow übersetzte diese Zeilen wie folgt:

Йўқ, қудрат ҳам эмас, қилибман хато,
«Дастлаб Амал бўлган». Шу асли маъно.

Die wesentliche Bedeutung für das Verstehen der vielschichtigen lyrischphilosophischen Tragödie beinhaltet der Monolog des Faust in der Szene beim zweiten Treffen mit Mephistopheles:

In jedem Kleide werd' ich wohl die Pein
Des engen Erdelebens fühlen.
Ich bin zu alt, um nur zu spielen,
Zu jung, um ohne Wunsch zu sein.
Was kann die Welt mir wohl gewähren?
Entbehren sollst du! Sollst entbehren!

Что ни надень - все мучусь я хандрою
И уз земных не в силах я забыть.
Я слишком стар, чтоб тешиться игрою,
И слишком юн, чтоб без желаний быть.
Свет ничего не даст мне, я уверен:
«Умерен будь! лишь будь умерен!».

Перевод Н. Холодковского

B. Pasternak übersetzt gewagter, freier und unmessbar poetischer, aber kaum genau:

В любом наряде буду я по праву
Тоску существованья сознавать.
Я слишком стар, чтоб знать одни забавы,
И слишком юн, чтоб вовсе не желать.
Что даст мне свет, чего я сам не знаю?
«Смиряй себя» - вот мудрость прописная.

E. Wachidow übersetzte es gewissenhaft und schwerwiegend:

Қай либосда бўлмай, барибир қалбим
Сезажак не ғусса бўлса дунёда.
Ёлғиз сафо учун кексайиб қолдим,
Беҳавас бўлмоққа ёшман зиёда.
Не берур мен ўзим билмаган олам?
«Тобе бўл, сабр ила чека бер алам!»

E. Wachidows Übersetzung und andere Gedichte sind zu einem gleichen Thema. Äußerlich sind sie einfacher, tagtäglicher und ironischer. Das ist ein anderer Faust eines anderen Jahrhunderts, obwohl er auch genau so rastlos leidenschaftlich ist und nicht rational, sondern poetisch denkt.

Das Lied Gretchens ist «zärtlich» ungekünstelt, als ob es durch Folklore geboren wurde. Gerade deswegen ist sehr schwer für die Übersetzung.

Meine Ruh ist hin,
Meln Hefz ist schwer;
Ich finde sie nimmer
Und nimmermehr.

N. Holodkowskij verwandelte es in etwas, was an eine «grausame Romanze» erinnert:

Покоя нет,
Душа скорбит;
Ничто его
Не возвратит.

Там его нет,
Там все мертво,
Там счастья нет,
Не красен свет.

Мой бедный ум
Смущен, молчит;
Мой бедный дух
Сражен, разбит.

B. Pasternak schrieb ein anderes Lied, das stimmungsmäßig nah, aber dem Stil nach weit entfernt ist. Das ist ein Lied einer sehr intelligenten jungen Frau:

Чуть он отлучится,
Забьюсь, как в петле,
И я не жилица
На этой земле.

В догадках угрюмых

Брожу, чуть жива,
Сумятица в думах,
В огне голова.

Что сталось со мною?
Я славно в чаду,
Минуты покоя
Себе не найду.

Гляжу, цепенея,
Часами в окно.
Заботой моею
Все заслонено,

И вижу я живо
Походку его,
И стан горделивый,
И глаз колдовство.

И, слух мой чаруя,
Течет его речь,
И жар поцелуя
Грозит меня сжечь.

Что сталось со мною?
Я словно в чаду,
Минуты покоя
Себе не найду.

Bei E. Wachidow klingt es nach einem usbekischen, volkstümlichen Mädchenklagelied. Nur ungewöhnlich kurze, stückhafte Zeilen verleihen dem Gedicht einen außerirdischen Klang. Diese Übersetzung ist wohl näher dem Original als andere Übersetzungen nach dem Geist und der Form.

У бўлмаса гар
Ёнимда бир дам,
Қоронғу бўлар
Менга бу олам.

У қай қолди,
Қуйилар ёшим.
Ақлим йўқолди,
Айланди бошим.

Кўнглимда нечун
Йўқ зарра ором?
Асирман маҳзун
Ўйларга тамом.

Дарчадан боқсам –
Уни кутарман.
Йўлига ҳар дам
Кўзим тутарман.

Хаёлдан кетмас
Қадду қомати.
У олган нафас,
Барча одати ...

Унута олмам
Майин сўзларин.
Табассумин ҳам
Ёниқ кўзларин.

Кўнглимда нечун
Йўқ зарра ором!
Асирман маҳзун
Ўйларга тамом.

Der Faust II enthält noch größere schwierige Aufgaben für den Übersetzer als der erste Teil. Im zweiten Teil der Tragödie ist Faust eine Person, die voller Verantwortung die Schule der Selbsterziehung hinter sich hat. Das Schulempfinden half Faust eine Freiheit zu erhalten. Seine Vereinbarung mit dem Teufel ist nun nicht auf sein eigenes Nutzen, sondern auf das Gemeinwohl ausgerichtet. Das ist auch gut so, aber was ist mit Sirenen, Sphinxen, Lemuren und vielen anderen Wesen, die Faust auf dem Wege seiner Selbstbildung getroffen hat? Was ist mit Helena, die aus einer anderen Epoche erschien? Was ist mit dem Geist der Erde? Wer ist eigentlich Mephistopheles – einfach ein eindrucksvoller Herr mit Hörnern, der aus der Erde unter einer effektvollen Melodie von Gounod auftauchte?

Es gibt viele solcher Fragen. Die Wissenschaftler, die sich mit Goethekunde befassen, geben darauf einfache Antworten; das ist eine Schöpfung des Dichters, der seine Fantasie und reiche Vorstellung hat. Das alles ist nicht wörtlich zu nehmen. Bei mir persönlich haben solche Meinungen kein Vertrauen hervorgerufen, da sie mir nicht geholfen

haben, in die Welt von Goethe vorzudringen. Umgekehrt, sie entfernten mich eher. Das Verhältnis zum «Faust» began sich zu ändern, als es möglich war, den deutschen Wahrnehmungsraum einzunehmen und auf den usbekischen «Faust» einen Blick von außen zu werfen.

Im zweiten Teil des «Faust» sind die Gedichtsformen sehr verschieden und kompliziert. Das dramatische Poem von Goethe ist außerdem noch eine eigenartige Enzyklopädie der ausdrucksvollen Mittel der Poesie. Im «Faust» kommen fast alle zu jener Zeit bekannte Arten, Maniers, Genres und Stile der Poesie vor. Aber nichts und nie wird bei Goethe zu einem formellen «Experiment». Jedes Mal wird eine neue Weise, neue Form und neuer Rhythmus des Gedichts sowie ein neuer Redestil verwendet, der sich als notwendig für den Ausdruck des Gedanken-, Stimmungs- und Handlungswechsels erwiesen hat. Das alles schafft bei der Übersetzung des «Faust» sehr schwierige Probleme.

In vielen Fällen löst sie E. Wachidow genauso gewagt und natürlich, wie er sicher reichliche Wendungen der usbekischen Sprache verwendet. Es ist zu betonen, dass E. Wachidow in der usbekischen Übersetzung meisterhaft traditionellearabische und persische Wörter sowie lateinische und andere Entlehnungen und Onomastik verwendet, um die Einheit der Zeit und des Raums, der Form und des Inhalts zu gewährleisten.

Faust ist im zweiten Teil ein Mensch mit einem hohen Ich, der mittels seines physischen Körpers das Leben in seinem farbigen Widerschein betrachtet. Er setzt fort, seinen Körper durch das Leben zu führen als etwas, was für weitere Entwicklungen als sein hohes Ich zu bewahren ist, und davor zu schützen, was in nächsten Inkarnationen vorkommen kann.

Für das Verstehen des Ausgangspunktes des zweiten Teils von «Faust» ist es nicht minder wichtig, die Schuld des Faust zu fühlen. In diesem irdischen Leben trägt er eine Schuld als Quelle einer sich öffnenden höchsten Erkenntnis, einer noch genaueren Lebenserkenntnis. Ungeachtet dessen, dass Faust in seiner Seele eine schwierige Schuld trägt, eröffnet sich damit eine Möglichkeit sein höcheres Ich mit dem zu verbinden, was als das Geistige auf dieser Welt lebt, handelt und schafft.

Goethe wusste, dass man sich der Wahrheit nur dann nähern kann, wenn man eine Schicht tiefer geht, was als eine gewöhnliche, tagtägliche Erkenntnis des Menschen bezeichnet wird. In der «Walpurgisnacht» wird die Seele des Faust aus dem Körper herausgenommen. Mit Mephistopheles trifft er sich in einer geistigen Welt. Der astrale Körper des Faust trennt sich von seinem Ich.

Die Walpurgistnacht ist eine sehr wichtige Szene für Goethe. Faust geht den Weg zurück zur klassischen, griechischen Epoche und erlebt

eine klassische Walpurgisnacht. Goethe wendet sich an das Leben der Griechen, indem er sich in den Charakter und die Form des mentalen Lebens der Griechen vertieft, welches sich vom mentalen Leben des gegenwärtigen Menschen unterscheidet.

In Faust II handeln auch Wesen, die zu einer Welt gehören, die für den Menschen früher physisch existierten. Der moderne Mensch kann sie nur im Traum sehen. Diese Wesen sind unsichtbar in unserer Welt. Goethe lässt auch Wesen handeln, bei denen er sich an die Quellen unseres modernen Daseins wendet. Dies sind die Sirenen, die mit Wasser und Luft, genauer gesagt mit der Substanz «Wasser-Luft» verbunden sind und als etwas Einheitliches existierten, bis sie sich in Wasser und Luft geteilt haben. Die Welt erlebte einen Zustand des Lichtes und der Finsternis, wo sich alles schwingt, bewegt, fließt und von den Wirbeln erfasst wird. Das, was es in dem Menschen gleichzeitig mit der Bildung der Erde gibt, ist mit der Natur eines Wesens verbunden, das als Sphinx bezeichnet wird. Mit ihm ist ein fester Gleichgewichtspunkt im sich bewegenden Element verbunden. Elementare Geister, die mit Wasser-Luft verbunden sind, sind noch in den griechischen Mythen erhalten. Überhaupt ist in den Mythen, der Mythologie der Widerhall der alten Wahrheiten erhalten.

Die Wiederherstellung der genialen Tragödie in der usbekischen Sprache verlangte von E. Wachidow eine Begabung und ein Erneuerertum bezüglich der Weitergabe des Inhalts der neuen Erlebnisse und ästhetischen Tendenzen an das Volk, das Träger der Übersetzungssprache ist. Die Schaffung der poetischen Größe des deutschen Originals in der usbekischen Sprache mit seiner ganzen Fülle und seinem Gleichklang, unter Berücksichtigung der nationalen Besonderheit, brachte die Meisterschaft von E.Wachidow an der Aneignung der poetischen Technik des Westens und des Ostens an den Tag. Davon zeugen die von ihm angeeigneten poetischen Stile wie Oktava, der Alexandriner und die Terzine. Er hat geschickt literarische Kompensationen und vollwertige Wiederspiegelungen der Psychologie der Protagonisten, des nationalen Geistes durch die analogen Intonations- und Stilmethoden verwendet. Der Verdienst von E. Wachidow besteht darin, dass er in der usbekischen Sprache vorhandene Versmaße verwendete und zu den antiken Gedichten ohne Reim, gleichklingende und dem freien Gedichtsbau entsprechende Größe finden konnte.

Der kleine Monolog Ariels in der ersten Szene klingt in der usbekischen Sprache melodischer als im Original und in der Übersetzung von B. Pasternak.

Horchet, horcht dem Sturm der Horen!
Tonend wird für Geistesohren
Schon der neue Tag geboren.
Felsentore knarren rasselnd,
Phöbus' Räder rollen prasselnd,
Welch Getöse bringt das Licht...

Ариэль

Слышите, грохочут Оры!
Только духам слышать впору,
Как гремят ворот затворы
Пред новорожденным днем.
Феба четверня рванула,
Свет приносит столько гула

Уши оглушает гром.
Слепнет глаз, дрожат ресницы.
Шумно катит колесница,
Смертным шум тот не знаком.
Бойтесь этих звуков. Бойтесь,
Не застали б вас врасплох.
Чтобы не оглохнуть, стройтесь
Внутрь цветов, под камни, в мох.

Перевод Б. Пастернака

Ариэль

Тингланг – кўкда гулдирак!
Бу Ора берган дарак.
Янги кун учун фалак –
Очган дарбозаси бу.
Қулоқ тутинг садога:
Феб ҳам чиқди самога,
Нурлар овозаси бу!
Феб ҳам чиқди олдиндан,
Аробаси олтиндан.
Бу қандайин қалдироқ?
Қоматга келди қулоқ!
Тангри, руҳларга аён,
Лек бандалардан ниҳон
Сирли само саси бу.
Ҳанжардир, қочинг йироқ.
Тошу гулбарг остига
Беркининг, эльфлар, тезроқ!

Als wunderbares Beispiel für eine lebendige Äquivalenz der Übersetzung – des Originals kann der Monolog Zoilo-Thersites dienen.

Hu! hu! Da komm ich eben recht!
Ich schelt' euch allzusammen sehlecht!
Doch was ich mir zum Ziel ersah,
Ist oben Frau Victoria.
Mit ihrem weiben Flügelpaar,
Sie dünkt sich wohl, sie sei ein Aar,
Und wo sie sich hur hingewandt,
Gehör' ihr alles Volk und Land;
Doch wo was Rühmliches gelingt,
Es mlch sogleich in Harnisch bringt.
Das Tiefe hoch, das Hohe tief,
Das Schiefe grad, das Grade schief,
Das ganz allein macht mich gesund,
So will ichs auf dem Erdenrund.

Зоило-Терсит

Постойте, я сейчас вас всех
Разделю тут под орех.
И первой из почтенных дам –
Победе этой я задам.
Размер ее орлиных крыл
Бедняжке голову вскружил.
Ей кажется, что ей всегда
Должны сдаваться города.
Меня до исступленья злит
Бесстыдство тех, кто знаменит.
Увижу славу, злость берет,
Заслуги, подвиги, почет,
Все, все б перевернул вверх дном,
Смешав, как в зеркале кривом.

Перевод Б. Пастернака.

In der Übersetzung von E. Wachidows sind wie im Original der Gedanke und das Bild untrennbar voneinander und die Poesie und die Weisheit ineinander verschmolzen. Alles ist äußerst klar und einfach. Übersichtlich sind auch die schwierigsten Widersprüche und die schärfsten Kontraste schaffen keine Dissonanz.

Зоило – Терсид

Бу ерга келдим букун
Сизларни боплаш учун.
Энг биринчи нишоним –
Нусрат аталган хоним.
Ўзни қанотли аёл –
Бургут деб қилар хаёл
Ўйлар, бор қишлоқ, шаҳар –
Бўлур унга мусаххар.
Учраса бир шуҳратлик
Тепа сочим бўлур тик.
Қани гуноҳни шонга,
Ҳақиқатни ёлғонга
Айлантирсаму хандон –
Элга қилсам намоён.

Um «Faust» zu verstehen, ist es besonders wichtig zu begreifen, welche Rolle Homunkulus in diesem Werk spielt. Homunkulus ist eigentlich das Bild eines Menschen, welches man sich mit Hilfe des gewöhnlichen irdischen Verstands machen kann: Der Selbstbetrachtung nach sieht der Mensch sich als Homunkulus. Die Frage ist nun, wie er sich von diesem Standpunkt aus auf den Weg zum Homo begeben kann. Für Goethe ist es klar, dass man das nur durch jene Erkenntnis erreichen kann, zu der man als geistiges Wesen in einem vom Körper befreiten Zustand gelangen kann.

Das, was man durch eine einfache Erkenntnis wahr nimmt, ist Homunkulus. Wenn man in die bildliche, inspirative Welt hineingeführt wird, wird man zu einem Menschen, der über übersinnliche Fähigkeiten verfügt. Dabei wendet sich Goethe an die griechische Welt. Denn der Mensch, der zur alten griechischen Welt gehörte, konnte sich geistig außerhalb seines Körpers befinden und somit die Natur und die mystische Welt betrachten, die für Griechen eine geistige Wirklichkeit gewesen war. Durch die antike Welt bestrebt Goethe zur Vollkommenheit der menschlichen Erkenntnisse zu zugelangen. Erkenntnisse in einem vom Körper befreiten Zustand. Faust sucht den Geist des Unsterblichen, Ewigen – sucht das, was von Helena blieb. Um diesen Geist zu finden, muss er zu den «Müttern» kommen.

Die «Mütter» sind ein Bild des geistigen Wissens aller Zeiten: Mütter waren die, Fenster sich öffnet. Ihm es gelingt, den Geist von Helena aus dem Reich der Mütter herauszuholen. Faust ist aber noch nicht reif genug, um diesen Geist mit seiner Seele zu vereinigen.

In ihm regt sich die Leidenschaft, er will das Vorbild von Helena umarmen und wird zurückgestoßen. So passiert es jedem, der sich aus seinen egoistischen Gefühlen an die geistige Welt annähern will. Im dritten Akt des zweiten Teils tritt Helena dann schon körperlich auf. Mit Helena darf man sich nicht in der stürmischen Leidenschaft vereinigen. Sie kann man aber treffen, wenn man Geheimnisse des Daseins erlebt hat.

Im zweiten Teil des «Faust» ließ Goethe seinen Protagonisten in die Vergangenheit, bis zum alten Griechenland zurückkehren. Das war notwendig, um das Folgende verstehen zu können: die tiefe Achtung vor der Geschichte und Achtung vor dem Wissen, das aus dem engen Kreis seiner Umgebung hinausgeht. Das ist das, was wir uns eigen machen müssen.

Im Finale des «Faust» erscheinen Engel, die die Entelechie, den unsterblichen Anfang von Faust preisen. Sie risen dem Mephistopheles seinen unsterblichen Anfang heraus. Die seligen Knaben nehmen Faust in ihren Kreis auf. Durch Mater Gloriosa sucht Faust in Gretchen das Wesen der Maria. Deswegen kann chorus mysticus das ausdrücken, was sich vollzog:

Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichnis;
Das Unzulängliche,
Hier wird's Ereignis;
Das Unbeschreibliche,
Hier ist's getan;
Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hinan.

Лишь символ – все бренное,
Что в мире сменяется;
Стремленье смиренное
Лишь здесь исполняется;
Чему нет названия,
Что вне описанья,
Как сущность конечная,
Лишь здесь происходит,
И женственность вечная.
Сюда же возводит.

Перевод Н. Холодковского.

Все быстротечное –
Символ сравнение.
Цель бесконечная
Здесь - в достиженье.
Здесь - заповеданность
Истины всей.
Вечная женственность
Тянет нас к ней.

Перевод Б. Пастернака

Diese Zeilen wurden von E. Wachidow folgenderweise übersetzt:

Ўткинчи дунё
Бир тимсол фақат.
Бу ерда танҳо,
Ҳосилдур мақсад.
Бунда ҳақиқат!
Бизни ҳар замон
Мангу назокат
Тортар ул томон.

Im «Faust» stellte Goethe seine Weltanschauung dar, die als Goetheanismus bezeichnet werden kann. Viele Kleinbürger denken, dass sie ein Ziel erreichen können, wenn sie im außreichenden Maße die Denkweise und den Wille dafür entwickeln können. Aber in diesem Befinden, auf den leicht zugänglichen Wegen liegt die oberflächliche Seite des Lebens. Denn hier gibt es nicht das, was nach den Prüfungen des Lebens – der Mensch wird geprüft, wenn er sich innerlich mit einer gehörigen Intensität die genannten beiden Grenzen vorstellt – möglich wird wie die Hindernisse zu überwinden und in eine andere Welt einzutreten, die nicht durch eine Erkenntnis erlebt warden und zwischen Geburt und Tod entwickelt werden kann.

Die Menschheit soll, ausgehend vom Goetheanismus, einmal erkennen, dass man nicht nur den Genuss, die Befriedigung, die Sucht erleben kann, der man oft nur nachjagt und die oft von Illusionen hervorgerufen sind. Man kann aber auch das erleben, was den Menschen zu seinem Ziel durch die Hindernisse, durch die Enttäuschungen, durch den Verlust der Illusionen führt. Und wer darauf verzichtet, die Enttäuschung zu erleben, zu einem bekannten Moment seines Lebens sich selbst als Menschen zu metamorphisieren, der kann nicht in der Erkenntnis und im Verständnis der Menschheit weiter vorwärtskommen.

Die vollwertige, wahrhaftig hochkünstlerische Übersetzung beider Teile des «Faust» von E. Wachidow ist dadurch hervorragend, dass sein Autor als begabter Dichter die Schönheit der Gedichte von Goethe zeigt und eine usbekische Äquivalenz seiner Melodie finden konnte. Wenn man deshalb den Gedanken von Goethe erkennen und seine Bilder verstehen möchte, sollte sich der Übersetzung von E. Wachidow zuwenden.

Im ganzen Werk verwendete E. Wachidow bei der Übersetzung des «Faust» viele Möglichkeiten der usbekischen Sprache und Poesie, harmonisierte das poetische Wort und benutzte Methoden der künst lerischen Kompensation der Komponente des Goetheschen Stils und des nationalen Geistes der Tragödie. Das breite Wissen des Übersetzers ist in der genauen Auswahl der Wörter, Reime, Phraseologismen, Aphorismen und der gleichklingenden Größe ersichtlich. Gerade deswegen wird die usbekische Übersetzung des «Faust» als leicht und begeisternd wahrgenommen und gibt das Original genau wieder.

Die Meisterschaft und die Denkweite von E. Wachidow zeigen sich in der gleichklingenden Wiedergabe des Stils – der poetischen Harmonie der lyrischen Dramatik oder des Humors und des philosophischen Inhalts des deutschen Textes (die Rhythmusmelodik, das Motiv, der Gesang, die Sprache des Protagonisten). Dass E. Wachidow die schöpferische Methode von Goethe allseitig kennengelernt hat, hat es ihm ermöglicht, den nationalen Geist der Tragödie und die sprachlichen Besonderheiten wiederzuspiegeln. Die hohe künstlerische Arbeit und die glaubwürde Reflexion der geistigen Ansichten Goethes sowie die Wiederherstellung der Rede der handelnden Personen entsprechend ihrer Geisteswelt auf Grund der Ideenproblematik und des tatsächlichen Materials der Quellsprache, haben die hohe Qualität der usbekischen Übersetzung vorausgesetzt. Die hochkünstlerische Professionalität von E. Wachidow besteht auch darin, dass er für die Interpretation jedes Protagonisten individuelle Merkmale mit den Übersetzungen von B. Pasternak und N. Holodkowskij gleichklingende, poetische Sprache und Stil finden und die Bildlichkeit der Sprache und die Goethesche Transparenz der Charaktere der Protagonisten im Kampfprozess, das bewegende Sujet gewährleisten konnte.

Der usbekische «Faust» von E. Wachidow ist eine große Schöpfung und ein literarisches Heldentum des begabten Dichters und Wissenschaftlers und wird für lange Zeit als ein großes Geschenk an die usbekische Kultur gelten. Das ist ein Geschenk an die Völker Usbekistans und Deutschlands und für alle, die, wo sie auch immer wohnen, Goethe lieben und lesen. E. Wachidow hat durch die Übersetzung des «Faust»,

eines der Etalons der Deutung der geistigenphilosophischen Probleme in der Weltliteratur und damit eine neue Seite in der Geschichte der deutsch-usbekischen kulturellen Beziehungen eröffnet.

Jeder, der in seinem Leben «Faust» gelesen hat, hat ein besonderes Verhältnis zu diesem großen Buch. Viele Einflussfaktoren spielen eine große Rolle bei der ersten und weiteren Begegenungen mit diesem Werk. Vor allem hängt vieles davon ab, inwiefern der Mensch selbst für ein Treffen mit diesem Buch bereit ist und inwiefern seine persönliche Erfahrung dies beeinflusst. Zu beachten sind aber auch Außenfaktoren, denn vieles ist dadurch bestimmt, wie dieses Buch in einem konkreten Land und in einer konkreten Zeit wahrgenommen wird. Das kann sich je nach den Veränderungen im Geschehen eines Landes und einer Gesellschaft ändern oder während einer langfristigen Periode unverändert bleiben.

Die ewige Rückkehr: Aphorismen und Gedanken von Goethe

Jemand von großer Persönlichkeit sagte, dass der Aphorismus ein gut redigierter Roman ist.

Der Feder von Goethe entsprangen hunderte von kleinen Weisheiten, die noch Jahrhunderte später von Lesern bewundert werden. 1885 wurde in Petersburg ein kleines Büchlein von Goethe «Sprüche in Prosa» gedruckt. 1903 erschien wiederum in Petersburg die Übersetzung aus dem Englischen des Bändchens «W. Goethe. Auserwählte Aphorismen und Gedanken». Das Buch «Aphorismen (nach ausländischen Quellen)»[1] enthält viele Aphorismen, deren Übersetzung nicht immer gut gelungen ist. In der dreibändigen Ausgabe «Große Gedanken der großen Menschen»[2] gibt es Dutzende Sprüche von Goethe. In der Enzyklopädie der Aphorismen von E. Borochow werden mehr als hundert Sprüche von Goethe angeführt[3].

Eine höchstvollständige Liste der Sprüche von Goethe enthält das Buch von T.S. Aleksandrowa «Goethe. Geflügelte Worte. Zitate»[4]. Im

---

[1] Aphorismen (nach ausländischen Quellen). 3. Ausgabe, überarbeitet und ergänzt. – M., 1985.

[2] Große Gedanken der großen Menschen. – M., 1999.

[3] *Borochow E.* Enzyklopädie der Aphorismen: In der Welt der weisen Gedanken. – M., 2004. Siehe noch: Duschenko K.W. Das universelle Zitatenbuch der Politiker und Journalisten: 6000 Zitate über die Politik, Rechtspflege und Journalistik. – M., 2003; Aphorismen über die Jurisprudenz / Zusammenstellung von A.B. Banjan. – M. 1999.

[4] *Aleksandrowa T.S.* Goethe. Geflügelte Worte. Zitate. – M., 2000.

Buch gibt es etwa vierhundert geflügelte Worte, literarische Zitate und Aphorismen aus den Werken von Goethe, die in der wissenschaftlichen Literatur, sowie in der Publizistik verwendet werden. Das Wichtigste ist es jedoch, dass zu deutschen Worten russische Äquivalente gegeben werden und in den meisten Fällen ihre Herkunft und Anwendung erklärt werden.

Wir möchten die Leser, wenn auch nicht in vollem Umfang, mit der Bildlichkeit, der Weisheit und dem poetischen Reiz des schöpferischen Erbes des großen Goethe vertraut machen.

* * *

Es ist nichts fürchterlicher als Einbildungskraft ohne Geschmack.

* * *

Es hört doch jeder nur, was er versteht.

* * *

Wenn du eine weise Antwort verlangst, musst du vernünftig fragen.

* * *

Es irrt der Mensch so lang er strebt.

* * *

Das Höchste, wozu der Mensch gelangen kann, ist das Erstaunen.

* * *

Es fehlt der Mensch; und darum hat er Freunde.

* * *

Man muss das Wahre immer wiederholen, weil auch der Irrtum um uns her immer wieder gepredigt wird.

* * *

Wer die Menschen so behandelt, wie sie sind, der macht sie damit schlechter. Wer aber die Menschen so behandelt, wie sie sein könnten, der macht sie damit besser.

* * *

Überall lernt man nur von dem, den man liebt.

* * *

Willst du dich deines Wertes freuen, so musst der Welt du Wert verleihen.

* * *

Behandelt die Frauen mit Nachsicht! Aus krummer Rippe ward sie erschaffen, Gott konnte sie nicht ganz grade machen. Willst du sie biegen, sie bricht; Lässt du sie ruhig, sie wird noch krümmer.

* * *

Wenn uns der Morgen nicht zu neuen Freuden weckt, am Abend uns keine Lust zu hoffen übrigbleibt: ist's wohl des Anund Ausziehens wert?

* * *

Daß der Mensch ins Unvermeidliche sich füge, darauf dringen alle Religionen. Jede sucht auf ihre Weise, mit dieser Aufgabe fertig zu werden.

* * *

Das Klassische nenne ich das Gesunde, und das Romantische das Kranke.

* * *

Ein Regenbogen, der eine Viertelstunde steht, sieht man nicht mehr an.

* * *

Die Mütter sind schaffende Wesen, sie sind das schaffende und erhaltende Prinzip, von dem alles ausgeht, was auf der Oberfläche der Erde Gestalt und Leben hat.

* * *

Die ewige Metamorphose des irdischen Daseins, des Entstehens und Wachsens, des Zerstörens und Wiederbildens, ist also der Mütter nie aufhörende Beschäftigung.

Und wie nun bei allem, was auf der Erde durch Fortzeugung ein neues Leben erhält, das Weibliche hauptsächlich wirksam ist, so mögen jene schaffenden Gottheiten mit Recht weiblich gedacht, und es mag der ehrwürdige Name Mütter ihnen nicht ohne Grund beigelegt werden.

* * *

Man hat behauptet, die Welt werde durch Zahlen regiert; das aber weiß ich, daß die Zahlen uns belehren, ob sie gut oder schlecht regiert werde.

* * *

Es ist nicht gut, daß der Mensch allein sei, und besonders nicht, daß er allein arbeite; vielmehr bedarf er der Teilnahme und Anregung, wenn etwas gelingen soll.

* * *

Die Hauptsache ist, daß man lerne, sich selbst zu beherrschen.

* * *

Der Geist muß nur dem Körper nicht nachgeben.

* * *

...daß der Mensch durch Glauben und frischen Mut im schwierigsten Unternehmen siegen werde, dagegen bei anwandelndem geringsten Zweifel sogleich verloren sei.

* * *

Es ist seit Jahrhunderten so viel Gutes in der Welt, daß man sich billig nicht wundern sollte, wenn es wirkt und wieder Gutes hervorruft.

* * *

So wie ich immer dafür bin, strenge auf ein Gesetz zu halten, zumal in einer Zeit wie die jetzige, wo man aus Schwäche und übertriebener Liberalität überall mehr nachgibt als billig.

* * *

Der Mensch hat verschiedene Stufen, die er durchlaufen muß, und jede Stufe führt ihre besonderen Tugenden und Fehler mit sich.

* * *

Man sollte eigentlich immer nur das lesen, was man bewundert.

* * *

...das Gegenwärtige uns so befriedigte, daß man an ein Abwesendes gar nicht dachte.

* * *

Die Anlage, das Höhere aufzunehmen, ist sehr selten, und man tut daher im Gewöhnlichen Leben immer wohl, solche Dinge für sich zu behalten und davon nur so viel hervorzukehren, als nötig ist, um gegen die andern in einiger Avantage zu sein.

* * *

Der Mensch erkennet nur das an und preiset nur das, was er selber zu machen fähig ist.

* * *

...denn worin besteht die Barbarei anders als darin, daß man das Vortreffliche nicht anerkennt.

* * *

So aber ist die göttliche Kraft überall verbreitet und die ewige Liebe überall wirksam.

* * *

Ich hasse alle Pfuscherei wie die Sünde, besonders aber die Pfuscherei in Staatsangelegenheiten, woraus für Tausende und Millionen nichts als Unheil hervorgeht.

* * *

Er (der Dichter) ist darin dem Adler gleich, der mit freiem Blick über Ländern schwebt und dem es gleichviel ist, ob der Hase, auf den er hinabschießt, in Preußen oder in Sachsen läuft.

* * *

Ich habe durch nichts die Menschen besser kennen gelernt als durch meine wissenschaftlichen Bestrebungen.

* * *

Angriffe meiner Gegner dienten mir nur um die Menschen in ihrer Schwäche zu sehen.

* * *

Und wiederum ist für eine Nation nur das gut, was aus ihrem eigenen Kern und ihrem eigenen allgemeinen Bedürfnis hervorgegangen, ohne Nachäffung einer anderen.

* * *

Ist aber ein wirkliches Bedürfnis zu einer großen Reform in einem Volke vorhanden, so ist Gott mit ihm und sie gelingt.

* * *

Sobald man in der Wissenschaft einer gewissen beschränkten Konfession angehört, ist sogleich jede unbefangene treue Auffassung dahin.

* * *

Doch hat alles sein Maß und Ziel

* * *

Sehr viel ist zu erreichen durch Strenge, mehr durch Liebe. Das meiste aber durch Einsicht und eine unparteiische Gerechtigkeit, bei der kein Ansehen der Person gilt.

* * *

...daß ich doch nur der Knecht eines solchen bin, der selber ein Knecht des allgemeinen Besten ist.

* * *

Es liegt einmal in der menschlichen Natur, daß sie leicht erschlafft, wenn persönliche Vorteile oder Nachteile sie nicht nötigen.

* * *

Allein es hat doch alles sein Ziel und seine Grenze. Läßt mich das Alter im Stich? Bin ich wieder ein Kind?

* * *

Es ist in der Natur nichts schön, was nicht naturgesetzlich als wahr motiviert wäre.

* * *

Es (das Gute) ist kein Produkt menschlicher Reflexion, sondern es ist angeschaffene und angeborene schöne Natur.

* * *

Man studiere nicht die Mitgeborenen und Mitstrebenden, sondern große Menschen der Vorzeit, deren Werke seit Jahrhunderten gleichen Wert und gleiches Ansehen behalten haben. Ein wirklich hochbegabter Mensch wird das Bedürfnis dazu ohnedies in sich fühlen, und gerade dieses Bedürfnis des Umgangs mit großen Vorgängern ist das Zeichen einer höheren Anlage.

* * *

Man kann zwar nicht sagen, daß das Vernünftige immer schön sei; allein das Schöne ist doch immer vernünftig, oder wenigstens, es sollte so sein.

* * *

Das Höhere und Bessere der menschlichen Natur dagegen, die Liebe zum heimatlichen Boden, das Gefühl der Freiheit und Sicherheit unter dem Schutze vaterländischer Gesetze

* * *

Ei, so habt doch endlich einmal die Courage, euch den Eindrücken hinzugeben, euch ergötzen zu lassen, euch rühren zu lassen, euch erheben zu lassen, ja euch belehren zu lassen und zu etwas Großem entflammen und ermutigen zu lassen! Aber denkt nur nicht immer, es wäre alles eitel, wenn es nicht irgend abstracter Gedanke und Idee wäre.

* * *

Das Beste, was wir von der Geschichte haben, ist der Enthusiasmus, den sie erregt.

* * *

Eine Chronik schreibt nur derjenige, dem die Gegenwart wichtig ist.

* * *

Ist man treu... das Gegenwärtige festzuhalten, so wird man erst Freude an der Überlieferung haben, indem wir den besten Gedanken schon ausgesprochen, das liebenswürdigste Gefühl schon ausgedrückt finden.

* * *

Das Schöne ist eine Manifestation geheimer Naturgesetze, die uns ohne dessen Erscheinung ewig waren verborgen geblieben.

* * *

Das Verhältnis der Künste und Wissenschaften zum Leben ist nach Verhältnis der Stufen, worauf sie stehen, nach Beschaffenheit der Zeiten und tausend andern Zufälligkeiten sehr verschieden; deswegen auch niemand darüber im ganzen leicht klug werden kann.

* * *

Der Humor ist eins der Elemente des Genies, aber sobald er vorwaltet, nur ein Surrogat desselben; er begleitet die abnehmende Kunst, zerstört, vernichtet sie zuletzt.

* * *

Die Kunst kann niemand fördern als der Meister. Gönner fördern den Künstler, das ist recht und gut; aber dadurch wird nicht immer die Kunst gefördert.

* * *

Es gibt keine patriotische Kunst und keine patriotische Wissenschaft. Beide gehören wie alles hohe Gute der ganzen Welt an und können nur durch allgemeine freie Wechselwirkung aller zugleich Lebenden in steter Rücksicht auf das, was uns vom Vergangenen übrig und bekannt ist, gefördert werden.

* * *

In jedem Künstler liegt ein Keim von Verwegenheit, ohne den kein Talent denkbar ist, und dieser wird besonders rege, wenn man den Fähigen einschränken und zu einseitigen Zwecken dingen und brauchen will.

* * *

Jeder hat sein eigen Glück unter den Händen, wie der Künstler eine rohe Materie, die er zu einer Gestalt umbilden will. Aber es ist mit dieser Kunst wie mit allen... sie will gelernt und sorgfältig ausgeübt sein.

* * *

Selten wird das Treffliche gefunden, seltner geschätzt.

* * *

Daher ist das schönste Zeichen der Originalität, wenn man einen empfangenen

Gedanken dergestalt fruchtbar zu entwickeln weiß, daß niemand leicht, wie viel in ihm verborgen liege, gefunden hätte.

* * *

Das Was des Kunstwerks interessiert die Menschen mehr als das Wie; jenes können sie einzeln ergreifen, dieses im ganzen nicht fassen. Daher kommt das Herausheben von Stellen, wobei zuletzt, wenn man wohl aufmerkt, die Wirkung der Totalität auch nicht ausbleibt, aber jedem unbewußt.

* * *

Der Roman ist eine subjektive Epopäe, in welcher der Verfasser sich die Erlaubnis ausbittet, die Welt nach seiner Weise zu behandeln. Es fragt sich also nur, ob er eine Weise habe, das andere wird sich schon finden.

* * *

Die Frage, wer höher steht, der Histroriker oder der Dichter, darf gar nicht aufgeworfen werden; sie konkurrieren nicht miteinander, so wenig als der Wettläufer und der Faustkämpfer. Jedem gebührt seine eigene Krone.

* * *

Die Zudringlichkeiten junger Dilettanten muß man mit Wohlwollen ertragen: sie werden im Alter die wahresten Verehrer der Kunst und des Meisters.

* * *

Eigentlich lernen wir nur von Büchern, die wir nicht beurteilen können. Der Autor eines Buchs, das wir beurteilen könnten, müßte von uns lernen.

* * *

«Eulenspiegel»: alle Hauptspäße des Buchs beruhen darauf, daß alle Menschen figürlich sprechen und Eulenspiegel es eigentlich nimmt.

* * *

Gewisse Bücher scheinen geschrieben zu sein, nicht damit man daraus lerne, sondern damit man wisse, daß der Verfasser etwas gewußt hat.

* * *

Jede Provinz liebt ihren Dialekt: denn er ist doch eigentlich das Element, in welchem die Seele ihren Atem schöpft.

* * *

Literatur ist das Fragment der Fragmente: das wenigste dessen, was geschah und gesprochen worden, ward geschrieben, vom Geschriebenen ist das wenigste übriggeblieben.

* * *

Nicht die Sprache an und für sich ist richtig, tüchtig, zierlich, sondern der Geist ist es, der sich darin verkörpert, und so kommt es nicht auf einen jeden an, ob er seinen Rechnungen, Reden oder Gedichten die wünschenswerten Eigenschaften verleihen will: es ist die Frage, ob ihm die Natur hiezu die geistigen und sittlichen Eigenschaften verliehen hat. Die geistigen, das Vermögen der An- und Durchschauung; die sittlichen,

daß er die bösen Dämonen ablehne, die ihn hindern konnten, dem Wahren die Ehre zu geben.

* * *

Übersetzer sind als geschäftige Kuppler anzusehen, die uns eine halbverschleierte Schöne als höchst liebenswürdig anpreisen: sie erregen eine unwiderstehliche Neigung nach dem Original.

* * *

Viele Gedanken heben sich erst aus der allgemeinen Kultur hervor wie die Blüten aus den grünen Zweigen. Zur Rosenzeit sieht man Rosen überall blühen.

* * *

Wie wenig von dem Geschehenen ist geschrieben worden, wie wenig von dem Geschriebenen gerettet! Die Literatur ist von Haus aus fragmentarisch, sie enthält nur Denkmale des menschlichen Geistes, insofern sie in Schriften verfaßt und zuletzt übriggeblieben sind.

* * *

Wisse, daß mir sehr mißfällt, Wenn so viele singen und reden! Wer treibt die Dichtkunst aus der Welt? Die Poeten!

* * *

...alles, was uns begegnet, läßt Spuren zurück, alles trägt unmerklich zu unserer Bildung bei; doch es ist gefährlich, sich davon Rechenschaft geben zu wollen. Wir werden dabei entweder stolz und lässig oder nieder geschlagen und kleinmütig...

* * *

Altes Fundament ehrt man, darf aber das Recht nicht aufgeben, irgendwo wieder einmal von vorn zu gründen.

* * *

Aufrichtig zu sein, kann ich versprechen, unparteiisch zu sein, aber nicht.

* * *

Autorität: ohne sie kann der Mensch nicht existieren, und doch bringt sie ebensoviel Irrtum als Wahrheit mit sich.

* * *

Das Erste und das Letzte, was vom Genie gefordert wird, ist Wahrheitsliebe.

* * *

Das Gewebe dieser Welt ist aus Notwendigkeit und Zufall gebildet; die Vernunft des Menschen stellt sich zwischen beide und weiß sie zu beherrschen; sie behandelt das Notwendige

als den Grund ihres Daseins; das Zufällige weiß sie zu lenken, zu leiten und zu nutzen...

* * *

Der Bach ist dem Müller befreundet, dem er nutzt, und er stürzt gern über die Räder; was hilft es ihm, gleichgültig durchs Tal hinzuschleichen?

* * *

Derjenige, der sich mit Einsicht für beschränkt erklärt, ist der Vollkommenheit am nächsten.

* * *

Der Mensch muß bei dem Glauben verharren, daß das Unbegreifliche begreiflich sei; er würde sonst nicht forschen.

* * *

Der törichste von allen Irrtümern ist, wenn junge gute Köpfe glauben, ihre Originalität zu verlieren. indem sie das Wahre anerkennen, was von andern schon anerkannt worden.

* * *

Die Höhe reizt uns, nicht die Stufen; den Gipfel im Auge, wandeln wir gerne auf der Ebene.

* * *

Die Menge kann tüchtige Menschen nicht entbehren, und die Tüchtigen sind ihnen jederzeit zu Last.

* * *

Die Welt ist eine Glocke, die einen Riß hat: sie klappert, aber klingt nicht.

* * *

Eigentlich weiß man nur, wenn man wenig weiß; mit dem Wissen wächst der Zweifel.

* * *

Eine allgemeine Ausbildung dringt uns jetzt die Welt ohnehin auf, wir brauchen uns deshalb darum nicht weiter zu bemühen; das Besondere müssen wir uns zueignen.

* * *

Es ist nicht genug zu wissen, man muß auch anwenden; es ist nicht genug zu wollen, man muß auch tun.

* * *

Jede große Idee, sobald sie in die Erscheinung tritt, wirkt tyrannisch; daher die Vorteile, die sie hervorbringt, sich nur allzubald in Nachteile verwandeln. Man kann deshalb eine jede Institution verteidigen und rühmen, wenn man an ihre Anfänge erinnert und darzutun weiß, daß alles, was von ihr im Anfange gegolten, auch jetzt noch gelte.

* * *

Kannst du lesen, so sollst du verstehen; kannst du schreiben, so mußt du etwas wissen; kannst du glauben, so sollst du begreifen; wenn du begehrst, wirst du sollen; wenn du forderst, wirst du nicht erlangen, und wenn du erfahren bist, sollst du nutzen.

* * *

Lessing, der mancherlei Beschränkung unwillig fühlte, laßt eine seiner Personen sagen: «Niemand muß müssen». Ein geistreicher frohgesinnter Mann sagte: «Wer will, der muß». Ein Dritter, freilich ein Gebildeter, fügte hinzu: «Wer einsieht, der will auch». Und so glaubte man den ganzen Kreis des Erkennens, Wollens und Müssens abgeschlossen zu haben. Aber im Durchschnitt bestimmt die Erkenntnis des Menschen, von welcher Art sie auch sei, sein Tun und Lassen; deswegen auch nichts schrecklicher ist, als die Unwissenschaft handeln zu sehen.

* * *

Man tut immer besser, daß man sich grad ausspricht, wie man denkt, ohne viel beweisen zu wollen; denn alle Beweise, die wir vorbringen, sind doch nur Variationen unserer Meinungen, und die Widriggesinnten hören weder auf das eine noch auf das andere.

* * *

Mystifikationen sind und bleiben eine Unterhaltung für müßige, mehr oder weniger geistreiche Menschen.

* * *

Ruhig und vernünftig zu betrachten ist zu keiner Zeit schädlich und indem wir uns gewöhnen, über die Vorzüge anderer zu denken, stellen sich die unsern unvermerkt selbst an ihren Platz, und jede falsche Tätigkeit, wozu uns Phantasie lockt, wird alsdann gern von uns aufgegeben.

* * *

Sage mir, mit wem du umgehst, so sage ich dir, wer du bist; weiß ich, womit du dich beschäftigst, so weiß ich, was aus dir werden kann.

* * *

Vollkommenheit ist die Norm des Himmels, Vollkommenes wollen die Norm des Menschen.

* * *

Von Natur besitzen wir keinen Fehler, der nicht zur Tugend, keine Tugend, die nicht zum Fehler warden könnte.

* * *

Wahrhaft Liebende betrachten alles, was sie bisher empfunden, nur als Vorbereitung zu ihrem gegenwärtigen Glück, nur als Base, worauf sich erst ihr Lebensgebäude erheben soll. Vergangene Neigungen erscheinen wie Nachtgespenster, die sich vor dem anbrechenden Tage wegschleichen.

* * *

Warum treibt sich das Volk so und schreit? Es will sich ernähren, Kinder zeugen und die nähren, so gut es vermag. Merke dir, Reisender, das, und tue zu Hause desgleichen! Weiter bringt es kein Mensch, stell'er sich, wie er auch will.

* * *

Was gewöhnliche Menschen, die sich nicht selbst beobachten, nur vorübergehend quält, was sie sich aus dem Sinn zu schlagen suchen, das ward von den besseren scharf bemerkt, beachtet, in Schriften, Briefen und Tagebüchern aufbewahrt

* * *

Wie kann man sich selbst kennenlernen? Durch Betrachten niemals, wohl aber durch Handeln. Versuche deine Pflicht zu tun, und du weißt gleich, was an dir ist.

* * *

...wie selten ist der Mensch mit dem Zustande zufrieden, in dem er sich befindet! er wünscht sich immer den seines Nächsten, aus welchem sich dieser gleichfalls heraussehnt.

* * *

Die Mangel aufdecken ist nicht genug, ja man hat unrecht, solches zu tun, wenn man nicht zugleich das Mittel zu dem besseren Zustande anzugeben weiß.

* * *

Es ist eine falsche Nachgiebigkeit gegen die Menge, wenn man ihnen die Empfindungen erregt, die sie haben wollen, und nicht, die sie haben sollen.

* * *

Es ist mit der Geschichte wie mit der Natur, wie mit allem Profunden, es sei vergangen, gegenwärtig oder zukünftig: je tiefer man ernstlich eindringt, desto schwierigere Probleme tun sich hervor.

* * *

Mache zum Herrscher sich der, der seinen Vorteil verstehet: Doch wir wählten uns den, der sich auf unsern versteht.

* * *

...man fürchtet ein bekanntes oder unbekanntes mächtiges Wesen, der Starke sucht es zu bekämpfen, der Schwache zu vermeiden, beide wünschen es loszuwerden und fühlen sich glücklich, wenn sie es auf kurze Zeit beseitigt haben, wenn ihre Natur sich zur Freiheit und Unabhängigkeit einigermaßen wiederherstellte.

* * *

Willst du die Not des Hofes schauen: Da, wo dich's juckt, darfst du nicht krauen!

* * *

Wir brauchen in unserer Sprache ein Wort, das, wie Kindheit sich zu Kind verhält, so das Verhältnis Volkheit zum Volke ausdrückt. Der Erzieher muss die Kindheit hören, nicht das Kind; der Gesetzgeber und Regent die Volkheit, nicht das Volk. Jene spricht immer dasselbe aus, ist vernünftig, beständig, rein und wahr; dieses weiß niemals für lauter Wollen, was es will. Und in diesem Sinne soll und kann das Gesetz der

allgemein ausgesprochene Wille der Volkheit sein, ein Wille, den die Menge niemals ausspricht, den aber der Verständige vernimmt, den der Vernünftige zu befriedigen weiß und der Gute gern befriedigt.

* * *

Autorität, dass nämlich etwas schon einmal geschehen, gesagt oder entschieden worden sei, hat großen Wert; aber nur der Pedant fordert überall Autorität.

* * *

Der Engländer ist Meister, das Entdeckte gleich zu nutzen, bis es wieder zu neuer Entdeckung und frischer Tat führt. Man frage nun, warum sie uns überall voraus sind!

* * *

Die Anatomie war mir auch deshalb doppelt wert, weil sie mich den widerwärtigen Anblick ertragen lehrte, indem sie meine Wissbegierde befriedigte

* * *

Die Deutschen, und sie nicht allein, besitzen die Gabe, die Wissenschaften unzugänglich zu machen.

* * *

Die Mathematik ist, wie die Dialektik, ein Organ des innern höheren Sinnes; in der Ausübung ist sie eine Kunst wie die Beredsamkeit. Für beide hat nichts Wert als die Form; der Gehalt ist ihnen gleichgültig. Ob die Mathematik Pfennige oder Guineen berechne, die Rhetorik Wahres oder Falsches verteidige, ist beiden vollkommen gleich.

* * *

Die Mathematik vermag kein Vorurteil wegzuheben, sie kann den Eigensinn nicht lindern, den Parteigeist nicht beschwichtigen, nichts von allem Sittlichen vermag sie.

* * *

Es kann doch kein Deutscher einen Schuh zuschnallen, der es nicht von einer fremden Nation gelernt hat!

* * *

Hypothesen sind Wiegenlieder, womit der Lehrer seine Schüler einlullt; der denkende treue Beobachter lernt immer mehr seine

Beschränkung kennen, er sieht: je weiter sich das Wissen ausbreitet, desto mehr Probleme kommen zum Vorschein.

* * *

Man kann einem jungen Menschen keine größere Wohltat erweisen, als wenn man ihn zeitig in die Bestimmung seines Lebens einweiht.

* * *

Man sehe die Physik genau durch, und man wird finden, dass die Phänomene sowie die Versuche, worauf sie gebaut ist, verschiedenen Wert haben.

* * *

Steine sind stumme Lehrer, sie machen den Beobachter stumm, und das Beste, was man von ihnen lernt, ist nicht mitzuteilen.

* * *

Was ist an der Mathematik exakt als die Exaktheit? Und diese, ist sie nicht eine Folge des innern Wahrheitsgefühls?

* * *

Älter werden heißt selbst ein neues Geschäft antreten; alle Verhältnisse verändern sich, und man muß entweder zu handeln ganz aufhören oder mit Willen und Bewußtsein das neue Rollenfach übernehmen.

* * *

...das Gefühl eigener Anmut macht anmutig.

* * *

Das Glück ist die Göttin der lebendigen Menschen, und um ihre Gunst wahrhaft zu empfinden, muss man leben und Menschen sehen, die sich recht lebendig bemühen und recht sinnlich genießen.

* * *

Der Enthusiasmus für irgendeine Frau muß man einer andern niemals anvertrauen; sie kennen sich untereinander zu gut, um sich einer solchen ausschließlichen Verehrung würdig zu halten.

* * *

Die ersten Schritte, die uns in den Irrgarten der Liebe bringen, sind so angenehm, die ersten Aussichten so reizend, dass man sie gar zu gern in sein Gedächtnis zurückruft.

* * *

Die Menschen, die einen großen Wert auf Gärten, Gebäude, Kleider, Schmuck oder irgendein Besitztum legen, sind weniger gesellig und gefällig; sie verlieren die Menschen aus den Augen, welche zu erfreuen und zu versammeln nur sehr wenigen glückt.

* * *

Doch die Jugend immer zwischen den Extremen schwankt!

* * *

Hier aber kommt es nun auf die Natur des Menschen an, der ein solches

Geschäft betreibt, eine solche Kunst ausübt. Ein durchgreifender Advokat in einer gerechten Sache, ein durchdringender Mathematiker vor dem Sternenhimmel erscheinen beide gleich gottähnlich.

* * *

...jeder Mensch ist beschränkt genug, den andern zu seinem Ebenbild erziehen zu wollen.

* * *

Man handelt für andere, um mit ihnen zu genießen.

* * *

Man sollte...alle Tage wenigstens ein kleines Lied hören, ein gutes Gedicht lesen, ein treffliches Gemälde sehen und, wenn es möglich zu machen wäre, einige vernünftige Worte sprechen.

* * *

Wer sich der Einsamkeit ergiebt Ach! der ist bald allein, Ein jeder lebt, ein jeder liebt, Und läßt ihn seiner Pein.

* * *

Ach! zwei liebende Herzen, sie sind wie zwei Magnetuhren; was in der einen sich regt, muß auch die andere mit bewegen, denn es ist nur eins, was in beiden wirkt, eine Kraft, die sie durchgeht.

Die Hauptwerke von Goethe

1766 Anette
1767 Die Laune des Verliebten
1767 Die Mitschuldigen
1769 Neue Lieder
1771 Von deutscher Baukunst
1773 Götz von Berlichingen
1774 Die Leiden des jungen Werther
1774 Clavigo
1782 Erlkönig
1783 Ilmenau
1787 Iphigenie auf Tauris
1788 Egmont
1790 Torquato Tasso
1790 Römische Elegien
1790 Die Metamorphose der Pflanzen
1790 Venezianische Epigramme
1793 Der Bürgergeneral
1794 Reineke Fuchs
1794–1795 Unterhaltung deutscher Auswanderer
1796 Wilhelm Meisters Lehrjahre
1796 Xenien
1798 Hermann und Dorothea
1808–1827 Faust
1808–1832 Kampagne in Frankreich
1809 Die Wahlverwandtschaften
1810 Zur Farbenlehre
1813 Über Shakespeare
1814 Dichtung und Wahrheit
1814–1819 West-östlicher Divan
1816–1829 Italienische Reise
1825 Versuch einer Witterungslehre
1829 Wilhelm Meisters Wanderjahre oder die Entsagenden

Chronik zum Leben und Schaffen von Goethe

28. August 1749

Goethe wird in Frankfurt am Main in der Familie eines Juristen, und wohlhabenden Kaiserlichen Rats geboren.

Mit acht Jahren versucht Goethe erste Gedichte zu schreiben.

1765

Er studiert Jura an der Leipziger Universität. Zu dieser Zeit ist er schon Autor von relative vielen Werken, dessen Mehrheit später vernichtet wurde.

1767

Es erscheinen die Gedichtsammlungen «Buch Annette», gewidmet Anna Katharina Schönkopf, der Tochter eines Gasthausbesitzers, wo Goethe gewöhnlich zu Mittag aß, sowie das Schäferstück «Die Laune des Verliebten».

1770–1771

Goethe schließt das Jura-Studium an der Universität in Straßburg ab. Hier trifft er sich mit J. G. Herder (1744–1803), dem führenden Kritiker und Ideologen der Bewegung «Sturm und Drang», die das Ziel hatten in Deutschland eine große und originale Literatur zu schaffen. Das begeisterte Verhältnis von Herder zu Shakespeare, Ossian, «Denkmälern der alten englischen Poe sie» von Th. Persy und zur Volkspoesie aller Völker eröffnete für Goethe neue Horizonte.

1772–1776

In Frankfurt ist Goethe Führer des Literaturaufstandes gegen Prinzipien, die durch J. Ch. Gottsched (1700–1766) und Vertreter der Aufklärungsepoche entfacht wurden.

1773

Goethe schreibt das Drama «Götz von Berlichingen», in dem er die klassizistische Dreieigenheit ignoriert und 56 Szenen, zahlreiche Figuren und die Prosa einer einfachen, stellenweise groben Volkssprache verwendet. Als Material diente die Lebensbeschreibung von Gottfried von Berlichingen, die von ihm 1557 geschrieben und erst 1731 veröffentlicht wurde. Götz (abgekürzt für Gottfried) ist eine reale historische Figur. Gleichzeitig arbeitet Goethe an «Egmont» und «Faust» und benutzt die «Lehren» von Shakespeare. Er hilft Herder, deutsche Volkslieder zu sammeln und verfasst auch selbst zahlreiche Gedichte in der Art

der Volkslieder. Goethe teilt die Überzeugung von Herder, dass die wahre Poesie vom Herzen ausgehend und die Frucht der eigenen Erfahrung des Dichters sein soll und nicht alte Muster abschreiben soll. Diese Überzeugung bleibt sein ganzes Leben lang ein wichtiges Schaffensprinzip. Zu dieser Zeit findet sich das flammende Glück, das ihm die Liebe zu Friederike Brion, der Tochter eines Pfarrers in Sessenheim, verliehen hat, durch seine Bildhaftigkeit und die innige Feinheit in Gedichten wie «Willkommen und Abschied», «Mailie » und «Mit einem bemalten Band». Gewissensbisse nach der Trennung spiegeln sich in den Szenen des Alleinseins und der Einsamkeit im «Faust», «Heidenröslein», «Clavigo» und in anderen Gedichten wieder.

1773–1775

Goethe schreibt den ersten Entwurf des «Faust», der Hauptszenen des künftigen Werks enthält. Der sogenannte «Urfaust» ist in Manuskripten des Dichters nicht erhalten. Die existierende Abschrift des «Urfaust» gehört einer Verehrerin von Goethe und wurde 1887 entdeckt.

1774

Goethe lebt in Wetzlar, wo er auf Wunsch seines Vaters beim Reichskammergericht en Praktikum absolviert.

Er schreibt den Roman «Die Leiden des jungen Werthers», der ihn nicht nur in Deutschland, sondern auch in Europa berühmt macht. Dafür wählte Goethe die Form des Briefromans aus. Die Briefe stellen die Bekenntnisse der Hauptfigur dar. Die Ereignisse geschehen vom Mai 1771 bis Dezember 1772. Auf diese Art und Weise ist die Zeit der Handlung sehr nah an der Zeit des Verfassens des Romans. Es beschreibt eine sentimentale Leidenschaft von Werther zur Lotte und sein tragisches Dilemma: Die Liebe zu einer jungen Frau, die mit einem anderen verlobt ist – ein Teil der eigenen Lebenserfahrung von Goethe. Später, erzählte Goethe, dass er «Die Leiden des jungen Werther » schrieb, um den ihn verfolgten Gedanken über den Selbstmord loszuwerden. Aber die Tat von Werther war so ansteckend, dass nach der Herausgabe der Übersetzungen in Frankreich (1774), England (1776), Holland (1781), Italien (1781), Schweden (1783) und Russland (1783), Europa von einer Welle an Selbstmorden von jungen Leute, die bereit waren, sich zu opfern und dadurch ihre wahre Leidenschaft unter Beweis zu stellen, heimgesucht wurde.

1775–1786

Goethe wird Rat des jungen Herzogs Karl August am Weimarer Hof. Er übernimmt eine Reihe von staatlichen Verpflichtungen. Er

wird 1. Minister des Herzogs, Geheimer Rat, leitet Wegebauarbeiten, befasst sich mit der Rekrutierung, den Staatsfinanzen, gesellschaftlichen Arbeiten, Bergbauprojekten und v.a. viele Jahre lang beschäftigt er sich mit der Geologie, der Mineralogie, der Botanik und der vergleichenden Anatomie. Außerdem bleibt Goethe im Zentrum der Hofgesellschaft: Er ist unermüdlicher Initiator und Gestalter von Bällen, Maskenbällen, Festen, Theaterstücken, Jagden, Ausflügen und ebenso Fürsorger für Parks, Architekturdenkmälern und Museen. Zahlreiche Dienstverpflichtungen hindern Goethe daran, die Arbeiten an großen Werken wie «Wilhelm Meister », «Egmont», «Iphigenie» und Tasso» zu beenden. In dieser Zeit gerät der emotionale und revolutionäre Kampf des «Sturm und Drang» gegen Tyrannei in den Hintergrund. Zu Idealen im Goethes Leben und Schaffen werden nun die Zurückhaltung, die Selbstkontrolle, die Ausgeglichenheit, die Harmonie und die klassische Vollkommenheit der Form. An Stelle des großen Genies warden einfache Personen zu Hauptfiguren seiner Werke. Die freien Strophen seiner Gedichte sind nach dem Inhalt und der Rhythmik ruhig und friedlich, die Form wird aber nach und nach härter. Unter anderem bevorzugt Goethe die Oktaven und die elegischen Doppelverse der großen «Drei» - Catull, Tibull und Properz.

1783

Es entsteht die Elegie «Ilmenau», die sich durch den Wandel in der Goethes Poesie von jugendlichen Idealen der Tyrannenbekämpfung zur in seinem moralischen Orientierungssystem zentralen Pflichterkenntnis auszeichnet.

1786–1788

Er nimmt einen anderthalbjährigen Urlaub und reist nach Italien, wo er sich mit dem Modellieren befasst, mehr als tausend Landschaftsgemälde zeichnet, antike Dichter und die Geschichte der antiken Kunst von J. J. Winckelmann (1717-1768) ließt.

1788

Das Drama «Egmont», das Goethe noch in den 70-er Jahren anfängt zu schreiben und 1787 in Italien beendet, wird herausgegeben. In diesem Werk wendet sich Goethe wie Shakespeare an die komplizierte historische Epoche, wo sich politische und religiöse Konflikte verflochten haben. Um die Ereignisse in den niederländischen Provinzen (gegenwärtig Belgien und Holland) Mitte des 16.Jahrhunderts äußerst wahrheitsgetreu wiederherstellend, wählt Goethe die Prosaform, was für jene Zeit eine Neuheit war, da damals die Dramen in Gedichtform geschrieben wurden.

1790

Es wird «Faust. Ein Fragment» gedruckt, das die gekürzte Variante des «Urfaust» darstellt. F. Schiller schätzte es hoch ein und veranlasste Goethe eine Fortsetzung des «Faust» zu schreiben. Besonders intensiv verlief die Arbeit von 1797 bis 1801. Es wurde «Zueignung», beide «Prologe», Szenen «Studierzimmer » und «Walpurgisnacht» geschrieben.

1790

Es wurden das Drama «Torquato Tasso» veröffentlicht, das 1780–1789 geschrieben wurde und friedliche sukzessive Reformen und den Wechsel der Idee des Kampfes durch die Idee der Erziehung propagierte. Außerdem wurden «Römische Elegien» herausgegeben, die Frucht der Sehnsucht nach Rom und der Liebe zu Christiane Vulpius, die 1806 zur Frau von Goethe wurde.

1794

Er knüpft freundschaftliche Beziehungen mit F. Schiller, der Goethe um Hilfe bei der Herausgabe der Zeitschrift «Die Horen» bittet. Bald zieht Schiller nach Weimar um.

1795–1796

Goethe beendet den Roman «Wilhelm Meisters Lehrjahre», ein Roman über den gebildeten deutschen Bürger, der sein Milieu verlässt, sich Schauspielern anschließt und selbst zum hervorragenden Dramatiker wird. Dem Roman, der auch einige Gedichte enthält, liegt Goethes unbeendetes Werk «Wilhelm Meisters theatralische Sendung» zu Grunde, das 1777–1785 geschrieben und 1911 veröffentlicht wurde. Der Roman erzählt die Bemühungen des Protagonisten um die Gründung des nationalen Theaters in Deutschland und spiegelt die Tätigkeit der hervorragenden deutschen Schauspieler jener Zeit wieder.

1796

Es wurde das epische Poem «Hermann und Dorothea» veröffentlicht, in welchem Goethe einen Versuch unternimmt, ideale Muster seiner Zeitgenossen, der Einwohner einer kleinen deutschen Stadt, im Hintergrund der Ereignisse der französischen Revolution zu schaffen.

1797

Es herrscht eine ständige und enge Beziehunge zwischen Goethe und Schiller. Die Besprechung der schöpferischen Pläne und gemeinsame Verwirklichung, z.B. die Schaffung des satirischen Zyklus «Xenien (1796), führen zu einem freundlichen Wettbewerb beim Schreiben

der Balladen. Dank dieses Wettbewerbes entstehen «Der Erlkönig», «Die Braut von Korinth» und andere Gedichte, die der Tradition der schrecklichen und düsteren Ballade geschrieben sind. Als Quellen dieser Werke dienten antike Mythen und mittelalterliche Legenden.

1797–1801

Intensive Arbeitsperiode an «Faust».

1808

Es erscheint «Faust I», der fertig geschrieben war.

1809

Der Familienroman «Die Wahlverwandtschaften» erscheint, in dem Goethe die Frage über die Freiheit der Gefühle anspricht. Aber im Unterschied zum «Die Leiden des jungen Werther » löst er diese Frage unter dem Zeichen der Askese und der Ergebenheit an die Familiengrundsätze.

1811–1814

Goethe schreibt sein autobiografisches Buch «Dichtung und Wahrheit", veröffentlicht 1811–1833. In seinem Werk erzählt er über seine Kindheit und Jugend bis zu seinem Umzug nach Weimar im Jahr 1775.

1814–1819

Goethe schreibt «West-östlicher Diwan», eine 1819 veröffentlichte Sammlung derLiebeslyrik. Als Diwan bezeichnete man in östlichen Ländern Gedichte, die einer Reihe zugeordnet waren. Der Fall von Napoleon, die Leidenschaft zu Marianne von Willemer, die Entdeckung der Lyrik von Hafis, der in Schiras im 14.Jahrhundert lebte – all das, poetisch umgestaltet, bildete den Inhalt des «West-östlicher Diwan». 1816–1829 Seine «Italienische Reise» wird veröffentlicht, ein Reisebericht über Italien von 1786–1788.

1831

Goethe beendet auf nachdrückliche Bitte seines Sekretärs Johann Peter Eckermann die Arbeit an «Faust», dessen Idee des zweiten Teils schon 1797-1801 entstand.

22.März 1832

Goethe stirbt in Weimar.

1833

In der postumen Ausgabe der Werke von Goethe wird die Tragödie «Faust» in vollem Umfang gedruckt.

3.2. E.T.A. HOFFMANN MIT AUGEN EINES USBEKISCHEN JURISTEN

«Nichts ist langweiliger, als festgewurzelt in den Boden jedem Blick, jedem Wort Rede stehen zu müssen!»

E.T.A. Hoffmann, Prinzessin Brambilla

Am 24 Januar 1776 wurde ein Kind mit den für Deutsche typischen drei Vornamen Ernst Theodor Wilhelm geboren. Ja, der dritte Vorname war in der Tat Wilhelm. Aber Hoffmann war von der Kindheit an so stark in die Musik verliebt, dass er als Erwachsener seinen Vornamen zu Ehren des von ihm bewunderten Mozart in Amadeus änderte.

Eigentlich war Hoffmann auch in anderen Bereichen talentiert. Sein Grabstein trägt nicht umsonst die Inschrift:

«Kammer Gerichts-Rath
Ausgezeichnet
Im Amte
Als Dichter
Als Tonkünstler
Als Maler
Gewidmet von seinen Freunden»
Das alles war Wahrheit.

Hoffmann hatte seine juristische Arbeit nicht offen geliebt, er hat sie mit dem Prometheus-Berg verglichen, als «Stall des Staates» genannt. Aber das hatte ihn nicht gestört, ein verantwortungsbewusster und gewissenhafter Staatsbeamter zu sein. Er lag alle Prüfungen zur juristischen Fortbildung mit «ausgezeichnet» ab, seine Arbeit war einwandfrei. Aber Hoffmanns erste Schritte als Jurist waren erfolglos, das hing mit seinem eifrigen und ironischen Charakter zusammen. Er zeichnet gelegentlich Karikaturen für angesehene Leute, verliebt sich in seine Schülerinnen (Hoffmann hatte vom Nachhilfeunterricht in Musik gelebt). Er karikiert in seiner Erzählung «Meister Floh» den Polizeidirektor Kamptz als geheimen Hofrat Knarrpanti: «Auf die Erinnerung, daß doch eine Tat begangen sein müsse, wenn es einen Täter geben solle, meinte Knarrpanti, daß, sei erst der Verbrecher ausgemittelt, sich das begangene Verbrechen von selbst finde.»

Solche satirische Anspielungen Hoffmanns sind nicht spurlos geblieben. Wegen der Verleumdung eines Beamten wird ihm ein Prozess

gemacht. Nur der schlechte gesundheitliche Zustand rettet ihn vor Gericht (Hoffmann war zu dieser Zeit schon gelähmt).

Hoffmann zählt zu den geheimnisvollsten Schriftstellern in der Geschichte der Weltliteratur. Seine Werke besitzen eine besonders anziehende Kraft, die mit der Zeit nicht schwächer wird. Davon zeugt die jüngste Welle des weltweiten Interesses für seine Werke. Deswegen ist es sehr wichtig, das Wesen der literarischen Fantasien Hoffmanns zu ergründen, ihn nicht nur als einen seiner Zeit vorausgewesenen Schriftsteller, sondern als einen allseitig talentierten Menschen darzustellen. In seinen Werken erahnte Hoffmann früher als alle anderen die psychoanalytischen Entdeckungen des weltberühmten Psychiaters Sigmund Freud.

Man kann kaum hoffen, etwas Neues zu entdecken oder etwas Neues zu sagen, wenn man über einen sehr berühmten Menschen schreibt. Was kann man sonst noch über ihn sagen? Eine winzig kleine neue Information hilft da nicht aus dieser schwierigen Lage, denn ein erfahrener Leser erwartet keine Konkretisierungen in Einzelfragen, sondern neue Ansichten. Wenn das dem Autor gelingt, ohne dass er sich dabei dem Subjektivismus hingibt und sich als Bahnbrecher darstellt, wird man ihm zu seinem Erfolg gratulieren. Dabei kommt es nicht darauf an, ob der neue Artikel von einem engen Kreis der Sachkundigen gelobt wird. Denn ein ernsthafter Autor, auch wenn lobende Worte in berühmten Publikationen für ihn angenehm sind, schätzt die Meinungen weniger Sachkundigen besonders. Natürlich können die Sachkundigen auch Fehler machen, dann wird der gerechteste Richter – die alle zufälligen und nicht ins Gewicht fallenden Sachen spurlos in die Nichtigkeit schickende Zeit – sein Urteil fällen.

Es ist gut bekannt, dass Hoffmanns «Größe» nicht immer und nicht von allen anerkannt worden war. Es kann als ein trauriges Paradoxon vorkommen, dass er in seiner Heimat Deutschland (von Goethe höchstpersönlich) harsche Kritik bekommen musste. Seine Werke wurden in Almanachen und auflagenstarken Taschenbuchausgaben publiziert, in einer kurzen Zeit berühmt und dann sehr schnell wieder vergessen. Vielleicht war der Grund dafür, dass Hoffmann mit «Ritter Gluck» und «Der goldene Topf» sehr viele Sachen veröffentlich hat, die ein respektabler Schriftsteller in seinen Sammelband nicht aufnehmen würde. Infolge dessen vertrat die «ernsthafte» Kritik die Auffassung, dass seine Werke keine Aufmerksamkeit verdienen.

Mit dem wieder wachsenden Interesse für Romantik kam nach einigen Jahrzehnten auch Hoffmann aus der «Welt der Vergessenen»

zurück, dennoch schaffte er nicht den Aufstieg zu den Schriftstellern «erster Reihe». Ein kleiner Trost für ihn kann sein, dass das Interesse für ihn außerhalb seiner Heimat, in Frankreich und Russland niemals nachgelassen hat.

Hofmanns Werke waren in Russland schon in den 20-er Jahren des 19. Jahrhunderts berühmt. Damals waren die ersten Übersetzungen seiner Werke in russischer Sprache erschienen. F.M. Dostojewski hat als Jugendlicher alle Werke Hoffmanns sowohl auf Deutsch, als auch in der russischen Übersetzung gelesen. Für A. Belinskij war Hoffmann «einer der großen deutschen Dichter, ein Maler der inneren Welt». Der «Nussknacker und Mausekönig» inspirierte P.I. Tschaikowski zu seinem Ballett «Der Nussknacker».

Soweit zum Schriftsteller Hoffmann. Aber es ist bekannt, dass Hoffmann sich nicht auf Schriftstellerei begrenzt hatte, sondern auch gute Beziehungen mit anderen Kunstarten – Musik und Malerei – hatte. Obwohl er in diesen Bereichen weniger geschaffen hatte als in der Literatur, bleiben sie unabdingbarer Teil des «Phänomen Hoffmann». Genau dieses Phänomen soll in diesem Artikel behandelt werden.

Die Fakten aus Hoffmanns Lebenslauf dienen uns als Grundlage, als eine gute Vorlage für unsere Überlegungen über die Natur seiner Arbeit. Die Meinung, dass jeder Schriftsteller ausgehend von seinem eigenen Lebenslauf über sich selbst schreiben kann, ist nicht neu und ist fast immer richtig. Hoffmann geht in seinen Werken vom Einfachen zum Komplexen, öffnet schließlich das Innerste der menschlichen Seele, reißt den Leser in seinen Überlegungen mit. Der Blick in das Innerste der menschlichen Seele ist meistens ganz schrecklich. Hoffmann selbst war von diesem Innersten gefesselt und er geht in seinen besten Werken so tief in das Innerste der menschlichen Seele hinein, wie das professionelle Psychologen und Psychiater tun. Es ist kein Zufall, dass viele Forscher von Hoffmanns Werken dabei an Sigmund Freud denken mussten. Sie haben den Leser auf die Meinung gebracht, Hoffmann hätte in der Psychoanalyse Freuds Entdeckungen vorweggenommen.

Hoffmann ist als Phänomen einzigartig. Das Phänomen lässt sich schwer interpretieren und es lässt sich nicht in einzelne Bestandteile zerlegen. Denn ein solcher Versuch mit dem Ziel des Erforschens und des Erklärens kann nur enttäuschen, weil dabei das Phänomen verschwindet und an seiner Stelle ein sich von anderen durch gar nichts unterscheidender Karikaturenmaler, ein sehr erfolgreicher praktizierender Jurist, Komponist, ein durchschnittlicher Dirigent, ein einfacher Darsteller und Belletrist entsteht. Er konnte in keinem dieser Bereiche der Kunst das

Niveau des von ihm bewunderten Mozart erlangen. Er wollte sein ganzes Leben lang so werden wie Mozart. Das Einzige, was er erreichen konnte, war, seinen bei der Taufe gegebenen Vornamen Wilhelm in Amadeus zu ändern.

Dennoch hat die Musik im Leben und im Wirken Hoffmanns einen ganz besonderen Stellenwert. Er träumte davon, ein professioneller Musiker und Komponist zu werden, beschäftigte sich von Kindheit an mit Musik. Man sagt, die Anzeichen für sein Talent wären nicht schlecht gewesen. Dieser Meinung stimmen diejenigen zu, die meinen, dass Hoffmann, wenn er mehr Entschlossenheit und Ausdauer gezeigt hätte, zwar kein großer, immerhin aber ein Dirigent geworden wäre, der auch 200 Jahre später erinnerungswürdig wäre.

Von seiner Jugend bis zum Tode betrachtete Hoffmann die Musik als seine beliebte Kunst an. Musik war für ihn ein Gott, ein Wunder, die romantischste aller Künste.

«Wenn ich dann des Abends sitze, mein Werk vor mir, und wenn meine Fantasie tausend Ideen vervielfältiget, die sich in meinem Gehirn erzeugen – denn verliere ich mich so ganz in diese neu erschaffene Welt, und vergesse darüber alles bittere der Gegenwart», schreibt Hoffmann.

Die Literatur brachte Hoffmann Ruhm und verewigte ihn, aber er wurde zuerst als Musiker und Musikkritiker bekannt. Es ist bemerkenswert, dass eines seiner besten literarischen Werke «Ritter Gluck» als Rezension für das Musikleben in Berlin am Anfang des 19. Jahrhunderts veröffentlicht wurde. Auch später diente die Musik als Thema und Motiv für die literarischen Werke Hoffmanns und regte ihn zum literarischen Wirken an.

Hoffmann träumte von einem ewigen Rum bringenden «Meisterwerk» («magnum opus»), als er ein hohes Alter erreichte und mit dem, was er in der Kunst erreicht hatte, unzufrieden war. Er hoffte, dass seine romantische Oper «Undine» so ein «Werk» werden würde.

Hoffmann wies der Literatur eine völlig andere Rolle zu: als er mit dem Roman «Die Elixiere des Teufels» anfing, zielte er darauf hin, dass dieses Werk ihn finanziell versorgt, aus finanzieller Sicht für ihn eine «Lebenselixiere» wird.

Die Phrase «Zeitporträt» wurde zu einer immer verwendeten Phrase, aber es gelingt nicht allen, die ein biografisches Werk oder sogar einen kleinen Artikel schreiben wollen, die Verbindungen seines Helden mit den Geschehnissen seiner Gegenwart zu zeigen. Das ganze Wirken Hoffmanns (nicht nur Literatur und juristischer Beruf, sondern auch

Musik und Malerei) war mit den Geschehnissen der damaligen Zeit unmittelbar verbunden. Hoffmann entsprach direkt dem Geist seiner Zeit.

Rechtswissenschaft und Politik, Psychologie und Psychiatrie, Medizin und Pädagogik, Schlaftheorie und Tiermagnetismus, mechanische Automaten und Theorie der Elektrizität – all das wurde von Hoffmann behandelt. Das öffentliche Interesse an Magnetismus hat nicht nur in Hoffmanns Erzählung «Der Magnetiseur», sondern auch in vielen seiner Werke Spuren hinterlassen. Man kann daraus mehr schlussfolgern, und zwar, man kann eine Parallele zwischen dem Magnetiseur – der literarischen Figur und der reellen historischen Person – Napoleon ziehen. Dies führt irgendwie dazu, durch die mystische Beziehung Hoffmanns zu einem der größten Politiker des damaligen Europa nach den politischen Interessen unseres Helden zu fragen. Wie es sich herausstellt, hatte Hoffmann kein Interesse für Politik. Hoffmann konnte die Politik nicht leiden, so dass er von Jugend an keine Zeitung las und an Gesprächen zu politischen Themen nicht teilnahm. Ein von der Politik nicht verfangener und von Politik prinzipiell freier Mensch verfolgt Hoffmann, verwandelt sein Leben zeitweise zur Hölle.[1]

Hoffmann wurde ungewollt in die politische Kampagne zur «Demagogenschnüffelei» verwickelt, wollte aber kein willensloses Werkzeug in der Hand der Machthaber sein. Er gehorchte nur seinem Gewissen, folgte seiner inneren Überzeugung und seinem Rechtsverstand. Das machte ihn bei den Vorgesetzten noch mehr unbeliebt, ließ bei den Außenstehenden den Eindruck entstehen, als ob er selbst nicht wüsste, was er schreibt. Das war ein Konflikt zwischen zwei Welten – der inneren und der äußeren Welt des Menschen.

Weil Hoffmann Kammergerichtsrat in Berlin war, wurde er zum Mitglied der «Immediat-Untersuchungskommission zur Ermittlung hochverräterischer Verbindungen und anderer gefährlicher Umtriebe». Ja, genau so war es: Literat, Schriftsteller, Musiker, Maler Hoffmann war einen Großteil seines Lebens im Dienste des Staates tätig, er war ein praktizierender Jurist.

Der Jurist im Staatsdienst und der Künstler Hoffmann hatte ein Doppelleben: war der Mensch, der den Beamtendienst mit dem Dienste an der Muse verband, dazu verdonnert worden, sowohl in einer, als auch in der anderen Tätigkeit ein einfacher Interessierter zu sein?

So ist Hoffmann ein Dilettant, ein Laie in allem: in Jurisprudenz, in Literatur, in Musik, ein Interessierter eben. Er gehört zu keinem dazu, ist

[1] Anmerkungen des Übersetzers: Unklar im Original.

überall fremd: für Juristen ist er ein Kapellmeister, Herr Schreiberling, Maler; für die Kunstschaffenden ist er ein Gerichtsbeamter mal mit einem Dirigentenstab, mal mit der Feder in der Hand.

Allmählich wird dieser doppelte Status für Hoffmann zu einer Lebensposition: keine Verwurzelung, keine vollständige Zugehörigkeit, in keiner Sache bis zum Ende gehen, zu niemandem zweifellos dazu gehören. Sowohl Hoffmann selbst, als auch die Helden seiner Werke pendeln zwischen der realen Welt und der Welt der Märchen, führen ein abwechselndes Leben, ohne keiner der beiden Welten anzugehören und sind von jeder von ihnen gewissermaßen unabhängig. Hoffmann erhöhte die Verbindung zwischen dem Leben und der Erfindung, dem Alltäglichen und dem Wunderbaren zu einem Grundsatz. Hoffmanns Werke sollten [nicht][1] mit einem oberflächlichen Blick als zügellose Phantasie eines Geschichtenerzählers, mit der er die Öffentlichkeit bloß trösten will, sondern als etwas Ernstes, sogar Tragisches gesehen werden. Selbst wenn das jemandem so vorkommt, als würde Hoffmann manchmal übertreiben, die Farben zu dick auftragen, die Schlussfolgerungen an seine Konzeption mit Kraft anpassen oder den Weg in Richtung des geplanten Ziels lenken, fordert all das doch uns auf, die schon längst bekannten Werke von Hoffmann wieder zu lesen und die Realität zu sehen, die von Hoffmann zu einem zauberhaften Königreich der Märchen verwandelt wurde.

Obwohl Hoffmann in seiner Kindheit als musikalisch besonders begabt galt, als Einundzwanzigjähriger zwei selbst geschriebene dicke Romane in der Schublade seines Schreibtisches liegen hatte, machte er erst im hohen Alter von sich reden. Als die Welt etwas Gedrucktes von ihm sah, war er schon 27. Dann dauerte es ganze sechs Jahre, bis er 1809 mit dem «Ritter Gluck» sein wirkliches literarisches Debüt erlebte. Er träumte seit frühen Jahren von einem Künstlerleben, machte aber zu wenig, um seinen Traum zu verwirklichen. Er musste sich gegen die Bräuche seiner Familie stemmen, dafür war er aber nicht entschlossen genug. Er nahm zuerst nach den Worten von Jean-Paul Sartre, «dass der Mensch immer etwas aus dem machen kann, was man aus ihm macht», ein bisschen Freiheit für sich.

Er ging den Weg des Juristen, der zum «Brotbaum» führt, wunschlos, mit Leiden, mit den selbsttröstenden Gedanken über die Flucht in die Freiheit, aber schließlich beugte er sich. Er ging diesen Weg jedoch zurückhaltend, blieb seiner Überzeugung treu. Dass man ihn lange nicht bemerkte, kann ihn von der alltäglichen Erstarrtheit nicht retten,

[1] Fehlt im Original, wurde von mir ergänzt.

schont ihn aber von ihrem verheerenden Einfluss. Der Kleinwüchsige war beweglich wie Quecksilber, außergewöhnlich emotional, wusste zu warten, ohne auf seine Gedanken zu verzichten. Wenn er sehr ungeduldig, sehr anspruchsvoll war, nahm er das, was der Tag ihm her gab, um das Gefühl der Genugtuung zu erleben. Hoffmann musste sich nolens volens die Eigenschaft der Gelassenheit aneignen.

Er war Ende Dreißig, als die angesammelten und angestauten Massen musikalischer und literarischer Phantasien ausbrachen. Jetzt gab es kein Halten mehr. Es dauerte nur wenige Wochen, dann redete die ganze literarische Öffentlichkeit in Deutschland von ihm. Auch der andere große Wunsch erfüllte sich: seine Oper «Undine» wurde auf einer Berliner Bühne aufgeführt.

Auf dem Höhepunkt seines Ruhmes reibt er sich verwundert die Augen – geschieht dies alles nicht in seinen Träumen? Er machte weiter, musste aber immer mehr dem Wein zusprechen. Hoffmann liebte das Leben und starb dagegen protestierend.

Nach seinem Tode vergaß man ihn in Deutschland schnell als ausgedienten Schriftsteller. In Frankreich nahm sein Ruhm umgekehrt zu. In diesem Land zählte man Hoffmann schon damals neben Goethe zu den wichtigsten Vertretern der deutschen Literatur. Erst nachdem Anfang des 20. Jahrhunderts der Expressionismus und der Existenzialismus das Interesse für den Kern der menschlichen Seele zeigen, leuchtet Hoffmanns Stern wieder am Literaturhimmel Deutschlands auf.

Im Unterschied zu anderen «Klassikern» konnte man ihn nie mit dem Maßstab einer Aufgabe, einer Mission, einer Philosophie, eines Systems messen. Aus Bewunderung oder Demütigung wurde das Etikett der «Geist ohne Wurzeln» verwendet.

In der Tat kümmerte sich Hoffmann sehr wenig um die Verwurzelung. Er lacht in seiner Erzählung «Die Königsbraut» die Menschen aus, die Wurzeln schlagen wollen. In der Erzählung über die Karnevalslust «Prinzessin Brambilla» schreibt er: «Nichts ist langweiliger, als festgewurzelt in den Boden jedem Blick, jedem Wort Rede stehen zu müssen!»

So lebte Hoffmann und wehrte sich gegen das Joch der Authentizität. Auch in der Familie war er nicht «gewurzelt»: der Einfluss der Eltern war schwach, die Bewegkräfte der gesellschaftlichen Umstände konnten ihn nicht wirklich erfassen – er konnte Bewegungsfreiheit erhalten. Er beherrschte die «Als ob»-Kunst, ging vom Absoluten auf Distanz und wurde zum entschlossenen Gegner von

«entweder – oder», ganz gleich ob die Ansprüche gegen ihn aus Kunst, Ideologie, Familie, juristischer Praxis, Staatsdienst oder Politik erhoben wurden.

Zu seiner Zeit war es ihm nicht leicht, das Gleichgewicht zwischen der Engagiertheit und Distanziertheit zu wahren, weil damals die Kompromisse unmöglich waren: Philosophie und Kunst waren von der hohen Wahrheit und der tiefen Ernsthaftigkeit unterdrückt worden, die Politik war in allen Bereichen des Lebens präsent. «Die Einheit ist die Wahrheit», so lehrt der Geist der hegelschen Zeit. Wenn man angefangen hat, «die Einheit» politisch zu bestimmen, so hat die Politik den Menschen ganz erobert. Und das war eine schlechte Zeit für die Gewaltenteilung, den lebensfrohen Relativismus, die schöne Ablenkung, die Hoffmann gut kannte.

Hoffmann schlug weder in Literatur noch in Rechtswissenschaft noch in Malerei «Wurzeln». Dafür zahlte er einen hohen Preis: Nirgendwo wurde er ernst genommen. Er kompensierte das damit, dass er selber nichts ernst nahm. Deswegen wurde er von den Mächtigen dieser Welt nicht respektiert. Goethe urteilte über ihn genauso wie der preußische Polizeiminister Schuckmann, der Hoffmann für einen «Wüstling» hielt, der hauptsächlich dafür arbeite, seine Zeit in Weinhäusern zu finanzieren. Der scharfzüngige Bürokrat hatte kein Unrecht: der alles anzweifelnde Fantast wollte seinem künstlichen Paradies der Trunkenheit nicht entsagen, und seine berühmte Erzählung «Der goldene Topf» schenkte der allerheiligsten Literatur aus einem materiellen Glas aus.

Hoffmann wollte sich vor keinem «verantworten». Im Gegensatz zum Geist seiner Zeit (auch zum Geist unserer Zeit) mied er die Sprache der Liebeserklärungen und die Phraseologie über die Weltverbesserung. Hoffmanns Literatur bewahrt den Charakter des sozialen Spieles, indem sie zwischen der Innen- und Außenwelt steht und sich sowohl der Liebeserklärung als auch den Forderungen der Politik widersetzt. Das ist sehr wichtig für die Menschen unserer Zeit, die (womöglich verlogen) die Literatur als Therapie, Mission oder Religion empfinden.

А. Х. САИДОВ

ҲУҚУҚ МЕТАФИЗИКАСИ, ДАВЛАТ ҲУҚУҚИ, ҲУҚУҚ ВА АДАБИЁТ

METAPHYSIK DES RECHTS, STAATSRECHT, RECHT UND LITERATUR

Муҳаррир *Т. Назаров*
Бадиий муҳаррир *Ж. Гурова*
Компьютерда саҳифаловчи *Б. Бабаходжаева*

Босишга рухсат этилди 29.03.2016. Бичими 60×90 1/16.
«Times New Roman», гарнитураси. Шартли б.т. 40,5.
Адади 500. Буюртма №171.

«Niso-Poligraf» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент вилояти, Ўрта Чирчиқ туман, «Ок-Ота» ҚФЙ,
Машъал маҳалласи, Марказий кўчаси, 1-уй.

Бепул таркатилади

ISBN 978-9943-4544-4-6